ВАДИМ СОБКО

ВАДИМ СОБКО

Київ
Видавництво
художньої літератури
«Дніпро»
1981

ВАДИМ СОБКО

Твори в шести томах

ВАДИМ СОБКО

том 5

У2
С54

Романы «Почетный легион» и «Лихобор», вошедшие в том, посвящены рабочему классу, его борьбе с фашизмом в годы Великой Отечественной войны и самоотверженному труду в послевоенные годы.

Роман «Лихобор» отмечен Государственной премией УССР им. Т. Г. Шевченко 1975 г.

С $\frac{70303-077}{M205(04)-81}$ передплатне. 4702590200

Почесний легіон

РОМАН

Від автора

У велетенській битві проти фашизму під час Великої Вітчизняної війни робітничий клас нашої країни відіграв виняткову роль. Він вів бій не тільки на фронті, а і в тилу, в шахтах і на заводах кував перемогу. Далеко за межами нашої країни він знаходив собі друзів-спільників,— гасло «Пролетарі всіх країн, єднайтеся!» стало тоді ще могутнішим. Викута в горнилі війни дружба зміцніла в мирні часи — всесвітнє класове братерство робітників стало нездоланною силою.

Моїм добрим друзям, героїчним радянським, французьким і німецьким робітникам присвячено цей роман. В його основу лягли точні факти, знайдені в багатьох країнах. Я створював збірні образи героїв твору, імена та назви в романі вигадані, і через те прошу не шукати прототипів дійових осіб цієї книги.

Розділ перший

Буває так, що дні довго і одноманітно котяться через усе життя, як горошини по рівному жолобу, стандартно невиразні, позбавлені яскравих ознак, почуттів чи кольорів. І раптом у якусь несподівану мить все переплутується, події збігаються докупи, безліч їх вкладається в лічені хвилини, і доля людини ламається круто, назавжди. А потім знову починається рівний біг однакових днів. Зовні ніщо не змінилося, але по-старому жити вже неможливо.

«Конденсованим часом» звав Роман Шамрай оці хвилини, коли події згромаджуються і налазять одна на одну, як машини в дикій автомобільній катастрофі. Власне кажучи, нічого особливого не сталося, приїдуть міліція, кран і швидка медична допомога, завал розберуть, поранених відправлять до лікарні, забитих — у морг, і знову покотяться по автостраді машини, нічого не відаючи про нещастя. Потім винних, коли вони тільки не загинули, судитимуть, проте це не викликає гострого інтересу,— маленькі горбики на кладовищах і в пам'яті дуже швидко заростають зеленою рутою забуття.

Але буває й так, що події набігають не раптово, а насуваються повільно, не поспішаючи. Від того вони ще значніші і вагоміші, але до них можна підготуватися. Дні сповнюються тривогою чекання, і це почуття понад усе любив Роман Шамрай. А потім блискавиця, удар грому, і як не готуйся, все одно не передбачиш усіх можливих небезпек та несподіванок.

У своєму довгому житті Роман Григорович міг не раз перевірити справедливість цієї теорії. В серці його завжди жило чекання найважливішої події, яка мусить визначити вартість і вагу життя людини. Правда, може бути й так, що подія минула непомітно і нічого значнішого у твоєму житті не буде. Думати про це прикро. І хоч, мабуть, трохи несерйозно для п'ятдесятирічного сталевара з посивілими скронями і сухим лицем, пропеченим пекельним жаром розтопленого металу, надіятися на якісь незвичайні зміни в житті, почуття не зникає, а може, навіть, навпаки, з роками стає все гострішим.

Ну що ж, навіть коли нічого більше вже не станеться, то й тоді жалітися Шамраєві не доведеться. Доля вмістила в його життя стільки подій і переживань, що вистачило б і на трьох. І все-таки мусить бути якась остання, сліпучо-яскрава, може, навіть смертельна точка, він у це вірить, і так буде.

А тим часом котяться й котяться горошини днів, спокійні, надійно однакові. У невеликому цеху спеціальної сталі стоять чотири електропечі. Вони зовсім маленькі, коли порівняти з мартенівськими величезними агрегатами.

Це ніби не цех, а простора кухня, де сталевари схожі і на кухарів, і на вчених, де можна зварити не тонни, а кілограми дорожчої за щире золото сталі, де чистота металу й точність аналізу — найвища, мало не божественна заповідь.

Але незалежно від важливості та коштовності плавки сталеварів — крицевих чародіїв — зразу відрізниш від інших робітників, такий відбиток накладають на них роки, проведені в сяйві розтопленої сталі. Є в їхніх руках якась особлива, тільки їм притаманна значущість, наче знають вони щось своє, відоме тільки їм, володіють таємницею, яку зрадити чи передовірити комусь неможливо. І хоча всі секрети сталеваріння вже давно описані в підручниках, ця таємниця, не висловлена, але ясно відчутна, існує, і, не проникнувши в її душу, справжнім майстром не станеш.

Багато тисяч разів дивився Роман Шамрай на біло-синє буйство вольтової дуги, котра може розтопити найтвердіший метал, і завжди бачив щось нове, несподіване. Інколи навіть і потреби не було так уважно роздивлятися осатанілий вогонь, а він усе одно дивився, немовби молився своєму, може, навіть не вигаданому богові.

От і тепер кипить у печі вісім тонн спеціальної, нержавіючої, неймовірно тривкої сталі, доварюється плавка, як смачний борщ у доброї господині. Зараз додамо ще трошки перцю, ще крихітку солі і влучимо точно в аналіз, щоб ні до чого не могла прискіпатися лабораторія. Підручні сталевара, молоді хлопці, які недавно відслужили в армії, уважно дивляться, як чаклує, «доводячи» плавку, Шамрай. Невдовзі і вони стануть до печі, відчують відповідальність справжнього сталевара. Кожен рух, кожне слово, кожна крихта досвіду — все колись згодиться. Мовчанка біля печі майже урочиста. Щось запитувати незручно — настає найсвятіша хвилина. От вихлюпнув на кам'яну підлогу ложку металу сталевар Шамрай, глянув через синє скло на пробу, як іскриться вона, застигаючи, сердито шипить, піниться, вкриваючись темним шлаком, і ледве помітно усміхнувся. Це навіть не усмішка. Ворухнулися вертикально прорізані зморшки біля міцного сухого рота, схвально примружилися ясно-блакитні очі. Сталь готова, і аналіз лабораторії — це вже формальність, крізь яку, правда, неодмінно треба пройти.

— Давай! — командує Шамрай, і перший підручний, ухопивши кліщами вишнево-червоний млинець проби, зникає за дверима лабораторії.

— Зварили, Романе Григоровичу? — чується поруч знайомий голос. Це начальник цеху завітав до печей спеціальної сталі.— Здрастуйте!

Він ще молодий, з точки зору Шамрая, років сорока, не більше, але сталевар справжній, споконвічний.

— Здрастуйте,— відповідає Шамрай,— зараз Іван аналіз принесе.

Начальник цеху трохи відсуває ломиком заслінку, дивиться на сталь. Метал ворушиться, дихає під шлаком. Вольтову дугу вже вимкнуто, більше не казиться в печі оскаженілий вогонь.

Начальник дивиться крізь синє скло, і Шамраєві чомусь здається, ніби сталь його зовсім не цікавить, а роздивляється інженер щось зовсім інше.

— Футеровку міняти доведеться,— лунає трохи несподівано.

— Там усе справне,— ревниво, ще не розуміючи прихованого сенсу цих слів, відповідає Шамрай,— ні ями, ні щербинки немає.

Футеровка — це шар вогнетривкої цегли, якою викладене нутро печі.

— Так, там усе справне,— повторює начальник, і незрозуміло, чому ж були сказані перші слова.— У тебе є аналіз цегли, Романе Григоровичу?

Ага, он воно що! Коли в футеровці є якісь домішки, то вони під час плавки можуть перейти в сталь. Звичайно на це ніхто не звертає уваги, бо їх мало буває, цих домішок, але інколи треба дати сталь такої чистоти, що й тисячна часточка процента багато важить. От тоді доводиться і про футеровку подумати. Яку ж це сталь хоче варити начальник цеху?

Іван прибіг, розмахуючи щипцями, кинув на дубовий стіл, збитий з дводюймових дощок, листок паперу.

— Все точно. Можна випускати.

Шамрай примружився, глянув на листок. Справді, все точно.

Скільки тисяч плавок випустив він на своєму віку? Не злічити. Здавалося, уже можна було до всього звикнути, а все одно щоразу хвилювання охоплює серце, коли вперше ударить ломик у затичку з вогнетривкої глини, загнану у вузьку горлянку льотки. Взагалі кажучи, це робота підручного, але чомусь завжди пробиває льотку сам Шамрай. Колись на великих мартенах доводилося орудувати важким ломом. Струмінь гарячої сталі виривався з печі, як випущений на волю вогняно-смугастий звір. У житті Романа Шамрая не було щасливішої хвилини. Заради такої миті варто жити!

Спогад про ті давні часи, коли працював він на мартені, приємний, але вже затуманений. Тепер не треба з розмаху бити важким ломом. Ломик у його руках схожий на хірургічний інструмент, та, як не дивно, почуття не змінились,— він зварив сталь, зараз її треба пустити в життя, в машини, в літаки, і від того на серці переможна, хвильна радість. Це, мабуть, дуже схоже на почуття актора, який виходить на сцену, щоб у тисячний раз зіграти свою найкращу роль. Все вже відомо до найменшого руху, але хочеться знайти нові рисочки принадного образу, і на серці тривога, як перед першим виходом.

Пробита льотка вибухає чорним димом і гарячим неприборканим полум'ям. Іскри, зовні жагучі й небезпечні, а насправді зовсім

холодні, розлітаються фейєрверками, схожими на святкові салюти. Слово честі, мить варта доброго салюту: вродилася сталь!

Шамрай усміхнувся — дивні думки лізуть у голову: звичайнісінька робота, і більше нічого. Ні, неправда, кожна робота може бути безпросвітною нудьгою чи безконечним святом, це вже залежить від характеру людини. Він за свято, і ніхто не може позбавити його цієї тривожної радості.

Ну, от і все. Витік метал. Прощавай, плавка. Зараз будемо починати все заново.

— Ідіть-но сюди, товариші.— Голос начальника цеху пролунав трохи голосніше. Сталевари від усіх чотирьох печей підійшли ближче до столу. Вони зовсім різні і водночас чимсь дуже схожі,— нікого не оминає, на кожній людині залишає свій слід блакитне полум'я.— Гляньте на цей аналіз, товариші,— сказав начальник з виглядом людини, яка відкриває державну таємницю, і поклав на стіл аркуш паперу, змережаного формулами.

Шамрай глянув і тихо свиснув. Сухі хімічні формули, повз які звичайна людина пройде, навіть оком не моргнувши, у сталеварів викликали бурю найгостріших почуттів.

Це мала бути неймовірна сталь. Нечувано тривка і водночас легша за звичайну, не підвладна ні кислотам, ні руйнівним променям, м'яка для обробки і твердіша від алмазу після того, як її загартують. Титан і ванадій, вольфрам і звичайний фосфор сплелися тут з надійним залізом, підтримуючи його, надаючи нових властивостей. А поруч вишикувалися інші рідкісні елементи. Їх зовсім мало, але кожен з них додає до сталі свого смаку. Тут подумаєш не тільки про нову футеровку. Таку сталь не в печі, а в хімічно чистій колбі треба варити.

— Кому це такий метал знадобився? — пролунало біля столу.

— Інститутові космічних польотів.

Вони вже не вперше плавили сталь для космічних кораблів. І на Місяці, і на Венері є зразки роботи суходольських сталеварів. Але це щось нове, за вимогами зовсім відмінне. Видно, там, у далекому Байконурі, космонавти ступили на вищий щабель, і стала потрібною нова сталь. Мине час, ступлять вони ще вище, і цей метал уже не відповідатиме їхнім вимогам, і знову начальник цеху покладе перед сталеварами аналіз такої сталі, що зараз про неї і мріяти неможливо.

Шамрай ще раз глянув на папірця. Як не крутись, які присадки не роби, в основі завжди залишається вірне, непідкупне залізо. Воно виграє війни і робить непереможними революції. Присадки можуть перетворити його на чавун чи сталь, але по суті від того ніщо не змінюється — залізо лишається залізом, душею техніки, її історією і гордістю. Це як робітничий клас. Що з ним не роби — він основа революції.

«Чого це мене сьогодні на філософію тягне? — подумав Шамрай, позираючи на зосереджені обличчя сталеварів.— Краще поміркуй, як таку сталь зварити. Нелегка, ой нелегка це справа. Доведеться добре помізкувати... Найбільша складність у тому, що

присадки мікроскопічно малі. Збережи одну — інша вигорить, а треба, щоб усі взаємодіяли. Надати сталі чудесних якостей вони можуть тільки всі разом. Це як вітаміни в тілі людини...»

Ще одна особа з'явилася в цеху. Невисока дівчина в коротесенькій міні-спідничці і яскравій кофтинці, в міру підфарбована і ретельно зачесана, зайшла, діловито і впевнено ступаючи стрункими ніжками. Байдуже глянула на начальника цеху, незалежно пройшлася поглядом по сталеварах. Так заходить коли не сам високий керівник, то, в усякому разі, його повноважний представник.

— Здрастуйте,— не усміхаючись, привіталася дівчина, дивлячись десь у просвіт між начальником цеху і сталеварами.— Товаришу Шамрай, Василь Іванович просив вас після роботи зайти до партійного комітету.

— Чого? — здивовано запитав Роман.

— Пробачте, не знаю,— поблажливо посміхнулася дівчина, зразу всіх — і Шамрая, і себе, і секретаря парткому — поставивши на належні місця.

— Добре, прийду,— буркнув сталевар.

— Всього найкращого,— всіх обдарувала привітною посмішкою дівчина,— бажаю великих успіхів.

І, не чекаючи відповіді, повернулася й пішла, впевнено цокаючи невисокими каблуками по кам'яних плитах,— тактовний і гідний посланець справжнього керівництва. Проходячи повз підручних, молодих хлопців, які збились докупи, чекаючи, поки головне командування вирішить долю майбутньої сталі, ледь помітно скосила око, роздивляючись, потім примружилася, чи то вклонилася, чи то попрощалася і вийшла.

— Ну, то як же будемо цю сталь варити? — невдоволено викреслюючи цю появу з плину розмови, повернувся на стару колію начальник цеху.

Хоча у відділі головного металурга вже розробили всю технологію, йому хотілося послухати й сталеварів. Відповідальність — і моральна, і матеріальна — величезна. Сталі всього вісім тонн, але кожен грам цього металу значно дорожчий за грам золота.

— То які будуть міркування, товариші?

— Коли її треба здавати? — спитав Рядченко, наймолодший із сталеварів.

— Першого жовтня термін. Коли пощастить дати раніше, честь нам і хвала, але пізніше не можна.

В той день тільки почався серпень. Виходить, попереду ще два місяці. Часу для того, щоб примірятись, і багато і мало. Такого металу на землі ще ніхто не знав. Які примхи і несподіванки приховує він у глибині своїх гранчастих, колюче-блискучих молекул? І хоча молекули сталі Шамрай ніколи не бачив і бачити не міг, в його уяві вона залишалася гостро-блискучою, міцною зірочкою, здатною витримати яку завгодно напругу.

— Режим плавки вже розробили? — спитав Шамрай.

— Звичайно.

— Можна глянути?

— Прошу.

Начальник цеху розстелив на прокіптюжених, гарячим металом обпечених дубових дошках чималий аркуш цупкого синюватого паперу. Весь процес плавки, мало не кожен рух сталевара тут розраховано до хвилини. І все-таки вдасться чи не вдасться зварити таку сталь — вирішує не інструкція, а сталевар. Здається, все передбачено, а візьмися до плавки — і зразу побачиш, скільки дірок в оцій технології.

— Треба добре подумати,— сказав Шамрай,— в теорії все ясно і переконливо...

— А на практиці нічого не вийде,— спробував пожартувати Рядченко. Але ніхто не засміявся.

— Ні, вийде,— повільно мовив Шамрай,— мусить вийти.

— Саме так, мусить,— погодився начальник цеху.— Тобі, Романе Григоровичу, цю сталь варити, тобі в першу чергу і думати.

Тут, мабуть, годилося сказати слова подяки за високу честь і довіру, але Шамрай промовчав. Честь честю, а відповідальність така, що аж страшно.

— Документацію ви мені залишите?

— Так, але користуватися нею можна тільки в цеху. Склад компонентів сталі ще не опублікований. Усіх сталеварів прошу мати це на увазі.

— Знову починається таємниця мадрідського двору,— трохи глузливо докинув слово Рядченко.

— Ні, звичайнісінька виробнича дисципліна,— відповів начальник цеху.

— Гаразд, будемо думати,— підсумував Шамрай,— мої міркування і вимоги подам днів через три-чотири. Допуски дуже строгі, от де заковика...

— Саме так, строгі,— підкреслив начальник.

— Ну, гаразд, спробуємо. Не святі горшки ліплять,— вперше за весь час усміхнувся Шамрай. І в начальника цеху появилося відчуття, ніби справу вже зроблено, а ваговиті блискучі бруски коштовної сталі відправлено в прокатний цех.

— Добро,— все ще посміхаючись своїм думкам і не бажаючи пояснювати значення цієї усмішки, сказав Шамрай,— дай боже нашому теляті вовка з'їсти.

— Ого, скільки вже вовків поїло це телятко,— зауважив, ні до кого не звертаючись, язикатий Рядченко.

— І то правда,— охоче погодився начальник цеху.— Ну що ж, бажаю успіху. До побачення.

— До побачення,— відповів Шамрай і чомусь довго дивився, як іде по темних кам'яних плитах інженер, відкриває високі важкі двері і зникає за ними.

— Ну що ж, є нагода відзначитися,— сяючи білими циганськими зубами, сказав Рядченко.

— Так, є нагода відзначитися,— повторив Шамрай. І несподівано запитав: — Слухай, а чого вона приходила?

— Хто?

— Дівчина з парткому.

— Ви що, товаришу Шамрай, пам'ять вам одібрало?

— Ні, я не про те запитую. Чого це товариш Грунько раптом захотів бачити мою персону?

— А це вже він сам вам скаже.

— Я ж безпартійний.

— Як відомо, партія залучає до роботи і партійних і безпартійних більшовиків,— повчально заявив Рядченко.— Пора б уже знати.

— Це правда, це правда... Ну гаразд, хлопці,— гукнув Шамрай.— Чого ви там стали? Давай командуй парадом! Нічого простоювати!

Почалася звична, добре знайома робота, коли вся бригада сталеварів працює, як добре злагоджений механізм чи, скоріше, квартет музикантів, де кожен музика прегарно вивчив свою партію, а фальшива нота — неможлива і надзвичайна подія.

І все-таки в напруженому плині роботи, коли ніколи навіть думкам відволіктися, Шамрай ні-ні та й згадував то про космічну сталь, то про виклик до парткому. Ну, сталь то він напевне зварить, хоча й тут доведеться докласти чимало нервів. Ними треба платити за все — і за радості, і за болі, за поразки й за перемоги, за написаний роман і за зварену сталь. Так уже створено світ, і змінити нічого неможливо, та, мабуть, і не треба. Даремно ніщо в житті не дається, і це справедливо, бо за радість досягнення мети треба заплатити важкою, часом нелюдською роботою, а невдача буває тоді, коли не вистачило душевної сили, щоб примусити себе цю роботу виконати. Все залежить від тебе, командиром тільки ти сам можеш бути.

«Знову мене на філософію тягне,— вже вдруге іронічно подумав Шамрай.— Що сталося сьогодні?»

Космічна сталь і виклик до парткому.

Власне кажучи, нічого особливого, але і за тим, і за тим безліч несподіванок, і передбачити їх неможливо. Значить, не будемо про них думати. Піч уже завантажено. Остання перевірка — блискавична, але причепливо точна,— і помах руки.

Повільно посунулися вниз важкі сизо-чорні графітові труби електродів. Потім глухий, стриманий перламутрово розпеченими стінками печі вибух, і вже палає й хизується своєю силою вольтова дуга, і опливає рожевими краплинами розтоплений чавун, і перетворюється на «пухнастий» шлак ніздрювате каміння флюсів.

В такі хвилини Шамраєві завжди чомусь думалося не про свій цех, а про всіх робітників країни. Десь дуже далеко вони видобули з-під землі руду, на кар'єрах виламали вапнякові флюси, греблями перегородили Дніпро і поставили турбіни, на стрілчастих ажурних щоглах натягли важкі, вагітні електрострумом дроти, і от, як вінець усіх зусиль, спалахнула вольтова дуга, і народжується сталь, автомобіль, блюмінг, новий будинок чи космічна ракета.

Відчувати себе малесенькою, але дуже міцною ланкою в цьому всесвітньому товаристві робітників приємно і радісно. Ну, опустимо електроди ще трошки нижче, хай ясніше палає дуга. Першооснова всіх основ — сталь — закипає перед очима...

А до парткому, незважаючи на всі оці горді думки, все-таки доведеться йти. Мабуть, просто доведеться виконати якусь громадську роботу, може, знову очолити бригаду дружинників, а може, яку іншу роботу вигадало начальство.

Гудок гуде басовито, мелодійно. Кінець зміни.

Мимохіть упіймав себе на думці, що навмисне, як маленький хлопчак, зволікає час. Смішно й несолідно. Чого хвилюватися? Він ні в чому не завинив перед людьми. З нього спускали по сім шкур, це траплялося, а йому каятися чи виправдуватись нічого. Годі воловодитися. Руки під струмінь гарячого повітря з пневматичного рушника, і все — він готовий до несподіванок.

Саме в такому рішучому, майже зухвалому настрої Шамрай переступив поріг кімнати, де царювала та сама діловита і сповнена розуміння важливості своєї місії дівчина.

— Одну хвилиночку почекайте, будь ласка,— привітно зустріла вона Шамрая.— Василь Іванович говорить по міжміському телефону. Тільки скінчить, я зразу доповім.

Шамрай мовчки хитнув головою,— певна річ, що в Грунька і без нього чимало роботи.

Один з трьох телефонів на столику перед дівчиною тихо дзенькнув.

— Хвилиночку,— сказала вона. Зникла в кабінеті і відразу ж повернулася.

Настрій начальника завжди, як на найчутливішій фотоплівці, відбивається на поведінці секретаря. Бажаний ви гість чи, навпаки, набридлий прохач, колишній однополчанин чи людина, якої хочеться швидше спекатися,— все можна прочитати на отакому милому, виразному личку. Але секретареві легко, коли сам начальник знає, як ставитися до відвідувача. А якщо ні, то секретар опиняється в найскладнішому становищі.

Шамрай не став розбиратися в цій гамі почуттів, хоч усе встиг помітити, а просто зайшов у гостинно розчинені двері.

Василь Іванович Грунько, масивний, зовсім сивий чоловік з темними очима і м'ясистим носом, підвівся з-за столу назустріч Шамраєві, простяг велетенську, як тарілка, долоню і потиснув руку, немовби бажаючи продемонструвати свою богатирську силу. Насправді бажання такого він не мав, але все тіло його, не жирне, а саме могутнє, повнилося енергією й здоров'ям, і кожен рух мимоволі виходив сильнішим, ніж того хотілося б. На Шамрая він дивився зацікавлено і водночас недовірливо, наче узнав про нього щось зовсім несподіване і ще не вирішив, як новину розуміти.

— Радий тебе бачити, сідай,— сказав він, міцно проводячи пальцем по коротко підстрижених, ледь пожовклих від тютюну вусах, ніби намагаючись стерти їх з верхньої губи.— Пробач, хвилиночку, я ці папери дочитаю, і будемо говорити.

Шамрай обережно присів до столу, який стояв літерою «Т», і став дивитися через широке вікно кабінету. Дніпро внизу під кручею розлився на кілька кілометрів, створюючи справжнє море. Завод стояв на високому березі. З вікон управління і парткому видно було не тільки простір моря, але й далекий берег, і піски, вкриті верболозом, і десь дуже далеко вже не видимий, а уявний дим над териконами донецьких шахт. Сонце хилилося до обрію, і високі білі вітрила яхт заводського спортивного клубу повипинали під бризом свої розкішні бюсти, поспішаючи до далекого східного берега.

— Гарно,— мимохіть вирвалося у Шамрая.

— Що? — секретар здригнувся, насторожено глянув.— Про що ти?

— Про яхти.

— А-а-а... почекай, я зараз дочитаю.

Сталевар перевів погляд на стіл, на папери і раптом пізнав свою руку. Папка — то була його особиста справа з заводського відділу кадрів.

Роман Шамрай відчув добре знайомий холодок. Нічого приємного не принесе йому зустріч з партійним секретарем, це вже напевне.

Грунько дочитав останній аркуш, закрив папку, важко, ніби пудовою гирею, припечатав її долонею і знову подивився на Шамрая. В його настороженому погляді відбилися тривога, зацікавлення і, як не дивно, пошана. Досі сталевар нічого схожого помітити не міг. Що ж сталося?

— Народився ти, видно, Шамрай, під щасливою зорею,— знову міцно потираючи вуса, сказав Грунько.— От прочитав я твою біографію і всю справу і, чесно скажу, аж здивувався. А біографія в тебе,— несподівано весело і навіть добродушно засміявся секретар,— просто хоч кіно з тебе крути чи роман пиши.

— А ти спробуй,— сухо мовив Шамрай, і Грунько знову насторожився.

— Коли пенсіонером стану, то, може, й спробую. А поки що мова про інше. Зараз ти підеш до відділу кадрів, візьмеш анкети, заповниш їх акуратненько. Часу обмаль.

— Які анкети?

— Через тиждень поїдеш до Франції на відкриття пам'ятника радянським героям французького Опору товаришам Скорику та Колосову в місті Террані. Ти їх добре знав?

— Знав,— тихо відповів Шамрай.

— І знайомих французів у тебе там багато?

— Так,— погодився сталевар.

— Ну от бачиш, все обертається на добре. Я ж кажу — вродився ти під щасливою зорею. Поїде туди на відкриття пам'ятника ціла делегація, в тому числі і ти. Маєш змогу побачити всіх своїх знайомих і розповісти їм про наші досягнення в будівництві комунізму.

— Вони знають.

— А коли почують розповідь з перших уст, ще більшу інформацію матимуть. Це найпевніша справа — розповідь з перших уст. Значить, ти добре підготуйся. Цифровий матеріал тобі дадуть... Я скажу.

— Ні, мабуть, не треба.

— Дивись, тобі видніше. В оцій справі все правда? — раптом запитав Грунько.

— Так, там усе правда.

— Міг би й не так точно все розписувати.

— Ні, не міг.

— І не боявся?

— Боявся. Але коли щось приховаєш, взагалі жити неможливо.

— Це правда. Смілива ти людина, Шамрай.

— Про це не мені судити.

— І це правильно. Скажу тобі чесно, сумнів у мене на душі. Ну як може людина з кайданами на руках з гестапо втекти? Ти в таке можеш повірити?

— А ви не посилайте мене, та й квит.

— Ні, браток, не можна тебе не посилати. Ти герой Опору, овіяний славою, піснями і легендами. І треба, щоб ти був на відкритті пам'ятника товаришам і слово, справжнє слово радянського громадянина сказав. Шкода, не зразу я зорієнтувався. Бач, знайшлася людина в Москві, яка про все подумала, але, на жаль, не я. Тепер так: іди у відділ кадрів, а потім в ательє і замовляй собі новий костюм...

Здоровенна рука простяглася до Шамрая. І несподівано для самого себе сталевар вдарив своєю долонею так, як б'ють по руках, закладаючись чи про щось надійно домовляючись. Вони розсміялись.

— Спасибі,— сказав Шамрай.— І не турбуйся, все буде добре.

— Я знаю,— впевнено відповів Грунько.— Все буде добре.

Розділ другий

Роман Шамрай вийшов з присадкуватого будинку, де містився партком, на мить спинився на порозі, немовби роздумуючи, чи не вернутися, потім міцно зачинив за собою двері. Одійшов на кілька кроків і знову став. Перед очима розстилалася панорама Дніпра, тільки чомусь тепер краса її стала затуманеною, відсунулася в свідомості на другий план. А на перший план владно вийшло одне слово, одне ймення, все захопило, витиснуло, не залишаючи місця ні для якого іншого спогаду.

— Жаклін!

Він сказав це ім'я вголос і вражено озирнувся. Може, його назвав хтось зовсім сторонній? Як дивно і несподівано воно звучить! Довгий час, більше як двадцять років, він невідступно думав про Жаклін, але ніколи не дозволяв собі вимовити її ймення.

Значить, він побачить Жаклін.

Від однієї цієї думки, від одного припущення непевними стали коліна. Мабуть, вперше в житті він похитнувся і, щоб втримати рівновагу, сперся рукою на шорстку стіну будинку. Збоку виглядає точнісінько, як п'яний, але це немає ніякого значення.

— Жаклін!

Тепер ймення пролунало сповнене надії і радості, такої ясної і всеохоплюючої, що дніпровий простір з усією його красою здав свої позиції без бою і відступив аж на третій план.

— Жаклін!

Коліна все ще погано слухалися, він обережно, як поранений, що мусить донести свою рану до медсанбату, пройшов до лавочки над самісіньким дніпровим урвищем. У це передвечір'я серпневого теплого дня на бульварчику, який розкинувся між заводом і крутими схилами Дніпра, тинялося чимало люду, але Шамраєві здавалося, ніби існує на світі тільки він сам-один та ще дуже далека Жаклін.

Яка вона зараз?

За ці двадцять років було багато листів, але жодного фото. Давні образи тепер напевне не відповідають дійсності. Про зміни, які час безпощадно вносить в обличчя кожної людини, просто не думалося. Жаклін уявлялася точнісінько такою, як двадцять років тому, і бути іншою не могла.

В нього на віку траплялися дні справжнього нещастя, чорного, безпросвітного горя. Здавалося, жити більше вже нічим і життя треба закінчувати, таке воно невдале й хворобливо болюче. А насправді воно прекрасне, сповнене значних і радісних подій. Скоро він знову зустріне Жаклін!

І не тільки її. Там, у Франції, в нього зосталось багато друзів, ні, навіть не друзів, а побратимів. Вони не освячували своє братство урочистими церемоніями, просто поруч лежали під кулями, разом гнили в шахтах, разом помирали. Святішого братства не уявити...

Але головне — Жаклін.

Він раптом підхопився з лавочки. Розсівся, мріючи, а тим часом треба виконати накази товариша Грунька, ніде не запізнитися.

Начальник відділу кадрів нічого не запитував. Мовчки подав дві анкети, аркуш паперу для написання біографії. В рухах його байдужа стриманість. Ну, подумаєш, їде людина за кордон. Тисячі робітників з Суходольського заводу не тільки в Америці, а й в Австралії побували. Інженери щомісяця здають закордонним замовникам суходольську сталь. Правда, товаришеві Шамраю, мабуть, не вистачить одного аркуша для біографії. Ну що ж, дамо другий...

Минуло години півтори, поки Шамрай закінчив свою роботу. Не звик він до такого тривалого писання.

Начальник прочитав, схвально похитав головою:

— Спасибі, у мене до вас запитань немає.

Коли Шамрай вийшов з відділу кадрів, над Суходолом спускався теплий вечір. Рожево клубочився дим з високих труб мартенівського цеху. Темний простір Дніпра поширшав і став безкраєглибоким. У соціалістичному місті вже починають жевріти зеленкуваті півкулі могутніх живосрібних ламп на високих вигнутих пілонах. Люди йдуть по тротуарах суцільною лавою, і ніхто з них не знає, яка буря почуттів вирує в душі Шамрая.

Саме тут сталевар глибоко помилявся. Про його поїздку знало значно більше людей, аніж він думав.

Старший закрійник ательє підбіг до нього зразу ж, тільки-но сталевар переступив поріг.

— Мене ні про що не треба просити, товаришу Шамрай,— примовляв він,— я все знаю, в Парижі вас неодмінно запитають, де ви пошили такий гарний костюм. Будьте певні.

«В Парижі ніхто нічого не запитує і нічому не дивується»,— подумав Шамрай. Але не став розчаровувати кравця.

Жаклін, Жаклін!

Він зловив себе на тому, що тихо насвистує на ходу, і не здивувався. Таке з ним траплялося й раніше, тільки причини тоді були зовсім мізерні, коли порівняти до велетенських новин сьогоднішнього дня. Не тільки майбутня зустріч з Жаклін принесла йому таку радість. Сталося ще щось дуже ясне й хороше, і що воно таке, зразу не збагнеш. Довелося думкою глибоко розворушити стривожену пам'ять, і тоді, як написаний яскравими неоновими літерами, в уяві постав склад космічної сталі.

Він перечитав формули і засміявся. Зустрічні озиралися на нього здивовано. Літній чоловік з високою зачіскою сивіючого волосся йде і безпричинно сміється, ні на кого не звертаючи уваги. А втім, хай собі сміється. Може, в нього після п'яти дочок нарешті народився син, а може, просто згадав смішний фільм.

Та щаслива посмішка раптом зникла з сухого, світло-бронзового обличчя Шамрая.

Мар'яна.

Зараз йому доведеться побачити Мар'яну і сказати їй про свою подорож. Як вона поставиться до такої звістки? Мабуть, блисне чорними, як на старій іконі написаними, очима і надовго змовкне. Це стриманий, потайний і незламний характер — Мар'яна. Вони поженилися недавно, років чотири тому. В неї син у Харкові вже закінчує технологічний, буде металургом. Чотири роки тому вони зустрілися як двоє старих холостяків, які все життя звикли покладатися тільки на свої власні сили, відчули, що оце і є та зустріч, повз яку не слід проходити, і сплели свої долі.

Були вони тоді закохані?

Важко говорити про кохання, коли одному під п'ятдесят, а другій за сорок. Життя винесло їх на хвилі назустріч одне одному, і вони поженилися зразу, через два тижні після знайомства, переконані, що ніколи в тому не розкаються.

Кохання прийшло згодом. Мабуть, небагато змінилося в душі Романа Шамрая, але Мар'яна закохалася самовіддано, несамови-

то, як може закохатися жінка, що ніколи не любила по-справжньому, була обдурена в першому подружжі, зневірилася в усіх словах і запевненнях і десь аж у другій половині життя раптом переконалася: чесні люди й справжні почуття на світі все-таки існують.

Вона була з тих жінок, що в тилу виграли війну, працюючи по шістнадцять годин на патронних чи танкових заводах, з тих мільйонів дівчат, яким після війни не вистачило женихів. І тепер, змінивши прізвище, ставши «товаришкою Шамрай», Мар'яна раптом розцвіла степовою мальвою.

Вона ніколи не запитувала, чи любить її Роман. Для неї досить було цілковитої певності в його незламній вірності, дбайливих виявів уваги, лагідної посмішки при кожній зустрічі, відчуття, що вона, Мар'яна, справді потрібна йому в житті...

Працювала вона в інструментальній ремонтного цеху, видавала і приймала всяке начиння. Відчуття впорядкованості життя переносилося і сюди, в цех, і, мабуть, нікуди так охоче не ходили робітники, як до її віконця. Щастя ніколи не лишається непоміченим. Воно зачіпає кожного, примушує радіти чи заздрити. Мар'яні Шамрай не заздрив ніхто, а милувалися нею всі. В її жилах текла і українська, і польська, і грецька кров. Гарно було дивитися на її міцне кругле обличчя з чорно-смоляною зачіскою, прибраною під квітчасту хустку, мальованими бровами, коротким рівним носом і опуклим підборіддям. Після весілля у неї навіть губи змінилися — стали повнішими, черешнево-тугими.

«Бо тепер я часто всміхаюся»,— думала Мар'яна, роздивляючись себе в дзеркалі.

Побоювання, що це почуття може розвіятися туманом, не з'являлося в її серці. Отак і ходила вона по землі, міцна й здорова, туго налита своїм щастям, як ягода червоним соком.

Зараз Роман Шамрай має зустріти Мар'яну. Якою вона буде, ця зустріч? А власне кажучи, що змінилося в їхніх стосунках? Чому зустріч має бути особливою?

Про його життя, про мандри по світах Мар'яна знає і багато і мало. Про існування Жаклін відає тільки в загальних рисах. Вони мовчазно домовилися — в день весілля закінчується і навіки забувається старе життя і починається нове, зовсім інше, на колишнє не схоже.

Так от, виявляється, минуле не можна ні відкинути, ні забути. Воно ні-ні та й нагадує про себе — листом, спогадом, зустріччю, просто думкою, іноді радісною і гордою, іноді пекуче стидною, такою, що ліпше із світу зникнути, аніж знову пережити цей спогад.

Шамраєві нічого стидатися, ні за що червоніти, хоч і до нього інколи приходять спогади, без яких волів би обійтися. Кінець кінцем, він нічим не завинив перед Мар'яною, може дивитися їй в очі прямо й чесно. Він поїде днів на десять до Франції, відкриє пам'ятник, пройдеться по стежках своєї молодості, зустріне давніх

друзів, поговорить з ними за келихом легкого білого вина і повернеться назад, до Суходола, варити космічну сталь.

А Жаклін?

Що Жаклін? Вони напевне зустрінуться. Це буде зустріч старих добрих друзів...

Він не дурить сам себе?

Мабуть, ні.

Шамрай ішов просторим бульваром соціалістичного міста з високенними будинками обабіч. Круглокронні каштани створили довгий тінистий коридор, сплівши віти над посипаною яскраво-золотим піском доріжкою. В одному з таких будинків і його квартира. Напевне, вечеря вже стоїть на столі, нагадуючи мальовничий мистецький витвір. Мар'яна любить гостей, пишається новою, ще інколи незвичною роллю щедрої господині.

Зараз він зайде до невеличкої квартири, де всього одна кімната й кухня, побачить дружину і за вечерею, не поспішаючи, розповість їй про майбутню подорож. Це, безперечно, радість, і Мар'яна радітиме разом з ним. От, здається, все ясно, вільно на серці, а йти додому не так просто, як звичайно.

Жаклін? Так, Жаклін.

По невисоких сходах зійшов на третій поверх, пласким ключиком відкрив знайомі двері, глянув на Мар'яну і зразу збагнув— вона вже усе знає. Дивна річ, місто велике, тисяч п'ятдесят людей у ньому, а новини розповсюджуються швидко. Бездротовий телеграф жіночих розмов працює надійніше за радіо.

— Добрий вечір,— привітався Шамрай.

— Добрий,— відгукнулася Мар'яна.— Я вже й жданики поїла, а тебе все немає.

— Я в парткомі затримався.

— Знаю.

— І в ательє.

— Теж знаю. Гарний костюм буде?

— Дуже солідний.

— От і добре. Поїдеш до Парижа, як лялечка.

— Саме так, як лялечка,— засміявся Шамрай. М'яким рухом притяг до себе дружину й поцілував у шию за маленьким рожевим вушком, губами відкинувши непокірне пасмо волосся.

— Почекай, вечеря вистигає,— одхилилася Мар'яна.

— Я зараз,— засміявся Шамрай, зникаючи у ванній.

— Тобі, мабуть, треба якісь подарунки взяти з собою? — запитала Мар'яна, коли Роман сів до столу.

— Кому?

— Товаришам.

— Мабуть, треба.

Шамрай обережно і уважно, так, наче робив справу світової ваги, проткнув виделкою червоний щокастий помідор, різонув ножем соковите м'ясо, все це зосереджено, мало не побожно.

— У тебе колись була там дівчина?

Мар'яна вимовила ці слова просто і водночас трагічно. Хіба це

для неї так важливо? Хіба не пролягли між цим вечором і тими далекими днями більше ніж два десятки років.

— Була,— просто відповів Шамрай.

— Вродлива?

— Не знаю, як тобі відповісти. Для мене вона була тоді найкращою в світі.

— А зараз?

— Не знаю. Дуже багато років минуло.

— Скільки їй тепер?

— Мабуть, так, як і мені...

— Пробач, я не хотіла...

— Ні, нічого. Чому це тебе цікавить?

— Я думаю, їй теж подарунок треба приготувати.

Вони говорили вільно, ніби не надаючи ніякого значення цій розмові, а почуття напружувалися до краю, і, здавалося, впаде тільки одне якесь слово — і зміниться все життя.

— Що ж їй подарувати?

— Не знаю. Ще є час, подумаємо.

Мар'яна похлинулася повітрям.

У їхній квартирі кухня правила і за їдальню. Мабуть, тільки в операційних великих лікарень буває така хірургічна чистота. Правда, там чистота стерильна, але не така яскрава, бо серветки й рушники, вийняті з автоклавів, завжди жовтуваті, халати хоча й білі, але поплямовані то ліками, то кров'ю. У кухні-їдальні Мар'яни все сяяло такою білосніжністю, що хірургам годі й мріяти про щось подібне. Скатертина й серветки накрохмалені туго, блакитна газова плита начищена, і емаль її блищить дзеркально. На полицях коробки з сіллю, перцем, гвоздикою, чаєм, корицею, кмином, якимись тільки Мар'яні відомими приправами вишикувалися рівно, як пузаті барабани на параді. Мідні крани начищено до сонцесяйного блиску. Червоні бегонії в горщечку на вікні м'ясисті і сильні, як живі тварини. Все тут чисте, смачне, здорове.

— Бери, будь ласка, вареники.

— Спасибі.

— Якого ж їй подарунка приготувати?

— Не знаю. Чому ти стривожена?

— Ні, що ти? Навпаки, я зовсім спокійна. І це дуже добре, що ти поїдеш...

Все було в цій відповіді: і правда і неправда. Шамрай дуже добре відчув тривогу дружини. Як же її заспокоїти і чи можна заспокоїти взагалі? А свої власні почуття він зараз добре розуміє?

Жаклін?

Так, Жаклін. Скоро він її побачить, і від передчуття цієї хвилини, зриваючись у темну прірву, бездонно завмирає серце.

— Про що ти думаєш?

— Про майбутню подорож,— чесно відповів Шамрай,— спасибі, дуже смачно ми повечеряли.

— Правда? — Мар'яна аж зашарілася від задоволення.

— Правда.— Він підвівся з-за столу, перейшов з кухні до кімнати, спинився біля широкого вікна. З нього можна було побачити і берег Дніпра, і високі, завжди окутані не димом, а гарячою слюдяною млою доменні печі. Коли з них випускають шлак, усе довкола освітлюється повільною темно-червоною загравою. Велика махина Суходольський завод, з Кривого Рога сюди везуть руду, з Донбасу вугілля, дніпровські гідростанції женуть йому цілі ріки енергії. І все для того, щоб з його брами по дзвінких, як цимбали, рейках котилися червоні громохкі вагони, наповнені сталевим прокатом, тонким листом, фасонним залізом, крихким чавуном, найміцнішою космічною сталлю.

Мар'яна підійшла, стала поруч, притулилася зовсім близько, захотіла переконатися, чи тут він, ніде не подівся.

— Увімкнути світло?

— Ні, почекай.

Вони стояли поруч у сутіні, дивлячись, як далеко-далеко, за Дніпром, вмирають останні відсвіти дня.

— Ти мене не покинеш? — раптом тривожно запитала Мар'яна.

— Що?

— Ти мене не покинеш? — Страх за своє багато років очікуване щастя відчувся в голосі жінки. Шамрай мимоволі здригнувся від жалості й співстраждання, широким рухом обняв Мар'яну і сховав її глибоко під пахвою, намагаючись захистити від усякого болю.

Розділ третій

Заснула Мар'яна. Її дихання глибоке й повільне, як розлога морська хвиля після шторму. В кімнаті темрява, прорізана благенькими снопиками світла з вулиці. Потім чорний моноліт ночі став ледве помітно рожевіти — в доменному цеху випустили шлак. В його смаглявому відсвіті стало видно величезну карту Європи на стіні, стіл посередині кімнати, лаковану шафу з дзеркалом, круглий, як земна куля, абажур під стелею.

Зовсім поруч на подушці сумовитий уві сні профіль Мар'яни. Тиша в усьому світі.

Чому він не може заснути?

Надто незвичайним був минулий день. І важко сказати, чи це наступила ота пора конденсованого часу, про яку завжди мріялось, чи це тільки її прелюд, схожий на далекі зірниці майбутньої грози.

Роман Шамрай закрив очі. Що б там не було, а він і цієї ночі спатиме. Завтра на першу зміну. Технологія варіння космічної сталі вже в цеху. Треба добре подумати перед тим, як завантажити в піч цю плавку. Такої сталі ще не варив ніхто.

Не спиться. І думки відволікаються від цеху й завтрашньої роботи, линуть кудись далеко в минуле, вихоплюючи з безвісті

подію, мотив пісні, обличчя людини, може, навіть, як це не дивно, смак їжі, спожитої багато років тому.

Велике життя складається з секунд, хвилин, годин, і найчастіше не роки, а саме секунди лишаються найбільш яскравими і вікопомними.

Шамрай лежав тихо, бо кожен його рух відлунювався в Мар'яні, і не сон, а щось схоже на чуйну насторожену дрімоту склепило йому повіки. Тепер картини минулого вже самі, не питаючи дозволу, пропливали в його уяві. Немовби хтось сторонній владно вирішив, що саме згадається, і не дуже дбає про те, приємно це Шамраєві чи ні. Нікуди втекти від цих спогадів,— інколи вони чітко вирізьблені в пам'яті, інколи розпливчасті, затуманені, ніби незнаний кіномеханік погано навів фокус, і вдається побачити лише тінь добре знайомої картини.

* * *

Дзот — дерево-земляна огнева точка — це звичайнісінька, глибоко викопана землянка зі стелею в два накати. До її входу зміїться ламана траншея. З другого боку — амбразура з хижим рильцем кулемета. Під дощаними, низько навислими стінами землянки рівними стосами складені зелені коробки з патронами. У кутку відро з водою, а біля нього фанерний ящик — запас сухарів та консервів. На земляній підлозі жужмом кинуті шинелі й плащнамети. Замість постелі перина зеленої глиці, пропахлої ароматною смолою.

З амбразури, як на долоні, видно кілометровий шматок асфальтованого шосе. Дзот поставлено край соснового бору, недалеко від Києва. Перед ним широка заплава маленької заболоченої річки, а далі рівне поле. Сектор обзору й обстрілу ідеальний.

У дзоті їх двоє — лейтенант Роман Шамрай і червоноармієць Петро Могилянський. Дихати в землянці важко, повітря густо напоєне смоляним духом сосни й махорки. На світі липень сорок першого року, другий місяць війни.

Дзот над берегом річки — одна з вогневих точок у системі вже майже розірваної німецькими танками київської оборони. Майже — це не значить зовсім. До шосе, перед дзотом Шамрая, ще не прорвалася жодна німецька машина. Правда, то заслуга не тільки лейтенанта. З другого боку дороги, в капонірі, стоїть протитанкова гармата. З артилеристами він познайомився добре. Знають своє діло хлопці, стріляють вміло й точно.

Сонце пече немилосердно. Над асфальтом шосе, яке вже закидане сухою травою, якимсь сміттям і гострим листям очерету, коливається марево гарячого повітря. Дивно, як швидко захаращується, немовби вмирає дорога, коли по ній ніхто не їздить.

Лейтенант Шамрай лежав біля кулемета на купі зручно вкла-

дених соснових гілок, і марево перед очима викликало в його уяві інший спогад. Саме так дрижить і коливається повітря перед отвором мартенівської печі, коли підняти заслінку і, прикриваючи від пекельного жару обличчя рукавицею, глянути в рожево-біле розпечене черево.

До армії він пішов з Суходольського заводу в Донбасі. Повернутися до мартена, стати не підручним, а справжнім сталеваром йому, мабуть, уже не вдасться ніколи. Обірвала війна його робітничий стаж, а шкода. Майже рік працював він у шахті, тоді послухався батька, перейшов на завод. До того, щоб стати сталеваром, йому лишалося попрацювати місяців три і скласти іспит. Нічого не поробиш, жалітися не доводиться — війна.

Десь далеко, в кінці видимого відрізку шосе, відчувся рух. Лейтенант узяв бінокля. Синюваті лінзи ясно показали — через асфальт перебіг чоловічок у сірій уніформі і впав у кювет. За ним другий, третій. Все ясно — супротивник зосереджує своїх солдатів у балочці, на семисотому метрі, а потім, під прикриттям артилерійського вогню, буде атакувати. Може, навіть з танками. Це вже не перша і, треба сподіватися, не остання атака.

Лейтенант Шамрай і червоноармієць Могилянський складають гарнізон дзоту. Звучить гордо і багатозначно. Десятки таких дзотів розкидано праворуч і ліворуч. Скільки з них боєздатні — невідомо. Зв'язку з командиром укріпленого району з учорашнього дня не було, але чинним залишається старий, уже тижневої давності наказ — триматися до останнього патрона і не відступати. У артилеристів є телефон, і за нерв лінії зв'язку тримаються всі — і вони самі, і гарнізони сусідніх дзотів.

— Почнуть хвилин через тридцять,— сам до себе сказав Шамрай, опускаючи бінокля.— Товаришу Могилянський, підіть до артилеристів, попередьте, що в балку Горіхову просочується супротивник. Не знаю, чи їм видно це місце.

— Єсть.

Обличчя Могилянського, зарослe рідкими дротинками молодої бороди, синювато-прозоре від напруження. Під очима чорні синці. На високому чолі краплини поту. Комір гімнастерки широко розстебнутий, дихає він важко й уривчасто.

— Приведіть себе у воїнський вигляд.

— Єсть.— Петро з великим трудом застебнув гаплика на комірі, поправив ременя.

Потім, майже вдвоє згинаючись у низьких дверях, вийшов. Шамрай глянув йому вслід, хитнув головою. Здають нерви у хлопця.

А його власні нерви як поживають?

Він комендант дзоту, його запитувати не треба. Він усе на світі мусить витримувати, і ніхто ніколи навіть не запитає, чи важко йому дається спокій.

Знову взяв бінокля, придивився. Цілковита непорушність на далекій лінії, де зникає сіре полотнище шосе.

— Дозвольте доповісти, товаришу лейтенант?

Могилянський повернувся. Губи сіпаються. Важкі жовна ходять біля вилиць.

— Спочатку випийте води.

Могилянський слухняно напився.

— Тепер доповідайте.

— Артилеристи помітили просування німців. За їхніми даними, супротивник зайняв Бориславку.

Шамрай вийняв планшет, глянув на карту. Бориславка кілометрів на дванадцять у тилу. Отже, лінію оборони прорвано, і їх оточують. У роті стало сухо, відчувся гіркуватий присмак.

— Все ясно. Виходить, бій ще тільки починається, а не закінчується,— зробив несподіваний висновок Шамрай.— Закусити нам зараз сам бог велів. Одкривайте консерви.

— Ви можете зараз думати про їжу?

— Можу. І не тільки можу, але й вам раджу подумати.

— Мені шматок у горло не йде.

В уяві Могилянського двоє зовсім різних людей складало образ Романа Шамрая. Один— лейтенант, вимогливо і вміло командує, всіх своїх підлеглих ввічливо називає на «ви». Другий — просто веселий двадцятидвохрічний хлопець, русоволосий і ясноокий, на кожне слово озивається усмішкою і з усім світом на «ти».

Залежно від того, на «ти» чи на «ви» звав його командир, Могилянський точно знав, у якій своїй іпостасі виступає Шамрай.

— Ну, давай перекусимо. Хвилин через двадцять буде атака. Давай, давай, не тушуйся. Все одно перемога буде за нами!

І раптом засміявся спокійно і весело, зовсім не думаючи про небезпеку.

«Невже людина в такому стані може сміятися? — сам себе запитав Могилянський.— Адже перед нами смерть, вірна смерть!»

— І ти усміхнись, будь ласка,— ясно вловив його думку Шамрай.— Німці тільки про те й мріють, щоб ми цикорію пустили, усміхатися перестали. Усміхнись!

— Такого наказу не можна давати.

— А ти все-таки усміхнись. Сам собі доведи, що можеш усміхнутися, себе перебороти.

— Перемога над самим собою завжди дається найважче. Вже забув, де це я вичитав.

— От бачиш, значить, від університету теж є користь. Тебе війна з якого курсу зняла?

— З четвертого.

— Після перемоги закінчиш і оком не моргнеш.

— Ти думаєш, ми зостанемося живі?

— Я не думаю, я це знаю напевне,— весело відповів Шамрай.— А тепер все-таки усміхнись на копієчку.

І сталося чудо. Губи Петра Могилянського ледь помітно ворухнулися. Дужче, виразніше, і раптом обличчя змінилося, стало зовсім іншим, немовби на очах якийсь невидимий чарівник підмінив хлопця. Червоноармієць усміхнувся ледве помітно, ніяково, стидаючись того, що не зміг зробити цього раніше.

— От, тепер усе гаразд, тепер ми і проти цілої гітлерівської дивізії вистоїмо,— торжествував Шамрай.— Тепер ти справжній боєць. Давай хліб, давай консерви, недаром же сказано: в обороні — харч.

Він жартував спокійно і весело, наче й не було перед ними смертельної небезпеки. Нерви затиснуто в кулак, і кожен рух, кожне слово підкоряється залізній волі. Скільки може тривати таке напруження — невідомо, та й не треба над тим замислюватися. Скільки треба буде, стільки й триватиме.

Вони посідали на земляну долівку, розклали їжу.

— Дивись, яка красота!

Шамрай узяв з порожньої патронної коробки два червоні помідори.

— Звідки? — здивувався Петро.

— Баба Уляна принесла.

Вчора ввечері приходила баба Уляна з сусіднього села. Побідкалася, поговорила, трішки поплакала, а тоді швидко, боячись, щоб не образились, і сама ніяковіючи, перехрестила хлопців тремтячою рукою і пішла.

Вони тільки-но посолили помідори, тільки піднесли до рота перші скибки хліба з коричнюватими спинками маринованого ляща, як ударив перший розрив.

У Могилянського здригнулася рука.

— Їж,— жорстко наказав Шамрай,— у нас ще є час, артпідготовка триватиме двадцять хвилин.

— Я... я не можу.

— Можеш! Їж! Отак просто клади в рот шматок і їж.

Снаряд гримнув зовсім близько. Землянка здригнулася. Зі стелі, крізь балки настилу, посипався пісок. Могилянський злякано озирнувся.

— Не звертай уваги! Їж!

Тепер уже Шамрай говорив ці слова для себе, бо острах все дужче стискав серце, і хотілося схопитися з місця, вибігти з цієї клятої нори, сховатися в тихому прохолодному лісі, де так пряно й терпко пахне дубовим листям і дятли з глухим кулеметним стуком, незважаючи на канонаду, довбають гнилу кору.

Він приглушив у собі це почуття і, хизуючись спокоєм, жорстокою владою над самим собою, поклав до рота шматок хліба з лящем, прожував, проковтнув і знову наказав: — Їж.

Спокій так само, як і паніка, заразливий. Тільки паніка охоплює блискавично, як вибух, а спокій сунеться повільно, завойовуючи свої позиції. Дивлячись на командира, заспокоївся і Могилянський, навіть шматок помідора в рота поклав.

Землянку знову струснуло. Запахло чадним тротиловим димом. Шамрай кинув погляд через амбразуру. Тихе безлюдне поле, повне липневої краси й сонячної поетичності, розкинулося перед ним. Аж не вірилося, що саме з цієї глибокої, по-материнському теплої блакиті падає й падає, шукаючи твого серця, смерть.

— Хвилин через десять почнуть, доїдай.

Петро вже оволодів собою. Акуратно вимазав хлібом консервну банку. Намагаючись потамувати тремтіння рук, склав залишки обіду, загорнув у газету й засунув у куток.

Снаряд розірвався на настилі дзоту. На щастя, не важкий, гаубичний, а звичайний, польової артилерії, але й того вистачило, щоб землянка, як жива тварина, хитнулася, перекосилася, потім все-таки вирівнялася і вистояла.

— Точно б'є, зараза,— вилаявся Шамрай.

— Це добре,— відгукнувся Могилянський.

— Що добре?

— За теорією ймовірності в одне й те ж місце снаряди не влучають ніколи.

— Це за теорією. А у нас з тобою практика. В усякому разі, хай хоч теоретично буде нам добре. Давай до кулемета.

Звично полягали вони на свої місця. Зовсім низько над їхніми головами гримів і лютував, усе на світі намагаючись переорати й знищити, вогонь артпідготовки. Осколок снаряда, наче гостра оса, влетів у амбразуру і смачно впився в балку настилу.

Не сказавши ні слова, обидва одягли каски. Тепер поле перед ними поставало за темною млою чорного диму фугасних розривів. Краса його потьмяніла, зникла. Сірим жорстоким пензлем стираючи живі фарби, пройшлася по ньому війна.

— Зараз підуть,— сказав Шамрай.

Чуйне вухо його ясно вловило серед грому розривів гудіння моторів. Інколи під час грози, між ударами грому, особливо чітко й виразно чути дзижчання мухи.

Останній розрив здибив пісок метрів за десять перед амбразурою, і раптом, наче ножем відрізана, припинилася канонада.

Петро Могилянський глянув через амбразуру і тихо охнув. Німці підійшли зовсім близько, до них метрів двісті, не більше. Весь час артпідготовки, невидимі за димом розривів, вони сунулися вперед, щільно притискаючись до вогневого валу. Така тактика вимагала великої виучки, але хіба ж не було у них перемоги над Францією, і польського походу, і захоплення Чехословаччини? Походили по Європі, був час навчитися.

Чотири середні танки сунули обабіч шосе, а сама смуга асфальту зоставалась безлюдною. За танками, намагаючись опинитися під захистом чорно-білих хрестів на броні, пригинаючись і часто падаючи на землю, бігли автоматники.

Шамрай почув біля себе важке дихання, глянув. Петрове обличчя змінилось невпізнанно.

— Во... вогонь,— намагались вимовити губи й не могли.

«У мене, мабуть, теж спотворене обличчя»,— подумав Шамрай. А вголос сказав:

— Не спіши. Їх спершу артилеристи стрінуть.

Танки наближались, грізні, позбавлені живої подоби потвори, призначені тільки для вбивства, а гармата мовчала в своєму капонірі.

— Чого ж вони...

— Не спіши! — Шамрай вигукнув ці слова злісно, напружено, аби хоч якось вихлюпнути свою лють із серця, бо, стримувана, вона могла геть розірвати його. В цю мить вдарила гармата, раз, і вдруге, і втретє. Один танк спалахнув густим багряно-чорним димом, другий спинився. Але дві машини все ще сунули вперед, і з-за них, уже не шукаючи порятунку в землі, підвелися солдати. Батальйон піхоти пішов в атаку.

— Во... вогонь! — почулося в дзоті.

— Не спіши,— зціпивши зуби, відповів Шамрай.

Німецькі солдати наближалися. Вони падали на мить, і знову підхоплювалися, і стрімголов кидалися вперед, щоб упасти на землю і знову скочити, прожогом просунутися на кілька десятків метрів. Ніби іскри спалахували по всьому фронту атаки, і стримати цю навалу, що виникала кожного разу в новому місці, здавалося неможливим.

— Ось тепер вогонь! — сам собі наказав лейтенант, обома великими пальцями впираючись у гашетку.

Добра ця зброя — надійний, кількома війнами перевірений, у тисячах боїв випробуваний кулемет «максим». Особливо коли стоїть він у закритому дзоті і жене по триста куль на хвилину, свинцевим гарячим струменем все змиваючи перед собою.

Петро Могилянський, подаючи стрічку за стрічкою, невідступно дивився на поле, на лаву німецької атаки, що залягала й зводилась майже ритмічно, як змія. Високо скинувши руки, ткнувся обличчям у землю один солдат, потім другий, третій. Ще два солдати упало з другого боку, зовсім не там, куди скеровував рильце кулемета Шамрай. Значить, вони не самотні, сусіди теж ведуть бій.

— Зараз цикорію пустить,— сказав Шамрай.— Ех, коли б у артилеристів снарядів було трохи більше.

Він вставив нову стрічку, і знову загавкотів кулемет у його міцних, пороховим димом обсмалених руках.

— Тікають! — крикнув Могилянський.— Товаришу лейтенант, дивіться, тікають!

— Бачу,— відповів Шамрай, зливою куль, наче з тугого брандспойта, поливаючи поле.— Буде їм сьогодні ввечері весела перекличка.

— Тікають! — завмираючи од захоплення і ще якогось зовсім не знайомого почуття, закричав Могилянський.— Тікають! Ура, ура!

— Перестаньте кричати, товаришу Могилянський,— сухо обірвав Шамрай.— Коли в штикову атаку підете, тоді й крикнете.

І знову діловито повів вогонь по німцях, які вже одверто відступали, тягнучи за собою поранених і забитих.

Танки ще хвилину постояли, потім, ніби змовившись, ударили із своїх кирпатих гармат по дзоту Шамрая. Злетів пісок, ламаючись, зойкнуло дерево, дзот здригнувся і осів на один бік, похилився, як людина на лікоть. Амбразура покосилася, але кулемет лишився неушкоджений. Після того танки розвернулися і, зачепивши

підбиту машину, зникли в балці. Над запаленим танком висів чорний, уже прозорий дим.

— Ну, цю атаку відбили,— сказав Шамрай.— Цікаво знати, полізуть ще раз сьогодні чи почнуть завтра зранку?

— Хай лізуть хоч сьогодні, хоч завтра! — вигукнув Могилянський.— Все одно не пройдуть!

У дзоті почувся тонкий свист, домашній затишний. Петро здивовано озирнувся.

— Вода в кожусі кулемета закипіла,— добродушно пояснив Шамрай.— Свистить, наче чайник.

Тепер уже Петро Могилянський усміхнувся переможно. Все його єство охопила горда радість першого виграного бою.

— От здорово було б чаю з кулемета напитися. Справжня романтика.

— Буде ще нам романтика,— сказав Шамрай. І Петро зразу знітився, зів'яв, раптово переходячи від гострого захопленого збудження до прихованої тривоги.

— Ви думаєте, товаришу лейтенант...

— Нічого я не думаю. Побачимо.

Шамрай узяв бінокль, обвів поглядом поле. Одного забитого німці не встигли забрати. Лежить боком, викинувши вперед руку, каска одкотилася, вітерець ледь помітно ворушить русяве волосся. На губах запеклася кров. Одкриті блакитні очі дивляться застигло й здивовано, наче хоче оцей хлопець з єфрейторськими нашивками збагнути, що з ним скоїлося, і не може. Обличчя трохи скривджене: «Як це так, чому мене зупинили, не пустили йти, куди хочу?»

— Скільки ж ми їх знищили?

— Я думаю, шість-сім.

— Я теж так відзначив. Для точності скажемо — шість.

— Дозвольте мені бінокль?

— Беріть.

Могилянський припав до окулярів, і Шамрай добре знав, що дивиться боєць тільки в одну точку — на лице забитого німця.

— Товаришу лейтенант,— почувся тихий і навіть страшний у своїй розважливості голос,— це ж, виходить, я вбивав людей. Ви розумієте, ми з вами вбивали людей.

— Не людей, а фашистів, є невеличка різниця.

— Але ж вони теж люди...

— Ні. І коли ти його не вб'єш, він прийде і, не вагаючись, уб'є тебе разом з твоїми прекраснодушними ваганнями.

— І все-таки це страшно — вбивати.

— Значить, краще хай уб'ють тебе?

— Ні, просто я думаю, як це неприродно — війна.

І після того тривала мовчанка запала в дзоті. Із щілини розщепленої снарядом стелі цівочкою сипався золотий пісок. Так само, як у клепсидрі — старовинному пісочному годиннику. От виллється весь струмочок — і тоді, мабуть, кінець. Скільки його там лишилося, того піску? Ніхто не знає, і це на краще, бо жити, знаючи хвилину своєї смерті, просто неможливо.

Сонце вже сідало. Прохолодні тіні потягнулися на поле. Тонко задзвеніли комарі, і Могилянському цей дзвін видався трагічним. Що з ним робиться? Адже це звичайнісінькі комарі, не більше.

— Сьогодні, мабуть, атаки більше не буде.

— Так,— погодився лейтенант,— сьогодні вже, мабуть, тут атаки не буде. В іншому місці спробує...

Вони відзначили далекий громохкий грім канонади десь ліворуч і позаду, але побачити усю звивисту, в багатьох місцях уже прорвану й знову залатану лінію фронту не могли. Може, німців усюди відбили точнісінько так, як це зробили вони? А потім з глибоких тилів прийдуть резерви... «Перемога буде за нами». І перемога таки й справді буде за нами, і найліпший доказ тому— оцей молодий солдат, який лежить посеред поля, незручно підвернувши руку, в той час, як ми, живі й здорові, сидимо у дзоті і готові до бою.

Кроки почулися позаду, на піску.

Шамрай зразу вискочив у траншею.

— Стій, хто йде?

— Свої, товаришу Шамрай.

Політрук роти Грунько зсунувся вниз, привітався. Петро Могилянський виструнчився поруч Шамрая.

— Ну, як ви тут?

— Усе нормально.

— Добре воювали. За точне виконання наказу командування оголошує вам подяку.

— Служу Радянському Союзу.

— А тепер слухайте мене, товаришу Шамрай. Товаришу боєць, вам можна йти до кулемета.

Він почекав мить, доки Могилянський зник у чорному проваллі дзоту, широким рухом обняв Шамрая за плечі, одвів трохи набік, ще мить помовчав, підшукуючи потрібні слова, потім сказав:

— Обстановка ускладнилася. Супротивник концентруе великі сили біля Голосіївського лісу і, очевидно, завтра почне прорив.

— Біля Голосіївського лісу?

— Так, бої йдуть уже на околиці Києва. Але саме там фашистів треба зупинити. Командування стягує туди артилерію та вогневі засоби. Артдивізіон з ваших бойових порядків уночі перейде на інші вогневі позиції. Правда, за даними розвідки, німці перекидають туди ж свої танкові батальйони. На вашій дільниці танкових атак, очевидно, більше не буде.

Грунько помовчав, даючи лейтенантові можливість осягнути масштаб бою і трагічність ситуації.

— З цієї лінії оборони командування знімає більшість вогневих засобів, лишаючи тільки заслони на дорогах. Вам наказано зоставатися тут і утримувати шосе до двадцять першої години завтра. Після того відійти в район Біличів.

— Біля мене ще хтось буде?

— Заслони лишаються на всіх дорогах.

Значить, найближчий кулемет стоятиме від нього кілометра за

півтора. Нічого не скажеш, надійна підтримка. Цей наказ, власне кажучи, не що інше, як смертний вирок Шамраєві і Могилянському. Але з цієї точки зору кожен наказ на війні, кожна команда піднятись з землі і кинутися в атаку — не що інше, як смертний вирок для сотень, а може, й тисяч людей. Інколи для того, щоб міг прорвати ворожу оборону один батальйон, мусять полягти цілі дивізії. Закономірно гинуть маленькі підрозділи, прикриваючи відхід великих армій. Тут усе справедливо, і нарікати не доводиться. Сам Шамрай вирвався з-під Львова саме тому, що полки прикордонників полягли, прикриваючи відступ армії. Такий закон війни.

Все справедливо, але на серці од того не легше.

— Наш капе буде у висілку Біличі на західній околиці,— казав Грунько, добре знаючи, що лейтенант ніколи не прийде на околицю Біличів. Шамрай усе прекрасно розумів і нікого не засуджував. Коли б йому самому довелося давати наказ, він говорив би точнісінько такі слова і таким же тоном.

— Ну що ж, тоді будемо триматися до двадцять першої години,— повторив він.— Добре, коли й справді у німців тут не буде танків.

— За даними розвідки...

— Так, звичайно, за даними розвідки. Гаразд, будемо триматися. Так і передайте: будемо триматися.

— До скорого побачення.— Грунько простягнув Шамраєві величезну міцну долоню.

— До скорого побачення.

І хоча обидва чудово знали, що цього побачення не буде, що вони намагаються самі себе одурити, потиск рук був міцним і дружнім.

— Нічого передавати не треба?

— Ні, листа батькові я вчора на ППС послав.

— Гаразд. Щасливо.

Грунько повернувся і, намагаючись не дивитися на Шамрая, зник у лісовій сутіні.

Лейтенант постояв мить, споглядаючи, як далеко за полем гаснуть останні сонячні промені, і повернувся до дзоту. Амбразура виходила просто на захід, і в землянці ще мінилося блякле світло. Глянув на обличчя Могилянського. Боєць уже все знав. Може, почув загостреним у хвилини смертельної небезпеки вухом, може, просто здогадався.

— Відходити будемо завтра, о двадцять першій годині,— сказав Шамрай.— Давайте вечеряти. Візьміть отам мою баклагу.

В такий вечір зберігати кілька ковтків горілки в алюмінієвій посудині було б просто нерозумно.

Вони випили, не кривлячись, не відчуваючи смаку горілки, і мовчки з'їли консерви, думаючи про завтрашній день. Ніч опустилася безмісячна, густа, задушна. Десь далеко за Дніпром приглушеними громами завуркотіла гроза.

Ліс за стінами землянки ожив, заворушився. Почулися голоси, тріск гілля, слова команди, кінське іржання.

— Що це? — стрепенувся Могилянський.— Артилеристи відходять? А ми?

— Відійдемо завтра, о двадцять першій.

Поволі стихли голоси й скрип піску, тиша настала монолітна. Пугачик пролетів на своїх безшумних круглих крилах, опустився на дерево, крикнув зловісно, пронизливо, але й це не порушило відчуття тиші.

— Будемо спочивати,— сказав Шамрай.— Ви лягайте, спіть до другої години, потім я посплю до четвертої. А там побачимо.

— Всі відійшли? — запитав боєць.

— Ні, не всі. Ми з вами лишилися. Лягайте спочивати.

— Чому саме нас залишили? Адже це...

— А чому когось іншого?

— Це правда, це правда.

Могилянський вмостився зручніше й затих. Шамрай обережно вийшов, став біля дзоту. Широке поле, освітлене тільки сяйвом зірок, розстилалося перед ним. Скоро зійде місяць, і ніч стане фантастично гарною, ніби геніальним художником мальованою.

Він втратив почуття часу чи, може, навіть заснув отак з розплющеними очима, напружений, як бойова пружина перед спуском.

Потім небо за лісами стало світлішати, і проглянув сірий млистий світанок. Шамрай здригнувся, оглянувся тривожно, подивився на годинник — четверта. Скочив на рівні ноги, нервово розім'яв затерплі м'язи.

— Могилянський! Вставайте!

Боєць вискочив із дзоту.

— Умийтеся, зараз будемо воювати,— сказав Шамрай.

Спустився в землянку, оглянув кулемет, приготував патрони. Через силу примусив себе й Могилянського з'їсти галету, напився води.

Далеке гудіння моторів почулося за амбразурою. Шамрай спокійно подивився: по шосе йшли танки. От тобі й дані розвідки.

Глянув на Могилянського. Обличчя бліде, але зуби не цокотять. Тверді, як жолуді, жовна застигли на щоках. Видно, хвилюється смертельно, але володіє собою. Це вже приходить солдатський досвід.

Лейтенант ще раз глянув на бійця, потім розстебнув планшет, витяг блокнот, написав кілька слів, відірвав аркушик, склав, простягнув Могилянському:

— В штаб! Бігом! На західній околиці Біличів.

— Товаришу лейтенант!

— Бігом!

— Я... Я не потребую...

— Бігом! У штабі мусять знати, що тут танки!

— Неправда, ви мене... пожаліли!

— Бігом,— уже не крикнув, а пошепки мовив Шамрай, і обличчя його стало таким страшним, що Могилянський мимоволі послухався.

Десь на зламі траншеї промайнула його постать, ще раз показалася між сосновим гіллям і зникла.

Шамрай ледве помітно усміхнувся:

— От тепер будемо воювати.

Оглянув свою зброю. Що може вдіяти кулемет проти танка? Нічого. А от солдатам, які, зручно розсівшись у ваговозах, їдуть за танками, він ще може показати свою силу.

Шамрай дивився, як навально, уже розвідавши відступ супротивника, мчать по шосе машини. От лишилося сто метрів, от вони вже поруч із дзотом. Сиплеться пісок крізь дошки, гуде земля над головою. І в мозку, як зловлена бджола, тремтить єдина думка: «Не зірватися! Не виказати себе!»

Проскочили танки. Перший грузовик наближається. Двадцятеро солдатів у касках сидять у кузові, наче гвіздки, забиті в дошку. Скільки вас залишиться живими через п'ять хвилин?

Кулемет аж захлинувся, такою лютою була перша черга. Всіх він убив чи ні? З машини солдатів як вітром змело. А може, живі поховались? Зараз прошиємо борти, щоб там жодна миша не втрималася. Не може там бути нікого живого. Ну, побачили Київ?

Граната розірвалася позаду, біля дверей. Гаряча хвиля вдарила лейтенанта в потилицю, і світ перед очима почорнів. Німецькі танкісти стрибнули в дзот, витягли Шамрая і довго били важкими ногами в кованих залізом черевиках.

Потім підійшов офіцер, невдоволено поморщився, щось наказав. Лейтенанта Романа Шамрая кинули на машину і швидко повезли по захараченому шосе до німецького штабу.

Розділ четвертий

З темної глибини давноминувшини концтабір для військовополонених постав в уяві страшніший, аніж наймальовничіші картини Дантового пекла. Розташований десь на заході Польщі, в невисоких відрогах Карпат, він лежав на тілі землі як гнійний струп. Усе за німецьким стандартом. Двадцять бараків у два ряди. Струм високої напруги в колючому дроті, туго напнутому між тонкими залізобетонними стовпами. Просторий апельплац. Адміністративні корпуси, а за ними будівля червоної цегли з високим комином — крематорій.

І все-таки це не найстрашніший з гітлерівських концтаборів, не Майданек і не Освенцім, куди привозять людей тільки для того, щоб знищити. В Лаундорфі полонених тримають довго, і чорний дим над цегляною трубою звивається не кожен день. Цивільних тут немає, тільки радянські офіцери й солдати.

Над бараками, над колючками огорожі, над зеленими Карпатами буяє весна 1942 року. Гітлерівці притиснули п'ятою всю Європу. Їхні дивізії під Москвою й Ростовом.

На апельплаці, ще мокрому від талого снігу, вибитому сотнями тисяч поранених, болючих ніг,— чотири тисячі полонених. Обідра-

ні, неголені, виснажені. Комісарів і політпрацівників тут немає: всіх виявило і знищило гестапо. Лишилися тільки стройові офіцери, сержанти й солдати. На петлицях зітлілих, почорнілих від поту й крові гімнастерок можна побачити трикутники, квадратики, інколи навіть шпали — маленькі червоні прямокутники, знаки старшого командного складу.

Роман Шамрай стояв на апельплаці, з нетерпінням чекаючи, коли закінчиться перекличка і можна буде повернутися в барак. Холодний, пронизливий березневий вітер проймав до кісток. Схуд лейтенант так, що по ньому можна вивчати не анатомію людини, а будову її кістяка. Чоботи ще трималися якимсь чудом на ногах, уже розбиті й стоптані. Гімнастерка зотліла, цілим зостався тільки комір,— на ньому видно червоні петлички, облямовані потемнілим золотим кантом, з двома червоними квадратиками на кожній. Обличчя, вкрите густою золотавою бородою, осунулося й зблідло, щоки позападали, і від того неприродно великими стали світло-сині очі — вони от-от вискочать з орбіт. Волосся на голові одросло, як у доброго дяка, за потилицею ціла темно-руса грива.

На апельплаці їх завжди тримають півтори-дві години. За цей час людина встигає промерзнути наскрізь. Зуби починають мимоволі клацати лунко і часто.

Цього разу полонені вже стоять дві години, а фельдфебель військ СС Арнульф Шнайдер усе походжає собі уздовж вишикуваних лав, немовби йому хтозна-як подобається тут прогулюватися. Чотири тисячі бранців у його цілковитій і незаперечній владі. Не сподобається йому обличчя чи вираз очей — візьме пістолета й вистрілить. Ніхто його не запитає, чому він так зробив.

Від цього права вільно позбавляти людину життя есесівці завжди здаються нетверезими. Почуття незмірної влади п'янить дужче за вино. Очі каламутніють і стають майже нерухомі. З їх поглядом зустрічатися страшно.

Над ганком штабу, куди ведуть чотири бетоновані східці, великий гучномовець. Через нього передаються накази коменданта під час переклички. Що вони почують сьогодні?

Фельдфебель різко спинився, пронизливо вглядаючись у ряди змучених, неголених облич. Так йому здалося чи й справді на якомусь обличчі з'явилася посмішка? Рука мимоволі потяглася до пістолета. Коли хтось може усміхатися в таборі Лаундорф, то це значить, що фельдфебель Шнайдер працює незадовільно. Хто ж це міг усміхнутися? А може, вистрілити навмання? Ні, сьогодні не випадає. Зробимо це завтра.

Комендант табору і ще один чоловік у дивній формі вийшли із штабу, спинилися на ганку. Солдат запопадливо поставив перед ними мікрофон на довгій, схожій на перекинуту пальму тринозі.

— Ахтунг! — проревів фельдфебель Шнайдер, хоч і без того весь апельплац завмер, затаївши подих. На чоловікові, який стояв поруч коменданта, зійшлися усі погляди. Був він невисокий, ще не пузатий, але вже обважнілий. Широкий офіцерський пояс із пряж-

кою без п'ятикутної зорі туго обтягував його міцну поставу. З коміра гімнастерки петлиці акуратно здерті. На зеленому польовому кашкеті ні зірки, ні якоїсь іншої кокарди. Обличчя добре вгодоване, просте і водночас хитре.

«Такими колись у нас в театрах куркулів показували,— чомусь подумав Шамрай.— Хто він такий, оцей дядько?»

— Ахтунг! — сказав комендант табору і одійшов від мікрофона.

— Увага! — сказав чоловік у гімнастерці, заступаючи місце коменданта.— Слухайте мене всі! Я, полковник Лясота, організовую полки нової армії, яка повинна буде разом з нашими доблесними німецькими союзниками добити більшовизм і нарешті встановити лад у многостраждальній Росії. Ми створюємо не тільки російські, але й національні полки. Українці можуть битися за свою землю, грузини — за свою, узбеки — за свою, росіяни — за свою, але всі разом проти комуністів, проти більшовизму.

Він промовляв ще довго, пояснював умови служби в новій армії, розповідав про плату, постачання, одяг, хоча, власне кажучи, міг би нічого не говорити.

Полонені зразу збагнули все. На протязі кількох місяців з них продумано й наполегливо готували зрадників. Зрозумілою стала і поява спеціально виданої газети, і радіопередачі, і твердюща галета — додача до казанка теплої брудної води, що іменувалася супом.

Значить, зараз треба вирішити: зостаєшся ти в концтаборі, приречений на смерть, чи знову береш у руки гвинтівку і йдеш у бій, тільки цього разу не проти німецьких, а вже проти своїх, радянських, танків.

Роман Шамрай визначив одразу все — і питання й відповідь. Він умре отут, у концтаборі, з голоду чи від кулі, але проти своїх воювати не піде. Вагатися нічого. Лясота може стелити перед ним оксамитові килими, але всі вони ведуть до зради, і це шлях не для Шамрая.

Полковник перейшов від обіцянок до погроз.

— Усіх, хто не погодиться взяти участь в остаточному розгромі більшовизму, буде переведено в табори найсуворішого режиму,— дзвенів його голос.— Ви знаєте, що це таке...

Так, це вони добре знали. Про табори знищення, звідки люди ніколи не повертаються, розповідали багато. Фашисти не стануть панькатися з військовополоненими. Цю свою обіцянку вони виконають напевне.

Лясота жадібно вдивлявся в натовп, намагаючись відчути його настрій. Чи вплинули переконливі слова? Чи дійшли до серця погрози?

Нічого не прочитаєш на похмурих бородатих обличчях.

Мабуть, таки вплинули й обіцянки і погрози. Здається, можна ризикнути і зразу запитати, хто згоден. Було б справжнім тріумфом, коли б погодилися всі. Та ні, на це нічого й сподіватися. Полковник уже має досвід. Погоджуються одиниці. Правда, в цьо-

му таборі провадили підготовчу роботу, може, вона дала якісь наслідки?

Полковник уже й рота розкрив, щоб патетично вигукнути: «Хто згоден, підніміть руки!» — як раптом клацнув зубами і мало не прикусив язика. У глибині вишикуваних шеренг, у морі бородатих облич блиснула посмішка. Полковник зразу ж відмовився од свого наміру. Посмішка в концтаборі, на апельплаці, небезпечніша за гранату. Там, у бараках, вони, може, навіть сміються, хоч, бачить бог, радіти їм нічого. Але посмішка отут, на апельплаці, в присутності коменданта,— це зухвалість неймовірна і нечувана.

А може, йому так здалося? Звідки тут узятися посмішці?

Перебіг поглядом по шеренгах. Обличчя похмурі, страдні, де вже усміхатися цим тонким, у ниточки витягненим губам? І все-таки посмішку він бачив. Значить, ще рано ставити вирішальне питання. Треба дати трохи часу, щоб подумали, оцінили, зважили.

— Ми могли б зразу запитати вас, привітати добровольців, а всіх незгодних негайно відправити до іншого табору,— гримів у мікрофон полковник,— але, охоплені гуманним почуттям, не зробимо цього. На роздуми дається двадцять чотири години. Все!

— Розійдись! — заревів Шнайдер, і голос його всі почули значно ясніше, ніж хрипіння гучномовця.

Мовчазні повернулися до своїх бараків полонені. Нари височать одні над одними в три яруси. На кожній полиці по двоє. Задуха нестерпна. Випари креозоту змішуються з пітним запахом давно не митого тіла, і це вже не повітря, а густий сморід. Од нього паморочиться голова, забиває дух і думки стають кволими і байдужими.

В той день, немовби показуючи, яке розкішне життя розкривається перед полоненими, на обід дали не теплу воду, а гороховий суп з концентрату.

— Засудженим на смерть перед стратою в усі віки давали добре повечеряти, а інколи й випити,— сказав Шамраїв сусід по нарах, артилерійський капітан Іван Колосов.

— Не лякай ляканого,— відповів Шамрай.— Ми вже бачили її, смерть. Шкода, мало часу полковник дав на роздуми.

— Чому?

— Три дні гороховим супом годували б.

Барак жив, ніби на апельплаці нічого не сталося, але в кожний мозок, як розпечений сталевий бурав, вгвинчувалася одна і та сама думка.

Минала хвилина за хвилиною, тільки збігали вони чомусь на диво швидко, і вже здавалося, ніби часу зостається мало і оту єдину правильну стежку, яка веде до життя, знайти так і не вдасться.

Мовчанка тривала аж до вечірньої переклички. Цього разу Шнайдер полонених на апельплаці не затримував. Все скінчилося за півгодини. Розмови повели після повернення.

— Ну, що ж ти вирішив? — запитав Колосов, коли залізні двері барака замкнулися наглухо.

— Треба тікати. Живими звідси ми не вийдемо.

— Куди тікати?

— Не знаю куди, але тікати,— твердо відповів Шамрай.— Звичайно, можна було б погодитися з Лясотою, взяти зброю і при першій нагоді повернутися до наших, але ця гра не для мене.

— Правильно, така гра не для нас. Тут треба мати ще одне на увазі: хтось обов'язково наслідує твій приклад... Ні, це гра мерзенна... Що ж лишається?

— Тікати.

— Ти знаєш, як це зробити?

Замовк Шамрай, і капітан Колосов затих. Нари вузькі, лежати на них удвох можна тільки боком, коли один ляже горілиць, то для другого не стає місця. Люди немовби вростають одне в одного.

Але як би близько не стикалися тіла, думки лишаються різними і не зростаються ніколи. Коли прислухатися, весь барак сповнений короткими, напруженими розмовами.

Од смертельного напруження думки між нарами виникає щось схоже на грозовий заряд. От станеться якась подія, хтось прохопиться словом — і вибухне тиша, і люди в істериці кинуться один на одного, надриваючи горло, намагатимуться вбити й вирватися, забувши про кулемети вартових та високу напругу в дротах. Йдеться про життя і смерть. Божевільний масовий психоз відчувається десь зовсім близько, поруч. Коли б хтось зараз підхопився з нар і вигукнув: «Бийте цього гада, він зрадник!» — весь барак кинувся б убивати, щоб якось розрядити цю напругу.

— Якесь божевілля,— сказав Колосов.

— Витрима-ємо,— затинаючись, відповів Шамрай. І сам не пізнав свого голосу.

— Починай пісню,— наказав Колосов.

— Яку? — розгубився Шамрай.

— Яку хочеш. Щоб усі знали слова.

Що може допомогти пісня? Ні, Колосов має рацію, саме пісня потрібна зараз, щоб якось зменшити пекельну напругу, випустити її, як пару з перегрітого казана. Тільки яка ж це має бути пісня? «Інтернаціонал»? Ні. Може, піонерська про сині ночі? Ні, теж не годиться.

І раптом Шамрая осінило.

Шумел камыш, деревья гнулись,
А ночка темная была...—

голосно заспівав він.

Спершу барак замовк, не в змозі збагнути, що сталося. Чому пісня? Може, хтось збожеволів? Потім мотив відлунився від далекої стіни, і вже десяток голосів підхопив з якимсь радісним, жорстоким захопленням:

Одна возлюбленная пара всю ночь гуляла до утра!

Тепер дві сотні голосів співали пісню, в кожне слово вкладаючи всю свою тугу, жах смерті і бажання хоч якось заявити про

своє право на життя. Пісня захопила їхні душі, як вогонь охоплює суху солому, щоб злетіти в небо, весь світ налякати своєю буйно-гарячою силою і зразу вмерти, припавши до землі.

Скінчилися слова, але тиша не настала. Вони мусили співати, вони вже не могли більше мовчати. І пісня почалася знову; та сама, ще лютіша, ще більш роздратована. Тільки оцим ревом могли полонені виявити свій протест, нагадати, що і вони люди...

А нерви натягались усе тугіше. Щось усе-таки мало статись, і чекання ставало гострим і відчутним, як фізичний біль.

Нари стояли в бараці в два ряди. Між ними на всю довжину будівлі прохід двометрової ширини. Над ним голі електричні лампи, які не гаснуть ні вдень ні вночі. Їхнє світло ріже ножем, зухвале й нахабне, невмолимо вивертаючи просочене креозотом нутро барака.

В паузі між двома куплетами стрімкий рух почувся в проході. З третього поверху нар на підлогу скочив невисокий чорний чоловік, підстрибнув високо вгору і, плещучи в долоні, пішов уздовж проходу, то стаючи на носки, то припадаючи на коліна, то гордо поводячи плечима. Лейтенант Мосашвілі танцював лезгинку. Його обличчя, заросле густою бородою, здавалося божевільним. Очі застигли, великі, чорні, сповнені внутрішнього вогню. Ніхто не знав і не запитував, чим може скінчитися такий танець, ніхто й не думав спиняти Мосашвілі. Худий і виснажений, ніби у вогні пропечений, він танцював захоплено. Його гімнастерка вже давно обернулася на шмаття. На ногах не м'які чобітки, а якісь брудні шкарбани, постать, коли глянути спокійним оком, трагічна й жалюгідна. Але в уяві всіх полонених постав образ красеня в чорному бешметі з білими газирями, що підперезаний «в чарочку» поясом з оздобами карбованого срібла. Косматa чорна папаха пливе в повітрі. Ноги вибивають чечітку. Кинджал блищить, всьому світові показуючи своє блискуче жало.

Широкі двері барака відчинилися навстіж. З апельплацу війнув свіжий березневий вітер. Став на порозі єфрейтор Любке, поклавши автомат на ліву зігнуту руку. За ним двоє солдатів.

Якусь мить стояв непорушно, споглядаючи, як танцює Мосашвілі. Потім скомандував:

— Хальт!

Лейтенант не почув цього слова. Все його єство захопила лезгинка, і тільки смерть могла її спинити.

Любке поморщився гидливо, потім повів автоматом, і зразу вогняна квітка розцвіла на сталевому гострому рильці. В бараці стояла така тиша, що постріли не дійшли до свідомості, здалися нечутними.

Мосашвілі скинув високо вгору руки і горілиць упав на дерев'яну підлогу. Його ноги ще танцювали, і нічого страшнішого, мабуть, ще не бачив ніхто з полонених — ритм лезгинки, переплетений зі смертельними конвульсіями.

Любке оглянув барак, перевіряючи, чи не треба ще кудись ви-

стрілити, потім показав на труп. Солдати схопили мертвого, винесли. Любке постояв, прислухаючись. Барак завмер, навіть дихання не чути.

Єфрейтор велично повернувся, вийшов і закрив за собою двері.

— Попрощалися з Мосашвілі,— мовив Колосов.— Хто наступний — я чи ти?

— Байдуже. Нам звідси живими не вийти. Мосашвілі хоч помер красиво, а нас з тобою, як собак, пристрілять.

І замовкли обидва, думаючи про завтрашній день, про хитре куркульське обличчя полковника Лясоти та його пропозицію знову взяти в руки зброю.

Ні, це не для них, вагатися нічого. Значить, смерть? Значить, смерть. А коли спробувати втекти? Хіба це не вірна смерть?

І все-таки краще загинути, спробувати втекти, ніж отак жити в бараці, чекаючи, поки тебе пристрілять або сам помреш од цинги й голоду.

На світанку їх вишикували на апельплаці. Сірий березневий ранок неохоче займався над Карпатами.

Комендант і полковник Лясота вийшли на ганок о восьмій. Полонені затихли, причаїлися.

— Увага,— сказав Лясота.— Двадцять чотири години, які вам дали на роздуми, минули. Хто хоче знову взяти в руки зброю, щоб повернутися на батьківщину і розгромити більшовиків, підніміть руки.

У нього вже був досвід таких розмов. Ліс рук напевне не зніметься над шеренгами.

— Ну, сміливіше, сміливіше! Вгору руку, вгору! — повторив полковник.

Над величезним чотиритисячним натовпом, заляканим і суворо дисциплінованим, він побачив десятків зо три піднятих рук.

— Вище! Вище! — командував полковник.

Дві руки опустилися. Комендант глянув на Лясоту іронічно. Навіть коли порівняти з попередніми випадками, добровольців було сміховинно мало.

— Справжні патріоти, вийдіть наперед! — патетично вигукнув Лясота.

Двадцять сім полонених вийшли і спинилися перед ганком. Ішли вони, втупивши очі в землю, між рядами проходили боязко, немовби чекаючи несподіваного удару, наглої смерті.

— В одну шеренгу лаштуйсь! — скомандував Лясота, і вони поспішно вишикувалися, бажаючи знайти підтримку один в одного, відчути поруч однодумців у зраді.

— Кру-гом! — гримав Лясота.

Вони повернулися чітко, через ліве плече.

— Я вітаю вас із вступом до армії, яка допоможе звільнити нашу многостраждальну вітчизну від більшовизму. Гляньте перед собою. Ви бачите людей, які здалися в полон на милість переможця і чорною невдячністю відповіли на те, що їм подарували життя. Вони прорахувалися. Життя їм не буде подаровано. Кожен третій

з оцих...— полковник якусь мить підшукував слово, потім випалив: — З оцих дурнів буде розстріляний не пізніше як завтра. Тепер ви бачите, хто виграв, а хто програв.

Глибока підземна хвиля пройшлася по натовпу.

— Я! Я теж! Я теж! — раптом пролунав істеричний голос, і ще один полонений з гіпсово-білим під темною бородою обличчям вибіг з рядів.— Я теж!

— Можна,— милостиво дозволив полковник.— Хто ще?

Шеренги мовчали. І знову здалося полковнику, чи й справді так було, але він побачив посмішку. Блискавичну, як і вчора, але посмішку. Вона зникла, тільки вродившись, але вона була! Була! Людину, яка може всміхатися в концтаборі, треба знищити неодмінно!

Але в морі зневірених облич визначити бранця, який знайшов у собі сили всміхнутися, неможливо. Це полковник добре розумів. Посмішка з'явилася десь у тому напрямку? Значить, весь блок приречено до страти. У концтаборі двадцять блоків. Одна третина, шість блоків буде знищено.

Все відбулося просто й діловито. Вже віддано команду чотирнадцяти блокам повертатися в бараки, шести приреченим залишатися на плацу. Приєднатися до двадцяти восьми зрадників перед ганком ще можна. Через десять хвилин буде пізно.

А ті двадцять вісім уже йдуть з апельплацу. Намагаючись ні на кого не глянути, зникають вони за цегляним корпусом штабу. Ще вони не зникли, ще можна крикнути, ще можна приєднатись...

До чого? До зради?

Мовчить натовп. Ще чорнішими стали обличчя.

Оце вона й настала, найстрашніша хвилина.

Полонені сховалися в чотирнадцяти бараках. Шість груп по двісті чоловік залишилися на плацу. Лясота розрахував точно. Шамрай тут, в колишньому сьомому блоці. У густий невід потрапила його усмішка, і втекти неможливо.

— Сьомий блок, п'ять кроків уперед,— скомандував фельдфебель Шнайдер.— Розібрати лопати й кирки!

Ага, все ясно. Приречені мусять викопати самі собі могилу.

Їх повели туди, де рівна площина вгиналася, створюючи щось схоже на широку балку. Від основного ядра табору вона відділена дротами, і там теж струм високої напруги. З цього прямокутника, який зветься квадратом Ф-6, живим не пішов ще ніхто. Тисячі й тисячі трупів заховано в його землі.

Фельдфебель Шнайдер, звірившись з планом, визначив, де саме копати. Могила має бути не дуже велика — десять на десять метрів. Тисяча двісті мертвяків займають небагато місця. Але навряд щоб їм вдалося закінчити цю роботу сьогодні. Значить, може бути так, що попереду ціла ніч життя.

Що вона може змінити, яку несподівану радість може принести ця ніч?

Нічого не зміниться. Викопають вони могилу, стануть на її

край під кулеметний вогонь, і посиплються вниз легкі, голодом висушені трупи.

— Вночі спробуємо тікати,— сказав Колосов.

— Як?

— Комусь доведеться лягти на дроти, замкнути собою струм. Всі інші пройдуть по них.

— Це правда. Я згоден лягти на дріт,— сказав Шамрай.

— Ні, кинемо жеребок, кому йти в ударній групі.

Від полоненого до полоненого, від вуха до вуха поповзла й поширилася вістка — уночі тікати. І хоча всі дуже добре розуміли безнадійність цієї спроби, на душі стало легше.

Повільно і безсило, ледве ворушачи лопатами й кирками, длубалися вони в жовтій твердій глині. Скотилося за Карпати сонце. Ніч настала. Звичайно, і мови не було про те, щоб вести їх до барака. З квадрата Ф-6 ще не повертався до табору ніхто. Барак номер сім вважається вільним. Санітари вже провели в ньому дезинфекцію.

Бранці лежали, тісно притулившись один до одного, зберігаючи найменший промінчик тепла. Кожне слово, сказане зовсім тихо, чули всі.

— Ударній групі зосередитися на лівому фланзі! — наказав Колосов.

Тихо, намагаючись не привернути уваги вартових, десятеро полонених переповзли на лівий бік. Шкода, забрали в них кирки й лопати, мати зброю в руках було б зручніше.

— Приготуватися! Вперед!

Десятеро знесилених, виснажених людей встали і посунулися на край табору. Їм вдалося знайти один одного, притулитися плечем до плеча, піти трохи швидше. Вони йшли на певну смерть, але не спинялися, не вагалися й секунди. Вони вже були мертвими, хоча ще йшли по землі.

«Ударна група» кинулася на дроти. Блиснули фіолетові іскри, почувся запах паленого м'яса. Жодна дротина не луснула. Десятеро обпалених трупів упало на землю.

Але за ними лізли й лізли інші полонені, і вже пагорбок трупів став виростати біля загорожі.

Начальник караулу доповів черговому:

— В таборі психоз... Напад масового самогубства! Вони кидаються на дроти.

— Відженіть.

Кулемети вдарили точно. Хвилини через три все затихло. Живими зосталося душ вісімдесят, не більше. Куля чиркнула Колосова по плечу. Шамрая навіть не зачепило.

Вони лежали поруч у власній могилі і не могли бачити, як до штабу концтабору під'їхав чорний «опель». З нього вийшов німецький офіцер, зайшов до комендатури табору, віддав пакет. Комендант прочитав листа і глянув на полковника Лясоту.

— Завтра,— вдоволено сказав комендант,— подадуть вагони, і ми відправимо геть усю цю наволоч.

— Куди? До табору знищення?

— Ні. Командування вирішило інакше. Вони все одно подохнуть, але перед тим попрацюють на користь імперії. Нерозумно знищувати робочу силу, яка ще може знадобитися.

— Пробачте, але ж я наказав...

— Це зробили ви, а не я. Мене не цікавить, що ви робите чи наказуєте. Завтра чотири тисячі в'язнів буде відправлено на роботу в шахти. Повернути полонених в бараки!

Лясота розгубився, повні щоки його вкрилися червоними апоплексичними плямами.

— Пробачте, але мій престиж... Я наказав... кожного третього...

— Можете підтертися своїм престижем,— дивлячись прямо в очі Лясоті, відповів комендант.

Розділ п'ятий

Над затишним, вимощеним акуратними гранітними брусками центральним майданом міста Айсборна чорними стрілами пролітають ластівки. Триповерхова ратуша височить у центрі. Над нею, як у дні великих імперських свят, має гітлерівський прапор з білим колом і чорною свастикою. Вітрини всіх крамниць немовби примружилися, опустивши надійні жалюзі.

На майдані повно люду. Три шибениці стоять проти ратуші, перед ними три помости, призначення яких не зовсім ясне. Посередині кожного помосту звичайний дерев'яний стілець. Щось загадкове і водночас жорстоке у цій простоті.

За дверима балкона ратуші вгадується тривожний рух. Вони то трохи прочиняються, то знову змикаються. Враження таке, ніби хтось хоче і не наважується вийти.

За порядком на плаці стежать не поліцаї, а есесівці. У своїх чорних уніформах, з червоними пов'язками на рукавах, де павучиться зловісна свастика, вони стоять величні, певні своєї всевладності.

Праворуч від ратуші — оркестр. Військова мідь труб войовниче блищить у променях вересневого, ще теплого сонця. Не вгаваючи, не спиняючись ні на мить, оркестр видуває військові марші.

Слухайте, як наступають на Сході наші хлопці. Вони йдуть на Сталінград, на Волгу, на Кавказ. Слухайте і начувайтесь.

Люди на майдані стоять мовчазні й зосереджені. Контраст між бравурними маршами і похмурими обличчями нікого не дивує.

Шибениця завжди притягає людські погляди. Але коли пересилити себе і глянути уздовж вулиці, то видно високі труби металургійного заводу. Вдень і вночі варять броньову сталь потужні мартени. Вдень і вночі стелиться над заводом дим. Фронт вимагає танків.

Ще далі, під невисокими узгір'ями, що в цих місцевостях гордо називаються горами,— вугільні шахти. Вони працюють всю добу,

цілими потоками видаючи на-гора крихке блискуче вугілля, схоже на чорне скло.

Сьогодні неділя, і на майдан звелено зійтися всім мешканцям Айсборна, вільним від роботи. Зібралися, надівши темні святкові костюми, сталевари й шахтарі. Це підкреслено в наказі: прийти в костюмах для урочистої церемонії. Молодих чоловіків не видно — на фронті. Літні обличчя, порізані глибокими зморшками, куди на віки вічні в'ївся невідмивний вугільний порох, виглядають похмуро й насторожено. Ці люди уже все бачили — і перемоги тридцять дев'ятого, і поразку вісімнадцятого року. Вони нічого не забули і нічому не навчилися. Фюрер сказав про їхнє право володіти цілим світом, і їм сподобалося думати про себе як про найважливішу, першу расу світу. Стоять на площі пузаті й пихаті, вже полисілі арійці, слухають військові марші, зовні віддані фюреру до останнього подиху. Що вони думають справді, не може відповісти навіть шеф гестапо. Найгірше те, що вони думають, і відучити їх неможливо. Ну що ж, в усякому разі, треба скерувати їхні думки в безпечному для імперії напрямку. Сьогоднішня учта саме для того й призначена.

Роман Шамрай стояв у найдальшому кутку майдану і не міг збагнути сенсу подій. Шибениці вже не вперше тут з'являються. Прилюдна кара на горло — улюблена гестапівська розвага, а заразом і засіб виховання. А от для чого помости? Яка ще ідея вродилася в садистичному уявленні гестапаків?

Поруч Шамрая стояло ще вісім десятків полонених. Всі одягнені в старе дрантя, забруднене дезинфекцією, олеонафтом. У кожного на рукаві добре видима сіра пов'язка з виразними «KG» — початковими літерами складного слова «військовополонений» німецькою мовою. Більшість працює на шахті, а група Шамрая по дванадцять годин щодоби трудиться на металургійному заводі. Живуть усі разом в бараках на околиці міста. На роботу ходять під вартою.

Сюди, на плац, їх теж привели під конвоєм, навіть більшим, ніж завше. Чому їм така честь — незрозуміло, і від того тривога на серці. Погляд на шибениці викликає нудотний холодок під серцем, хоча, мабуть, цього разу вішатимуть не їх.

На Шамраєві старий цупкий піджак, латаний і перелатаний, але теплий. Це дрантя видали полоненим в Айсборні, не голяка ж їх водити на роботу. Єдине, що зберіг Шамрай від червоноармійської форми,— це комір гімнастерки з червоними петличками та двома кубарями на кожній. Гімнастерка вже зовсім зотліла, зостався тільки комір, але з ним ніколи не розлучається лейтенант. Саме оці петлички тримають його на землі, не дають померти.

Чого ж їх все-таки привели сюди?

Десять густих вагомих ударів годинника впало на майдан. Разом з останнім ударом двері ратуші розчинилися. Постоявши мить на порозі, бургомістр Грюнгоф вийшов на балкон. За ним посунувся парадний, сріблом розшитий мундир гестапівського штандар-

тенфюрера, далі ще кілька офіцерів. Видно, щось дуже велике здохло в Айсборні, коли тут з'явилися такі люди.

На шиї Грюнгофа відзнака бургомістра — здоровенна золота бляха. Через весь живіт, усім напоказ виставлений, товстий золотий ланцюг. Важкі пабородки нависли над крохмаленим, мабуть, аж гострим комірцем. Сиві брови настовбурчилися залізними щіточками. Поріділе срібне волосся навпіл перекреслив рожевий глибокий проділ. Очі пивного кольору п'яні від усвідомлення урочистості хвилини. Енергія кипить в усьому тілі бургомістра Грюнгофа, як густа смола, і тільки червоні плями на щоках та сиза потилиця нагадують про високе тиснення і похилий вік. Нічого, нічого, Грюнгоф ще поживе, ще побачить перемогу.

— Майне дамен унд герен,— почав говорити бургомістр, і гучномовці донесли його хрипкуватий голос в усі куточки майдану,— ми зібралися тут виконати наш громадянський обов'язок — бути присутніми при урочистому акті очищення німецької раси. Хай сьогоднішній день зостанеться назавжди в нашій пам'яті, хай кожен зробить відповідні висновки і подвоїть зусилля, скеровані на здобуття перемоги. Хайль Гітлер!

Руку вперед і вгору він викинув точно й хвацько. Майдан, як загіпнотизований, відповів таким самим рухом і громовим вигуком «хайль!». Тільки полонені продовжували стояти нерухомо: вони позбавлені почесного права вітати фюрера. Вони люди нижчої раси, а тому взагалі не люди.

— Надаю слово прокуророві Глобке,— заявив бургомістр.

Прокурор Глобке, ховаючи у високому парадному комірі своє по-лисячому загострене обличчя, підійшов до мікрофона.

Роман Шамрай у школі вчив німецьку мову без усякого ентузіазму. Від тих часів зосталися в пам'яті якісь слова й уламки словосполучень, але й вони стали в пригоді, коли довелося опинитися в Німеччині. Полонені навчаються дивовижно швидко. Вони володіють сотнею найпотрібніших слів, часто навіть не знаючи, з якої мови їх узято. Всі їхні почуття, в тому числі й пам'ять, завжди загострені до краю. У таборах, де замкнено людей різних національностей, новачки починають розмовляти дивовижною табірною мовою через місяць.

З промови прокурора Роман зрозумів, що зараз покарають трьох німецьких жінок. Вони зневажили найважливішу в світі річ — чистоту німецької раси, знайшли собі коханців серед полонених поляків, завагітніли і народять расово неповноцінних дітей. Цих жінок та їхніх коханців мають прилюдно покарати, щоб надалі нікому не заманулося бруднити чистокровну арійську расу. Засуджені працювали на фермах побіля Айсборна. Зараз кару буде виконано.

Шамрай уявив тиху німецьку ферму, з якої вже давно пішов на фронт господар, дебелу німкеню, яка аж захлинається від життєвої сили, ночі не спить від бажання бути жінкою, і молодого полоненого поляка, раба, кинутого на ферму. Він ночує на сіннику. Йому можна звеліти все, що завгодно. Його можна стратити, коли

він виявить хоч найменшу непокору. Він працює з ранку до ночі, але, мабуть, теж не зразу засинає на своєму сіні, бо над Німеччиною зелена, пропахла цвітінням бузини весна. Поляк зовсім молодий і гарний, як намальований.

Спершу господиня зневажає його. Це не людина, це унтерменш. Але минає час, і образ поляка дедалі частіше приходить у зголоднілі, роз'ятрені сни одинокої жінки. Адже чоловіка її забрали на фронт одразу після весілля.

Ще сама не збагнувши чому, вона починає трошки краще годувати бранця. Вона ще нічого не вирішила, у неї немає ніяких намірів...

А потім бажання викристалізовується дедалі чіткіше, жінка вже не може влежати на ліжку під млосно-теплими червоними німецькими перинами і виходить на подвір'я. Нічого й думати, щоб поляк наважився сам зробити перший крок. За це певна смерть.

І от, переборюючи себе, свою арійську гордість, вона простує до сінника.

Ясне місячне світло заливає подвір'я, тіні спотворюють добре знайомі предмети, і в останню мить вона лякається й повертається на ганок, звелівши собі почекати, доки з неба зникне срібний місяць.

Вона витримує дві-три ночі, а потім знову виходить. На подвір'ї темрява, і вона йде, як сновида, вже зневажаючи небезпеку.

По хисткій драбині злазить вона на сінник. Парубок не спить. Він уже все давно зрозумів, він жде. І вона забирає коханця в тепло м'яких червоних перин, де млосно пахне солодким жіночим потом.

Місяць збігає за місяцем, по тихій околиці чорною отруйною гадюкою повзе поговір. І нарешті на ферму приходить поліцай. Приховати вже нічого неможливо.

А може, все було зовсім інакше?

Може, зустрілися двоє, хлопець і дівчина, зустрілися десь над річкою при місячному сяйві й покохали одне одного, не думаючи про чистоту раси й арійської крові...

З балкона ратуші пролунала команда. Через бокову вуличку, в оточенні десятка солдатів, вийшло троє вагітних жінок. Навіть просторі чорні плаття, майже плащі, вже не в силі щось приховаги. Кожна зійшла на поміст і сіла на стілець обличчям до шибениці. Всі троє простоволосі, дві біляві, одна шатенка. Коси розпущені вільно й щедро, і в тому, як вони звисають на плечі й груди жінок, є щось розпачливе. Дві звичайні селянки, круглолиці, трішки кирпаті, великі й сильні, як коняки, призвичаєні і до плуга, і до воза. Обличчя третьої тонке, видовжене, з рівним носом і величезними чорними очима. Від нервового напруження всі вони стали вродливішими, але навіть тіні обурення чи протесту немає в їхніх поглядах.

Натовп на майдані найбільше цікавив Романа Шамрая. Шляхетні пристрасті тут розгоралися все дужче. Якісь мегери з виря-

ченими очима пхалися до помостів, вимагаючи самосуду, і солдати брутально й насмішкувато відштовхували їх, не забуваючи дати штурхана. Якийсь дядько в зеленому капелюсі з півнячим пером і коротких баварських заяложених (найвищий шик) шкіряних штанях вимагав, щоб цих повій повісили поруч з їхніми коханцями.

Знову скомандував прокурор, і троє хвацьких есесівців з електричними машинками, що ними стрижуть овечу вовну, вискочили на помости. Довгі чорні дроти тягнулися кудись у натовп. Машинки дзижчали, як люті, п'яні кров'ю оси.

В самісінькому центрі, в серці Європи, пихато-культурної, цнотливо-благородної, мало статися щось божевільне, нелюдське.

В цю мить заграв оркестр. Музиканти на повен голос видували із своїх труб «Сентиментальний вальс», штраусівські «Дунайські хвилі». Натовп завмер, на мить вражений, а потім німці стали реготати весело, одверто, глузливо. Дотепні ці музиканти. Добре все продумав пан бургомістр.

Жінки зіщулилися, завмерли, сидячи на своїх стільцях. Дві дивилися тільки собі під ноги, не наважуючись підвести очі. Третя, висока круглолиця блондинка, не відривала очей від шибениці.

Есесівець підійшов до неї, коротким рухом руки зібрав у жмут пишне біле волосся і підняв угору, ніби намагався відірвати жінку від стільця. Блакитні очі її стали божевільними, але погляд не змінив напрямку.

Кат, наче фокусник на сцені, оглянув натовп, шукаючи схвалення чи аплодисментів, потім широким рухом підніс свою зброю до ніжної жіночої потилиці. Машинка аж захлиналася своїм отруйним сичанням. Вальс Штрауса увірвався. Тепер тільки барабанщик вибивав дрібну й тривожну чечітку, зовсім як у цирку, коли артист починає виконувати смертельно небезпечний номер.

Есесівець провів машинкою раз, вдруге, втретє. Жінка зіщулилась, інстинктивно намагаючись увібрати голову в плечі. Даремно благати пощади чи сподіватися на помилування.

Машинка сичала над її вухом, як звір, хижий, розлючений, ножі аж співали у захваті. А есесівець, пишаючись своєю вправністю, за кілька секунд наголо постриг жінку і високо, як трофей, щоб усі бачили, підніс над головою і всьому світу показав жмут білявого пухнастого волосся.

На майдані стояла тиша. В цю мить, за розрахунками прокурора, мусили гриміти аплодисменти, а натовп мовчав. Стрижена голова жінки, кругла і біла, височіла наче зловісний символ.

Тепер увага натовпу переключилася на другий поміст. Там есесівець не був таким хвацьким і вмілим. Щоб вистригти коси, йому потрібна була хвилина, не менше. Від невправного руху ножі спорснули, і цівочка крові поповзла від округлого тім'я десь за вухо жінки.

Шамрая занудило. Він багато місяців провів у таборах, бачив голод, смерть, катування, гнив у карцерах, чув, як смердить людське м'ясо, згораючи на дротах високої напруги, загартувався, все на світі міг витримати й пережити. Але образ жіночого страдного обличчя приніс йому таку душевну муку, що вперше за весь час йому до розпачу захотілося вмерти. Просто отак вмерти, без болю, без протесту. Світ не вартий того, щоб у ньому жити.

Третій есесівець зробив своє діло швидко і без помилок. Тепер жінки сиділи на помостах, як чорні гриби з білими головами. Дві плакали, не наважуючись витирати сльози на щоках. Третя невідривно дивилася сухими очима на шибеницю і, здавалося, не бачила нічого, крім петлі, немовби намальованої під товстою перекладиною.

Мертво мовчав натовп. Оркестр забув про свої обов'язки. На балконі прокурор і бургомістр теж стояли нерухомо, кожному даючи час подумати про наслідки порушення наказів фюрера.

Потім прокурор знову сказав слово, і до шибениці підвели засуджених поляків. Два молоді хлопці, третій уже літній чоловік. Обличчя спокійні, ледь-ледь спотворені видимою смертю. Вправні есесівці накинули їм на шиї петлі — таких спеціалістів у СС вистачало.

Одна жінка раптом ворухнулася, потяглася до крайнього хлопця, високого, ставного, хотіла підвестися зі свого стільця. Есесівець різко вдарив її по плечу. Жінка зіщулилася, потім сіла рівно й крикнула розпачливо:

— Станіслав!

Все влилося в це одне-однісіньке ймення: і щастя минулого кохання, за яке доводиться платити такою дорогою ціною, і жах смерті, і протест проти нелюдського страхіття, яке коїлося на майдані.

— Інгрід! — почулося з-під шибениці, і хлопець щасливо усміхнувся.

Прокурор на балконі заверещав. Гучномовці захлинулися. Це була справжня паніка. І дивна річ, на його зойки ніхто не звернув уваги, а от два імення, які тихо пролунали над майданом, почули всі.

Офіцер біля шибениці махнув рукою. Кати вибили невисокі стільчики з-під ніг засуджених. Три видовжених тіла, повільно гойдаючись, повисли проти сонця.

Інгрід закрила обличчя долонями, опустила голову на коліна, похитнулася і непритомна зсунулася із стільця. Величезний її живіт, як гора, видавався над помостом.

Натовп мовчав, заворожений. І, щоб порушити цю тишу, самого себе підбадьорити, бургомістр закричав:

— Так буде з кожним, хто порушить священні закони про чистоту великої німецької раси. Хайль Гітлер!

Знову заграв оркестр. Карбований військовий марш шматував майдан. Чорні стріли ластівок пронизували золоте сонячне проміння над ратушею. Ясно-блакитне, ультрамаринове небо ховало в

собі небезпеку. Тихо гойдалися трупи на шибеницях. Обстрижені голови жінок біліли над помостом.

Тепер натовп гудів розмовами, плескав сміхом, ніби й не сталося тут нічого особливого. Страшний спогад.

Розділ шостий

У мартенівському цеху полоненим доручали найважчу і найбруднішу роботу. В отруйній спеці доводилося чистити регенераційні блоки, вантажити залізним і чавунним ломом довгі, схожі на корита мульди, місити вогнестійку глину для лотків, але хіба ж це можна порівняти до смертельного безділля концтабору?

То байдуже, що працювати треба по дванадцять годин на добу, що часом аж в очах темніє і голова паморочиться від знесилення. У бараці, куди їх під конвоєм ведуть після роботи, теж задуха і запах креозоту, але ніхто тобою не цікавиться, роби що хочеш, аби тільки в час переклички був на місці. Конвой теж незначний: два солдати водять на роботу цілу сотню полонених. Автомати за плечима. Далі десяти кілометрів ніхто не втече. Навіть гестапо не треба повідомляти. Місцеві жителі зловлять і приведуть до поліції. В цих місцях усі знають одне одного. Таке життя трохи скидається на кругову поруку злочинців, але німцям до того байдуже. Переможців не судять, а вони переможці. Їхні війська під Сталінградом. Радіо щодня передає галасливі зведення, аж вуха болять від грому барабанів. Куди ж тікати полоненим? За Волгу?

Вночі, коли мине перший мертвий сон знесилення, приходить безсоння, і думається тривожно, болісно. Щось треба робити, щось вигадати, щось вдіяти, а що — невідомо.

Зіпсувати якусь плавку?

Все перевіряється десятки разів. Контролювати німці вміють. От перед мартеном ходить сталевар Якоб Шільд. Шия — як у бика, мабуть, до війни по десять кухлів пива випивав, на ньому війна позначилася тільки зменшенням кількості пива. На майдані, коли жінок стригли, саме такі вимагали для нещасних смертної кари. Нічого не скажеш, арійська раса, нащадок вікінгів. Оченята запливли, ніс кнопкою.

Одного разу Шамраєві дали лопату. Він взявся за держално і аж здригнувся, стільки несподіваних спогадів приніс дотик до важкого, сотнею рук полірованого дерева. До армії він працював біля мартена таким самим інструментом. Зручна штука оця неоковирна на перший погляд лопата. Коли наварюють вогнетривкий під печі, сталевар мусить уміти кинути лопату піску чи тугоплавкої шамотної цегли на порепане місце з точністю до десятка сантиметрів. Піч дихає на нього білим полум'ям, і треба не відступити, витримати її гарячий подих, влучити безпомилково.

Тільки відчувши дотик держална, Шамрай зрозумів, як скучив він за роботою, справжньою, хай навіть найважчою. Його діло не

вбивати, а варити сталь, рубати вугілля, будувати греблі. Для роботи, а не для війни народився він на світ.

Лопата заграла в руках, як скрипка.

Якоб Шільд мовчки дивився, як працює Шамрай, намагався самісіньку душу сталевара пробуравити своїми оченятами. Потім поманив його здоровенним пальцем із жовтим кістяним нігтем.

Шамрай слухняно підійшов.

— Сталевар?

— Так.

— Де працював?

— Суходольський завод. На Донбасі.

— Добре, йди.

І послав Шамрая вниз, на шихтовий двір, вантажити мульди. Нічого не прочитаєш на круглій, як помідор, мордяці. Що мала значити ця розмова? Виженуть лейтенанта з заводу, щоб і підходити не смів до сталі, чи, навпаки, поставлять підручним?

На шихтовий двір загнали ешелон залізного лому. Здоровенні шматки розбитої броні, покалічені гармати, звичайний іржавий залізний брухт, зібраний на бойовиськах Східного фронту,— все згромадилося на пульманівських довгих платформах. Акуратний народ німці, нічого не пропаде марно в їхньому господарстві, навіть на полі бою збирають брухт.

Перед тим, як відправити все це вулканічно спотворене шмаття в мартен, його треба розтрощити на дрібні уламки, щоб могли вони лягти в мульди і просунутися в ненаситне горло печі. Саме цю небезпечну й важку роботу доводилося робити Шамраю. З копра, що височіє в кінці шихтового двору, на брухт падає важка сталева баба. Уламки розлітаються в боки. Вони б'ють у залізні охоронні загородки, а інколи прошивають їх наскрізь. Кого ж і ставити на цю роботу, як не полонених? Зачепить його уламком, уб'є на смерть,— нікому за ним жаліти. Не ставити ж довкола копра нові загорожі — і грошей, і часу шкода.

Копром командує літній німець з довгими, як у моржа, пожовклими від тютюну вусами. Сидить у своїй кабіні мало не під стелею цеху і керує не голосом, а рухами. Підкладає лом під бабу другий німець — катається в кабіні крана вздовж шихтового двору, гачком чіпляє й тягне до копра розбиті танки, вибирає шматки більші, «жирніші».

Унизу, де небезпечно,— Роман Шамрай і ще троє полонених.

Раз, вдруге і втретє довелося підняти і знову кинути вниз важку бабу. Не піддається лобова броня важкого німецького танка. Обгоріла, аж чорно-червоною стала. Цікаво, де його спалили? Під Москвою чи на Волзі? Тепер, коли полонені перемішалися з німецькими робітниками, нічого затаїти неможливо. У Сталінграді важкі бої, це всім відомо.

Гримить, лютує й гарчить баба. Повільно подається броня. Ну, раз! Ще раз!

Здалася сталь. Тепер треба руками зібрати її шматки й навантажити в мульди. Зараз кран привезе новий шмат, до його повернення на ковадлі копра мусить бути чисто.

Кран поїхав у другий кінець цеху, мить затримався там, тоді рушив з місця і знову спинився. Чого він там воловодиться, кранівник?

Знову дзенькнув кран, знову поїхав і повернувся.

Німець-машиніст на копрі застиг у своїй кабіні, дав сигнал «увага». Полонені, як по команді, глянули на нього.

— Усім вийти з цеху,— наказав машиніст.

Сталося щось тривожне. А де небезпека — не видно. Голос машиніста певний, категоричний, обличчя не те що злякане, а трохи схвильоване. Причину того зразу осягнути неможливо, роздумувати ніколи. Наказано вийти з цеху. Треба виконувати наказ.

Шамрай вийшов за високі залізні ворота. Нічого не розуміючи, інші полонені спинилися біля нього. Треба пильнувати, кожна невдача кінець кінцем окошиться на них, таке вже правило. Не виявляючи особливого зацікавлення, Роман поглядав на шихтове подвір'я і намагався збагнути сенс метушливого руху кранів.

Так тривало, мабуть, з півгодини. Потім нагорі, на естакаді біля мартенівських печей, як чорний гриб, з'явився кашкет уповноваженого гестапо на заводі Бертольда Фальке. Сухий, високий, як жердина, він стояв коло залізних поручнів і через сильні окуляри, намагаючись не пропустити найменшої дрібниці, дивився на подвір'я. Там, тягнучи тільки один вагон, повільно сунувся по рейках маневровий паровозик. Біля брами машиніст спинився так обережно, ніби віз повнісіньку склянку води і страшенно боявся її розхлюпати.

По стрімких сходинках Фальке збіг униз, наказав полоненим вилізти на платформу з невисокими бортами, де було повно брухту. Паровозик рушив. Майстер шихтового подвір'я Карл Шварцбах на певній відстані мало не побожно сунувся позаду.

Фальке дав команду і сам пішов за вагоном, намагаючись не дуже до нього наближатись.

Шамрай уважніше глянув на брухт і тихо свиснув. Млосний, добре знайомий холодок стиснув серце. Посередині платфоми, як жирне порося, вивернувшись зручно й вигідно на іржавому листовому залізі, лежала чимала, мабуть кілограмів на двадцять п'ять, авіаційна бомба. Хто і коли підклав її в залізний брухт — невідомо, але все одно не дуже приємно мати у вагоні таку сусідку.

Повільно-повільно виїхали вони за браму заводу. Високий кашкет Бертольда Фальке, прикрашений кокардою, де дві кістки перехрещувались під голим черепом, не зникав з очей. За заводською огорожею, на узліссі, паровозик спинився.

«Зараз можна втекти,— подумав Шамрай.— Отак зістрибнути з вагона і зникнути в лісі. Фальке стрілятиме, але чи влучить— невідомо. Мабуть, ні. І опинишся ти зразу на свободі».

На свободі?

І тіні свободи немає в оцих акуратних, мало не гребінцем розчесаних німецьких лісах, де кожне дерево має свій номер. Тікати можна, знаючи, куди тікаєш, маючи спільників, а отак, навмання, можна втекти тільки на шибеницю.

Фальке підійшов ближче до вагона. Майстер Шварцбах чи то з поштивості, чи з остраху спинився на крок позад нього.

— Ти,— показав Фальке на Шамрая,— стрибай на землю.

Шамрай зліз із платформи.

— Ти,— показав на другого полоненого гестапівець,— обережно візьми бомбу і передай йому.

Полонений слухняно нахилився.

— Сміливіше! — закричав здаля Фальке.

Полонений, напружуючи всі сили, взяв бомбу, ступив крок до опущеного борту, похитнувся. Фальке відступив назад,— чого доброго, впаде чорна потвора, треба начуватися. Але щоб продемонструвати свій повний спокій, гестапівець запитав:

— Як ви гадаєте, гер Шварцбах, звідкіля вона?

— Н... н... не знаю,— цокаючи зубами, відповів майстер.

— Її привезли з фронту чи підклали в цеху?

— Вагон прийшов з фронту.

— Але ви не дуже володієте своїми нервами, гер майстер. У вас штани сухі чи вже змокріли? — знущався Фальке, хизуючись своєю уявною відвагою.

— Н-н-не знаю,— знову відповів майстер.

У цю мить полонений обережно, як дитину, простяг бомбу до Шамрая.

Роман глянув на чорний, сповнений смерті корпус, на хижі стабілізатори, на детонатор, угвинчений в тім'я заокругленої огірком голови. Брати до рук цю небезпечну істоту не хотілося. Ніхто не знає, коли їй заманеться вибухнути. Один тільки необережний рух...

Шамрай повів очима по вагону, зволікаючи, інстинктивно намагаючись віддалити небезпеку, і раптом здригнувся. Що це, він божеволіє? З-під брухту несподівано визирнула знайома до крику, до фізичного болю голова з високим круглим чолом. Обличчя не було видно, але помилитися Шамрай не міг.

— Бери, чого ти стоїш, як заморочений? — прохрипів полонений з вагона.— Боїшся?

Роман не міг отямитись. Він глянув ще раз, але в цю мить шматки брухту посунулися під ногою полоненого, і опукле чоло зникло. Привиділося воно чи й справді було?

— Сміливіше, сміливіше! — кричав Фальке.

Шамрай отямився, простяг руки, обхопив бомбу і відчув смерть зовсім близько.

Двадцять п'ять кілограмів — не така велика вага, але лейтенант пригнувся майже до землі. Фальке здалося, ніби бомба падає, і він відступив ще на крок. Та бомба не вибухнула, Шамрай утримався на ногах.

— Іди до лісу! — командував гестапівець.

Роман слухняно пішов. Бомба важила сотні, тисячі кілограмів, вона тягла його до землі, хотіла вирватися. Хитаючись, відчуваючи, як з кожним кроком усе дужче тремтять коліна, лейтенант ішов від вагона. Зробивши кроків тридцять, він спинився, вже не в силі ворухнутися.

— Далі! Далі! — командував Фальке.

Шамрай стояв нерухомо. Холодний піт великими краплями котився по його чолу. Ноги підгиналися. Вже не в силі стояти, він нахилився і обережно поклав бомбу на пожовклу, рівно викошену траву.

— Чортів боягуз! — пишаючись власним самовладанням, кричав Фальке.— Далі її неси, далі!

Але Шамрай більше нічого не міг зробити. Коліна йому підломилися, і він важко опустився на прохолодну, скупим вересневим сонцем осяяну землю. Бомба лежала поруч, але вже не було сили боятися її, берегтися смерті чи рятуватися.

Фальке посмілішав. Рішучими кроками, зневажаючи найбільшу небезпеку, підійшов до Шамрая, штовхнув його носаком добре начищеного чобота: «Вставай, бидло»,— потім уважно глянув на бомбу. Чия вона — радянська чи англійська? Як потрапила у вагон? Брухт привезли зі Східного фронту. Може, там хтось її й підклав. А можливо...

Багато тут може бути припущень. Є над чим подумати.

Мотоцикл з коляскою вискочив з-за лісу, як сердитий, співучий зелений коник. У ньому двоє солдатів з чорними петличками. Сапери. Дуже добре, вони не примусили себе чекати.

Підійшли до Фальке мало не парадним кроком, привіталися. На бомбу глянули зневажливо — дрібний калібр.

— Чия вона? — запитав Фальке.

— Наша, німецька,— знизав плечима насмішкуватий сапер, дивуючись з необізнаності гестапівця.

«Он як, дуже цікаво! Коли ж ця бомба потрапила у вагон брухту? На Східному фронті чи тут, у цеху?»

— Приступайте до роботи,— наказав Фальке саперам.

Це хлопці досвідчені. Зразу приладнали до бомби детонатор із гнотом, усім скомандували відійти. Старший закурив сигарету, пустив від неї вогник у бікфордів шнур, ніби дав прикурити, хутко відбіг метрів на сто. Бомба слухняно гримнула, зрізаючи уламками гілля сусідніх дерев. Фальке з острахом уявив цей вибух у череві мартена...

Сапери стрибнули на мотоцикл і зникли. Фальке, майстер Шварцбах і Роман Шамрай зосталися самі на узліссі. І тільки тоді гестапівець збагнув — чогось не вистачає. Озирнувся здивовано і спитав:

— А де паровоз і вагон?

— Не знаю,— відповів Шварцбах.— Мабуть, поїхав на завод.

— Коли?

— Я не помітив.

— А ти? — запитання стосувалося Шамрая.

— Я не бачив,— через силу відповів лейтенант. Цьому можна було повірити. Жовто-зелені плями смертельного жаху ще не зникли на його щоках.

— Пішли,— скомандував Фальке і майже побіг до заводу.

За брамою стояли паровоз і платформа з брухтом.

— Хто дав наказ їхати? — кинувся до машиніста Фальке.

— Не дуже приємно стояти біля бомби,— похмуро відповів гостровусий машиніст.

— Хтось підходив до вагона?

— Ні.

— В цех,— відразу стрибнув на підніжку паровоза Фальке.

Шамрай сів на стару розбиту мульду і став дивитися, як кранівники обережно, під наглядом гестапівця, розвантажують платформу. Хтось приніс йому кухоль води, він навіть не роздивився, хто саме, здається, сталевар Шільд. Напружуючи останні сили, намагаючись усе помітити, нічого не прогавити, дивився лейтенант, як кран шматок за шматком забирає залізний брухт. Побачив він справді чи тільки привиділася йому округла голова з опуклим чолом?

Все, розвантажили вагон. Нічого там немає. Це вже, мабуть, від голоду й знесилення починаються галюцинації. Нічого дивного, недовго й збожеволіти, отак живучи.

Ще раз підозріливо оглянув порожню платформу Бертольд Фальке, затягся сигаретою, озирнув цех і зник. Ще йому тут доведеться чимало попрацювати.

А це що таке? На другій платформі здоровенний шмат, майже вся лобова броня важкого радянського танка КВ. Вони, ці великі сталеві брили, з'явилися десь на початку війни. Озброєні доброю гарматою, захищені надійною бронею. Фортеці, а не машини. Шкода, малувато їх випустили перед війною.

Але немає в світі нездоланних фортець. От і цей КВ, мабуть, потрапив під авіаційну бомбу чи баштою своєю зустрів важкий снаряд і спалахнув смолоскипом чорного масного диму.

Хлопці-танкісти, мабуть, загинули, але пам'ять про них не зникла. Перед атакою водій машини підійшов до лобової броні і крейдою, акуратно, не поспішаючи, вималював: «За Батьківщину!» Весь екіпаж власноручно розписався під цими словами.

Розбили танк німецькі гармати, а слова і нерозбірливі, напівстерті підписи зосталися. Загинули хлопці, а остання воля їхня живе.

Для Шамрая цей напис став привітом з далекого, омріяного і недосяжного життя. Він сидів на мульді, повній брухту, і світ паморочився перед очима.

Хтось торкнув його за плече. Шамрай отямився, глянув. Якоб Шільд, сталевар, стояв поруч.

— Іди до мартена,— сказав він,— одного підручного у мене не вистачає. Майстер наказав.

Шамрай хотів підвестися, похитнувся і знову сів на мульду.

— Ти що, п'яний?
— Ні, я дуже стомився. Бомба там була...
— Знаю,— сказав Шільд.— Іди до мартена.

Розділ сьомий

Після роботи Бертольд Фальке, гестапівець, звелів полоненим зостатися в цеху. Години зо дві вони чекали, стоячи перед дверима кабінету начальника мартенівського цеху. Двері були товсті, щільні, і до вух Романа Шамрая долітали не слова, а якесь напружене гудіння — це Фальке допитував німців. Вони заходили туди по одному і виходили очманілі, а полонені все стояли й стояли, чекаючи своєї черги. Нарешті десь у кінці третьої години, після того як майстер Шварцбах мало не рачки виліз з кабінету, картатою хусткою витираючи спітніле обличчя, наказали зайти Шамраєві.

Він переступив поріг, закрив за собою двері, окинув поглядом кімнату. Голі стіни, дерев'яний стіл. Під однією стіною полиці, заставлені товстенними томами зшитих документів. На другій стіні великий портрет Гітлера. Чорний телефон. Залізне, рухоме, пофарбоване білою фарбою крісло.

Фальке сидів за столом, другий гестапівець підпирав стіну вигнутою, мало не горбатою спиною.

Роман Шамрай не почував за собою ані найменшої провини, але все-таки переступив поріг з острахом. По справедливості Бертольд Фальке мусив би йому подякувати. Аякже! Діждешся!

— Як тебе звуть? — спитав Фальке. Рука його виводила на папері довгі мережані рядки. Гестапівець володів дивним умінням записувати, не дивлячись на папір. Очі його не відривалися від обличчя Шамрая:

— Де потрапив у полон?
— В яких таборах перебував?
— Скільки часу працюєш в Айсборні?

Роман відповів. Непокоїв його чомусь не Фальке, а інший гестапівець, який стовбичив біля стіни й мовчав.

— А тепер,— відсуваючи набік блокнот, сказав Фальке,— розкажи мені, хто підклав бомбу і хотів висадити в повітря мартен.

— Я цього не знаю.
— А коли подумати?
— Я побачив бомбу, мабуть, пізніше за всіх, уже за цехом.
— Звідки вона взялася?
— Не знаю.
— Скидай піджак,— наказав Фальке.

Шамрай слухняно скинув старого піджака з пов'язкою «KG» на рукаві. Сорочки під ним не було. Тільки комір та залишки зотлілої гімнастерки прикривали шию. Рубінові кубарики на петлицях зосталися недоторканими. Ребра й ключиці стирчали під блідою шкірою.

Другий німець зробив крок від стіни і, наче фокусник, витяг десь з-за спини важкий плетений хлист.

— Коли ти не скажеш, звідки взялася бомба, матимеш сто гарячих. Для однієї людини більш ніж досить.

Уже стільки ударів лягло на худу спину Шамрая, що фізичний біль перестав лякати. Коли тебе починають бити, треба якомога швидше знепритомніти.

— Я нічого не знаю про бомбу. Її, мабуть, привезли.

— Хто привіз?

Шамраєві хотілося вигукнути: «Ви чудово знаєте, що я нічого не відаю про цю кляту потвору! Невже ви такі дурні? Чи, може, просто заманулося мене вбити? То робіть це швидше і не зволікайте».

Але нічого цього він не сказав. Почуття самозбереження виявилося сильнішим. Він не мав права обурюватися. Полонений може тільки покірно згинати спину, лягаючи під канчуки.

— Хто привіз? — сичало над вухом.

— Не знаю.

Шкіряний плетений хлист свиснув раз і вдруге. Спину обпекло вогнем. Шамрай похитнувся.

— Гаразд,— сказав Фальке,— ще дев'яносто вісім поцілунків одержиш пізніше. Розповідай мені все, як було.

— Я працював на шихтовому дворі, біля копра. Машиніст подав команду всім вийти. Я вийшов. Потім з цеху виїхав паровоз і вагон. За ними вийшли ви і майстер Шварцбах. Ви наказали нам вилізти на платформу, я виліз і побачив бомбу.

Фальке примружив очі за сильними окулярами і раптом спитав:

— Коли ви вийшли за браму, крани в цеху ще пересувалися?

— Не знаю, я був за брамою.

— А коли краще згадати?

— Не знаю. Я не бачив.

Якась нова нотка прозвучала в допиті, і Шамраєві страшенно хотілося збагнути, звідки вітер.

— Так, підемо далі. Розкажи мені точно, що ти побачив на платформі.

— Бомбу.

— Як вона лежала?

— Упоперек і трохи навскоси. Прикрита обрізками листового заліза з одного боку і обгорілою танковою гусеницею — з другого.

— Правильно, у тебе добра пам'ять. А тепер скажи мені, що ти ще побачив на платформі.

От де собака заритий. Фальке недаремно ставив дурні запитання. Йому треба було підійти до цього, найголовнішого.

— Звичайний брухт.

— У тебе добра пам'ять, перелічи який.

— Після того, як я угледів бомбу, не можна було дивитися на щось інше. Здається, там лежав спалений корпус танкетки, уламки

чавунної загорожі, штамповані обрізки заліза, розрізані автогеном бочки...

— А ще?

— Більше нічого.

— А коли подумати?

Коли подумати, то перед очима зразу постає кругла голова з опуклим широченним чолом. Помилитися неможливо. Тільки у однієї людини в світі було таке чоло. Відлите з чавуну, воно ставало ще виразнішим. Помилитися Шамрай не міг. Це гітлерівці десь на Україні, чи, може, в Білорусії, чи під Ленінградом зняли з постамента пам'ятник Леніну і привезли сюди на переплавку.

Ясно, чому так хвилюється гестапівець! От для чого весь цей допит. Звичайно, бомба, підкладена в брухт, налякала його. Але бомба — дрібниця, згадка про Леніна страшить його стократ сильніше.

Ну, від Шамрая він не почує жодного слова.

Скельця окулярів Бертольда Фальке впилися в обличчя полоненого, як гострі кігті хижої птиці. Щось відчув гестапівець — хвилювання, замішання, острах.

— Там не було нічого вартого уваги. Я дивився на бомбу.

— Ще два поцілунки!

Знову свиснув канчук, але Шамрай вже не відчув болю.

— Ще два! Кажи! Що ти бачив на платформі?

— Бомбу.

— Ще два!

— Вбийте мене просто,— сказав Шамрай,— я не знаю, що говорити.

Голос його пролунав спокійно і стомлено. Він звик до думки про смерть, остраху вона не викликала.

— Можеш надіти піджак.

Шамрай слухняно вдягся, тремтячими пальцями розгладив потемнілий від поту комір колишньої гімнастерки. Дотик до емалевих квадратиків на петлицях завжди заспокоював його, але на цей раз не приніс полегшення.

— Я допоможу тобі,— вирішив Фальке,— серед брухту був шматок чавуну дивної форми. Можливо, це уламок якоїсь скульптури, а може, інша бомба. Одну бомбу ти бачив, тепер треба, щоб ти згадав, де друга. Коли згадаєш, матимеш додатковий пайок — хліб, цукор, мармелад. А не згадаєш...

— Я запитаю у хлопців.

— Не смій. Згадуй сам. Коли розповіси комусь про нашу розмову,— шибениця. Ясно?

— Ясно.

— Геть звідсіля.

Йому ще довго довелося стояти в коридорі і чекати, доки Фальке допитає другого полоненого. Посвисту і ударів канчука не було чути, але один раз пролунав дикий потамований зойк і зразу затих.

Нарешті і другий полонений вийшов. До барака вони повернулися без конвою. В черзі за вечерею Шамрай спитав:

— Чого він від тебе хотів?

— Незрозуміло. Вроді хтось сховався серед брухту. Хто там може сховатися? А тебе що питав?

— Те саме. Ти справді нічого не бачив?

— Дурниці мелеш! Хто там може сховатися? Їм уже привиди ввижаються.

Значить, Леніна бачив тільки він, Шамрай. А може, ще хтось? Німці, напевне, теж бачили. Чому ж вони мовчать?

Чотири бараки, де тепер жили полонені, стояли на околиці Айсборна, біля металургійного заводу. Зовсім недалеко, під горою, кам'яновугільні шахти. Полонених ганяють працювати і на завод, і в шахти. Їм дозволяють навіть інколи виходити в місто. Правда, не всім, а тільки тим, хто відзначився ретельністю в роботі і заслужив прихильність коменданта. Втекти з цього табору не важко. Охорона дірчаста, пунктирна, і думка весь час повертається, як заворожена, до мрії про втечу, про волю.

Куди тікати?

Двоє спробувало. В лісі їх побачили діти і зразу повідомили в поліцію. Нічого не скажеш, дисципліноване росте покоління. Сховатися ніде, ліси вичесані, як парки, все з кінця в кінець наскрізь видно.

Комендант віддав наказ повісити втікачів на плацу між бараками, щоб іншим була наука і не кортіло волі. От і вся втеча.

Шамрай лежав на другому поверсі дерев'яних нар. Під головою брезентова подушка — мішечок, набитий якимсь драптям і старими газетами. Коли повернеш голову, вони шарудять, як змії. Світло в бараці скупе — німці економлять електрику. З нар чується стомлене, важке дихання.

Всі давно поснули, а від Шамрая сон утік. Очі свердлять і свердлять низьку, побілену вапном стелю барака. Хрести на плечах печуть вогнем, тому нічим не зарадиш.

Що ж сталося сьогодні? Давай-но перевіримо. Почалося з того, що він дійшов до копра, почав прибирати уламки броні і побачив метушливий рух кранів. Що помітили машиністи: бомбу чи Леніна? Коли всім було наказано вийти з цеху, крани не спинилися. Вони сунулися по своїх рейках, правда, без дзвінків, але Шамрай знає напевне — крани працювали. Що вони робили — невідомо. Може, підкладали в брухт бомбу?

Для чого? Щоб відвернути увагу від Леніна? Навряд. Це — німці.

Ну, гаразд, пригадаємо далі. З цеху виїхав паровозик з одним вагоном. Фальке наказав Шамраєві вилізти на платформу. Лейтенант, сидячи на брухті, зовсім близько від бомби, відчуваючи її зловісний холод, побачив високе чоло.

Згадуй, згадуй, точно все згадуй.

Вагон спинився. Напарник узяв бомбу, передав йому. Холодний дотик іржавого металу руки відчувають ще й досі. Потім він ішов,

несучи бомбу, як дитину, на руках, якомога далі від паровоза, а тоді сили не стало, мало не впав разом з нею. Приїхали сапери. Далі все ясно, як на картині. Але одна деталь стерлася в пам'яті Шамрая.

Коли поїхав паровоз з платформою? Чому машиніст не дав свистка, рушаючи з місця? Може, він свистів, а Шамрай, несучи бомбу, просто не почув його? Так може бути, але може бути і не так.

Машиніста легко зрозуміти — йому хотілося опинитися якомога далі від вибуху, але чомусь він не від'їхав на безпечну сотню метрів, а сховався за браму.

Після того гестапівець не відходив, аж доки платформу не розвантажили. І його можна зрозуміти: там, де лежала одна бомба, могла причаїтися й друга.

А куди поділася ленінська голова з високим чолом?

Шамрай не пропустив жодного руху кранівників, коли вони повернулися на завод. Але її вже не було на платформі.

Де ж вона? Може, німці-кранівники поклали її на сталеве ковадло,— одного удару важкої баби більш ніж досить для крихкого чавуну.

Ні, біля копра панувала тиша. Коли падає баба — далеко чути.

Де ж Ленін?

Неможливо припустити, що німці його сховали. Не такі вони люди. Шамрай згадав майдан Айсборна, білі, схожі на великі гриби голови пострижених жінок, повішених поляків, веселий гамір натовпу, ліс рук, викинутих угору, і вигуки «хайль Гітлер!».

Мабуть, Шамраєві все це просто привиділося. Не було там статуї Леніна. Якась тінь могла не так впасти...

Ні, це не звичайна гра уяви. Адже Фальке запитував про шматок чавуну дивної форми. Очевидно, хтось із його посіпак побачив Леніна, не пізнав його, але про всяк випадок доповів.

А може, й пізнав, тільки Фальке не хоче називати йменння, щоб не розійшлася про нього слава по заводу, щоб не дізналися в місті...

Якщо трохи помріяти і видати бажане за дійсність, то плин подій міг бути іншим. У хвилини, коли Шамрай, обливаючись холодним потом, ніс свою смертельну ношу, машиніст потихеньку рушив з місця, заїхав у цех, кранівники зняли постать Леніна, сховали, а паровозик з платформою знову повернувся до брами.

Де сховали?

Ну, в цеху чимало закамарків. Не тільки статую Леніна, а цілий вагон можна сховати.

Все це красиво і добре вигадано, надто добре, щоб бути правдою.

Нездатні оці пузаті бурші з вільгельмівськими вусиками на такі вчинки. Адже тут треба було піти на смертельний риск. Де вже їм ризикувати! Хтось із них побачив би Леніна і слухняно доповів би:

— Я знайшов, гер Фальке, статую, яку наші доблесні війська

зняли на Східному фронті. Її треба розбити й кинути до мартена в першу чергу. Ось вона. Моє прізвище Майєр, прошу відзначити мою старанність і відданість фюреру. Хайль Гітлер!

От як воно було б, і нічого фантазувати та припускати, що німці здатні на такі подвиги.

А може, хто з них був комуністом? Адже в цеху тільки літні робітники. Молодь на фронті. Може...

Нічого не може бути. Бачили ми вже цих «комуністів». І на фронті, і в концтаборах, і отут, на майдані Айсборна. Хрести на спині, роз'ятрені, болючі, печуть вогнем. Біль затихне тільки післязавтра. Шамрай уже має досвід, навчився...

І все-таки куди ж поділася статуя?

Голосно, глибоко, болючими величезними грудьми сопів барак. Маленькі вікна, схожі на підозріливі очі дозорців, вирізнилися на темному тлі. Починається світанок. Сонце вже пройшло над Сибіром, над тайгою і казахськими степами, перетнуло лінію фронту біля Сталінграда, прокотилося над закривавленою Україною і скоро освітить Німеччину. Коли воно сходить, свіже й привітне, завжди хочеться запитати — що ти бачило, сонце?

Мовчить сонце, тільки усміхається Шамраєві. Чи, може, це також здається. Але так хочеться, щоб до тебе хтось усміхнувся, просто усміхнувся, більше нічого не треба...

Ні, неправда, ще треба знати, що там, на фронті.

Про це полонені знають. На фронті тривога. Німці під Сталінградом все ще наступають.

Може, йому треба було б кинути бомбу просто під ноги Фальке? Він сам загинув би, але на світі на одного фашиста стало б менше. Може, так і треба було зробити? Ні, саме тепер чомусь страшенно не хочеться вмирати. З'явилася в житті якась надія, світла плямочка, а де вона ховається, не збагнеш.

На ратуші годинник ударив п'ять разів. Підйом!

Уважно, намагаючись відзначити найменшу зміну в словах, рухах, виразах обличчя, придивлявся Роман до полонених.

Ні, ніхто не знає про вчорашню пригоду.

Біля мартена стояв Бертольд Фальке, усіх промацуючи сильними скельцями окулярів, і уважно стежив за Якобом Шільдом, який готувався завантажувати піч. Нічна зміна встигла випустити сталь. Порожня піч дихала білим вогнем, як живе створіння.

Фальке взяв у сталевара синє скло, затуляючись від пекельного жару ліктем, підійшов якомога ближче, глянув у нутро печі. Стояв так довго, що аж пара пішла з чорного рукава.

Що він хотів побачити? Леніна?

Нарешті, хижо блиснувши скельцями окулярів, відійшов від мартена гестапівець. Справді усміхнувся йому в спину Якоб Шільд чи це просто ворухнувся закручений угору вільгельмівський вусик?

— Сьогодні на шихтове подвір'я не підеш,— сказав Шільд.— Ти в мене нині за третього підручного.

Шамрай з задоволенням взяв у руки лопату.

Розділ восьмий

У цеху зовні ніщо не змінилося, але відголос тривоги досвідчене око може помітити. Якісь сторонні люди ходять, все уважно оглядаючи. Начальник цеху, головний сталевар, як його називають, наказує розібрати старі, десятилітньої давності завали брухту під цегляною стіною. Бертольд Фальке часто навідується до мартена, загляне через заслінку в піч, побачить ревучий вир білого полум'я і відійде.

Все звично й нормально і водночас все ненормально. Дурний той Фальке, аж крутиться, ну що він хоче побачити в мартені? Там не тільки чавун, там тугоплавка сталь розтане, як сніг під сонечком.

І невідомо чому в думках Романа Шамрая сама собою виникає не то легенда, не то казка. Спершу з'явившись як тінь, як можливе припущення, вона зразу стала обростати словами й спогадами, ворухнулася, ожила. В першу мить лейтенант злякався, навіть озирнувся, побоюючись, чи не може хтось її помітити.

Але ніхто не звертав уваги на полоненого Шамрая. Шільд того дня злостився і до всього чіплявся, хоча робота йшла добре вивіреною ходою. Руки орудували лопатою майже автоматично, а думка наче різцем вирізьблювала найтонші візерунки легенди.

«...На завод в Айсборн восени сорок другого року німці привезли пам'ятник Леніну. Вони хотіли переплавити його на звичайний метал, щоб і сліду не лишилося. Кинули постать під копер, вдарили,— навіть щербинки не позначилося на чавуні, цілісінький, як заворожений. Взяли пам'ятник з-під копра, кинули в мартен, дали найвищу температуру, платина і то розтопилася б. Глянули — лежить постать цілісінька, ніякий жар не може її подолати. Вирішили гестапівці довго тримати її в мартені, як у в'язниці. Але вночі сталося диво. Коли дали найвищу температуру, Ленін ожив і вийшов з вогню, веселий, усміхнений. Гестапівці розстріляли всі свої обойми, а він усе крокував, недоторканий і невразимий. Вийшов з цеху, акуратно прикрив за собою двері і зник з очей гестапаків. Де він тепер живе і хто його друзі в Айсборні, не знає ніхто, але на майдані бачили його вже не раз у вечірніх сутінках...»

— Ти що, хворий? — почувся поруч голос Якоба Шільда.

— Ні, ні, я здоровий,— рвучко схопив лопату Шамрай.

— А чому ти усміхався? — пролунало ззаду. І Фальке, як гнила поганка під великою чорною шляпкою, виріс поруч.

— Я?

— Так. Ти. Що таке приємне сталося в твоєму житті?

— Нічого,— спокійно, може, навіть аж до підозрілості спокійно відповів Шамрай,— я не усміхався. Це вам здалося...

— Здалося? — перепитав Фальке, намагаючись проштрикнути очима зіниці лейтенанта, силою увірватися в його думки.— Добре, на цей раз, припустімо, здалося.

Він ще раз глянув на худе, почорніле обличчя Шамрая. Де вже такому усміхатися. Кістки та шкіра. До весни, мабуть, не дотягне...

А в Романовій душі, збуривши всі думки, перемагаючи біль, голод, небезпеку, жила легенда. Їй уже мало було тільки Шамраєвого серця, вона вимагала простору, хотіла вийти на люди...

Близьких друзів у нього немає. Шкода, розлучили їх з капітаном Колосовим. Бранців весь час перетасовують, як колоду карт, щоб не дружили, не зживалися один з одним. Тільки вродиться довіра, уже час розлучатися — система випробувана і надійна.

І все-таки легенду треба комусь розповісти. Просто неможливо промовчати. Роман подумає, кому можна звіритися...

Все було погано і страшно в його житті... В минулому суцільний кошмар концтаборів. Тепер каторжна робота. Що буде в майбутньому — невідомо. Чи вдасться дожити до перемоги, не знає ніхто. Вона прийде, ця перемога, це так само певно, як завтрашній схід сонця, але цілком можливо, що доведеться їй переступити через могилу Романа Шамрая.

Нічого немає хорошого на світі, а настрій чомусь святковий. Невже його принесла легенда? Мабуть, вона. Більше нікому.

Увечері Шамрай повернувся до свого барака. Радість не зникла, вона тільки трохи потьмарилася від утоми. Тепер і барак, довга, добре продезинфікована дерев'яна конура, не здавався йому таким одворотним. Сусіди, кожен з яких раніше викликав мало не відразу і напевне не заслуговував на довіру, тепер змінилися. Це чудові хлопці. Брудні й страшнуваті на вигляд, недовірливі, насторожені, але, безперечно, хороші, і звіритися їм не тільки можна, а навіть потрібно.

В кожному бараці, навіть найстрашнішому, концтабірному, всюди, де живе людина, створюється свій побут, своєрідний затишок тимчасового притулку. У старости барака Роман позичив здоровенну голку, серед власних багатств знайшов чорну нитку і, відлежавшись трохи на нарах, усівся під лампою біля дверей латати й зашивати свій піджак. Одежину цю давно вже треба було викинути на смітник. Пропахла дезинфекцією, сто разів рвана і тисячі разів латана, вона втратила навіть спогад про свій первозданний вигляд. А проте більшої коштовності у Шамрая не було. Він сидів під лампою, зосереджено шиючи, худі лопатки ходуном ходили на спині, і від того здавалося, червоні хрести на спині ворушаться, як павуки, що насмоктались крові.

— Хто знає, що на фронті? — почулося десь із темної глибини.

— Немає в мене матеріалів для інформації.— Шамраєві, видно, вдалося добре зашити роздертий на лікті рукав, бо голос лунав піднесено, мало не весело.

— Ти вчора, кажуть, бомбу підривав? — запитав хрипкуватий, застуджений голос.

— Було.— Шамрай навіть оком не моргнув.

— Вдома, напевне, ордена за такий подвиг дали б?

— То вдома.— Ніщо на світі не могло відірвати Романової уваги від шитва.

— Щось там таке діялося в сталеливарному вчора? — не вгавав той же голос, і лейтенант насторожився.— Щось знайшли, когось ховали, німці злі, як собаки, гестапо з ніг збилося. Ти про це нічого не знаєш?

— Ні,— легко сказав Шамрай, раптом відчувши, як смертельно небезпечно навіть серед полонених вимовити слово «Ленін». І зразу перейшов у наступ: — А що там сталося?

— Та... нічого особливого,— хрипіло десь з верхніх нар.— Вроді якогось пам'ятника знайшли... Ти не бачив?

— Ні.— Тепер найважливішою на світі справою було так покласти латку, щоб лягла вона без бганочки.

— І ніхто не чув, хлопці? — запитував той самий голос.

— Ні... ні...— Це вже говорив не Шамрай, відгукнулись інші нари.

— Справді не чули? — наполягав хтось невидимий.

На це питання ніхто не відповів. Кожен зайнятий своєю маленькою, але в той же час найважливішою на світі справою.

«Знає він чи хоче узнати? — настирливо думав Шамрай.— Мабуть, щось знає».

Правда, працює цей хлопець на обрубці, робота каторжно важка і брудна неймовірно. Коли він провокує, коли зрадник, то Фальке, напевне, знайшов би для нього легшу роботу. А втім, нічого невідомо, гестапо всюди намагається поставити своїх провокаторів.

Але ж неможливо таїти легенду і вічно мовчати. Вона сама по собі сила, вибух. Тільки треба знайти, до чого цю силу прикласти.

Вже другу ніч Роман Шамрай не міг заснути. Потроху затих, сповнився важким диханням барак. Неспокійно сплять полонені. Хтось крикне, хтось застогне, хтось несподівано скаже слова останньої атаки, коли він був ще червоноармійцем, а не полоненим. Цей вигук так врізався у свідомість, що вириває ться навіть уві сні. Напевне, все життя снитиметься ота остання атака, коли його поранено і взято в полон.

Шамрай не спав. Легенда вимагала виходу, прагнула розправити крила, вилетіти на волю.

Лейтенант уткнувся лицем у шорсткий брезент своєї твердої подушки і сам собі розповів легенду від першого до останнього слова.

Ніхто не міг його почути, а на серці полегшало. Хай не людині, хай поки що подушці звірив він свою таємницю. Перший крок уже зроблено, тільки який він мізерний, боягузливий. Невже не стане в нього сили заговорити голосніше?

Стане! Напевне стане. Треба знайти друзів...

Він так і заснув з думкою про друзів.

Ранком Фальке знову заглядав у мартен під час заправки. Ходив гостроокий, напружений, але нічого не запитував. Якоб Шільд стояв перед ним, як цуцик на задніх лапках. Роман мало не плюнув, глянувши на його круглу морду з гострими вусиками.

Зовні спокійно минали дні. Нікому не видно, що ховається в глибині їхньої стрімкої каламутної течії.

Одного вечора, вже засинаючи, Роман Шамрай почув розмову і здригнувся, як ужалений. До полоненого Семена Крученюка виявили велику милість: його пускали в місто, і тепер він розповідав сусідові новини.

Завмираючи від радості і ще іншого, набагато могутнішого почуття, Шамрай з уст Семена Крученюка почув свою легенду. Правда, її трохи змінили. Знайшлися інші, може, навіть точніші слова, але суть зосталася — пам'ятник ожив, Ленін ходить по місту.

«Хто розповів це тобі?» — хотів крикнути Роман, але стримався. Адже тільки брезентова подушка чула його слова. А може, може, ще якесь чуйне вухо підслухало?

Ні, це неможливо!

А може, легенда виникла в іншій душі?

Але ж, значить, пам'ятник був. Значить, Шамраєві не здалося, не привиділося.

Де ж він? Хто його сховав?

Гестапівці його не злапали, це точно. Бертольд Фальке ще й тепер, уже майже через два місяці після того знаменного дня, заглядає в мартен так, ніби хоче побачити там свого рідного тата. Хто ж сховав пам'ятника?

Німці?

Цього бути не може!

— Де ти таке почув? — долинув до Шамрая захоплений шепіт.

— Чех у мене є знайомий,— прошепотів Крученюк.— Він не полонений, депортований, на шахті працює.

«Повтори, повтори ще раз!» — хотів крикнути Шамрай. І рукою, щоб не вирвалося жодне слово, затиснув собі рот.

Над бараком ішла пізня німецька осінь. Скоро почнеться зима, як посланця попереду кинувши мокрий сніг, а за ним гнітючу, холодну сльоту.

В той останній місяць другого року Фальке ходив по цехах осатанілий, лютий, як розпечене залізо, плюнути на нього — довго сичатиме. Звичайно, ніхто не наважиться плюнути на уповноваженого гестапо, але враження саме таке. З фронту доходять якісь непевні чутки. Наче гітлерівці оточені під Сталінградом. Чутки обростають вигаданими деталями й цифрами. Ніхто не міг сказати, де правда, а де мрія. Щось там вариться, в Сталінграді, але радіти ще рано.

І так само, як чутка про Сталінград, обростала деталями, втілювалася в плоть і кров легенда про воскреслого Леніна. Вже знайшлися люди, котрі бачили його особисто. Деякі навіть точно знали, куди він поїхав...

Одного сльотавого січневого дня, коли, здавалося, хмари на віки вічні закрили від людей сонце, начальник табору віддав наказ перевести полонених з заводу на роботу в шахту «Моргенштерн» («Ранкова зоря»). Німці часто дають своїм шахтам романтичні назви.

Власне кажучи, для полонених це був смертельний вирок. Стара шахта славилася високою концентрацією газу. Виснажені і знесилені полонені довго там не витримували. Трупи навіть не вивозили на поверхню, їх просто привалювали в старих розробках. Але живі поверталися на ніч до свого барака, і пропахлі креозотом нари, на яких можна витягтися й спати, ставали справжнім раєм.

Кваліфікованої вибійницької роботи полоненим, звичайно, не дали. Їхнє діло стояти на нижньому штреку й лопатами вантажити на вагонетки вугілля. Чорні кавалки летять з похилої лави з громом, тільки начувайся, щоб не зачепило. Повітря пропахло газом, вугільної пилюки в ньому, напевне, більше, ніж кисню. Дихати боляче, до глибини альвеол проникає ядуча вугільна пилюга.

Інколи хочеться взяти сірника, тернути по коробці. Ох і бахнуло б! Все разом вибухнуло б — і газ, і пилюга. Вона вибухає не гірше газу. Нічого не скажеш, гарне було б свято, але Шамрай його не влаштує. Багато невинного люду загине і зовсім мало німців. Він не вагався б і хвилини, коли б ішлося тільки про власну долю. Розпоряджатися життям товаришів не його право.

Так минали дні, і одного вечора після зміни Шамрай відчув, що вийти з шахти йому вже несила. Увірвалася в його серці якась незнана, але дуже відчутна струна. З кожним днем вона натягалася все дужче, аж доки не луснула. Оглушений газом і ядучою пилюгою, сам не розуміючи, куди йде, Роман повільно прямував по ходках старої шахти, шукаючи лігва, намагаючись потрапити в струмінь свіжого повітря.

Згадають про нього чи ні — байдуже. З шахти тільки один вихід — через стовбур. Опускаючись, полонені знімають з табеля жетони і кидають у скриньку. Після зміни також. Один жетон після зміни не зніме ніхто, і майстер знатиме — в шахті зосталася людина. Навіть можна буде встановити номер полоненого. Німці — народ акуратний. Все передбачили. Почекають тиждень, а тоді повідомлять начальникові табору. Той просто викреслить Шамрая із списку, от і вся церемонія. Це вже далеко не перший випадок. Шахта здається велетенською братською могилою, і виходу з неї чи порятунку немає нікому.

Але вмирати не хотілося. Все його єство протестувало проти смерті, а боротися з нею вже не ставало сили. Повільно-повільно, як смертельно поранений, лейтенант ліз по ходнику, аж доки не відчув струмінь свіжого повітря. Хотів дихнути глибоко, на повні груди,— і не зміг. Легені, просяклі пилюгою, закам'яніли.

Руками впершись у землю, він відчув щось м'яке. Присвітив акумуляторним ліхтарем, прикріпленим до круглого шахтарського шолома. Під руками стара повсть, як вона сюди потрапила — байдуже. Роман Шамрай, зовсім знесилений, ліг, не знімаючи каски, опустив голову і не заснув, а швидше зомлів, все ще намагаючись вхопити грудьми хоча б ковток свіжого повітря.

Через скільки годин він отямився — невідомо. Може, минув цілий день, а може, кілька хвилин. Довкола суцільна чорна темрява, але тиші немає. Щось металево-дзвінко булькає десь зовсім по-

руч,— це виривається з пластів рудничний газ. Важко стогнуть перевантажені, оброслі пилюгою стояки кріплення. Вони колись не витримають, впадуть, і завалиться вся система хідників старої шахти.

Шамрай подумав про тисячометрову вагу землі, навислої над ним, але не злякався. Всі сили його вичерпались, і рятуватися не хотілось. Все одно шахта «Ранкова зоря» певніше, ніж кат у концтаборі, забере твоє життя.

Якийсь незнайомий звук пролунав у хіднику, Шамрай і вухом не повів. Йому байдуже до всього на світі. Аби тільки його не зачіпали, дали подихати, відчути свіжий струмінь. Голова паморочилась, однак легені прочистилися — і груди не боліли.

Знову почувся той самий обережний, затамований шелест. Хтось ішов хідником, дуже важкий, сильний. Вчувалося надсадне дихання. Осипалася порода й пилюга. Здавалося, якийсь звір з багатьма ногами й головами, важкий і великий, може, навіть поранений, вибився з сили і шукає собі останнього притулку.

Десь унизу, біля штреку, блиснуло світло. Шамрай зіщулився у своєму лігві, вріс у землю. Можна було покликати на поміч, але він, сам не розуміючи чому, мовчав.

Вниз по штреку сунулося кілька шахтарів. Скільки їх, точно не порахуєш, ліхтар тільки в першого. Обережно і вміло тягли вони за собою великий, мало не на зріст людини, темний пакунок. Почулися німецькі слова, хтось спіткнувся, зірвався, вилаявся.

Німці. Що вони тут роблять? Перед очима Шамрая розкривалась якась тайна, а сили зрозуміти її вже не було.

Знову почулися слова команди. Шамрай ладен був присягтися, що він знає цей голос. Командував Якоб Шільд. Це вже починається маячіння. Звідки може з'явитися в шахті сталевар? Потім пролунала лайка, і знову знайомий голос, тільки кому він належить, зразу не пізнаєш.

Але що в тому пакунку? Мабуть, гроші чи якісь коштовності... Дурниці, які там гроші... А може, просто вибухівка, надійний і сильний амонал, щоб висадити в повітря всю шахту, вивернути її разом з потрухами... Дурниця якась лізе в голову. Кому воно потрібно, руйнувати стару шахту? Для вибуху досить тернути сірника....

І раптом наче блискавиця вдарила в темряві, на мить усе до найменшої тріщинки в породі освітила синім світлом і зникла, зоставивши після себе темряву, тугу, як чорна смола.

Ленін!

Шамрай сказав це слово і сам собі не повірив. Ні, смішно навіть подумати... Стануть німці переховувати пам'ятник! Діждешся!

Треба терпляче почекати, простежити, куди вони полізуть, а потім усе перевірити.

Він спробував ворухнути рукою і не зміг. Тіло закам'яніло, мертве, і тільки свідомість лишається ясною.

І все-таки це, мабуть, Ленін. Адже може таке бути, що серед оцих старих німців є комуністи?

Згадай, як стригли жінок на майдані. Якоб Шільд теж там красувався. Мабуть, кричав найголосніше.

Але ж пам'ятник був на платформі, а потім зник. Не святий бог виніс його на небо, а люди кранами зняли й сховали! Хто це міг бути?

Невідомі пролізли зовсім близько, метрів за десять від лігва Шамрая. Світло ліхтаря зникло в хіднику за поворотом, але натужне дихання не віддалялося. Удари кайла прогриміли, добре чутні. Пакунок ховали вміло і надійно. Ніхто його не знайде, навіть Шамрай,— хіба він знає, куди зайшов у темряві шахти?

Ленін!

Він ще раз беззвучно вимовив це ймення і відчув, як не хочеться вмирати. Життя раптом набуло величезної ваги. Півгодини тому смерть навіть здавалася привабливою — вона клала край усім стражданням, і її прихід не лякав.

Тепер усе змінилося. Тепер смерть стала найлютішим ворогом, і як його перемогти — невідомо.

А може, це зовсім не Ленін?

Ні, це Ленін. Це напевне Ленін.

Але раз так, то, значить, серед німців є чесні й хороші люди? Вони навіть життям ризикують. Адже рятувати Леніна — значить наражатися на смертельну небезпеку. Де ж вони були, коли стригли жінок на майдані?

Нічого тут не збагнеш!

А ті, невідомі, в сусідньому хіднику закінчили свою роботу. Вміло орудуючи кайлом, обвалили трохи породи,— мабуть, перегородили всі підступи до пам'ятника. Потім стало чути, як повільно, полегшено зітхаючи, сунуться люди з хідника вниз. Навіть пролунав чийсь веселий, молодий голос. І зразу вигук:

— Шют! (Тихо!)

От пройдуть вони повз Шамрая, і разом з ними зникне остання надія. Треба щось зробити, крикнути, стрибнути, а сили немає, навіть ворухнутися неможливо, де вже там стрибати.

З-за повороту з'явилася ясна зірочка електричного ліхтаря. Вона наближається, промиготить метрів за десять від Шамрая, а потім її проковтне темрява, і зникне остання сподіванка на життя. Треба зібрати всі сили, зробити нелюдське зусилля, крикнути...

Шамрай спробував сказати слово і сам нічого не почув — тільки хрипіння вирвалося з грудей.

А ліхтарик уже наблизився, вже минає, зникає, за мить зовсім зникне.

— Ленін,— мовив Шамрай.

Це слово мусило пролунати громово, стільки зусиль довелося докласти, щоб вимовити його, а насправді тільки тихе шепотіння зірвалося з губ.

Але і цього виявилося більш ніж досить. Видно, до істеричного

напруження натяглися нерви у тих, з ліхтариком. Вони спинилися як укопані. Світло зразу погасло.

Шамрай хотів ще щось сказати, але не зміг.

— Хто? — почулося знизу.

«Це я, це я, врятуйте мене!» — намагався крикнути Шамрай. І знову тільки хрипіння зірвалося з губ.

— Хто там? — пролунало загрозливо.

Знову засвітився ліхтарик, посунувся по хіднику, освітив розпростертого Шамрая.

— Я його знаю,— почувся голос Якоба Шільда,— він переносив бомбу, це мій підручний.

— Його треба вбити, він викаже,— сказав хтось значно молодший.

— Ні, вбивати не треба,— мовив розважливо хтось третій.— Просто залишити тут. Сам помре.

Шамрай хотів кричати: «Ви ж люди, візьміть мене, врятуйте». І не міг сказати жодного слова.

— Ні, ми його тут не залишимо,— сказав Шільд.

— Він викаже.

— У нього була нагода зробити це раніше. Фальке допитував його зразу після мене.

— Ленін,— ще раз спромігся вимовити Шамрай і втратив свідомість.

Розділ дев'ятий

Отямився він на нарах у своєму бараці. Через маленьке вікно в дощаній стіні світило сонце. Мало не крикнув від несподіванки й радості.

Всі нари порожні, тільки він лежить самотній на своїй убогій, твердій як камінь постелі і розуміє лише одне — життя триває.

«Ленін». Він навіть здригнувся, коли подумав про це ім'я. Ленін там, у шахті, добре схований. Він у цілковитій безпеці.

Хто приніс сюди Шамрая?

Якоб Шільд? Не може бути. А хто ж іще?

Чому траурна музика лунає над бараком? Гучномовець висить на стовпі біля входу. Раніше з його мембрани цілими днями злітали військові марші. Чому ж сьогодні трагічний Вагнер замінив хвацького Хорста Весселя? Що змінилося в світі?

І чому його, Романа Шамрая, просто не пристрелили, як робили раніше з десятками хворих або знесилених полонених?

Сотні запитань лізуть у голову, і на жодне неможливо знайти відповідь.

В узголів'ї нар, біля брезентової подушки, кружка води і шматок глевкого, як глина, хліба. Треба їсти, щоб не вибитися із сили зовсім, треба їсти. Величезним зусиллям волі примусив себе розжувати й проковтнути весь хліб, запив водою.

А з гучномовця все злітають урочисто-трагічні вагнерівські акорди. Шамрай добре знає цю музику: колись сам грав на баяні. Керівник гуртка в Будинку культури не раз підкреслював його великі здібності.

Зусилля зовсім виснажило його. Під розкішні розкоти вагнерівських акордів лейтенант знову знепритомнів чи заснув і отямився тільки ввечері, коли в бараці вже було повно люду.

— Ну, будеш жити? — смикаючи за плече, запитував сусід.

— Буду,— відповів Шамрай.— Як я сюди потрапив?

— А бог тебе святий знає. Знайшли біля дверей, десяти кроків не дійшов.

Значить, Шільд приніс його і поклав біля барака. Вони могли залишити його в шахті. Ніхто і ніколи про це не дізнався б.

— Скільки днів мене не було?

— Дві доби. Німці знали, що ти в шахті. Номерок залишився.

— А коли б я вмер там?

— Ну, то й вмер би. Що їм до того?

— Чому музика? — аж на лікоть підвівшись, запитав Шамрай.

— Ех, браток.— Полонений усміхнувся не очима чи губами, а тільки голосом.— Три дні трауру оголошено. Ляснула їхня шоста армія під Сталінградом. Оточили її наші й знищили.

— Не плітка, правда?

— Музику чув? Яких тобі ще доказів?

Це правда, кращого доказу, мабуть, не вигадаєш. І, мабуть, те, що його не пристрелили, як собаку, а обережно поклали на нари, теж залежить від Сталінграда.

— Їсти хочу!— сказав Шамрай, опускаючись на підлогу.

— До кухні дійдеш? Чи допомогти?

— На перший раз допоможи.

Жити хотілося несамовито. З'явилася надія, виразна, точно окреслена.

Тепер барак гудів, як розтривожений вулик. Слово «Сталінград» чулося то з одного, то з другого боку, вже не затамоване, одверто горде. Воно прикрашало кожну розмову, кожну фразу, як пружний, дзвінкий м'яч, перескакувало з нар на нари. Інколи тихо котилося по землі, щоб потім раптом стрибнути вгору до стелі, переможно пролунати на весь барак...

Шамрай заснув з цим словом на думці, з ним і прокинувся.

— Сьогодні знову на завод підеш,— сказав йому німець-наглядач, коли Шамрай, похитуючись, наблизився до його конторки.— В шахті не витримаєш.

З якого це часу він став думати, витримає чи не витримає полонений?

Мабуть, з учорашнього дня.

Відходячи від конторки, Шамрай похитнувся і мало не впав.

— Можеш один день полежати,— милостиво дозволив наглядач.

Диво дивне, більше нічого не скажеш.

Цілісінький день Роман одлежувався на нарах, а над головою

гриміли найтрагічнішими своїми акордами то Вагнер, то Бах. Ішов третій день державної жалоби. Видно, чимало німців полягло під Сталінградом. Траурна музика змінила свій сенс. У вухах Шамрая вона лунала весело, переможно. Яким би жахливим не було життя, воно прекрасне, а перемога близько!

Другого дня лейтенант прийшов на завод. Якоб Шільд нічого не сказав, тільки хитнув головою,— ставай, мовляв, на своє місце.

Затамована буряним потоком сталінградських новин, легенда про Леніна відійшла на задній план, але не зникла. Її Бертольд Фальке відчував ясно. Тепер ця легенда стала наймогутнішим ворогом гестапівця.

І одного дня Якоб Шільд не вийшов на зміну. Це було вже весною, в квітні, коли теплий вітер з Атлантики казився й стрибав між бараками. Сонце вставало з-за далеких, ще засніжених, тихих після бою сталінградських степів. Вони лежали неймовірно далеко, за три тисячі кілометрів, а відчувалися зовсім близько. Сніг починав танути, і німецькі трупи ніби вилазили з кучугур. Тільки тепер можна було точно уявити, скільки гітлерівців тут полягло.

В Айсборні наливалися соком бруньки на каштанах — квітень у цих місцях теплий. І саме такого чудесного дня, коли сонце, вже по-весняному сильне, пробивалося навіть крізь закіптюжені, почорнілі від диму скельця в даху мартенівського цеху, Шільд не прийшов на роботу.

— Де він? — запитав головний сталевар, начальник цеху.

Фальке щось тихо відповів на вухо — німець зблід.

— Не може бути,— прошепотів він.

— У наш час все може бути,— повчально відповів Фальке.

— Що ж робити?

— Шукайте заміну.

— Полоненого за сталевара можна поставити? — німець дивився на Шамрая.

— Ні,— категорично заперечив Фальке.

Замість Шільда прислали підручного з іншого мартена. Тепер робота йшла повільніше. Недосвідчений німець, зовсім недавно мобілізований на завод, боявся зробити зайвий рух. І якось само собою сталося, що сталь став варити Шамрай. Так часто буває у житті, найдосвідченіший сам собою стає старшим.

Фальке довго дивився на роботу біля печі, невдоволено блиснув скельцями і пішов до лабораторії.

— Аналізи з другого мартена перевіряйте особливо уважно,— наказав він круглолицим, блакитнооким, чистокровно арійським лаборанткам, які дивилися на нього з німим обожнюванням.— Там працює недосвідчений робітник.

Справді, він думав про Шамрая, про його впевнені вмілі рухи, поставу справжнього майстра.

«Ці чортові сталевари завжди можуть між собою домовитися,— думав Фальке.— Небезпечне плем'я».

І думка його зверталася до Шільда. В місті з'явилися листівки. Зміст короткий — повідомлення про відступ на Східному фронті

і цифра загиблих під Сталінградом. Триста тисяч. У гестапівця аж в очах потемніло, коли він побачив цю цифру. Треба діяти.

Шільд давно викликав підозру. Не маючи ніяких доказів, бажаючи виявити активність, вчепитися за якусь нитку, Фальке заарештував сталевара.

А ввечері того ж дня, після зміни, Шамрай вийшов з цеху. Сонце вже сіло, і тіні невисоких, дубовими лісами вкритих гір розпростерлися над Айсборном. До брами заводу полонені йшли вільно, конвой, двоє ландштурмістів, ветеранів ще першої війни, які недавно замінили солдатів з автоматами, зустрічав їх на шосе. Вони шикувалися, робили перекличку і повільно тьопали на околицю в свої бараки. Коли на «Штальверке» закінчувалася зміна, цілий потік суцільною масою сунув до брами, і розпізнати людину, вирізнити її в сутіні квітневого вечора було майже неможливо. Біля Шамрая опинився якийсь чоловік, обережно торкнув за рукав.

— Іди, тільки не поспішай,— сказав він.

Німець. Чого йому треба?

Лейтенант повільно почвалав до брами.

Німець майже притулився до його плеча.

— Тобі треба негайно тікати.

Де чув Шамрай цей голос? Ще молодий і сильний, тільки трохи хрипкуватий. Ага, це було в шахті. Тоді німець пропонував просто вбити Романа. Чого ж він хоче тепер? Може, це звичайна провокація? Може, і тут рука гестапівця Фальке?

— Чого це мені треба тікати?

— Фальке заарештував Шільда. Завтра він заарештує тебе.

— За що?

— Ти знаєш, де Ленін.

Шамрай здригнувся. Провокація це чи правда?

— Всім, хто знає, де Ленін, треба зникнути. Тут зостанеться тільки ядро. Коли тебе заарештують в іншому місці, то нікому не спаде на думку запитувати про Леніна.

— Куди ж ти пропонуєш мені тікати? — все ще не наважуючись повірити, запитав Шамрай.— Я й десяти кілометрів не пройду, зловлять і до комендатури приставлять.

— Ми про це подумали,— вів далі чоловік.— Зараз ти вийдеш за браму, станеш у свою колону, відбудеш перекличку. Пройдеш метрів п'ятсот і відстанеш. Це, напевне, вдасться.

— Можливо,— згодився Шамрай.

— Це точно,— сказав чоловік.— У першому завулку, праворуч від заводу, стоятиме машина — газогенераторний «опель-блітц». Задній борт кузова буде відкинуто. Праворуч драбинка, три щаблі. Залізеш у кузов, сховаєшся за мішками і постукаєш у кабіну двічі по три удари.

«Пунктуальний народ німці»,— недовірливо подумав Шамрай. І запитав:

— Куди ж мене повезуть?

— Якомога далі від Айсборна, від Леніна.

— А за Шільда ти не боїшся? Він не викаже?

— Ні, за Шільда я не боюся,— приглушено відповів чоловік.— А от за інших, в тому числі й за тебе, не поручуся. Коли весь цей гітлерівський звіринець розвалиться, ми поставимо пам'ятника Леніну на площі нашого міста.

— Ти сподіваєшся до того дня дожити?

— Так, мені хотілося б. Може, й ти доживеш, але для цього треба тікати. Ти все зрозумів?

— Все.

— Мабуть, добре, що ми тебе не залишили в шахті. Глюк ауф! — по-шахтарськи попрощався невідомий.

— Глюк ауф,— в тон йому відповів Шамрай. І хотів ще щось запитати, знову відчути це надійне плече. Але чоловік віддалився і зразу розтанув у натовпі.

Все пройшло як по писаному.

Після переклички конвоїри не стали, як завжди, в голові й хвості колони полонених, а обидва пішли попереду, не дуже дбаючи про те, втече хтось чи ні.

«Невже домовилися з ними? — подумав Шамрай.— Дуже схоже».

Ледве тягнучи ноги, він опинився в хвості колони, нахилився зав'язати мотузка на розідраному черевикові і відстав непомітно, як у глибоку воду, впав у сутінки квітневого вечора.

Затемнення Айсборна велося ревно і дбайливо. Темрява сповнювала вщерть міжгір'я, де причаїлося місто.

Поспішаючи, Шамрай знайшов перший завулок праворуч і мало не вдарився головою в кузов ваговоза. Задній борт відкинуто. З правого боку драбинка на три щаблі.

Щоб переконатися, стукнув кісточкою пальця по кузову двічі по три рази. Десь з кабіни стук відлунився. Тоді, вже не вагаючись, поліз на мішки, сховався за ними, стукнув у залізо кабіни.

Хтось вийшов, закрив задній борт. Машина рушила.

Вони їхали довго, мабуть, з годину. Дорога була вибоїста, грузовик весь час підкидало. Нарешті спинилися.

— Виходь,— сказав хтось. Чоловік, жінка — не зрозумієш. Голос низький, старечий.

Він повільно зліз на землю, і чисте польове повітря цілющим потоком хлинуло в його легені. Десь забрехали собаки.

«Село»,— подумав Шамрай.

Темрява довкола була непроглядна.

— Іди сюди,— мовив той самий голос. Суха рука взяла його за долоню й повела.

Скрипнули одні двері, потім другі. Шамрай опинився в чималій, скупо освітленій карбідною лампою кімнаті. В кутку стіл та кілька стільців. З другого боку дві шафи — одна для одягу, друга для посуду. На стінах ціла галерея фотографій, все військові, серед них навіть офіцери.

Перед ним стояла стара, як вічність, бабуся, схожа на шкільний кістяк, і зла, наче потривожена гадюка. Шофер ваговоза,

чоловік з дерев'яним протезом замість лівої руки, зайшов слідом за Шамраєм і роздивлявся її з інтересом.

— Он ти який, свиняча собако,— шипіла баба.— Нема тобі доброї отрути на цьому світі чи кулі в животі бракує? Кажи мені, признавайся: ти мого чоловіка і синів повбивав?

Роман Шамрай згадав ваговоз, прошитий під Києвом його кулями. Солдати сиділи по чотири в ряд, дисципліновано й рівно, наче гвіздки, вбиті в дошку.

— Можеш мовчати,— шипіла стара.— Всі ви однакові. Всіх вас уздовж дороги на стовпах повісити б! Іди митися.

Перехід був несподіваним. Шамрай аж поточився.

— Іди митися,— лютою слиною плювалася стара.— Що мені, батога треба взяти? Сюди йди!

Шамрай пішов. У сусідній кімнаті справжня цинкова ванна до половини заповнена гарячою водою. Мило й віхоть лежали поруч.

— Скидай свої шати,— командувала баба.— Вошей на тобі, мабуть, повнісінько...

— Ні, вошей немає.

— Брешеш, усі ви вошиві.

Шамрай роздягся, не соромлячись лихої баби. Вона взяла двома пальцями одежу і, тримаючи її віддалік, вийшла. Лейтенант опустився в приємне літепло і мало не скрикнув від щастя. Що з ним буде далі — невідомо, але він на волі і по-справжньому впевнився в тому тільки зараз.

Двері знову прочинилися.

— Поголись, щоб ти собі горлянку цією бритвою перерізав,— аж звивалася від ненависті баба.

При світлі маленької лампи Шамрай слухняно збрив бороду. Із дзеркала на нього глянуло незнайоме обличчя. Шкіра натяглася на вилицях. Лице смертельно бліде й втомлене, тільки очі горять блакитним вогнем чекання... Нічого не скажеш — красень. Хто не зустріне, зразу вгадає — втікач з табору.

Раптом Шамрай здригнувся і голий вискочив до сусідньої кімнати.

— Де моя одежа?

— Що там лишилося? Золото чи діаманти, поперек горла стали б вони тобі,— хрипіла відьма.

— Комір.

— А, комір. Онде лежить. Візьми, повісився б ти на ньому раз і на віки вічні. Ну, глянь, який худий, собака,— звернулася вона до німця-шофера.— Плюну на нього — і зламається.

— Ні, не зламаюсь,— озлився Шамрай.

— Мовчи,— аж захлинулася від люті баба.— Мовчи, вишкребок кістлявий, доки я тебе надвое не перебила!

Потім зміряла поглядом голого Шамрая, підійшла до шафи і викинула на середину кімнати піджак, штани й сорочку.

— Бери вдягай, щоб тебе в труну в цьому піджаку поклали. Це мого старшого сина одяг...

Шамрай вдягся, дбайливо припасував комір, червоні кубики блиснули на петличках.

— Пов'язку на рукав прив'яжи,— командувала баба.— Без неї придушать тебе, як ту блощицю. Ну, прикрасився? Свинська собако, сідай їсти! Багато не жери, бо живіт скорчить, корчило б аж до другого пришестя. З молока починай.

З молока!

На світі ще існує молоко. Шамрай мало не знепритомнів.

— У нас лишилося п'ятнадцять хвилин,— глянувши на годинника, сказав однорукий водій.

— Дай час пузо набити, щоб воно йому луснуло,— «люб'язно» відповіла баба.

Через десять хвилин Шамрай підвівся з-за столу.

— Спасибі.

— Візьми на дорогу, став би він тобі поперек горла, оцей бутерброд,— казилася баба.— І зникайте з моїх очей, щоб я вас тільки на страшному суді побачила, злодюги прокляті, державні злочинці, руйначі імперії.

— Спасибі за все! — плечима відчуваючи надійне тепло товстого, ще зовсім пристойного піджака, сказав Шамрай.

— Зникни з моїх очей, свиня собача, тричі проклята.— Стару колотила справжня істерика.

— Я повернуся через три дні, фрау Ранке...— сказав водій.

— Я тебе повернуся... В піч кину, людям скажу, гестапо покличу...

— До побачення,— попрощався водій. І вони вийшли.

— Дивна баба,— зауважив Шамрай.

— Дивна? — перепитав німець. І не сказав більше нічого.

Поки Шамрай мився, він встиг добре заправити цурками свій «самовар». Газу набралось чимало. Машина зразу взяла з місця, мотор гудів рівно й потужно. Видно, дорога покращала, бо ваговоз їхав усе швидше.

Лежачи за мішками, Шамрай несподівано заснув мертвим сном. Прокинувся від того, що хтось міцно термосив його за плече. Злякано розкрив очі — сірий світанок туманив верхівки дерев.

— Виходь,— сказав водій.— І йди.

— Куди?

— Куди хочеш. Тут тобі буде легше. Це Бельгія.

— Що?

— Бельгія. І до Німеччини повертатися не смій. Де ти досі був — забудь! Зрозумів?

— Зрозумів,— відповів Шамрай. І стрибнув на землю. Спасибі.

Водій не відповів нічого. Машина загула, як чорний жук, і зникла за поворотом.

Розділ десятий

Виходить, це Бельгія. Шамрай недовірливо озирнувся довкола. Вилизане шосе прорізало весняний, уже зелений ліс. Середина квітня, а зовсім тепло. Над головою сіре, невиразне небо передсвітання, саме та хвилина, коли неможливо визначити, сонячним чи хмарним буде день.

Значить, він на волі? Що ж йому робити?

Думки щоразу поверталися до цього питання. Відповідь на нього треба знайти неодмінно.

Оглянув себе. Сірий грубий піджак метляється, як на вішалці, черевики на ногах не нові, але міцні, комір з петличками на місці, пов'язка на рукаві теж. Очевидно, на перший погляд постать його не викличе здивування. Війна збурила всі народи Європи. Багато різного люду тиняється на її асфальтованих дорогах. Усіх не перевіриш.

Довга машина вирвалася з-за далекого повороту, виросла на очах, блискучою стрілою майнула повз Шамрая, що стояв на обочині, як кілометровий стовп. Німецькі сірі, оздоблені сріблом кашкети виднілися за полірованим склом.

«Зараз машина спиниться і мене заберуть»,— подумав лейтенант.

На нього не звертали ані найменшої уваги. У німецьких офіцерів багато важливих справ. Полонений з пов'язкою на рукаві не може бути небезпечним. Це, мабуть, батрак з сусідньої ферми.

Вмить пролетів повз нього чорний «адмірал». Звичайно, панам офіцерам байдуже до втікачів з табору, але десь зовсім близько, мабуть, є звичайнісінька комендатура, і там інакше поставляться до появи Шамрая.

Що ж робити?

По-перше, підкріпитися. У таборах він завжди був голодний. Востаннє по-справжньому досита наївся у своїй землянці під Києвом. Тоді зовсім не хотілося їсти. Дивно, як це людина може не хотіти їсти? Голод став звичним, як невиліковна хвороба. Інколи його вдається затамувати шматком чорного, важкого, як глина, глевтяка, але позбутися зовсім неможливо.

Звичайно, цей бутерброд можна залишити на пізніше, але Роман уже давно звик до правила: нічого не лишай про запас, бо пропаде.

Наступна машина може спинитися біля нього, і через десять хвилин він опиниться в комендатурі. Там буде не до їжі. Бутерброд треба з'їсти негайно.

Він пройшов уздовж шосе до узлісся. Перед очима розстилалося добре оброблене оксамитове поле. Довгі рядки зелених сходів цукрових буряків нескінченними струмками текли по темно-коричневій землі. Далі прослалося зелене руно смарагдової озимини, сильної, густої, як щітка. Видно, родюча країна Бельгія.

Ще далі, коли ковзнути поглядом по шосе, туманіє село чи невеличке місто. Високий шпиль цегляної кірхи впивається в небо.

Довкола неї буйна первозданна зелень садів. Серед них видно світліші рожеві плями. Це, мабуть, ще доцвітають яблуні. Серед садів невисокі двоповерхові будинки. Вони тільки вгадуються на великій відстані. У одному з таких будиночків і міститься комендатура.

Бутерброд треба з'їсти негайно.

Він зійшов з шосе, сховався на узліссі так, щоб можна було бачити поле і далеке містечко, озирнувся. Сів на шорсткий корінь товстенного бука, витяг з кишені пакунок, акуратно перев'язаний мотузочком.

Дві рівні, одрізані не людською рукою, а машиною скибки сірого хліба, ледь помазані мармеладом, були смачнішими за найрозкішніший торт. Шамрай їв жадібно, поспішаючи, з насолодою. От залишилось хліба ще на п'ять ковтків, на два, на один, усе! Гостролапий павук голоду на якийсь час вгамувався.

Хороше в лісі, і на серці несподіваний спокій, навіть радість. Це почуття незвичне і небезпечне, треба точно взнати, звідки воно взялось. Ну, відповісти не важко. Серед німців є справжні, одчайдушно сміливі люди, більше того — друзі. Вони виглядають, правда, трохи дивно, коли згадати фрау Ранке, вчорашню люту, як змія, бабу, але то нічого не змінює — людей цінять не за слова. Ця клята баба зробила для нього, мабуть, не менше, як рідна мама.

І ще одна причина радості — пам'ятник Леніну надійно схований у глибокій шахті. Коли Шамрая зловлять тут, у Бельгії, то нікому не спаде на думку запитувати про німецьку шахту «Моргенштерн». Все продумали хлопці. Не знайти гестапівцям Леніна. Шільд не викаже.... Ох, які ж вони, виявляється, різні — німці.

Але так, як досі, Шамрай не має права жити. Досі він був безправним військовополоненим, згустком кісток і жилавого м'яса, з яким кожен може зробити, що схоче. Тепер він на волі...

Неодмінно треба усвідомити, зрозуміти все, що з ним сталося за останні місяці, ні, навіть роки. Яка сила втрутилася в його життя, хто його визволив? Це зробили німці. Отже, «німець» — поняття не таке монолітне, як звик думати лейтенант Шамрай. Так, у світі класова ознака виразніша і ширша, ніж приналежність до якоїсь нації. Ще в школі тисячу разів про це говорили. Німецький робітник і німецький барон — зовсім різні люди. Чому ж тоді все так складно? Чому німецький робітник слухняно варить сталь, яка впаде на голови таких же французьких чи радянських робітників, і водночас з небезпекою для життя рятує пам'ятник Леніну? Може, в ньому завмерло класове почуття, розчавлене гестапо, поліцією, і тільки вряди-годи прокидається? Взявши до рук владу, фашисти найперше знищили Комуністичну партію — мозок робітничого класу. А тільки-но організувалися робітники — і пам'ятник Леніну вдалося врятувати...

Стривай, це ж азбучні істини. Правда, істини старі, але виглядають вони не азбучно, коли від них залежить доля перемоги і твоє власне життя... Ти сам подумав про них тільки тепер, а раніше

й не згадував. Слова «Пролетарі всіх країн, єднайтеся!» зараз не здаються тільки газетним лозунгом, вони налилися живою, гарячою кров'ю.

Думай, думай і роби висновки. Це не абстрактне теоретичне розумування. Зараз це найбільша конкретність твого життя. Від того, які висновки ти зробиш, залежить майбутнє: житимеш ти чи вмреш, загинеш чи переможеш...

Він мусить воювати і перемогти. Значить, треба знайти друзів, і лейтенант Шамрай їх знайде.

Над Бельгією сходило сонце. Може, на цьому узліссі колись сидів Тіль Уленшпігель, свистів по-дроздиному дзвінко, і жирні монахи, ковтаючи вогняні квіти, смажилися в червоному полум'ї розкішних вогнищ, і до самісінького моря тягнувся дим, пропахлий печеним м'ясом, і веселі гези проходили по цій же дорозі воювати проти іспанського короля, проти інквізиції, проти чорних ряс. Може, все це було зовсім не так весело, як писалося в книзі, але в ту мить Шамрай пошкодував, що немає у нього друга, вірного Ламе Гудзака, товстого і лінивого, доброго й насмішкуватого.

Поля, вкриті срібним серпанком ледь помітного ранкового туману, освітилися першими променями сонця. Стало видно на десятки, а може, і на сотні кілометрів. Відстань уже нічого не могла приховати, всі дороги стали ясними. А куди рушати, Шамрай не знав.

Тиха, добре знайома мелодія пролунала в повітрі. Шамрай міцно потер рукою спітніле від несподіванки чоло. В нього починаються галюцинації. Це, мабуть, від голоду та знесилення. Ні, бути не може, він учора вечеряв і сьогодні снідав.

А мелодія пливла і пливла над узліссям, тиха й скорботна, знайома, як дотик маминих рук, сухих і мозолястих, але від того ще ніжніших.

Або він збожеволів, або справді на полі хтось піснею розповідав про те, як «ідуть дівчата в поле жати, та, знай, співають ідучи, як виряджала сина мати, як бився татарин уночі». Шамрай сидів, не в силі ворухнутися. Руки й ноги оловом налилися. Невже він збожеволів саме тоді, коли з'явився благенький, як світло далекої зорі серед темної ночі, відблиск надії?

Пісня наблизилася, потім віддалилася, майже зовсім зникла. Тільки тихе її відлуння тремтіло над полем. Потім вона знову стала наближатися, тільки стала іншою — про зозулю, що сіла на калині та стала кувати, про нещасливе кохання, від якого начетверо крається серце.

Обережно, наражаючись на смертельну небезпеку, Шамрай ліг на землю і поплазував до узлісся. Щось ворухнулося перед ним. Лейтенант застиг. Великий равлик, жирний і самозакоханий, повільно сунувся по торішньому гнилому листі, залишаючи за собою блискучий слизький слід. Спірально кручена хатка гордовито погойдувалася на його спині.

Роман вилаявся,— надто полохливий він став останнім часом.

Сердито відкинув равлика. Потім обережно поліз уперед, аж доки широке поле не розкрилося перед очима.

Пісня знову наближалася, голоснішала, але тепер Шамрай уже не думав про божевілля чи галюцинації.

Просто уздовж довгих рядків, точнісінько так, як і там, дома, на Україні, просувалися дві дівчини з сапками в руках і співали пісню. Огрубілими вправними руками вони проривали буряки. Пісня сама лилася з їхніх грудей, і була вона потрібна, як дихання.

Все просто й зрозуміло, а Шамрай хтозна-що вигадав. Цих дівчат німці зловили десь на Україні, кинули у вагон, привезли сюди і віддали фермерові на роботу. За це він платить рейхові п'ятдесят марок щомісяця і зобов'язаний здавати урожай уповноваженому інтендантства. Зветься це — мобілізація сил для перемоги. З усіх завойованих областей везуть до Німеччини дівчат. Мало не гризучи дошки, ламають стінки вагонів, розбігаються вони в ліси, але якусь частину все-таки привозять до Німеччини, вже звідти посилають і до бельгійських фермерів,— урожай всюди треба збирати.

Шамрай лежав нерухомо, а дівчата все наближались, зігнувши спини над рядками буряків. Тепер пісня затихла. Вся увага зосередилася на тоненьких нитяних паростках білих корінців.

Покликати їх чи ні?

Шамрай весело засміявся. Доля посилає йому мрію, найщасливіший випадок, а він, переполоханий боягуз, уже дівчат став остерігатися.

Роман підвівся на повен зріст і, тримаючись ближче до дерев, гукнув:

— Дівчата!

Вони випросталися злякано, стали, спираючись на свої сапки. Тепер Шамрай міг їх добре роздивитися. Одна в рік війни, мабуть, саме закінчила десятирічку, друга старша, але і їй років двадцять п'ять, не більше. Перша білява, височенька, з ясно-блакитними, мало не такими, як у самого Шамрая, очима і коротким, трохи кирпатим носиком на круглому обличчі. Друга шатенка, на міцних стрункіх ніжках, надійна, як стовпчик, укопаний в землю. З-під хусточки, низько пов'язаної на чоло, дивляться уважні очі. Їх погляд сміливий і ніби насмішкуватий. Обличчя схудле, від того рівний носик здається гострим.

Мить вони стояли нерухомо, не збагнувши, звідки голос.

— Йдіть-но сюди, дівчата! — не наважуючись вийти на поле, гукнув Шамрай.

Вони підійшли обережно, не поспішаючи. В їхньому житті вже було багато горя і небезпеки. Ціна необережного кроку добре далася взнаки. Наблизилися, кожної миті готові зірватися з місця й тікати. Стали кроків за п'ять від Шамрая, оглянули його причепливо, все помітили — і пов'язку військовополоненого на рукаві, і червоні квадратики петлиць.

— Ти хто такий?

— Хіба не бачиш? Полонений.

— На якій фермі робиш?

Це запитувала темноока, старша. Білява стояла, не в силі сказати слово. Обидві хвилювалися, намагались опанувати себе й не могли. Дивились на Шамрая, на його худе, кістляве обличчя, а слова лилися самі собою, обережні, насторожені.

— Я не роблю на фермі.

— Втік? — аж назад сахнулася білява.

— Втік! — усміхаючись, відповів Шамрай. Серце його повнилось справжнім щастям: він зустрів своїх, і тепер усе буде добре.

— Звідки втік? — допитувалася чорнява.

— Забув. Як зветься місто?

— Це не місто — село. Зветься Гантіль.

— Комендатура є?

— Хочеш коменданту привіт передати?

— Ні, не хочу,— сміявся Шамрай.— Є комендатура?

— Немає. Дванадцять кілометрів до неї. Звідки ти втік?

— З Німеччини.

— Не бреши, звідтіля не тікають.

— А от я втік. Коли смерть тобі в очі гляне — втечеш.

— Як же ти сюди дістався?

— Святий дух мене приніс. Тепер мені треба допомогти. Куди йти, я не знаю. Що за місцевість, уявлення не маю. Де найближчий табір полонених?

— У Нуртре.

— Це великий населений пункт?

— Містечко.

— Значить, утік я саме відтіля. Куди далі йти? Це запитання номер один. Допоможіть мені.

— От що,— сказала чорнява,— нам тут з тобою стояти не випадає: поліцай як з води вродиться. Тебе як звуть?

— Романом.

— Мене Галя, її Ніна. Ти, видно, голодний як вовк. У полудень шматок хліба ми тобі принесемо. Як стемніє, прийдеш на ферму, одну ніч там можна перебути. Фермер поїхав у Льєж, а мадам без нього і носа з будинку не поткне. Подумаємо про твою долю.

— Карту б мені...

— А може, ти хочеш літака, щоб у Москву летіти? Чи корабля з матросом? Розумний ти дуже.

— У гаражі, де машина стоїть на колодках, повно всяких карт,— ожила білява Ніна.

— Ніно,— мало на коліна не впав Шамрай,— благаю тебе, візьми й принеси в обід сюди... разом з хлібом. Побільше їх візьми, карт. Я вже виберу, яка мені потрібна.

— Спробую.

— Гаразд, годі теревені правити,— вирішила категорична Галя,— сховайся і чекай. Все, що можемо, зробимо.

— Облав тут не буває?

— Ні, тут тихо. За тобою погоня?

— Не думаю.

— Це добре. Зникай.

— Почекай, звідки ви, дівчата? — Йому до болю в серці не хотілося розлучатися...

— Я з Кіровограда,— сказала Ніна.

— Я з Чаплинки на Херсонщині,— відгукнулася Галя, і виразні очі її, кольору темного лісового горіха, блиснули тривожно.

— А я з Суходола. Це в Донбасі...

— Знаю, заводи там. Ну, гаразд, потім поговоримо,— обірвала розмову Галя.— Зникай.

Але вони стояли нерухомо, не в силі зробити перший крок. Нічого хорошого попереду у них не було, тільки важка робота, страждання, а може, й смерть. Але радість від зустрічі з другом все освітлювала таємничим світлом нової надії, і життя ставало потрібним і важливим.

— Щезай! — вигукнула Галя. І Шамрай зрозумів, що перший крок мусить зробити саме він, мужчина.

— Щасливо вам, дівчата. Ніно, не забудь карти.— Він уже звертався до них, як до давніх знайомих.

— Не забуду.

Тільки два кроки до дерева, а як важко їх зробити. Нічого, сили вистачить. Не навіки прощаються...

— Чого ти плачеш, Ніно?

— Ні, я не плачу, це сльози самі... Іди... це від нервів... Іди...

— Щасливо. Все буде добре.

І, демонструючи залізну силу волі, Шамрай зайшов за дерево, заховався так, щоб бачити і шосе, і поле, а найголовніше — дівчат.

Тепер вони знову віддалялися, меншали, зовсім зникали в сонячному мареві. Аж страшно ставало, щоб не щезли зовсім, і саме в ту мить, коли здавалось, немовби це сталося, вони знову виникали на полі і наближались до лісу. Величезний повільний маятник тихої пісні колихався над просторим полем.

Гудіння мотора почулося позаду. Шамрай закляк, здригнувся. На шосе знову з'явилася машина. Горбата, чорна, дивно знайома. От вона виросла, наблизилася.

За кермом сидів однорукий шофер. Завіз свій вантаж у Льєж, тепер повертається. Пізно ввечері буде в Айсборні. Там, схований у шахті, живе Ленін...

Може, спиниться?

Ні, не спинилася машина, тільки загуділа обережно, басовито. Назавжди прощався однорукий з Романом Шамраєм. Промчав грузовик, смішний самовар на дерев'яних цурках, і зник, як ножем відрізав усе минуле. Ну що ж, будемо думати про майбутнє.

Тепер дівчата на полі співали про дороге місто, яке може спокійно спати, про капітана, який ні до кого не посміхався, про сині ночі, вогнищами звиті до неба. Вони співали спеціально для Шамрая, і лейтенант відчував це ясно.

З підсохлого торішнього листя вимостив собі лігво, сховане від стороннього ока з одного боку шорстким, як терпуг, стовбуром

бука, з другого — корчуватим, у вузли пов'язаним корінням. Влігшись, спробував відтворити в уяві Європу, і нічого з того не вийшло. Кордони Бельгії, Голландії, Люксембургу, Франції переплелися в густий лабіринт, не розібратися без карти.

А над полем усе гойдався, то затихаючи, то знову набираючи сили, повільний маятник пісні. Його рух заколисував.

— Спиш? — почулося над вухом.

Шамрай стрепенувся, озирнувся злякано.

— Не бійся, це ми,— Галя і Ніна стояли поруч.— Добре влаштувався. Бери карти, тут цілий атлас. Які тобі треба — просто видери, а палітурки покладемо на місце. Ніхто не помітить — на колодках машина, бензину немає, непотрібні карти.

— А це тобі їжа.— Галя простягла пакунок.— Сиди тут тихо. Як стемніє, хтось із нас за тобою зайде. А завтра...

— Що завтра?

— Побачимо... Ну, сиди тут тихенько. Щасливо!

І дівчата зникли. Хотілося ще хоч хвилину поговорити з ними — не стало й відголосу. В пакунку шматок твердого жовтого сиру та дві скибки не табірного, а справжнього, духовитого, з борошна спеченого хліба.

Але насамперед кинувся він до чудово зроблених карт автомобільних шляхів Європи. Їх щедро й дешево випускала фірма гумових шин «Мішлен» для автотуристів. Там не відзначено балок, лісів, пагорбів, зате не пропущено найменшого села, де можна спинитися, переночувати, випити келих вина в маленькому готелі, заправитися бензином на червоній, як плаха, колонці і рушати далі. «Мішлен» усе тобі правильно вказав, навіть не забув нагадати «спеціаліте» кожного ресторану, його найсмачнішу страву.

Шамрай не звертав уваги на ресторани. Карту північно-західної Європи, яка містила на собі зразу півдесятка країн, він обережно, але рішуче видер з атласа, розстелив перед собою. Тут, недалеко від Льєжа, село Гантіль. Ось де воно. Є в ньому заправна колонка й готель — це не для Романа. Коли піти на північ, потрапиш до Голландії. На південний захід — до Франції. На схід — до Німеччини. Він, як той Ілля Муромець, на роздоріжжі. Куди не кинь, всюди клин, всюди комендатура. Треба знайти собі друзів. Один у полі не воїн.

Війна все переплутала в Європі. Сотні тисяч людей — поляків, французів, росіян, українців, кого хочеш,— опинилися в полоні. Ще більше депортованих — привезених для роботи з усіх країн Європи. Як оці дівчата, Галя й Ніна, гнуть вони спини на фермах, заводах чи шахтах. Цілий континент примусили працювати на себе німці...

Лейтенант дивився на карту, а зуби машинально пережовували твердий смачний сир. Він аж руками розвів здивовано — на долоні зостався тільки маленький шматочок. Не вдалося йому по-справжньому відчути смак добре випеченого житнього хліба.

Доїв бутерброд і знову взявся за карту. Нігтем позначив своє місце на шосе, глянув на поле. Дівчат там уже не було, але Шам-

рай знав — вони тут, зовсім близько, і думають про нього. Немає на світі прекраснішого відчуття,— про тебе хтось думає, ти не самотній на світі. Знову глянув на карту і невесело засміявся. Якраз заховається в цих лісах партизанський загін. Дерево-сухостій впаде від удару блискавиці, так уже з усіх боків лісники біжать його ділити. Скільки тут того лісу? Кілометрів три, може, є, а може, й немає...

А все одно коли добре озброїтися, то й такий ліс — захист.

Озброїтися!

Він якийсь дивний і, мабуть, не дуже розумний мрійник. Лежить, ховаючись від погляду німця чи бельгійського поліцая, зайцем причаївся на узліссі, а мріє про партизанський загін, про блискавичні удари...

Чим ти німця битимеш? П'ятірнею?

Шамрай аж плюнув спересердя.

Куди ж іти?

Десь тут, зовсім поруч, лежить Франція. Мабуть, днів за п'ятьшість туди можна дістатися. От місто Мобеж — фортеця тієї, першої, вже призабутої війни. От річка Марна, от Верден. Місця добре знайомі з книжок. Операцію генерала Галієні, який посадив на паризькі таксі дві дивізії, несподівано протиставив їх німцям на лівому фланзі, захистив Париж і стабілізував фронт, Шамрай колись розігрував на столі, розповідаючи викладачеві історію виникнення мотопіхоти.

Так, він піде до Франції.

А чим там краще, як у Бельгії?

Невідомо, але про Францію чомусь приємніше думати. Спробуємо визначити маршрут. Ні, ні, не головною дорогою, а околицями, містечками й селами, ховаючись у лісах та перелісках...

Прокладаючи фантастичні маршрути, Роман Шамрай не помічав нічого довкола себе. А над Бельгією спускався вечір, і важкий німецький літак, знизу освітлений сонцем, повільно повз по синяві неба.

Розділ одинадцятий

— Де ти тут? — почувся Галин голос.— Ходімо.

— Куди?

— До нас. Не бійся, це безпечно.

— Хто тобі сказав, що я боюся?

Вони вийшли з лісу і не по шосе, а обніжками, поміж нешироких латок добре оброблених і засіяних полів подалися до села.

— Коли месьє їде у Льєж,— розповідала Галя,— мадам запирає всі двері ще за дня. Боїться.

— Її можна зрозуміти. А ви де?

— Нам залишається підвал, ми там спимо. А ще вільна кухня.

— Кухня,— це добре,— сказав Шамрай.— Вона молода, мадам?

— Ні, стара, вже за шістдесят. І месьє такий самий. Після перемоги його неодмінно судитимуть і повісять. Злигався з німцями і страшенно з того пишався. Мабуть, думав, орден йому дадуть. А взимку приїхав із Льежа і мало не вмер від серця. Це його Сталінград так злякав.

— Ти теж знаєш про Сталінград?

— Весь світ знає. Вони після Сталінграда стали замислюватися, падлюки. Ні-ні та й натякне — не забудьте, що я був для вас добрим хазяїном. Знаєш, як та баба з байки. Ліпить у церкві свічку і богу й чорту. «Треба всюди, добрі люди, приятелів мати». Пам'ятаєш?

— Пам'ятаю,— засміявся Шамрай.

Він уже міг сміятися. Швидко змінюється все на світі, коли тобі тільки двадцять п'ять років.

Село виросло перед очима. Гучно, як у бочку, забрехав собака, видно, здоровий і злий. А може, й зовсім не злий, найлютіші собаки — німецькі вівчарки, мовчки рвали полонених гострими, схожими на леза іклами і тільки потім подавали голос.

Шамрай спинився.

— Боїшся? — запитала Галя.

— Не звик. А ти що, справді не боїшся?

— Ні, я звикла.

— Не боятися?

— Так, не боятися. Звикнути можна до всього.

— Я, по-твоєму, боягуз?

— Ні, це інше. Ти втікач. Це інше.

І замовкла, не бажаючи пояснювати свою думку.

— Де мені роздобути зброю? — прямо запитав лейтенант.

— Тобі зброя зараз не потрібна,— тихо відповіла дівчина.— Вмерти, забивши одного або навіть кількох німців чи поліцаїв, ти міг і раніше. Тобі потрібні друзі.

Шамрай аж здивувався. Точно й мудро Галя прочитала його думки.

— Де ж вони візьмуться, друзі?

— Не знаю. В усякому разі, їх знаходять не за допомогою зброї.

Уже посутеніло. Вони йшли польовою стежкою. Не по-дівочому широкі й міцні Галині плечі, прикриті світлою кофтинкою, плавно погойдувалися перед очима Шамрая. Щоб змінити цю чомусь (він і сам не міг зрозуміти чому) неприємну для нього розмову, Роман запитав:

— На фронті немає нічого нового?

— Ні. Як спинилися між Ростовом і Таганрогом, так і стоять. Але на літо, видно, щось готується. У Нуртре стояв саперний батальйон. Недавно навантажився в ешелони і поїхав на схід.

— Ох, повідомити б! — зітхнув Шамрай.

— Кого?

— Москву.

Галя промовчала.

Вони прийшли до села. Цегляна огорожа темно-червоним струпом старої рани прикривала садок. Важка маса двоповерхового будинку височіла над гіллястими яблунями.

— Сюди,— сказала Галя.

Вони зійшли на кілька сходинок униз. Запахло смаженини ю. Шамрай глибоко вдихнув повітря — давно так смачно не пахло.

Двері розкрилися. Блиснуло світло маленької лампи. В низькій круглостелій кімнаті Ніна стояла біля столу, краючи хліб. Замшілі камені підвалу ніби нахилилися над столом. По стінах де-не-де срібно-сірі візерунки. Прозора краплина води затрималася між двома кам'яними брудно-жовтими плитами. Під стінами дві акуратно застелені койки.

— Ми тобі святкову зустріч приготували,— привітно посміхнулася Ніна.— Навіть за бельгійськими масштабами біднувато, як на нашу мірку, то й зовсім бідно. Але то байдуже.

— Чому чотири прибори? — стривожився Шамрай.

— А ще один чоловік прийде,— зашарілася Ніна.

— Хто?

— Бельгієць.

— Хто він?

— На залізниці робить.

«Чий він?» — хотів запитати Шамрай. Але не відкрив рота і дуже добре зробив, бо Ніна і так уже почервоніла, як мак. «Це, мабуть, від цього бельгійця Галя знає про саперний батальйон,— подумав Роман.— Все ясно».

— Як його зовуть?

— Еміль.

— Омелько по-нашому,— переклав Шамрай.— Добре, хай приходить.

— От спасибі за дозвіл,— зразу поставила Ніна гостя на своє місце.

«Характерні дівчата,— подумав Роман.— Добре їх життя навчило й виховало».

Під склепінням стелі висіла темна колбочка електролампи.

— Тут і електрика є,— здивувався Шамрай.

— Недавно погасла. Станцію хтось підірвав. Електровози стали, тепер знову на паровозах їздять...

— Підірвав?

— А чом ні? Все може бути. Там робітники...

— Правда, там робітники,— повторив Шамрай.

За дверима щось тихо шкребнулося, немовби мишеня гризнуло суху дошку.

— Заходь,— милостиво дозволила Ніна.

Двері прочинилися, і на порозі став зовсім молодий хлопець, складений з самих квадратів. Найбільшим були широченні плечі, найменшим — носаки до блиску начищених черевиків. Лице, чоло, купа чорного волосся, підборіддя — все пружинилося тугими квадратами. Ніс і густі чорні брови перетиналися під прямим кутом. Рот над випнутим підборіддям окреслювався міцними, теж прямо-

кутними губами. Тонкі вусики чорніли на верхній губі. Очі дивилися весело й лагідно. На перший погляд Еміль неодмінно мав бути важкоатлетом, гратися штангою з нанизаною сотнею кілограмів чавунних «млинців», як дитина м'ячиком. Від усієї його постави, ретельно вив'язаної краватки, начищених черевиків віяло надійним добробутом, невичерпною люб'язністю, душевною рівновагою. Здавалося, ніякі турботи нездатні спотворити зморшками це чисте чоло чи пригасити веселі вогники в темних очах. Шамрая аж роздратував вигляд цього начищеного, добре вимитого юнака. «В концтабір би тебе,— подумалося мимоволі.— Знав би, як начищати черевики».

— Знайомтеся,— сказала Ніна.— Це Еміль, Роман.

Простягаючи руку, гість не сказав нічого. Його обличчя, спочатку насторожене, освітилося посмішкою.

«Ого,— подумав Шамрай, відчувши, що його долоню наче затисли в лещата.— Це не буржуйська рука».

— Сідайте,— щебетала Ніна.— Романе, ти ніякої мови не знаєш?

— Знаю. Табірну. З усіх мов по одному слову. Вистачає.

— Ясно. Еміль трохи знає німецьку. Якось порозуміємося.

— Я зараз повернуся,— сказав Еміль, усміхаючись своєю милою, трохи ніяковою посмішкою. Підвівся і вийшов.

— Поліцаєві доповідати про мене пішов? — спитав Шамрай.

— Чи ти з розумом? — сплеснула руками Ніна.

— Не думаю,— сказала Галя.— Мабуть, він зараз просто принесе пляшку вина.

— Вина? — знетямився Шамрай.

— Так, вина. Тут його багато. Усі п'ють.

«Дивно, на світі ще п'ють вино»,— подумав Шамрай.

І запитав:

— Куди ж мені йти далі?

— Хто його знає.— В дуеті дівчат першу скрипку явно грала Галя.— Звичайно, найліпше було б пробитися до своїх. Є чутка, що на Україні і в Білорусії багато партизанських загонів...

— Туди через Німеччину діставатися.

— Саме так. Партизани є й ближче...

— Де?

— У Франції. Звуться — макі. Французькою мовою макі — це значить хащі. Партизанів теж звуть макі — люди з хащів.

— Ти знаєш, де вони?

— Ні.

— А хто знає?

Галя мовчки розвела руками. Справді, не знає чи боїться звіритися? Адже Шамрай з'явився на узліссі, як з неба впав. Може, його німці навмисне підіслали, щоб шляхи до французьких партизанів виявити? Як же переконати Галю?

Він мало не крикнув: «Слухай, я чесний! Я каторжно мучився мало не два роки! На моєму сумлінні немає й плямочки».

Смішно і підозріло пролунає такий вигук.

Гаразд, Галя може мовчати. Найважливіше вже сказано. На світі є макі, вони десь зовсім недалеко, у Франції. І хай що буде, він туди дістанеться. Йому там повірять,— на війні довір'я заслуговують не словами, а боєм.

Лейтенант усміхнувся. Тепер у його житті з'явилася ясно видима, окреслена мета. Легко чи важко її досягти, не має ніякого значення. Знайти макі можна, і він їх знайде.

— Чого ти зрадів? — спитала Ніна.

— Бо знаю, куди йти.

— Не так це просто,— сказала Галя.

— Нічого, світ не без добрих людей. Слава богу, по землі не тільки фашисти ходять,— додала Ніна. Щось схоже на приховану обіцянку зачаїлося в її словах.

Знову мишеня зашаруділо біля дверей, і Еміль приніс до підвалу кутасту пляшку, оплетену соломою. Ні слова не кажучи, глянув на Ніну і поставив свою мало не дволітрову посудину на стіл.

— Спасибі,— сказала дівчина.— Ти молодець, Еміль.

Машиніст почервонів від радісного збентеження. Все його обличчя, молоде, чисто виголене, ще по-хлоп'ячому ніжне, пойнялося рожевим відсвітом.

Дивно, довкола війна, шибениці, концтабори, кров, і от тобі маєш: кохання. Може, це тому, що вони тут, у Бельгії, не так важко пережили війну?

Галя вже хазяйнувала за столом. Вишнево-чорне вино лилося в келихи, справжні, різьблені. Смажена картопля, сир і хліб прикрашали стіл. Виделки й ножі хизувалися своїм холодним блиском.

— Ну, за твою удачу,— піднесла келих Галя.

— За твою удачу,— повторила Ніна.

Еміль мовчки підняв келиха.

— За удачу,— повторив Шамрай і випив.

Звичайне червоне вино здалося йому оглушливо міцним. Гострі голочки прошили все його єство, перебігли від язика до п'ят електричним струмом і зникли десь у підлозі.

Солодко запаморочилася голова, світ перед очима став нереальним, вигаданим. І ці милі дівчата, і квадратовий Еміль — це все йому, мабуть, тільки наснилося. Зараз пролунає дзвінок у рейку, повішену на апельплаці, і він прокинеться на нарах...

Ні, не схоже...

Перед очима знову виникли обличчя дівчат.

Їм добре.

Правда, вони працюють від світання до пізнього вечора, зате знають, де прокинуться і що з ними буде завтра. Емілеві ще краще: свистітиме на своєму паровозі і завтра, і через десять років.

А Романові найгірше. У нього немає командира.

Це найстрашніше для солдата — залишитися без командира. Куди йти? Що робити? Нічого невідомо.

Почуття гострого, пекучого жалю до самого себе оволоділо Шамраєм, і вперше за довгі місяці полону йому захотілося співчуття.

Почуття це здавалося негідним офіцера. Він намагався скинути його, струсити, як одним рухом пліч кидають на землю важкого намоклого плащ-намета, але зробити це виявилося непросто.

— Чого ми всі такі мовчазні й сумовиті? — прощебетала Ніна.— Давайте ще вип'ємо. Адже все йдеться на добре.

— На добре?

Звичайно, на добре. Як він цього зразу не збагнув. Йдеться на добре, і світ прекрасний. Ні, неправда, світ страшний. Він укритий виразками концтаборів, перекреслений кривавими лініями фронтів, позначений зрадою і зневір'ям. Смерть перестала дивувати, може, навіть навпаки — дивує життя. Тіні літаків уже нікого не вражають, навіть діти не ховаються в бомбосховища, призвичаївшись до смерті.

І на цьому темному, пропахлому смородом трупів та креозотом бараків, засланому димом пожарищ і пилюгою зруйнованих будинків світі раптом виникає теплий підвал, келих вина, дві молоді дівчини і квадратовий неговіркий Еміль з його несміливою, ніжною посмішкою...

— Ти сп'янів? — запитала Галя.

— Трошки. Це від незвички. Зараз мине.

І воно справді скоро минуло, це швидкоплинне легке сп'яніння. Очі Еміля постали перед Романом саме в ту мить, коли машиніст дивився на Ніну. Все причаїлося в цьому погляді: несамовите кохання, радість розуміння, що дівчина любить його, бажання довести силу і вірність свого почуття.

«Що він у ній таке знайшов?» — подумав Шамрай, уважніше приглядаючись до Ніни. Коли сказати правду — нічого видатного. Вона гарненька, це правда. Але на Донбасі багато вродливіших дівчат, особливо з тих маріупольських гречанок. Правда, очі в Ніни якісь незвичайні. На перший погляд — стандартна блакить і нічого цікавого чи таємничого. А придивишся — і вже поблискує тонке сталеве лезо, приховане глибоко в зіницях. Отакі вони всі, ці дівчата. Добре до них треба придивитися, щоб справді зрозуміти.

Еміль, видно, придивився, бо ловить кожне слово, кожен погляд дівчини. Він одверто, безповоротно щасливий. Аж зло бере... Кругом бруд, смерть, війна, а вони кохаються. І водночас крає серце глибоко прихована думка: «А в тебе не було такого щастя і невідомо, чи буде». Шкода, хотілося б...

Багато чого тобі хотілося б, Романе. Думай про те, куди ти завтра подінешся, а не про кохання.

Тепер розмова точилася між дівчатами й Емілем. Французьких слів лунало більше, ніж німецьких, і тому Шамрай не міг уловити деталей. Але точно знав — йдеться про нього, про його майбутнє.

Еміль вагався, щось заперечував, його посмішка стала трохи винуватою, він ніби сам засуджував свої вагання і не міг їх подолати. Потім Ніна сказала:

— Так треба зробити. Розумієш, треба.

Слова були не такі, незнайомі, чужі. Але Шамрай усе зрозумів: надто виразною була інтонація.

Еміль благально глянув на дівчину, побачив не блакить, а срібну сталь і зразу склав зброю, здався охоче, навіть з радістю. Наказ Ніни зняв з нього всяку відповідальність, і тепер йому залишалося тільки виконувати його ретельно й сумлінно. Вони ще випили просто так, «на прощання», як сказала Ніна. Галя встала з-за столу, і всі теж підвелися.

— Ходімо погуляємо.

Слово ж яке знайшлося. Не чув його, мабуть, років зо два. «Погуляємо»,— дивно, як може життя викреслити слово із свідомості людини.

Розділ дванадцятий

Вони вийшли в залиту місячним світлом квітневу ніч. Доки тривала вечеря, місяць, великий, кругломордий, зійшов над Бельгією. Десь дуже далеко в північній тиші пролунав паровозний свисток. Еміль глянув на годинника, де рахманним фосфорним світлом блимали стрілки, і схвально кивнув головою.

— Андре пройшов семафор,— сказав він.

— А ти коли? — запитала Ніна.

— Я післязавтра, перед світанком.

— Дуже зручно.

— Так, це дуже зручно.

Темний пухнастий клубок зненацька підкотився Ніні під ноги. Здоровенний собака мало не збив її з ніг, став лащитися і приязно скавчати.

— Тихо, Фламбо,— наказала дівчина. І додала: — Познайомся з ним, Романе. Погладь його.

— Не вкусить?

— Ні. Треба, щоб він знав, що ти свій. Фламбо розумний, як людина.

Лейтенант поклав руку на велику голову чорного кудлая.

Через садок вони вийшли до струмка. Чорна вода котилася швидко, але безшумно. Ніна й Еміль рішуче повернули і пішли вниз по течії.

— Хай ідуть,— сказала Галя.

— У них справді кохання?

— Восени, коли будуть живі, повінчаються.

— В церкві?

— А як же? Тут усі в церкві вінчаються. Він дуже хороший хлопець, Еміль. Ніна вже фату приміряла.

— Восени,— тихо сказав Шамрай.

В його уяві все змішалося й переплуталось. Зовсім недавно (час тут треба міряти не днями, а годинами) концтабір, німці, завод, однорукий шофер і злюща баба. А поруч—терпке вино, плани

на осінь, крохмальна фата для весілля. Якийсь божевільний світ. Хіба гітлерівці не розчавили Бельгію, хіба немає тут німців?

— Слухай,— сказав він,— нічого цього не буде. Вони всіх нас до того часу повбивають.

— Це правда, всі ми до перемоги не доживемо,— серйозно сказала Галя.— Але винищать все-таки не всіх. Хтось залишиться і для щастя.

Вони знову замовкли. Світле платтячко Ніни повільно сунулося в срібній сутіні. Еміля в його темному одязі зовсім не було видно. Потім біла пляма спинилася і чомусь поменшала.

— Цілуються,— сказав Шамрай.

— Тобі завидно?

— Ні, дивно й страшно. Люди ще цілуються. Несправедливо створено світ. Одні в концтаборах, другі...

— Там було дуже страшно?

— Дуже. Не тільки було, а, мабуть, ще й буде.

— Розказуй мені все.

Вони сіли на велику, гладко обтесану колоду, яку невідомо для чого поклали на березі струмка. Шамрай почав говорити, а перед очима в прозорій, з місячного світла зітканій сутіні то зменшувалось, то знову збільшувалось світле платтячко Ніни, і чомусь страшно ставало, щоб воно зовсім не зникло.

Околиця Києва, табори, завод, табір, шахта, знову табір. Минулі два роки пропливали перед очима, як суцільна кривава ріка, де навіть на трупи людей ніхто не звертав уваги.

«Про Леніна розповідати чи ні? — запитав сам себе Шамрай. І вирішив: — Не скажу. Це не тільки моя таємниця».

Він договорив, замовк. Нічого особливого в розповіді Галя не почула. Його доля не гірша за інші, а може, навіть щасливіша. Він сидить поруч з дівчиною, і темна вода біжить біля ніг, і місяць прохолодно й невесело світить над землею. До Галі, до милої Галі він може навіть доторкнутися. Він вільний, хай цей час волі короткий і скороминущий, але то байдуже, зараз він не тільки вільний, а й щасливий.

— Чогось я не розумію,— сказала Галя.

— Де?

— В твоїй розповіді. Чому це раптом німці тебе так полюбили? Я вперше чую, щоб вони когось вивозили. Самі виривалися, тікали хлопці. Таке бувало... А тут... дуже дивно... Ти все мені розповів?

Дивна дівчина. Голос такий, ніби має незаперечне право запитувати і навіть вимагати відповіді.

— Все.

— Ні, видно, не все. Але це вже твоя справа. У кожного з нас у душі є куточок, куди нікого не можна пускати.

— Мабуть, так.

— І дуже хочеться, щоб він був кришталево чистим, той куточок.

— Про що ти подумала?

— Той гестапівець, Фальке, не допоміг тобі сюди дістатися?

Шамраєві аж дух захопило від обурення й люті. Як вона сміла так подумати, оце дівчисько, що живе отут, на фермі, як у бога за пазухою, сапає свої буряки, їсть смажену картоплю й запиває терпким вином. У табір би її місяців на два. Знала б тоді...

І зразу ж виникла інша думка. Справді, його поява в Бельгії не може не викликати підозри. Невже треба розповідати про Леніна?

Хто така Галя? Хіба він її добре знає? Може, вона завтра піде до гестапо... Однієї телеграми до Айсборна цілком досить, щоб усе загинуло...

— Що ти на мене так дивишся? — спитала дівчина.

— Думаю, хто ти.

— Галя.

— Я думаю, чи можна тобі вірити?

— Можна.

— Я вже зустрічав людей, в устах яких це слово звучало так само щиро й переконливо.

— Чого ти боїшся?

— Гестапо. Воно хитре, гестапо.

— Ми не стали б тебе рятувати!

— Хто знає...

Вони знову замовкли. Кожен розумів думки іншого, і водночас обоє були сповнені незнайомого досі почуття гострої підозри.

«Коли нікому в світі не вірити,— подумав Шамрай,— то треба негайно кидатися сторч головою в оцей струмок. Жити без друзів, без людей, що варті твоєї повної довіри, неможливо».

А Галя варта?

Чому вона запитує так безпощадно точно?

Бо вже навчена життям, бачила багато й зневіри, і зради. Так от, хай знає — на світі є справжні люди. Роман зараз їй усе розповість. Леніна в шахті все одно ніхто не знайде. Шамрай і сам заплутався б у лабіринті підземних ходників.

А Шільд? Він заарештований. Одна телеграма звідси...

Нічого, Шільд витримає.

А він сам, Шамрай, витримає?

Так, і він витримає. Коли Галя має зв'язки з німцями, то все одно завтра тут неодмінно з'явиться хтось з комендатури. Вони всі разом можуть знову посадити Романа Шамрая до концтабору, але це нічого не змінить. Ленін живе і ходить по світах, і ніхто не в силі його зупинити.

— Я справді не все тобі розповів,— неспішно, намагаючись віддалити мить, коли мало бути сказане найважливіше слово, сказав лейтенант,— мабуть, мені не слід було б це тобі розповідати, але дуже хочеться, щоб ти мені вірила. Коли ти зрадиш мене, в моєму житті зміниться небагато. Мені нічого втрачати. Слухай.

Галя не зронила ні слова. Здавалося, вона слухає не розповідь Шамрая, а як він говорить.

Тільки одного разу перебила вона лейтенанта:

— Шкода, не чують тебе Ніна й Еміль.

— Не знаю. Мені здалося...
— Що?
— Що я не перший...
— Це для тебе не має ніякого значення.

Світла пляма виросла, наблизилася і стала Ніною.

— Еміль уже повинен вирушати,— сказала дівчина.— Ви про все домовилися?

— Так, ми все з'ясували,— відповіла Галя.

— До побачення,— сказав Еміль, знову міцно потиснувши Шамраєві руку.— До скорого побачення.

Тепер і тіні збентеження не зосталося на його обличчі.

— До побачення,— сказав Шамрай.

Еміль уклонився і щез.

По драбині вони втрьох забралися на сіно.

— Отут ти житимеш,— сказала Ніна.— Добраніч.

— Добраніч,— відповів Шамрай і знову здивувався, так давно чув і вимовляв це слово.

Дівчата зникли. Ще мить чулося тихе цокання закаблуків по каменях подвір'я, потім стукнули двері, і тиша ночі стала всеосяжною.

Шамрай акуратно скинув піджак, закрився тугим торішнім сіном. Через візерунчасте віконечко, прорізане в дощаній стіні, світив місяць, і всі предмети довкола здавалися збільшеними і таємничими. Підвів голову, глянув — усе подвір'я повне місячного світла, дзвінкого і холодного. Він і завтра світитиме так само, як сяяв над садами Вавілона, і так само світитиме він, коли останній вибух позначить кінець війни. Де тоді буде Роман Шамрай?

Смішно ставити такі запитання, але дуже хотілося б знати відповідь. Усім хотілося б, не тільки тобі. Гітлер, мабуть, теж дуже хотів би її почути...

Шамрай усміхнувся. Якісь дурниці лізуть у голову. Подумáв про Галю — вона вже, мабуть, спить на своєму вузенькому ліжку. Дивна дівчина. Говорить так, немовби знає щось своє, тільки їй відоме. Смішно, що вона може знати?

Він так і заснув, зарившись у тепле сіно, і нічого не снилося йому цієї прохолодної квітневої ночі. Мабуть, уперше за весь час полону кошмари не мучили його понівечену душу.

Розбудила його гавкотня собаки. Фламбо гасав по подвір'ю просто так, без усякої причини, радіючи, що живий, молодий і здоровий. Потім у двір вийшла сива жінка зі стиснутими губами і нервовим обличчям. Одягнена в чорне, вона здавалася круком на білих кам'яних квадратах подвір'я.

Ніна й Галя з'явилися, навіть не глянувши в бік сінника. Господиня довго і голосно вичитувала їм, але про що йдеться, Шамрай не зрозумів.

Дівчата зникли.

День минав повільно, здавалося — кінця-краю йому не буде.

Після полудня приїхав господар. Невисокий, баский коник витанцьовував на камінних плитах. Підкови аж дзвеніли. Господар,

важкий бельгієць з великими руками коваля і хитрим мишачим обличчям, поставив коника в стайню і пройшов до будинку.

Потім загула машина. На подвір'я зайшов літній, гострий як бритва німецький офіцер. Господар прожогом вибіг йому назустріч, на ходу вдягаючи піджак. Гудіння мотора посилилося й затихло. Куди вони поїхали? Повернувся господар десь аж під вечір, злий, як скажений пес. Фламбо кинувся йому назустріч, несучи на своїй морді найщирішу собачу усмішку. Господар вдарив його ногою навзмах, як футболіст. Пес заскавчав несамовито і зник.

Ні, Бельгія зовсім не така затишна і мирна, як може видатися на перший погляд. У ній варилося туге густе вариво, і ніхто не міг передректи, яким полум'ям воно вибухне.

Дівчата повернулися аж увечері, зморені, зблідлі. Це ж вони свою їжу віддали Шамраєві? Мабуть, так. А він і не подумав, з'їв усе...

Брязнули залізні засуви десь у нутрощах будинку. Закрилися віконниці на вікнах, наглухо відгородився господар від усього світу. Непроглядна темрява нависла над подвір'ям. Почулися обережні кроки.

— Злазь,— пролунав голос Галі.— Ну, як ти тут?

— Добре.

— Ходімо. Тримайся обережно. Хазяїн дома. Він тільки побачить якусь тінь — стріляє просто з вікна.

— У нього автомат?

— Ні, мисливська рушниця.

— Теж зброя,— мрійно повторив Шамрай.

— Зараз тобі зброя ні до чого,— різко заперечила Галя.

— Може, й так. Чого німець приїздив, не знаєш? Не мій слід його привів?

— Ні. Нас сьогодні у Нуртре ганяли. Вішали там одного...

— Нашого?

— Ні, бельгійця. Кажуть, електростанцію підривав. Може, правда, а може...

— Що «може»?

— Нічого. Тихо, Фламбо!

— Ні, він мене вже знає. Гадюка,— вилаявся Шамрай, згадавши, як люто вдарив господар собаку.— Хто він, той повішений?

— Звичайний кочегар. Електростанція була стара, казани старих систем, вугілля в топки кидали лопатами...

— Ти звідки знаєш?

— Мені розповідали. Їх трьох заарештували. Усіх повісили. В різних містечках. Людей залякати хочуть.

— Гади,— погодився Шамрай.

У підвалі, освітленому тією ж лампою, Ніна стояла біля столу, тримаючи в руці гребінець і чималі ножиці.

— Сідай,— сказала вона,— пострижу тебе. А то ця копиця на тобі як вивіска. За сто верст видно.

— Правильно,— сказав Шамрай.— Еміль скоро прийде?

— Встигнемо.

— А ти вмієш стригти?

— Тебе пострижу.

Розмова не клеїлася. Тінь повішеного бельгійця сягнула й сюди, всіх пригнітила, каменем лягла на серце. Немовби бажаючи помститися, Ніна шматувала волосся Шамрая так, що воно розліталося на всі боки.

— Вухо йому не відріж,— сказала Галя.

— Біда невелика,— сердито відповіла Ніна.— Ну от, готово. Можеш милуватися.

Шамрай глянув і не впізнав сам себе. Худе, з випнутими вилицями, великими губами та широко посадженими очима лице було, безперечно, добре знайомим і водночас дивно чужим. Не те що він постарів за ці два роки. Змінилася сама суть обличчя, воно стало змученим, страдним і водночас рішучим до жорстокості. Для людини з таким обличчям власне життя нічого не варте. Чимсь злякати її просто неможливо. Втікач з концтабору — цим сказано все.

— Добре постригла,— похмуро сказав він.— Тільки трохи переоцінила своє вміння: вивіска лишилася. На мою худорбу глянути — ніхто не помилиться.

— Ні, таких худяків тепер багато і в Бельгії, і у Франції,— відповіла Галя.— Документів у тебе ніяких?

— Звідки вони візьмуться?

— Виходить, твій найголовніший документ — пов'язка на рукаві. Ти за неї, як за поводиря, тримайся. Коли людина з такою пов'язкою йде прямо і нічого не боїться, на неї ніхто не звертає уваги.

— Це дуже важко — йти прямо і нічого не боятися.

— А жити легко?

Знову тихе мишеня почало шкребтися біля дверей. Зайшов Еміль, несучи в руці маленький пакунок. Мовчки кивнув, вітаючись, глянув без усмішки на Ніну, сів і сказав:

— Повісили Альбера.

— Ти його знав?

— Сусіди були. Ваш господар його, вже повішеного, за ноги сіпав. Перевіряв, чи надійно висить.

— Його теж колись на ешафот поведуть,— мовила Галя.

— Що в тому гарного? Сьогодні повісили Альбера, завтра його.

— Альбер був герой, а наш месьє — падлюка.

— Це не Альбер підірвав електростанцію.

— Ти точно знаєш?

— Так,— сумовито відповів Еміль.— Це я точно знаю.

— Ти? — охнула Ніна.

— Не треба цих дурних запитань. Я машиніст на залізниці і з електростанцією нічого спільного не маю. Ну гаразд, життя йде далі, повернемося до наших баранів,— змінив розмову Еміль ста-

рою французькою приказкою.— Постригли, я бачу, нашого друга. От куртка й кашкет залізничника.

Шамрай тільки зараз звернув увагу, що Еміль теж у форменій куртці з блискучими гудзиками. Накинув поверх піджака форму, чорну чи, може, темно-синю — не розбереш. Лампа не світить, а немовби підглядає підозріливим оком. Кашкет виявився завеликий, насувався на очі. Еміль узяв клапоть старої газети, підмостив.

— Тепер добре. Ну що ж, можна рушати?

— Можна рушати.

Еміль підійшов до Ніни, ні слова не сказавши, поцілував дівчину і на мить став отим знайомим закоханим і лагідним хлопцем, який учора, ніяково посміхаючись, зайшов до підвалу. Потім, застидавшись свого щастя, стер з лиця збентежену півусмішку і сказав:

— Ходімо. Затемна треба виїхати за Гантіль.

— Сядь на мить,— звеліла Ніна.

— Чого? — не зрозумів Еміль.

— На щастя.

Еміль слухняно сів.

— Ну, все, рушайте,— сказала Галя.— Ти всі мої слова запам'ятав? Нічого не забув? Не йди на Париж.

— Не піду,— ледве спромігся вимовити Шамрай. Горло йому зненацька стисло, і причину важко було зрозуміти.

— Гаразд. В добрий час, Романе.— Галя підійшла до Шамрая, обняла його, поцілувала.— В добрий час.

Це спокійне прощання з його звичайнісінькими словами й похапливими поцілунками справді було трагічним. Вони прощалися назавжди, не маючи надії зустрітися колись знову, більше того, не знаючи навіть, чи будуть живі через кілька днів. Про це не хотілося думати. Хіба не може бути удачі, щастя в житті?

Все може бути.

— Альбера повісили,— знову тихо сказав Еміль.— Ну, гаразд, поїхали.

Дівчата підвелися першими. Машиніст м'яким рухом знову посадив їх на ліжка.

— Ми самі підемо.

— Ні, я мушу бачити, як ви поїдете,— твердо мовила Галя.

— Гаразд, а Ніна нехай не виходить.

Багровий, круглий, донесхочу напоєний людською кров'ю місяць, як величезна роздута п'явка, вже вилазив з-за горизонту. Тіло його ще не випромінювало світла. Чорне, важке небо від того опустилося ще нижче до землі.

«Цей місяць так само зловісно світив для Тіля Уленшпігеля»,— недоречно подумав Шамрай.

— Щасливо,— ще раз сказала Галя.

Великий велосипед з двома сідлами, так званий «тандем», стояв, як вірний мовчазний слуга, прихилившись до паркана, чекав господаря. Еміль узяв його за круглі роги керма, струсонув:

— Умієш їздити?
— Вмію.
— Щасливо,— ще раз сказала Галя.
— Щасливо,— зовсім близько відгукнулася Ніна.

Еміль радісно усміхнувся, скочив у сідло, Шамрай сів за ним, і тандем помчав по рівному вилизаному шосе. Здавалося, життя залежить від швидкості, від сили натисків на педалі. Місяць уже виповз з-за горизонту, підбився вгору, став презирливо, пиховито білий, і в його сяйві велосипед летів як навіжений, намотуючи простір на тугі колеса.

— Нуртре,— сказав Еміль,— комендатура.
— Це погано?
— Так, погано, але нічого.
— Детур? — запитав Шамрай. Це слово значить «об'їзд», Роман знав його вже давно.
— Ні. Патрулів тут мало. Поїдемо прямо.

Вони знову натисли на педалі. Гратчасті чавунні паркани затишних садиб з'явились обабіч. У місячному світлі тінь лягала на асфальт, як мережане павутиння. Весь світ завмер в урочистій нерухомості квітневої ночі, і тільки один тандем мчав по шосе навздогін за життям.

Будинки щільніше притулилися плечем до плеча, вишикувалися у вулиці. Вивіски глянули на Шамрая, наче сліпі, невидющими очима. Давно не був він у місті. Тепер воно здавалося лиховісним, сповненим небезпек, і хотілося якомога швидше вирватися з душних вузьких вуличок на асфальтований шосейний простір.

Ясно освітлена місяцем нешироka площа, де з одного боку втикалася в небо голка готичної кірхи, а з другого — темнів блискучими у срібному промінні вікнами будинок ратуші, розіслалася перед ними. Масивна, буквою «Г», шибениця з невисоким ешафотом під нею чорніла, як велетенський знак запитання над цілим світом.

Тіло повішеного погойдувалося ледь помітно, майже невідчутно.

— Альбер? — хрипло запитав Шамрай.
— Так.
— Де взяти квітів?
— Що?
— Давай спинимось.

Еміль мовчки натиснув на гальмо.

— Де комендатура?
— Два квартали звідси.
— Добре. У тебе є олівець?

Невідомо коли воно сталося, але командиром став Шамрай. Він вирішував, що і як робити.

— Ні, авторучка. Що ти хочеш робити?
— Зараз побачиш. Їдь до шибениці.

Вони поставили тандем, сперши його на ешафот. Шамрай вистрибнув на поміст, глянув у лице Альберові. Воно було сумовито-

спокійним, це молоде, страдницьке обличчя. В місячному світлі довгі вії заплющених очей ворушилися. Зв'язані руки переплелися за спиною. На грудях картонна табличка з написом: «Ворог імперії».

— Іди сюди,— наказав Шамрай, і Еміль, ще не розуміючи для чого, теж вистрибнув на ешафот.

— Ти хочеш зняти й поховати Альбера? — Губи машиніста тремтіли від збудження.

— Ні. Ви зробите це завтра... Коли зможете. Нахились.

Еміль слухняно нахилився. Нічого не пояснюючи, Шамрай вистрибнув на його квадратові залізні плечі, міцно вперся коліньми. Бельгієць знав, що це чистісіньке божевілля — вилізти на ешафот у центрі чималого міста, де тебе може побачити кожен патруль, і водночас не підкоритися Шамраєві не міг.

— Держись,— сказав Шамрай,— негідники.

Тепер обличчя Альбера було на рівні очей лейтенанта, і стало видно його юнацьку вроду.

— Негідники,— повторив Шамрай.

Одним рухом він перевернув картонну табличку на грудях Альбера і, не поспішаючи, мстиво і точно вивів на ній: «Сталінград». І, щоб було видніше, майже ламаючи перо, кілька разів навів літери, аж доки навіть при місячному світлі стало видно кожну риску.

— Що ти робиш? — спитав Еміль.

— Зараз побачиш! Шкода, квітів немає.

— Є,— сказав Еміль,— дивись.

Квіти лежали поруч. Дві троянди, дбайливо вирощені ще взимку і розквітлі ранньої весни. Хто приніс їх сюди, хто ризикував життям, щоб віддати останню шану Альберові?

— Давай сюди.

Еміль нахилився, і Шамрай ніби провалився в повітряну яму, потім знову злетів до неба.

— Держи.

Роман узяв квіти з довгими стеблинками. Неможливо було визначити точно їхній колір — ясно-червоні, у срібному світлі вони здавалися золотими. Одним рухом поклав троянду Альберові за вухо, і мертве обличчя зразу ожило. Так прикрашають себе донецькі забійники і сталевари, виходячи на танцювальний майданчик у Парку культури і відпочинку. Мить вагався, потім рішуче поклав другу троянду собі за вухо, м'яко, як кішка, зістрибнув із плечей Еміля на ешафот. Бельгієць навіть не похитнувся.

— Дивись.

Еміль глянув і сказав:

— Ми божевільні, але це чудово. Без тебе я б не наважився.

— Наважився б,— сказав Шамрай.— А тепер тікаймо. Прощай, Альбер. Ми ще помстимося за тебе.

Він стрибнув з ешафота на землю. Обіцянка помститися пролунала облудно, але думати про це не хотілося.

— Прощай, Альбер,— Еміль повторив його рух.

Тепер тандем мчав крізь ніч, як темний кажан.

— Це Марі,— сказав Еміль.

— Що Марі?

— Принесла квіти. Наречена Альбера.

Про що думав Еміль? Про свою наречену? Її звуть інакше, її звуть Ніна, і, може, їй також доведеться колись принести і покласти біля ешафота квіти.

З-під глибоких затемнених козирків підозріливо глянули червоні й зелені очі. Почувся паровозний гудок, запахло вугільним димом.

— Приїхали,— сказав Еміль. Тепер він знову командував, знову був першим.

На площі містечка Нуртре, під шибеницею, повільно гойдалася троянда і в місячному світлі ставала то темно-червоною, то світло-золотою.

Розділ тринадцятий

Шамрай востанне потиснув широченну долоню бельгійцеві:

— Спасибі, Еміль, бажаю тобі щастя.

— Все буде добре.

— Не забудь сховати спецівку.

— Зі мною другий кочегар поїде. Стрибай. Щасливо тобі.

Довжелезний ешелон брудно-червоних вагонів притишив хід. У неясному передсвітанковому мороці Франція виглядала похмуро й незатишно.

Шамрай зістрибнув з паровоза, похитнувся, але втримався на ногах, глянув угору. Велике квадратове обличчя Еміля віддалялося невмолимо, ще мить — і зникне. Роман хотів крикнути якесь слово на прощання, але не встиг. Громохко стукали на стиках рейок важкі вагони, набираючи швидкість. У хвості, на тамбурі, кондуктор. Дивиться кудись зовсім в інший бік. Випадково чи навмисне? Місце прощання Еміль обрав зручне. Праворуч, зовсім близько, лісок, ліворуч — віадук шосейного шляху. Ну що ж. Усе йде точно за планом. Зараз зайдемо в ліс, трохи спочинемо, обживемося на новому місці, звикнемо до Франції.

Шамрай так і зробив. Зайшов за дерево, сів, згорнувши сухе листя, витяг свою карту. Ламаними зигзагами мчали до Парижа карбовані лінії шосейних шляхів і залізниць.

До столиці йому заходити не треба. Галя попереджала про це кілька разів і, мабуть, недаремно. А йти тут зовсім близько. Лежить на карті величезне місто, як павутиння, в усі боки розкинувши довгі кутасті лінії шляхів.

Хотілося б глянути на Париж. Колись, ще в дитинстві, багато читав і думав про нього. Бальзак і Франс розповіли про Париж ще юному Шамраєві багато чудес, за руку взявши, провели по вулицях і площах, де рубали голови королям і підносили прапор

Паризької комуни. Скільки віршів про неї ще й досі пам'ятає Роман Шамрай!

Париж зовсім близько. Шамрай туди не піде. Вже ситий по горло концтабірною юшкою. План інший — обійти столицю з півночі, тоді повернути на південний захід. У районі шахт і великих заводів розкинулись чималі ліси. Там діють партизани, і саме до них мусить прибитися Шамрай. Шлях туди проліг довгий, кілометрів, мабуть, двісті. Днів дев'ять-десять, коли йти обережно, але досить швидко. Німецькі черевики витримають? Витримають. Що він їстиме? Побачимо. Це не пустеля, це Франція. В кишені піджака лежить двадцять німецьких марок.

— Щоб легше жилося,— сказав, даючи їх, Еміль.

Сонце вже сходить. День, мабуть, буде як дзвінок. Шамрай понад усе любив оці хвилини, коли лежить перед тобою непочатий день і тільки від тебе залежить, як його спланувати. Все буде, все мусить бути добре.

Лейтенант скочив на рівні ноги, оглянув себе. Ну що ж, вигляд цілком пристойний. Пов'язка військовополоненого на рукаві. Правда, штани старшого сина сердитої фрау Ранке трохи зім'яті. Піджак ще зовсім справний. Комір гімнастерки з потемнілими червоними петличками. Треба йти обережно, але не ховатися. Коли людина таїться, озирається, то в кожного одразу виникає підозра. Коли йде просто, ні на кого не звертаючи уваги, то й до неї ніхто не виявляє інтересу. Теорія стара як світ і вже тисячу разів перевірена. Це єдиний шанс Романа Шамрая. Ох, які ж тут жирні, вгодовані равлики, у французьких лісах. Десь він читав, ніби їх навіть їдять. Цілком можливо. Кинути отакого рогатого на пательню, гарно шкварчатиме.

Згадав про їжу, витяг з кишені бутерброд, поснідав. Другим бутербродом будемо вечеряти, нічого об'їдатися. І годі отут, у лісі, милуватися равликами. Самовдоволені вони й огидні. Ніхто їх, мабуть, не їсть. Байка це, і більше нічого. Вперед.

Незважаючи на піднесений настрій, з лісу він вийшов обережно. Звірина настороженість, чекання несподіваного нападу, блискавичного удару вже виробилися в нього. Розслабившись, у концтаборі не виживеш, а на відносній волі окупованої Франції і поготів.

І все-таки, перемігши острах, він вийшов з лісу як людина, що має повне право ходити по цій землі. У нього немає ніяких документів, а хто про це знає? Десятки тисяч полонених з різних країн блукають шляхами Франції. Чим він гірший? Може, навіть не гірший, а кращий, бо добре поголений і пристойно вдягнений. Значить, нічого боятися.

Він став на шосе і, стверджуючи своє право, тупнув ногою по асфальту. Куди ж іти? Шосе йде майже точно з півночі на південь, а Шамраєва мета на заході. Він піде на південь і на першому ж перехресті зверне праворуч. Все ясно.

Не поспішаючи, зовні безтурботно, добре знаючи, куди йде, Роман крокував уздовж шляху. За кілька днів він одлежався і під-

харчувався. Енергії подолати двісті кілометрів напевне вистачить. Давно вже не дихав він таким повітрям. Воно прохолодне й колюче, як веселе ігристе вино.

Що це там, на шляху? Може, втекти? Ліс близько.

Ні, не смій, спокійно й сміливо йди назустріч возові, який, наче важкий гнойовий жук, тягнеться по шосе. Він і справді навантажений гноєм. Тягне його кінь, худий, як дон-кіхотівський Россінант. Мабуть, голодною була селянська зима Франції. Дядько в столітніх чоботях, теплих штанах і колись синьому, а тепер просто брудному светрі йде поруч воза. Ніс на обличчі здоровенний, як паяльник. Темні, зближені між собою очі заховалися глибоко-глибоко під невисоким чолом. На голові кашкет з козирком. В руці блискучі вила. Гній на поле вивозить дядько, саме час. Йде собі, ні про що не турбуючись. А для Романа Шамрая оця перша зустріч з французом вирішальна. Від неї залежатиме те, як далі жити.

Ну, чого ж у тебе ноги оловом налилися? Іди вільно. Що, ти з оцим дядьком не впораєшся?

Шамрай силоміць примусив себе перейти на лівий бік шосе, щоб пройти якомога ближче, щоб ніякої помилки чи непорозуміння не могло бути. Кожен наступний крок вимагав усе більшого зусилля.

Коли між ними лишилося кроків п'ять, француз звів на Шамрая спокійний погляд, обережно сховав посмішку під чорними чумацькими вусами і сказав:

— Бон шанс.

Роман був до всього готовий і все-таки від несподіванки мало не стрибнув у кювет. Нелюдським зусиллям волі примусив себе зробити наступний неспішний крок, наче пасту з тюбика, видавив посмішку на обличчі і щось нерозбірливо муркнув.

Поскрипуючи кованими колесами, проїхав віз. Невже перемога?

Що він сказав, цей селянин? Бон шанс? Добрий шанс. Невже здогадався і побажав втікачеві удачі? На роздуми часу не лишалося. Велика чорна машина, як звір, вирячивши побілілі від люті фари, мчала по шосе. Ціла зграя сонячних зайчиків летіла за нею. У прозорій воді чисто промитого вітрового скла Роман ясно побачив чорні гестапівські кашкети. Смерть наближалася до нього зі швидкістю сотні кілометрів на годину. Здригнутися, побігти від шосе значило напевне загинути. Треба йти, методично й спокійно, навіть коли не гнуться коліна, коли кожен крок завдає фізичного болю.

Обличчя під чорними кашкетами наблизилися, виросли, немовби під збільшувальним склом, стали велетенськими і зразу луснули, перекреслені сонячними променями, зникли з поля зору. Здалося чи й справді розпачливо зойкнули гальма на повному ходу, спиняючи машину? Пролунає чи ні хрипке, наче застуджене собаче гавкання, «хальт»? Озирнутися — значить зрадити себе. Спинилася машина чи ні?

Через силу Шамрай зробив точно двадцять кроків, потім ледве помітно озирнувся. На шосе цілковита непорушність і тиша.

Машина зникла. Десь біля лісу ще раз блиснуло сонце на опуклому крилі, і пам'яті не лишилося від великого броньованого «мерседеса».

Значить, по шосе можна йти спокійно. Остерігатися треба тільки комендатури. Всім іншим людям, навіть гестапівцям, до Шамрая немає ніякого діла. Дуже добре. Де ж той поворот праворуч?

До перехрестя він ішов, мабуть, кілометрів зо два. Ще двічі зустрілися селянські вози. Кілька машин промчало повз нього. Непевність потроху зникала, поступаючись місцем звичній, уже давно виробленій тривожній увазі.

Шамрай ішов по шосе, а довкола буяв милий і молодий квітневий день. У такі дні на Україні вже зацвітає зелений ряст і пухнасто синіють оксамитові квіти сон-трави — блідо-фіалкових, з блакитним відсвітом анемонів. Тут теж уже розцвіли вздовж шосе нахабно жовті кульбаби, знайомі ще з далекого дитинства. Зірви квітку — і з стебла витече крапля густого полиново-гіркого молочка.

Шамрай так і зробив. Зірвав кульбабу, кинув собі за вухо, саме на те місце, де ще зовсім недавно червоніла троянда, що її принесла наречена Альбера до ешафота. Болючий, але не гіркий спогад. Така смерть не тільки горе, але й честь. Марі ніколи не червонітиме за свого жениха. Хочеться і своє життя прожити так, щоб ніхто ніколи за нього не червонів.

Святкова і прикрашена, як молоденька дівчина, біло-червона заправна станція з'явилася за поворотом, Роман звірився з картою, все правильно. Зараз він піде праворуч. Станція виглядала пусткою. Червоні, аж дивитися боляче, колонки замкнено. Видно, немає бензину. Скляні широкі двері й простора вітрина, де складено порожні банки з-під олії, скидалися на акваріум. За склом плавав старий, бородатий дід, схожий на бога Саваофа зі старих ікон. Побачивши Шамрая, помахав йому кістлявою рукою, але дверей не відкрив і нічого не спитав. Що означав цей жест, вітання чи вимогу проходити швидше, так і лишилося таємницею.

Коло самісінького перехрестя Шамрай спинився. На білій стрілі, прибитій до стовпа, напис: «Paris — 32». До Парижа тридцять два кілометри. Увечері можна було б там опинитися, але Шамрай у той бік не піде. Галя заборонила.

Він рішуче повернув і пішов праворуч. Сонце вже припікало. Тепер машини проходили частіше. Ніхто не звертав уваги на самітного військовополоненого. Багато їх тут ходить. Так він крокував, мабуть, з годину. Велика жовта черепашка фірми «Шелл», що англійською мовою і значить «черепашка», з'явилася на великому щиті обіч стрічки асфальту. Знову бензозаправка і знову порожня, навіть бога Саваофа немає. Але на стовпі стріла і напис: «Paris — 29».

Що ж це значить? Він наближається до міста?

Не можна йому туди йти. Тисячу разів не можна.

Круто повернув праворуч, пішов вузькою, але все-таки асфальтованою дорогою. Якомога далі від Парижа треба йому бути.

За поворотом з'явилися маленькі, іграшкові, з різнокольорових кубиків складені будиночки. Поряд зелених садів вони виглядали привітно, навіть святково. На село не схоже. Мабуть, дачний виселок. Мешканці працюють у Парижі, а живуть тут. Обійти переліском це селище чи йти просто?

А чого боятися? Комендатури тут немає напевно.

Пройшов усю довгу вулицю, обставлену іграшковими будинками, і здавалося йому, ніби затишні будиночки дивляться на нього жадібними хижими очима, кожної миті готові роззявити свої брами і проковтнути, клацнувши залізом замків. А справді ні жінки на ганках, ні діди, які порозставляли крісла кожен у своєму садочку, не звертали на лейтенанта ніякої уваги. Він дуже скоро зрозумів це і осмілів остаточно.

На перехресті знову стрілка на стовпі: «Paris — 28». Якась чортівня, мана ворожбитська. Він весь час щосили тікає від міста, а Париж владно й невідпорно, як могутній магніт голку, тягне й тягне його до себе.

А може, йому не треба опиратися цій владній силі? Може, йому треба пройти через серце Парижа, як пройшов він через це тихе, сонне селище?

Ні, це не те саме. Галя недаремно попереджала. Найкращі сили гестапо, що їх залишено на Заході, працюють у Парижі.

Назустріч йому, вбиваючи закаблуки кованих чобіт у плитки тротуару, йшло два німці — єфрейтор і солдат. Обличчя веселі і водночас насторожені. Кобури з гостроносими, схожими на руку з витягненим вказівним пальцем парабелумами застебнуті. Значить, вони нікого не шукають, нікого не ловлять. У єфрейтора на сіро-зеленому ворсі добре пошитого мундира стрічечка залізного хреста і значок за кампанію 1941 року. Побував, значить, під Москвою, узнав смак справжньої війни, насилу втік звідти, тепер щасливий, служить у Франції. Солдат, ще зовсім молодий, рожево-молочний німчик з ніжно-дівочим кольором обличчя та блакитними очима, теж, мабуть, щасливий з тієї ж причини. От вони вже напевне схоплять Шамрая, запитають, куди він іде, і це буде кінець. А може, ще не все втрачено? Тільки не стишувати крок, не виявляти хвилювання...

Єфрейтор окинув лейтенанта з ніг до голови вимогливим поглядом, все оцінив — нарукавну пов'язку, голене обличчя, спокій.

Якби він знав, якою ціною дається отакий спокій!

Між ними, як широченна річка, пливла вузенька стрічка асфальту. Солдат запитливо глянув на єфрейтора, але не побачив нічого, крім самовпевненого задоволення,— не може людина, яка так спокійно йде вулицею з пов'язкою на рукаві, бути втікачем. Цей військовополонений сумлінно виконує всі правила. Мабуть, працює на сусідній фермі. Господар послав його за чимсь у селище. Нічого особливого.

Німці пройшли, переможно вбиваючи в каміння ковані закаблуки своїх чобіт. Шамрай піддав ходи. Відчуття таке, ніби по лезу бритви пройшовся.

На околиці селища, де вузеньке шосе вливалося в широку дорогу, як струмок у річку, знову стрілка: «Paris — 27».

Шамрай мало на землю не сів від несподіванки. Це вже якесь божевілля. Зараз він піде в протилежний бік, нічого йому робити в Парижі.

Висока тінь з громом наїхала на нього і закрила виднокруг. Здоровенний грузовик, навантажений порожніми бензиновими бочками, спинився, як засапаний кінь.

— Алло,— почулося з кабіни,— на Париж?

Молодий веселий хлопець трохи висунувся з кабіни. Навіть війна не могла затьмарити його посмішки, такий він був юний і життєрадісний.

— Сідай, підвезу.

Рух руки красномовніший за слово.

Це вже була не випадковість, а доля. Це вона вела його шляхами, дедалі більше наближаючи до Парижа. Це вона послала Шамраєві веселого хлопця з ваговозом. Опиратися їй ставало неможливо і... не хотілося. Роман рішуче ступив на високу підніжку. Майже такий саме рух йому довелося зробити зовсім недавно, коли він здирався на ешафот Альбера. Спогад був недоречний, але не зіпсував настрою.

— Сідай,— весело запрошував хлопець.

Він чимсь нагадував молоде, грайливе й задерикувате щеня, недосвідчене й сміливе, ладне саму смерть посмикати за хвоста, коли він у неї знайдеться. Вуха у нього були великі й широкі, довгий ніс з горбинкою морщився усмішкою.

Шамрай сів у кабіну, озирнувся. На щитку, поруч з кнопками, наклеєна вирізка з журналу — гола, дуже гарна дівчина надіває панчоху. Опуклі повні груди вимальовано скульптурно чітко.

Юнак уловив напрямок Романового погляду і засміявся.

— Добрий трюк,— сказав він. Шамрай спершу не зрозумів. Але дуже скоро з'ясувалося, що хлопець усі речі і явища на світі визначає єдиним словом «трюк». Це і полегшувало і водночас ускладнювало розмову.

— Куди ти йдеш?

— Тепер до Парижа.

— Невже втік з табору? От добрий трюк! — Хлопець аж похлинувся від захоплення, тільки подумавши про таку можливість.

— Ні, я не втік,— на всякий випадок сказав Шамрай.

— То байдуже. Аби оцей трюк,— він показав на пов'язку,— був на рукаві.

Тепер машина бігла по широченному шосе. Стовпчики з числами так і миготіли в очах. На великому блакитному щиті чорними лініями виведено, як пересторога: «Paris — 12». Вони вже в'їздили в передмістя. Будиночки зсунулися, наче намагалися ближче притулитися один до одного, і не такими просторими стали садки.

— А це що за трюк? — сказав хлопець, і ніс його зморщився зовсім як у сердитого здивованого щеняти.

На обочині стояли два французькі поліцаї.

— Марш-марш,— сказав шофер і дав повний газ. Ваговоз промчав повз патрулів, як вихор. Поліцаї тільки провели його очима.

— Ажанів ніхто не боїться,— не вгавав француз.— Нічого їх боятися. Ми — переможена нація. Нам усе заборонено і все можна. Добрий трюк! Я беру тільки другу половину прислів'я — мені все можна. Куди тебе завезти?

— Не знаю.

— Оце так трюк! Їдеш у Париж і не знаєш куди?

— Мені треба на захід. Туди, де заводи. Шахти. Зрозумів?

— Значить, все-таки втік? Чого ж ти в Париж поліз?

— Бо ти запросив.

Хлопець розреготався заливчасто, весело, давно вже його ніхто так не смішив.

— Ти хто, поляк, югослав, рюс?

— Совіет,— сказав Шамрай.

— Оце так трюк! — аж ахнув хлопець.— Слухай, вони з вами не церемоняться. Стріляють без попереджень. Отак тільки піфпаф — і буде в тебе не голова, а трюк з діркою.

— Знаю.

— Чого ж ти лізеш до Парижа?

Роман Шамрай промовчав. Йому самому дуже хотілося б знати відповідь на це запитання. Власне кажучи, порятунок ще був. Зараз можна вийти з машини, рушити назад, обійти з півночі Париж...

Він подумав про це і знизав плечима. Нічого цього він не зробить. Обійти місто неможливо, в цьому він уже переконався. Крім того, на шосе стоять поліцаї. Машину вони пропустили, але пішого військовополоненого затримають неодмінно. Всі шляхи відрізано.

— А я на твоєму місці теж у Париж пішов би,— казав хлопець.— Париж — це такий трюк, що ніколи не знаєш, чекає тебе там горе чи щастя. Варто грати, а може, щастя виграєш.

Шамрай подобався шоферові дедалі більше. Розбурхана юнацька уява вже малювала хтозна-які пригоди й небезпеки, але, мабуть, і вона була дуже далекою від правди.

— Що мені для тебе зробити? — запитував хлопець.

— Завезти до Парижа.

В мові шофера Шамрай не розумів і половини слів. Добре, коли щастило схопити зміст сказаного. Вдавалося це не завжди, але чимдалі порозуміння ставало все легшим. Добра школа концтабір, навчить коржі з маком їсти.

— Ми вже приїхали. Це Париж. Порт Кліньянкур,— заявив шофер.— Ти хочеш до комендатури?

— Ні.

Ваговоз спинився. Порожні бочки в кузові накотилися одна на одну з оглушливим громом.

— Отакий трюк у тебе є? — Юнак вийняв з кишені папірця з печаткою, в центрі якої ворушив своїми чорними вугластими ногами павучок свастики.

— Ні.

— Комендатура там,— показав хлопець.

Шамрай витяг вирваний з атласа план Парижа.

— Добрий трюк! — заявив хлопець.— Дивись, ми ось тут,— сторчака ткнув він у план замащеним олією пальцем.— Комендатура і перевірка документів тут. Ти йдеш так, так і так.— Палець пройшовся по вулиці в обхід шлагбаума.— Отут я тебе жду. Поїдемо далі.

— Куди поїдемо?

— На Єлісейські Поля. В центр. Там тебе висаджу. Підеш, куди захочеш. Грузовикам по Парижу не дуже вільно мотатися, але то нічого. Оцей трюк,— він знову витяг папірця з печаткою,— у мене добрий. Ти все зрозумів? Я чекаю отут.

— Документи перевіряють всюди?

— Ні, тільки на великих магістралях. І не всюди німці. Чому ти спитав?

— З Парижа мені треба вийти.

— Правильний трюк. Вийдеш. Жду тебе тут.

Шамрай підморгнув до дівчини на щитку. Приємно було на неї дивитись.

Перевів погляд на шофера.

— Бон шанс,— сказав юнак.

— Бон шанс,— відповів Шамрай, це слово він уже знав добре, і вийшов з кабіни. Машина так рвонулася з місця, наче всі гестапівці і поліцаї Парижа гналися за нею.

Роман точно, як домовилися, завернув ліворуч, минув два квартали, тоді рушив праворуч і крокував хвилин п'ятнадцять по вузькій крученій вулиці, тоді знову взяв праворуч і вийшов на маленьку, оточену молодими кленами площу, на зелені плану позначену відбитком масного пальця веселого шофера.

Лейтенант був переконаний, що легковажний юнак давно вже зник, але машина стояла саме там, де домовилися. І знову це здалося чарівництвом.

— Салют! — привітався шофер.— Тепер ми не боїмося ні Гітлера, ні диявола. Комендатура позаду. Хай гер комендант поцілує мене в зад!

Десь з-під даху кабіни витяг пакунка, розгорнув. Шматок ковбаси, уламок твердого як камінь, мабуть, з суцільної кукурудзи, білого хліба, пляшка вина.

— Кислий трюк,— сказав він.— Вино як торішній оцет. Нічого, приходь після війни, пригощу тебе кращим. Їж.

Шамрай не відмовився. Колишнє табірне правило говорило: коли дають їсти—їж.

Лейтенантові здалося, що з зубів полетіли іскри, коли він рвонув перший шматок твердого, крихкого хліба. Ковбаса пройшла легше. Вино справді нагадувало оцет.

— Мерд,— вилаявся шофер.— Ну, ми їм це пригадаємо. Поїхали?

— Поїхали.

Широко розкритими очима дивився Роман Шамрай на Париж. Вулиці пробігали перед ним на диво однакові — неможливо розібратися в чужому місті, коли швидко їдеш через нього на машині. Зовнішні враження часто оманливі. На тротуарах люду небагато, але крамниці відкриті, правда, не всі. Жалюзі прикривають багато вітрин, наче опущені повіки. Німців майже не видно. Коли-не-коли з'явиться, як уламок розбитого корабля серед хвиль, зелений високий кашкет зі срібним імперським орлом і зразу зникає. Була тут війна чи ні? Це не можна визначити, отак катаючись на машині. Треба ногою ступити на землю. Тільки тоді осягнеш, чим вона дихає, чого справді варта. Вони наблизилися до центру. Натовп на тротуарі не погустішав. Висока, світла в ясному промінні сонця споруда постала в кінці широкої вулиці.

— Тріумфальна арка? — спитав Шамрай.

— Ти, виявляється, парижанин,— засміявся шофер.— Так, цей трюк зветься Тріумфальною аркою. Бандити! Прапора свого на ній повісили. А отой трюк, праворуч, Ейфелева башта. Бачиш?

Шоферові страшенно хотілося провезти Шамрая по всьому Парижу, все оглянути, все показати. Але богоспасенне почуття небезпеки ворухнулося десь біля серця, і машина спинилася.

— Ти не турист, а я тобі не гід,— сказав шофер.— Далі мені їхати не можна. Дуже смішно виглядатиме оцей трюк,— вдарив він рукою по кабіні,— на Єлісейських Полях. Далі ти підеш пішки. Надійся на свою пов'язку, як сліпий на поводиря. Це твій єдиний захист. У тебе правда ніякої адреси немає?

— Немає.

— Шкода, не можу тебе запросити до себе в гості.

Витяг з кишені і показав фото симпатичної дівчини, років, може, вісімнадцяти, а може, й менше.

— Знаєш, як мене любить? Це тобі не якийсь там трюк, а справжнє кохання. Після війни поженимося. У неї подружка є. Тобі, напевне, сподобалася б. Ти полюбляєш білявих чи чорнявих?

— Білявих,— сказав навмання Шамрай.

— Мій смак. Вона саме білява. Знаєш, як здорово провели б час! Хороші дівчата. Ну, нічого не поробиш. Почекаємо до після війни. Дуже хочу з тобою тоді зустрітися. Ось тоді побачиш, який це трюк — Париж.

— Я теж хотів би,— відповів Шамрай. Він ніколи навіть не дозволяв собі думати про час «після війни». Глибока певність неможливості дожити до того дня, коли на весь світ пролунає слово «перемога», холодила його серце. Ну що ж, доживуть інші. Оцей милий хлопчик доживе напевне. Слабка, але все-таки втіха.

— Слухай мене,— вів далі шофер,— з центру, коли перейдеш Сену, рушай просто на захід. Карта у тебе є. На німецьку заставу не виходь ні в якому разі. Після Сталінграда гестапівці стали лютими, як вовки. Французьких поліцаїв не бійся: зараз вони подобрішали. Теж вплинув Сталінград. З Парижа виходь не широкою магістраллю, а знайди паралельну вузеньку вуличку і сміливо йди. Ну, здається, все.

Шамрай не збагнув і половини його слів, але суть виявилася зрозумілою. Від напруженого дослухання до чужої мови пронизливо боліла голова.

— Ха-ха-ха! — несподівано весело розсміявся хлопець.— Я тепер резистанс! Возив по Парижу радянського офіцера. Ти офіцер?

— Лейтенант.— Роман провів пальцем по червоних кубарях.

— От Люсет сміятиметься!

— Хто це?

— Моя дівчина. Ну, гаразд, прощавай. Не хочеться з тобою розлучатися, але нічого не поробиш, треба оцей трюк здати і знову кудись їхати. Бон шанс.

— Бон шанс.

Шофер міцно потис Шамраєві руку і з гіркотою в голосі мовив:

— Одне тільки погано: неправильна уява в тебе залишиться про французьку кухню.

Шамрай усміхнувся — не було б на світі більшого лиха.

— Нічого, потім надолужимо.

— Напевне. Ну, щасливо.

Лейтенант ступив на тротуар. У нього було таке відчуття, наче от зараз, закриваючи дверцята, він перерубує останню нитку, яка тримала його над прірвою, і тепер доведеться летіти вниз, не знаючи, де спинишся і чи спинишся взагалі.

— Ще одне,— знову висунувся шофер,— у Парижі після восьмої ходити небезпечно. Вони стріляють без попередження.

Шамрай мовчки кивнув головою. Дверцята стукнули. Машина рушила. Машинально Роман глянув на номер. Дивне число 123—456. Один, два, три, чотири, п'ять, шість. Хороший хлопець водій. Зрадів, як дитина. Тепер він «резистанс» — учасник руху Опору. Наївно, але до краю зворушливо. Шкода, навіть ім'я його залишиться невідомим.

Машина зникла. Запах ядучого синтетичного бензину якусь мить труїв повітря, потім розвіявся і він.

Розділ чотирнадцятий

Шамрай зостався сам-один в центрі величезного, окупованого гітлерівцями міста, де він нікого не знав і ніхто не знав його. Подивився довкола уважно, наче перед боєм провадив рекогносцировку місцевості. Нічого особливого. Вулиця широка, простора. Одна з тих авеню, які зорею сходяться до площі, де стоїть Тріумфальна арка. На плані вона намальована у багато тисяч разів зменшеною. Значить, від неї і треба танцювати, як від добре знайомої печі. Людей на тротуарах небагато, нічого й мріяти про те, щоб загубитися в натовпі. Всі бачитимуть його, і він бачитиме всіх. На план не можна дивитися ні в якому разі — це виглядає

підозріло і знову виказує не обізнану з містом людину. Шлях свій він визначив, ще сидячи в кабіні. Від Тріумфальної арки вулицею Єлісейські Поля до площі Конкорд, тоді праворуч через річку Сену, а звідти, як на індивідуальних вченнях з орієнтування, просто по азимуту на захід. Хода не дуже швидка і не дуже повільна. Він не тікає і не прогулюється. Його послали виконати не дуже важливу, звичну справу. Він нікого і нічого не боїться. Документи в порядку. Отакий мусить бути вигляд.

Раз мусить, значить, буде.

І справді, дивлячись на Шамрая, ніхто не сказав би, що це втікач.

Він ішов до Тріумфальної арки, і серце його завмирало на кожному кроці, але, на щастя, неможливо побачити, як завмирає людське серце.

Йому хотілося зрозуміти це місто, спинитися і довго стояти, вдивляючись в людей на тротуарах, в їхні обличчя, навіть у їхні душі. Тут, біля Тріумфальної арки, перехожих стало більше, але натовпом їх ніхто не насмілився б назвати. Зовні вони відрізнялися від Шамрая тільки тим, що не мали пов'язки на рукаві. Обличчя такі ж зосереджені. Хода цілеспрямована, поспішна. Ніхто не хоче залишатися на вулиці довше, аніж це конче потрібно.

«Чому ж мене так тягло до Парижа?» — подумав Шамрай.

На це запитання він не міг відповісти навіть тепер, стоячи перед Тріумфальною аркою. Майже невидиме в ясному світлі квітневого сонця, танцювало і мінилося газове полум'я на могилі Невідомого солдата тієї, вже дуже далекої, майже стертої з пам'яті першої світової війни. Величезне полотнище, прикрашене зловісним чорним кутосплетінням ліній свастики, звисало з арки. Весняний вітер напинав його, потім стишував свій порив, і прапор опускався. Лапи свастики ворушилися, ніби у живого створіння.

Шамрай озирнувся. Праворуч висока, добре знайома голка Ейфелевої башти впиналася в небо. Над нею теж гітлерівський прапор. Знизу він здається невеличким клаптиком матерії. Йти треба не туди, а трохи лівіше. Оця вулиця і є Єлісейські Поля.

Чого ж він все-таки прийшов до Парижа? Адже немає тут нічого цікавого, тільки небезпека стократ більша.

Рота німецьких солдатів, чотири повних взводи, очолені оркестром з гучними трубами й барабаном, вийшла на Єлісейські Поля. Хвацькі хлопці зухвало позирали з-під рогатих сталевих шоломів, точно, як одна душа, вбивали чоботи в бруківку вулиці, хотіли на віки вічні залишити на ній свій слід. Гітлерівська пісня «Хорст Вессель» (вона від усього світу вимагала: «Звільніть вулиці, ми маршируємо») лунала над Парижем переможно, хвальковито, і Шамраєві здалося це таким блюзнірством, що він мало не вигукнув:

— Люди, чому ви терпите? Бийте їх!

Але він промовчав. Мабуть, не тільки в його горлі застигнув затиснутий корчами вигук.

Пройшла рота, самовпевнена, переможна. Відлуння «Хорста Весселя» ще довго коливалося над Єлісейськими Полями.

Старенька бабуся на краю тротуару продавала проліски, розклавши букетики рівними рядочками. Хто в цей час може купувати проліски? Очевидно, хтось купує, раз вона тут сидить.

Худа дівчина з обличчям, розмальованим біло-рожевою фарбою на щоках, червоною на губах, чорною під очима, спинилася біля Шамрая, глянула страшнуватими зіницями, ніби темною водою блиснула з глибокого колодязя, й спитала:

— Ходімо?

— Куди? — не зрозумів Шамрай.

Дівчина глянула на його пов'язку, засміялась і відійшла, розвіваючи спідничкою,— мабуть, у неї колись були красиві стегна.

Біля неглибокого провалля станції метро стояли два французькі поліцаї і німець. Перевіряли документи. Зайти вільно, вийти не просто. Система перевірена. Ні, це не для Шамрая. Він поспішив опинитись подалі. Хоч би в якусь облаву не вскочити.

Чого ж він прийшов до Парижа?

Крейдяні літери на цоколі високого похмурого будинку привернули увагу. Легкими дотиками крейди хтось швидко написав «Сталінград» і зник, розтанув у просторі. Самі літери з'явитися не могли. Значить, їх написала людина, хлопець чи дівчина, жінка чи оцей літній чоловік в окулярах з позолоченою старомодною оправою і сивою, ретельно підстриженою бородою.

Чому не стерли ці літери? Їх не помітили чи не захотіли помічати? Шкода, нікого запитати.

На площі Конкорд — шибениця. Висять, покірно опустивши руки вздовж тіла, два чоловіки і жінка. На грудях таблички, щось написано, не розбереш здаля, а підходити страшно. Мабуть, те саме: «Ворог імперії». Він уже читав зблизька цей напис.

От підійти б і на струганих дошках ешафота чіткими літерами написати: «Сталінград». Шамрай аж здригнувся, таким сильним і владним виявилося це бажання.

Люди проходять повз шибеницю, не підводячи очей,— соромляться глянути на страчених, бо дуже завинили перед ними. Пройшов і Шамрай.

Від площі треба повертати праворуч через міст. Немає контролю? Ні, немає. Встановити контроль на мостах через Сену — це значить взагалі припинити всякий рух у Парижі. Але через міст іти лячно.

Не біжи, не прискорюй крок, ти спокійний, ти не поспішаєш. Тепер залізне гострокутне мереживо Ейфелевої вежі виростало з землі зовсім близько. Поставлена на чотири важких ноги, голка втискалася в небо, як болюча скабка.

Чого ж він все-таки йшов у Париж?

Це просто хлоп'яча витівка, гра в піжмурки зі смертю. Невже він справді ризикував життям тільки для того, щоб прогулятися по Єлісейських Полях? Не дуже розумна затія.

Під мостом поблискувала Сена, сіра й холодна. Вода непорушна, живосрібна, навіть не збагнути, в який бік вона тече.

Два німці ідуть назустріч. Сердито, енергійно розмовляють. Це вже кінець чи знову пощастить?

Глянули на Шамрая, на його пов'язку, поморщились і пройшли, залишивши за собою відголос гаркавої балаканини. Пощастило.

Лейтенант машинально витер з чола холодний піт. Ні, довго гратися в піжмурки зі смертю не можна.

І все-таки місто не лякало його, а, навпаки, вабило все дужче. Може, знову повторюється та таємнича історія, коли, віддаляючись від Парижа, він усе наближався до нього? Тепер треба йти точно на захід і тільки на захід. Париж він уже побачив.

Шамрай добре орієнтувався по сонцю. Котра зараз година? Електричний годинник при в'їзді на міст показує третю. А може, він, цей годинник, мертво стоїть від самісінького початку війни? Ні, конвульсивно здригнулася й перескочила на один поділ гостра стрілка. Живе Париж.

Значить, отам південь, а там захід. Він іде правильно.

Хода прискорилася сама собою. З міста хотілося вирватися якомога швидше.

Шамрай довго петляв кривими вулицями, де обабіч вишикувалися сірі непоказні будинки. Щоб не заблудитися, навіть ризикнув витягти свій план, зорієнтувався. Околиця вже близько. Здоровенне місто Париж. Оцю велику вулицю, яка переходить в шосе на Гавр, напевне, перетинає шлагбаум. Значить, треба завернути і знайти вузькі, непомітні вулички. Так людська кров, коли перетяти артерію, знаходить найтонші жилки, а все-таки з'являється там, куди її послало серце.

Дивно, от уже скільки минуло часу, а ніде не видно жодного німця. Люди тут зустрічаються не часто, але тримаються вони певніше, ніби щось своє знають. Правда, уникають дивитися зустрічному просто в очі, однак ледь помітно посміхаються.

Пити хочеться. І їсти теж. Хіба спробувати, чого варті німецькі марки? На розі малесеньке кафе. Два столи на кривих залізних ніжках та чотири стільці виставлено на вулицю. Шамрай впевнено підійшов, сів. Сонце вже схилилося до горизонту. Вулиця залита його густим промінням. По тротуару біжить хлопець, а тінь, утроє довша, ніяк не може його наздогнати.

З кафе вийшла жінка, велика, чорнява, з орлиним носом і пишним бюстом, глянула на Шамрая, як на миршаве мишеня.

— Картки є?

— Немає. Я хочу пити.

— Гроші є?

Шамрай витяг марки.

— Вистачить?

— Багато.— Жінка взяла одного папірця.— Білого чи червоного? — Вона не припускала думки, що Шамраєві хочеться тільки води.

— Білого,— боязко відповів Шамрай, витягаючи з кишені свій бутерброд. Розгорнув папір, половину, мабуть, треба залишити на завтра.

З якого часу він став думати про завтра? Досі дозволяв собі жити тільки сьогоднішнім днем.

Знову з'явилася чорна жінка, рішучим рухом поставила на мармуровий столик карафу з мутнуватим вином і бокал.

— Вино — сеча,— рішуче сказала вона.— Приходь після війни, пригощу ліпшим.

«Французи дуже вболівають за репутацію свого вина»,— подумав Шамрай. І здригнувся, коли над вухом пролунало:

— З Бельгії прибув?

На жінку глянув виряченими від несподіванки очима. Як вона здогадалася? Якої помилки припущено?

— Ха-ха-ха! Перелякався, штани вже мокрі? — весело розреготалася жінка, показуючи рівний ряд перлинами підібраних зубів.— Не бійся, поліцію не покличу. Такий хліб печуть тільки в Бельгії. Приходь після війни, разом посміємося... коли будемо живі.

Ще раз зневажливо, як на несерйозну людину, глянула на Шамрая і зникла за невисоким баром кафе.

Вже не думаючи залишати щось на завтра, Шамрай умить знищив зрадливий бутерброд, запив вином, підхопився із стільця.

Жінка знову вийшла, взявши кулаки в боки.

— Там шлагбаум,— сказала вона, викинувши вбік руку з довгим, як стрілка на шосе, вказівним пальцем.— Тобі сюди.

— Спасибі.— Шамрай ледве спромігся витягти слово з пересохлого горла.

— Приходь після війни.— Жінка все ще не опускала пальця, і Роман ладен був заприсягтися, що на ньому написано: «Paris — 10».— Вино допий, за нього заплачено.

Лейтенант слухняно допив вино і поспішив зникнути. Громоподібна дама мить дивилася йому вслід, потім витерла зволожнілі очі, зітхнула: «Пропаде, напевне пропаде»,— і повернулася до себе на кухню.

А тим часом Шамрай уже виходив з Парижа. Все рідшали будиночки, все просторішими ставали садки. Перше зоране поле простелилося перед очима. Сонце зайшло, але ніч ще не налягала на Францію. Вдалині видніли темні кучугури лісу, і саме туди рушив лейтенант. Коли він дістався на узлісся, вже зовсім посутеніло. Місяць зійде не скоро. В земляне урвище він мало не вперся лобом. Глянув праворуч, ліворуч, перед ним рівна, заввишки два метри стіна нездрюватої, вже дощами й вітром поточеної глини. Протитанковий рів. Не вдалося використати його французам. Дуже добре, отут, у лісі, захищений протитанковим ровом, він і заночує.

Хапаючись за коріння, яке, наче гнилі зламані кістки, виткнулося з тіла землі, видерся на верх стіни, оглянувся. Прекрасне місце. Від Парижа, мабуть, кілометрів вісім, а може, і всі десять.

Обережно згорнув торішнє листя, влігся, вже не дбаючи за те, як виглядатиме завтра піджак. Весь довжелезний день, довший за багато років звичайного життя, кінострічкою проплив перед його очима.

Чого ж він ходив у Париж?

Запитання лишилося без відповіді, але Шамрай добре знав, що без цієї зухвалої і наївної прогулянки він далі жити не міг би. Хтось написав «Сталінград» не тільки в центрі. На околиці це слово промайнуло ще двічі. Париж жив Сталінградом. Це його справжня душа... Ні, не треба перебільшувати. Мабуть, його справжня душа — бабуся, яка сидить недалеко від Тріумфальної арки і, ні на що не зважаючи, продає зворушливо безпомічні букетики синіх пролісків — жонкілій. Це — символ. Францію не подолали, Париж залишився Парижем.

Втома скувала важкими кайданами все тіло, не поворухнешся. Зараз прийде сон, глибокий, солодкий. Шамрай припав щокою до своєї вогкуватої, їдким духом гнилого листя пропахлої подушки, солодко позіхнув і затих.

Розділ п'ятнадцятий

Прокинувся він раптово. Постріл пролунав зовсім поруч, навіть почулося клацання пружини, яка дослала свіжий патрон замість стріляної гільзи. Очі розкрилися широко, як телескопи.

Голоси лунали зовсім поруч.

— Ліхт! — гримнула команда.

Уздовж лісу вдарило світло. Фари двох машин вирвали з темряви групу людей над урвищем протитанкового рову. Шість чоловіків і дві жінки стояли, міцно притулившись плечем до плеча. В усіх руки за спиною, очевидно, зв'язані. Світло спрямоване тільки на них, все інше ховає непроглядна темрява. Обличчя аж світяться в синюватих променях фар.

Невідомо, хто ці люди, але зараз їх, напевне, розстріляють оті, сховані темрявою, озброєні автоматами. Все майстерно продумано. Трупи впадуть у протитанковий рів. Загорнути їх свіжою землею — на це треба кілька хвилин.

— Ахтунг! — пролунав високий, істеричний голос.

У темряві клацнула зброя.

Шамрай дивився тільки на обличчя засуджених. Сказати, що вони були спокійні, не можна. Гама найсильніших почуттів мінилася в очах. Кривились пересохлі роти в останньому передсмертному зусиллі вимовити найважливіше слово. Губи жінки, вже старої, зовсім сивої, ворухнулися. Висока й рівна, вона стояла поряд невеликих на зріст чоловіків і від того здавалася ще вищою.

«Що вона хоче сказати?» — подумав Шамрай. Але жінка не заговорила, а заспівала. Голос її, грудний, хрипкуватий, лунав на узліссі, все наростаючи, посилюючись, набираючи могутності бурі. В цілковитій тиші він лунав грозою. Лейтенант ладен був запри-

сягтися, що це саме так, а насправді знесилена жінка співала зовсім тихо. І зразу, відчувши останню надію, пісню підхопило ще сім голосів. Весь світ мусив чути цей спів.

— Штільшвайген! — закричав той самий істерик.

Але пісня не змовкла. Цим людям нічого було втрачати. Залякати їх неможливо. Вони ближче притулилися одне до одного, стали ніби одною людиною з єдиним серцем — «Марсельєзою». Весела, темпераментна, запальна, вона здавалася неприпустимою у передсмертні хвилини, і все-таки це була вона, безсмертна «Марсельєза».

Засуджені співали голосно, натхненно. Гімн лунав як виклик, як наказ помститися, як перемога.

Потім почувся ще один, приглушений піснею, викрик. Слова розібрати не вдалося, але темрява зразу бризнула лютим вогнем, і трасуючі кулі пронизали її червоними світляками, впиваючись у груди людей.

Вони впали не зразу, але «Марсельєза» стихала, і нарешті тільки один жіночий голос повів пісню. Висока жінка поточилася останньою. Коліна в неї підломилися, і вона повільно зсунулася вниз. Пісні не стало.

Над протитанковим ровом запанувала тиша. Автомобільні фари світили невмолимо різко. В їхньому світлі з'явився невисокий, горбатий німецький офіцер. Справді горба у нього не було, але враження складалося саме таке. Обличчя його смикалося. Підійшов до краю рову, спинився, добре освітлений. Одна машина повела фарами, як очима. Дно рову освітилося. Вісім скорчених тіл нерухомо лежало на жовтій глині. Горбань без горба витяг пістолет з гострим, як жало, носиком і вісім разів вистрелив. Потім махнув рукою, і кілька солдатів з лопатами зістрибнули вниз. Зашаруділа суха земля. Появилася ще одна братська могила.

Лейтенант дивився, як зачарований, не думаючи про небезпеку. Хто були вони, ці люди? Невідомо. Ясно тільки одне — проти гітлерівців вони боролись запекло і добре знали, чому їх карають.

«Марсельєза» ще й досі лунала у вухах Шамрая. Хотілося схопитись, кинутися на офіцера, дістатися руками до тонкого, пташиного горла... Все його єство вимагало дії, негайної, рішучої, і тільки залізним зусиллям волі він міг примусити себе лежати на землі.

А потім над вухом почулось хрипіння, глухо, як у бочку, гавкнув собака, і зразу кілька гострих ножів впилося в Романа Шамрая. Він скинув руки і вчепився в густу цупку шерсть. Величезний пес, розумний, добре вивчений, міцно притискаючи до землі, тримав його за потилицю. Годі й мріяти про те, щоб розчепити гострі білі зуби.

— Рекс! — озирнувшись, гукнув офіцер.

Собака тільки загарчав у відповідь.

Через мить Шамрай уже стояв перед гестапівським офіцером.

— Дуже інтересно,— сказав німець.— Виявляється, цей ліс зовсім не такий пустельний, як могло б видатися на перший по-

гляд. Рекс, шукай. Хто там ще є? — Це запитання вже стосувалося Шамрая.

— Більше нікого немає.

— Зараз перевіримо. Пустити всіх собак. Ти хто такий?

— Військовополонений.

— Документи.

— Немає.

— Ясно. Поїхали,— скомандував безгорбий горбань.

Весь наступний день Романа Шамрая катували в підвалі невеличкого будинку гестапо. Назви цього затишного французького міста, куди вони приїхали на світанку, він не знав і не дуже тим цікавився. Це не так важливо, в якому гестапо ти помреш — паризькому чи провінціальному. Біль всюди залишається болем, і всюди він однаково нестерпний.

У провінціальному гестапо теж знайшлися справжні майстри. Смішно й порівнювати їхні засоби катувань з наївними канчуками Бертольда Фальке. Вони досконало вивчили людський організм, визначили найбільш чутливі місця, працювали з глибоким науковим знанням справи. Все розраховано на те, щоб жертва відчувала біль, якомога довше не втрачаючи свідомості. Тортури тут обернулися на садистичне мистецтво.

Шамрай відчув його повною мірою. Від пекельного болю темніло в очах, і непритомність здавалася мрією, але кат спинявся саме в ту мить, коли вона мала настати.

— Звідки ти втік? — допитувався офіцер.

— З Бельгії.

— Куди йшов?

— Не знаю.

— До кого?

— Не знаю.

Шамрай говорив чистісіньку правду. Він просто не міг вигадати якусь хоча б на перший погляд правдоподібну брехню, щоб виграти час. Про шахту «Моргенштерн» та пам'ятник Леніну він примусив себе забути навіки. Навіть смерть не вирвала б з його серця цей спогад. Але ніхто не міг припустити, що втік він аж із Німеччини. Це здавалося неможливим, і тому Шамраєві було легше триматися — про Леніна не запитували.

— Ти був у Парижі?

— Був.

— Кого там знаєш?

— Нікого.

— Спробуй згадати.

— Я нікого не можу згадати. Я тільки пройшов через Париж.

Щасливий і лагідний квітневий день проплив перед очима Шамрая. Як давно це було. Десь зовсім в іншому житті. Так, це було ще в житті.

— І тебе ніхто не затримав?

— Ніхто.

— Фріц, попрацюй ще трохи.

І знову біль, несамовитий, жорстокий. На цей раз непритомність таки настала, тільки Фріц не спромігся точно визначити, коли саме.

Отямившись, Шамрай побачив, як кат витягає з його руки гостру, схожу на осине жало голку маленького шприца. Все поставлено науково, точно визначено, якими засобами виводити жертву із шокового стану.

— Отямився. Працювати далі? — запитував Фріц, смачно позіхаючи, широко, наче гіпопотам у зоопарку, розкриваючи велетенського рота. На його круглому кирпатому обличчі, вкритому густим ластовинням, зостались сліди поту й крові. Нелегка це робота — бути гестапівським катом.

— Зажди. Ну, ти нічого не згадав?

— Ні.

— Ми вночі тебе просто розстріляємо.

— Знаю.

— До кого ти йшов?

— У макі.

— Де це?

— На південний захід від Парижа.

Де розташувалися макі, горбатий офіцер знав добре. Цілі райони, навіть не лісові, а звичайнісінькі рівнини з повним правом можуть називатися «макі». Але ж не може бути, щоб оцей кістлявий хлопець ішов туди навмання. Мусить бути у нього якась ниточка, і рано чи пізно горбань без горба за неї вхопиться.

— Фріц, берися за діло.

Смерть уже здається другом, а не ворогом, і її прихід не лякає, а радує. Що ще він може сказати? Нічого.

І знову, мабуть, уже вдвадцяте:

— До кого ти йшов?

— Не знаю.

— Куди?

— Не знаю.

«Або це людина неймовірної сили, якийсь дуже загартований, звиклий до всього діяч резистансу, руху Опору, або він справді нічого не знає,— думав горбань, не припиняючи своїх зусиль,— може, все, що він сказав, правда? Просто втік і пішов, куди веде дорога. Чому він опинився на місці розстрілу? Це випадок? Може бути, але дуже дивно. Чи не правильніше думати про першу можливість? Безперечно, правильніше. Фріц, ану ще...»

Незбагненно, скільки страждань може витримати людське тіло.

Думки пропливали у ті рідкі хвилини, коли Фріц перепочивав. З гестапо Шамрай живим уже не вийде, це ясно. Смерть більше не лякала його. Її прихід треба прискорити.

— Сталінград,— несподівано сказав лейтенант.

— Що? — підскочив горбань.

— Сталінград. Уже був Сталінград. Я не вийду з гестапо, це ясно, але тебе теж повісять.

— Хто? — заревів гестапівець.

— Наші.

— Фрі-і-і-іц! — заверещав офіцер.

Невже це ще не смерть? Ні. Знову нестерпний біль тупою безпощадною голкою пронизує все тіло, і нарешті, як визволення, як порятунок, темне провалля непритомності.

— Укол,— наказав горбань без горба.

— Це вже буде третій. Він просто вмре,— попередив Фріц.

— Гаразд,— погодився офіцер,— ранком розстріляємо. Він не заговорить.

— Тільки його?

— Хіба більше нікого немає?

— Немає. Вчора ввечері...

— Знаю. Киньте його до камери.

— Там...— невизначено сказав Фріц, і було невідомо, про яку таємницю він не наважується говорити.

— Гаразд,— погодився горбань.— Тоді в підвал фліґеля.

— Там грати ненадійні.

— Наручники для певності. В наручниках він не втече.

— Це правда,— погодився Фріц.

Знову отямився Шамрай у тісному, схожому на кам'яну коробку підвалі. В заґратоване віконечко під невисокою стелею косо світило сонце. Значить, уже вечір. Гнила солома на кам'яній підлозі смерділа гноєм.

Роман спробував ворухнутися. Тіло боліло несамовито. Ці тортури він згадуватиме довго. Довго? До завтрашнього ранку.

Хотів витерти долонею холодний піт на чолі і відчув кайдани на руках. Міцні сталеві кільця хижо в'ілися в зап'ястя. Ланцюг між ними звивається, хизується своїм блиском. Мабуть, немає на світі огиднішої і неприроднішої речі, аніж наручники. Вони символ неволі, насильства, тортур. Так, це правда, але символом зневіри вони не були ніколи... Від Фріцових уколів розламувалася, боліла голова, але думка лишалася ясною, гострою, цілеспрямованою.

Спробував підвестися. Похитнувся, вперся обома руками в слизьку, замшілу стіну і встав. Ноги підгиналися, і мить довелося почекати, доки не ослабли корчі в литках. Обережно ступаючи по гнилій соломі, наче по багнюці, яка кожної миті може провалитися й поглинути людину, підійшов до вікна. Воно вище очей, визирнути не можна. Наче в молитві, підніс угору скуті руки, взявся за грати. Це він сам похитнувся від знесилля чи й справді похитнулося сталеве плетіння?

Ні, мабуть, просто зсунулася під ногами гнила солома.

Опустився на підлогу під вікном, сів, нестямно і довго дивився, як на протилежній стіні, темніючи, зникає останній сонячний промінь. Очі застелила непрозора пелена.

Коли свідомість повернулася, над усім світом стояла глибока квітнева ніч. За стіною завівся мотор мотоцикла, почулася німецька мова; Шамрай пізнав голос горбаня без горба. Енергія люті й страху надавала офіцерові майже нелюдської сили. Це ж він уже другу ніч не спить.

Мотоцикл, стріляючи, як кулемет, вилетів з двору. Кого ще зустріне смерть цієї ночі?

Почувся сонний невдоволений голос Фріца. Він щось наказував вартовому. Потім брязнули двері.

Тиша ночі стала всеосяжною.

Шамрай примусив себе рахувати до трьох тисяч. Спокуса перевірити грати ставала все дужчою. Куди він може втекти, несучи на зап'ястях сталеві, ланцюгом з'єднані браслети,— невідомо, але все-таки треба спробувати пошукати свій останній шанс.

До болю в кожному найменшому м'язі, в кожному нерві він уже призвичаївся. Пута на руках — найстрашніше. Вони охопили зап'ястя щільно й міцно. Зроблено їх з круппівської гартованої сталі.

Шамрай підвівся. З віконця віяло пронизливим холодком ночі. Десь у цей час на Україні починають співати перші півні. Чи тут співають півні, вказуючи час? Чи, може, їх уже давним-давно виловили німці, порубали голови й кинули в офіцерський суп? Ні, ще жива Франція. Співають півні. Десь дуже далеко почувся одинокий задерикуватий голос. У відповідь другий, третій. Затамовано, несміливо, а все-таки співають.

Шамрай підняв угору скуті руки, вхопився за гратки, трусонув. Сталеве мереживо ледь помітно ворухнулося. Тоді, окрилений несподіваною надією, добре розуміючи, що шлях цей все одно нікуди не веде, він став виламувати металеві холодні штиби, вже не думаючи про обережність. Гратки хитнулися й вилізли з своїх неглибоких гнізд. Так зухвало і необережно міг діяти тільки божевільний. Шамрай, мабуть, і був божевільним у ці хвилини.

Не боячись наробити галасу і привернути увагу вартових (мусили ж десь тут бути вартові), кинув гратки на солому, став навшпиньки, обличчям дотягся до вікна, визирнув. Темрява. В цей час по небу мусив би плисти осяйний холодний місяць. Що це, вже скоро світанок чи просто небо огорнулося хмарами? Подивився уважніше — зірок теж не видно. Ніч глуха, рахманна. Тиша на світі монолітна, як чорний непрозорий камінь.

Висунув у вікно скуті руки, нелюдським зусиллям, впираючись у лутку ліктями, підтягся, просунув голову. Підборіддям зачепився за зовнішній край, весь напружився, ще подався вперед і відчув, як тісно пролазять плечі у вузький отвір. Коли його катували, піджак лежав у кутку, а комір з петличками як хомут висів на шиї. Коли на нього наділи піджак? Тепер ця чортова одежина заважає пролізти у вузьке віконечно. Ні, здається, все-таки можна просунутися.

Виліз до пояса, озирнувся. Темрява. Нічого і нікого не видно. Тоді він рішуче рвонувся вперед і впав униз. Приготувався летіти довго і боляче вдаритися, а опустився на землю м'яко і безболісно,— віконце від землі півметра, не більше.

Кільки хвилин пролежав, збираючи сили, тоді підвівся.

Куди йти? Невідомо, але йти треба, лежати тут не можна. Коли є в нього єдиний шанс зостатися живим, то це саме він. Смішно

й подумати. На подвір'ї гестапо плазує по землі людина в наручниках і хоче залишитися живою.

Од відчаю, розуміння приреченості і непотрібності всіх оцих нелюдських зусиль він мало не заплакав гарячими, гіркими сльозами.

Вбити людину і дуже легко, і дуже важко. Натиснути пальцем на спуск пістолета — куля пройшла через серце, і людина мертва. Але скільки разів бувало так, що люди, яких вважали сто разів мертвими, розстріляними, спаленими, несподівано виявлялися живими й здоровими, тільки сніжно-сивими і смертельно втомленими. Бо людина прагне жити і виживає навіть у таких випадках, коли, здається, й камінь не витримав би. Куди йти, Шамрай не знав, а все-таки йшов, сунувся як мара, витягши вперед скуті руки, аж доки вони не торкнулися холодного, вогкого бетону. Це, мабуть, стіна. Куди далі? Праворуч чи ліворуч? Байдуже, всюди однаково небезпечно, всюди смерть.

Пішов ліворуч, час від часу торкаючись стіни, наче поводиря. Сталеві браслети врізалися у зап'ястя. Руки набрякли.

Над головою зашуміло тихо листя. Прокинувся свіжий квітневий вітер. Стало трохи світліше, обриси предметів вимальовувалися перед очима. Шамрай глянув угору. Хмари не розійшлися, але стали тонко-прозорими, і місяць відчувався за ними зовсім близько. Будиночок гестапо, невисокий, двоповерховий, ховався в садку. Видно, зовсім маленьке це містечко. Де ж вартові? Вони неодмінно мусять бути біля брами.

Спинився, прислухався. Тиша і темінь. Бувають, значить, години, коли й гестапо спить. Але вартовий біля брами не спить напевне. Він — німець, він несе службу ретельно.

Все ще не дотримуючись обережності, Шамрай рушив у садок. Молоде листя невисоких яблунь привітно шелестіло. Добре, що знявся вітер,— кроки стануть нечутними. Знову перепона на дорозі, тільки на цей раз не бетонна стіна, а звичайний мур з кам'яних плит. Колючий дріт є зверху? Звичайно, є. Не могли гестапівці не загородитися колючим дротом.

Стало ще світліше. Хмарини проти місяця от-от розірвуться. Треба поспішати. Паркан невисокий, господар будував його не для гестапо. Пальці стали негнучкими, як граблі, але йому все-таки вдалося розчепити колючі, злі дротини. Тепер можна спробувати пролізти.

Сунучись закутими руками вперед, чіпляючись підборіддям, плечима, переліз через паркан. Важко, наче гиря, впав на землю долілиць, але притомності не втратив.

Мить полежав, потім підвівся і пішов. Свідомість Романа Шамрая затуманилася, але тепер він тікав не просто аби тікати. Струмок трапився на шляху, і він довго йшов по мілкій воді. Згадка про чорного собаку Рекса, про його залізно-білі зуби ще не вивітрилася з пам'яті.

До речі, де були собаки, коли він перелазив паркан? Мабуть, їх повезли когось шукати, цькувати, терзати.

Нахилився до струмка, стоячи мало не по коліна в воді, довго і спрагло пив холодну свіжість.

Куди йти?

Просто вперед, далі від гестапо.

Він ішов і йшов, намагаючись подолати якомога більше простору. Хмари таки прорвалися. Невисокий над обрієм місяць прорізав гострим промінням темряву. По французькій землі, похитуючись і запинаючись, ішов знесилений і закривавлений лейтенант Шамрай.

Він уже ні про що не думав у ці хвилини, сповнений єдиного прагнення — опинитися якомога далі від гестапо, що розташувалось у затишному будиночку тихого містечка, назва якого так і лишилася невідомою.

Вже на зорі, коли місяць зник за видноколом і на сході вродився перший натяк світання, Роман похитнувся і всім тулубом, як солдат з простреленим серцем, упав на землю. Молода паросль кущів ліщини охопила і сховала його. Закривавлений, бездиханний лейтенант довго лежав непорушно. Сонце проходило весь свій небесний шлях, він нічого того не бачив, але все-таки жив. Хрипке дихання виривалося з грудей, малесенькі криваві пухирчики пінилися й лускались у куточках губ. Подих ставав дедалі рівнішим, непритомність переходила у звичайний сон.

Потім хтось приклав йому до лоба гарячу голку. Великий, уже червоний, як вишня, комар сидів на його чолі і смачно пив кров. Шамрай хотів стукнути його долонею, брязнув ланцюг, гострий біль звів зап'ястя. Комар злетів і з переможним дзвоном утік, важко несучи в повітрі своє тіло, червоне й прозоре, як маленька цистерна, сповнена кров'ю.

Роман глянув на свої руки. Набряклі й почорнілі, вони нагадували величезних раків з розчепіреними негнучкими клешнями пальців. Про те, щоб ворухнути ними, страшно й подумати. Сталеві браслети поважчали, глибоко в'їлись у набрякле тіло, заховалися в ньому. Колись він читав оповідання якогось англійського чи американського письменника про злодія, який утік з поліції з кайданами на руках. Ланцюг було зроблено з надзвичайної сталі: чим ретельніше її розпилювали, тим міцнішою вона ставала. Потім, уже ставши сталеваром, Шамрай познайомився з цією сталлю,— зерна аустеніту і справді піддавалися тільки спеціальній обробці. Але злодієві було не до теорії. Він довго бився, намагаючись звільнитися від своїх пут, зневірився і повернувся до поліції. Мораль ясна: навіть і не думай тікати, коли в тебе на руках кайдани з нашої криці, яка, безперечно, найліпша в світі. Все разом: і мораль, і реклама.

Він застигло дивився на свої руки, і йому здавалося, ніби вони пухнуть і чорніють просто на очах. Браслети впивалися все глибше й глибше. Байдужі і холодні, вони тепер пекли лютим, безпощадним вогнем. Терпіти довго такий біль неможливо. Ще день, два, а тоді почнеться гангрена. Можна зрозуміти почуття злодія, який повернувся до поліції.

Значить, Шамраєві залишається тільки смерть?

Ні, неправда. Є ще вихід. Ризикований, це так, але вихід. Треба йти до людей. Невідомо, кого зустрінеш, але все одно треба йти. З сотні тільки один, може, захоче допомогти, але і це вже надія. Вмерти від гангрени чи просто з голоду найпростіше. Зараз треба йти до людей.

Де вони, ті люди? Лейтенант важко встав і пішов, як сновида, несучи перед собою свої налиті несамовитим болем руки. Вечір уже заходив над Францією. Він пролежав у лісі непритомним майже цілий день. Ну, де ж вони є, ті люди? В життя чи в смерть грає зараз Роман Шамрай?

Розділ шістнадцятий

На шосе він вийшов, коли вже майже посутеніло. Нешироке, тихе, воно пливло між перелісками рівною стрічкою. Франція — густонаселена країна. Дороги пронизують її, наче кровоносні судини.

Шлях привів його до села. Терпіти біль у зап'ястях вже було несила. Зціпивши зуби, він стримував нелюдське, звірине завивання. На околиці чималий добротний будинок. Два поверхи, дах з червоної веселої черепиці, довкола огорожа з дротяної сітки. За будинком клуня, стайня і склад реманенту. В сутіні поблискує лемешем важкий однокорпусний плуг.

Терпіти далі несила, а вибирати ніколи. Сюди він і піде, а там хай що буде. Літня жінка вийшла на ганок, глянула...

Хотів гукнути і не зміг вимовити жодного слова. Штовхнув ногою залізну хвіртку, вона піддалася. Зайшов на подвір'я, несучи перед собою опухлі руки, і мовчки спинився перед ганком.

Жінка дивилася на нього повними жаху очима. Найпотворніший привид не спричинив би їй більшого жаху. Вона була зовсім не така стара, як видалося на перший погляд. Висока, худа, з кістлявим іконописним обличчям і широко розкритими синіми очима. Великі натруджені руки з довгими шкарубкими пальцями. Чорна спідниця й темно-зелена, тепла, в'язана з грубої шерсті кофтина. На ногах дерев'яні сабо, аж блискучі від довгого вжитку. Волосся гладко зачесане і на потилиці закручене тугим вузлом. Рот великий, але губи стиснулися суворо, мало не аскетично.

— Тобі що? — спитала жінка. Голос її лунав хрипко, прокурено.

Шамрай мовчки простягнув до неї скуті руки. Гартована крупівська сталь тьмяно блиснула у світлі вмираючого дня.

— З гестапо втік? — пробелькотіла жінка, обличчя її аж заблищало, так несподівано різко, все єство проймаючи ознобом, виступив на чолі холодний піт.

Шамрай нічого не відповів, тільки кивнув головою.

— Ти військовополонений?

Він глянув на свій лівий рукав. Пов'язка на місці.

— Що тут таке? — пролунав упевнений чоловічий голос. Рипнули двері. Господар став на ганку поруч жінки.— Хто це такий?

— Він утік з гестапо,— сказала жінка.

— Он як! — Голос чоловіка не передавав і тіні остраху чи здивування.— Раз він утік з гестапо, значить, він туди й повернеться. Зараз я піду до поліцая.

— Ні,— сказала жінка.

— Що таке?

— Ти підеш до коваля. Його треба розкувати.

— Знаєш, Пелажі, на твоєму місці...

— На твоєму місці я вже давно бігла б до коваля.

— Ні, він утік з гестапо і туди повернеться. Жак Ліерваль не буде допомагати злочинцям. Накази влади треба виконувати.

— Зайдемо в дім,— рішуче сказала жінка.— Нічого кричати на все село. Іди сюди.— Останні слова вже були звернені до Шамрая.

Вони втрьох зайшли у велику, колись побілену вапном, закіптюжену кімнату, де розверсте жерло каміна, складеного з тесаного каменю, займало майже півстіни. З другого боку — дубовий струганий стіл і могутні табуретки. Під стіною лава. Портрети Гітлера й Петена один проти одного, як ікони, в кутках обабіч каміна. Вузькі сходи на другий поверх. На столі товста свічка з білого лою. Вікна вузькі, як бійниці.

«Все загинуло,— подумав Шамрай, але тривоги ця думка вже не додала.— Тільки б швидше».

— Сідай,— наказала Шамраєві Пелажі.— Іди за ковалем,— вона глянула на чоловіка.

— Ти збожеволіла! — вигукнув Жак.— Завтра про це знатиме все село, приїде гестапо, і все, що ми набули й заробили, загине! А його все одно зловлять, нікуди він не втече. Тільки на одній шибениці з ним будемо і ми з тобою. Я не хочу ризикувати своїм майном, своїм майбутнім, щастям моїх дітей. Його все одно спіймають...

Дерев'яний веселий стук маленьких сабо почувся десь нагорі. Хтось швидко пробіг, наче вдарили по клавішах ксилофона, і дівча скотилося по сходах униз. Вже не дитина, але ще й не дівчина, гарненька, як лялечка, з білявим пишним волоссям, вона на мить остовпіла, побачивши руки Шамрая, аж пальчики приклала до повних рожевих губенят, не вірячи власним очам.

— Хто це? — прошепотіла вона.

— Іди до своєї кімнати, Івет,— наказав батько.

— Я нікуди не піду.

— Гаразд, можеш не йти. Дивись, як твоя мати наражає нас на смертельну небезпеку, хоче за вітром пустити все наше майно, позбавити тебе посагу, а мене спокою. Завтра тут буде гестапо. Твоїй матері байдуже. Я взяв її з двома тисячами франків і землею. Це зараз ніщо, але й тоді це було трохи менше плювка. А тепер вона і мене хоче зробити жебраком.

— Його треба розкувати,— сказала Івет.

— Його треба заперти в льоху і негайно їти за поліцаєм,— відповів батько.— Коли не встигнемо повідомити, його знайдуть, і ми станемо співучасниками... Вставай!

Лейтенант навіть не глянув на Ліерваля.

— Вставай! — заревів Жак.

Шамрай не ворухнувся. Йому ввижалося, ніби він іде по туго натягненій струні і кожен крок викликає тонкий пронизливий дзвін. Не похитнутися — найголовніше, бо внизу прірва.

— Ти зараз підеш до коваля,— задихаючись, прохрипіла Пелажі.

— Ти подумала...

— А ти подумав про людей? Вони нас зненавидять, коли ми зараз покличемо поліцая. Як ми будемо далі жити, ти подумав?

— Вони нічого не знатимуть.

— Знатимуть.

— Почекай, мамо,— сказала Івет, блиснувши світлими оченятами.— Ти маєш рацію, батьку. Поліцая неодмінно треба покликати. Тільки вдягнися пристойно, на тебе страшно глянути. Месьє ажан може подумати, що ти страшенно перелякався цього чоловіка, коли в такому вбранні вискочив з дому.

Жак Ліерваль невдоволено глянув на свою одежу. І справді, вигляд його страшнуватий. Доведеться перевдягатися. А може, в такому випадку не треба думати про вбрання?

— Ти нікуди не підеш,— сказала жінка.

— Ще й як піду! — ощирив зуби злою посмішкою Ліерваль.— Це той випадок, коли тобі треба мовчати.

Івет, не бажаючи брати участі в розмові старших, обережно обійшла Шамрая і вислизнула в двері.

— Поки ти ходитимеш по поліцая,— заявила Пелажі,— я сховаю цього хлопця. Ніяке гестапо не знайде.

— Можеш ховати,— торжествував Ліерваль.— Хай навіть його не знайдуть, мені байдуже. Аби тільки я заявив до поліції, аби моя совість була чиста. Невже перевдягатися?

— Обов'язково,— сказала Пелажі.

Жак підійшов до Шамрая, глянув на його петлиці і аж сахнувся від здивування й остраху.

— Рюс,— мовив він, і великі губи на його довгому, динею витягненому обличчі, де ніс виступав, немов кран з червоної, добре начищеної міді, раптом зблідли й затремтіли.— Треба йти, треба йти якомога швидше.

Жінка не відповіла. Вона ступила до шафи, взяла алюмінієвий авіаційний бідончик, чашку, налила молока, піднесла до губ Шамрая:

— Пий.

Лейтенант не ворухнувся.

— Пий! — тихо попросила жінка.

Краєчком чашки розтулила пересохлі губи, перехилила її і сказала благально, мало не ніжно:

— Пий.

— Панькатися з ним будеш? — високим фальцетом, по-заячому закричав Ліерваль.

— Ти можеш іти до поліцая,— відповіла жінка.

— А ти?

— А я сама знаю, що мені робити.

Жак розгубився. Душу його терзали суперечливі, але від того не менш болючі почуття. Звичайно, все село зневажатиме Ліерваля, коли він викаже полоненого. Цей хлопець, видно, залив сала за шкуру проклятим бошам, і, безперечно, йому треба було б допомогти. Але хтось може дізнатися, шепнути поліцаєві, і тоді загине все господарство, яке так ретельно, наче комаха, зносячи докупи найменші грудочки землі, збирав Жак Ліерваль. Саме тепер, ставши не якимсь там одним з тисячі заможних селян, а мало не поміщиком, ризикувати своїм добром і благоденством він не міг.

Це останнє почуття виявилося переможним.

— Я йду перевдягатися,— оголосив він, не рушаючи з місця.

— Іди,— зневажливо погодилася жінка. Вся її увага зосередилася на губах Шамрая. Вона майже обняла лейтенанта, материнським рухом підтримуючи його голову. Роман пив повільно, натужно. Кожен ковток молока завдавав йому болю.

Ця сцена викликала у Ліерваля зовсім несподівані почуття.

— Мене ти так ніколи не поїла! — закричав він.

— Іди до поліцая,— повторила Пелажі.

Ліерваль рішуче сів на табуретку, підозріливо глянув на жінку. Чому це раптом їй захотілося, щоб він зник?

— Пий, мій хороший, пий,— примовляла Пелажі, точно розуміючи біг чоловікових думок.

Жак покрутився на табуретці, вмостився зручніше, кожним рухом показуючи певність свого рішення, і сказав:

— Я нікуди не піду. Не сподівайся. До поліцая побіжить Івет. Де це кляте дівчисько?

— До поліцая я її не пущу. Ти хочеш, щоб у неї ніколи не знайшлося жениха? Ти хочеш, щоб про неї казали: це та Івет Ліерваль, котра виказала полоненого? Ти можеш іти, про тебе в селі все одно ніхто доброго слова не скаже. Іди, чого ж ти сидиш? Пий, мій хороший, пий.

Шамрай пив, і кожен життедайний ковток молока повертав йому часточку свідомості й сили. Він уже чув, навіть міг розуміти слова і водночас усе сильніше страждав від болю скутих, розпухлих зап'ясть.

— Раніше я вважав, що чоловік і жінка, вінчані в церкві,— сказав Жак,— це одне нерозривне ціле. Ти мати моїх дітей, ти моя дружина. А зараз я бачу — грів гадюку в пазусі...

— Іди до поліцая,— сказала Пелажі, позираючи на двері.

— Не піду,— відповів Жак.— Чого це тобі так захотілося? Де це кляте дівчисько?

— Вона зараз повернеться.— Пелажі налила другу чашку і тим самим обережним материнським рухом піднесла до уст Шамрая.

— Ти думаєш, я не піду? — крикнув Ліерваль.— Помиляешся. Піду! І не буду перевдягатися, побіжу так. Месье ажан мене не осудить за мій вигляд, навпаки, похвалить за ретельність.

— Неодмінно похвалить,— скривила губи Пелажі.— Іди.

Жак не міг підвестися. Коли б жінка протестувала, просила його залишитися, він напевне давно побіг би до поліцая. Чому жінка хоче залишитися сама з полоненим? Ревнивий і підозріливий Ліерваль навіть у такому випадку вбачав підступ, замах на свою власність. І хоча закутий Шамрай ніякої небезпеки не становив, господар не міг піти з дому. Він сам чудово розумів, як нерозумно, більше того, небезпечно втрачати коштовні хвилини, і не міг ворухнутися.

— Пий, мій хороший, пий,— лунало в його вухах.

Зненацька тихо стукнула хвіртка, обережні легкі кроки почулися на подвір'ї. Жак смертельно зблід, підхопився з табуретки, кинувся до дверей.

— Догралися,— прохрипів він,— уже йдуть. Уже хтось виказав! Ми загинули!

Він добіг до дверей, хотів замкнути їх, збагнув, як це нерозумно і небезпечно замикатися від поліції, метнувся до сходів... На його обличчя страшно було глянути. Жалюгідне й розпачливе, воно відбивало панічний, тваринний жах.

Двері прочинилися. Жак мало не впав від несподіванки. Високий чоловік з чорною акуратно підстриженою бородою, веселий і зухвалий, стояв на порозі. З-за його плеча визирав другий, такий же високий, але вдвоє молодший, дуже схожий на старшого, тільки без бороди. А десь зовсім знизу, заклопотане й стривожене, але водночас тріумфально задоволене собою, визирало свіже гарненьке личко Івет.

— Ти! — похлинувся Ліерваль.— Як ти тут опинився?

— Я...— поблажливо сказав коваль Клод Жерве.— Івет прибігла, каже, що людина в кайданах. А хіба ж це добре, коли людина в наручниках? Звичайно, погано. От я й прийшов.

— Отже, це ти,— в лютій нестямі прохрипів Жак, переводячи погляд на Івет.— Виходить, це ти! Загинула сім'я! Ні на кого не можна покластися. Ну, почекай же!

— Коли ви хоч пальцем зачепите Івет,— як молодий півень виступив з-за батькового плеча Патрік Жерве,— я зроблю з вас таке фрікасе, що ніякому кроликові не снилося. Це моя дівчина.

— Загинув світ, немає на ньому більше святинь,— заявив Жак.

Пелажі промовчала.

Клод Жерве вже не звертав ніякої уваги на господаря. Підійшов до Шамрая, глянув на пута, похитав головою, сказав «сальо», що означало «сволота». Лейтенант уже добре знав це слово.

— Ти звідки? — запитав коваль.

— Рюс,— відповіла за Шамрая Пелажі.— Хіба ти не бачиш? Комір.

— Рюс? — скинувся, як рибина на тихому плесі, молодший Жерве.

— Все одно,— сказав коваль,— доки цю кляту сталь розіб'єш, доведеться потрудитися. Дуже болітиме йому.

В його чорній, цупкій, наче з дроту, нестриженій бороді вже ясно було видно білі волосинки. Був він міцний, як ковальський молот, весь пропечений жаром горна, хоча, власне кажучи, не так уже часто дихали в його кузні заклопотані міхи. Коваль Жерве вже давно став автомеханіком. Біля кузні частіше спинялися машини, ніж коні.

— Треба повідомити месьє ажана,— цокаючи зубами, мовив Жак Лієрваль.

— Ти теж так думаєш?— звернувся до Пелажі коваль.

Жінка мовчала.

— Ти мене добре знаєш, Жак Лієрваль,— заявив Клод Жерве.— Мені шістдесят три роки, у мене п'ятеро синів, дві дочки і вісімнадцять онуків. Через три-чотири роки ми з тобою породичаємося, бо оцей негідник,— показав він на сина,— вже не випустить твою дочку з рук і правильно зробить. Хороша дівчина. Навіть дивно, що ти її батько!

— Що ти цим хочеш сказати? — заверещав Жак.

— Нічого лихого. Не підстрибуй, вона твоя дочка. Я не про це говорю. Коли ти заявиш у гестапо, то мене, можливо, закинуть у хурдигу, може, навіть розстріляють. Ще когось із синів можуть звести зі світу. Та всіх Жерве все одно не винищать. І останній чи остання, ти зрозумів, останній чи остання Жерве прийде і повісить тебе на бантині, як шолудивого кота. Тобі ясно? А тепер можеш іти до месьє ажана. Патрік, бери його.

Патрік Жерве, гнучкий і сильний, як молодий дубок, скоса глянув на Івет, підморгнув,— мовляв, заспокойся, все буде добре,— потім підійшов до Шамрая, обхопив його за плечі, підняв з табуретки. Коваль ступив ближче, обняв лейтенанта з другого боку, і так, плечем до плеча, вони чи то повели, чи то понесли лейтенанта до дверей.

На порозі Клод Жерве спинився, повернувся до Лієрваля.

— І не переживай, ти, істеричка,— щоб підкреслити свою зневагу, він звертався до Жака в жіночому роді.— Ти ще пишатимешся, розповідаючи, як врятував полоненого. Перемога вже не за горами.

— Що ти кажеш? Що ти знаєш? — кинувся Лієрваль.

— Все знаю. Прощавай, Пелажі, заспокой свого чоловіка. Рости швидше, Івет. Саме такої невістки мені бракувало.

Шамрай намагався ворушити ногами. Вони вийшли. В поглядах, які проводжали їх, кипіли діаметрально протилежні почуття.

— Ми загинули,— голосив Жак.— Про це дізнається все село.

— Але ми його не виказали,— стояла на своєму Пелажі,— Івет...

— Ага, Івет,— раптом підхопився Лієрваль.— Зараз я візьму віжки і навчу цю лисицю, як дурити батька.

Нарешті він знайшов, на кому зігнати зло. Але Івет за ці півгодини набагато виросла. Це був саме той короткий, але найважливіший у житті час, коли дитина стає дівчиною, пуп'янок троянди — квіткою, тиха, непомітна людина — героєм.

— Може, тобі принести віжки? — глузливо запитала дочка.

Жак глянув на неї ошелешено. Що коїться на білому світі?

— Не смій і мріяти,— наче скибки від хлібини, краяла слова Івет.— Мені тепер є куди втекти. Я тебе не боюся.

— Мовчи! — заревів Жак.

— Заспокойся,— сказала Пелажі,— Клод Жерве сказав правду. Настане час, коли ти будеш радіти, що порятував цього полоненого.

— Ти думаєш? — Ліерваль гарячково мізкував, розраховував.

— Я певна.

Після цього тиша настала у високій, закіптюженій кімнаті.

В кузні Клод Жерве знімав наручники вміло й спритно.

В очах Шамраєві темніло від несамовитого, шаленого болю, але він терпів,— коли з рук падають кайдани, можна витерпіти найстрашніший біль.

— Дужий ти хлопець,— сказав Клод, знявши з лівої руки браслет.— Воруши, воруши пальцями. Кров застоялася.

Другий браслет упав на землю.

— Міцна сталь,— сказав Патрік Жерве.— Круппівська. Викинути чи сховати?

— Сховай. Перекуємо на якусь дрібницю. А ти воруши пальцями. Зараз будеш їсти. Одлежатися тобі треба.

Одлежувався Шамрай недовго. Через чотири дні Клод Жерве прийшов до лісової сторожки, де ховався лейтенант, і сказав:

— Тобі треба зникати. Завтра буде облава. Тебе таки шукають.

— Звідки ти знаєш?

— У нашому селі поліцай — добрий хлопець. Після Сталінграда став зовсім ніжним.

— Як зветься ваше село?

— Лонваль. А навіщо тобі?

— Хочу знати, де тебе знайти після війни.

— Блискуча ідея. Вип'ємо за перемогу. Звичайно, вино не те, але все-таки...

Він витяг з кишені пляшку вина, два алюмінієві стаканчики.

— Ну, давай за Сталінград.

Вони випили.

— От тобі трохи їжі,— сказав Жерве.— На один день вистачить. А там щось знайдеш. Красти не рекомендую. Тебе скерували на південний захід від Парижа. Це вірний напрям, там багато макі, але дуже далеко йти, і там я нікого не знаю, Ти підеш не

туди, а просто на північ, до шахтарів. У мене є адреса одного доброго знайомого. Місто Терран, дев'ятий номер вулиці Бордо. Ймення — Моріс Дюрвіль. Повтори.

Шамрай слухняно повторив.

— Ще раз! Ще раз!

Лейтенант усміхнувся, але адресу повторив тричі. Записувати нічого не можна, це ясно.

— До Террана ти підеш ось так...— Жерве перелічив містечка й села.— Туди кілометрів вісімдесят. Іди вночі і на світанку.

— Хто такий Моріс Дюрвіль?

— Шахтар, там, у Террані, всі шахтарі. Давай ще зросимо краплиною вина наше прощання, і вирушай. Наш поліцай сказав правду. Але облаву можуть почати раніше. Його могли одурити, таке вже бувало. Нічого, пристойне вино. Ну, щасливо тобі.

Вони обнялися на прощання. Борода Клода наче залізною щіткою тернула свіжовиголену щоку Шамрая.

— Я, старий осел, найголовніше й забув,— сказав коваль.— Коли знайдеш Моріса, віддаси йому оцю штучку,— простягнув він Романові вибагливо скручений залізний гвіздок.— Це пароль. Інакше він тобі не повірить. Якщо тебе зловлять, кажи — просто забавка, шпичка, щоб набивати й чистити люльку. Ну, здається, все. Не одлежався ти як слід, але нічого не поробиш. Бон шанс.

— Бон шанс,— усміхаючись, відповів Роман і пішов з лісу. Маршрут викарбувався в його мозку, як на камені. Адресу він знав досконало. Дивне захоплене піднесення сповнило все його єство. Вперше за два роки поневірянь він точно знав, куди йде.

Розділ сімнадцятий

До Моріса Дюрвіля він не дійшов тільки п'ятнадцять кілометрів.

Зловили його на четвертий день, саме тоді, коли стрілка, встановлена на розвилці шосе, повідомила: «Terran — 15».

Місцевість змінилася, вигнулася розлогими, невисокими пагорбами, як широкою, спокійною хвилею. Тут ще ніхто й не згадує про океанський простір, тільки інколи сильний вітер приносить густі атлантичні дощі. Попереду стали вимальовуватися чорні корпуси териконів. Добре знайомі, зовсім такі, як у Донбасі. А шахтні копри, лінії електропередач, а головне, з дитинства знайомий, неповторний їдкуватий запах вугілля зразу сказав Шамраєві: ти прийшов, це шахтарський край, тут можна знайти друзів.

Шамрай дуже довго був самотнім. Правда, люди, які ставилися до нього добре, зустрічалися часто, і в цьому його щастя, але близького друга, якому можна звірити найпотаємнішу думку, серед них не знайшлося. І от саме тоді, коли він дозволив благенькій надії ожити в серці, з невеличкого ліска, недалеко шахтарського висілка, виїхав на велосипеді французький поліцай, сердито глянув з-під свого широкого козирка на Шамрая, мить повагався, не

знаючи, спинитися йому чи проїхати. Потім рішуче опустив ногу з педалі велосипеда і зажадав:

— Пап'е!

Цього клятого слова, яке означає «папери», найбільше боявся Шамрай. Які в нього документи? Нарукавна пов'язка військовополоненого досі була йому і за поводиря, і за документ. Вона й так надто довго служила йому вірою і правдою. Всякій удачі рано чи пізно настає кінець.

От він і настав. Підло й несправедливо влаштовано світ. Все страхітливе і криваве, що довелося пережити досі, здалося зовсім незначним порівняно з цією останньою прикрістю.

Лейтенант вдавано усміхнувся, нерозуміюче розвів руками.

Поліцай насупився, глянув на Шамрая пронизливо, поклав коротку руку на розстебнуту кобуру пістолета і роздратовано повторив:

— Пап'е!

Того ранку поліцай уже посварився з жінкою, і світ йому став немилим. Ця красуня заявила, що з поліції йому треба тікати, а то бошів скоро розіб'ють. Куди тікати? До кого? Він і сам добре бачив: німці вже не ті, спиною повернулася до них фортуна. Залишилося їх у Франції зовсім небагато — всі тили ретельно вичесані. В газетах пишуть, що Гітлер на Східному фронті готує вирішальний удар, але після Сталінграда йому вже ніхто не вірить. От і говорить ця чорноока напівфранцуженка, напівіспанка усякі кривдні слова. Раніше мовчала наче води в рот набрала, а тепер, бач, розбазікалася. І коли б не було цієї розмови, поліцай напевне проїхав би повз Шамрая, не звернувши на нього уваги.

На своє лихо, Шамрай трапився першим.

— Пап'е! — втретє крикнув поліцай і сердито повів маленькими чорними очима.

— Немає,— відповів Шамрай.

— Іди,— наказав поліцай, витягши пістолета.— Руки назад.

Шамрай слухняно заклав за спину руки і пішов — з пістолетом не жартують. Невже не знайдеться якогось завулка, щоб можна було втекти...

І одержати кулю в спину?

В тому, що його заарештував французький поліцай, а не гестапівець, мало втіхи — щільно пов'язані, немовби переплелися між собою гестапо й французька поліція. Ну що ж, побачимо, де доведеться вмирати наступного разу.

Поліцай спробував примусити свого бранця йти попереду велосипеда. Це виявилося морочливим ділом, бо треба їхати повільно і весь час дотримувати рівноваги. Примусити Шамрая бігти він не міг. Довелося піти пішки, а мозоль на правій нозі люто розболівся і став пекти, як жарина. Біс його штовхнув затримати цього полоненого. Хай би йшов собі під три вітри.

— На якого біса ти його привів? — нелюб'язно зустрів поліцая начальник у званні інспектора.

— У нього немає документів,— самовіддано демонструючи надзвичайну службову ретельність, заявив поліцай.

— Знову морока,— одверто невдоволено позіхнув начальник.— Гаразд, раз привів, хай лишається... А взагалі, Франсуа...

«Зовсім не обов'язково кожного полоненого тягти до поліції,— хотів сказати начальник.— Хай ними займається гестапо, коли має таку охоту». Але він нічим не виявив своїх думок,— не можна розхолоджувати ретельність підлеглих.

— Гаразд,— сказав інспектор,— посади його поки що в камеру. Потім розберемося.

І позіхнув одверто й солодко. Минула ніч добре далася йому взнаки, є що згадати. Вчора з Парижа приїхала мадам Прето, його добра й давня подруга. Справжня аристократка, вона поводиться шляхетно й гоноровито. Цього разу має намір закупити овочів і, коли вдасться, побільше м'яса. В Парижі голодно, на такій операції можна добре заробити. Поль Курбе (так звали інспектора) пообіцяв їй допомогти, і слова свого він дотримає. Вони вже давно знайомі і цього разу зустрілися радісно, як ніколи.

Зараз мадам Прето солодко спить в інспекторовій спальні, і стара Полет, економка, невдоволено слухає її аристократичне хропіння. Потім Полет два тижні буде злитися, і життя Поля Курбе стане не дуже затишним. На це можна просто не звертати уваги. На війні як на війні. Тепер треба годин зо дві поспати. Служба почекає.

Поль Курбе так і зробив: попередив чергового, що дві години його не буде, і старанно замкнув двері. А тоді опустився в своє глибоке крісло, похилив голову на плече, ніби сховав її під крило, і зразу ж заснув.

А лейтенант Шамрай тим часом уважно, намагаючись не пропустити найменшої дрібниці, оглядав свою камеру. Так, це не примітивний підвал, звідки йому вдалося втекти, це справжня камера з надійними гратами та вічком у дверях.

Шамрай уже добре розумівся на камерах. Горло йому тиснули сльози. Погано й підло влаштовано світ. Так хотілося б, як у дитинстві, уткнутися обличчям у теплі мамині коліна й заплакати, солодко, одчайно.

Нічого не вийде, марно й мріяти. Давно вже немає у нього мами: вмерла за три роки до війни. Поховали її в Суходолі, на кладовищі над Дніпром. З могилки своєї, мабуть, бачить вона, як уночі проходять на стромі червоно-зелено-білі вогні пароплавів. А от спогад про дотик до її колін, до сухих, легких, як крила метелика, рук не вмирає і, мабуть, житиме вічно. Адже кожна людина живе два життя. Одне своє власне, а друге в спогадах інших людей, і це не завжди бувають друзі...

Ніхто його не пожаліє. Душі людей стали схожими на скорини черствого ячного хліба. На світі війна. Він так і заснув на койці модернізованої камери з почуттям гіркоти оцієї останньої думки і солодким спомином про дотик маминих рук.

Через дві години без усякої видимої причини Шамрай проки-

нувся раптово, тривожно. Сів, озирнувся. Тиша кругом, а відчуття спокою немає. Глянув на вікно. Сонце світить ясно, квітнево. Гратчастий отвір виходить, мабуть, на північ чи захід, добре видно тільки освітлене яскравим промінням верховіття дерев.

Чому він прокинувся? Ще раз глянув по камері і зрозумів. У вічко хтось дивився уважно, пильно. Ну що ж, нічого в тому дивного, тільки дуже неприємно відчувати на собі погляд невидимого ворога.

Шамрай демонстративно повернувся до дверей спиною.

Тиша тривала ще хвилин п'ять. Потім у замку сухо, як зламана кістка, хруснув ключ. Двері прочинилися.

До камери зайшов високий, сухорлявий, добре виголений, дуже старий чоловік з орлиним носом і сивою, акуратно розрубаною проділом зачіскою і сказав російською мовою:

— Виходьте.

— Ви хто? — аж підскочив Шамрай.

— Я перекладач. Виходьте.

В коридорі маячіла тінь поліцая.

— Де ви навчилися говорити по-російськи?

— Це моя рідна мова.

— Ви емігрант?

— Так. Раджу вам поспішати. У мене мало часу.

— На той світ я завжди встигну потрапити,— сказав Шамрай.

— Не знаю,— відповів перекладач.— Мені доводилось бачити людей, яким дуже хотілося якомога швидше потрапити на той світ.

Фраза прозвучала двозначно й загрозливо. «Хто він? — подумав Шамрай. І вирішив: — Мабуть, ворог. Немає ніяких підстав вважати його другом».

Вони вийшли в коридор. Попереду перекладач, за ним Шамрай, потім поліцай.

«Дивна хода й постава»,— подумав Роман, споглядаючи, як мірно, неспішно крокує по коридору перекладач, гордо і рівно тримаючи невелику, ще й зараз вродливу голову.

— Ви офіцер? — запитав Шамрай.

— Так, імператорської гвардії Преображенського полку поручик Шувалов,— відповів перекладач, не озираючись.

«Я тепер напевне загину»,— подумав лейтенант.

Вони вийшли на другий поверх. Інспектор Курбе сидів за столом, читаючи газету. Він встиг не тільки виспатися, але і вмитися. В газеті писали, що імперські війська із стратегічних міркувань трохи вирівняли лінію фронту на Таманському півострові. У спальні вже, напевне, прокинулася весела і принадна мадам Прето. Життя видавалося суперечливим, але, безумовно, прекрасним.

— Ну, звідки ти втік? — грізно запитав інспектор, тільки-но Шамрай постав перед ним.

Шувалов переклав. «Це зручно,— подумав Роман, який і сам зрозумів запитання.— Матиму час обміркувати відповідь».

— З Бельгії.
— Табір?
— Льєж.
— Як перейшов кордон?
— Пішки.
— Ви його обшукали?
— Так,— відповів Шувалов.— У нього знайшли цю річ. Більше нічого.— І перекладач обережно поклав на стіл вибагливо скручений гвіздок.
— Що це таке?
— Шпичка. Набивати й чистити люльку.
— У тебе є люлька?
— Немає. Це пам'ять про мого друга.
— Добре.— Курбе покрутив у руках гвіздка, нічого підозрілого не побачив і обережно поклав на стіл.— Коли ти втік з табору?
— Тиждень тому.
— Як тебе звуть?
— Роман Шамрай.
— Ти лейтенант?
— Так.
— Можеш викинути оцей старий комір з петлицями. У вашій армії вже завели погони.
Шамрай промовчав. Невже поліцай хоче завести приятельську розмову про зміну армійської форми.
— Чим ти харчувався весь цей тиждень?
— Чим доведеться,— сказав Шамрай.
— Що значить — чим доведеться?
— Просив милостиню. В одному місці позичив без віддачі бутерброд,— збрехав Шамрай, який насправді просто голодував.
— Украли? — перепитав Шувалов.
— Майже.
— Так відповідати не можна,— сказав перекладач.— Вас віддадуть до суду за крадіжку і пошлють на каторжні роботи. За жебрацтво також.
— А що говорити, щоб не послали?
— Говоріть: «Харчувався дикими торішніми ягодами і грибами».
Шамрай слухняно повторив. Шувалов переклав. Інспектор схвально хитнув головою.
— Добре,— сказав він.— Німці його не розшукують?
— Нашим переможцям не до нас з вами і не до якихось окремих полонених,— багатозначно відповів Шувалов.
— Ха! — мовив інспектор.— Це, чорт візьми, правда. Їм є про що думати. Ну, от що, лейтенанте, коли тебе ще раз десь зустрінуть мої хлопці — підтягнуть на мотузочку між двома стовпчиками. Запам'ятай. Я з вами жартувати не збираюся. Інспектор Поль Курбе знає, кого і куди треба посилати. Мене не одуриш.
Шувалов слухняно перекладав.
— Перекладіть ще раз: мене звуть Поль Курбе,— наказав

француз.— Ну от, тепер усе ясно. Відправте його у Терран, до табору. Хай попрацює в шахті на славу нашої майбутньої перемоги. Геть звідси.

— Можна мені взяти гвіздок? Це пам'ять про друга,— раптом осмілівши і сам не вірячи в успіх, попросив Шамрай.

Сержант глянув на нього здивовано, потім сказав:

— Дружбу ми поважаємо. Бери. А тепер щоб і духу твого тут не було.

Разом з Шуваловим і поліцаєм вони вийшли в коридор.

— Ви добре запам'ятали його ім'я? — спитав Шувалов.

— Так.

— Йому цього дуже хотілося.

— Авжеж. Вам теж хочеться, щоб я запам'ятав ваше ім'я?

— Ні. Мені байдуже.

— Чому ви допомогли мені?

— Не знаю. Може, тому, що ви свято бережете пам'ять про свого друга. Ви вважаєте, що я вам допоміг?

— Здається, так.

— Робота в шахті нічим не легша за каторжну.

— Я вже усього звідав.

Якийсь дивний білогвардієць. Справді, чому він допоміг Шамраю? Що це за натяк на пам'ять про друга?

Тут може бути цілковитий збіг обставин. Але не виключене щось зовсім інше...

Ні, нічого іншого тут бути не може. Невже ти можеш припустити, що оцей офіцер, преображенець Шувалов, зв'язаний із звичайним шахтарем Морісом Дюрвілем? Смішно й думати про щось подібне. До того ж він працює у поліції. Туди випадкових людей не беруть. Шамрай уже мав нагоду переконатися в тому.

— Бажаю вам удачі,— сказав на прощання Шувалов.— Тільки не подумайте дякувати мені. Я не зробив нічого вартого подяки. Може, навіть навпаки... Бажаю удачі!

Розділ вісімнадцятий

Табір Терран, куди того ж дня перевели Романа Шамрая, мав свою історію. Будували його зовсім не для радянських військовополонених чи непокірних французів, а для німців. Коли 1939 року Гітлер напав на Польщу, Франція й Англія оголосили Німеччині війну. Цей час назвали «дивною війною», коли ніяких воєнних дій на Західному фронті не велося, а найбільшим клопотом французького командування було те, щоб якось розважити своїх солдатів, хоча б за допомогою футболу. В той час Англія і Франція могли одним ударом поставити Гітлера на коліна, вони переважали на Західному фронті мало не в сто разів, але не зробили цього. Знищення гітлерівської армії не входило в їхні плани. Розбивши Польщу, гітлерівці мусили йти на схід далі, громити Радянський Союз, нищити Радянську владу.

Щоб показати всьому світові розмах підготовки до воєнних дій, французьке командування вкрило свою країну мережею концентраційних таборів, призначених для майбутніх полонених. Захопивши Францію, гітлерівці добре використали ці заклади, зібравши туди бранців мало не всіх національностей Європи.

До такого табору привезли і Шамрая. Француз-поліцай поклав перед черговим заступником начальника папку з протоколом затримання, взяв розписку і пішов собі.

Німецький капітан, зі шрамом на чолі і бридливим виразом обличчя,— один з тих, хто невдало почав війну, був поранений, особливих відзнак не одержав, але став придатним тільки для тилової служби,— роздивлявся справу Шамрая. Такі офіцери завжди вважають себе найталановитішими і недооціненими. Тилову роботу зневажають, а на фронт не рвуться. Мати з ними справу — це просто мука, бо амбіція у них величезна, а можливостей немає ніяких.

— Втік? — глянув нарешті на Шамрая капітан.

— Втік,— погодився лейтенант.

— Куди йшов?

— Сюди. Тут краще годують.

— Звідкіля це відомо?

— Люди розповідали.

«Дивно. Коли про наш табір кажуть, що тут годують краще, то що ж робиться в інших»,— подумав капітан.

— Ти лейтенант?

— Так.— Шамрай мимоволі торкнувся своїх петличок.

— У вашій армії вже завели погони,— сказав капітан.

«Чому це їх усіх так цікавить?» — здивувався Шамрай. Але не мовив ні слова.

Капітан мить помовчав, напевне розв'язуючи проблему державної ваги. Потім повільним рухом натис кнопку дзвінка. Кожну дрібницю він робив значущо, урочисто, державно.

Двері прочинилися, і з'явився літній німець-писар, обважнілий і сивий, з тих, кого навіть у фронтові тили не можна послати.

— Скорика сюди,— звелів капітан.

Писар щось муркнув і, важко повертаючись у своїй надто великій уніформі, вийшов.

Після того капітан відкинувся на спинку крісла і став уважно роздивлятися Шамрая. Справді, полонений не цікавив його. Думав капітан про Східний фронт, де скоро розпочнеться новий наступ імперських військ, «наступ остаточної перемоги», як називали його між собою офіцери, і про Африку, де англійці б'ють генерала Роммеля, «вовка пустелі», як пишномовно називав його Йозеф Геббельс. На серці тривожно, і мимоволі думалося про маленьке містечко Реехаген (не дуже далеко на південь від Берліна), де живуть дружина Матильда та його шість дочок. Чому це в нього завжди народжувалися тільки дочки? «Ви не подарували фюрерові жодного солдата»,— сказав лікар-гінеколог, коли народилася остання. Важко було збагнути, жартує він чи звинувачує капітана

Лаузе в неповазі до фюрера. А взагалі життя склалося нещасливо, починаючи від вошивого прізвища і кінчаючи осколком міни, який пробив капітанові лоба біля Львова. Замість почестей, фанфар, державної діяльності і урочистих церемоній мутне болото й розуміння незначності, а може, і непотрібності цілого життя. Це думки небезпечні. Про них ніхто у світі не має права знати...

Капітан глянув на Шамрая підозріливо. Чи не здогадався, бува, полонений? Ні, стоїть нерухомо, як укопаний. Недолюд, представник нижчої раси. Дивись ти, ще й очі блакитні...

Німець раптом озлився. У нього самого очі були темні, блискучі. Що в нього в жилах кров не єврейська, колись довелося доводити. Підла й принизлива процедура...

Хотілося до чогось прискіпатися, може, зразу послати цього полоненого в карцер чи ще якось виявити свою владу, але часу вже не було. У двері постукали.

— Зайдіть! — гукнув капітан. Голос його зірвався, і довелося повторити басом: — Зайдіть!

У кімнаті з'явився Павло Скорик. Шамрай глянув і відступив назад, здивований. Перед ним стояв молодий і вродливий хлопець у радянській офіцерській формі, тільки без петлиць. Широкий пояс туго охоплював тонку талію. Гімнастерка розправлена бганка до бганки. Чоботи начищені. На голові хвацько сидить пілотка без зірки. Обличчя розумне, довгасте, темні очі грають весело й задерикувато. Рівний, може, трохи задовгий, інтелігентний ніс і наче на картинці намальовані губи. Щоки трохи засмаглі, добре виголені, і це посилює враження внутрішньої сили й підтягнутості.

— Дозвольте? — запитав Скорик. І голос його пролунав, як баритональна струна віолончелі.

— Так,— відповів капітан, виявляючи повну зневагу, але десь у глибині душі відчував заздрість до цього хлопця (у нього напевне будуть народжуватися сини).— Поповнення у ваш блок.

Скорик рвучко, всім корпусом повернувся, і Роман Шамрай тільки тепер помітив, що з його правої руки, як довга змійка, звисає в чотири сталки виплетений шкіряний хлист. На його тонкому кінчику ваговито круглилася свинцева кулька. Коли вдарити нею з розмаху, то, мабуть, болить довго і залишається чорний синяк.

— Звідки? — впиваючись очима в обличчя Шамрая, весь напружений, як хижий птах перед зльотом, спитав Скорик.

— З Донбасу.

— В шахтах працював? Де саме?

— Працював і в шахті. У Смолянці. В Суходолі трудився на металургійному заводі...

— Сталевар?

— Підручний.

— Лейтенант чи самозванець?

— Лейтенант.

— Яке училище закінчив?

— Київське, скорочений курс.

— Ну що ж, ходімо. Побачимо, що ти за пташка. Ти переходиш у мою підлеглість. Блок номер сім. Я блокляйтер Павло Скорик. Запам'ятав чи ще повторити?

— Запам'ятав.

У душі Шамрая Скорик викликав глуху, люту ненависть, щось схоже на біль старої, уже майже забутої рани.

— Підеш працювати в шахту,— заявив блокляйтер.

— Добре,— погодився Шамрай.

— А тепер геть звідси,— сказав капітан, поставивши на одну дошку і Шамрая, і Скорика.

Блокляйтер виструнчився, пристукнув каблуками, в очах — відданість і готовність до виконання наказу.

— Геть звідси,— недбало повторив капітан.

Вони вийшли з кімнати чергового на широке, залите гарячим сонцем подвір'я.

Двадцять бараків вишикувались у два ряди, як дисципліновані солдати.

Всі концтабори світу схожі один на одного. І навіть коли зовні є якась відмінність між французькими і німецькими, то плин днів, сповнених страждання й смерті, швидко стирає її, як час стирає портрети царів на монетах.

Табір Терран не був винятком. Двадцять бараків, апельплац, штабний корпус, електростанція, замшіла, вросла в землю смердюча кухня. Довкола надійна колюча загорожа на залізобетонних стовпчиках. Правда, електричного струму високої напруги в дротах немає — мабуть, надто дорого обходиться для електростанції паливо. На перший погляд не табір, а будинок відпочинку.

Вони зайшли в смердючу темноту барака. Полонені лежали на нарах.

— Вони хворі? — спитав Шамрай.

— Скоро і ти станеш таким хворим,— усміхнувся Скорик.— Спочивають після зміни. Ми тут не байдики б'ємо, а працюємо, щоб ти знав. Завтра підеш на першу зміну в шахту. Бригадир — Колосов.

— Як? — знетямився Шамрай.

— Колосов. Ти його знаєш?

— Колосових на світі тисячі.

— Ну, гаразд, вилежуйся до завтра, розкошуй і знай мою доброзість.

— Спасибі. Знатиму,— сказав Шамрай. Відповідь пролунала двозначно, але Скорик не звернув на те ніякої уваги.

На заяложених, сотнями тіл відполірованих нарах Роман витягнувся, як на найм'якшій перині. Бігти кудись у безвість без мети і напрямку він уже не міг. Правда, цього разу мета вже була, але така невизначена і химерна, що навіть не вірилося в її існування. Ну що ж, він у Террані, гвіздок-пароль все ще лежить у кишені. Може, колись випаде нагода побачити Моріса Дюрвіля.

На верхніх нарах щось ворухнулося.

— Звідки, браток? — почувся шепіт.

— З Бельгії.

— Там погано? В Бельгії.

— Всюди однаково.

— Це правда.

Той, невидимий, замовк, пошарудів і затих.

— Коли вечеря? — спитав Шамрай.

— О сьомій. Покличуть. До такої вечері неодмінно покличуть. А ти ще, видно, сильний,— сказав невідомий.— Ми всі вже ослабли. А ти, видно, ще сильний.

— Слухай, друг, мене в шахту на роботу призначили. Бригадир — Колосов. Де він зараз? У шахті?

— Ні, вони недавно повернулися. Зміна була. Тут дві зміни. По дванадцять годин. Нічна й денна.

— А ти теж у шахті працюєш?

— Ні, я слабий.

— Ясно. Де ж лежить той Колосов?

— Не буди його, бо дуже лаятиметься.

— Мені на нього глянути треба.

— Отам, у кутку.

Шамрай обережно встав, просунувся між нарами. Недалеко од вікна, розпростертий на весь зріст, лежав горілиць бородатий чоловік. Груди його рухалися важко, надсадно, альвеоли легенів, видно, вже сповнилися пилюкою.

Шамрай спинився біля нього, кілька хвилин дивився на обличчя, викликаючи в пам'яті той затуманений часом образ і намагаючись визначити схожість.

Ні, не впізнаєш зразу. Дуже змінюють концтабори людину. А так добре було б зустріти давнього, надійного знайомого, можна сказати, друга. Це найбільше в житті щастя — мати друга.

Зневірившись, Шамрай хотів відійти від нар, коли Колосов ворухнувся і розкрив очі. Погляд Шамрая, важкий, повний сподівань і розчарування, розбудив його.

Глянув на лейтенанта і навіть не здивувався.

— Дивись, Шамрай! — сказав він.— Як ти тут опинився?

Роман мало не затанцював від радості. Це Іван Колосов, артилерійський капітан Іван Колосов і не хто інший!

— Ну, радий тебе живим зустріти,— посміхнувся Колосов.— Чесно кажучи, я вже давно по тобі панахиду справив. А виявляється, живий Роман Шамрай. Чудесно!

Такої привітної посмішки лейтенант не бачив уже давно. Не зламали табори капітана Колосова, не втратив він здатності усміхатися. А він сам, лейтенант Шамрай, може отак розцвісти посмішкою? Коли й не може, то, в усякому разі, спробує.

— Мене до тебе в бригаду призначили.

— Чудово,— погодився Колосов.— А тепер розповідай: де був, кого бачив? Сідай отут, ближче, і говори тихо. З фронту нема ніяких новин?

— Наче тихо.

— Це перед бурею. Ох і битимуть їх найближчим часом! Не я буду Іван Колосов. Ну гаразд, розповідай.

Шамрай почав свою сповідь. Говорив усе точно, докладно, тільки про пам'ятник Леніну не згадував.

Коли дійшов до гестапо, до втечі з кайданами на руках, Колосов глянув здивовано, але нічого не сказав. Про скручений гвіздок Клода Жерве Шамрай теж промовчав,— невідомо, слухає його тільки Колосов чи усі полонені барака.

— Ну от, тепер я тут,— закінчив лейтенант.

— Тисяча і одна ніч,— сказав Колосов. Та воно, власне, в кожного з нас таке життя, що Шехерезаді, при всій її фантазії, і не снилося. Ти, по-моєму, перевершив Шехерезаду. Я всяке вже чув у таборах, але щоб з гестапо тікали в наручниках — вперше.

— Ти мені не віриш?

— Все може бути на світі, але в таке важко повірити.

— Я міг би тобі просто про це не розповідати,— образився Шамрай.

— І це правда,— замислено мовив Колосов.— Брехати тобі ніби нічого. А повірити важко... Хоча, браток, життя такі сюжети підсовує, тільки охнеш. Ну, гаразд. Радий тебе бачити... Завтра в шахту підемо. Ти коли-небудь працював у шахті?

— Доводилося.

— Вдома чи вже в полоні?

— І там, і тут.

— Значить, шахтар досвідчений. Це добре. Працювати тут, лейтенанте, каторжно. За двох, а інколи і за трьох.

— Чому?

— Так,— невизначено відповів капітан.

Схожий на жіноче голосіння дзвін розлігся над табором. Хтось, не поспішаючи, повільно, сам прислухаючись до своєї музики, калатав у сталеву рейку.

— Перекличка, а тоді вечеря,— сказав Колосов.

У цю мить Павло Скорик з'явився в дверях.

— Сьогодні повна перекличка! — гучно крикнув.— Усіх — хворих, слабих, симулянтів і чесних полонених — на апельплац. В бараці нікому не залишатися!

— Буде сьогодні забавка,— зітхнув Колосов.— Давай цьому другові допоможемо. Сам він не дійде...

— Хто це?

— Сержант Джапарідзе. Чудовий хлопець. Вставай, Гіві.

— Не можу,— почулося з нар.

— Можеш,— наказав Колосов.

— Облиш мене,— прохрипів Джапарідзе.— Хай убивають.

— Вставай. Вставай, я тобі кажу!

І раптом, немовби охоплений лютою ненавистю, Колосов кинувся до Джапарідзе, зняв його з верхніх нар, струсонув, як важкий лантух, поставив на ноги.

— Можеш стояти?

— Спробую.

Коліна сержанта підломилися, він зсунувся вниз, але Колосов підхопив його за плечі.

— Нічого, зараз станеш. Шамрай, допоможи.

Роман підійшов з другого боку, взяв Гіві за плече, і вони всі троє вийшли з барака на апельплац. Несподівано згадалося, як зовсім недавно, всього кілька днів тому, Клод з сином так само виносили Шамрая з кам'яного будинку Жака Ліерваля, «без п'яти хвилин поміщика». Тоді в руки йому впивалися кайдани круппівської сталі... Швидко біжить і змінюється час. Цікаво, що зробив з кайданів Жерве?

На апельплац з усіх бараків сходилися обідрані, схожі на привидів полонені. Виснажені, зморені люди ступали по сухій, червонуватій, вибитій землі, і Роман аж здивувався — зовсім недавно цей табір видавався йому будинком відпочинку.

«Тут є друг, тут є Колосов»,— подумав він.

«Він справді твій друг? Адже він не повірив твоїй розповіді».

«Бо вона фантастична. Настане час — повірить».

— Лаштуйся! — прокотився над площею веселий баритон Павла Скорика і відлунився у багатьох місцях, блокляйтери інших бараків повторили наказ.

— За порядком номерів...— захоплено командував Скорик.

Розділ дев'ятнадцятий

Характер людини найяскравіше виявляється тоді, коли вона допоминається хай навіть незначної, але все-таки влади. Скорик командував, як співає самозакоханий тенор, що сам дослухається до свого голосу. Для нього справжня насолода — володіти долею, життям і смертю двохсот полонених сьомого барака. В таборі блокляйтери і справді були можновладцями. Комендант та його заступник у побутові справи взагалі не втручалися. Якими засобами насаджуються лад і дисципліна — байдуже. Аби тільки справно виконувалися наряди на роботу і ніхто не тікав.

Полонені розрахувалися по номерах, усе добре, всі на місці.

— Право-руч! Сьомий блок, за мною,— скомандував Скорик.

По рядах полонених перебігла хвиля стриманого зітхання. Покірно рушили вони слідом за блокляйтером в кінець табору, де земля угиналася схилом широкої балки. Гіві Джапарідзе намагався іти сам, але доводилося підтримувати його на кожному кроці. Спинилися біля огорожі, в кутку, недалеко від вишки. Коротке рильце кулемета ясно видно. Біля нього німецький солдат. Охороняють табір французи, але кулеметів їм не довіряють.

— В одну шеренгу! — скомандував Скорик.

Німець на вишці вже, видно, знав, у чому справа. Він аж висунувся зі своєї бійниці, наготувавшись споглядати виставу.

Полонені слухняно вишикувалися в довгий, нескінченний ряд. На правому фланзі мало не двометровий Колосов. Хто там притu-

лився на лівому, розібрати неможливо,— все ховається в суцільному морі неголених борід і драного лахміття.

— Струнко! — скомандував Скорик і пішов уздовж завмерлої шеренги. Глянув на Гіві Джапарідзе, простягнув руку, схопив за лахміття, витяг з лави, відкинув метрів на два. Гіві не втримався на ногах, упав, потім поволі підвівся. Очі аж кров'ю налилися. В горлі тихе хрипіння. Ноги тремтять, і неможливо затамувати цей огидний дрож.

А Скорик, не звертаючи уваги на сержанта, навіть не озираючись, пройшов далі, побачив ще одного ослаблого полоненого і теж вирвав його зі строю, потім ще й ще...

П'ятеро страшних, кошлатих кістяків стояло тепер перед шеренгою. Сонце схилилося до горизонту. Очі полонених у розширених, голодних орбітах здавалися скляними, неприродно великими.

Табір лежав під горою, а ще далі, вниз по долині, розкинулося місто Терран, затишне і недоторкане в останньому сяйві квітневого дня. Високих будинків тут не було — триповерховий вважався мало не хмарочосом. На площі мерія та церква з годинником. Вночі удари його мідного дзвона добре чути в таборі. Вулички, покручені, звивисті, як ручаї, збігають до площі. Будівлі стоять щільно одна до одної — земля в центрі дорога, а Терран зразу будувався як місто. Зате околиці потонули в зелені, і двоповерхові веселі дачі виглядають з-за дерев, немовби граються в піжмурки. На околиці чималі бензобаки нафтосховища. Ще далі, на північ і на південь від Террана, дві шахти. Навкруги, власне, не гори, а чималі пагорби, вкриті інколи негустим лісом, інколи латками чорної ріллі або смарагдової озимини. Маленька річка, майже струмок, перетинає місто. Пейзаж нічим не примітний, мирний і спокійний, як шахтар чи хлібороб, і могутньо-красивий, як і всі пейзажі теплого квітневого заходу сонця.

Табір на околиці Террана спотворював місто, в'їдався в його тіло, наче ракова пухлина, але на те ніхто не звертав уваги. Між табором і околицею невеликий, метрів, може, сто завширшки, перелісок. Можна вважати, що Терран і табір зовсім відокремлені.

Вважати, звичайно, можна, а насправді життя міста прориваєть ся в табір, хоч біля брами і стоять озброєні вартові. Тут немає таємниць. Кожна табірна трагедія зразу стає відомою в місті, а про події на фронтах відразу дізнаються в таборі. Французи, які несуть зовнішню охорону, зовсім не роблять з цих звісток державну таємницю. Не маючи уявлення, що буде з ними, коли гітлерівців розгромлять, вони все одно глузують з них потайки, тримаючи дулю в кишені.

І от тепер у самісінькому центрі цього тихого табірно-містечкового світу стояло п'ятеро до краю виснажених полонених. Скорик висмикнув їх у різних місцях шеренги, але вони зійшлися разом, стояли поруч, спираючись один на одного,— так легше триматися на ногах.

Блокляйтер пройшов до краю, тоді повернувся назад, перевіряючи, чи когось не проминув. Очі його, наче гострі жала, впивалися в кожне обличчя. Такий погляд, напевне, міг спричинити біль.

Ні, нікого не пропущено. Павло Скорик повернувся спиною до шеренги і звернув увагу на полонених, яких вивів зі строю. Підійшов до них, придивився.

— Нічого не скажеш, красиві! Коваленко, музику!

У відповідь на цю команду пролунала музика. На примітивній, глиняній, схожій на велику черепашку перлівницю дудочці-окарині, яка може взяти тільки вісім нот, хтось (Шамраєві не було видно, хто саме) ретельно і догідливо став награвати німецьку пісеньку «Розамунда».

У передвечірній тиші табору окарина звучала голосно, наче цілий оркестр. Блюзнірська музика вгвинчувалася у вуха, дратувала, провіщала небезпеку.

Скорик підійшов до полонених.

— Ну, чого ж ви не танцюєте? — голосно запитав він.— Не знаєте порядку?

Бранці мовчали. Де вже їм танцювати?

— Давай! — закричав Скорик. Один полонений ворухнувся, спробував підняти ногу і мало не впав.

— Я його зараз уб'ю,— сказав Шамрай Колосову.

— Стій спокійно, у нього пістолет.— Рука капітана залізно стиснула Романове плече.

— Давай! — скомандував Скорик.

Тепер здавалося, що в його руці не один, а десять хлистів, так швидко почав він ним вимахувати. Удари падали на землю біля ніг полонених, вони не танцювали, тільки намагалися ухилитися від болю, а виглядало це як потворний танець.

— Давай! Давай! — кричав Скорик.

Він уже перестав вимахувати хлистом, а полонені все ще судорожно, спазматично тіпалися у веселому ритмі окарини.

І раптом над табором, над шеренгою, над Терраном і всім світом пролунав веселий, заливчастий сміх. Це було так неприродно і неприпустимо, що навіть Скорик на мить спинився, здригнувся, не розуміючи, хто сміється.

— Мовчати! — крикнув він. Але сміх не вгавав.

— Мовчати! — заревів блокляйтер, поглядом прошиваючи шеренгу.

— Глянь угору,— басовито сказав Колосов. І зразу дві сотні блакитних, сірих, карих, чорних очей, побільшених від голоду й тривоги до розміру лінз величезного бінокля, прикипіли до вишки.

Там, біля кулемета, стояв на весь зріст, заливаючись істеричним сміхом, невисокий, білявий, ще зовсім молодий німець в акуратному мундирі. Значок «За зимову кампанію 41-го року» поблискував на грудях. Видно, добре проморозила його нерви дзвінка підмосковна зима, видно, залпи «катюш» ще й зараз вижаються йому в божевільнім безсонні ночей, коли залишили його лікарі в тилу для караульної служби.

Німець реготав несамовито, а окарина все грала й грала свою «Розамунду», і кожен куплет викликав новий пароксизм сміху, і вже в такт пісні сміявся німецький солдат.

— Відставити музику! — заревів Скорик, але невдаха Коваленко не почув цієї команди. Монотонно дув він у свою глиняну дудку, намагаючись якнайліпше виконати наказ блокляйтера.

Скорик підбіг, видер з його рук окарину.

А сміх з вишки лунав нестримно, істерично. І вже страшно ставало, щоб не впав божевільний німчик до кулемета, не пройшовся довгою чергою гарячих куль по шерензі, не розбираючи, де полонений, а де блокляйтер.

— Струнко! — крикнув Скорик, і сміх раптом затих. У горло німцеві це слово заткнулося, як кляп.

Тиша запанувала над табором. Опустився, ліг до свого кулемета вартовий. Заклякли полонені. Їм уже доводилося бачити катування і наглу смерть, вони самі не раз вмирали, але божевільний сміх справив враження катастрофи. Психічні напади заразливі, як пошесна хвороба. В таборах, де нерви людей перенапружені, одне божевілля майже завжди викликає друге, а інколи навіть масову істерику, коли ув'язнені, нічого не боячись, просто лізуть на кулемети. Скорик знав це добре і тому поспішив одвести своїх бранців далі від вишки.

— До кухні,— скомандував він, знаючи, як впливає на людей ця команда.— Ви,— показав він на Гіві Джапарідзе і його товаришів,— ідіть за мною.

— Що він з ними зробить? Розстріляє? — пошепки запитав Шамрай.

— Ні, добре нагодує,— тихо відповів Колосов,— ні чорта з ним не зрозумієш...

— А ми? Будемо вечеряти?

— Будемо,— іронічно посміхнувся Колосов.— Розпускай очкура, зараз наїсися од пуза.

Перед кухнею, на довжелезному ослоні, вже стояли вишикувані в ряд казанки з рідиною, яку звали супом. Біля кожного казанка шматок сурогатного, з тирси спеченого хліба. Вага точна — сто п'ятдесят грамів. Полонені проходили повз довгу лаву і опинялися в невеликій загорожі. Висьорбати суп і з'їсти хліб треба на ходу за кілька хвилин. В кінці загорожі знову висока лава, на неї треба поставити порожній казанок. Затримуватися не можна. Процедура механізована, скидається на конвейєр. Дві порції не візьмеш, черговий блокляйтер стежить за кожним рухом полонених.

— От і повечеряли,— невесело сказав Колосов, поставивши на дерев'яну стойку порожню посудину.— У тебе що, немає ложки?

— Немає,— відповів Шамрай. Йому довелося просто випити смердючий суп.

— Візьми, у мене дві.

— Спасибі.

Вони замовкли, ідучи до свого барака. Голод трохи вгамувався. Вже давно звикли до того, що в шлунку смокче ненаситна

жаба. Про те, щоб наїстися досита, досвідчені табірники не могли і мріяти.

Тепер у бараці горіли електричні лампи — незадовго до темноти увімкнули освітлення. При ясному світлі темне нутро барака ставало ще страшнішим. Отак зараз проковтне тебе величезна чорна потвора, і назавжди зникнеш у її чорному, смердючому череві.

— Невже все це ніколи не скінчиться? — спитав Шамрай.

— Скінчиться.

— Коли?

— Коли наші задавлять Гітлера.

— А ми?

— Що ми?

— Що ми для цього робимо? — Шамрая тіпала нервова лихоманка.

— А що ми можемо зробити?

Шамрай озирнувся, наче хтось міг відповісти йому, потім зіщулився, затих.

— Не втрачай надії, хлопче,— сказав Колосов.

— На що?

— Не знаю.

— То й мовчи, коли не знаєш,— озлився Шамрай.

— Добре, мовчатиму,— погодився капітан. Його ніщо в світі не могло вивести з рівноваги.

Вони зайшли в барак, і зразу їх освітили збуджені, блискучі, як засвічені фари, очі Гіві Джапарідзе.

— Я його вб'ю, я його неодмінно вб'ю,— сидячи на нарах і люто стискуючи кулаки, повторював сержант.

— Заспокойся і добре поспи,— сказав Колосов,— ще невідомо, добро чи зло зробив тобі сьогодні Скорик.

— Як так? — аж підскочив Гіві.

— Отак. То ти лежав безсилий, готовий вмерти, а тепер хочеш убивати. І сила знайшлася... Ненависть, сержанте, це велика сила.

— Що ж мені, тому Скорикові дякувати? Щось я тебе не розумію.

— А тут і розуміти нічого,— не захотів відповідати капітан.— Давай спати. Робота важка, сили потребує. Спочивай.

— На добраніч,— вперше за довгий час сказав Роман Шамрай.

— Тут не буває добрих ночей,— відповів Колосов.— Але все-таки на добраніч.

Шамрай витягся на вузьких нарах на весь зріст, і остання картина промайнула перед його очима: висока вишка з кулеметом, врізана у заграву призахідного неба, і на ній акуратний, застебнутий на всі гудзики німчик заходиться істеричним сміхом, піднімаючи до неба короткі, дитячі руки.

Після того все полонила сонна задушна темрява. І тривала вона зовсім недовго, таким коротким здався спочинок.

— Вставай,— прогудів голос Колосова.— На роботу пора.

— Ще ж не дзвонили,— пробурмотів Шамрай.

— Зараз дзвонитимуть. До кухні перші прийдемо... Першим, як правило, трохи більшу порцію дають.

Доказ виявився переконливим. Шамрай зразу спустив ноги з нар. Голод прокинувся разом з ним, вічний, нескінченний, лютий голод.

— Давай умиватися, хутчій,— командував Колосов.

— Тут ще й умиваються? — здивувався Шамрай.— Може, і мило є?

— Милом помієшся в душовій після зміни. Давай.

Роман дивився і ніби не пізнавав Колосова. Наче підмінили людину. Видно, капітанові хочеться якомога швидше опинитися в шахті і взятися до роботи. Ходить по бараку, будить заспаних людей. Перед начальством, видно, вислужується...

У чималій, без вікон, освітленій яскравими лампами кімнаті стирчало десять кранів, і з кожного срібним струменем дзвінко лилася вода. Слизька цементна долівка аж чорна, і ходити по ній треба обережно, бо впадеш.

Шамрай скинув піджака, сорочку. Господи, який він зараз худий. Кожну кісточку можна знайти й обмацати. Комір гімнастерки ковзнувся по шиї.

— Бережеш? — знову посміхнувся Колосов.

— Бережу,— твердо відповів Роман.

— І правильно робиш,— сказав капітан.— А тепер мийся. Вода — друг людини.

Колосов теж скинув свій подертий бушлат. Ну, не дуже багато заслужив він у німців. Теж худий, як кістяк. Наочний прилад для вивчення анатомії. Правда, велетень, навіть схудлий, залишається велетнем. Зросту в ньому мало не два метри.

Після вмивання бригаду свою вишикував хвацько, вміло, як у військовому училищі курсантів муштрував. І дивна річ, ніхто не ремствує, навпаки, позирають на Колосова доброзичливо, дружньо. Звичайно, з майбутнім начальством ліпше ладнати, ніж ворогувати. Підлабузники чортові. Вбили в них почуття людської гідності. За сухаря ладні продатися. Ну, Шамрай цьому майбутньому блокляйтеру під ніжки килимком не постелиться, не на такого напав.

Тільки тепер занила, заридала рейка. Рано підняв їх служака. Коли вже мали рушати, з барака вибіг Джапарідзе.

— Візьми і мене до шахти.

— А хто вчора вмерти хотів? — нагадав Колосов.— Давай ставай! Кроком руш!

Колона полонених, дев'яносто шість чоловік, вишикуваних рядами по чотири, рушила до кухні. Знову казанок чорного супу з солоної риби і шматок хліба.

— А обідати де ми будемо? — спитав Шамрай.

— В шахті вугольком закусиш. Це тобі і обід, і сніданок.

— Там же працювати треба.

— Ще й як,— усміхнувся Колосов. Хліб весь не їж, половину в шахту візьми.

— От цього не буде,— відповів Шамрай.— Я вже вчений. Коли можеш щось з'їсти, їж зразу і до кінця.

— І то правда,— добродушно погодився Колосов. І неможливо було збагнути, як тут, у таборі, людина може мати гарний настрій.

З'явився Скорик, очі підпухлі від сну чи безсоння. Оглянув бригаду. Колосов підійшов до нього.

— Скільки?

— Дев'яносто шість.

— Добре. Веди.

Через браму колона пройшла без контролю. Просто француз, одягнений у якийсь немислимий набір поліцейської форми і німецького дрантя, порахував полонених і замкнув за ними ворота. Чотири поліцаї, два по боках, два позаду, з'явилися біля колони. Скорик і Колосов попереду.

«Втекти звідси дуже просто»,— подумав Шамрай.

Машинально опустив руку в кишеню піджака. Скручений гвіздок є, ніде не подівся.

Колона йшла у швидкому темпі, і Шамраєві чомусь здалося, ніби всі полонені хочуть швидше опинитися в шахті і взятися до роботи. Що їх там цікавить — незрозуміло. Звідки може з'явитися бажання працювати на фашистів? Невже так перемололи, понівечили волю цих червоноармійців, старшин, офіцерів гітлерівські табори?

Сотні суперечливих думок і підозр, помножені на тисячі похмурих запитань, роздирали серце Шамрая. А довкола відбувалося могутнє, вічно нове таїнство народження весняного дня. За далекими пагорбами вже відчувалося сонце, і нічний туман білими прозорими ріками сунувся в долини. Високу хмарину першою осяяло ніжно-рожеве світло сонця, і розтанула вона в небесній блакиті.

Шахтарський, закіптюжений, вугільним димом пропахлий Терран уже давно не спав. Підморгуючи, світились вікна будиночків, вулиці повнилися похмурим людом — у світанковому мороці шахтарі йшли на зміну.

«Може, ми пройдемо по вулиці Бордо?» — подумав Шамрай. Але колона полонених, не доходячи до міста, завернула. Біля шахти хвилин п'ять чекали, доки пройдуть вільні робітники. А потім Скорик скомандував:

— Заходь!

Колись це, мабуть, була пристойна шахта. В усякому разі, на душову й роздягальню господарі не поскупилися. Довгі ряди шаф для одягу. Підлога викладена білою плиткою. З душової пахне милом. Там, напевне, можна помитися гарячою водою.

— От твоя шафа,— сказав Колосов.— Спецівка там висить?

— Все на місці,— Шамрай уже приміряв брезентову куртку й штани. Каска з ліхтариком точно прийшлася на його голову.

— Акумулятор де?

— Все знаєш,— усміхнувся Колосов.— Перед спуском дадуть тобі акумулятор. Ти на шахті ким робив?

— Кайло в руках тримати вмію.

— А пневматичний молоток?

— Теж доводилося. Врубових машин тут немає?

— Ні. Спинилися на відбійних молотках. Це тобі не Донбас. Врубова машина — річ дорога, а робоча сила — дешева. От і поміркуй.

Довкола стояв звичний гамір. І знову Шамрай подумав — полонені рвуться в шахту. Ні, тут щось не так. Треба добре придивитися, все збагнути...

— Салют, папа Моріс! — раптом на все горло вигукнув Колосов. І Роман здригнувся: «Моріс. А може... Спокійно, спокійно, не тремти від нетерпіння. Спокійно...»

Перед Колосовим, дивлячись на капітана знизу вгору, наче на башту фортеці, стояв невисокий кремезний чоловік у брезентовій шахтарській робі. Каску з ліхтарем він тримав у руці, і Шамрай міг роздивитися його обличчя.

— Хто це? — тихо спитав у сусіда Роман.

— Моріс Дюрвіль, гірничий майстер.

Ступні Шамрая наче гвіздками пришило до кахляної підлоги.

— Моріс Дюрвіль?

— Так, Моріс Дюрвіль.— Сусіда не надав розмові ніякого значення.

— Де він живе?

— Звідки я знаю. У Террані. А тобі нащо? Він хто, твій тато?

— Ні, бабуся,— вже оволодів собою Шамрай, не в силі відірвати погляду від обличчя Дюрвіля.

Нічого особливого в цьому обличчі не було. Просто добре виголений і вимитий сорокап'ятилітній француз, уже трохи посивілий, круглолиций, весело-уважний. Мабуть, любить добре випити і смачно попоїсти. Повні губи під темними вусиками, яких ще не торкалася сивина, соковито звиваються при кожному слові. Очі сірі, гострі, насторожені і водночас веселі, ніби в кожному, навіть украй сумному становищі папа Моріс хоче знайти привід для посмішки. Видно, сильний і здоровий він, як буйвол.

— От у нас є новачок,— сказав Колосов, показуючи на Шамрая.

— В шахті робив? — грізно і весело запитав Дюрвіль.

— Робив.

— Де?

— На Донбасі.

— Рекомендація першокласна,— засміявся папа Моріс, десь з-за шафи витягаючи відбійного молотка.— Оцю машину знаєш?

— Знаю.

— Дуже добре. На одного шахтаря у Франції побільшало. Радий тебе привітати на шахті «Капуцин»... Під землею побачимо, чого ти вартий. Щасливо...

І одвернувся від Шамрая, за тисячею інших справ забувши про його існування.

— Всі готові? — запитав Колосов.— Ідіть в акумуляторну.

Полонені по одному проходили перед широченним вікном акумуляторної. За металевою сіткою стояла дівчина, видавала пласкі, свинцево-важкі акумулятори, схожі на заряди пресованої, добре упакованої вибухівки, ще й знаходила для кожного полоненого щире словечко.

— Дивись ти, новенький,— сказала вона, коли підійшов Шамрай.— Ну, що нового на фронті?

— Я вже два роки в полоні,— глухо відповів Шамрай.

— Ага, значить, героя війни з тебе не вийшло,— кепкувала дівчина.— Ну, бери свій акумулятор і спускайся під землю.

Вона подала акумулятор, і тільки тепер Шамрай побачив її очі. Великі, темно-сині, вони здавалися бездонно глибокими. Обличчя дівчини не було вродливим у звичайному розумінні цього слова. Надто великі губи, тонкий ніс з горбинкою, трохи важкувате, гострими кутастими лініями окреслене підборіддя, високе чисте чоло під темним волоссям. Сама завелика як для дівчини, висока, видно, дуже сильна. Руки, де-не-де попечені кислотою, ворожать над акумуляторами швидко і вправно. Років їй, мабуть, двадцять, а може, й менше...

Щоки Шамрая зненацька порожевіли, потім стали ясно-червоними.

— Ха-ха-ха! — весело розсміялася дівчина.— Ти, виявляється, ще вмієш червоніти? Герой війни!

— Одвик,— глухо сказав Шамрай.

— В шахті звикнеш,— не вгавала акумуляторниця. І, простягаючи батарею наступному полоненому, забула про Романа Шамрая.

— Хто вона? — зовсім тихо запитав лейтенант свого сусіду.

— Жаклін Дюрвіль, дочка нашого майстра.

— Папи Моріса?

— Так. Це, я тобі скажу, язик. Змія. Як опече — довго болить.

— Я вже встиг відчути,— відповів Шамрай.

Біля входу до шахтної кліті стояли Скорик, Колосов і Дюрвіль. У кожного полоненого номер. На чорній дошці, як ріденька щітка, набиті гвіздки. Перед входом у кліть шахтар вішає на гвіздок свій мідний, схожий на велику монету номер. Виходячи з шахти, знімає і кидає в щілину скриньки. Система проста і примітивна, але точна. Глянувши на дошку, зразу побачиш, скільки шахтарів у шахті і хто саме. Вихід тільки один — через головний стовбур. Шахтарі в шахті, як мухи в пляшці. Втекти неможливо.

Колосов, Шамрай і Дюрвіль ступили в кліть останніми. Скорик залишився на поверхні. Махнув на прощання рукою, подивився, як провалюється в темряву залізна скриня, як біжать нескінченними зміями троси, глянув на дошку, порахував номерки і пішов у табір. Увечері він знову прийде сюди з нічною зміною. І так щодня

зміна за зміною, ніби на світі зовсім немає війни, а німці не тікали з-під Сталінграда.

Є щось від страхітливої урочистості кафедрального собору в тиші великого підземного заводу, який зветься шахтою.

Ця тиша таємнича й небезпечна. Сотні метрів землі, навислі над головою, непорушні, як скеля. Вони гнітять, не дають вільно дихнути. Десь тихо падають дзвінкі краплі води. Тепло і задушно. Виділяючись серед інших звуків, щось дзвінко булькає, ніби з невеличкої пляшечки витягли корок,— це з пласта виривається рудничний газ метан.

Романа Шамрая шахта не злякала. Що газова, то байдуже. На Донбасі багато газових шахт. Порівняно неглибока, метрів триста, не більше. Вугільний пласт сантиметрів вісімдесят, похилий, але не дуже крутий. Нічого незвичайного. От, може, система кріплення трохи інша.

Все це Шамрай відзначив майже автоматично. А головна його думка, як оса біля меду, крутилася довкола запитання: як залишитися наодинці з Дюрвілем? Невже не вдасться?

Вдалося. З освітленого шахтного двору вони пройшли в темряву штреку. Ліхтарики, вмонтовані в каски, засвітилися. Тепер зміна нагадувала зграю світлячків у темряві ночі.

Колосов пройшов уперед. Шамрай спинився, порівнявся з Дюрвілем. Присвітив, щоб не помилитися, побачив соковиті губи під ретельно підстриженими вусиками. І запитав:

— Ви живете в дев'ятому будинку вулиці Бордо?

— Так,— здивовано глянув на нього Дюрвіль.— Ти хто такий?

— Новий.

— А-а... Чого ж ти хочеш?

Шамрай вийняв з кишені скрученого гвіздка і наче чарівний талісман простяг на долоні до Дюрвіля.

Той присвітив, уважно подивився, покрутив гвіздка між пальцями:

— Що це таке?

— Гвіздок.

— Ну, то що ж?

— Його просив передати вам Клод Жерве.

— Навіщо? Хто такий Клод Жерве?

— Ви не знаєте?

— Ні.

Шамрай відчув, як серце його повільно, але з кожною миттю набираючи швидкість, падало в темну бездонну прірву.

— Пробачте. Я, мабуть, помилився.

— Мабуть, помилився. Не відставай, не відставай,— сказав папа Моріс і піддав ходи.

Шамрай ішов навмання, не відаючи, куди йде. Все його вимріяне щастя розвалилося, як маленький будиночок від розриву важкої бомби.

Вони дійшли до лави, і тут Колосов з Дюрвілем наче сказилися, розгорнули таку бурхливу діяльність. Людей розставили блис-

кавично, все організували так, наче після зміни їм дадуть по ордену.

«Чого вони так стараються?» — думав Шамрай. І відповідь була тільки одна: «Ясно, перед господарями, перед німцями вислужуються».

Він працював відбійним молотком, вправно збиваючи вугілля. Воно по риштаках сповзало вниз, на нижній штрек. А там його вантажили на вагонетки.

Колосов появлявся біля Шамрая часто. Навіть кріплення допомагав переставляти. Морда чорна, зуби білі, усмішка вдоволена:

— Добре працюєш, лейтенант.

Дати б йому зубком відбійного молотка по писку. Знав би, як усміхатися.

Потім Колосов десь зник. А години через дві знову з'явився, наче з пляшки вискочив. Підганяє, сам допомагає, покрикує. Тільки хлиста в руках немає. Аж дивитися гидко.

Шамрай працював автоматично, весь час думаючи про зрадливого Клода Жерве та Моріса Дюрвіля. Який же він був наївний і легковірний.

Чорта з два! «Бернік»,— як кажуть французи. Такі слова Шамрай уже знав добре.

Щось дивне коїться у нього на очах. Справді в лаві працюють не всі полонені, які прийшли сюди, чи це тільки здається? Чомусь зникав то один, то другий сусід.

Правда, всі повертались на свої місця і знову бралися рубати вугілля.

— Де ти був? — запитав у одного з них Шамрай.

— Внизу. Угольок вантажив,— пролунала майже весела відповідь.

Чорта з два. Бернік. Хай Колосов старається, а Шамрай не поспішатиме. Йому оце підлабузництво ні до чого. Вислужуватися перед Скориком чи Колосовим він не буде. А дивний настрій усієї бригади можна пояснити. Люди скучили за роботою.

— Перекус,— скомандував Колосов.— Держи, от тобі шматок хліба.

— Іди ти знаєш куди! — вибухнув гнівом Шамрай і відповз убік. Ліпше вмерти з голоду, ніж брати милостиню від веселого капітана.

Годину перепочивали. І всю цю годину Шамрай м'яв між пальцями клятого скрученого, нікому вже не потрібного гвіздка, і думка про смерть не здавалася йому страшною чи неприпустимою.

Потім знову почувся голос Колосова. І знову довелося взяти в руки важкого, наче гиря, пневматичного молотка і приставити сталевий гартований зубок до чорних грудей вугільного пласта.

Розділ двадцятий

Дні минали, одноманітні й напружені, сповнені важкої, каторжної праці. Кінчався квітень сорок третього року. Ще кілька аркушиків зірвуть з календаря, і настане Першотравень. Коли сидиш у концтаборі, то думати про свято не хочеться. Від згадок ще дужче квилить роз'ятрене серце.

Але і в безпросвітності концтабірних днів настають світлі хвилини. Бувають вони тоді, коли доводиться проходити перед широким вікном акумуляторної і бачити Жаклін Дюрвіль. Шамрай ще здаля чує її низький гортанний голос, і зразу серце його починає нестримно калатати, котиться вниз по довжелезній нескінченній драбині, дзвінко перестрибуючи зі щабля на щабель. Сам він стає незграбним і зовні, мабуть, дуже смішним. В усякому разі, приводів для кепкування Жаклін завжди знаходить більш ніж досить. Здається, саме для Шамрая у неї припасено найдошкульніші слова. Мабуть, інколи легше вмерти, аніж пройти перед вікном, глянути в темно-сині очі дівчини. Чого вона так знущається?

А може, це тільки здається? Може, кожен з полонених думає так само, бо чужа ранка не болить ніколи, а своя завжди пече найдужче?

Може, й так, звичайно. Тільки Роман нізащо в світі не проміняв би хвилини, коли доводиться стати перед очима Жаклін і почути її голос. Хай говорить що завгодно, хай знущається як хоче. Все одно більшого щастя, ніж оця коротка мить побачення, на землі немає і бути не може.

Підходити до широкого вікна в стіні акумуляторної — те саме, що в прірву кидатися. Але нічого не поробиш, позаду довга черга полонених, ти стовбичиш у проході, як затичка в пляшці. Треба йти.

— А, це ти! — вуркоче насмішкуватий голос Жаклін.— Ну як, уже зловив гусака для завтрашнього свята чи тебе самого боші засмажать?

Неможливо зрозуміти — насміхається з Шамрая чи сама на себе злоститься. Нічого смішного в її словах нема, а хлопці довкола сміються. Вони вже давно помітили, як любить знущатися з Шамрая Жаклін Дюрвіль. Весела вистава, нічого не скажеш.

Роман завжди готувався до цих зустрічей, знаходив сотні гострих дотепів. А коли треба було відбиватися, всі вони зникали з пам'яті, як краплина води на гарячій черені. Знайти слово, що могло б стати відповіддю, ставало неможливим.

— А може, ти взагалі забув, що таке смажений гусак? — не вгавала дівчина.— Бери свого акумулятора і марш під землю! Зустрічай свято!

Шамрай мало не заплакав від почуття безпорадності. Слова її не дотепні, а грубувато-жорстокі. За ними чується прихований біль і роздратування. А як відповідати — невідомо. Треба швидше пройти повз вікно. І водночас страшенно хочеться хоча б на кілька секунд продовжити коротку хвилину.

Ні, не буде цього щастя. Жаклін уже простягає акумулятора наступному полоненому. Правда, робить це мовчки, видно, вичерпалися дотепи...

Та де там! Минула хвилина, і знову чути її низький голос. Знову комусь до серця добирається гострим словом. І в кого воно вдалося, таке настирне? На батька зовсім не схоже; той завжди врівноважений, спокійний, лагідний. Правда, на Дюрвіля Шамрай і дивитися не хоче. Це його найбільша рана й найпекучіше розчарування. Закручений вибагливим вузлом гвіздок Клода Жерве лежить у кишені. Кому він потрібен?

Злостячись сам на себе, на Жаклін і на весь світ, Роман підійшов до кліті, де, як завжди, стояли Дюрвіль, Колосов і блокляйтер.

Скорик став чогось заклопотаний. Рідше посміхається і зуби не шкірить. Глянув на Шамрая, пронизав його поглядом, ледь помітно ворухнув хлистом — проходь. Шамрай пройшов. І зразу почуття невагомості тіла в падаючій кліті перехопило подих, на мить затамувало хвилювання та болючі думки.

В забої він пішов в атаку на вугільний скляно-дзвінкий пласт, як на найлютішого ворога. Аж застогнав сталевий зубок пневматичного молотка. Поплив по риштаку колючо-блискучий у білому світлі акумуляторних ламп потік битого вугілля. Тільки тут, у шахті, Роман Шамрай відчував себе справжньою людиною.

— Молодець, добре рубаєш,— почувся з темряви вдоволений голос Колосова.

Шамрай хотів плюнути в його бік, але передумав.

— Молодець,— знову похвалив капітан. І тут Шамрай не втримався.

— Для вас стараюсь, пане майбутній блокляйтер! — вимкнувши пневматику, крикнув він. І знітився, чекаючи вибуху лайки, крику, може, навіть удару. Страшенно здивувався, коли Колосов весело розсміявся у відповідь:

— Правильно, правильно, для мене. Ну, давай рубай. Чого ж ти став? Святкувати будеш завтра...

Зник капітан Колосов за густою непроглядною чорнотою шахтної, курявою просоченої темряви. Ніщо в світі не може його роздратувати. Певно себе почуває, знає про своє неминуче підвищення.

Тільки куди він подівся, незрозуміло. Наче й вугілля в тому боці ніхто не рубає...

І знову у Романа Шамрая з'явилося дивне відчуття, що в лавах працюють не всі робітники, які спустилися до шахти.

От уже справді дурниці лізуть у голову. Шахта, як пляшка, має тільки один вихід, нікуди не втечеш з-під землі.

Під час перерви на обід шахтарі зійшлися до штреку. Шамрай оглянув їх підозріливо, причепливо. Всі тут, ніхто не зник. Чортівня якась йому ввижається.

Поруч стоїть машиніст шахтного електровоза Робер Коше. Веселий хлопець. Ніщо в світі не може зіпсувати йому настрою.

їздить на своєму електровозі по шахті як навіжений. Мабуть, так колись з вітерцем коногони вагонетки возили.

Коли Шамрай розповів про донецьких хлопців, Роберові страшенно сподобалося.

— У нас теж є коні в шахтах,— сказав він.— А слово «коногон» мені дуже до смаку. Так і зватимусь: Робер Коше, коногон!

З того часу нотка не те що приятелювання, а довіри появилася в їхніх стосунках. Ніхто не знає, коли і чому виникає між людьми дружба. Мабуть, найчастіше в роботі. Тут характери виявляються швидко...

Вони сиділи поруч, підпираючи спинами замшіле дубове кріплення. Шамрай уже навчився ділити свій шматок. У Робера на обід теж шмат хліба, тільки помазаний маргарином. Не дуже велика різниця, коли придивитися.

— Бошам в Африці теж трохи дали по шиї,— тихо сказав Робер.

— Хто дав?

— Англійці і наш генерал. Звичайно, до Сталінграда й порівняти смішно, але все-таки хоч щось.

— Хто це ваш генерал?

— Шарль де Голль. Чув?

Ймення випливло з найдальшого закутка пам'яті, довго кристалізувалося, шукаючи собі місця в навчальній течії думок, і нарешті знайшло. Де Голль не погодився з капітуляцією Франції, втік, став організовувати нову армію.

— Колись чув. Добре, хоч щось робиться...

— Так, це добре. Завтра Перше травня.

— Так, завтра Перше травня.

І зразу чомусь замовкли, немовби кожен знайшов важливішу тему для роздумів.

— А ми що тут робимо? — сказав Роман Шамрай.

— А що ми можемо зробити?

Шамрай не знайшов відповіді. Справді, що тут придумаєш?

Видно, це питання мучило не одного Шамрая. Увечері, після зміни, розійшлася чутка: троє полонених з сусіднього барака організували втечу, але хтось зрадив. Хлопців зловили на гарячому і завтра повісять. Так наказав комендант.

Чутка, раз появившись, стала обростати все новими подробицями. Роман уже згадав обличчя втікачів. Його сусіди навіть могли назвати їх на ймення, і хоча не всі дані збігалися, похмуре збудження оволоділо полоненими. І вже кожен картав сам себе за бездіяльність, за покору, за безсилля. Заздрість до втікачів народжувалася в серцях. От вони наважилися, ризикнули життям. Вони справжні люди.

Що ж робити?

Бийся головою в стінку, кидайся з лопатою на Скорика чи когось із німців, сам умри, але не сиди отак склавши руки! Вигадуй щось, винаходь, організовуй!

Самому нічого організувати не можна.

Отже, шукай друзів. З цього треба починати.

Гіві Джапарідзе?

Цілком можливо. Треба неодмінно поговорити з ним сьогодні ж. Не може бути, щоб вивітрилося з його пам'яті оте скориківське лікування. Завтра в шахті Шамрай неодмінно знайде Гіві і спробує узнати, на яку дудку грає сержант.

Силоміць одігнав думку про завтрашнє свято. Право на такий спогад треба заслужити.

Чого це заплакала, завила рейка? Що сталося в таборі?

Скорик вскочив у барак прожогом. Сам блідий, очі палають.

— Виходь на апельплац! Хутчій.

— А що сталося?

— Що в лісі здохло?

— Там побачиш, хто здихатиме.

Вони вийшли на апельплац і зразу все зрозуміли. Шибениці привезено. Вішатимуть утікачів. От тобі й початок свята.

Все відбулося як по писаному і забрало півгодини, не більше. Лаузе вийшов на ганок. Фельдфебель зачитав наказ: таких-то за спробу втечі скарати на горло. Змах руки капітана, і от уже погойдуються під пересувними, на автомашинах змонтованими шибеницями три трупи. Всім живим для науки, остраху та тверезих висновків. Завтра шибениці повезуть в інший табір, але з душі слід їхній зникне не скоро.

Хто ж зрадив? Нічого невідомо. Скорик ходить сердитий, напружений, погляд навіжений. Може, це його робота? Чого йому так хвилюватися?

Вони повернулися до бараку. Як мало треба часу для того, щоб стратити людину...

Ранком Колосов за звичкою підняв усю свою зміну до сигналу. Вишикував біля кухні, тихо сказав:

— Вітаю зі святом Першого травня, товариші!

У відповідь стримане шепотіння перебігло по рядах. Але ж Колосов — німецька шкура, підлабузник! Чого ж усі відповідають йому так радісно і охоче? А може, тут щось не те, може, чогось не знає Роман Шамрай?

Від навали суперечливих думок та сумнівів аж голова розколюється. Зараз треба йти брати акумулятор. Через кілька хвилин він побачить Жаклін. О, вже чути її низький, гортанний голос.

— А, це ти! — зустріла Шамрая дівчина.— Ну, як святкуєш свято? Добре?

— Добре! — вперше за весь час твердо відповів Шамрай. І не опустив вії, як робив це завжди, а просто глянув у глибину темно-синіх очей дівчини.

— Дивись ти! — засміялась Жаклін.— Який. став відважний. От тобі премія за сміливість!

І разом з акумулятором подала йому маленьку синю квітку, схожу на звичайний пролісок.

— Спасибі,— сказав Шамрай і засунув квітку собі за вухо.— Сьогодні справжнє свято.

Його вже відтерли від вікна, а він усе ще бачив сині, глибокі очі дівчини перед собою. Все змінилося на світі. Спомин про шибеницю на апельплаці зник. Жорстоке питання «що робити?» одійшло на другий план. Душу буйним морським прибоєм сповнила радість.

Жаклін приготувала для нього квітку!

А може, це не тільки для нього? Може, так вирішила вона відзначити Першотравень і всім роздає квіти?

Ні, щось не видно.

А навіть хай так! Шамраєва квітка єдина. Отже, дівчина думала тільки про нього.

Підніс руку до вуха. Є пролісок, ніде не подівся.

Біля входу в кліть, як завжди, Скорик, Колосов, Дюрвіль.

— Дивись ти, причепурився.— Між сухими, аж сірими губами Скорика блиснули сліпучо-білі зуби.— Дай сюди.

— Що? — холонучи, перепитав Роман.

— Квітку.

— Уб'ю! — сам не впізнаючи свого голосу, відповів Шамрай. І, видно, обличчя стало в нього таке, що Скорик здався, опустив руку.

Колосов навіть не глянув. Удав, що нічогісінько не помітив. А Дюрвіль приховав посмішку під дбайливо підстриженими вусами.

Шамрай пройшов у кліть. Торкнувся рукою квітки. Мабуть, дуже гарячими були вуха, бо зовсім зів'яло тоненьке стебло. До кінця зміни й засохне пролісок. Од цієї думки несподівано відчув сильний біль і розчарування. Ніде її зберегти, квітку... Не пристосоване життя Романа Шамрая для квітів...

— Ну, браточки, попрацюємо сьогодні на славу Першого травня,— голосно сказав Колосов, коли вони зібралися на шахтному дворі.

«На кого, на Гітлера попрацюємо?» — мало не вигукнув Шамрай. Але стримався. І добре зробив, бо слова Колосова потонули в схвальному гомоні. Ні чорта не можна збагнути!

І знову почалася звичайна карусель. Шамрай невідступно рубав вугілля в лаві, а полонені поруч то зникали, то знову з'являлися. І враження, ніби вугілля рубають не всі, ставало все виразнішим.

Куди ж вони ходять? Що роблять?

Не хочеться зараз про це думати. За вухом, придавлений шахтарським шоломом, лежав пролісок Жаклін. Квітка зів'яне, засохне, може, навіть загубиться десь у шахтній пилюці, але ніщо не зміниться. Вона була і зникнути зовсім не може ніколи. Що б не сталося, Роман Шамрай відчуватиме за вухом її ніжний дотик.

Під час обіду машиніст Робер Коше опинився біля Шамрая. Обличчя в півтемряві не видно, голос стриманий, хрипкуватий.

— Ти ось що,— сказав Робер,— про Жаклін забудь і думати. Це моя дівчина. Я її люблю.

— А вона тебе?

— Ми неодмінно рано чи пізно поженимося,— не схотів почути запитання Робер.— І не смій брати квіти від неї.

— А вона тебе? — повторив запитання Шамрай.

— А коли щось помічу, провалю тобі голову.— Хлопець аж захлинався від ненависті й ревнощів.

— Дурний ти, Робер.

— Чого це я дурний? — як півник, підскочив француз.

— Ти подумав про те, що я полонений і бачити її можу тільки через вікно в акумуляторній?

Робер Коше мить помовчав. Потім сказав:

— Пробач. Я таки, видно, справді дурний. Це від кохання. Ти не гніваєшся?

— Ні.

— Чому кохання робить людину дурнуватою?

— Не завжди. Історія знала й інші випадки.

— Це правда.

Коше знову помовчав. І все-таки сказав:

— А квітів від неї брати більше не смій.

Шамрай не відповів. Перерва скінчилась. Почалася робота.

Розділ двадцять перший

Після переклички того ж таки дня Павло Скорик, блокляйтер, знову вивів своїх підлеглих у широку балку за бараками і вишикував їх у дві шеренги. Сонце вже зайшло. Темрява налягла на Терран і охопила гори. Тиша цілковита, непорушна. Навіть важко повірити, що десь землю оперезали громохкі, сповнені грому сталі й тротилового вогню лінії фронтів.

Прожектори з вишок освітили дві шеренги полонених. Для чого ж привів їх сюди Скорик? Ходить уздовж строю, грається своїм хлистом, позирає то на полонених, то на вишку, де біля кулемета застиг німецький солдат.

Того білявого, божевільного, вже давно замінили. Цей досвідчений, до всього звиклий.

Нарешті Скорик спинився десь посередині строю, відійшов кілька кроків назад, щоб усім добре було видно, і наказав:

— Коваленко, до мене!

З першого ряду до блокляйтера кинувся полонений Коваленко. Не дійшов двох кроків, спинився, став струнко. На обличчі увага і повна готовність виконати найважче завдання.

«До речі, чому Коваленко не працює в шахті?» — подумав Шамрай.

— Коваленко, кругом! — наказав Скорик. Полонений слухняно повернувся обличчям до строю.

— Де твоя музика? — грізно запитав блокляйтер.

Коваленко похапцем вихопив з кишені окарину, приклав до губів і трохи похилився вперед, схожий на знак запитання. Яку музику хотів би почути Павло Скорик?

— Грай жалобний марш! — наказав блокляйтер.

У цілковитій тиші прохолодного вечора чути було не тільки кожну ноту окарини, а навіть хрипіння подихів музиканта. Жалібна музика лунала над дротяними загорожами, примітивна, пронизлива і від того ще більш зловісна.

Щось мало статися, хтось мав померти, інакше не можна було зрозуміти наказ Скорика. Передчуття смерті скувало всіх. Музика лилася й лилася, огидна і вересклива, схожа на вовче завивання.

Тричі повторив Коваленко мелодію, і тільки тоді Скорик махнув рукою, наказав спинитися. Шамрай ясно побачив відстебнутий клапан кобури і чорну ручку пістолета. Хтось мусив померти.

— Слухайте всі,— виразно сказав Скорик.— Я одержав наказ звільнити наш табір від падлюки і зараз прилюдно виконаю його, щоб більше нікому не кортіло вплутуватися у справи втікачів. Ті троє не з нашого барака. Ми за них не відповідаємо. Але в нашому бараці завелася падлюка, і зараз ми її покараємо.

Шамрай відчув холод у глибині грудей. Наказ коменданта (чий же ще наказ це може бути?) для Скорика — чудесний привід розправитися з ким завгодно. Ніхто не запитає, кого і за що розстріляв блокляйтер. Наказ коменданта — цим сказано все. Поруч Скорика відчувся рух. Шамрай глянув уважніше. Коваленко притулив окарину до рота. Очі його примружилися. В них і справді промайнула іскорка задоволення чи то лейтенантові тільки здалося?

— От він стоїть перед вами,— різким рухом вихопив пістолет з кобури Скорик,— падлюка! Зараз ми його покараємо.

Дуло пістолета, як вказівний палець, витягнулося до грудей Коваленка, але музикант не зрозумів значення того руху.

— Грай жалобний марш! — наказав Скорик.— Самому собі грай!

Коваленко слухняно заграв. Слова блокляйтера ще не дійшли до його свідомості. Потім окарина заскавчала, як поранений пес, і змовкла.

— Я? — крикнув Коваленко.

— На коліна,— наказав Скорик.

— Я? Але ж я... Я ж навпаки... Я...

Що хотів сказати Коваленко на своє виправдання, залишилося невідомим. Парабелум Скорика тричі гавкнув, здригнувся в руці блокляйтера. Коліна музиканта підломилися, і він, у земному поклоні схиляючись перед шеренгами, ниць упав на землю.

— Бачили? — хизувався Скорик.— Так буде з кожним, хто насмілиться порушити табірні закони! Начувайтесь!

У цю мить Шамрай не витримав. Ненависть вже давно визрівала в глибині його душі. Плани вбивства Скорика поставали в уяві не раз і не двічі, щоразу нереальні й фантастичні. Доводилося з жалем відкидати їх і братися до нових пошуків, усе тільки для того, щоб переконатися у власному безсиллі. Але ненависть гартувалася все більше і рано чи пізно мусила знайти собі вихід.

І Шамрай у якусь зовсім несподівану для самого себе мить

втратив відчуття реальності, перестав володіти собою. З другої шеренги він кинувся вперед, ривком до горла блокляйтера, і напевне грудьми зустрів би кулю, коли б залізна рука капітана Колосова не перехопила його в польоті. Роман хотів вирватися, але капітан, міцно струсонувши його, поставив на місце.

Скорик усе помітив і зрозумів.

— Нерви не витримали? — глузливо запитав він.— Вийди сюди.

Цей наказ стосувався Шамрая. Могутній порив, який кинув Романа вперед, розвіявся. Тепер треба розплачуватися. Ну що ж, лейтенант Шамрай зуміє вмерти.

— Дуже хочеться за горло мене взяти? — глузував блокляйтер.

— Дуже,— глухо відповів Роман.

— Так от, спершу ти кинешся до лопати, викопаєш ямку і поховаєш це падло,— наказав Скорик.— Ясно?

Шамрай мовчав.

— Я запитую: ясно? — підвищив голос Скорик.

— Ясно,— нарешті спромігся відповісти Шамрай.

— От так воно ліпше,— вже зовсім не боячись лейтенанта, блокляйтер сховав пістолет до кобури.— Барак, слухай мою команду. Праворуч! До кухні, кроком руш!

Проклинаючи себе за нерішучість і безсилля, Роман Шамрай самотній лишився біля тіла Коваленка.

Чому не застрелив його Павло Скорик?

Адже варто було тільки один-однісінький раз натиснути пальцем на спуск парабелума, і Роман лежав би поруч невдалого музиканта.

Чому не зробив цього блокляйтер?

Злякався гніву всього барака? Коли кинувся на нього, мало не збожеволівши, один полонений, то чому не могли піти за ним інші, десять, двадцять, може, навіть сто? Істерія передається через перенапружені нерви як по електричних дротах, блискавично.

Мабуть, саме цього й злякався Скорик.

Це все вірно й зрозуміло. А все-таки є в цій історії щось загадкове. Чому не німці, а Скорик скарав Коваленка? Чому не на апельплаці, на очах у всього табору, а в глухуватій табірній балці? Яке відношення мав заляканий, відданий Скорикові Коваленко до втікачів з іншого барака?

Чому? Чому? Чому?

Роман повільно опустився на землю, закрив долонями обличчя і довго сидів нерухомо. Пальцем намацав уже зовсім зів'яле стебельце проліска за вухом...

Робер Коше заборонив йому навіть дивитися на дівчину.

Смішно, життя стало дешевшим за одну кулю, малесенький шматочок захованого в міцну оболонку свинцю, а вони граються в кохання, ревнощі, пристрасті...

А все-таки шкода: зів'яв пролісок. Жаклін подарувала його саме Шамраєві, не комусь іншому, а саме йому.

Значить, треба жити. Треба жити!

Шамрай підвівся, взяв лопату, прикинув оком місце, почав копати землю. З вишки, як на небезпечну недобиту звірину, дивилося на нього невсипуще око кулемета, і німець-вартовий стискав пластмасові ручки, стежив за кожним рухом Романа Шамрая. Світло прожектора різало ніч велетенським ножем гартованої синюватої сталі. Темрява довкола ставала від того ще глибшою, щільною, як чорний граніт.

— Допомогти? — раптом почулося поруч.

Шамрай не злякався, не здригнувся. Не було вже в нього душевних сил для переляку, опору. Повільно озирнувся і побачив поруч велетенську постать Колосова.

— Допоможи.— Слово пролунало спокійно, байдуже.

Удвох вони швидко викопали неглибоку яму.

— Бери,— наказав Колосов.

Тіло Коваленка посунулося й зникло в могилі. Про неї, напевне, ніхто ніколи не згадає. Розбита окарина залишилася на витоптаній землі. Колосов підняв черепки, глянув, кинув у яму.

— Я, мабуть, скоро збожеволію,— сказав Шамрай.— Хіба таке може бути? Захотілося йому звести зі світу — взяв і вбив. Ні суду, ні доказів, ні провини. Може, він, Коваленко, і не знав тих втікачів.

— Ні, знав,— мовив Колосов.— Скорик не так просто до нього присікався.

— Блокляйтера треба вбити! — раптом переходячи від повної безнадійності до нетерплячої жадоби дії, весь наливаючись енергією люті, вигукнув Шамрай.— Давай подумаємо, як це зробити.

— Настане і його час,— невизначено відповів Колосов.

— Ти не хочеш мені допомогти?

— Ні, не хочу. Почекай.

— Я знайду інших, справжніх хлопців. Вони допоможуть...

— Може, й знайдеш. Тільки не поспішай. Охолонь, подумай...

Вони вже йшли до барака.

— Я зобов'язаний тобі життям,— сказав Шамрай.

— Всі ми комусь зобов'язані життям,— озвався Колосов.

— Це правда.

Вони підійшли до сьомого барака, спинилися. Війнуло дьогтевим духом креозоту. Десь високо в небі гули важкі літаки.

— Англійські,— сказав капітан.

— Звідки ти знаєш?

— Німецькі не так гудуть.

— Від них однаково мало користі.

— Це правда.

Вони знову помовчали, ніби не наважуючись зайти до барака.

Потім Колосов спитав:

— Отой скручений гвіздок, що його дав Клод Жерве, ти ще не викинув?

Шамрай кинувся на Колосова, вчепився йому в груди, як кішка. Велетень навіть не похитнувся.

— Звідки ти знаєш?

— Папа Моріс мені розповів.

— Він одурив мене, Клод Жерве,— Романа тіпала нервова пропасниця.

— Ні, він тебе не одурив. Він тебе врятував.

— Папа Моріс його навіть не знає.

— Ні, він знає його добре.

— Чому ж тоді...

— Коли папа Моріс довірятиме кожній людині з таким гвіздком у кишені, то опиниться за гратами через два тижні...

— Виходить...

— Виходить, тебе перевіряли. Важко повірити, що людина могла втекти з гестапо, тягнучи кайдани на руках. Але, виявляється, і така неймовірність можлива. Клод Жерве все підтвердив. Скажу правду: розповіді твоїй і я не вірив. А виявляється — все правда...

— Він повідомив... Він сказав...

— Так.

— Чекай,— розгубився Роман Шамрай,— що ж мені робити тепер?

У душі його вирували суперечливі почуття. Радість, обурення, гнів, захоплення вщерть сповнили серце і вже загрожували розірвати його закривавлені стінки, вирватися на свободу. Яким він буде, цей вибух,— невідомо, і страшно нагально вмерти в оцю хвилину свого найбільшого щастя. Отже, існують на світі і чесні люди, і справжня дружба! Одного цього переконання досить, щоб вихором підхопити людину, кинути її в танець, божевільний, захоплений, поганський.

З цієї миті все його життя буде іншим. Яким — невідомо, але іншим. Коли навіть доведеться вмерти, то й це не страшно, бо поруч стоятимуть друзі...

Захоплення вимагало дії, прагнуло вилитися в цілеспрямований рух. А до чого взятися — неясно. Може, Колосов знає більше, ніж сказав. Може, знає, до чого докласти несамовиту енергію радості, народжену в грудях Шамрая?

— Що ж робити? — вже, мабуть, всоте за цей день запитав він.

— У шахті роботи багато,— невизначено відповів Колосов.

— На Гітлера, значить, працювати?

— Може, на Гітлера, а може, й не зовсім,— ухилився капітан.— Ти на велосипеді вмієш їздити?

— На велосипеді? — не збагнувши зв'язку думок, наче лобом у стіну стукнувся Роман.— Звичайно, вмію.

— От і добре.

— До чого тут велосипед?

— Може, згодиться.

— Слухай, капітане,— розгнівався Шамрай.— Не мороч мені голову. Говориш якимись загадками, темниш, а чого — невідомо. Говори все до кінця...

— Про це не говорити, це показати треба,— усміхнувся Колосов.— Потерпи до завтра, в шахті все побачиш. Ходімо спати.

— Ні, так ти не підеш. Я хочу знати, куди зникають люди з забою, коли я пласт рубаю? Доки не відповіси, в барак не піду.

— А хіба помітно? — усміхнувся Колосов.

— Мені помітно.

— Завтра в шахті все побачиш,— обняв Шамрая за плечі капітан.— Там роботи вже небагато лишилося. Ходімо спати.

В цю ніч дрімота напливала на Шамрая прозорими, блакитно-рожевими хмарами і зразу ж зникла, розвіяна вітром радісного збудження. Романові пальці невідривно обмацували скручений гвіздок, немовби на самісінькому гострячку його знайшлося-таки щастя, і страшно, щоб не зникло воно, не розвіялося.

Що хоче показати Колосов у шахті? Куди зникали полонені? Знову запитання, запитання, але тепер є певна надія знайти відповідь.

І завтра він знову побачить Жаклін. Хай як завгодно сміється з нього, хай знущається, це вже нічого не змінить. Дотик зів'ялого проліска відчувається весь час. Квітки вже немає за вухом, загубилася непомітно, але водночас вона там є і не зникне ніколи. Роман Шамрай у тому переконаний.

А може, Жаклін завтра подарує йому іншу квітку?

Ти дурний мрійник, лейтенант Шамрай! Тобі мало однієї радості?

Ніч пролетіла, як чорна стріла, і сліду не лишилося. Встав уже Колосов,— видно, небагато йому треба, щоб виспатися. І Шамрай зіскочив з нар, умився, готовий спускатися в шахту.

— Ходімо?

— Почекай,— прогудів Колосов,— ще не дзвонили.

Як же вони тягнуться, ці останні хвилини. Дві події невідпорно насуваються на лейтенанта Шамрая: побачення з Жаклін і таємниця шахти. Що вони принесуть — радість чи знову горе? Ні, радість, напевне радість!

До вікна акумуляторної він підійшов, чекаючи нового чуда. Глянув на Жаклін, на її суворе, похмуре обличчя. Хотів щось сказати, але дівчина перебила йому мову:

— А, це ти? Відсвяткував Первомай? Потрібен тобі акумулятор чи очима в шахті світитимеш? Проходь, герой роману!

Що змінилося? Чому вона така? Про який роман говорить?

Нещасливий, украй нещасливий сьогодні день. А йому вже хтозна-що намріялося. Мабуть, і в шахті нічого хорошого він не узнає... Єдина розрада і втіха — зігнутий в три погибелі, вузлом зав'язаний гвіздок — незрадливий, вірний друг.

Папа Моріс підійшов до нього, як завжди привітний, може, навіть усміхнений. Треба йому сказати чи промовчати? Мабуть, ліпше мовчати.

— Приступай до роботи,— сказав Колосов.

Сказав і зник у нескінченному, химерно заплутаному лабіринті галерей старої шахти «Капуцин».

Шамрай узявся до роботи, але все не клеїлося в цей клятий день. Шланг біля пневматика луснув, довелося доточувати; невдало повернувся і боляче вдарив руку; зубки ламаються один за одним. І що воно за пласт такий трапився, будь він сто разів проклятий.

Міцна рука важко лягла йому на плече.

— Ходімо,— почувся голос Колосова.

— А тут хто буде?

— Хлопці.

Вони спустилися на нижній штрек, потім довго плуталися в густому мереживі старих виробок. «Ми вже, мабуть, кілометрів два пройшли під землею»,— подумав Шамрай.

Тепер вони опинились у давно забутій частині старої шахти. Замшілі, закам'янілі, обшиті пилюгою, як хутром, стовпи кріплень місцями вже підгнили. Дихни на них — і заваляться. По крутому ходку видерлись нагору. Видно, тут колись проходив штрек, потім вугілля виробили, а розробку закинули.

— Куди ми йдемо?

— Зараз побачиш.

Кам'яні брили низько нависли над головою. Вже доводилося не йти, а рачки лізти по гострому камінню. Там, де стеля, розчавивши підпори, зовсім прилягла до землі, блиснуло світло і почулося:

— Хто?

— Свої, свої,— прогудів Колосов.

— О, це ти,— мовив весело Гіві Джапаридзе,— прибуло нашого полку.

— Прибуло,— відповів за Шамрая Колосов.— Давай у лаву, Гіві. Ми з Романом тут попрацюємо. Через годину присилай зміну.

— Єсть.

Гіві Джапаридзе і його напарник зникли в темряві. Шамрай озирнувся, присвітив ліхтариком. Виробка нещодавно пройдена, кріплення тимчасове, але міцне.

— Зрозумів? — спитав Колосов.

— Ні.

— Бачив гору біля нашого «Капуцина»?

— Бачив.

— За нею долина. Там теж шахта. Колись звалася «Сан-мар'е» — святе болото, коли на нашу мову перекласти. Шахта неглибока, стовбур не вертикальний, а похилий. Вугілля з неї все видобули, а шахту закинули. Зрозумів?

— Здається, зрозумів,— завмираючи від щастя, сказав Шамрай.— Ви пробиваєтеся в ту шахту?

— Метрів сорок лишилося,— відповів Колосов.— Папа Моріс усе точно вирахував. А тоді...

— Що тоді?

— Що хочеш,— засміявся Колосов.— Можна вийти з «Сан-мар'е», зробити локшину з німецької комендатури, повернутися, нормально вийти на-гора, зняти номерки і лягти спати.

— Це можливо? — здивувався Шамрай.

— Все по науці розраховано,— усміхнувся капітан.

— А чим ти німців глушитимеш? Кулаками? Де зброя?

— Буде й зброя,— не схотів далеко загадувати капітан.— Давай до роботи.

Пневматики тут не було, довелося працювати вручну. Але навіть ця каторжна робота тепер видалася Шамраєві веселою прогулянкою — таке радісне збудження охопило його єство.

Все стало на свої місця. Немає більше загадок. Вухо ще відчуває дотик зів'ялого проліска. Життя прекрасне!

Розділ двадцять другий

Подолання останніх сорока метрів підземної виробки забрало мало не два місяці.

Здається, невелика відстань — сорок метрів, грудкою перекинути можна. А коли візьмешся прорубуватися крізь них звичайним допотопним кайлом, тоді розумієш, яка це робота.

Але за нелюдським напруженням праці стояла така смілива мета, що кожного разу йшов Роман Шамрай на зміну, як на справжнє свято. Все стало на своє місце, спокій в душі лейтенанта, та коли доводиться бачити Жаклін,— тінь набігає на лице.

З якогось часу дівчина його просто не пізнає. Колись видавалося, ніби знущально-веселі слова її, як ножами, розпорюють вуха. Зараз лейтенант півжиття віддав би, аби почути щось подібне. Коли він підходить до вікна акумуляторної, сині очі Жаклін дивляться на нього як на порожнє місце. Мовчки простягає спорядженого акумулятора і береться до другого, нічим не відзначивши присутність на світі Романа Шамрая.

Спершу лейтенант пробував якось привернути до себе увагу, але від того байдужий, відсутній погляд Жаклін не змінився. Роман просто не існував для дівчини.

Що сталося? Може, він завинив у чомусь?

Смішні запитання.

Чому має звертати увагу на якогось обідраного полоненого така дівчина, як Жаклін Дюрвіль? Що, в неї не знайдеться кращого, ліпше одягненого, вільного хлопця? З ним можна по місту пройтися, вина в барі випити, навіть поцілуватись...

Шамрай аж зубами скреготнув від однієї такої думки.

Далеко ходити й шукати адресу не треба. Робер Коше, молодий, вродливий, добре виголений, наче навмисне мотається перед очима на своєму електровозі. Де вже лейтенантові до нього!

Це все так, а все одно щемить серце, коли глянеш на Жаклін. Хочеться щось зробити, сказати, привернути до себе увагу, а нічого не спадає на думку, от і проходиш як у тумані повз дівчину.

Але триває це тільки короткі хвилини. Починається робота, і не лишається місця для думок про Жаклін. Вже зовсім небагато зосталося пройти до старих замшілих ходків «Сан-маре». От вирвемося на волю, відчуємо, яке гарне життя. Хоча б швидше!

Повільно, сантиметр за сантиметром, вгризалися полонені у тверду породу. Наче працьовиті кроти, рилися під землею, і коли існує примовка, що волю треба заробити, то саме такі випадки її породили.

У забої, який вів до «Сан-маре», кожен працював тільки по одній годині. Години ці за напруженням дорівнювалися цілій зміні, стільки сили забирала ця безконечна робота.

Але всьому на світі буває кінець. Одного разу Гіві Джапарідзе прийшов у лаву до Шамрая, мить помовчав, дивлячись, як вправно збиває крихке вугілля лейтенант. Потім сказав:

— Пробилися.

Шамрай так чекав цього слова, що навіть не зрозумів його зразу.

— Куди пробилися?

— До «Сан-маре».

— Туди можна піти?

— Ні, Колосов заборонив.

— Я все-таки піду...

— Ні, Колосов заборонив.

— А хто він такий, що може забороняти?

— Він командир.

Це слово прозвучало вперше за довгий час. І Шамрай збагнув, що саме в ту мить, коли впав останній шмат породи і потягло гнилим, затхлим вітерцем закинутих штреків «Сан-маре», все змінилося в житті полонених.

Вже навіть і не полонені вони, а щось зовсім інше, якась хай ще не визначена й не оформлена, але певна сила. У них мусить бути командир, і наказів його треба слухатися незаперечно.

Для військової людини найважливіше почуття — відчувати владу командира. Це не тільки влада, але й відповідальність за твоє життя, за кожен твій рух. Він може послати тебе на певну смерть, але він же тебе і виручить, вирве з рук кирпатої, бо він командир, і цим сказано все.

— Що ж далі буде?

— Ще не знаю, тільки тепер ми вже не полонені.

— А хто ж ми?

— Партизани.— У Джапарідзе аж очі блиснули від захвату.— Коли захочемо, можемо на поверхню вийти, ніхто не заборонить.

— А зброя?

— Нам її ніхто на тарілочці не піднесе. Самим здобувати треба.

— Це правда. Слухай,— раптом стишив голос Шамрай.— Як ти гадаєш, Скорик знає щось про нашу роботу?

— Ні,— категорично заперечив Гіві.— А чому ти спитав?

— Бо дуже хочу його вбити.

— Почекай,— сказав Гіві.

Тепер вони ждали якихось вирішальних подій, а дні котилися й котилися одноманітно, і ніщо не змінилося в їхньому житті, ніби

й не могли вони щохвилини вийти на поверхню через старі штреки в «Сан-маре».

— Чого ми ждемо? — наполягав Шамрай.— Коли вийдемо?

— Чого виходити? Прогулятися? — запитував Колосов.

— Гітлерівців бити.

— Чим? Кулаками?

— Де ж нам взяти зброю?

— Почекай. Витримка — велике діло. Французькі товариші теж не сидять склавши руки.

— Коли ж вони здобудуть ту зброю?

— Скоро. Тут не тільки про зброю думати треба.

— Це, чорт його бери, правда.

І знову доводилося рубати вугілля. Тепер робота стала легшою, бо в лаві працювала вся зміна.

— Бережіть сили, хлопчики,— не раз нагадував Колосов.— Норму зробили — й квит.

— Осточортіло мені,— обурювався Шамрай,— на Гітлера працювати.

— Нічого, нічого,— гудів Колосов.— Не підстрибуй, недовго вже нам тут нидіти лишилося. Ще не раз за двох попрацювати доведеться... На Гітлера...

І одного вечора, після перекличкн, капітан сказав:

— Завтра.

План, розроблений Колосовим і Дюрвілем, був простий. Об'єкт першого виходу — склади в сусідньому містечку Картуш. Слово це на французькій мові означає «патрон», і кому спало на думку так назвати містечко — неважливо. Склади там великі, а варта біля них незначна. Робер Коше все розвідав. В містечку й справді колись був патронний завод. Вибух може бути дуже пристойний. У Парижі його, звичайно, не побачать, але відчують добре. Отже, все ясно: завтра вночі перший вихід. На операцію піде десять полонених... Ні, полоненими їх тепер називати не випадає... Скажемо — десять бійців. Усі інші залишаться в шахті і видадуть повну норму вугілля. Ранком бойова група повернеться в шахту «Капуцин», разом з усіма вийде на поверхню і під конвоєм прибуде в табір. Алібі незаперечне.

Вони відпрацювали нічну зміну і цілий день вилежувалися на своїх соснових нарах, вдаючи, що відсипаються, готуються до роботи. Шамрай хотів заговорити до Колосова, капітан поморщився невдоволено і повернувся до Романа спиною.

Липневий жаркий день поділився на безліч хвилин, і кожна здавалася неймовірно довгою. Біля запилюжених вікон барака дзижчали маленькі чорні мухи. Жарко, як у печі, а все тіло їжилося від гострого ознобу чекання.

— Лежи спокійно,— не глянувши на Шамрая, наказав Колосов.

— Я лежу, я лежу,— мало не цокаючи зубами, відповів лейтенант.

Нарешті сонце закотилося за невисокі пагорби. Перекличка,

вечеря — і на роботу. На щастя, Жаклін в акумуляторній немає — не її зміна. Дівчина прийде сюди завтра ранком. Дуже цікаво знати, яким він буде, завтрашній ранок...

Напевне, кращий за всі попередні, що б не сталося уночі. Навіть коли доведеться вмерти, то й це краще за гниле табірне життя.

Вони попрацювали в забоях, може, з півгодини. Потім з'явився Колосов.

— Пішли. Гіві, ти залишаєшся за старшого.

— Щасливо вам,— відповів Джапарідзе.— Але знай: наступного разу я...

— Добре, добре,— прогудів Колосов.— Командуй.

У темряві, не засвітивши зайвий раз ліхтаря, вони дісталися до штреку, звідки вів ходок у шахту «Сан-маре».

— Всі тут? — спитав Колосов.

— Всі.

— По порядку номерів...

У низькому штреці вони не могли вишикуватися, але вправно розрахувалися, пізнаючи один одного по голосах.

— ...восьмий! дев'ятий! десятий!

— Як це десятий? — прогримів Колосов.— Чому ти тут, Джапарідзе?

— Я... я не міг...

— Ти зараз же повернешся на своє місце. Негайно!

Блиснув ліхтар. Промінь вихопив з темряви блискучі очі сержанта.

— Я не можу повернутися,— сказав Гіві.

— І все-таки ти повернешся.— Голос командира став невмолимо жорстоким.— Попереджаю, товариші: найменший вияв недисциплінованості командування каратиме за законами воєнного часу.

— Я піду,— тихо сказав сержант Джапарідзе. І повільно посунувся по штреку, немовби несучи на плечах неоковирний і незручний вантаж.

Колосов виждав довгу паузу, дослухаючись, як затихають у глибині підземелля уповільнені сержантові кроки.

— Зараз, товариші, ми переходимо до шахти «Сан-маре»,— сказав він.— Там перевдягаємося у звичайний одяг. Кожного з нас можуть убити — це не виключено,— тому жодної речі, яка могла б виказати нашу приналежність до табору Терран, при собі не мати. Французькі товариші забезпечать нас одягом і зброєю, а також велосипедами. Подвійна зручність: можливість швидкого маневру і безпека від собак-шукачів: слід велосипеда собака не бере...

«Значить, він розробляв цю операцію ще весною»,— відчуваючи, як завмирає серце, згадав запитання капітана Роман Шамрай.

— Є запитання?

Мовчанка.

— Рушили.

Все відбулося точно за планом. Десять комплектів одягу, подертого, але зовсім не схожого на шахтарський, лежало в ніші, вирубаній між стояками шахти «Сан-маре». Поклали його сюди, видно, недавно: одяг не встиг зволожитися. Переодяглися мовчки, акуратно склали брезентові шахтарські роби. Шамрай намацав свій талісман — скрученого цвяха — і рішуче, не питаючи дозволу Колосова, переклав у кишеню піджака,— він приносить щастя.

— Каски й акумулятори візьміть із собою,— наказав командир.

По похилому стовбуру, спотикаючись на шпалах колишньої вузькоколійки, обходячи покинуті, заіржавілі вагонетки, вони довго, може з кілометр, ішли вгору. З кожним кроком свіжішим ставало повітря. До виходу вже зовсім близько.

— Стоп! — сказав Колосов.— Шамрай, дай світло.

Роман мало не скрикнув від несподіванки. У невеличкій ніші, за стояком старого, вже поточеного водою кріплення лежала зброя.

Скільки часу, скільки довгих хвилин, що складалися в години, дні, роки, мріяв лейтенант Шамрай про цю мить. Інколи мрія ставала конкретною, руки відчували дотик зброї, оцінювали її вагу, надійність, точність.

Але тепер це було не маячіння, не мрія. Справжня зброя — кілька пістолетів, два автомати і один карабін — поблискувала в синюватому промені акумуляторного ліхтаря. Автомати різні, один німецький, другий англійський, але, мабуть, справні. Запасні обойми лежать поруч.

— Бери,— сказав Колосов, простягаючи лейтенантові німецького автомата.

— Спасибі,— відчуваючи, як сльози затиснули горло, відповів Шамрай.

— Що з тобою?

— Нічого. Це зброя.

— Так. Це зброя. Це тобі, це тобі.— Капітан швидко розподілив весь свій арсенал, собі взяв старого карабіна.— Ти, Морозов, і ти, Кикоть, беріть вибухівку. Були саперами?

— Були.

— Спеціальності не забули?

— Ні.

— Що з тобою, Кикоть? Чого ти плачеш?

— Ні, ні, я не плачу.

— Тепер слухайте мене. Каски й акумулятори залишаємо тут. До виходу на-гора сорок кроків. Велосипеди на поверхні.

«Видно, вже не раз побував тут Колосов,— подумав Шамрай.— Нічого дивного, на його місці і я провів би рекогносцировку місцевості».

Через хвилину вони вийшли з шахти.

Здається, нічого особливого не трапилося. Ну, вийшло десятеро озброєних, неголених, страшнуватих на вигляд чоловіків з бетонованого горла похилого шахтного стовбура. Але обличчя в них такі,

ніби оця мить найважливіша в їхньому житті, немовби саме для того, щоб її пережити, вони народилися, страждали, воювали.

Під ногами бетонована, пронизана рейками платформа. Ліворуч бункер, куди зсипалося вугілля, праворуч підйомні машини, ще далі лазня, де перевдягалися й милися шахтарі. Шахта стара, примітивна, до «Капуцина» й не порівняти.

Місяць, ще не повний, але вже сильний, пройшов свій невисокий зеніт і схилився до горизонту. В невірному його світлі все здається спотвореним, незнайомим і небезпечним. Але на серці не страх, а нервове піднесення, мало не захоплення.

Все це приніс єдиний дотик до зброї. У найглибшій суті своїй змінилися вони, взявши до рук автомати. З полонених, безправних, похмурих і пригнічених людей зразу обернулися на бійців, готових до перемоги й до смерті, одчайдушно сміливих, до безумства безстрашних. З гітлерівцями у них довгі й точні рахунки, не писані на папері, а глибоко, як на граніті, викарбувані в свідомості. Сплата, повна, щедра, починається в ту мить, коли в руках з'явилася зброя.

Ну, швидше до діла! Куди йти? Кому сплачувати рахунок?

Але покидати людьми й богом забуте подвір'я старої шахти «Сан-маре» Колосов не поспішав. Сховавшись від срібних місячних променів у вугільно-чорну тінь старого бункера, командир зібрав біля себе бійців.

— Півгодини,— сказав він,— даємо вам на те, щоб обжитися на шахті. Може, досягати стовбура й ховатися в ньому вам доведеться під натиском переважних сил супротивника. Тому кожен мусить точно знати, як вийти з шахти і як до неї зайти. Ви тут мусите почувати себе як удома. Через півгодини я свисну. А тепер обживайтесь.

І підніс до місячного променя чималу цибулину кишенькового годинника,— дивись ти, навіть це передбачили французи.

Ця несподівана затримка роздратувала Шамрая. Хотілося дії, стрімкої, цілеспрямованої. А тут на тобі, ходи по захаращеному битими вагонами, покрученими рейками, купами дрібного битого вугілля подвір'ї старої шахти, обживайся. І в той же час він добре розумів доцільність наказів Колосова. Зопалу, тікаючи, не зразу знайдеш хід у старий стовбур. Наступаючи такими малими силами, неодмінно треба думати про шляхи відходу. Це війна партизанська, своєрідна, після блискавичного удару треба швидко відійти, сховатися. Все продумав, все правильно робить Колосов.

Намагаючись триматися в тіні, Шамрай вийшов до брами. Велосипеди стояли, як круторогі барани. Ціла отара, штук двадцять, не менше. Визирнув на шосе. У місячному сяйві пустельне, безлюдне, воно збігало на пагорб, проходило по схилу і зникало десь у долині. Мабуть, там і розляглося містечко Картуш.

Дивно, відчуття справжньої свободи прийшло тільки зараз, від споглядання цього сіро-білого бетонованого шосе. Куди захочу, туди й піду. Автомат на грудях, запасні касети в кишені, не так-то легко тепер мене затримати.

Думка про Жаклін прийшла несподівано,— от шкода, не може вона зараз побачити Романа Шамрая...

Липнева ніч була теплою і задушною. Тиша стояла над Францією. До ранку ще далеко. Вони вийшли з шахти, мабуть, біля одинадцятої години. Все добре.

Згадавши наказ командира, лейтенант знову повернувся на подвір'я. До хвилини, коли пролунав тихий посвист, він уже міг пройти шлях від брами до стовбура навпомацки.

— Перевірка,— зібравши групу, наказав Колосов.— Марш до брами. Коли свисну, діставайтесь сюди.

Півгодини не минули марно. Ідучи кожен своїм шляхом, вони опинилися в стовбурі секунд за сорок, не більше.

— Молодці,— похвалив командир,— тепер слухайте диспозицію. Патронні склади на південній околиці міста Картуш. В центр, значить, нам лізти нічого. Ідемо по шосе вісім кілометрів, охорона там незначна, але все одно зважати на неї треба. За головною брамою — вартовий. В караульному приміщенні три солдати і єфрейтор. Може бути так, що біля брами два вартових, інколи вони чергують попарно. Вартових треба зняти без пострілів. Звичайно, в крайньому разі можна стріляти, але тиша мені подобається більше. Коли ми туди дістанемося, місяць уже зайде, буде темно. Шамрай, Мунтян, Ганковський, от вам ще зброя. Ви підете знімати вартових.

Три довгі ножі блиснули проти місячного світла.

— Нападу вони не чекають,— вів далі Колосов.— Тому, думаю, успіх забезпечено. Але можливі несподіванки. Морозов і Кикоть, з вибухівкою розібралися?

— Все готове.

— Добре. Ще є запитання?

— Немає.

— Ну що ж, товариші. Час добрий.

— Хвилиночку,— сказав Шамрай.

— Що там таке?

— Як ми будемо зватися?

— Не було б у тебе більшого лиха,— усміхнувся Колосов.— Підірвемо склад, а тоді придумаємо собі назву. Ще не заслужили...

— Ні, в бій легше йти, знаючи, хто ти такий,— сказав сапер Кикоть.— Я думаю, ми партизанський загін «Сталінград».

— Не заслужили ще ми такої честі,— раптом розсердився Колосов.— От повернемося, тоді й охрестимося. Марш!

Вони рушили до брами. Колись біля виходу була клумба. Тепер, занехаяна й забута, вона майже зовсім зникла, контури розпливлися, але один кущик синьо-фіалкових, схожих на волохате живе створіння геліотропів вижив і породив два суцвіття дрібних квітів. Шамрай нахилився, зламав міцне волохате стебло, кинув його за вухо, згадав Нуртре, шибеницю і Альбера... Ніна й Галя... Як там вони живуть, дівчата? І чи живуть взагалі? А чому б і ні?

Шорсткий стовбурець квітки голубив шкіру. Роман Шамрай

усміхнувся,— хороше це почуття. Залізна впевненість і рівновага пойняли його душу. Все буде добре і інакше бути не може.

На своїх велосипедах мчали вони по шосе, як безшумні хижі птахи. Біля кожного шляхового знака Колосов спинявся на мить — «запам'ятайте» — на кожному перехресті така зупинка тривала хвилину — «добре запам'ятайте». А потім знову політ темної зграї чорних птахів, цілеспрямованої, як постріл.

Місяць опустився до обрію. Посутеніло, але напис «Картуш», виведений чорним на блакитному щиті, вони побачили виразно. Зразу за щитом розвилка шосе.

— Нам праворуч. Тепер уже близько.

Ліворуч, на півночі, відчувалося сховане за суцільною зеленню садів місто. Тихе й сумирне, населене шахтарями й пенсіонерами, воно завмерло в нічній темряві. Ніде ні вогника. Мовчать собаки, люди давно поснули, а присутність міста все-таки відчувається.

— Стоп! — скомандував Колосов.— Ставте велосипеди до паркана.

Вони спинилися, приставили до муру своїх «коней». Що далі?

— Шамрай, Мунтян, Ганковський. Слухайте і дивіться уважно. От за цим рогом — склад боєприпасів. Брама — сто метрів від рогу. Вартовий може стояти перед брамою або за нею. Коли все замкнено, доведеться форсувати мур. Ясно?

— Ясно.

— Старший групи лейтенант Шамрай. Ми залишаємося в резерві. Все. Виконуйте.

— Єсть.

Тепер вони вже були не партизанами, а справжніми, добре дисциплінованими й навченими солдатами.

У темряві, безшумно, притискаючись до паркана, рушили і зникли, ніби в темну воду поринули.

Шамрай сунувся обережно, м'яко, наче кицька, навіть уявити не можна, звідки взялася в нього така спритність. Два бійці за ним, напружені, готові до бою. Ними володіло дивне піднесення. Почуття загострилися,— здавалося, вони можуть бачити крізь темряву, чути на віддалі багатьох кілометрів.

Потім лейтенант Шамрай почув сонне дихання. Не хропіння, а саме дихання, глибоке, спокійне. На мить спинився.

— Що там? — прошепотів Мунтян.

— Тихо. Хтось спить.

Хвилину вони вслухалися. Долоня Шамрая аж спітніла, стискаючи кинджал. Так, зовсім недалеко в темряві хтось спав.

Ще п'ять обережних кроків уперед. Кам'яний мур скінчився. Брама. Важка, дубова, міцно замкнена. Перед нею нікого. У брамі прорізана хвіртка. Теж, видно, замкнена добре. Охорона складу за високими мурами почуває себе, як у неприступній фортеці.

Це ж, видно, вартовий, що стоїть біля брами, так солодко, з присвистом дихає, захищений товстими дубовими дошками.

— Доведеться форсувати,— сказав Шамрай.— Ганковський, нахились, Мунтян, за мною.

Ганковський слухняно нахилився, впершись руками в мур. Шамрай вистрибнув йому на плечі, вхопився руками за верхній край стіни. Так і є, колючий дріт, але, звичайно, без електричного струму. Спритно, як кицька, вистрибнув нагору, зачепив одна за одну колючі дротини. Мунтян опинився поруч.

Сонне дихання унизу затихло, і вони затаїлися, нерухомі. Але подих змінився хропінням, заливчастим, музикальним, схожим на присвистування флейти.

Кляті дротини не послухалися і розскочилися, дзенькнувши. Знову довелося затаїтися. Ні, ніхто не почув. Похропує вартовий.

— Мунтян, тримай!

Тепер під дротами утворилася чимала дірка. Притиснувшись до каменю, можна спуститися вниз. Тихо, намагайся стрибнути безшумно, по-котячому. Від спритності тут не тільки твоє життя залежить.

Шамрай став на землю, допоміг спуститися Мунтянові. Хропіння не затихало. Обережно, боячись не тільки різкого руху, але й власного подиху, наблизилися вони до брами.

Прихилившись плечем до дубових стояків, стоячи спав вартовий, спираючись на гвинтівку зразка ще першої світової війни. Нічого дивного, чабани на Херсонщині вміють спати стоячи, спираючись тільки на тонку герлигу.

Праворуч від брами будівля. В маленькому вікні ледь помітний промінчик затамованого світла. Видно, караульне приміщення.

— Тихо,— прошепотів Шамрай.

Йому здавалося, що в удар треба вкласти всю свою силу. Адже вістря може потрапити в кістку чи в ремінь амуніції. Навіть дивно, як легко увійшов кинджал в людське тіло. Може, це помилка, може, не туди вдарив Роман Шамрай?

Ні, не помилка. Вартовий зсунувся по брамі, розпростерся темною плямою біля ніг, почулося хрипіння, булькання, ніби з великої перекинутої пляшки трохи вилилося води.

Потім знову настала тиша.

В будівлі прочинилися двері. Постать у німецькій формі, ледь освітлена, з'явилася на порозі, ступила крок уперед.

— Мюллер! — покликав єфрейтор.

Більше він нічого не встиг сказати. Мунтян стрибнув і вдарив своїм кинджалом.

«Чому так не страшно і просто вбивати на війні?» — подумав собі Шамрай.

— Одчиняй браму!

— Вона замкнена.

— Де можуть бути ключі?

— В караулці.

— Там солдати.

— Сплять. Ходімо.

В караулці, яка правила й за касарню, спали на залізних

ліжках три солдати. Добре поголені обличчя резервістів у блаженькому світлі гасової лампи здавалися обличчями мерців.

— Різати? — спитав Мунтян.

— Чекай. Бери ключі, от вони на столі. Одчиняй браму.

— А німці?

— Ніде вони не дінуться. Одчиняй і клич Колосова.

Чекання тяглося неймовірно довго. Шамрай стояв, звернувши на сонних німців свого автомата. Тьмяно світила лампа. Тиша. Поруч виріс Колосов.

— Що з ними робити?

— Нічого. Залишайся тут. Ворухнуться — стріляй.

— А ви?

— Ми не забаримося.

Приглушене тупотіння, швидкий рух почулися на подвір'ї. Шамрай приготувався чекати довго і аж здригнувся від несподіванки, коли Колосов знову з'явився біля нього:

— Сплять?

— Сплять.

— Бери зброю і харчі. Гаси лампу.

Вони вийшли, навантажені зброєю і мішком консервів. Двері за ними зачинилися тихо, як у темній воді. Вісім тіней стояло за рогом. Колосов розподілив вантаж.

— Поїхали. Кикоть, на скільки там вистачить шнура?

— На п'ять хвилин.

Шамрай ясно уявив, як у глибині склепу боєприпасів, підбираючись усе ближче до запалу, по бікфордовому шнуру повільно повзе непомітний вогник.

— Стій,— скомандував Колосов.— Кикоть, ви там не помилилися?

— Ні, товаришу командир, зараз ударить.

І воно справді вдарило. Пролунав вибух, схожий на зітхання розлюченого фантастичного звіра. В небо фейєрверками злетіли райдужні вогні. Вони опадали золотим колоссям, перетворювалися на квіти соняшників, вогняною пилюгою падали до землі, щоб знову й знову злетіти вгору.

— Добрячий був склад,— сказав Колосов.

Шамрай чомусь згадав сонних німців, їхні старечі, мало не мертві обличчя. Що з ними зараз?

Тепер, їдучи на велосипедах до шахти «Сан-маре», вони всі страшенно захотіли голосно, переможно заспівати. Хтось навіть спробував, але Колосов обірвав різко, майже грубо:

— Рано співати. Розіб'ємо Гітлера, тоді заспіваєш.

Дорога назад здалася добре знайомою і значно коротшою. Ще не вірячи в таку неймовірну удачу, вони поставили свої велосипеди, склали в стовбурі зброю та консерви...

— Може, хоч банку з собою можна взяти,— попросив Мунтян.

— Все залишаємо тут,— обірвав його Колосов.

У глибині стовбура переодяглися в свої брезентові роби і стали звичайними полоненими з шахти «Капуцин». Знайомими перехода-

ми вчасно повернулися до своїх забоїв. Уся операція забрала годин п'ять, не більше.

Після зміни, здаючи акумулятор, Шамрай побачив Жаклін. Стояла вона біля виходу, напружена, сердита.

Несподівано навіть для самого себе Роман згадав про квітку за вухом, хотів узяти її, щоб подати дівчині.

— Не смій,— помітивши його рух, люто прошипіла Жаклін.— Можуть здогадатися. Дурень.

І вже не звертаючи на Шамрая ніякої уваги, простягла руку до акумулятора.

Розділ двадцять третій

Щось сталося на Східному фронті. Що саме, зразу не узнаєш. Але, видно, гітлерівцям добре перепало. Капітан Лаузе і раніше ніколи не був веселим, а тепер став зовсім чорний. Французи розповідають усякі байки про танкові бої десь у районі Курська, але де правда в їхніх розповідях, а де вигадка — не збагнеш.

Відлуння бою, як його не приховуй, зразу розповсюджується на цілий світ. Доходить воно й до Террана і викликає у кожного полоненого нестримну жагу дії.

Полоненим, що тисячами кілометрів віддалені від рідної землі, важче, ніж бійцям на фронті. Для солдатів існує ясний і незаперечний наказ командира; полоненим треба самим віддавати накази і самим їх виконувати.

Колосову тепер кожної миті доводилося заспокоювати своїх шахтарів. То один, то другий підлазив до нього і вимагав, щоб наступного разу і його включили в бойову групу. Спокійний, «непробивний» капітан усім обіцяв, заспокоював, і все залишалося по-старому — ніхто більше не виходив з шахти «лоскотати гітлерівців», як говорив Мунтян. Звичайно, всі вони знали — кожна така операція вимагає величезної підготовки: велосипеди, одяг, автомати самі не з'являються. Але так хотілося знову відчути зброю в руках, дихнути вітром волі. Грозове, електричне напруження все відчутніше нагніталося в таборі, страшно й цікаво було уявити його вибух.

Стався він зовсім не там, де сподівався Роман Шамрай. Одного вечора, після перекличкн, Скорик знову вивів полонених у балку, вишикував у дві шеренги. Походжав перед строєм, граючись своїм хлистом, аж доки не з'явився капітан Лаузе. Полонені притихли, зацікавлені. Це вперше за весь час існування табору сам заступник коменданта прийшов у балку.

У виставі того вечора найпершу роль, очевидно, мав зіграти Павло Скорик. Його аж розпирало від почуття власної значущості і влади.

— Дозвольте починати? — виструнчився він перед Лаузе.

Капітан уважно подивився на Скорика. В очах блокляйтера собача відданість. На Скорика, мабуть, можна покластися. Ні во-

роття, ні прощення йому немає. Якщо німецьку армію буде розбито, його повісять у першу чергу. Зрадників не милують. Це давно відомо.

Почекай, почекай! Як він подумав! «Коли німецьку армію розіб'ють»? Як могла з'явитися така думка? Вона злочинна й неприпустима! Капітан Лаузе ніколи не дозволяв собі думати про щось подібне...

Чи не міг помітити хто тінь цієї мислі, прочитати її в капітанових очах? Чого оцей блокляйтер так пронизливо дивиться?

Та ні, дурниці, ніхто на світі ще не навчився читати думки. Але про поразку все-таки подумав. Значить, вона може бути. Значить, це можливо?

Ні, не буде поразки! Буде перемога і повний тріумф німецької армії. «Сьогодні ми тільки Німеччина. Завтра ми цілий світ». Це слова гімну, вони переконливі й горді, а коли там, на Курській дузі, для вирівнювання лінії фронту і довелося трохи відступити, то це нічого не важить...

Все-таки на серці тривожно. Спершу все було так тріумфально, радісно, святково, непогрішимо. А потім Москва, Сталінград, Ростов, Курська дуга. Звичайнісінькі назви далеких міст, а лунають зловісно. Годі про це. Капітан Лаузе не має права замислюватися...

А що буде з його будиночком і дочками, які в оцю пору вже, мабуть, збираються лягати спати в мирному містечку Реехаген, недалеко від Берліна, коли туди прийдуть...

Якесь божевілля. Чому з'явилися ці думки? Хіба не завойовано всю Європу? І годі замислюватися. Оцей Скорик ніколи не замислюється, він тільки виконує накази, і від того йому добре живеться на світі.

— Починайте,— сказав недбало капітан.

Скорик віддав честь, чітко повернувся кругом і сказав:

— Увага!

Тиша над табором запанувала смертельна. В такі хвилини саме й вирішується, хто залишиться живим, а хто вмре.

— Увага! — на вищій ноті повторив Скорик.— Військовополонені, я звертаюсь до вас від імені командування. Остаточна перемога вимагає напруження всіх наших сил. Ми з вами працюємо на шахті «Капуцин», усе віддаємо для справи перемоги. Ми всі кревно зацікавлені в перемозі, бо зв'язані однією ниточкою,— в разі чого ні вас, ні мене не помилують. Всі ми разом допомагаємо фюреру перемогти.

— Наволоч,— процідив крізь зуби Шамрай. Але Скорик, хоча й почув, не звернув на це слово ніякої уваги.

— Але є ще на світі мерзенні люди,— вів далі блокляйтер,— які не збагнули значення великої ідеї нашого дорогого фюрера і намагаються затримати прихід світлого дня перемоги. Звичайно, не серед нас, у мене й думки не було такої, а серед людей поза табором, французів. Расово й духовно нижчі за нас з вами, вони уявили себе повноцінними людьми. Для боротьби з ними потрібна

збройна сила. Фронт вимагає найкращих воїнів, німецьких солдатів. Нам з вами довірено організувати сили дисципліни й порядку. Мене призначено командиром загону внутрішніх дисциплінарних сил. Я запрошую всіх вас вступити до мого загону, добре пам'ятаючи про одну ниточку, якою ми всі разом зв'язані, і про спільну нашу відповідальність.

«Бач, заспівав Лазаря,— подумав Шамрай.— Видно, у них там, на Курській дузі, справи гірші, ніж здається. Даремно заливаєшся соловейком, голубчику, раніше в карні загони ніхто не йшов, а тепер і поготів не підуть. Нам нічого відповідальності боятися. Один учорашній вибух — от і всі виправдання. Ні плямочки зради немає на наших серцях».

— Я запитую,— на найвищій ноті крикнув Скорик,— хто хоче записатися до мого загону? Обмундирування, харчі, зброя — все приготоване. Слухай мою команду. Добровольцям вийти вперед. Кроком руш!

«Чорта з два вийде хтось до тебе»,— зловтішно подумав Шамрай. І мало не похитнувся від несподіванки — в шеренгах відчувся рух, і одинадцятеро полонених, ні хвилини не вагаючись, вийшли зі строю, стали перед Скориком.

— Молодці! Хто ще? — запитав блокляйтер.

Ще один полонений приєднався до групи.

— Добре подумайте! — наполягав Скорик.

Немає відповіді. Роман Шамрай дивився і очам своїм не міг повірити. Невже ці дванадцятеро не розуміють, яка близька перемога? Невже тепер, переживши найважче, вони вирішили заплямувати себе зрадою?

Нічого не можна збагнути. Ну, чого їм іти в цей загін? Це ж вірна смерть, коли не від кулі французького партизана, то після розгрому Гітлера просто в петлі. Зрадники ні в кого не викликають жалю чи співчуття. Навіть господарі ставляться до них з огидою...

На що ж розраховують ці дванадцятеро? Правда, вони завжди стояли осторонь Колосова, в шахті не працювали, про перший вихід бойової групи нічого не знали. Це так, конспірація не порушилася, можна бути спокійним. І все-таки хочеться крикнути: «Хлопці, схаменіться!»

Глянув на Колосова. Стоїть, очі в землю, обличчя закам'яніле, ніби зовсім байдуже йому до зради.

Що ж робити?

Нічого. Треба брати приклад з капітана. У нього вчитися витримки.

— Прекрасно! — аж захлинався від захоплення Скорик, звертаючись до тих дванадцяти.— Вітаю вас із вступом до мого загону. Для вас починається зовсім інше життя. У вчинку своєму ви не розкаєтеся ніколи.

Справді, щось двозначне прозвучало в його словах, це насмішка, іронія чи так тільки здалося?

Ні, здалося. Знову гримить Скорик, звертаючись до полонених:

— А ви, недалекоглядні й нерозумні, ще не раз пожалієте, згадуючи мить, коли не стало у вас відваги зробити крок уперед, стати поруч з майбутніми героями. Буде каяття, та не буде вороття. Все. Я вас покидаю. Гер комендант призначив на місце блокляйтера...

«Цієї хвилини жде не діждеться Колосов»,— подумав Шамрай. Але у вухах несподівано пролунало:

— ...полоненого Гіві Джапарідзе! Три кроки вперед! Кругом!

Гіві вийшов, спинився, повернувся кругом. На обличчі ні тіні здивування.

— От ваш новий керівник і начальник! — гукнув Скорик.— Слухайтеся його, як слухалися мене, і все буде добре.

Потім підійшов до Лаузе і доповів:

— Нового блокляйтера призначено. Ядро загону сформовано. Які будуть накази?

— Хай ідуть у барак,— наказав комендант. Повернувся і, важко тягнучи ноги, почвалав до себе. Мозок його свердлила тільки одна думка: «Невже справи у нас такі погані, що я міг подумати про можливу поразку Німеччини? Невже я неповноцінний німець? Що ж робити?»

Це сакраментальне запитання ставив перед собою не один капітан Лаузе. Мільйони людей, перекинутих війною на інший кінець світу, замкнені в концтаборах і вільні, удачливі й нещасні, здорові й поранені запитували себе: «Що робити?» — і гірко каялися, коли виявлялося, що життя поставлено не на ту карту, і ставали щасливими тільки тоді, коли знаходили певну, точну відповідь.

Роман Шамрай належав до щасливих. Він знав, що йому робити. Вже скінчилося літо, почалася дивовижна, чимсь дуже схожа на українську, французька осінь. Прорізаючись крізь монолітну зелень садів, червоно блиснуло перше осінне листя. Подовшали ночі. Дихання океану стало прохолоднішим і вогкішим.

А на шахті «Капуцин» ніщо не змінилося. Зміна за зміною, вранці і ввечері спускалися в забої, тільки тепер замість Скорика суворий і поважний Гіві Джапарідзе стояв поруч Колосова й Дюрвіля біля кліті, ретельно рахував полонених.

Так котилися й котилися дні, і став стиратися з пам'яті одчайдушно сміливий наліт на Картуш. Може, ніхто й не планує виходити на поверхню зі зброєю в руках? Шамрай спробував заговорити про це з Колосовим і одержав точну відповідь:

— Почекай, ще не уварилася юшка.

Капітан нічого більше не став пояснювати, і лейтенант набрався терпіння, чекаючи, доки ж та юшка увариться. Видно, вогонь під казанком був не сильний, пригашений, бо чимало днів минуло, доки Колосов перед спуском у шахту сказав:

— Сьогодні.

— Я вас зрозумів,— намагаючись стати цілком офіційним, переводячи стосунки на стару армійську основу, відповів Шамрай. І зразу ж подумав про Жаклін. Попрощатися з нею хоча б погля-

дом не вдасться: не та зміна. Але ранком, коли вони повернуться з операції, дівчина буде на своєму місці. Лейтенант Шамрай неодмінно принесе їй квітку. Це може бути скромний геліотроп, квітка-сонцепоклонник, а може, щось розкішніше, скажімо, троянда. Роман не буде дарувати квітку дівчині, а тільки покаже її. Цього цілком досить.

Того вечора ні Дюрвіля, ні Робера Коше в шахті не було, але все відбулося як по писаному. На цей раз двадцять бійців опинилося в групі. Видно, добре уварилася юшка, чималу операцію розробили командири.

У стовбурі «Сан-маре», вже перевдягшись, склавши брезентові роби, вони довгенько чекали, доки повернеться Колосов. Аж тривожно стало на серці — де він подівся? Капітан прийшов високий, могутній, ніби темна брила відділилася від стіни похилого стовбура, і всім зразу стало спокійніше. Велике це діло — надійний, впевнений голос командира. Найменший його нюанс не лишається непомічений. Часто значно важливішим буває не те, що саме говорить командир, а як говорить.

На цей раз слова Колосова лунали впевнено, навіть зухвало.

— Чимала робота перед нами, хлопчики,— сказав він.— Три дні тому гестапо викрило й заарештувало в Террані групу французьких товаришів, членів резистансу, французького руху Опору...

— А хіба вони теж щось роблять? — здивовано запитав Кикоть.

— Більше, ніж ми з тобою,— гостро відповів командир.— Групу заарештовано невелику, але, зачепившись за цю ниточку, гестапо може викрити й знищити всю організацію Террана. Я хочу, щоб ви зрозуміли,— грані між французькими товаришами і нами стерлися. Ми всі робимо одну справу. І провал французької групи — це і наш провал. Ясно?

— Ясно.

— Завдання таке. Ми виходимо на поверхню, сідаємо на велосипеди і дістаємося до Террана. Там атакуємо гестапо, розбиваємо камери, французьких товаришів випускаємо на волю,— їм є куди сховатися, їх зустрінуть, а самі знову повертаємося сюди. Перед тим Кикоть, Мунтян і Морозов, під командуванням Шамрая, ідуть уперед, до нафтосховища, знімають вартових і підривають баки. Це перший удар, він відверне увагу гестапівців. Виконавши завдання, група Шамрая приєднується до основного загону. Повертаємося всі разом.

— Красота! — захоплено вигукнув Мунтян.— Я готовий.

— Рано ще радіти,— перебив Колосов.— Розраховувати на те, що гестапівці спатимуть, не доводиться. Звичайно, елемент раптовості існує, і перевага буде на нашому боці. Але слід приготуватися до справжнього бою. В ньому можуть бути забиті і... поранені. Саме про них я хочу сказати. Ніхто не має права залишитися там живим. Удар буде несподіваним, сили гестапівців тут незначні, але підкріплення їм може з'явитися за півгодини. Можливо, доведеть-

ся відступати з боєм. Пораненим будемо допомагати, але слід зважати і на непередбачені випадки. Ясно?

Вони і це розуміли. Треба мати сміливість піднести пістолета до власної скроні чи лягти на гранату, вирвавши з неї чеку. Це закон партизанської війни.

Розібрали зброю і вийшли з шахти. Знову відбулося вже знайоме і щоразу несподіване чудо перетворення безправних полонених на озброєних партизанів. Цього разу в ніші між стояками кріплень лежало одинадцять автоматів. Хтось, невідомий, небачений, добре подбав про зброю для загону.

В цю мить Шамрай чомусь подумав про просту, непомітну Францію маленьких міст і сіл, шахт і заводів, про руки, які принесли й поклали тут зброю, про жінок, які акуратно і дбайливо залатали оці старі піджаки, про сміливих людей, заарештованих гестапо. Цієї ночі він ішов у бій саме за неї. Може, доведеться полягти в цьому бою. Можливість, передбачена командиром. Вмирати не хочеться, ох, як не хочеться вмирати саме зараз, а страху в серці немає.

Місяць світив над Францією, круглий, повний. Велосипедисти пролітали по шосе.

Перед першими будинками на околиці Террана Колосов наказав спинитися. Тінь віддалилась від паркана, за нею друга. Почулися тихий посвист, мотив пісні.

До них підійшов Колосов. Про що вони там говорять — почути неможливо. Потім усі троє повернулися до загону. Шамрай пізнав Робера Коше і мало не скрикнув від здивування.

А власне кажучи, чого дивуватися? Хіба не разом вони в шахті працюють?

— Щоб не блукати по місту, нам дали провідників. Шамрай, Робер піде з тобою. Другий товариш зостанеться з нами.

— Марш-марш,— сказав Робер, стрибаючи на велосипед.

«Найкоротша та дорога, яку ти добре знаєш»,— ще на фронті Шамрай не раз чув цю примовку і переконався в її справедливості. Біля нафтосховища вони опинилися хвилин через п'ять.

— Обережно,— попередив Робер,— вартові за рогом і біля брами.

— Морозов, Мунтян,— сказав лейтенант.

— Єсть,— почулося захоплене шепотіння молдаванина.— Це для мене робота.

Їх не було хвилин п'ять, не більше. Морозов повернувся перший. Голос його тремтів і затинався:

— Товаришу лейтенант, ваш наказ виконав.

У Мунтяна голос не тремтів.

— Готово,— коротко доповів він.

— Кикоть, у вас усе в порядку?

— Як на крейсері,— відповів сапер.

— Давайте!

Коли вибухнули й загорілися підірвані головою шашкою бензобаки, вони вже встигли від'їхати метрів на триста.

— Не могли знайти довшого шнура,— вилаявся Шамрай.

— Економити матеріали треба,— резонно виправдувався сапер.

У Террані стало ясно, як удень.

Потім димова хмара опустилася до землі. Світло місяця потьмяніло. Куля його стала темно-червоною, позбавленою променів і покотилася крізь кучугури диму, як гаряче ядро.

До будинку гестапо вони встигли вчасно. Хлопці вже висадили вхідні двері. У підвалі Колосов намагався відкрити важкими прогоничами замкнені камери.

Шамрай забіг у коридор підвалу, освітлений ліхтарем.

— Товаришу командир, ваше завдання виконав. Втрат немає.

— Чорт, не відкриєш без ключів,— вилаявся Колосов.

— Де вони можуть бути?

— Де? На другому поверсі. У коменданта гестапо.

— Давайте підпалимо будинок. Зразу вискочить.

— А заарештовані куди подінуться?

— Треба штурмом другий поверх узяти.

На другий поверх вели дерев'яні сходи з різьбленими дубовими поручнями. Пройти по них неможливо. Тільки висунься, б'є автомат.

— Телефон відрізали? — раптом згадав Шамрай.

— Ні.

— Ідіоти. Вони ж підкріплення викликали.

— Це і без телефону ясно.

— Товаришу командир, гранати знайшов,— вбіг до передпокою Мунтян.

— Красота! Давай сюди.

— Це моя спеціальність,— сказав Ганковський.— Знадвору зайду. Ви їхню увагу на вулицю відверніть.

— Давай,— погодився Шамрай.— Хлопці, вогонь!

Кам'яний двоповерховий будинок аж похитнувся від зливи вогню. Потім нагорі дзенькнуло розбите скло. Один за одним гримнули чотири вибухи, і настала тиша.

— Мунтян, обережно розвідай,— наказав Колосов.

Звиваючись, переповзаючи із східця на східець, вростаючи в дубові поручні, Мунтян поліз угору. Тиша. Виставив руку, помахав долонею. Ніхто не стріляє. Осмілівши, визирнув.

На килимі у великій кімнаті ще стікало кров'ю шестеро фашистів.

— Де ключі?

Дотик до теплих трупів викликав млосне відчуття нудоти.

— Ось вони,— вирвав ключі з кишені мертвого офіцера Мунтян.

— Вниз! Швидко. Робер, забирай своїх друзів.

Важкі залізні засуви впали з громом. Сім чоловіків і три жінки вийшли в коридор, у бляклому світлі ліхтаря страшніші смерті.

— Добрий улов був у гестапівців,— сказав Шамрай.

— Можеш бути певний,— відповів Колосов.— Хлопці, вогню

під будинок — і ходу. Треба відірватися, доки до них підкріплення надійде. Робер, ти готовий?

Робера Коше і його друзів уже не було в будинку гестапо.

— Вогню, хлопці, вогню,— командував Колосов.

З вулиці почулися короткі, схожі на фортепіанні трелі черги автоматів. За всіма правилами військової науки капітан залишив бойову охорону на перехрестях праворуч і ліворуч гестапо. Тепер на лівому фланзі почався бій. Видно, встигли підійти гестапівці з сусіднього міста.

— Чорт,— вилаявся капітан,— з боєм доведеться відходити. Брешеш, відійдемо. Вогню, хлопці, вогню!

Кикоть приніс з гаража дві каністри бензину, вилив на килим, одійшов, вистрелив у калюжу раз і вдруге. Загуло, заграло, набираючи сили, веселе полум'я. Весь будинок зразу огорнувся димом, наче у темну шаль загорнувся.

Колосов побіг на ріг, звідки почулася стрілянина.

— Що тут у вас?

— Дві машини проривалися. Одна гестапівська, друга — французька поліція.

— Де вони?

— За рогом. Видно, чекають підкріплення. А тоді оточать...

— Чорта з два! Відходити!

Після вдалого партизанського нальоту це найприємніша команда. І було б зовсім добре, якби вдалося відірватися від погоні.

Не вдалося. Постріли чулися з усіх боків, ніби велетенський невід охоплював Терран, загрожуючи всіх заплутати в свої тенета.

— Мене поранено,— сказав Морозов, затискаючи долонею почорнілий рукав.

— До велосипеда дійдеш?

— Спробую.

Стрілянина почулася на околиці, і вже ставало незрозумілим, хто і звідки стріляє.

— Їхати зможеш? — запитав Морозова командир, коли вони добігли до місця, де стояли велосипеди.

— Ні, рука пробита.

Стрілянина наблизилася, пролунала зовсім з іншого боку,— видно, прибуло ще якесь підкріплення. Червоне сяйво пожежі розлилося по всьому місту. Пахло масним нафтовим димом і паленим м'ясом.

— Шамрай,— наказав Колосов,— ви і Ганковський залишайтеся і прикривайте наш відступ. Через п'ятнадцять хвилин — відходьте...

— Годинника немає...

— Орієнтуйтеся приблизно.

— Єсть, відійти через п'ятнадцять хвилин.

Роман Шамрай добре знав, що ця команда для нього і Ганковського — певна смерть, але навіть натяку на протест не з'явилося в його думках. Наказ Колосова логічний і вірний, як пункт статуту. Шамрай на місці командира вчинив би так само.

Тепер треба думати про те, як краще виконати цей наказ.
— Ганковський, займайте позицію з того боку вулиці.
— Єсть.
— Я буду тут. Велосипеди наші за парканом.
— Навряд чи згодяться нам велосипеди,— сказав Ганковський.
— Згодяться. Ще як згодяться.

Озирнувся, хотів попрощатися. Колосова та загону вже й сліду немає. Тільки неясні тіні мерехтять у кінці вулиці. І коли вони скінчаться, ці кляті пожежі? Таку ілюмінацію роздмухали, що й на різдвяній ялинці можна показувати. Ну, гаразд, п'ятнадцять хвилин — час короткий. Може, й витримаємо...

— Ганковський, порядок?
— Порядок,— донеслося з другого боку вулиці.
— Я подам сигнал, коли можна відходити.
— Ясно.

Розділ двадцять четвертий

Тепер вони зосталися вдвох у центрі освітленого багровим полум'ям пожарищ міста. Вулиця вливалася в шосе, яке вело до шахти «Сан-маре». Тут треба було затримати німців на п'ятнадцять хвилин.

Терран причаївся, затих, але враження це облудне. В кожному з будинків повно люду, і, напевне, ніхто не спить цієї ночі. Куди Робер Коше повів своїх товаришів? Це не має значення. Вони на волі, і все. Серед них було таке біляве, зовсім молоде дівча. Років чотирнадцяти, не більше. Невже і воно боролося проти фашистів?

— Машина,— почувся з другого боку вулиці голос Ганковського.

Гудіння мотора виникло біля палаючого гестапо, наблизилось, завернуло на їхню вулицю.

Автомобіль появився з-за рогу, мов чорний бугай, освітлений червоною загравою. Два автоматники лежали на крилах, виставивши вперед свою зброю, як гострі роги.

Ганковський ударив перший. Черга пройшлася по крилах, по радіатору, прошила кабіну. Автоматники зсунулися на землю, живі чи мертві — невідомо, а от шофер не житиме, це напевне. Машина посунулася по інерції десяток метрів і стала. З її кузова, як горох, посипалися на землю солдати.

Тепер Шамрай вступив у бій. Автомат затріпотів у його руках, як живе створіння. Солдати попадали, сховались за машиною, хтось розпачливо крикнув. Тепер починалася трагедія. Два бійці напевне не могли надовго затримати цілий взвод. Час вимірювався краплинами пролитої крові. Цих краплин повинно бути якомога більше...

Перший удар гестапівці скерували на Ганковського. Вміло, за всіма правилами воєнної науки, оточували вони квартал, прагнучи взяти живим партизана.

Шамрай сплутав усі їхні плани. Саме тоді, коли німці збиралися кинутися в атаку, знову пролунала його черга. Один солдат клюнув носом у землю і закляк навіки, два інших поточилися й зникли,— видно, влучно лягли Шамраєві кулі...

Тиша видалася неприродною.

— Ганковський, живий?

— Поранений,— почулося у відповідь.

— Триматися можеш?

— Ще можу. Ти відходь.

— Не минуло п'ятнадцяти хвилин.

— Вже все минуло. Іди...

— Ганковський!

Мовчання запанувало по той бік вулиці.

Димні хмарини зсунулися, заволокли пожарища й місяць. Півтемрява коливалася над Терраном. І тиша. Тиша перед грозою, перед смертю. Тепер уже напевне можна відходити.

А може, живий Ганковський? Шамрай перебіг вулицю, впав на землю. Партизан лежав мертвий. Обличчя темне в багровому світлі. Очі закриті.

— Прощай, Ганковський.

Тепер можна відходити. П'ятнадцять хвилин минули напевне. Чи треба йти прямо до шосе на «Сан-маре» — невідомо. Мабуть, краще заплутати слід. Прямий шлях уже напевне перетято.

Шамрай завернув за ріг, глянув на стіну будинку і побачив чорні літери на біло-рожевій у відсвіті місяця й пожарища табличці: «Rue de Bordeaux» — вулиця Бордо.

На мить спинився вражений. Десь тут, зовсім недалеко, живе Жаклін. Вона, напевне, не спить у цю горобину ніч...

«№ 37» постав перед його очима. До Жаклін зовсім близько, тільки чотирнадцять будинків, кварталів два-три, не більше. Ніколи не дійде до дев'ятого номера лейтенант Шамрай.

А може, скочити на велосипед і спробувати прорватися?

Він повернувся назад, узяв велосипед, сів на нього, натис на педалі. І зразу ж над головою, як хмарина гострих смертоносних стріл, просвистіли кулі. Тиша виявилася зовсім не такою безлюдною. Шамрай кинувся в незнайомий завулок, і там ударили постріли. Ще ривок, уже в другий бік,— і така ж вогняна зустріч. Величезна сітка вогню затягалася довкола лейтенанта. Вільною залишалася тільки вулиця Бордо.

Полум'я пожарища стало пригасати. Хмари чорного диму погустішали, заволокли небо. Сутінь охопила місто. Місячні промені в'язли в чорному диму, ніби в густій багнюці.

Кроки почулися зовсім близько. Ковані чоботи гупали десь за рогом. Довелося покинути велосипед, упасти на землю, схопити автомат...

Чотирьох солдатів, які вискочили на вулицю, Шамрай зустрів чергою, точною, як прямий удар кулака. Один фашист упав, інші підхопили його і зникли за рогом. Тепер вони добре побачили, кого ловлять. Лейтенант від них не втече.

«Хоча б потемнішало. Господи, хоча б потемнішало!» — палко молив свого жорстокого і невблаганного бога лейтенант Шамрай. І, наче у відповідь на цю молитву, щось глухо бухнуло в районі нафтосховища, мабуть, обвалилася якась стеля чи підвал, і полум'я погасло. Тільки місяць, клятий місяць світив і світив над Терраном.

Тепер доводилося тікати, заплутуючи сліди, відчуваючи, як дедалі щільніше затягується довкола горла туга петля. Почувся стук дверей, голоси. Пролунала німецька, потім французька мова. Видно, боячись випустити партизана, гестапівці прочісували не тільки подвір'я, але й будинки. Надто коштовним був би для них такий «язик».

Шамрай уже не мав точного уявлення, на яку саме вулицю загнали його переслідувачі. Петляючи завулками, він давно втратив орієнтацію. Очевидно, треба спробувати з боєм прориватися на «Сан-маре», бо сіть густішає і вирватися вже важче.

Роман перескочив паркан, через садок пробрався в друге подвір'я, визирнув на вулицю. Нікого немає. Отут він і чекатиме. Коли підійдуть гестапівці, зустріне їх вогнем і спробує прорватися. Сидіти склавши руки, ждати, доки тебе застрелять,— злочин перед самим собою. Коли є в тебе хоча б один шанс із тисячі, треба його використати.

Зовсім недалеко почулися голоси. Мабуть, прочісують сусідній квартал. Ну що ж, почекаємо. Живим у полон він все одно не здасться. А коли пощастить покласти мертвим ще одного гада, то останній бій Романа Шамрая не минув марно.

Голоси почулися ближче. Рвучко розкрилися двері в якомусь будинку, мабуть, їх зірвали разом з петлями. Лейтенант зручніше перехопив автомат. Зараз почнеться останній, зовсім останній бій.

— Тихо,— раптом пролунав поруч знайомий голос,— іди сюди.

Чиясь міцна рука лягла йому на плече. Він здригнувся, як від удару, озирнувся і в місячній півсутіні побачив Жаклін.

— Ти? — знетямилася дівчина.

— Я,— відповів Шамрай.— Тікай! Зараз буде бій. Чому ти тут?

— Я тут живу. Іди сюди

— Куди?

— В будинок.

— Зловлять, як мишу в пастці.

— Побачимо. Іди! Іди, я тобі кажу! За мною йди!

Шамрай завагався. Поява Жаклін, її несподіваний наказ, обличчя, освітлене пригашеним промінням місяця,— все здавалося нереальним. Може, йому наснилася ця ніч з її багровими заграваами, смертельною небезпекою, свистом автоматних черг і запахом паленої нафти? Може, варто тільки різкіше ворухнутися — і зразу прокинешся в бараці...

— Іди, я тобі кажу,— мало не крикнула Жаклін.

Зовсім близько, в сусідньому будинку, зірвалися з петель і розкрилися навстіж двері. Шамрай повів автоматом.

— Іди додому,— наказав він Жаклін.— Тобі тут не місце.

— Ідіот,— прошепотіла дівчина.— Це вірна смерть. А є шанс врятуватися, мізерний, але все-таки шанс. Іди!

— Який шанс?

— Зараз побачиш. Іди.

І стільки переконання, бажання порятунку, може, навіть ненависті було в її голосі, що Шамрай погодився.

— Іди сюди!

Слідом за дівчиною він зійшов на невисокий, три сходинки, ганок і опинився в темному коридорі. Двері праворуч, очевидно в кімнату, розкрилися й закрилися за ним.

— Роздягайся,— наказала Жаклін.

— Де папа Моріс?

— Його немає вдома. Роздягайся, я тобі кажу!

— Нічого не розумію.

— Роздягайся! — мало не заплакала Жаклін.— Зовсім! Довго я тебе проситиму? Ну! Ніколи розмовляти! Вони зараз будуть тут! Роздягайся!

У цілковитій темряві кімнати, де вікна було затягнено картонними шторами світломаскування, Роман не міг побачити обличчя дівчини.

— Роздягайся! Може, вдасться їх одурити...

Десь близько почулися голоси. Вийти неможливо.

Шамрай слухняно роздягся.

— Іди сюди,— Жаклін взяла його за руку.— Це що таке?

— Автомат.

— Дай мені.

— Ні, автомата я не віддам.

— Ховай сюди, під ковдру. Лягай, тут ліжко... Обніми мене...

Шамрай простягнув руки, обняв Жаклін і з жахом відчув її оголене тіло. Потрясіння було блискавичним. Ніби велетенська електрична іскра пронизала лейтенанта. На мить зникло розуміння смертельної небезпеки.

— Обніми мене! Міцно! — наказувала дівчина.— Це єдиний шанс...

— Ти збожеволіла,— через силу сказав Шамрай,— ти теж загинеш!

— Можливо,— відповіла Жаклін.— Тепер усе залежить від того, хто зайде — німець чи француз.

Після того настала хвилина важкого чекання, сплетіння суперечливих відчувань і почуттів, від високого захоплення до смертельного страху. Вони лежали нерухомо, всім тілом відчуваючи одне одного, а думали про останню, вирішальну, напевне, смертельну мить. Пам'ять про такі хвилини не зникає все життя.

Почувся грюкіт, впали засувки. Гримнуло кілька кроків по коридору, двері до кімнати розчинилися. Різкий білий промінь елект-

ричного ліхтарика вихопив з темряви відкинуте у солодкій муці обличчя Жаклін, оголені плечі й груди, тінь Шамрая над нею...

Секунду тривала пауза, довша за вічність. Той, невидимий за темрявою, відрізаний світлом ліхтаря, ошелешено мовчав, настільки разючим був контраст між пожежами, гонитвою за втікачем, видимою смертю і любовною сценою, розкритою перед його очима. Потім пролунало французьке, трохи збентежене: «Пардон», двері зачинилися, зник промінь ліхтаря, і знову смоляна темрява запанувала у кімнаті.

— Француз,— тихо сказала Жаклін і від радості, від розуміння віднайденого щастя міцно поцілувала Шамрая. Все тіло її тремтіло у нервовій пропасниці, вона вже сміялася полегшено, радісно і, шукаючи захисту, тулилася все ближче до Романа.

І тоді сталося те, що мусило статись. Ні Жаклін, ні Шамрай ніколи в житті в тому не каялися. Смертельна небезпека до нестями загострила всі почуття. Лейтенант ладен був швидше вмерти, ніж випустити дівчину з обіймів. Коли вони отямились, над світом панувала урочиста музика цілковитої тиші.

— Я люблю тебе,— сказав Роман Шамрай.

— Мовчи,— відповіла Жаклін.

— Я дуже давно тебе люблю.

— Мовчи. Я теж. Мовчи. Слухай...

Лейтенант прислухався. Десь далеко чулися короткі черги автоматів. Хто там може вести бій? Невже Ганковський отямився? Ні, він був мертвий, напевне мертвий. А втім, неважко помилитися, коли смерть розпростирає над тобою своє багрово освітлене, димне крило, а над головою свистять кулі.

— Що ж тепер робити?

— Не знаю. Почекай, до ранку ще багато часу.

— А ранком?

— Побачимо.

— До ранку я мушу бути в шахті.

— Почекай, потім про це подумаємо. Коли б ти тільки знав, як я тебе люблю, давно люблю, з того дня, як ти з'явився на шахті. Я зараз така щаслива, що навіть вмерти не страшно.

— Ні,— ніжно голублячи волосся Жаклін, сказав Шамрай,— ми мусимо жити. Після війни ми поженимося...

— Ми вже поженилися,— усміхнулася Жаклін.

— Так. У моєму житті не було більшого щастя.

— Правда?

— Правда.

Вони знову поцілувалися. Десь у місті стрілянина знялася, як зграя галасливих птахів, і припала до землі, затихла.

Скрипучі кроки почулися в садку. Шамрай здригнувся, намацав автомат.

— Ні, це батько,— сказала Жаклін.

— Що ж робити?

— Нічого.

— Ти скажеш йому?

— Не знаю. Одягайся швидко.

— От маю командира. То роздягайся, то одягайся.

— Це добре, що ти можеш жартувати.

— А ти?

— Зараз побачиш. Одягайся, швидше.

Лунко ляпаючи босими ногами по підлозі, вона підбігла до столика, клацнула вимикачем,— ясно засвітився акумуляторний ліхтарик.

— Яка ти гарна,— сказав Роман.

— Правда? — Жаклін трохи запнула легенький халатик.

Одягтися Шамрай не встиг. Рипнули двері, і на порозі виріс папа Моріс. Світло падало просто на його обличчя. Лейтенант бачив, як нижня щелепа Дюрвіля безпорадно одвисла, він дико повів очима, глянув на Жаклін, на розгорнутий халатик, клацнув зубами, як собака, що ловить муху, і вимовив:

— Ти?

— Я,— відповів Шамрай.

Більше папа Моріс не сказав ні слова. Похиливши голову, виставивши вперед важкі кулаки, він кинувся на Шамрая. Спочатку Роман розгубився, потім спробував захиститися, але даремне,— жорстокий удар кулака десь нижче сонячного сплетіння збив його на землю, дух захопило, і в очах попливли концентричні то світлі, то чорні кола.

— Падлюка,— хрипів Дюрвіль.— Коли ж ти встиг...

Тут Жаклін не витримала, кинулася до батька, схопила за плечі, відкинула набік, хтозна-де й сила взялася.

— Не смій! — крикнула вона.— За ним гналися, я його врятувала.

— Зараз я за тебе візьмуся, паскудниця,— сказав папа Моріс.— Видно, як ти його рятувала. Сорому не знаєш. Це щастя, що твоя мама не дожила до такої ганьби!

— Якої ганьби? — перепитала Жаклін.— Щоб ти знав, це мій чоловік, я люблю його...

Почувши ці слова, папа Моріс раптом осунувся, ступив три кроки до столика, сів на стілець, опустив голову на складені руки. Широченні плечі його затремтіли, здригнулися...

Жаклін підбігла до батька, обняла його.

— Батьку, що з тобою?

Але папа Моріс оволодів своїми нервами. Встав, кулаками, як мала дитина, витер сльози з очей, пальцем розправив вуса, глянув на Шамрая, одягненого, готового до всякої несподіванки.

— Автомат твій де?

— Під ковдрою,— відповіла Жаклін.

— Саме там йому місце.

— Я точно виконав наказ командира,— вибухнув Шамрай.— Мого напарника вбили, а я тримався більше, ніж п'ятнадцять хвилин.

— Знаю. Все правильно.— Обличчя папи Моріса темнішало, ніби над ним проходила грозова хмара.— Тільки в одному ти по-

миляєшся: товариша твого вбили кілька хвилин тому. Тоді він був лише поранений.

— Звідки ви знаєте?

— Це тільки здається, що Терран мертвий, нічого не бачить, не чує. А справді — з кожного будинку хтось зорить або слухає.

Він перевів погляд на дочку і знову мало не заплакав.

— Як же ти могла, Жаклін?

— Іншого виходу не було.

— Як це так?

Розповідь зайняла хвилину, не більше.

— А потім?

— Що потім?

— Потім ти...

— Так, потім я стала його дружиною,— уже з викликом, готуючись до останньої краплі крові боронити своє кохання і свого чоловіка, відповіла Жаклін.

Папа Моріс дуже точно відчув і настрій, і тон дочки.

— Що ти знайшла в ньому? — майже розпачливо вирвалося з його уст.

— Ти хочеш знати, що я в ньому знайшла.— З очей Жаклін полетіли іскри гніву.— Я тобі скажу. Ми всі щось робимо: випускаємо листівки, Бі-Бі-Сі слухаємо, зведення розповсюджуємо, інколи німецьку машину підірвемо. Це все дуже добре, звичайно. Але скажи мені, чому це, коли стало потрібно розгромити гестапо, то попросили радянських хлопців?

— Вони мають велику практику. Вони багато воювали...

— От саме за це я його й люблю. Зрозумів?

— Ти несправедлива, Жаклін,— сказав Шамрай.— Без французьких товаришів ми нічого б не зробили...

— Знаю. Я хочу, щоб батько зрозумів, чому я тебе люблю.

— Не виконав я маминого заповіту,— гірко сказав Дюрвіль.— Не довів тебе до щасливого вінця.

— А мені здається, ти виконав його якнайкраще,— усміхнулася Жаклін.— Батьку, подумай, адже все чудесно. Гестапо згоріло, товариші на волі. Нафтосховище зірване. Я вийшла заміж. Хіба не досить для однієї ночі?

— Як для моєї старої голови, то навіть забагато,— сказав Дюрвіль.— Але ніч ще не скінчилася. До ранку далеко. Треба подумати, щоб у цю ніч ти не стала вдовою.

Жаклін здригнулася, притулилася до Романа.

— Не смій так говорити. Накличеш нещастя.

Дюрвіль глянув на годинник.

— Скоро третя. Годину треба почекати. Хай вони заспокояться. Потім поїдеш на «Сан-маре». Я знаю, де твій велосипед.

— Ви думаєте, на шосе немає патрулів?

— Ні, поставити патрулі на всіх шосе — значить розпорошити сили, а їх у комендатурі Террана і без того обмаль. До ранку вони сидітимуть тихо, як миші. Роздивлятимуться тіло того... ворожити-

муть, хто він, звідкіля з'явився. На ньому нічого особливого немає?

— Ні, ми переодяглися в «Сан-маре».

— Добре.— Він глянув на Жаклін і знову спохмурнів.— От ніколи не думав, що буде воно таким, твоє весілля. Це, мабуть, єдине таке в історії людства. Гаразд. Весілля то весілля. Ми всі ще живі. Півгодини у нас є напевне. Зараз я знайду пляшку вина...

Ридання перехопили йому горло. Дюрвіль затамував їх, аж у глибині грудей щось скрипнуло. Повернувся, щоб ніхто не бачив його обличчя, і рівною ходою вийшов з кімнати.

— Страшенно шкода його,— мовила Жаклін.

— Ти вже каєшся?

— Ні, я не каюся... Я дуже люблю тебе, тепер сильніше, ніж будь-коли... Але це дуже страшно — побачити батькові сльози...

Роман Шамрай не відповів. Різноманітні, суперечливі почуття тіснилися в його душі. Але над усім цим хаосом збурених почувань, як велетенський смолоскип, розгоряючись з кожною миттю все жаркіше, палало кохання до Жаклін. Ненависть до гітлерівців, обережність, думки про майбутні табірні дні, смерть Ганковського, власні страждання — все відсунулося і заховалося за повним, всеосяжним щастям.

— Чому ти мовчиш?

— Я думаю про тебе,— відповіла Жаклін,— як страшно, що треба повертатися в концтабір.

— Безпечнішого місця у Франції зараз для мене немає.

— Це правда. Смішно й сумно, але правда: концтабір для чесної людини у Франції — найбезпечніше місце.

З'явився папа Моріс, врівноважений, спокійний, навіть усміхнений. Волосся ретельно зачесане. В одній руці пляшка, в другій таця з трьома келихами.

— Не журись, Жаклін,— сказав він, і ніхто не міг би помітити, якого напруження волі вимагає ця усмішка, спокійний голос, рівні рухи.— Мені вдалося знайти досить пристойну пляшку для твого весілля.

І широким рухом наповнив келихи темно-червоним вином.

Розділ двадцять п'ятий

Виїхавши на пагорб між Терраном і «Сан-маре», Шамрай озирнувся. В долині, де агатово густіла темрява, лежало місто. Місяць уже зайшов. Погасло пожарище. Жодне вікно не світиться. Ні промінчика, ні руху в долині. Здається, навіть можна почути, як дихають сонні люди. Яка ж вона оманна й химерна, ця тиша.

Роман спинився на перевалі бугра, став на шосе. Йому б зараз мчати вниз так, щоб аж вітер свистів у вухах, а він стоїть і дивиться на невидимий темний Терран, не в силі розпрощатися з цією ніччю. На розставання Жаклін подарувала йому квітку, ма-

леньку, чорну в півтемряві жоржину. Вдень вона, мабуть, виявиться темно-червоною.

Що вона робить зараз? Мабуть, лягла спочити, може, навіть заснула, а може, лежить на ліжку, впершись очима в темноту невисокої кімнати, і думає про нього, лейтенанта Романа Шамрая. Як це гарно знати: про тебе хтось думає. Ти ніколи не був самотнім на світі, друзі завжди були поруч тебе, але це були тільки друзі. Тепер у тебе є людина, яка стала частинкою тебе самого, твоєї душі, твого серця. Це водночас і щастя, і відповідальність, і тривога. Життя стало повним, як той келих вина, що його налив папа Моріс. Жодної краплини з нього не розхлюпає Роман Шамрай.

А Жаклін, мабуть, скоро збиратиметься на зміну. Вони разом з батьком підуть на «Капуцин», стануть невидимими, але від того не менш відчутними в широкому потоці робітників Террана. Він мусить якомога скоріше побачити її у вікні акумуляторної. Чого ж він стоїть отут, на белебні, в цілковитій темряві передсвітання, чого чекає?

Він знову сів на велосипед. Шосе ніби само помчало під колесами. Одне перехрестя, друге, третє. От уже й «Сан-маре».

Ну, тепер швидше в шахту. Каска з ліхтариком на місці. Друга каска, залишена для Ганковського, поруч. Може, забрати її? Ні, хай лежить. Адже на світі бувають чудеса. Він ладен був присягтися, що Ганковський мертвий, а виявляється... Хай лежить каска.

Далі, в глибині стовбура, дві брезентові роби, а поруч акуратно складений одяг партизанів. Спецівку Ганковського треба забрати. Її тут лишати не слід. Значить, у загоні «Сталінград» є вже загиблий боєць.

Цим загиблим, напевне, міг бути він. Думати про таку можливість не хочеться. На світі є Жаклін, дружина, і хоча б для того, щоб не завдати їй горя, він мусить жити.

— Дружина.

Він уголос сказав це слово. В безлунні шахти воно завмерло недалеко, хоч мало право прогриміти на цілий світ. В людській мові мало вагоміших слів. Вслухайся-но тільки — дружина!

Тісні ходки зустрічали його як добрі, надійні друзі. Вони ще не раз приведуть його...

Куди?

До дружини чи до смерті? Все переплелося на цьому світі.

Колосов зустрів Шамрая сердито, ніби лейтенант порушив наказ, спізнився і має бути покараний.

— Прийшов? А Ганковський?

— Там. Спецівку його взяв.

— Мертвий?

— Так.

Якоїсь малесенької певності бракувало у відповіді.

— Точно знаєш? Живим він у полон не потрапив?

— Ні, це я знаю точно.

— Після зміни все докладно розкажеш. Берись до роботи.

Чого він такий сердитий, напружений, Колосов? Адже завдання виконано, погоню вдалося затримати, загін зробив своє діло, і по справедливості командир мусив би зустріти Шамрая як героя. А замість того...

Гаразд, потім будемо міркувати над етичними проблемами. Зараз треба рубати вугілля. Двадцяти шахтарів не було в шахті. Треба надолужувати, щоб нікому й на думку не спало, що цієї ночі на «Капуцині» працювала неповна зміна.

— А Морозов? — різко запитав Шамрай, коли Колосов з'явився біля нього вдруге.

— Вже його на-гора видали.

— Важко поранений?

— Ні, не дуже. Крові багато втратив. Май на увазі: у нас на шахті в цю зміну сіла лава. Одного привалило, одного поранило.

— Ясно.

Таке траплялося і раніше. Вже не один полонений лишився у шахті, похований надійніше, ніж у глибокій могилі. Про техніку безпеки на «Капуцині» ніхто не думає. Загинув полонений — звичайнісіньке діло, не варте навіть розмови з начальством. Аби тільки комендант табору розписку одержав.

Нарешті настав кінець цієї, мабуть, найдовшої в житті Романа Шамрая зміни. Кліть винесла їх на поверхню просто і звично, ніби нічого не сталося вночі, ніби не вмирали люди, не палало нафтосховище, не святкували весілля. Все спокійно на шахті «Капуцин».

Гірничий майстер підписав розписку. Блокляйтер Гіві Джапарідзе вручить її заступникові коменданта табору капітану Лаузе. Той віддасть писарю наказ викреслити із списків прізвище Ганковського. От і все. Від жорстокої простоти ставлення до людського життя й смерті холодно ставало на серці, але до цього всі давно вже звикли.

Зараз він побачить Жаклін. Усім серцем прагнув Шамрай цієї зустрічі і водночас до нервової лихоманки боявся її.

Голос він почув ще здаля, непомітно поправив темно-червону жоржину за вухом і підійшов до вікна.

Нічого не прочитаєш на обличчі Жаклін: весела, глузлива, спокійна.

А це ж його дружина. Люди, ви чуєте, це його дружина!

Шамрай мало не вигукнув це слово вголос і зразу ж схаменувся, затис зуби, щоб якось сам собою не ворухнувся язик.

Був тільки один погляд, один тільки благесенький промінчик блиснув у зіницях Жаклін. Примружився, поспішив відійти, зразу захотілося повернутися і ще раз глянути в глибокі сині очі...

Невже неможливо їм знову зустрітися? Неправда, Роман Шамрай добре знає переходи в шахту «Сан-маре». Адреса відома. Попередити Жаклін можна завжди. Правда, ходити одному по вулицях Террана небезпечніше, ніж у клітці тигра прогулюватися, але про це можна не думати.

Без пригод прийшли вони в табір. Над околицею Террана, там, де вчора височіли балони нафтосховища, ще звивався, безсилий

димок. Це зовсім недалеко від табору. От, мабуть, світло було в бараках, коли почалася пожежа. А в центрі, де гестапо,— тихо. Тільки обгорілі стіни стирчать у вуличці біля площі.

Вони відійшли від бараків, сіли просто на землю біля муру табірної електростанції. Дотик нагрітої вересневим лагідним сонцем глини був схожий на приховану ласку.

— Розповідай,— наказав Колосов.— Розповідай усе по порядку.

Шамрай помовчав. Усе розповідати? Так, треба говорити чисту правду, але ймення Жаклін з його уст і обценьками не витягнеш.

І Роман розповів усе докладно, намагаючись точно відновити в своїй пам'яті навальний хід подій цієї ночі. Колосов слухав мовчки, а брови його від здивування все більше вилазили на лоб.

«Він не вірить жодному моєму слову»,— подумав Шамрай.

Коли Роман закінчив, капітан мовчав хвилин п'ять, і лейтенант зацікавлено спостерігав, як поволі, міліметр за міліметром, опускаються його брови, знайомим стає обличчя.

— Розкажи все ще раз,— наказав капітан.

Шамрай зрозумів — це перевірка. І повторив розповідь. Колосов надовго замислився.

— Слухай, Шамрай,— нарешті сказав він.— Ти спізнився народитися на кілька століть. Шехерезада з тебе вийшла б неперевершена. Невже ти думаєш, що хтось може повірити в таку байку? Все сходиться в твоїх двох розповідях, ти ніде не помилився. Все логічно і в подіях, але вірити тобі не можна. Для роману чи для кіно воно, може, й згодилося б, а для концтабору, пробач, не витанцьовується.

— Ти мені не віриш?

— Давай поміняємося місцями. Уяви, я розповів тобі таку казку. Ти повірив би?

— Повірив би. Мені нічого приховувати.

— Одного разу ти вже втік з гестапо з кайданами на руках.

— Але ж ви перевірили. Жерве підтвердив.

— А чи не могло гестапо випустити провокатора в наручниках? Могло. Я тебе ні в чому не звинувачую. Я мушу думати про всі можливості. А потім той же провокатор на мить забігає до гестапо, доповідає і повертається, вигадавши фантастичну історію про несподіване весілля.

— Як тобі довести?

— Назвати ймення дівчини.

— Цього не буде.

— Дивись ти, який лицар концтабірного масштабу.

— Так, лицар. Можете підозрювати мене в чому завгодно, можете думати, що я провокатор, ймення дівчини я не скажу.

— Це ж не дівчина, це твоя дружина. Чого ж тобі боятися?

Шамрай розгубився. Справді, Жаклін — його дружина перед богом і людьми. Чого ж йому боятися?

І все-таки щось у глибині його єства опиралося, протестувало

проти такої нескромності. Назвати ймення Жаклін в уяві Шамрая значило зневажити її, а допустити цього лейтенант не міг.

— Для того, щоб повідомити про дії нашого загону, зовсім не обов'язково заходити до гестапо. Досить зайти до гера Лаузе.

— І це правда,— погодився Колосов.— Але не відповідає на мої запитання і не переконує в правдивості твоїх слів.

— Що ж мені робити?

— Сказати ймення дівчини.

— Коли з нами працює папа Моріс?

— Навіщо він тобі?

— Так, потрібен,— встаючи з землі, відповів Шамрай.

— Слухай, ти,— Колосов виріс поруч з лейтенантом, навис над ним, як скеля над прірвою, могутніми руками взяв за барки, струсонув.— Май на увазі, коли з Дюрвілем щось трапиться...

— Іди ти під три чорти,— огризнувся Роман.

— Навіщо тобі Дюрвіль?

— Сам знаю. Прийми руки.

Колосов відпустив лацкан Романового піджака.

— Дивна штука життя. Брехні люди вірять частіше, аніж щирій правді,— усміхнувся лейтенант.

— Де збрехав ти?

— Я не про себе.

Більше ніхто не сказав Шамраєві жодного слова, але лейтенант ясно відчув, як довкола нього почав створюватися людський вакуум. От уже почали хлопці замовкати при його наближенні. От уже стали здоровкатися стримано, неохоче. От зникли кудись разом з Колосовим, не покликавши його з собою.

І диво дивне, коли б щось подібне трапилося раніше, лейтенант стривожився б, почав шукати шляхи, щоб довести свою чесність. Тепер у його серці панував цілковитий спокій.

Усі лихі почуття, всі колючі, дражливі думки затамувалися й відсунулися в безвість. Єдиним можливим почуттям стало кохання до Жаклін. Воно жило в грудях, воно ворушилося в серці, вливалося в кожен подих, втілювалося в найменшому русі. Тепер тільки про Жаклін міг думати лейтенант Шамрай.

Минула ніч, сповнена навальних подій, небезпеки, смерті й тріумфу великої перемоги, в сотий раз виникала в пам'яті лейтенанта. Він проходив по ній, як ідуть по височенних східцях нагору, не пропускаючи жодної сходинки.

Дружина.

Лейтенант часто повторював про себе це слово, і в такі хвилини на його губах з'являлася трохи ніякова посмішка. Він звикав до слова, хотів збагнути його найглибше значення.

У нього є дружина. Легко сказати. Хіба це одруження, коли подругу свою він тільки на мить може побачити у вікні акумуляторної. Так довго тривати не може. Роман знайде спосіб зустрітися з Жаклін. Він навіть добре знає, як це зробити. Перейти з «Капуцина» в «Сан-маре», вийти на поверхню, а там тільки перейдеш через горб, уже й Терран, дев'ятий будинок вулиці Бордо.

В думках усе дуже просто, а справді неймовірно, до одчаю важко. Без допомоги друзів Жаклін не побачиш. Невідомо, чи на місці одяг і велосипеди. Патрулюють німці Терран чи ні? Одним словом, без розвідки така подорож — вірна смерть.

І все-таки він ризикне. У нього є один шанс проти тисячі, але щастя завжди на боці закоханих. Треба тільки, щоб Жаклін знала і чекала його...

Є інша можливість. Жаклін легше дістатися до шахти «Сан-маре». А він з'явиться з-під землі, як казковий закоханий гном, і вони зустрінуться.

Колосов помітить його відсутність і, напевне, подумає, що Шамрай пішов передавати відомості до гестапо. Закоханого лейтенанта випадково привалить порода або важкий кам'яний корж обвалиться йому на голову. Шахта — потаємна і страшна істота. Багато несподіваних злочинів може заховати вона в своєму череві. З точки зору Колосова, такий випадок навіть не буде злочином. Покарали провокатора, от і все. Напишуть розписку. Капітан Лаузе дасть наказ викреслити прізвище Шамрая із списків.

Лейтенант зіщулився. Ні, саме тепер помирати йому аж ніяк не хочеться. Та й наражати Жаклін на небезпеку, примушувати її їхати на «Сан-маре» теж неможливо...

Треба придумати щось інше. А що? Сказати Колосову всю правду? І збезчестити Жаклін?

Ні, цього не буде.

Значить, треба спокійно дочекатися зустрічі з Дюрвілем. А до того часу витримка, спокій і обережність. Важко бути спокійним у такому становищі.

В бараці, набитому людьми, як консервна банка оселедцями, людина може стати зовсім самотньою. Шамрай відчув це так ясно, що навіть острах ворухнувся в його серці.

Добре, що завтра перехід на денну зміну.

З Жаклін того дня він зустрівся, як звичайно, біля вікна акумуляторної. Глянув і щасливо усміхнувся. У дівчини за вухом, точнісінько так, як робив він усе життя, маленька темно-червона жоржина.

Хотів щось сказати, Жаклін заборонила одним поглядом. Нічого говорити не треба.

Біля кліті Колосов, Джапарідзе і Дюрвіль. Мовчазні, очі втупили в землю. Мабуть, огидно їм дивитися на Романа Шамрая. Нічого, зараз він поговорить з Дюрвілем. А коли той не схоче допомогти?

Тоді треба тікати. Куди? В макі?

Шамрай піде в макі.

А слідом за ним прийде підозра Колосова, і навіки в очах хлопців він залишиться зрадником.

Ні, все треба з'ясувати тут, на шахті. Кліть полетіла вниз, аж у вухах загуло від зміни тиснення. Душа його чиста, як дитяча сльоза, а все одно страшно починати цю розмову. Здалося йому чи й справді гірничий майстер навмисне відстав од зміни?..

— У мене до вас прохання, папа Моріс,— сказав лейтенант Шамрай, коли вони опинилися в темному штреку.

— Говори,— глухо пролунав голос майстра.

— Хлопці не вірять мені. Навіть думають, що я провокатор.

— Ти їм розповів? Усім?

— Тільки Колосову. І не назвав імення.

— Правильно зробив.

— Він мені не повірив. Каже: казка Шехерезади, фантастика.

— Правильно каже.

— Але ж ви знаєте, що все це правда.

— Я знаю.

— І не допоможете мені?

— Ні. Сам викручуйся. Ти мені й так залив сала за шкуру.

Хвилинку вони мовчки крокували по шпалах вузькоколійки, прокладеної на дні штреку. Потім папа Моріс не витримав.

— Весь світ збожеволів,— раптом вибухнув він.— Удома від Жаклін ніякого життя немає. Тепер ти липнеш! Що я мушу сказати?

— Правду.

— І ославити власну дочку?

— А ви просто скажіть: Шамрай говорить правду.

— Думаєш, Колосов дурень? Не зрозуміє?

— А кінець кінцем чому треба мовчати? Адже це моя дружина!

Папа Моріс аж спинився від несподіванки. Мовчання тривало довго.

— Іди,— нарешті вимовив Дюрвіль.

— Ви поговорите з Колосовим? Хлопці знищать мене. Як провокатора.

— І як на мене, то було б дуже добре,— одверто признався Моріс Дюрвіль.— Тільки знищити тебе — це значить знищити Жаклін. Гаразд, іди в лаву. Я подумаю.

— Спасибі. Це ще не все,— посмілішав Шамрай.

— Що ще?

— Я хочу бачити Жаклін. Подумайте і про це.

— Ну, знаєш...— Дюрвіль від обурення мало не задихнувся

— Так, хочу,— повторив Шамрай.— Це моя дружина.

— Годі! — сказав папа Моріс.— Коли повінчаєтеся, тоді й буде дружина. А так це звичайна амурна пригода, навіть не заручини...

В цю мить одвічне вроджене почуття гумору ворухнулося в його серці. Папа Моріс подумав, як анекдотично звучать його слова, і усміхнувся.

— Гаразд,— уже зовсім іншим тоном мовив він.— Я знайду спосіб поговорити з Колосовим. А про побачення думайте самі. А то взялися з усіх боків: дома Жаклін, у шахті ти. Життя немає.

— Жаклін теж? — раптом випроставшись на весь зріст, Шамрай вдарився каскою у верхню балку кріплення штреку. Посипалася пилюга.

— Обережно, ти,— розсердився Дюрвіль.— Вчися в шахті ходити.

— Я навчуся,— весело відповів Шамрай.— Я навчуся.

Душа його співала від захоплення. Хотілося голосно, на всю шахту закричати, на різні мотиви проспівати коротку фразу: «Жаклін хоче мене бачити».

І він знайде спосіб побачитися. Тепер папа Моріс став його спільником. Через нього напевне можна попередити Жаклін...

Шамрай накинувся на роботу так, наче від того, скільки буде вирубано вугілля, залежало його майбутнє щастя.

З'явився Колосов, подивився і підозріливо спитав:

— Чого це ти так стараєшся?

— Бо в мене гарний настрій,— весело відповів Шамрай.

— З якої б це причини?

— З приводу перемоги під Курськом.

Вони всі вже знали про розгром гітлерівців на Курській дузі, і відповідь пролунала природно. Але капітан не повірив.

— Почекай трохи,— додав Шамрай.— Може, і в твоїй макітрі щось проясниться. І ще одне прохання: коли планували ви мені на голову якогось коржа звалити, то, будь ласка, пару днів почекайте.

Колосов направив промінь ліхтаря на Шамраєве обличчя. Не схожий на провокатора лейтенант, але командирові партизанського загону «Сталінград» потрібні точні, незаперечні докази.

— Чому ти не хочеш назвати ймення дівчини?

— На моєму місці і ти його не назвав би.

— Добре,— сказав Колосов,— побачимо.

Другого дня ввечері, після зміни, капітан завів Шамрая за ріг барака і сказав:

— Йолоп! Чого ж ти зразу не зізнався?

Лейтенант зразу збагнув: розмова Дюрвіля з Колосовим відбулася.

— А ти на моєму місці всьому концтабору похвалився б? Так?

— Не знаю,— мить подумав Колосов.— Але мені, командирові, ти мусив сказати. А так ти всього на кілька годин із святим Петром розминувся. Ми вже тобі доброго коржика приготували. Ні,— аж руками сплеснув капітан,— все одна суцільна фантастика, а доводиться вірити. Добре, подумаємо, як тобі допомогти...

— В чому?

— Дружину побачити.

— Не жартуй, Колосов,— голос Шамрая пролунав загрозливо.

— Я не жартую.

— Слухай, Колосов,— сказав Роман,— я за двох працюватиму... Ніхто нічого не помітить... Дозволь мені, коли на нічну зміну перейдемо, з шахти вийти... Зроби так, щоб одяг і велосипед були на місці...

— Подумаємо,— відповів командир.

Тепер лейтенант Шамрай жив чеканням хвилини, коли можна буде вийти з шахти, промчати десять кілометрів до Террана і по-

бачити Жаклін. Безповітряний простір довкола нього заповнився людьми. Приємніше дізнатися про чесність людини, ніж карати її за зраду. В житті кожного з полонених було багато горя, підступу і дуже мало радості. Саме тому так жадібно ловили вони хоча б натяк на щастя.

Йшов вересень сорок третього року, місяць барвистої, в самій суті своїх фарб дивовижно схожої на українську, французької осені.

На пагорбах Террана букові ліси вдягли осінні оздоби, вбралися в темно-червоні шати. Клени й липи на вулицях спалахнули ясно-жовтим полум'ям. Дмухне вітер дужче — і зразу земля вкривається сухим килимом шурхітливого листя, і повітря сповнюється його гнилуватим, неповторним ароматом.

Саме в ці дні десь дуже далеко, за тисячі кілометрів від Террана, закіптюжені в боях під Прохорівкою танки «тридцятьчетвірки» прийшли на землю України і з боєм, ламаючи опір гітлерівських відбірних полків, помчали до Дніпра.

Віддалений на тисячі кілометрів від Прохорівки Терран зразу відчув поразку німців. Коменданта перевели на фронт. Цілий полк йому дали. Видно, забракло-таки в німецькій армії офіцерів, коли й такий гемороїдальний полковник став за знахідку. Капітан Лаузе пішов на підвищення, опинився в комендантському кабінеті. Разом з полковником з табору забрали майже всіх німецьких солдатів, залишили тільки п'ятдесятилітніх ландштурмістів. Саме тепер годилося показати, що дисципліна не тільки не підупала, а, навпаки, укріпилася.

Свій прихід до влади Лаузе вирішив відзначити грунтовно і ефектно — механізована шибениця знову з'явилася в таборі.

Похмуро дивилися вишикувані на апельплаці полонені на лиховісну машину.

Капітан Лаузе вийшов на ганок у супроводі сивого фельдфебеля,— єдиного унтер-офіцера серед залишених ополченців, і бригадира,— начальника загону французьких поліцаїв, які несли зовнішню охорону. Біля машини-шибениці вишикувався її екіпаж — четверо здорових гестапівців. Їх на фронт не брали ні за яких обставин.

Капітан довго дивився на полонених, порожнім поглядом ковзав по шеренгах. Ці люди в його повній і незаперечній владі. Лаузе відчув себе богом: захоче — подарує життя, не захоче — скарає на горло. Сьогодні він хотів карати. Полонені мусили відчути його залізну руку.

— В нашому таборі,— голосно сказав Лаузе,— підупала дисципліна. Щоб нагадати вам про неї, я наказую повісити оцього злочинця.

Капітан підніс правицю і показав на полоненого з краю шеренги. Гестапівці зразу підскочили до нещасного хлопця. Мить — і вже гойдаються в повітрі його босі ноги.

— Всі бачили? — спитав капітан.— Так буде з кожним, хто по-

рушить, ні, навіть не порушить, а тільки подумає порушити дисципліну.

— Розійдись! — на все горло заволав фельдфебель.

Машина загула і виїхала з концтабору. Тіло полоненого здригалось на вибоях і здавалося живим.

— Почекай, почекай, стерво,— сказав крізь зуби Колосов, підходячи до барака.— Ми тебе ще не так повісимо.

— Коли? — стримуючи нервовий дрож, спитав Шамрай.

— Сьогодні.

— Як сьогодні?

— Ні, повісимо пізніше. А сьогодні ми переходимо на нічну зміну. Можеш іти в «Сан-маре». Жаклін чекатиме біля шахти.

Розділ двадцять шостий

Електровоз мчав по штреку, ніби рятувався від смертельної небезпеки. Тонкі рейки вузькоколійки аж вгиналися під його важким металевим тілом. Робер Коше давав дзвінки і свистів, ні на кого не звертаючи уваги.

Шкода, електровоз навантажений акумуляторами, а не вибухівкою. Робер розігнав би його, вдарив у кам'яну стіну, щоб назавжди завалилася ця клята шахта. Дивитися не хочеться ні на штрек, ні на кріплення, ні на полонених-шахтарів. І взагалі жити не варто, коли Жаклін Дюрвіль належить іншому.

Днів два тому це з'ясувалося з граничною, незаперечною точністю. Після зміни, коли вони разом ішли додому, дівчина спитала:

— Робер, ти мені друг?

— Звичайно. Про що ти говориш?

— Мені треба допомогти побачитися з моїм чоловіком.

— Чоловіком? — Робер аж похитнувся, але втримався, встояв на ногах.— Ти вийшла заміж? Хто він?

— Полонений з нашого табору.

— Роман Шамрай?

— Так.

Несподівано Робер сів на прохолодну, вже вкриту пожовклою вересневою травою землю.

— Що з тобою?

— Нічого,— крізь зуби відповів Робер. Потім нелюдським зусиллям спробував підвестися і сказав: — Я його вб'ю.

— Це мій чоловік, не забувай.

— Саме про це я й думаю. Чоловік? Нісенітниця.

— Ні, чиста правда.

— Коли ж ви поженилися?

— В ніч нальоту на гестапо.

— Ну, звичайно,— гірко усміхнувся Робер.— Усі ризикували життям, палили нафтосховище, били гестапівців. А він побіг до тебе...

— Мені здається, ви з ним були поруч.

— А ти... ти його любиш? І він справді твій чоловік?

— Так.

— Божевілля! — Роберові таки вдалося встати на рівні ноги.— А як же я? Я люблю тебе.

— Знаю. Саме тому і прошу допомогти.

— Ну...— Робер розгублено шукав слова.— Це занадто навіть для мене. Ти мене зраджуєш. Ти відкидаєш моє кохання, хоча знаєш, що я давно і вірно тебе люблю, та ще й хочеш, щоб я допоміг тобі кохати іншого. Це навіть для мене забагато...

— А я думала, ти сильніший...

— Ні, я саме такий, як є, звичайнісінький, і героїчних подвигів від мене не сподівайся. Стривай, та це ж дурниця! Ти просто мене дуриш! Як це міг полонений стати твоїм чоловіком? Коли? Де?

— Після того, як спалили гестапо, у нас вдома було весілля.

— О жінки! — патетично вигукнув Робер.— Для того щоб вийти заміж, їм треба півгодини!

— У мене це забрало навіть менше часу,— посміхнулася Жаклін. І саме цей малесенький жарт остаточно переконав Робера — все правда.

Від того серце звели могутні корчі, затиснули його, скрутили,— здається, вже ніколи в житті не відпустять.

— На мене можеш не розраховувати,— сказав він, відчуваючи, як закипає в грудях туга, ще стримана лють.— Я ніколи не думав, що ти така жорстока... Ти його справді любиш?

— Я вже тобі сказала.

— Це правда, сказала. Закохані завжди бувають жорстокими. Про це навіть у біблії написано... Ну, можеш любити, коли хочеш, виходити заміж хоч десять разів... Я тобі не буду допомагати.. Для мене забагато... Пробач, мені треба йти сюди. Бажаю тобі успіху...

— Шкода, я так сподівалася...

Робер Коше круто завернув у якийсь завулок. Від Жаклін треба триматися якомога далі. Ще кілька хвилин — і в нього зірвалися б гострі несправедливі слова, він принизив би і її, і себе...

У завулку прихилився до кам'яного муру і застиг. Може, Жаклін дурить його? Ні, нічого й сподіватися на таке щастя. Значить, усі її слова — це правда? Виходить, правда.

Але ж це неможливо! Не-мож-ли-во!

Чому неможливо? Вона сказала правду.

Вона підла, зрадлива, підступна... Не буде більше думати він про Жаклін Дюрвіль, раз і назавжди вирве із свого серця. Знайде собі іншу дівчину. Це не так важко зробити у Террані. І встругне таке весілля... І запросить Жаклін,— хай бачить, хай відчуває, яке щастя пропустила, яке кохання розтоптала...

Дурні думки і дурні мрії. Немає в Террані дівчини, кращої за Жаклін. Може, є вродливіші, але кращої немає. І чеснішої теж немає... Як же сталося, що покохала вона цього страшнуватого,

неголеного бранця, зарослого буйною гривою золотавого волосся? Чим він її привабив, чим зачарував серце?

Це несправедливо! Несправедливо! Робер Коше мало не закричав від болю.

Звичайно, позбутися такого суперника неважко. Одне тільки слово начальнику охорони — і зникне Роман Шамрай так, наче ніколи й не було його на землі...

Про що ти подумав, Робер? Про зраду?

Він злякано озирнувся довкола, перевіряючи, чи не може хтось прочитати його думку.

Над Терраном висів вересневий прохолодний вечір. Долину заповнювали сутінки, затишні, спокійні. На залізниці, зовсім недалеко, свиснув паровоз. Вітру немає, а з кленів усе-таки падає жовте листя. Вже несила йому триматися на гіллі. І так само несила жити Роберові Коше.

Думка стривожила, примусила глянути на самого себе іншими, ніби чужими очима. Значить, він дійшов до зради? Ця думка — вже злочин, справжній ганебний злочин, і Роберові доведеться гірко спокутувати його. Він зараз наздожене Жаклін і спитає, чим їй допомогти... Це неможливо!

Залишається смерть?

Молоді люди багато разів кінчали життя від нещасливого кохання. Ситуація класична. Хто допоможе Жаклін, коли він помре?

Робер Коше з жахом і обуренням відчув, що зараз побіжить наздоганяти Жаклін і попросить у неї пробачення...

Ганчірка! Хіба такими бувають справжні мужчини?

Так, саме такими вони й бувають, коли хочуть бути справжніми. Значить, треба йти? Так, треба йти.

Зробити перший крок було важко до болю. Коліна закам'яніли. І все-таки він примусив себе йти. Не бігти, а саме йти до будинку Жаклін.

Дівчина стояла перед залізною, візерунчастими переплетіннями товстого дроту затягненою хвірткою, і Робер не міг зрозуміти, чи тільки-но прийшла вона, чи вже давно чекає.

— Я вже боялася, що ти не прийдеш,— усміхнувшись, сказала Жаклін.

Робер тільки плечима здвигнув у відповідь.

— Поїдь зі мною на «Сан-маре». Я сама трохи боюся...

— У тебе до нього справа? Це наказ командира?

Робер Коше добре знав, що ніякої справи, важливішої за побачення з коханим, для Жаклін немає і бути не може. Але все його єство мовчазно благало — скажи «так», одури мене, дай змогу вільно дихати, прямо дивитися в очі, кохати тебе.

Жаклін точно збагнула його думки і десь у глибині душі пожаліла хлопця. І водночас у серці її виникла радість за Робера, за силу його дружби і самовідданість.

— Легше жити на цьому клятому світі, коли біля тебе такі друзі, як ти,— просто сказала вона.

— Сьогодні в таборі повісили полоненого. Ні за що ні про що. Просто першого-ліпшого, на якого показав пальцем гер комендант. Це міг бути Роман Шамрай. Світ осоружний, і жити в ньому страшно,— відповів Робер.

— Пан комендант теж скоро танцюватиме на шибениці. Я б хотіла бути на «Сан-маре» опівночі.

— Гаразд. Велосипед у тебе є?

Голос Робера Коше лунав рівно, стримано, ніби йшлося про звичайнісіньку прогулянку, і тільки Жаклін могла відчути і оцінити, як хвилюється, стримує себе, немов коня на тугих поводах, машиніст.

До «Сан-маре» вони їхали в темряві, не поспішаючи. Шосе, освітлене тільки ледь помітним таємничим світлом зірок, розмірено намотувалося на колеса велосипедів. Тиша і безлюддя цілковиті. Завмерла Франція, але не спить, уважно дивиться, примруживши зіркі, чорними віями приховані очі.

Попереду на шосе щось ворухнулося.

— Стій,— наказав Робер і зійшов з велосипеда.— Сховайся в тінь.

Вони закляκли біля пожовклого, духовитими осінніми травами заплетеного живоплоту. Машиніст не помилився. Троє велосипедистів їхало по шосе. На багажниках чималі мішки. Проїхали, нічого не помітивши, і зникли за горбом.

— Зброю повезли,— сказав Коше.

— А може, просто спекулянти. Десь закололи свиню...

— Ні, вони повезли зброю. Я їх знаю.

І зразу спокій Франції, тиша, темрява і відчуття безпеки стали здаватися облудними. Ніби під усю країну закладено велетенський заряд тротилу, і треба тільки команди, щоб гримнув вибух.

Вони дісталися до «Сан-маре» близько півночі. Обережно пройшли повз темні бункери та будівлі машинного залу.

— Спасибі,— сказала Жаклін.— Їдь додому. Це тільки вперше страшно. Тепер я вже добре знаю шлях і нічого не боюся.

— Ні, я тебе чекатиму.

— Як хочеш. В усякому разі, спасибі.

— Бон шанс.

Ці слова пролунали гірко й сумовито. Жаклін не знайшла підходящої відповіді. Що говорити в такому випадку?

Вона зникла в темряві. Клацнув електричний ліхтарик, видно, дуже маленький, позначив її шлях до похилого стовбура. Потім зник і цей благенький спогад про Жаклін Дюрвіль.

Розділ двадцять сьомий

На площі Террана знову, наче лиховісні чорні круки, вишикувалися механізовані шибениці. Есесівські кати працювали тут від сніданку до обіду, потім переїхали в сусіднє місто і вішали від обіду до вечері. Французи стояли, слухали не вироки суду, а просто накази коменданта і мовчали.

Раніше, на початку окупації, гестапо намагалося розслідувати кожен випадок непокори, шукало коріння Опору. Коли це не дало наслідків, почали розстрілювати й вішати заложників. Коли і з того нічого не вийшло, просто хапали кожного підозрілого. Ніколи було розбиратися, винен він чи ні. Треба залякати народ Франції, примусити його втихомиритися. Коли з сотні повішених буде хоч один підпільник, то й то добре.

От підвели до шибениці дівчину, років сімнадцяти, не більше. На стіні будинку, де вона живе, хтось наклеїв листівку: «Французи, тримайтеся! Скоро кінець бошам». Повісили всю сім'ю. Навіть не допитували. Просто взяли й повісили.

Це вже не політика, а справжня істерика, страх відповідальності за всі трупи на шляху від Парижа до Сталінграда.

Інколи Роман Шамрай думав, що в атмосфері такого психозу концтабір — найбезпечніше місце у Франції. Тут усе твоє життя під контролем, а в шахту капітан Лаузе не полізе.

І ще одна думка не давала спокійно спати Шамраю. Треба кінчати гру в піжмурки, ходити вряди-годи з однієї шахти в другу, ночами, як тим кажанам, що бачать тільки в темряві, вибиратися на поверхню. Треба вийти з концтабору, озброїтися, зайняти Терран. Такий виступ приречений на невдачу? Партизани загинуть? Ну то й що? Гітлерівців загине не менше. І сил їм доведеться відтягти багато. До того ж зовсім не обов'язково гинути партизанам... Згадати тільки, як добре пройшла остання операція. Їздили на двох грузовиках далеко, аж до моря. Ніколи в житті не забуде Роман тієї ночі.

Є захоплююче і неповторне відчуття руху по широкій рівній дорозі. Це не просто прогулянка, а ривок в атаку, власне кажучи, початок бою. До супротивника ще дуже далеко, десятки і десятки кілометрів, а ти вже відчуваєш його присутність, його дихання, хочеш зустрітися і зійтися з ним ближче і зламати його, перемогти.

У такі хвилини добре думалося Шамраєві. Що б він не згадав,— рідну домівку чи тверді нари в Террані, останню атаку перед полоном чи обличчя капітана Лаузе,— все відходило на задній план, поступаючись місцем відповідальності за майбутній, для когось, може, й смертний бій. На війні кожен може потрапити в полон, це зрозуміло. Але в душі полоненого, за яких обставин не довелося б йому скласти зброю, навіть коли він був пораненим, непритомним, напівмертвим, все одно живе почуття власної провини, бажання забути цю провину, змити героїчним вчинком, подоланою небезпекою, кров'ю. Ти ні в чому не винен і водночас у чомусь завинив. Тебе ніхто ніколи не назве боягузом, але сам ти вже в полоні, вже позбавлений волі, будеш картати себе, і перевіряти кожен свій крок, кожен вчинок, і гірко каятимешся, коли згадаєш, що не зробив якоїсь дрібниці, хоча змінити вона вже нічого не могла. І весь час, удень і вночі, в шахтному забої чи в смердючому бараці, ти мріятимеш про ту мить, коли в руках

знову опиниться зброя і свіжий вітер швидкого руху війне в обличчя.

Уже скільки разів брав до рук автомат Роман Шамрай, а кожного разу з новою силою відчував щастя дотику до зброї, душевного очищення в її вогні. Душа його тепер стала, як ніколи, повною і багатою. До відчуття власної сили додалося кохання до Жаклін. І страшний концтабірний світ, де життя коштувало дешевше від ламаного шеляга, де полоненого взагалі не вважали за людину, втратив свою владу над ним.

Роман Шамрай тепер жив від хвилини бою до хвилини побачення. Між цими гостроверхими, сонцесяйними вершинами простяглися довжелезні дні й ночі одноманітного принизливого існування, барачного смороду, каторжної роботи. Зате тим гостріше відчувалися зустрічі з Жаклін. А виїзди на операцію, передчуття бою і сам бій були грозовими розрядами, блискавицями між двома важкими хмарами, сповненими осатанілої енергії. Удар завжди приходив несподівано. Значить, до всього треба бути готовим — і до щастя побачення з Жаклін, і до видимої смерті.

З фронту надходили все кращі вісті. Уже форсовано Дніпро. Бої йдуть далеко на Правобережжі. Гітлерівці відступають, намагаючись вирватися, вивести армію. Це ще не повна перемога, але її прелюдія.

У ті похмурі грудневі дні Роман Шамрай почував себе щасливим. Думка про смерть зникла. Здавалося, щастя може забронювати людину, міцніше сталі захистити і від лиха, і від кулі.

А тим часом газогенераторна машина смерділа кислим вугільним димом, як несправний самовар, але бігла по шосе діловито й швидко. Нічний вітер приносив з Атлантики вогкий і прохолодний подих океану. Одноманітний рух заколисував, але ніхто в кузові не спав. Щити з назвами містечок і сіл миготіли обабіч. Чимале місто вони об'їхали стороною. Потім машина спинилася, уткнувшись радіатором у густу, непрохідну темряву.

— На землю! — почувся наказ Колосова.

Вони зійшли вміло, безшумно. Це були досвідчені вояки, полонені з табору Терран. А потім був короткий бій з охороною німецьких продовольчих складів. Французькі товариші з макі розібрали сухарі, консерви й маргарин швидко й організовано. За три години від запасів цілої дивізії і сліду не залишилося.

Додому повернулися точно за планом, правда, привезли двох поранених, але на війні не буває без жертв. Настрій піднесений, переможний. Ми — сила! Давайте воювати, бити гітлерівця!

А натомість протягом довгих місяців цілковита тиша й безділля. Наче забув Колосов, що в руках партизанів тепер є зброя. Зараз би зібратися, вдарити на Париж, ну, коли не на Париж, то хоч би на Терран, зайняти його, щоб весь світ знав, як воюють радянські хлопці у Франції.

Коли Шамрай розповів про свою мрію, Колосов спохмурнів, відповів різко й категорично:

— Не час.

— А коли буде час?

— Коли фашисти і на заході цикорію пустять.

— Коли це буде?

— Я ще не знаю.

— Я просто зберу хлопців, і ми вийдемо самі,— сказав Шамрай,— у таборі багато хто думає так само, як я.

— Забороняю,— сказав Колосов.— Просто загинути — дурниця. Дуже ти дешево себе цінуєш...

— А хто ти такий, щоб забороняти?..

— Командир.

— Це коли на поверхню виходимо. А тут ти просто бригадир шахтарів. Можна на твою заборону наплювати.

— Забороняю,— повторив Колосов, уважно глянув на лейтенанта. І Шамраєві чомусь перехотілося вести далі розмову. Відійшов, знизавши плечима, але наміру свого не облишив. Найперше треба порадитися з Жаклін.

Коли Колосов пустить його на побачення? Після цієї гострої розмови, мабуть, не скоро.

Як не дивно, але це сталося швидше, ніж сподівався Шамрай. Капітан дозволив іти в «Сан-маре» через кілька днів. Сам сказав, ніхто йому не нагадував. Може, хотів якось потішити гарячого лейтенанта? Перепитувати Шамрай не збирався. Надто рідко випадають вони, оці коштовніші за найдорожчі перлини чи діаманти години побачення з Жаклін...

Все-таки Колосов добрий друг і командир. Гніватися на нього за надто велику обережність не треба.

Жаклін чекала його, як і раніше, сидячи на перекинутій вагонетці в самісінькій горловині стовбура. Сиділа зіщулившись, непомітна і маленька в темряві.

— Романе, здрастуй!

Він навіть здригнувся від несподіванки.

Жаклін підвелася і стала високою, сильною. Ніби бажаючи впевнитись, що це не уява, не привид, Шамрай охопив її, аж кісточки хруснули, вкладаючи в обійми все кохання, всю пристрасть нетерпіння.

Потім вони не могли вимовити слова. Відчуття близькості коханого, можливість доторкнутися, поцілувати вже було щастям.

— Провів тебе Робер? — запитав Роман.

— Ні. Батько.

Шамраєві чомусь стало бентежно-ніяково. Ніби він у чомусь дуже завинив і перед Жаклін, і перед старим Дюрвілем, і навіть сам перед собою. От недобре виходить. Через їхнє кохання люди мусять наражатися на справжню небезпеку.

А чому він не думає про Жаклін? Хіба їй безпечно отак уночі мотатися на велосипеді до старої шахти?

Це інша річ. Вона його дружина. Інакше жити їм просто неможливо. Тут треба ризикувати, зневажати небезпеку, по ниточці проходити над прірвою. І все буде добре. Закоханим завжди щастить.

І знову зовсім недавно висловлена думка пролунала з його уст:

— Треба виходити з шахти. Я так більше не можу. Я хочу бачити тебе завжди, щохвилини, з ранку до ночі і з вечора до ранку. Я хочу нічого не боятися, не тікати стрімголов, як той наполоханий заєць, тільки-но тінь з'явиться на дорозі... Я хочу, щоб ти справді була моєю. Треба виходити з шахти, брати до рук зброю, вільно, одверто, щоб усі знали, де партизани...

— Гітлерівці також?

— І гітлерівці. У них немає великої сили. Треба виходити.

— Ще не час,— повторила слова капітана Колосова Жаклін.

— А коли буде час?

— Виходити з шахти треба тоді, коли союзники нарешті перепливуть Ла-Манш. Тоді наша сила стане в пригоді. Не розпорошити її до того часу, зберегти, загартувати — оце наше завдання.

— Ти говориш як командир усього резистансу.

— Ні, я тільки повторюю батькові слова.

— Значить, ви про це теж говорили?

— Багато разів. Ти думаєш, мені не хочеться бачити тебе з ранку до ночі і з вечора до ранку?

Вони знову поцілувалися.

— Сьогодні ми попрощаємося надовго,— сказала Жаклін.

— Ти не працюватимеш в акумуляторній? — здригнувся Шамрай.

— Ні, там ми будемо бачитися. Сюди, на шахту, не можна буде їздити. До Террана почали прибувати гітлерівські солдати. Небагато. Звідки їх перекинули, ще не ясно, але дівчата дуже скоро все розвідають. Німці балакучі. Треба все про них узнати. Скільки їх, звідки прибули, де розташувалися, яка зброя, кількість боєзапасу.

— Ти говориш, наче справжній військовий спеціаліст. Це страшно і неприродно, що жінка, така вродлива, ніжна і чудесна, як ти, мусить думати про якихось паршивих німців, приглядатися до них, рахувати їхню зброю...

— Це не найогидніша робота, яку треба робити під час війни.

— А я часто мрію,— сказав Шамрай.— Отак лежу на нарах, сон від мене тікає, а я за тим не шкодую, лежу і мрію. От закінчиться війна, розгромимо німців і поїдемо з тобою в Крим. Ти знаєш, де Крим?

— Знаю. На Близькому Сході.

— Ні, це в Радянському Союзі.

— Ну то й що. В Радянському Союзі є навіть Далекий Схід, не те що Близький.

— Може, ти й маєш рацію. Тільки ніколи мені не думалося про Крим як про Близький Схід. Байдуже, мова не про те. От ми приїдемо до Суходола, завком дасть нам путівки... І подамося з тобою до моря...

— Ти такий багатий?

— Багатий. Нам з тобою вистачить. І от приїздимо ми з тобою до моря...

— А без мене ти вже їздив?

— Тричі. Всі робітники їздять.

— Там буває багато дівчат? Вони гарні?

— Так, там багато дівчат. Кращої за тебе немає.

— Неправда.

— Ні, правда. І не перебивай мене. На чому я спинився? Ага, приїздимо ми до моря. Там, на березі, нас чекають палаци, графські, князівські, навіть царські. Всюди мармур, червоне дерево, золото. Краса неймовірна, аж дух захоплює. Біля палаців величезні кримські сосни, таких я ніде не бачив. Стоять тисячолітні велетні, вп'ялися в скелі корінням.

— Там зараз боші?

— Ні, уже вигнали. А хто не хотів тікати, в Чорному морі потопили. Не перебивай, я тобі сказав, не про бошів мова, а про нас з тобою. І от ми приходимо до моря. На березі не пісок, а така кругла, тисячоліттями відшліфована галька. Вода перед тобою глибока й прозора, як небо. Вгорі сонячне золото. Рожеві медузи плавають між камінням. І на самісінькій грані між небом, морем і берегом стоїш ти. Хвиля то набіжить тобі до ніг, то відхлине. А ти стоїш, нічого на тобі немає, крім легесенького купальничка, примруживши, дивишся на море і згадуєш мить, коли сиділи ми з тобою на перекинутій вагонетці в похилому стовбурі шахти «Сан-маре», і довкола стояла смертельна темрява, і ми крізь неї все-таки бачили і сонце, і море, і прозорі гофровані рожеві й перламутрові спіднички медуз у глибині смарагдово-зеленої води...

Жаклін по-дитячому не то зітхнула, не то схлипнула.

— Ти плачеш?

— Ні, просто я бачу море. І хочеться в нього вірити, і страшно. Війна така довга, і так багато людей зникли назавжди.

— А ми не зникнемо. Ми будемо жити вічно.

— Я теж так думаю.

Вони знову поцілувалися.

— Мабуть, уже час іти,— сказала Жаклін.— Батько мене чекатиме...

— Це дивовижна людина, папа Моріс.

— Ні, він батько. Хіба ти не зробив би того самого для своєї дочки?

— Мабуть, зробив би.

— І пообіцяй мені не баламутити, не підбурювати хлопців виходити з шахти. Зараз не час.

Якийсь далекий відгомін розмови з Колосовим почувся в цих словах. Невже капітан хоче через Дюрвіля й Жаклін впливати на Шамрая?

— Дуже важко втриматися, коли шибениці...

— А ти думаєш, французам легко? Адже вішають саме їх.

— От і треба дати бошам коліном...

— Я прошу тебе: наберися терпіння. Коли висадяться союзники, людина з автоматом стане дорожчою від золота. Пообіцяй мені набратися терпіння і чекати. Добре?

— Добре. Обіцяю.

Жаклін поцілувала його так радісно, ніби одержала хтозна-яку велику перемогу.

— Ось тепер я вірю і в Крим, і в сосни, і в смарагдову воду,— сказала вона.

Розділ двадцять восьмий

Дні миготіли, як вікна вагонів швидкого поїзда, який вихором пролітає через тиху, сонну станцію. Дні минали швидко, а зима тривала неймовірно довго. У таборі Терран полонені займали тепер лише два бараки. Залишилися тільки шахтарі. Усіх інших погнали будувати укріплення на березі Атлантики. Повели їх крізь сльотаву нормандську зиму до Ла-Маншу. Довкола Бреста, Шербура, Дюнкерка на піщаних і кам'янистих пляжах, пустельних, просвистаних вітром і снігом, будувалися доти, системи траншей, кулеметні гнізда, гарматні капоніри. Берег навпроти Англії їжився довгими рядами іржавого колючого дроту.

Система укріплень спланована з німецькою грунтовністю, але на її побудову потрібні були не місяці, а роки. Англійські льотчики фотографували узбережжя мало не щодня. Таємниць тут для них не існувало. План «західного валу» на їхніх картах виглядав точніше, аніж такий самий план в «оберкомандо вермахт» — гітлерівському генеральному штабі. І Черчілль не гірше за Гітлера знав, що в усіх цих кулеметних гніздах та капонірах мало гармат, кулеметів і солдатів. Із Східного фронту сюди нічого не перекинеш. Радянська Армія тисне, як важкий паровий прес, вона вийшла на свої державні кордони, ще трохи — і вдарить у самісіньке серце третього рейху — Берлін.

В душі кожного полоненого нестерпне чекання і жадібне, ненаситне бажання дії. Вітер уже потеплів над Атлантикою, летить по Нормандії, забирається на північ Франції, стрибає й казиться над розлогими пагорбами, схожий на молоде, ласкаве, веселе щеня. В такі дні життя стає пристрасно, гостро привабливим навіть для почорнілих, украй виснажених довгою зимою полонених.

Саме в один з таких милих, ще не теплих, але вже весняних днів початку квітня в Террані знову з'явився Скорик. За зиму він схуд, немовби у вогні пропікся, але чорні маслини очей поблискують впевнено, енергійно. Хлист, як і раніше, в руці. Плечі пошир-шали. Рухи так само сильні, поривчасті. Кобура пістолета відстебнута, ніби Павло Скорик кожної хвилини чекає несподіваного удару і завжди готовий захищатися. Тонкі вусики ще погострішали і нагадують два гострих жала. Довгасте обличчя стало виразнішим, нервовим.

Глянувши на Скорика, на його дивовижну форму, Роман Шамрай чомусь провів рукою по своєму коміру з петличками й черво-

ними кубарями. Все на місці. Комір уже почорнів від вугільної пилюги й поту, але ще існує,— міцна матерія...

На апельплаці Скорик появився не один. Видно, став він значною персоною, коли й сам майор (недавно нове звання одержав і чомусь подумав, що приреченим до страти перед смертю завжди дають смачно попоїсти) Лаузе удостоїв табір своїми відвідинами. Недавно він став комендантом Террана, а господарювання в таборі, де залишилося тільки двісті полонених, переклав на старого фельдфебеля.

Лаузе як ніхто добре відчував, якою непевною стає влада гітлерівців у Франції, і доля дочок у далекому Реехагені здавалася йому все більш туманною. Від того майор став зміїно-злий. До нього навіть німецькі офіцери не підходили без особливої потреби. А от Скорик підійшов, і майор погодився їхати в табір...

Але разом з майором і Скориком ще одна людина з'явилася на ганку штабного будинку. Глянувши на неї, Роман Шамрай протер очі, щоб упевнитися, чи це не сон, а тоді просто подумав про зрадливу пам'ять.

Йому здалося, що поруч Скорика, на один крок позад нього, з чималим блокнотом і олівцем у руках стоїть Галя з ферми недалеко від містечка Нуртре в далекій Бельгії. На ній теж напівформений одяг, темне волосся сховане під беретом. На вигляд — зразковий ад'ютант чи, певніше, секретар, готовий занотувати кожне слово свого начальника. Видно, нікого тут не боїться, бо стоїть незалежно, повільно озирає великими темними очима полонених, і враження таке, нібито в цих очах кожне обличчя відбивається, як на фотоплівці. Добре, що небагато людей перед нею — двісті полонених на просторому апельплаці, як зграйка горобців на току. От дійшла вона поглядом до Шамрая. Здалося чи й справді спинилася на мить довше? Ні, не впізнала його Галина. Тим краще.

Дивитися на неї небезпечно, але дуже хочеться. Чому вона тут з'явилася? Як покинула затишну ферму? Що з Ніною? Було весілля в церкві чи, може, тінь шибениці торкнулася її життя?

Тисячі запитань і жодної відповіді. Мабуть, треба втупити очі в землю, бо Галина вдруге обвела поглядом короткі шеренги і знову на якусь мить довше спинилася на Шамраєвому обличчі.

Ну, чого ж хоче начальство від шахтарів?

Зараз узнаємо. Майор Лаузе не примусить себе чекати.

— Ахтунг!— заверещав фельдфебель. Йому, видно, дуже хотілося показати солідний, оксамитовий командирський бас, але голос зірвався. Тінь скептичної усмішки пробігла по обличчю Павла Скорика. Лице майора Лаузе лишилося непроникним.

— Увага,— не дуже напружуючи голос, сказав Скорик, і його добре почули. Тільки тепер стало зрозуміло, як мало людей зібралося біля ганку. І чомусь усі подумали про неминучу близькість кінця. Отак тане не тільки концтабір, але і вся гітлерівська імперія.

Лаузе відчув це гостріше за інших. Ні, він, мабуть, таки не

зовсім повноцінний аріець. Раніше таке звинувачення було мало не смертельним. Яким воно буде в майбутньому — невідомо. В усякому разі, вигляд купки людей, загубленої в просторі апельплацу, вплинув на німця гнітюче. Що він може зробити, коли зараз його дивує не думка про поразку, а, навпаки, думка про перемогу?

Марні намагання отих створінь, що ладні душу й тіло віддати за фюрера. Хід історії вони не в силі змінити. Загрузла в багні імперія. Коли танки не вивезли, то скажені собаки не допоможуть...

Саме такий похмуро-сумовитий настрій панував у душі майора, коли він дивився на апельплац. Чи не краще просто знищити стадо оцих страшнуватих потвор? Повісити або розстріляти. Мороки буде менше...

«А хто рубатиме вугілля?»

«Для кого? Для англійців?»

Майор здригнувся, озирнувся довкола. Знов небезпечні думки? Нічого схожого він більше ніколи не подумає. Що він там говорить, цей Павло Скорик?

— ...французи розповсюджують чутки,— лунав над апельплацом мелодійний, добре поставлений голос,— що скоро тут у нас висадяться англійці. Це підла брехня. Атлантичний вал неприступний, і наше з вами завдання зробити його справді непохитним. Ми всі, полонені, зв'язані однією ниткою. Ми працювали на третю імперію, зміцнювали її могутність. Тепер настала наша черга її захищати. Звичайно, ми, представники неповноцінної слов'янської раси, не можемо претендувати на те, щоб нас удостоїли високої честі зайняти позиції у фортецях Атлантичного валу.

Майор Лаузе ворухнувся, глянув на Скорика. Щось неприємне вгадалося йому в промові. Навіть зраднику не годилося б говорити таких слів. Скорик помітив рух, спинився. Комендант ще раз подумки повторив усю фразу. Ні, все правильно. Просто яничари завжди були лютіші за турків. Зрадники навчилися говорити про самих себе принизливі слова. Здібний народ, нічого не скажеш.

— Але ми можемо зробити так, щоб ні англійські парашутисти, ні божевільні французи не могли загрожувати з тилу нашим солдатам у фортецях Атлантичного валу, щоб спокій панував від Па-де-Кале до Середземного моря. Ми організовуємо рухомі озброєні загони. На машинах вони з'являтимуться, як гроза, блискавицею битимуть кожного, хто зважиться підняти руку проти німецького солдата, проти порядку, проти імперії. Хто хоче записатися до такого загону — вийдіть уперед!

— А ті хлопці, що пішли з тобою, де? — пролунало з натовпу.

Лаузе здригнувся. Сталося нечуване, неприпустиме. В концтаборі, де раніше існувало тільки слово наказу, повна покора і кара за все, починався мітинг. Він машинально простяг руку до пістолета і відсмикнув її. Можна вистрелити в натовп. Може, впаде той, хто насмілився мітингувати, може, хтось інший, це не має значення. Але тоді вже до загону Павла Скорика напевне не піде ніхто.

А тили Атлантичного валу треба забезпечувати. Довелося вдати, що рука смикнулася випадково. Він знову закам'янів у величній позі.

— Усі наші товариші живі, здорові, мають ситі пайки, навіть нагороди і відмінно служать під моїм командуванням. Ви їх колись неодмінно побачите.

В останньому реченні пов'язувались і погроза і обіцянка.

— Хто вступає до загону, виходь уперед,— наказав Скорик.

«Ну да,— подумав Шамрай,— коли гітлерівці були під Сталінградом, то й то тільки десяток падлюк знайшлося. А зараз, коли наші вже на державному кордоні, дуля буде тобі під ніс, а не поповнення...»

Але знову сталася несподіванка. Шеренги зламалися, і чимало полонених, чоловік двадцять, вийшло наперед.

«В чому справа? — гарячково думав Шамрай.— Збожеволіли вони? Не витримали нерви? Не розуміють ситуації? Ні, начебто досвідчені табірники. Правда, жоден з них не виходив з шахти на операції».

— За порядком номерів...— командував Скорик.

— Дев'ятнадцятий! — вигукнув лівофланговий.

— Хто ще надумався?

Шамрай мало не впав від здивування. Морозов вийшов і став крайнім у короткій шерензі. Але ж він ходив через «Сан-маре»! Він усе знає. Чому такий спокійний Колосов?

Ні, щось тут не так, щось не так...

Що? Все так. Захотів легкого життя товариш Морозов.

Але ж він зрадить!

У Шамрая перед очима пішли концентричні чорні кола. Небо, штаб, обличчя Лаузе, вусики Скорика, просторий апельплац — все заволоклося смугастим чорним туманом. Нелюдським зусиллям волі оволодів собою, вистояв на ногах.

Фельдфебель уже дав команду розійтися. Лаузе зник у дверях. Сам не знаючи чому, Шамрай рушив уперед, наблизився до Галі, глянув. Так, це вона, напевне вона, помилки бути не може. Дивиться на Романа, на його червоні петлиці і ніби нічого не бачить.

— Галю,— тихо сказав лейтенант.

Дівчина не могла не почути і все-таки не ворухнулася. Шамрай розумів, що нічого не можна запитувати, а промовчати не міг. Сила, дужча за його волю, владно наказувала: спитай.

І він вигукнув би ймення дівчини на весь апельплац, коли б дужа рука Колосова вже в котрий раз не взяла його за плече, силоміць повернула.

— На кулю хочеш нарватися?

— Я її знаю.

— Тим небезпечніше для тебе.

— Морозова треба знищити. Він ходив через «Сан-маре».

— Це не твій клопіт. Хлопці подумають самі, як його знешкодити.

— Слухай, Колосов,— сказав Шамрай,— я тут чогось не розумію. Все правильно і водночас усе омана...

— Про що ти говориш?

— Про Скорика, він справді зрадник?

— У тебе є дані думати інакше? — насторожився Колосов.

— Ні, даних немає. Є тільки відчуття. Він якийсь суперечливий. У твоєму ставленні до нього теж кінці з кінцями не сходяться. Дуже мало, майже непомітно, а все-таки не сходяться.

— В чому?

— У мене немає фактів, а все-таки...

— Знаєш, Шамрай,— усміхнувся Колосов,— не лізь ти не в своє діло. Що тобі, без Скорика мало клопоту в таборі? Плюнь на нього і забудь. От тобі моя порада.

— Ти не відповів на запитання.

— Зате дав тобі добру пораду,— усміхнувся Колосов.— Плюнь і забудь.

Шамрай відійшов від апельплацу, посунувся за порожні бараки, глянув на високе, квітневим вітром промите небо Франції. Зюйд-вест з Атлантики летів над табором, і почуття тривоги, наближення вирішальних подій ставало відчутним, як дотик вітру до спітнілого чола.

Розділ двадцять дев'ятий

Чутка про висадку союзників на Атлантичному узбережжі прийшла на шахту, дзвінкими струмочками проникла в найдальші лави до кожного полоненого. Робота припинилася.

— Час виходити на-гора!

Вони покинули свої забої і зібралися на шахтному дворі, веселі, збуджені, до всього готові. Кліть нерухомо завмерла десь на поверхні. Що там коїться — невідомо. Електрику і повітря подають нормально, значить, машини ще працюють.

У такі хвилини думки часто стають панічними. От одному вже здалося, що їх поховають у шахті і ніколи не випустять на поверхню. Другий вже закликає негайно йти на «Сан-маре». Третій хоче розпочати повстання і повісити майора Лаузе. А Шамраєві, коли чесно сказати, найбільше хочеться якомога швидше побачити Жаклін. Перед спуском до шахти вони переглянулися в акумуляторній. Як довго вони переглядаються. Ні, наступна зустріч буде не такою.

— Товариші,— голосно сказав Колосов,— зараз усім наказую повернутися в забої. Не надовго. Мені потрібен час розвідати, що на поверхні. Без розвідки виходити не можна.

Вони розуміли це дуже добре, але повернулися в забої силувано, неохоче.

Шамрай дістався до своєї лави, спрямував зубок на вугільний пласт... Руки його працювали швидко, впевнено, а думки ширяли далеко від шахти, широкими колами злітаючи все вище. Тепер він міг побачити кораблі, на яких союзники переплили Ла-Манш, і

радянські танки на зелених ланах Польщі, уже зовсім недалеко від Німеччини. Але як широко не сягали думки Романа Шамрая, в центрі їх щоразу була лише Жаклін Дюрвіль. І саме до неї, як прип'ятий, щоразу повертався лейтенант.

Тепер усе має змінитися в їхньому житті. Яким воно буде? Адже перемога близька, напевне, дуже близька...

Працювати довелося недовго, години зо дві. Колосов добре розумів, що, зволікаючи час, можна прогавити щасливу нагоду, втратити все, може, навіть і життя. Саме тому розвідку через французів він провів якомога швидше і з задоволенням віддав наказ:

— Усім непомітно рушати до «Сан-маре». Переходи заміновати.

З якою радістю взявся до цієї роботи Шамрай. Він довбав шурфи, закладав у них тротил, а повз нього проходили товариші, зникали в темних проходах, і це тільки здавалося, що йдуть вони в темряву, бо справді дорога вела до сонця. В уяві Романа Шамрая весь час поставали очі Жаклін, так, як бачив він її востаннє, сьогодні вранці,— глибокі сині озера, ледь-ледь затуманені хвилькою тривоги і нетерплячого, напруженого чекання.

Прийшов папа Моріс, глянув на роботу Шамрая, Кикотя і ще двох мінерів, схвально усміхнувся.

— Де Робер? — чомусь спитав Роман.— Чого його не видно?

— Він уже на поверхні. Готує вам зустріч.

Поблажливо поплескав по плечу Шамрая і зник десь у лабіринті шахтних переходів.

Вони встигли пробити шпури й закласти вибухівку в холодний ніздрюватий камінь ще до приходу Колосова.

Командир з'явився строгий до жорстокості, тривожний, як перетягнута струна: тільки доторкнися — і не витримає, зірветься.

— Все готово?

— Так, усе готово,— відповів Шамрай.

— Товаришу командир,— сказав з острахом Кикоть,— ви знаєте, що наш вибух охопить усю шахту? Пилюга загориться.

— Ви надто багато розмовляєте, товаришу Кикоть. Бікфордового шнура на півгодини вистачить?

— Навіть на годину.

— Ні, так багато не треба. Всім відходити. Лейтенант Шамрай залишається тут. Палити після моєї команди.

І зник, гостро, небезпечно напружений і тривожний. Кикоть з хлопцями подався до «Сан-маре». Шамрай залишився самотній у цілковитій темряві хідника.

Приречена на загибель, покинута людьми шахта все-таки жила своїм таємничим життям, що його міг збагнути тільки шахтар.

Роман спробував уявити, як ударить вибух, загориться пилюга, осядуть лави, заваляться штреки. Фантастичні картини пекла — наївна дитяча гра, коли їх порівняти з майбутнім вибухом.

Майор Лаузе, мабуть, зрадіє, почувши про загибель полонених.

Для нього це найлегше рішення одного з сотні питань, позначених у блокноті. Дуже він дивуватиметься, коли їм знову доведеться зустрітися. А побачитися їм треба неодмінно, так хоче Роман Шамрай. І так буде. Для цього він живе на білому світі.

Ні, неправда, не для цього. Він живе, щоб любити Жаклін і щоб їхні діти не знали прокляття війни. А для цього треба знищити майора Лаузе і всіх подібних до нього. Як не міркуй, все сходиться одне до одного. Не можуть ужитися на планеті Земля Жаклін і майор Лаузе. Вони і не будуть жити поруч...

Важке дихання почулося внизу.

— Стій,— не крикнув, а тихо сказав Шамрай.

— Свої,— відповів Колосов.— У шахті вже немає нікого.

— Французи? Папа Моріс?

— Всі у безпечному місці. Можна палити.

— Ну, що ж, прощай, «Капуцине»,— зітхнув Шамрай.— Знаєш, Колосов, боляче мені шахту руйнувати. Адже все нашими руками створене...

— Філософствувати будемо після перемоги,— перебив його капітан.— Зараз треба переконати майора Лаузе в нашій загибелі. На перший час в загоні «Сталінград» буде небагато зброї. Нашого старого «Капуцина» шкода і мені, але іншого виходу немає. Підпалюй!

Мовчки дивилися вони, як по бікфордовому шнуру повільно повзе благенький вогник. Погасити його можна, тільки коли відтяти шнур. Він горітиме і в воді, і під землею, мабуть, і в космосі.

— Ходімо,— сказав Колосов. І вони полізли через тісні переходи до «Сан-маре».

Зараз похилий стовбур старої шахти нагадував якийсь дивовижний призовний пункт чи військкомат, де зібралося понад сотню новобранців. Звичайно, ніхто не міг приготувати для всіх цивільний одяг, тому більшість лишилася просто в брезентових шахтарських робах. Для незатишного партизанського життя навіть дуже зручно. Але в такому вбранні на люди виходити не можна. Кожен за кілометр бачитиме, де партизан. Значить, доведеться шукати, у що перевдягтися, але про це подумаємо потім.

Найголовніше — зброя, а її мало. Не кожному навіть пістолет дістався, вже не кажучи про автомат. Декому просто пару гранат довелося взяти. Теж добра зброя, коли вміло володіти нею.

Всі веселі, збуджені. Тієї миті вони жили чеканням вибуху в глибині шахти, хвилиною прощання з «Капуцином».

І от вона настала. Важкий стогін пораненого велетня зринув десь глибоко в грудях шахти, відлунився в стовбурі «Сан-маре», дістався в найнижчі вугільні пласти. Потім земля застогнала вдруге, втретє і ніби заспокоїлася, завмерла.

Шамрай уявив, як у низьких штреках гоготить божевільний, лютий вогонь, і вугільна пилюга вибухає, як динаміт, і на тріски розлітаються важкі дубові стояки кріплень старої шахти. Ще раз зітхнуло щось у грудях старого «Капуцина» і затихло остаточно. З шахтою, концтабором, щоденними перекличками на апельплаці,

ночами на твердих нарах покінчено. Починається нове життя, і яким воно буде — не знає ніхто.

Лавина запитань обрушилася на Робера Коше, як тільки він появився в шахті. Француз не на всі міг відповісти, але все-таки прийшов не з порожніми руками.

Тимчасова база тут, у стовбурі «Сан-маре». Одежу ввечері принесуть майже для всіх, добре, що зараз літо, ніхто і в звичайному піджаку не замерзне. Трохи зброї є в запасі, але основну її масу треба взяти у німців. Їжу можна буде роздобути на комендантському складі в Картуші цієї ж ночі, а до того часу доведеться поголодувати.

Ну, голодувати вони звикли. Цим нікого не здивуєш. Є інші питання, важливіші за їжу. Що на фронті? Як посуваються союзники? Чим їм допомогти? Коли будемо вішати майора Лаузе?

— Іди сюди, Колосов,— запросив Коше.— Давай я тобі спершу все розповім, а тоді ти зробиш інформацію. Тебе хлопці краще зрозуміють.

Кілька хвилин Коше і Колосов тихо розмовляли, схилившись над картою. Потім капітан випростався.

— Дивіться, товариші.— Розгорнув карту, приклав її до важкого дубового стояка. Світло двох ліхтариків вихопило порізане затоками, зменшене в тисячі разів узбережжя Нормандії. Париж причаївся десь у правому нижньому кутку карти.— Союзники висадилися отут,— показував Колосов.— Поки що вони не просунулися. Захопили плацдарм і скупчують там війська, зброю і боєприпаси. Звичайно, бошам це дуже не подобається, і вони докладуть усіх зусиль до того, щоб скинути союзницький десант у Ла-Манш, поки він не набрав справжньої сили. Зараз гітлерівці стягують до цього району війська й техніку. Так от, командування поставило перед нами завдання зробити так, щоб до Ла-Маншу пробилося якомога менше ешелонів, щоб союзники мали час розгорнути свої сили і укріпитися. Я не знаю точної кількості партизанських загонів, які зараз діють у Франції. Але коли кожен з них зуміє спинити чи підірвати хоч один військовий ешелон, то завдання союзників полегшиться в багато разів. Треба зробити так, щоб до району десанту німці не змогли прорватися. Зараз наша з вами робота — війна на комунікаціях. Загін поділимо на п'ять груп. Своїм заступником призначаю лейтенанта Шамрая. Начальником штабу — сержанта Гіві Джапарідзе.

— Гіві, ти тут? — здивувався Мунтян.

— А де ж мені бути? — огризнувся Гіві.

— Командирами підривних груп призначаю Кикотя, Чабаненка, Стрільцова, Васькіна. П'ята група розвідувальна, командир — Мунтян. Все. Організаційні питання погоджено. Загін організовано. Зветься він, як і раніше, «Сталінград». Ніхто не заперечує? Ясно. Є запитання?

— Хлопців, які залишилися в таборі, вони не знищать?

— Небезпека реальна. Про неї подумаємо без зволікання.

— Що робити тепер?

— По-перше, у кого є якийсь одяг, перевдягтися. По-друге, кожному треба звикнути до своєї зброї, добре її роздивитися і зробити так, щоб жоден автомат у вирішальну хвилину не відмовив...

А потім у горловині стовбура, біля лебідки, де ще залишилися сліди сталевих тросів від вагонеток, з'явилася Жаклін. Шамрай кинувся їй назустріч — схвильований, з вигляду страшнуватий, на ремені через плече автомат, на устах щаслива посмішка.

— Що з тобою? — аж сахнулася Жаклін.

— Нічого! Просто я радію, що побачив тебе.

— Іди до нас, Жаклін,— загриміло з темряви.

— Почекайте,— перекрив усіх своїм могутнім басом Колосов.— Ми з Робером, командування маємо до Жаклін велике прохання.

— Я готова. Що треба зробити?

— Не так багато, Жаклін. Повернутися до Террана і разів зо три пройтися біля нашого табору. Розвідати обстановку і доповісти нам...

— Вона нікуди не піде! — вигукнув Шамрай.— Це небезпечно.

— Я піду,— сказала Жаклін.— Полонених треба виручати. В місті все спокійно. Бошів на вулицях трохи більше, ніж завжди. Патрулі ходять, але небагато...

— От бачиш, як це небезпечно! — вигукнув Шамрай.

— Не більше, ніж учора чи позавчора. Коли б ти був пострижений і поголений,— засміялася Жаклін,— я напевне запросила б тебе пройтися разом зі мною. Одяг я тобі принесла.

— А з бородою не можна? — запитав з надією Шамрай.

— Ні. За кілометр видно, що ти втікач з табору. Не журись. Увечері принесу бритву. Проведи мене до машинного залу. Не хвилюйтесь, товариші, все буде добре.

І на очах остовпілих полонених одверто і міцно поцілувала Шамрая.

— А мене теж,— вискочив Мунтян.

— Ні, тебе не хочу.

— А його?

— Це зовсім інше. Роман — мій чоловік.

Повільний грім здивування прокотився по стовбуру шахти.

— Браво, Шамрай,— почувся чийсь голос.

Робер Коше похитнувся і мало не впав.

— Що з тобою?

— Спіткнувся.

— Бувайте здорові й щасливі,— весело, переможно дзвенів голос Жаклін.— І не сумуйте без мене, я скоро повернуся.

Разом з Шамраєм вона вийшла до закіптюженого машинного залу. Крізь розбиті шибки даху пробивалося сталеве проміння ясного червоного сонця. В легенькій спідничці й кофтинці, простоволоса, вміло підфарбована, Жаклін здавалася світлим ангелом поруч з темним, у брезентову робу вдягненим, вугільним пилом припудреним, буйною щетиною зарослим Шамраєм.

— Поцілуй мене,— аж сяяла від захоплення Жаклін.

— Я весь у вугільній пилюзі,— попередив Роман,— забруднишся.

— Нічого, я не боюся. Я дуже рада, що бачу тебе таким — з автоматом на плечі... Ти на мене не гніваєшся за те, що я всім розказала?.. Не могла я інакше. Мені хочеться на весь світ вигукнути: «Дивіться, це мій чоловік. Він вільний. У нього повно патронів у автоматі, боші його бояться...»

— От саме патронів у нього малувато.

— Буде багато. А тепер відпусти мене...

— Ні, так просто я тебе вже не відпущу.

Потім вони сиділи поруч на якійсь старій лаві і мовчали.

— Мені час іти,— сказала Жаклін.— Я страшенно люблю тебе.

— Іди і повертайся якомога швидше. Я хвилююсь, і мені страшно. У тебе аж очі світяться. Коли в місті зустрінеш якогось німця, не підводь очей, а то зразу викажеш себе. Щасливо тобі.

Він ще виткнувся з-за старого паркана, провів дружину поглядом, простежив, як зникає за поворотом шосе її світла кофтинка, як має в повітрі розвіяне вітром темне волосся.

— Поїхала? — запитав Робер, коли Шамрай повернувся.

— Даремно ми її відпустили, у місті повно патрулів,— відповів Роман.

— Нічого, все буде гаразд. Ти ще погано знаєш Жаклін.

— Знатиму краще,— сердито відповів Шамрай.

Він опустився на холодний, вогкуватий камінь і застиг, намагаючись уявити, як Жаклін, енергійно натискаючи на педалі, минає околицю Террана, наближається до концтабору... Далі в його уяві наступав якийсь кошмарний хаос: перед Жаклін вискакували есесівці, вона падала з велосипеда...

Лейтенант здригнувся, отямився. Мабуть, він засинає. Про що говорить Робер? Ага, дві бабусі принесли клунки зі старим, полатаним одягом... Загін «Сталінград» одержує перше постачання. А Жаклін нема й нема... Скільки вже часу минуло? Неодмінно треба роздобути годинника, бо це не життя, коли не знаєш, давно чи недавно зникла за поворотом шосе світла кофтинка. Треба глянути, що там, на поверхні. Сонце ще не зайшло, і важкі німецькі бомбардувальники, освітлені знизу золотим промінням, у польоті здавалися прозорими. Куди вони летять? На Ла-Манш?

Жаклін повернулася незадовго до вечора, зайшла до машинного залу, і зразу всі забули про німецькі літаки.

— Що в таборі? — кинувся до неї Колосов.

— У таборі немає жодної живої душі,— шукаючи очима Шамрая, відповіла дівчина.— Сьогодні ранком вивезли всіх полонених. Їх було небагато, лише три машини.

— Куди їх повезли?

— Ніхто не знає. Одні кажуть, що копати окопи. Інші... нібито просто на розстріл.

— Спізнились,— глухо мовив Колосов.

— Я привезла тобі бритву,— винувато, ніби це саме вона привела до трагедії в концтаборі, мовила Романові Жаклін.

— Спасибі. Скільки їх там було, Колосов?

— Чоловік дев'яносто. Якраз на три машини.

Старий надійний стовбур шахти «Сан-маре», їхній рятівник і спільник, у цю мить нагадав вогку, темну могилу, де нічим дихати, де тебе можуть задушити, як руду мишу. І страшенно закортіло якомога швидше вирватися з шахти на волю, під зоряне небо, відчути подих вітру і справжньої свободи.

Сонце сіло. Над «Сан-маре» згустилися сутінки. Партизани по одному, по двоє повиходили на подвір'я старої шахти. Тепер не зміг би утримати їх у стовбурі ніякий наказ. Вони бачили вже тисячі і тисячі смертей, але простити собі загибель товаришів, яким вчасно не подали допомоги, не могли. Ніхто не судив би їх суворіше, ніж власне сумління. І вже мало було відчуття свободи під вільним зоряним небом, хотілося справжньої дії, бою, помсти...

— Що будемо робити, командир? — запитав Мунтян.

— Почекаємо. Скоро прийде Робер.

— «Почекаємо, почекаємо»,— передражнив його Кикоть.— Усе життя отут просидимо...

— Ні, трохи менше,— відповів Колосов.— А розмови, між іншим, наказую припинити.

Після важкої брезентової роби легкий костюм видався Шамраєві несправжнім. Відчуття добре поголених щік тривожило незвичністю. Тільки вага автомата, з яким він не розлучався ані на мить, заспокоювала і була справді надійною.

Ще двоє людей з'явилося на подвір'ї. Одного Шамрай упізнав зразу — це Робер. Другого, високого француза з буйною шевелюрою і великими роговими окулярами на носі, він раніше ніколи не бачив. Правда, вищерблений місяць світить, як пригашена лампа, але все-таки помилитися не можна.

— Добрий вечір, товариші,— сказав Робер.— Знайомтеся, це капітан Габріель, командир резистансу нашого району.

— Здрастуйте, товариші,— привітався капітан.

— Я хочу подивитися на нього,— заявив Кикоть. І зразу кілька променів акумуляторних ліхтариків зійшлися на обличчі Габріеля.

Воно було зовсім молоде, з горбатим гасконським носом, уважними, розумними очима, запалими щоками та випнутим підборіддям — навіть добре поголений, капітан здавався бородатим.

Цей хлопець, звичайно, зовсім не капітан, в армії, мабуть, мав звання аж ніяк не вище лейтенанта, якщо він взагалі там служив, але в ті часи командирів партизанських з'єднань іменували не менше, ніж капітан. На звання просто ніхто не звертав уваги, капітан то капітан, аби добре командував. Поспішати з висновками не слід. Війна швидко і суворо виявляє характери та здібності людей, безпомилково визначає їх справжню ціну.

— Я радий зустрітися з вами,— вів далі Габріель.— Радий, що в нашому районі з'явився такий сильний загін. Мені подобається

його назва — «Сталінград». Ви вже четвертий загін, який так себе називає, але це нічого. Я прийшов сюди не для розповіді про свої добрі почуття, а для роботи. Перед нами зараз великі завдання. Найголовніше з них — зробити так, щоб якомога менше німецьких ешелонів з танками, військами, боєприпасами прорвалось до Нормандії, де саме зараз на берег Франції і висаджуються дивізії першої французької армії генерала де Голля. Ми знаємо, Радянська Армія перемолола мільйони і мільйони бошів, вона наступає, і Гітлер не може зняти із Східного фронту жодної дивізії, але німецьких кулеметів ще вистачає і на узбережжі Атлантики... Тут, на шахті, залишатися не слід,— надто малі можливості оборони. Товариші переведуть вас у ліс біля села Турвіль. Воно цілком наше, лежить усього за сім кілометрів від Террана, а Терран хоч і невеличке місто, зате вузол шосейних шляхів і залізниць. Це зараз найважливіше. В ліс біля Турвіля ми переходимо не для оборони, а для активних дій. Тепер оборонятимуться боші. Ініціатива в наших руках... Хай живе перемога! Хай живе Сталінград!

— Партизанів у Франції багато? — спитав Мунтян.

— Цілком досить для того, щоб не дати бошам хвилини спокою і не дозволити гітлерівцям перекинути підкріплення до Нормандії. Існує загальний план дій, і в цьому плані ваш загін займає своє певне місце. Я певен, «Сталінград-4» своє зобов'язання виконає.

— А конкретно що треба підірвати? — прогудів Кикоть.

— Зараз розповім. Дайте трохи більше світла на карту, товариші,— попросив капітан Габрієль, розстилаючи перед собою великий аркуш цупкого паперу...

Саме так сталося, що наступної ночі група Шамрая опинилася в негустому переліску, кілометрів за п'ятнадцять від Террана, біля залізничного полотна, яке проходило тут по неглибокій балочці, проритій у бугрі. Це місце Шамрай обрав тому, що здавалося воно для підриву найменш придатним і, напевне, залишилося поза увагою німецького командування. Біля входів у тунелі, на мостах і акведуках — всюди появилися вартові у сіро-чорних касках: про роль комунікацій у німецькому генеральному штабі знали добре.

Франція — країна, щільно заплетена густим павутинням шляхів. Один вибух нічого не дасть, завжди можна знайти об'їзди. Отже, треба вчинити не один, а кілька вибухів на різних коліях так, щоб усе переплуталося, на станціях утворилися пробки і почався справжній хаос на залізниці.

Операцію спланували саме так. Коли такого хаосу не виникне, то, в усякому разі, на кілька днів нормальний рух поїздів припиниться. І доведеться тоді гітлерівцям діставатися пішки на Нормандський фронт.

От тільки біда — немає справжнього саперного спорядження. Нічого, впораємося і звичайним шахтарським начинням, циліндричними зарядами толу, індукційною електричною машинкою. Про автоматичні детонатори годі й мріяти. Де ти їх візьмеш? А так було б добре: заклав під рейки міну, відійшов і жди, поки під

вагою електровоза увігнеться шпала, клацне пружинка, спалахне гримуче живе срібло і оживе динаміт, тол чи тротил.

А замість того лежи з індукційною машинкою в переліску, зовсім недалеко від полотна, і чекай, поки наблизиться поїзд. Вся група розташувалася колом, його радіус метрів сімсот, у центрі Роман Шамрай. Підступи до балочки, проритої в бугрі, перекрито.

Французькі партизани за час війни багато разів пускали під укіс німецькі ешелони. Гітлерівці майже припинили нічний рух на залізницях. Але тепер, коли в Нормандії точиться бій, а Терран забитий вагонами, хочеш не хочеш доводиться їздити і вночі. Розвідка доповіла — у Террані на станції стоять два ешелони з танками. Один з них мусить наїхати на міну Шамрая. Під рейку закладено добрий заряд. Не те що електровоз, а цілий будинок переверне. Детонатори дубльовані: відмовить один — вибухне другий. Здається, все передбачено.

В такі хвилини душу охоплює дивовижний спокій. Ти лежиш, чекаючи наближення поїзда з танками й гітлерівцями, під рейкою надійний сильний заряд, над головою глибока зоряна ніч Франції, а на серці спокій, бо кохана з тобою.

Так, тепер Жаклін завжди була поруч Шамрая. Вона роздобула велику зелену сумку з червоним хрестом у білому колі і заявила, що додому не піде. В загоні будуть поранені. Вона вміє робити перев'язки. Колосов дозволив — поранені в загоні напевне будуть.

Вони лежали, добре замасковані товстим стовбуром старезного дуба. І Шамраєві чомусь згадалася мить, коли він уперше опинився в бельгійському лісі і почув, ховаючись за деревами, спів Галі і Ніни.

Галю недавно довелося побачити...

Над Францією цілковита тиша. Небо над країною зводиться наче купол собору, прикрашений тисячами зірок. Така ж урочиста тиша над усією землею. Ніби і не точиться бій на плацдармах за Віслою, не гримлять гармати на Ла-Манші. Все поглинув і затамував незмірний простір короткої червневої ночі.

Торішнє сухе листя пахне терпкою дубовою корою. Вони мовчать суворо й заклято, боячись пропустити відлуння руху ешелону. Може, саме в цю мить за п'ятнадцять кілометрів у Террані, без гудків і свисту, поволі рушає з місця довжелезний поїзд...

Але мовчать хлопці, що стоять на сигнальних постах. Совиним криком «угу, угу!» попередять вони про наближення поїзда. А може, заснули, прогавили?

Ні, ніхто з бійців загону «Сталінград» не спить у цю першу партизанську ніч.

Жаклін тихо, ледь помітно провела долонею по його руці. Роман відповів стриманим рухом, знайшов її пальці, стиснув. Так і лежали вони поруч, рука в руці, і навіть думати одне про одного, про своє ясне кохання і зовсім не ясне майбутнє не могли, так полонило їх чекання.

Може, гітлерівці щось розвідали і взагалі не пустять сюди свої військові ешелони?

Ну що ж, тоді перед світанням Шамрай висадить у повітря чималий відтинок колії. Якийсь час поїзди не ходитимуть і вдень. Але це вже в крайньому разі. Міна мусить вибухнути під електровозом.

Коли озирнутися, то видно, як далеко, на виході з балки, горить закличний зелений вогник. Шлях вільний, рейки справні, сигналізація працює,— чого ж чекають німці?

— Ти знаєш,— тихо сказав Шамрай,— у мене зараз таке відчуття, наче я бачу всю землю, знаю події в усіх країнах. А в центрі, в самісінькому фокусі, ми з тобою, оця індукційна машинка і заряд толу під сталевими рейками. От, чуєш, дуже далеко, за Уралом на Магнітогорському заводі, сталевар ударив ломиком у льотку мартена. Слухай, як шкварчить, біжить по жолобу плинна сталь. З неї зроблять броню танка. Він прийде в Берлін, я бачу його шлях. А от зовсім близько від нас коваль Жерве перекував мої кайдани на гострі шипи. Їх розкидають на шосе, і німецькі машини довго стоятимуть з проколотими шинами. Прислухайся, чуєш, Якоб Шільд знову спустився в глибоку шахту «Моргенштерн» і перевірив, чи добре заховано пам'ятник Леніну, чи не знайшли до нього хід гітлерівці. А в Туріні, на півночі Італії, робітники покинули заводи Фіата, і нікому ремонтувати німецькі танки, підбиті в Молдавії і в Польщі. Бачиш, погас вогник — це в Америці, десь біля Пітсбурга, майстер поставив останню точку електрозварки на крилі літака. Через місяць машина прилетить в Англію, а потім скине бомби на Берлін. Розумієш, я чую, як робітники всієї землі працюють для того, щоб задушити фашизм. Вони стоять біля мартенів, спускаються в шахти, сідають у танки чи літаки, але від того не перестануть бути робітниками, просто змінюється їхнє робоче місце, от і все. У нас є лозунг: «Пролетарі всіх країн, єднайтеся!»...

— У нас він теж є,— сказала Жаклін.

— Я знаю. Він один для всіх. І я раніше не звертав на нього особливої уваги. Просто звичні, добре знайомі слова над заголовком газети. І раптом виявилося, що це не просто слова, а величезна, нездоланна сила. У яку б кашу я не потрапив, де б не хотіли мене знищити, завжди поруч знаходився друг... Саме тому я живий... Жити так, щоб бути гідним цих людей, непросто. Адже вони й хвилини не вагалися, ризикуючи за мене своїм життям. Навіть ти...

— Ми з тобою виняток.

— Ні, ми не виняток. Тепер я мушу жити так, щоб бути гідним усіх моїх друзів — і Якоба Шільда, і Клода Жерве, і папи Моріса, і тієї жінки, що її розстріляли біля Парижа, і... тебе.

Жаклін коротко зітхнула, ніби схлипнула.

— Чому ти про це думаєш?

— Бо зараз ми вільні і вперше за довгий час можемо самі обирати свій шлях. Так от, треба обрати вірний шлях. Він напевне не буде найлегшим...

— Хіба ти його не обрав?

— Ні, я його обрав уже давно, але саме зараз треба визначити кожен крок.

У тиші ночі щось змінилося. Повільно виникло далеке гудіння, схоже на дзижчання прозорих крилець хруща.

— Чуєш? — Пальці Жаклін стиснулися дужче.— Це поїзд?

— Не знаю. Спокійно. Увага.

Ці слова Шамрай говорив не для Жаклін, а для самого себе, так важко було зоставатися спокійним і зосередженим.

«Угу, угу!» — долинуло десь із дрімучої лісової тиші.

Тепер джмелине гудіння стало виразно чутним. Шамрай повільним рухом відсунув руку Жаклін. Сів, поставив поруч індукційну машинку з прямим важелем. Щоб гримнув вибух, важіль треба опустити і підняти...

«Угу, угу!» — знову долинуло здаля. Сигнальний пост про щось попереджає. Про що?

Гудіння наближалося, дужчало, монолітне, однотонне.

Жаклін раптом підхопилася.

— Куди ти? Лягай!

Вона не звернула найменшої уваги на цю команду, а просто зникла, розчинилась у темряві.

«Її може накрити шмат вагона або поцілити уламок рейки»,— з жахом подумав Шамрай. Однак нічого не встиг учинити. Вся його увага була спрямована на те, щоб визначити мить, коли треба опустити і підняти важіль. От уже летить по рейках ешелон, от уже видно яскраву фару електровоза.

Згодом він не міг збагнути, як у гудінні дротів та могутніх моторів почув крик Жаклін:

— Не поїзд! Не поїзд!

Руки застигли на важелі і не ворухнулися. Одинокий електровоз промчав через балку і зник за поворотом, замінивши зелене світло сигналу червоним.

«Вони пустили контрольний електровоз для перевірки шляху,— подумав Шамрай.— Добре, що Жаклін...»

Це ж вона опинилася десь зовсім близько від колії. Лейтенанта наче обпекло гарячими вуглинами. Слідом за електровозом піде справжній ешелон, станеться вибух, і тоді...

— Жаклін! — гукнув він на весь ліс.

— Я зостаюся тут,— голосом дружини озвалася імлиста темрява.

— Негайно іди сюди! Мені потрібна твоя допомога,— збрехав Роман. Іншого способу повернути Жаклін у нього не було.

За мить темрява ворухнулася:

— Що з тобою?

— Зі мною нічого. Могло статися з тобою. Навіть отут небезпечно сидіти, коли вибухне.

— Ти одурив мене. Я піду,— розсердилася Жаклін.

— Ти нікуди не підеш,— Шамрай різко вдарив її під коліна, збив на землю,— зрозуміла? Війна — це не іграшки.

— Так не поводяться з дамою,— ображено й обурено, але вже скорившись, відповіла Жаклін.

«Угу, угу!» — знову почулося здаля.

— От бачиш,— мовив з докором Шамрай.— Через твої витівки ми мало не прогавили справжній поїзд.

— У нас починається нормальне сімейне життя,— усміхнулася Жаклін.— Ми вже сваримося.

Тепер гудіння ешелону насувалося на них, громохке і невідпорне, як грозовий фронт. Ішов важкий довгий поїзд, і навіть тут, на віддалі майже двохсот метрів від колії, було чути, як дзвенять і вгинаються під ним рейки.

«Іди, іди,— думав Шамрай.— Електровоз проскочив, з найближчої станції повідомили: «Шлях вільний». І тобі здається, що землю Франції можна безборонно утюжити. Зараз побачиш, як кусається вона, земля Франції, які гострі й безпощадні її зуби».

— От він іде...— Жаклін безпомічним, мало не дитячим рухом, шукаючи захисту, притулилася до Шамрая.— Там усе справно?

— Там усе справно,— відповів лейтенант.— Витримка, витримка.

Вогонь прожектора ясно освітив колію, блискучі рейки, негустий ліс довкола, схили біля залізничного полотна, прориті в пагорбі. До міни п'ятдесят метрів, тридцять, двадцять...

Шамрай опустив і підняв важіль.

І зразу подумав: машинка не дала іскри, міна не вибухнула, а вся операція провалилася. В таку мить хвилина ділиться не на секунди, а на тисячні частки секунди, і кожна часточка — великий відтинок життя.

Білий гострий вогонь блиснув перед електровозом, а тоді щось глухо вдарило, машина стала дибки, прожектор, ще живий, скинув угору свої промені, і зразу все потонуло в непроглядній темряві. Тільки грім важких вагонів, що лізли вперед і вгору, намагаючись всунутись один в одного, як сірникові коробки, панував над світом. А тоді вдарив мало не землетрус,— вагон з вибухівкою дійшов до завалу. І в тисячну частку секунди, коли на всі боки розліталися прямі, гострі, як жала, промені полум'я, стало видно розбиті платформи, покалічені танки і гору понівечених вагонів, яка все росла на очах.

Гаряча хвиля вибуху пройшлася над головою Жаклін, обпекла, зрізала верховіття дубів.

— Господи, як добре, що я не зосталася там, біля колії,— зашепотіла вона.

Шамрай хотів щось сказати і не зміг. Від залізниці долинули крики поранених, ще якісь вибухи. Ніч з її рятівною тишею і темрявою зникла. Велике пожарище розгоралося над колією.

— Цікаво, на скільки днів припинився рух на Терран? — вдаючи цілковитий спокій, спитала Жаклін.

— Не знаю,— уже зміг відповісти Шамрай.— Треба відходити.

— Спершу поцілуй мене,— сказала вона.

Розділ тридцятий

Дуже хотілося партизанам упіймати і повісити майора Лаузе, але нічого з того не вийшло — втік. І розвідали все нібито добре, і операцію провели майстерно, та коли вдерлися хлопці до комендатури Террана, кабінет виявився порожнім. Враження було таке, ніби давно зникла пташка. Може, й справді майор, відчуваючи, як горить під ногами земля, «відступив на заздалегідь підготовлені позиції»?

В усякому разі, місто Терран з його покинутим концтабором, комендатурою та гестапо опинилося у повній владі партизанського загону «Сталінград». Комендатуру й гестапо спалили, побили десятків зо два фашистів, захопили чимало зброї й провіанту. Шелесту наробили багато і вже хотіли відступати в ліс, коли з'явився капітан Габріель. Приїхав він на мотоциклі разом з Робером Коше, у своїх рогових окулярах більше схожий на студента, ніж на офіцера. Підборіддя його випнулося вперед ще більше, невеличкі очі сяяли збуджено, і до мерії, де розташувався Колосов, він прийшов такий веселий, ніби Терран було звільнено від фашистів на віки вічні і відступати звідси вже не доведеться.

Починався серпень сорок четвертого року. Союзники встигли укріпити і поширити свої плацдарми. Французький генерал Леклерк, командир танкової дивізії, розпочав наступ на Париж. Шлях його не лежав через Терран, але всі розуміли, що взяти столицю, не розбивши північний фланг гітлерівців, неможливо. Значить, союзникам доведеться наступати і тут, але коли наблизяться до міста їхні танки, коли можна буде стати не партизанами, а справжніми солдатами — не знав ніхто. Не знав цього, мабуть, і капітан Габріель, хоч удавав, ніби йому відомо все на світі, аж до найважливіших державних таємниць і точного часу перемоги.

В кабінеті мера Террана вони сиділи вчотирьох. Шамрай взяв з шафи високі різьблені келихи, Робер приніс пляшку вина.

— Давно вже у нас не було такого,— глянувши на етикетку, сказав Габріель з виглядом справжнього знавця.

Золоте вино полилося в гранчасті келихи, які стали ніби вирізані з прозорого топазу. До кабінету мера пробивалися гарячі промені лютого в нездоланній силі сонця. Терран затих, ще не знаючи своєї долі, не відаючи, як складеться завтрашній день, буде тут бій чи мир. На всякий випадок, щоб не напоротися на сліпу кулю, французи далекоглядно поховалися по своїх домівках.

— Ну, вітаю з першою справжньою перемогою,— сказав Габріель, підносячи свого келиха.— За здоров'я бійців загону «Сталінград-4», за його успіхи.

Колосов і Шамрай цокнулися келихами. Скло заспівало мелодійно й пронизливо.

— Красиво,— сказав Робер.— У нас немає такого звичаю, але мені подобається.

Тепер вони цокнулися всі четверо. В кабінеті мера пролунали ясні, дзвінкі, добре настроєні цимбали.

— Чудове вино,— сказав Габріель.— Спасибі, Робер.

Після того він відсунув пляшку й келихи, витяг з сумки карту, розгорнув на столі. Один шлях на карті був прокреслений, глибоко прорізаний червоним олівцем. Від узбережжя до Парижа. Другий північніше — через Терран в обхід столиці. Червоні фігурні клямри виднілися вже не на березі Ла-Маншу, а в глибині зеленого масиву карти. Колосов впився очима в добре знайомі й зрозумілі позначки.

— Чимало вже пройшли,— сказав він.

— Однак до Парижа ще далеко, а до Берліна ще далі,— в тон йому відповів Габріель.

— Пройдемо потихеньку,— мовив Шамрай.

— Не можна потихеньку! — вигукнув капітан.— Париж не може чекати. Боші знищать його. Не можна їм дати час на знищення Парижа. Ми знеславимо себе на весь світ! Нам соромно буде дивитися в очі жінкам і дітям, коли не врятуємо столицю! Вона — серце Франції, її душа, її гордість.

— Добре,— сказав Колосов,— я з тобою згоден. Командування хоче, щоб загін «Сталінград» негайно вирушив на Париж? Будь ласка. Ми зробимо це дуже охоче. Не знаю, чи пощастить звільнити столицю, але паніка буде на всю Європу. Можеш бути певен...

Габріель глянув на Колосова, вивчаючи його через скельця, помітив тінь усмішки в зіницях капітана і сказав:

— Я високо ціную твій гарний настрій і твій гумор, але від загону «Сталінград» командування хоче іншого. Терран — вузол шосейних і залізничних шляхів. За даними розвідки, гітлерівці планують перетворити його на вузол оборони. Якщо союзникам доведеться брати укріплений Терран, вони затримаються тут довго. І боші встигнуть знищити Париж. Коли танки пройдуть Терран, не спиняючись, столицю буде майже оточено, шлях до серця Франції вільний.

— На Терран наступає дивізія Леклерка?

— Ні, Леклерк іде просто на Париж, але все одно в нашій уяві всіма танками союзників командує він, і, коли йдуть союзники, ми говоримо: йде Леклерк.

— Зрозуміло,— відповів Колосов, не відриваючи погляду від карти.— Зрозуміло, але нереально. В нашому загоні менше сотні бійців, нема важкої зброї. Коли ми займемо оборону в Террані, один гітлерівський полк зімне нас за дві-три години.

— В тому-то й справа, що жодного вільного полка у них немає. А до того ж ти поганої думки про наше командування. Увечері сюди прибудуть ще два загони французів. Трохи важкої зброї теж дістанемо... Навіть дві тридюймові гармати...

— І снаряди до них?

— По десять штук. Разом з вашим загоном Терран оборонятиме близько п'ятисот бійців.

— Це вже щось важить,— задумано сказав Колосов, не відводячи очей від карти.— Отже, нам треба протриматися до вечора?

— Так.

— Хто командуватиме з'єднанням?

— Комісаром усієї операції призначено мене.

— Добре,— погодився Колосов.— Одверто кажучи, малими силами краще маневрувати, а не тримати жорстку оборону. Але тут, видно, вибору немає.

— Так, тут вибору немає.

— Джапарідзе! — голосно крикнув Колосов, і зразу в двері просунулася чорнява голова грузина, блиснули жваві очі.— Знайомтесь, начальник штабу загону «Сталінград». Командир зведеного партизанського загону капітан Габріель.

— Дуже приємно,— вклонився капітан.

— Я захоплений,— відповів по-французьки Джапарідзе.

— Дивись, начальник штабу,— посміхнувся Колосов.— Отут, отут і отут треба виставити застави і укріпитися...

— Ми залишаємося в Террані? — знетямився Джапарідзе.

— Так, залишаємося в Террані. Увечері підійдуть французькі товариші. Німці хочуть перетворити Терран на свій опорний вузол,— наше завдання не допустити цього.

— Все ясно,— сказав начальник штабу.— Зараз віддам наказ.

Шамрай вийшов на балкон мерії. З другого поверху будинку, розташованого між розлогими пагорбами, було видно майже все місто. Тихий, насторожений Терран, наче кошеня, ніжився в променях гарячого сонця. Застигло листя на деревах його садів. Пустельні вулиці, як примружені очі, глибоко сховалися, а водночас усе бачать.

Урочисте, переможне почуття оволоділо лейтенантом. Це перше місто, яке довелося звільняти. І дуже добре, що віддано наказ триматися тут, бо піти звідси — це важче, аніж власними руками вирвати з грудей серце.

На площі появилися партизани. Вони тягли велику тачку, навантажену головими шашками.

— У пивниці за церквою буде центральний склад боєприпасів! — гукнув знизу Кикоть.

Роман Шамрай дивився на затихле місто, на сине, з ясного сонячного металу викуте небо, і в його уяві поставав образ Жаклін, мальований на прозорій синяві золотими променями, як завжди усміхнений і чомусь трохи сумовитий.

Де вона зараз? Мабуть, уже знає про оборону, думає про майбутніх поранених, про медичну допомогу. Не така натура Жаклін, щоб сидіти склавши руки.

Образ, мальований сонцем, не зникав з очей. І аж страшно було, щоб не дмухнув вітер, не розвіяв його.

— Шамрай! — долинуло з кабінету.

Довелося попрощатися з Жаклін. Тепер Терран уже не нагадував Шамраєві лагідне кошеня, розімліле, в теплі сонця. Облудна й оманлива ця сонна тиша.

У кабінеті мера народу побільшало,— появився папа Моріс. Свіжий, старанно виголений. З-під білої сорочки видно міцну засмаглу шию, рукава закачані до ліктів, руки наче з заліза викуті. Губи під темними вусиками соковиті й свіжі. Навіть сивина зникла з голови, так омолодився Моріс Дюрвіль, відчувши подих першої, хай навіть незначної перемоги.

— Я можу зібрати десятків шість-сім робітників,— сказав папа Моріс.— Вони готові до оборони, але не мають зброї...

— От бачиш, Колосов,— сказав капітан Габріель,— нас буде більше, ніж можна було сподіватися...

— Людей, що готові вмерти за Францію, буде багато,— мовив капітан.— А от солдатів...

— Ти песиміст,— засміявся Габріель.— Увечері одержимо зброю.

— Силами загону «Сталінград» ми можемо протриматися тут до ранку. Але май на увазі, не довше. Я реаліст.

— Цілком вистачить. Папа Моріс, збирайте своїх товаришів. Подумаємо, як їх озброїти.

— Шамрай,— сказав Колосов,— до прибуття французьких товаришів наш командний пункт залишається тут. Оглянь, будь ласка, застави.

Разом з Морісом Дюрвілем Роман вийшов з кабінету мера.

— Де Жаклін?

— У лазареті. Лікарів Террана зібрала. Дивно, але всі погодилися. Чекають прибуття поранених.

— Поранені, на жаль, будуть... І забиті теж...

Вони стояли на площі, залитій полуденним сонцем. На східній околиці раптом знялася стрілянина і вщухла.

— Вже почалося,— мовив Дюрвіль.

— Ще ні,— заперечив Шамрай.— Це, мабуть, хтось випадково наскочив на нашу заставу. Бій почнеться, коли вони зрозуміють, що ми не втекли, а хочемо боронитися. Якщо побачите Жаклін, скажіть їй, будь ласка, що я скоро, дуже скоро її знайду. От тільки гляну, як там поживають хлопці на заставах.

Кілька важких, розкотистих вибухів гримнуло десь біля вокзалу.

— Що це? — сполошився папа Моріс.

— Висаджують у повітря вхідні й вихідні стрілки на станції,— відповів Шамрай.— Щоб боші на бронепоїзді не прорвалися.

Вітер тривоги завис над містом, але, як не дивно, перестрілка на околиці і вибухи на залізниці нікого не злякали, а, навпаки, підбадьорили. Приємно під час чекання битви відчувати міцну руку командування.

Уже не затримуючись, Шамрай подався на східну околицю, де група сержанта Васькіна перетяла магістральне шосе. Основні події, очевидно, розгорнуться або нині ввечері, або завтра вранці. Німці певні, що загін вскочив до Террана для того, щоб негайно зникнути. Зоставатися в місті — самогубство.

І от тобі маєш,— не втекли партизани, через Терран проїхати

не можна. Треба розгортати для бою якийсь підрозділ, знищити партизанів і поспішати на фронт, а сапери хай залишаться тут укріплювати місто. В цій затримці, короткій і неприємній, є і щось хороше: партизани нікуди не втечуть, усі будуть знищені, гітлерівцям легше дихатиметься у Франції.

Природні і логічні розрахунки гітлерівського командування Шамрай міг прочитати так, немовби вони написані на ясному небі. Нічого не скажеш, все правильно в цих міркуваннях. Крім одного: партизанів так легко знищити не вдасться. Хлопці групи Васькіна попрацювали сумлінно. Глибокі окопи вже викопано обабіч шосе. В кам'яному мурі крайньої садиби появилася кулеметна амбразура. Поперек шосе повалені дерева, на танку не проскочиш.

«Війна — це хвилини піднесеного, небезпечного бою і довгі дні, тижні, навіть місяці марудної і важкої роботи,— подумав Шамрай.— Шкода, немає у хлопців часу, щоб по-справжньому укріпитися».

— З ким воювали? — запитав він Васькіна.

— Дві машини йшли по шосе, до міста прорівалися. На розвідку не схоже.

— Бойову охорону виставили?

— Звичайно. Що там, у місті?

— Французькі товариші і зброя прибудуть увечері.

— Я думаю так,— сказав Васькін, сухий, високий, літній, з точки зору Шамрая, чоловік років уже під сорок, лисий, як коліно,— доки вони там очухаються, мине години зо дві. Поки вирішать, що робити, з начальством зв'яжуться, ще зо дві години мине. Справжня війна, може, тільки завтра почнеться...

— Твоїми б устами та мед пити,— озвався Шамрай.

— Товаришу Васькін,— підбіг до командира спостерігач.— На шосе розвідка: три мотоцикли й броньовик.

— От бачиш,— усміхнувся Шамрай.

— Бачу. Зараз ми їх зустрінемо.— Обличчя Васькіна потемніло від напруження, чорні, близько поставлені очі зійшлися ще ближче.— Хлопці, всім не стріляти, вогневих засобів не виявляти. Вони поткнуться і відійдуть, я їх добре знаю.

Вогневих засобів було всього два кулемети, але в комендатурі вдалося захопити чимало гранат, зелених, важких, з дерев'яними ручками. Для бою в місті це чудова зброя.

Десь з-за кущів біля шосе, наче спів далекого, зовсім загубленого в синяві неба жайворонка, долинув посвист.

— Підходять,— сказав Васькін.— Давай в окоп.

Вони стрибнули в окопи, вириті у жовтій вогкій глині, наготували автомати. Броньова машина виткнула з-за повороту свою широку прямокутну морду.

— Вісімсот метрів,— зітхнув Васькін.— Шкода, немає гармати, хоча б невеличкої.

— Ти артилерист?

— Звичайно,— гордо відповів Васькін.

Розвідка наближалася. Метрів за двісті добре видимий броньовик на високих твердих колесах спинився, з верхнього люка виткнулася голова з біноклем. Підійти ближче розвідка не наважилася. Броньовик повернувся, зухвало підставляючи свою тонку бокову броню під постріли. Потім повільно поїхав по шосе і зник у зеленій гущавині.

— Стерво,— сказав Васькін.— Знає, що немає в нас гармати.

— Увечері буде,— потішив його Шамрай.— Французи обіцяли.

— Обіцянка — цяцянка.

— Ні, вони нас ніколи не дурили. Дивно,— вголос думав Шамрай,— чому така нерішуча розвідка.

— Бо на світі був Сталінград,— відповів Васькін.

— Дуже далекий зв'язок...

— Зате точний,— показав в усмішці великі жовті зуби командир групи.

— Ну, гаразд, до вечора, мабуть, справжнього бою не буде,— сказав Шамрай, вилазячи з окопу,— про всі новини будемо повідомляти. Щасливо.

Крізь густе жарке сонце, крізь зелень садів Террана він пройшов до площі, спинився і мало не протер очі від здивування — біля мерії стояла тридюймова гармата з зарядним ящиком. Руді голодноуваті коники, запряжені в передок, запитально позирали на площу.

— Що там? — в мерії зустрів його Габріель.

— Розвідка була. Неглибока.

— Вони з усіх боків отакі неглибокі розвідки посилали,— сказав Колосов.— Звідки атакуватимуть — неясно. Наша оборона — як консервна банка: ткни дужче — вже й дірка. Для затикання дірок ми виділили резервну групу підсилення. П'ятнадцятеро бійців. Командиром призначено тебе...

— Ясно. Гармату треба поставити на шосе до Васькіна.

— Вона вже туди поїхала,— сказав Габріель.

Шамрай глянув на карту і зразу оцінив офіцерський досвід і вміння капітана Габріеля. Облудною буває зовнішність. На перший погляд «вічний студент», не більше...

— Ти справді офіцер? — спитав Шамрай.

— Хіба не видно,— показав очима на карту Колосов.

— Так,— засміявся Габріель.— І офіцер, і комуніст. Правда, закінчив не Сен-Сір. Довелося обмежитися прискореним курсом військової школи лейтенантів. А до війни я просто працював токарем у Рено, в Парижі.

— І комуніст? — перепитав Шамрай.

— Так, у нас багато комуністів.

— Серед офіцерів?

— Так, і серед офіцерів. Зараз це не проблема. Винятком офіцер-комуніст стане після війни.

— І ти справді капітан?

— Що ні, то ні.— На губах Габріеля з'явилася несмілива, схожа на дитячу, усмішка.— Це вигадка. Тут кожен може називатися

як захоче. Звичайно, не генералом, це нескромно, але капітаном можна. Добре звучить і викликає повагу. І звуть мене зовсім не Габріель,— чомусь сумовито додав він.— Нічого, після перемоги все на свої місця стане.

— Я піду перевірю свою групу,— сказав Шамрай. Йому не сиділося на місці. Чекання бою ставало нестерпним.

— Іди,— згодився Колосов,— зараз ти тут не потрібний.— Але май на увазі, моїм заступником ти все одно лишаєшся...

— Добре, знаю,— вже зникаючи за дверима, відповів Шамрай.

Розділ тридцять перший

Котилося, котилося по небу гаряче липневе сонце і нарешті втратило свою силу, зайшло за обрій. Мабуть, ніколи в житті Романа Шамрая не було такого довгого дня. Бій не розпочався. Видно, не так просто знайти й розгорнути хоча б полк гітлерівців проти Террана. Мало їх залишилося у вермахті, дивізій і полків.

Командування резистансу не обдурило. Два загони партизанів прийшло до Террана ввечері, притягли з собою ще гармату, кулеметів, а найголовніше — багато гранат. Зброя різноманітна — від сучасних автоматів до старих вінчестерівських гвинтівок. Але патронів до них удосталь, а значить, можна воювати. П'ятисот бійців, як обіцяв капітан Габріель, правда, не видно. Але сотні три є,— Терран оборонятиме майже батальйон, не так мало.

На площі перед мерією, де розподіляли зброю, зразу стало людно й галасливо. Будинок резервної групи Шамрая нагадував справжній арсенал.

— Беріть тільки потрібне,— попереджав лейтенант. Але хлопці тягли все, що могло стріляти чи вибухати.

Тітка Маріет, господиня бістро, виставила на тротуар проти мерії чотири столики й стільці. Їсти нічого, але випити вина можна. Партизанські патрулі, яким капітан Габріель наказав невтомно контролювати місто, інколи присідають до цих столиків. Вино погане, але недороге. Тітка Маріет завжди була патріоткою. Настрій захоплений і піднесений. Для багатьох завтрашній день буде останнім. Від того під серцем холодок... Так, завтра може бути смерть, але зараз вони вільно ходять по вільній землі Франції, і від того хочеться співати, танцювати і чомусь плакати.

В кабінеті мера капітан Габріель був не сам, поруч нього Робер Коше і командири прибулих загонів. У кутку Колосов і папа Моріс. Все командування зібралося. На великій карті позначок побільшало. Гітлерівці намагаються охопити Терран з усіх боків. Мабуть, через те вони сьогодні й не починали бою. Завдання — не вигнати, а оточити й знищити партизанів. Партизанська розвідка працює точно. Спостерігачі замаскований рух супротивника можуть не помітити, від дитячих і жіночих очей не сховається ніщо. Уже в трьох сусідніх селах появилися танки з чорними хрестами. Напевне, вдарять одночасно з різних боків, щоб луснув Терран, як горіх, затиснутий у сталеві лещата.

— Тихо! — сказав Колосов, коли Шамрай зайшов до кабінету.

Акумуляторний приймач хрипів на столику в кутку. Шамраєві важко було розуміти швидку французьку мову, але ймення Леклерк він почув.

— Дуже добре,— мовив капітан Габріель, коли диктор скінчив читати.— Дивіться, товариші, танки союзників отут.— Він упевнено намалював на карті червону фігурну клямру.— До Террана їм іти вісімдесят кілометрів. Нормальним ходом це три години. З боєм вони пробиватимуться днів три, коли не чотири. Бошів ще не зламано. Це щастя, що зі Сходу вони не можуть зняти жодного батальйону... Ми мусимо протриматися мінімум три дні. Навіть коли Леклерк не встигне застати нас живими, справу буде зроблено, бо німці не укріпляться і опорним пунктом їхньої оборони Терран не стане. Отже, все ясно — три дні.

— Прямий зв'язок з союзниками встановити не можна? — спитав Колосов.

— Ні, радіостанції у нас немає.

— Значить, і авіацію викликати не можна,— зітхнув Шамрай.

— Мені здається, що радянські товариші поринули в приємну область мрій,— засміявся Габріель.— А поки що нам треба розраховувати тільки на власні сили. Їх не так мало.

— Так, їх немало,— не відриваючи погляду від карти, погодився Колосов.— Не так мало. Габріель, не розпорошуй резервну групу, вона нам дуже згодиться. І, мабуть, варто перенести твій командний пункт у підвал... У бошів буде артилерія.

Шамрай вийшов з капітаном.

— Важко,— сказав він.

— Важко,— погодився Колосов, і більше цієї теми вони не торкалися.

Жаклін, тримаючи напхану бинтами та марлею санітарну сумку, стояла в тіні.

— Щаслива ти людина, Шамрай,— зітхнув Колосов.

Лейтенант промовчав.

Резервна група розташувалася в конторі ощадної каси, поруч мерії. П'ятнадцятеро колишніх полонених, усі добре знають зброю, всі виходили на поверхню через «Сан-маре». Підлогу застелено сіном, але ніхто не спить.

— Спочивайте, хлопці,— наказав Шамрай.— Завтра буде багато роботи. Я посиджу отут, біля входу. Години через дві-три когось розбуджу, щоб вартував. Спіть.

Він виніс на тротуар два крісла, сів поруч Жаклін, торкнувся рукою її плеча. Таємниче буйство теплої липневої ночі панувало в світі. Над Терраном тільки світло зірок, великих, яскравих, одна до одної добраних. Пагорби довкола застигли, як древні сонні мастодонти, їхні горби тільки вгадуються, коли закривають зорі. Вітер не ворухнеться. Задуха, тиша і спокій.

У мерії відчувся рух, Шамрай насторожився. Габріель перевозив свій командний пункт у підвал.

— Дивно, як змінюються люди, коли стають командирами,— сказала Жаклін.— Я ніколи таким не бачила батька.

— Людина змінюється не тільки зовнішньо, беручи в руки автомат. Навіть думки її стають іншими. Я дуже люблю тебе і тому боюсь завтрашнього бою.

Жаклін тихо засміялася:

— Ні, тут боятися нічого. Кохання й смерть завжди ходять поруч, про це навіть у біблії написано...

— Ти віриш у бога?

— Як і всі люди... Він мені не заважає жити...

Тихе гудіння почулося в небі.

— Літаки? Німецькі? Будуть нас бомбити?

— Не думаю.

Гуркіт трохи наблизився, а потім земля здригнулася від важких ударів. Жаклін притулилася до Шамрая.

— Що це? — почулося з підвалу мерії.

— Англійці бомблять Картуш,— відповів Шамрай.

З підвалу долинули уривчасті і збуджені голоси. Адже саме в Картуші зосереджені німецькі танки. Може, хтось зумів попередити союзників. Може, й завтра, коли стане дуже важко, прилетять літаки... Дуже мало на це надії, а все-таки хочеться сподіватися.

Бомби перестали довбати землю. Завмерло гудіння літаків. Знову тиша над усім світом.

— Я не уявляла такою ніч війни,— сказала Жаклін.— Як гарно...

— Гітлерівці цю ніч гарною не назвуть,— відповів Роман.— Уяви, скільки ешелонів не змогло пройти через Терран сьогодні, скільки машин не прибуло на Нормандський фронт. Уяви собі, як у Берліні казиться Гітлер. Його військо спинилося в ешелонах біля якогось Террана...

— Ти думаєш, він про це знає?

— Хіба ти можеш не знати про гвіздок у власному черевику? Гітлерові ще гірше. Це гвіздок не в черевику, а в череві.

Шамрай мимоволі опустив руку в кишеню, намацав цвях, закручений вузлом, торкнувся його вістря. Цікаво, що зараз робить коваль Жерве?

Жаклін притулилася ще ближче.

— Поцілуй мене,— сонно сказала вона.

Атаку Террана гітлерівці почали точно о п'ятій годині ранку, коли перші промені сонця позолотили крони високих в'язів на площі біля мерії. Артпідготовка була короткою, хвилин п'ять, не більше. Велася вона з трьох напрямків водночас і ясно окреслила план німців — не випустити з Террана жодного партизана. Після артпідготовки, притискаючись до вогневого валу, пішла в наступ піхота без танків і зразу залягла, зустрінута кулеметним вогнем. Перша атака захлинулася.

Капітан Колосов поставив свою гармату біля магістрального шосе. За кам'яним напівзнесеним муром старої пивниці викопав щілину для схованки від вогневого нальоту, організував позицію за всіма правилами воєнної науки. Васькін допомагав йому захоплено. Ніхто з військових не буває так закоханий у свою зброю і свою справу, як артилеристи.

Ліворуч загону «Сталінград» розташувався папа Моріс із своїми шахтарями, праворуч Робер Коше. На західній і південній околиці — французькі партизани. У них друга гармата. Резерв у центрі міста. Все передбачено, все начебто за наукою, але взагалі вся оборона Террана — антинаукова витівка. Не мають права партизани займати таку оборону. Це справа безнадійна.

Все це правильно, але не так нерозумно, як здається на перший погляд. Коли їх знищать через три дні, буде величезна перемога. Коли їх знищать зразу — трагічна поразка. Це той випадок, коли виграний час стає дорожчим за життя сотень, навіть тисяч людей...

Всі ці істини лейтенант Шамрай знав прегарно. Йому доведеться битися і вмирати для того, щоб танки Леклерка могли вільно прорватися на Париж. Такий закон війни: один мусить вмерти для того, щоб другий міг пройти на кілька кроків далі. На фронті сумніватися в законах чи обговорювати їх не можна. Закони війни треба виконувати, і саме це й робив лейтенант Шамрай. Він розумів свою роль командира резервної групи, знав, яким важливим може бути його удар, знав свою потрібність у загальній системі оборони і все-таки нетерпеливився, місця собі не знаходив, чекаючи початку дії. Чим довше він зоставався без діла, тим краще, виходить, тримаються партизани. Отже, можна не пускати в бій резерв, а все одно висидіти в залі ощадної каси просто неможливо.

Все-таки не витримав, пішов до Габрієля глянути на карту, зорієнтуватися в обстановці...

В підвалі мерії горіла велика лампа, пахло сигаретним димом, гасом і людським потом. Щохвилини заходили люди, часто навіть жінки й діти. Говорили кілька слів до Габрієля, інколи передавали записочку і зникали. Сині клямри довкола Террана стали майже суцільними, оточення завершилося, фронт вималювався ясно.

— Що в тебе? — спитав Габрієль, коли зайшов Шамрай.

— Все нормально.

— Будь готовий виступити от сюди.— Капітан показав точку на карті.— Тут зосереджуються танки. Підуть, очевидно, не по шосе, а вдарять у стик між загонами Колосова і Дюрвіля. Тобі доведеться затикати дірку в обороні. Ми перейдемо на спостережний пункт, це на водокачці...

І усміхнувся до Шамрая так привітно, ніби повідомив йому хтозна-яку приємну новину.

— Хоча може бути, що по-справжньому вони вдарять отут, де колись був концтабір, а на шосе — це тільки демонстрація,— вів далі капітан.— Одне слово, до всього треба бути готовими. І чекати тобі вже недовго.

Він знову усміхнувся, а очі за товстими скельцями залишалися холодними й суворими.

Саме в цю мить капітан Колосов побачив перший танк. Ішов він не по шосе, а трохи збоку, сунувся, приминаючи невисокі кущі й теплу траву, прикривався зеленню дерев, намагався заховатися за насипом. Це був уже не старий довоєнний танк з кулеметом та малою гарматою, а сучасна машина з міцною лобовою бронею і справжньою тридюймівкою у важкій башті. Коли вдарити в броню чи в башту, танк тільки похитнеться, а все одно лізтиме вперед, і гусениці його дзюркотітимуть невпинно, як безконечні срібні змії. За першою машиною появилася друга, третя. Йшли вони уступом, маючи змогу покрити вогнем кулеметів і гармат велику площу.

У капітана Колосова теж є гармата і десять снарядів... Усього тільки десять, і серед них жодного бронебійного. Не будемо про це думати. Бій треба вести тією зброєю, яка є, а не тією, яку хотілося б мати...

Кругом безлюддя цілковите. Глибоко в землю сховалися хлопці. У них добрий запас надійних протитанкових гранат. Не прорвуться гітлерівські танки на дільниці оборони капітана Колосова. Трохи тривожно за папу Моріса та його шахтарів. У боях вони не бували, а це складна річ — переживання першого бою. Але вони шахтарі, їх нічим не злякаєш. У Робера Коше хлопці досвідчені. Колосов зразу це визначив, тільки-но побачив, як вони окопуються...

Уривки думок пролітали, наче кадри фільму на великому екрані, а в його центрі, не зникаючи ні на мить, сунулися й сунулися німецькі танки, і вже ставали ясно видимими чорні хрести на броні, і хижі дула довгих гармат здавалися жалами, направленими просто в серце капітана Колосова.

Невидима, відстанню прихована німецька артилерія вдарила знову. З ясного синього неба з шелестом та завиванням полетіла гаряча сталь. Вона падала в землю, в будинки околиці, в окопи, рвалася на тисячі гострих смертоносних осколків, зрізала дерева, збивала траву. Не могло залишитися живого дихання там, де пройшов отакий вогневий шквал. А зовсім недалеко, притискаючись до лінії вогню, дзюрчали й дзюрчали танки, і саме тихе бряжчання їхніх гусениць капітан Колосов добре чув серед грому розривів.

— Точно б'є, зараза,— сказав Васькін.— Де Мунтян?

— Не знаю,— Колосов не відривався від панорами.

— Кудись він зник, начебто вперед пішов.

— А група його де?

— На місці.

— От стерво,— вилаявся капітан.— Відіб'ємося від бошів, шкуру з нього спущу за порушення дисципліни.

Танки вже зовсім близько, метрів за п'ятсот, не більше. З неба падає і падає, завиваючи, розпечена круппівська сталь, і уламки пролітають поруч, б'ють у кам'яний мур, у щит гармати.

Васькін теж підвівся з окопу. Лисина спітніла, аж блищить під сонцем. Очі прикуті до танків, руки самі шукають ручки на маховичках механізму наводки. Давно вже не почував Васькин оцього благородного і самозреченого відчуття артилерійського бою.

— Ти б сховався, Васькін, або шапку якусь надів,— мовив Колосов.— Твоя лисина — дуже добрий орієнтир для бошів.

— Знайшов час жартувати.

І хоча час для жартів був справді винятково непідходящий, а сам жарт не такий уже й дотепний, усмішка появилася на великих губах Васькіна і невідомими шляхами передалася в інший окоп. Сапер Кикоть теж усміхнувся і мимоволі провів рукою по своїй розкішній смоляній шевелюрі.

Снаряд завив зовсім близько, розірвався. Вони впали в окопи, мить лежали, чекаючи, поки над головами пролетить рій дзвінких осколків, підвелися і знову вправно й покірно впали в окоп, рятуючись від нового розриву.

Як загорівся перший танк, вони не зрозуміли. Просто позад башти, де дихають гарячим повітрям жалюзі, раптом гримнув вибух. Машина саме проходила під могутнім віковічним дубом. Вона ще сунулася вперед, а полум'я над мотором уже злетіло вгору, обпекло віти, і чорне обпалене листя посипалося на землю крізь густий дим. Танки спинилися. Їхні гармати задерлися вгору, наче хижі телескопи, чогось чи когось шукаючи в небі. Раз, двічі і тричі вдарили у зелено-чорну, обпалену крону дуба. Через панораму Колосов ясно побачив, як з верховіття впало й вдарилося об землю людське тіло.

— Мунтян,— сказав капітан.— З дерева гранату кинув. Тепер наша черга...

— Вмирати? — спитав Васькін.

— Ні, вести бій,— різко відповів Колосов.

Два танки трохи звернули від шосе і рушили лівіше, туди, де оборонявся папа Моріс і шахтарі. Польові рації німців працювали добре,— артилерія теж перенесла вогонь. Тепер уже було видно, як біжать за танками, намагаючись залишитися під прикриттям броні, маленькі, іграшкові постаті солдатів у сіро-зелених касках з бульбочками, схожими на жаб'ячі очі. А біля шосе палав танк, і Колосову страшенно хотілося побачити Мунтяна, може, ще живий, може, тільки поранений.

— Важко доведеться шахтарям,— сказав він, ні до кого не звертаючись. І скомандував: — Кикоть, пересунься лівіше. Кулемети візьміть. З флангу вогнем папу Моріса підтримаєте.

Рух відчувся між кам'яними кладками, які в цих місцях правлять за паркани.

— Невже не розвідали гармату? Невже підставить бока? — знетямився Васькін.

— Ми нічим себе не виявили,— не відриваючись від панорами, запевнив Колосов.— Біда — снаряд звичайний...

Німці тепер ішли просто на оборону папи Моріса. Їхній фланг все більше відкривався перед Колосовим.

— Кикоть, приготуйтесь до контратаки.

— Готові.

Танки наблизилися до шахтарських окопів. З тремтінням у серці, все своє життя, весь досвід вкладаючи в рух руки, наводив Колосов гармату, цілячись у бокову броню, і якоїсь високим натхненням солдата визначеної хвилини вдарив. Снаряд влучив, розірвався, струснув машину. Танк спинився, але не запалав.

— Осколочний,— зітхнув Колосов.

— Нічого. І це непогано,— досилаючи новий снаряд, сказав Васькін.— Ну, давай ще раз...

— Ні, почекай. Снарядів усього дев'ять. Кикоть, увага!

— Бачу,— пролунало здаля.

Один танк мертво стояв, осяяний чорним закіптюженим сонцем. Але другий сунувся вперед, і німці вже підвелися в атаку на окопи папи Моріса.

Кикоть ударив вчасно. Під рясним кулеметним вогнем гітлерівці попадали, заклякли на землі, потім почали відходити. Танк зачепив підбиту машину і неволі посунувся назад.

— Ох, не подобається мені все це, не подобається,— сказав Колосов.— Це ж була розвідка, сильна, нічого не скажеш, а все-таки розвідка. Тепер вони засікли нашу гармату, визначили, де кулемети. Справжня локшина починається тільки зараз. Ну, гаразд, сьорбнемо ще й цієї юшки.

Стрілянина доносилася тепер з усіх околиць Террана. Двічі бухнула гармата. Під горою знявся в небо ще один стовп чорного диму. Видно, там теж запалили танк.

— З усіх боків розвідку веде, грамотно воює,— хитав головою Колосов.— А це що таке?

— Мунтян живий, тільки дуже поранений і обпечений, товаришу командир,— Кикоть стрибнув у командирський окоп.

— Невже витягли?

— Французи допомогли. Його вже в місто понесли...

— У них багато втрат?

— Ні, не дуже. Папа Моріс на місці. Тільки вже не сміється.

— Боюсь, що й не сміятиметься,— сказав Колосов.— Розвідка закінчилася, починається бій.

Кикоть глянув на поле і тихо свиснув. Одинадцять танків, вишикувавшись кутом назад, ішли на окопи папи Моріса. За ними перебіжками, падаючи на землю й підхоплюючись, сунули солдати, цілий батальйон, не менше.

— Гіві, посильного до Габрієля. Нехай Шамрай буде напоготові.

Шахтарі не відступили, хоч танки насувалися, як чорна могутня мара. Для папи Моріса настала мить найбільшого випробування нервів. Навіть бути заваленим у шахті не так лячно і безнадійно, як бачити оцей невмолимий рух танкового кута.

— Французи перед окопами міни поставили? — хвилюючись, якимсь високим фальцетом запитав Колосов.

— Усе за планом,— почулася відповідь Кикотя.

— Ну, Васькін,— сказав командир,— наша черга.

Гармата вдарила тричі. Один танк запалав, другий спинився. Дев'ять машин, бездушні потвори, сунулися на окопи французів. Колосов люто вилаявся від почуття безпорадності.

— Давай ще три снаряди!

— Залишиться всього три,— попередив Васькін.

Знову тричі гавкнула гармата. Ще один танк запалав. Але з глибини танкового кута відділилася низька чорна машина, розвернулася і, нічого не боячись, пішла просто на Колосова. Такого танка капітан ще ніколи в житті не бачив. Довга гармата з важким дульним гальмом нагадувала морду якогось доісторичного іхтіозавра. Земля стугоніла під важкими гусеницями.

— «Тигр»! — крикнув Гіві Джапарідзе.— Танк зветься «тигром»!

— Ех, немає бронебійного,— зітхнув Колосов.

Танковий кут сунувся на окопи Дюрвіля. Била артилерія, горів підпалений снарядами будинок десь у центрі Террана, тріскотіли кулемети. А Колосову здавалося, що в світі панує цілковита тиша, так захопило його спостереження за «тигром».

— Гіві, гранати готові? — ясно відчуваючи наближення смерті, спитав Колосов. І, як не дивно, голос його пролунав звично й буденно.

— Готові!

— Сховайся в щілину. Він спробує наблизитися.

Очі Гіві Джапарідзе, затінені колами від чорної сажі розривів, блиснули невесело, коли він ховався в окоп. Коли просто на тебе йде «тигр»,— не усміхнешся.

Колосов знову припав до панорами. Звичайно, лобова броня «тигра» надто міцна для такого снаряда, але коли влучити в щілину між броньовою маскою гармати і корпусом, то, може, й «тигрові» буде непереливки. Все залежить від точності і місця удару.

Тим часом танки досягли окопів Дюрвіля. Шахтарі не здригнулися, не побігли. Вони заховалися в землю, щоб зустріти піхоту, відсікти її, знищити. Саме так і мусили діяти справжні солдати, але ні Дюрвіль, ні його друзі солдатами не були. Ця професія складна, їй треба вчитися, виховувати в собі багато рефлексів і навиків, домагатися автоматичності рухів у володінні зброєю, щоб не потребували вони ні уваги, ні напруження думки. Пневматиками в шахті вони володіли саме так. Щодо зброї, то кожен рух треба було обдумати, на це йшли зайві секунди, і саме їх вигравав ворог.

Але мужності і зневаги до смерті французьким шахтарям не позичати. От німецький танк насунувся на глибокий окоп, крутиться на місці, розчавив усе живе під собою і раптом запалав від розриву гранати. Один за одним ще три димних смолоскипи знялися в густому жаркому повітрі, розпеченому сонцем і боєм.

Але чотири танки пройшли через позиції, залишаючи за собою мертве, переоране й опалене бойовисько. Власне кажучи, загону Дюрвіля вже не існувало. Шахтарі не відступили, вони загинули.

А поєдинок «тигр» — Колосов усе ще тривав. Капітан Габріель зі свого спостережного пункту на водонапірній башті міг усе ясно бачити навіть без бінокля. Страшна і захоплююча картина важкого бою розгорталася перед його очима. Зі сходу й півночі вели німці свої атаки. Захід і південь були відносно спокійними. Бій точився ще на околицях, і капітан знав, що, відступивши до міста, де будинки щільно притулилися один до одного, він трохи виграє, бо у вуличному бою запалити танк гранатою, кинутою з другого чи третього поверху, легше, ніж у відкритому полі.

Габріель добре бачив, як німецькі танки пройшли над окопами Дюрвіля, і покликав Шамрая.

— Папі Морісу дуже важко,— сказав він.— Поможи йому. Тільки не виходь на поле, тримай оборону за будинками.

До окопів Дюрвіля резерв устиг саме тоді, коли поєдинок Колосов — «тигр» досяг кульмінації. Сто метрів залишалося між дулами гармат, які невідривно, немовби погляди закоханих, тяглися одна до одної.

Для німців удар невеличкої групи Шамрая був несподіваним. Так буває завжди, коли на полі бою з'являється свіжа, добре озброєна, а головне, дисциплінована сила. Піхоті довелося залягти. Танкісти без її підтримки відчули себе непевно, спинилися, і зразу запалало ще дві машини,— шахтарі не всі загинули, вони вміли жити під землею.

А «тигр» сунувся на гармату Колосова, і Шамрай ясно бачив: тепер усе залежить від того, хто раніше вдарить. Несподівано бій затих. Погляди з обох боків фронту зійшлися на оцьому двобої — танк проти замаскованої, невидимої гармати.

Танк ударив перший. Вогонь вирвався з дульного гальма, білий полум'яний хрест прикрасив обріз гармати. Снаряд ліг поруч, але Колосова не знищив. Через вісім секунд танкісти дішлють у казенник гармати новий снаряд і знову вдарять. У капітана було тільки вісім секунд, не більше. Це надзвичайно мало і водночас неймовірно багато.

Обережно, ніби кладучи ніжним пензлем останній мазок на полотні геніальної, всім життям вистражданої картини, Колосов навів гармату. Десь у глибині душі зачаїлося усвідомлення власної безпомічності, слабкості снаряда проти броні «тигра». Але капітан затамував його, цілком поклавшись на своє вміння і удачу — цього жорстокого і безпощадного солдатського бога, який уже десятки разів виривав його з кощавих лап смерті.

Шамрай побачив вогонь пострілу, розрив снаряда під броньовою маскою «тигра» і аж скрикнув від захоплення, так вдало ліг удар. Ні, важка, литої сталі маска не злетіла на землю. Танк не загорівся, але вибух заклинив башту. І хоча у німців була повна можливість іти вперед і чавити зухвалу гармату гусеницями, вони цього не зробили. Танк несправний, цим сказано все. Треба відступати.

Але перед тим, як розвернутися, танкісти навмання випустили кілька снарядів приблизно туди, де стояла гармата.

У Колосова залишалося всього два заряди. Танк стояв зовсім близько. Кращої нагоди, мабуть, не буде ніколи в житті артилериста.

— Снаряд! — скомандував Васькіну капітан.

У цю мить щось тверде і гаряче ввійшло в груди Івана Колосова, і образ танка так і застиг в очах, коли капітан повільно сповз від панорами на землю.

«Тигр» рвонувся і рушив назад. Слідом за ним, ніби вже давно чекаючи прикладу, посунули інші. З одинадцяти машин, які складали грізний кут, зосталися цілими чотири. Вони йшли все швидше й швидше, аж поки не зникли за переліском.

У бою настала перерва. Так буває завжди після атаки. Тим, що захопили нові позиції, потрібний час, аби обжитися на них. Тим, що відступили, знову треба думати про оборону.

— Де папа Моріс? — спитав Шамрай.

— Я тут,— почувся у відповідь тихий голос.

Моріс Дюрвіль сидів на дні окопу і уважно роздивлявся свою долоню.

— Папа Моріс, що з вами? Ви поранені?

— Дуже болить рука. Нічого, це скоро минеться. Я живий.

— До того ж ви ще й командир загону.

— Так, я командир загону,— повторив важко контужений Дюрвіль.

Нелюдським зусиллям волі він підвівся, став на рівні ноги, до пояса виткнувся з окопу, побачив поле бою. Його обличчя, вимазане глиною й сажею, здавалося оброслим важкою брудною бородою. Блискучі очі погасли.

— Скільки нас залишилося? — спитав він.

— Я теж хотів би це знати,— відповів Шамрай.

Рахувати довго не довелося. Живих вісімнадцять. Сім поранених. Тридцять два мертвих. У загоні Шамрая один забитий. Отже, боєздатних тридцять два бійці.

— Шахтарі добре воювали,— сказав Шамрай.

— Французькі шахтарі добре вмирали,— повільно, так, наче кожен рух язика, кожне сказане слово завдавало йому важкого болю, сказав папа Моріс.— Воювали вони погано.

— Ні, неправда,— заперечив Шамрай.— Вони і воювали добре. Ви можете командувати далі, папа Моріс?

— Я буду командувати,— долаючи несамовитий біль десь у глибині потилиці, намагаючись кожне слово вимовити гранично чітко й виразно, сказав папа Дюрвіль. І незборима сила відчулася в кожному русі, слові, в тому, як опановував він, підкоряв своїй волі пекельний біль.

У першій лінії окопів, зайнятих німцями, відчувся рух.

— Буде атака? — Голова папи Моріса важко ворушилася на негнучкій, кам'яній шиї.

— Ні, це вони окопуються. Накажіть хлопцям, щоб вони інколи тривожили їх з кулемета.

— Котра зараз година? — спитав Дюрвіль.

— Уже далеко за полудень.
— До вечора протримаємося?
— Напевне.
І хоча ніякої певності в душі Шамрая не було, голос його пролунав рівно і майже весело.
— Де Жаклін?
— У лікарні.
— Коли вона прийде до тебе, скажи, що я живий і здоровий.
— Добре, я скажу. А тоді що полежте, папа Моріс.
— Добре, я полежу,— погодився шахтар.
— Хлопці, я подивлюсь, як там сусіди, і зразу повернуся! — крикнув Шамрай.

Біля гармати вмирав капітан Колосов, розпростертий на почорнілій, опалений землі. Шамрай зрозумів це зразу. Незрадлива й безпощадна тінь смерті лягає в останні хвилини життя на лице людини, і помилитися тут неможливо. Вже не допоможуть лікарі, тут безсильні перев'язки. У грудях гарячий твердий метал. Він не дає дихати, тисне серце...

Шамрай уже багато разів бачив смерть. Звикнути до неї неможливо, і щоразу оцей перехід від гарячого буйного життя до холодного спокійного небуття вражає трагічністю. Все зосталося так, як було раніше,— чоло, обличчя, мозок. А десь у глибині грудей розірвався малесенький нерв, і не можна жити без нього, і вже людина перестає бути людиною, а змінилося так мало. Всього-на-всього перебито малесенький нерв.

— Колосов,— покликав Шамрай.— Колосов...

Капітан розкрив очі, безбарвні, страдні. Спробував щось сказати і не зміг. Але, видно, думка була сильніша від смерті, бо в зіницях майнула іскорка, а туби ворухнулися.

— ...Скорик,— сказав капітан,— Скорик...

Вимовити ще слово не стало сили. Очі осклянтіли, і губи звела ніякова посмішка, ніби капітан хотів попросити вибачення за слабкість, за неможливість сказати щось найважливіше. А, видно, важливим було це слово. Яку таємницю забрав з собою в небуття капітан Колосов?

Розділ тридцять другий

Гіві Джапарідзе помер десь після полудня на другий день. Німці вже захопили околиці Террана, де невеличкі будиночки оточені зеленими, повними гарних вишень садами. На чорні головешки обернулися дерева. Мало не кожен другий будинок — згарище або руїна. Тепер бій перемістився на вулиці. Гітлерівці посунули туди танками і зразу відступили,— у місті танк сліпий, як свиня, не може глянути вгору. Танкістам через щілини не видно другого й третього поверху. А з високих вікон кидати протитанкові гранати зручно. Саме тому довелося відступити і знову взятися гатити з гармат, вибиваючи партизанів з кожного будинку.

Хмара чорного диму зависла над містом. Пожежі спалахували блискавично, вулиці були схожими на вогняні коридори, але Терран тримався.

Водонапірна башта, спостережний пункт капітана Габрієля, вже давно завалилася. На щастя, це сталося вночі. Габріель уцілів. Тепер його командний пункт містився у вокзальному підвалі.

Саме недалеко від вокзалу і загинув Гіві Джапарідзе. Німці змінили тактику. Адже бій точиться не за місто, а за час. Звичайно, добре було б знищити всіх до єдиного партизанів, але, очевидно, для цього треба кілька днів. Значить, слід витиснути загони з міста, дати їм шлях до відступу. Може, вони, побачивши можливість порятунку, не боронитимуться так одчайдушно? Містечко Терран треба якомога швидше зробити вузлом німецької оборони. Війська союзників наближаються. Коли Терран добре укріпити, їхні танки будуть тупцятися перед містом тижнів зо два, так зручно лежить воно між пагорбами. Тому треба зовсім звільнити шлях на південь і захід,— будь ласка, тікайте, ніхто не подумає вас зачіпати, тільки зникайте. Посилити натиск з півночі й сходу. Розрахунок психологічно вірний. Одне діло битися в оточеному місті, знаючи, що порятунку немає, і зовсім інша річ тримати отаку оборону, коли вільні всі шляхи для відступу. Невже не втечуть з Террана партизани? Невже їм не дороге життя?

Не втекли. Може, навіть, навпаки, ще цупкіше вп'ялися в кожен будинок, кам'яний паркан, згарище.

Саме тому й загинув Гіві Джапарідзе. Німці прорвалися майже до вокзалу, і Шамрай наказав йому з групою десятьох колишніх полонених іти в контратаку. З вулиці, яка вела до вокзальної площі, Гіві вибив німців, але його самого хлопці принесли вже мертвого. Навіть попрощатися з ним не встиг Роман Шамрай. Після Колосова це друга така відчутна втрата. Каяття ворухнулося в серці лейтенанта. Може, йому самому треба було йти в цю контратаку? З'явилося це почуття і зразу зникло. Він напевне не уникне смерті. Він не схитрував, остання контратака буде і в нього, в цьому можна не сумніватися.

Думка про Жаклін, наче малесенька ранка, пече серце. В район лікарні падає багато снарядів. Як вона там? Невже колись на світі настане тиша? Невже вони з Жаклін зможуть бути щасливими?

Ні, не зможуть.

Німці перегрупувалися, знову хочуть прорватися до вокзалу. Правда, на цей раз трохи лівіше. Там обороняється Робер Коше. У нього хлопці спритні, майже всі колишні солдати, але їх дуже мало.

Капітан Габріель прислав посланця з наказом, щоб був готовий допомогти сусідові. Шамрай і сам усе прегарно бачить і розуміє. Не кілометри, а сотні метрів, коли не десятки, розділяють їхні загони. Він готовий до контратаки.

На загін Коше німці кинули свіжу роту. Знайома історія — десять хвилин гупання снарядів і мін, потім атака, автоматні чер-

ги, розриви гранат. Поволі, методично перетирали німці партизанські загони. Кожен убитий партизан — перемога. Заміни йому не буде.

Загін Робера Коше не відступав, а гітлерівці підходили до вокзалу все ближче, і в якусь мить Шамрай ясно збагнув, що у французькому загоні просто вже нікому відступати. Він загинув, розчинився в димному хаосі пожарищ, і німці можуть вільно йти до центральної площі.

Діру в обороні треба заткнути. Коли Шамрай забариться на кілька хвилин, буде пізно.

— За мною, хлопці,— скомандував Шамрай.— Стрільцов, ти зостанешся тут. Тримайся.

План у лейтенанта був простий і, як і всі плани боїв на вулицях міста, неймовірно складний для виконання. Лейтенант вирішив пробитися між будинками, використавши для захисту все — руїни, підвали, стіни,— вийти на перехрестя і з тилу вдарити, вибити німців з кварталу, де оборонявся Робер. Там іще чулися постріли, там ще вели бій партизани. З ним іде два десятки бійців. Коли вміло воювати, можна відкинути німців.

Вони вже призвичаїлися до вуличних боїв. Обережно і спритно пролізли під стінами. Один по одному зібралися біля руїн крайнього будинку. Всі двадцятеро, більше нікого чекати.

По вулиці, ще обережні, але вже певні перемоги, ходили фашисти. В кінці кварталу пострілювали. Це добрий знак. Може, ще не загинув Робер Коше?

— Готові? — спитав Шамрай.— Уперед! — І сам перший стрибнув через зруйновану цегляну стіну на вулицю.

Коли двадцять автоматів раптом починають бити з тилу, а позицію ще не укріплено, дуже важко втриматися. Німці і не намагалися цього робити, а просто побігли в завулок. Хтось упав мертвий, когось поранило. Уздовж вулиці свистіли кулі, і вже неможливо було розібрати, хто стріляє. Один партизан упав, другий, третій. Німці отямилися. Паніка минала, починався бій.

— Вперед! — кричав Шамрай.— Вперед!

Куля прошила піджак над плечем, обпалила шкіру, він того навіть не помітив.

— Вперед! — Тільки рух, безстрашний, невпинний, міг принести перемогу.— Вперед!

Вони пробилися до окопів, звідки німці вибили Коше. Звичайна картина бою. Обгоріла земля, скорчені трупи партизанів і німців, усе переплелося, сплуталося. Назустріч обережно виповзли двоє французів. Це все, що зосталось від загону? Ні, вийшло ще п'ятеро, обпалені вогнем, глухі від розривів.

— Де Робер? — крикнув Шамрай.

— Там,— вказав француз на будинок через вулицю,— поранений, лежить у підвалі.

«Встигли туди проскочити німці чи ще ні?» — подумав Шамрай. І наказав:

— Хлопці, прикривайте мене вогнем...

— Ти збожеволів! — крикнув француз.— Просто буде двоє вбитих замість одного!

Роман не звернув уваги на ці слова. Залишити товариша в біді він не міг.

— Вогню, побільше вогню,— говорив він. І повільно, всім тілом припадаючи до теплого асфальту, намагаючись використати для прикриття кожну розбиту цеглину, кожну вибоїну, поліз через вулицю. Німці гатили з кулеметів, автоматів, гвинтівок, а Шамрай усе ліз до темної діри — входу в підвал. Куля ледь зачепила потилицю, але й того було досить, щоб він знепритомнів на мить, потім отямився і знову посунувся вперед.

У підвал він упав, тримаючи гранату напоготові, і зразу побачив Робера. Біля нього три мертвих партизани. Весь підвал запорошено червоною цегляною пилюгою. Очі Робера світяться гарячково, розтрощена рука перетягнена вище ліктя брудним джгутом...

— Не треба було,— прохрипів Коше.— Загинемо обидва...

— Чорта з два,— вилаявся Шамрай.— Не загинемо.

— Не чіпай мене... Я не можу...

— Можеш,— відповів Шамрай.

Незважаючи на свист куль, на пекельний біль, на смертельну втому, він тягнув Робера через вулицю і тільки боявся, щоб якась куля не влучила у француза. Про власне життя, про небезпеку думки не було. Тут кожен рух був природним, як дихання.

І він таки врятував Робера. В останню мить вискочили хлопці, допомогли.

— До лікарні його, хутчій,— наказав Шамрай.

— Товаришу лейтенант, німці знову наступають.

— Багато?

— Два взводи.

— На місця.

Знову починався бій. Робера забрали. Шамрай виліз на другий поверх, визирнув у вікно. Ліворуч було видно вулицю, де наступали німці, праворуч — площу. Роман глянув і мало не впав з вікна. Удар грому з ясного сонячного неба не здивував би його більше. На вокзальну площу виїхали дві вантажні автомашини, повні озброєних людей. Промайнули перед очима знайомі обличчя. В кабіні першої машини — Морозов. У кабіні другої — Скорик.

Не дуже добре розуміючи, що він робить, Шамрай підняв автомат, націлився просто в довгасте, добре виголене обличчя Скорика. І раптом поруч блиснули величезні окуляри капітана Габрієля.

Шамрай опустив автомат. Тут щось не те. Треба почекати. Бійці висипали з машин на землю, їх було чоловік сорок, добре озброєні, видно, зовсім «свіжі». Колишні полонені, деяких лейтенант бачив раніше, і зовсім не знайомі, радянські люди й французи.

Роман добре бачив, як уміло й спритно, маскуючись попід стінами, проходячи дворами та згарищами, бійці Скорика пішли в контратаку. Гримнув гранатний бій і пересунувся на квартал, по-

тім на другий. Виходить, німці не тільки спинилися, але й відступили.

Нічого не розуміючи, Роман Шамрай міцно потер собі чоло. Чи не збожеволів він, чи не спить?

— Вислужується, стерво,— сказав Васькін.

Уже давно зосталася на околиці розбита гармата. Артилерист Васькін випустив з неї останній снаряд і став звичайним піхотинцем. Осколок проорав йому шкіру на чолі, але, видно, не зачепив кістку. Васькін намотав собі на голову цілу чалму бинтів.

— Можливо,— відповів замислено Роман.— Усе може бути.

Габрієлю він про все розповість сьогодні ввечері. Коли доживе до вечора...

Як не дивно — дожив.

У підвалі вокзалу капітан мовчки слухав Шамрая. Потім сказав:

— Зараз він б'ється на нашому боці. Судити і розбиратися будемо після війни. Нам кожен активний автоматник дорожчий за золото. Леклерк від нас — за тридцять кілометрів. Завтрашній день ми мусимо витримати...

— Він може зрадити, відкрити фронт...

— Зрадити він міг сьогодні. Німці були уже в Террані.

— Це правда,— розгублено мовив Шамрай.— Це правда. Нічого не розумію. Останнє слово Колосова було «Скорик»...

— А може, він хотів сказати: «Скорик чесна людина»? — спитав Габрієль.

— Добре, хай б'є бошів,— погодився Шамрай.

Француз уважно глянув на нього через свої товстенні окуляри. Розмову закінчено. Лейтенант вийшов.

Тепер його загін, коли так можна назвати групу в два десятки бійців, обороняв квартал лівіше вулиці, по якій Скорик погнав німців. У підвалах і за розваленими стінами зруйнованих будинків хлопці укріпилися добре, наче цупким корінням впилися в землю, не вирвеш їх ні міною, ні снарядом. Шамрай обрав собі позицію — з підвалу на вулицю визирає вузьке віконечко. Все видно, і від осколків добрий захист. Завтрашній день треба протриматися неодмінно.

Тепер Жаклін і тільки Жаклін заволоділа його думками. Знати її долю. Побачити її треба було неодмінно. Інакше неможливо ні дихати, ні жити.

— Васькін залишається замість мене,— сказав Шамрай і вже хотів вийти. Але в цю мить ще одна людина з'явилася в підвалі. Лейтенант глянув і аж сахнувся від несподіванки. Перед ним стояв Павло Скорик. Обличчя обпечене полум'ям бою, закіптюжене, у світлі шахтарського акумуляторного ліхтарика аж зловісне. Вусики гострі, немовби приклеєні. Очі уважні, насторожені.

Руки Шамрая несамохіть перехопили автомат, дуло мало не вперлося Скорикові в груди.

— От і зустрілися,— сказав Роман.

— Зустрілися,— в тон йому відповів Скорик.— Опусти автомат. Встигнеш мене розстріляти. Де Колосов?

Голос лунав упевнено, напружено. Звик командувати Скорик, звик, щоб його слухалися.

Шамрай повільно опустив зброю. Васькін дивився зацікавлено. Довге, худе його обличчя, зарослe тижневою бородою, виглядало зовсім чорним, тільки очі світилися, як жарини.

— Де Колосов? — наполягав Скорик.

— Вчора загинув.

— Джапарідзе?

— Сьогодні.

— Загинув? — уже не сказав, а зойкнув Скорик.

— Так, загинув.

Несподівано Павло Скорик опустився на підлогу. Раптом все зламалося — коліна, спина, плечі. Обхопив голову руками, нагнув її силоміць, ніби намагався в землю втиснути, і застогнав.

— Що з тобою? — спитав Шамрай.

— Театральна самодіяльність,— відповів Васькін.

Нараз Скорик підвівся, випростався.

— Гаразд,— сказав він,— п'ять хвилин вам доведеться мене слухати, а потім я піду. Так от слухайте. Я, Павло Скорик, опинився у безвихідному становищі, і ви, може, останні радянські люди, з якими я розмовляю. У ваших очах я звичайний зрадник, для якого є один шлях — на шибеницю...

— Ще можна, як собаку, пристрелити,— сказав Васькін.

— Можливо. Так от, я хочу, щоб ви знали,— я нікого не зрадив, я тільки виконував накази штабу партизанського загону «Сталінград», командиром якого був Колосов. За наказом штабу я не давав людям залежуватися, занепасти духом, за його ж ухвалою я розстріляв провокатора Коваленка, за тим самим наказом організував загін. Уся зброя, якою ви воювали, пройшла через мої руки. Для французів я її добув ще більше.

— Вони про це знають?

— Дуже мало. Всю правду знали тільки Колосов і Джапарідзе... Може... Ні, більше всього, не знав ніхто...

— Добре придумано,— сказав Васькін.— Хто тобі повірить?

— Ніхто не повірить. Це для мене ясно. Але я хочу, щоб хтось знав правду, подумав про таку можливість. Тому все вам і розповідаю. Навіть коли я зостануся живий, повернутися додому з таким тавром мені неможливо. Жити на чужині мені теж неможливо. Нажився вже, ситий по зав'язку. Виходить, жити мені не можна і не треба взагалі. Це тавро можна змити тільки кров'ю...

— Дешева мелодрама,— сказав Васькін.

— Ні,— спокійно відказав Скорик,— завтра побачите, яка це мелодрама і дорога вона чи дешева. Нічого я не можу довести, але прохання до вас таке: якщо повернетеся додому і хтось буде мене згадувати й називати зрадником, думайте і про іншу можливість... Просто думайте, навіть нікому нічого й не говоріть...

— Морозов знає? — різко спитав Шамрай.

— Так, він пішов у мій загін за наказом Колосова добувати зброю і вести розвідку. Він загинув сьогодні... Я теж уже мертвий...

— Знову декламація?

— Завтра вирішимо, що це таке. Не забувайте мого прохання: інколи згадуйте мою розповідь. Щасливо.

Повернувся і вийшов з підвалу, а Шамрай і Васькін так і сиділи мовчки.

— Все брехня,— сказав Васькін.

— Не знаю,— замислено відповів лейтенант.— Я піду.

Він вийшов з підвалу у задушний липневий тихий вечір, певніше — ніч. Бій затих: уночі німці не воюють. Пахло згарищем. Дим коливався над горизонтом. Слабкий серп молодого місяця сріблився зовсім низько над виднокругом. Крізь димну запону його світло не сягало міста. Недалеко від вокзалу ще палала пожежа. Густо задимлений Терран, наче тяжко поранена людина, вовтузився на твердій землі, ніби намагаючись знайти зручну позу, щоб не так пекли рани.

Майже помацки пробираючись вулицями, Шамрай ішов до Жаклін, а його думки весь час тягнулися до Скорика, до його останніх слів. Могли вони бути правдивими чи ні? Коли згадати Колосова, його поведінку, його слова про Скорика, в серце закрадаються сумніви. Вони з'явилися давно, але сумніви — не докази. Як же узнати правду, чисту правду?

Ти смішна людина, Роман Шамрай. Тобі завжди хотілося думати про людей краще, ніж вони на те заслуговують. Це все життя було рисою твого характеру, і помилитися, опектися тобі довелося не раз і не два. Тут вагатись нічого, все ясно.

А чи так ясно?

Пам'ять послужливо викопувала з небуття все нові й нові деталі. Чому Скорик намагався краще нагодувати щойно покараних полонених?

Адже це було. Нічого не заперечиш.

Може, тому, що так наказав партизанський штаб, а може, просто щоб забезпечити собі тили, задобрити.

А ота історія з Коваленком. Вона страшна й брутальна. Скорик виступив тут як справжній самовдоволений, садистичний кат, але і тут є неясне місце. Перед смертю Коваленко крикнув: «Я ж навпаки...» — Скорик не дав йому доказати. Що це означало?

А ота остання порада Колосова?

Ні, неможливо розібратися в навалі таємниць, неясних натяків, сумнівних даних, плутаних спогадів. А дуже хотілося б знайти правду, чисту, як ранкове небо, правду...

Теперішню поведінку Скорика зрозуміти і просто і неймовірно складно. Вже відчуваючи поразку німців, розгром рейху, прагнучи реабілітувати себе, він вирішив допомагати партизанам. Правда, тільки не збагнеш, чому кинувся він у Терран, де певна смерть? І отак всюди ледь-ледь не сходяться кінці з кінцями, і від того на серці тривога і почуття непевності...

Просто сказати: декламація, мелодрама. А коли подумати, які людські страждання можуть ховатися за ділами Скорика, що йому самому довелося пережити, аж моторошно стає.

А може, все вигадка?

Борсаючись у думках, Шамрай проходив квартал за кварталом. Поранений, знівечений Терран все-таки жив. Чулися жіночі, навіть дитячі голоси... Страшно подумати, ці діти вже два дні живуть у суцільному вогні... Мабуть, сховалися у підвали — ненадійний захист від важкого снаряда.

Лікарня зустріла Шамрая різким запахом йодоформу і гарячого людського поту. Поранені лежали в палатах, коридорах, на сходах. Свічки й акумуляторні ліхтарики вихоплювали з темряви закривавлені бинти, скорчені в смертельній муці обличчя, колись білі, а тепер укриті рудими плямами халати сестер. Це було справжнє пекло, царство смерті і страждання.

Побачивши Жаклін, він мало не скрикнув, так змінилася вона. Під очима чорні смуги, обличчя прозоре від утоми. Очі горять лихоманковим, нервовим світлом, рухи різкі, непевні.

— Все загинуло? — зразу запитала вона.

— Ні,— намагаючись усміхнутися, відповів Шамрай.

— От ви, радянські люди, завжди такі. Усміхаєтеся тоді, коли треба кричати й плакати. Навіщо ти хочеш мене одурити? Завтра смерть, певна смерть...

«Мабуть, до цього часу вона не уявляла собі смислу війни в Террані, і розуміння приреченості наших загонів тільки тепер дійшло до її свідомості,— подумав Шамрай.— Треба вирвати її з цього пекла...»

— Ходімо до нашого загону,— запропонував він.

— Ні,— твердо відповіла Жаклін.— Ти не можеш уявити, як тут багато роботи. Годину тому вмер один партизан... Говорив такою смішною мовою, схожою на французьку. Просив передати тобі привіт. Умер усміхаючись.

— Мунтян?

— Не знаю. Що буде завтра?

— Завтра прийде Леклерк.

— Ти хочеш мене потішити. Леклеркові до Террана ще йти тридцять кілометрів...

— От бачиш, як швидко він посувається.

Вони вийшли з лікарні. Суцільна темрява оповила Терран. Ядучий дим пожарищ припав до землі, погустішав.

— Роберові метр Брюньйон дві години тому відтяв ліву руку,— сказала Жаклін.

— Буде жити?

— Буде, але без руки.

— І все-таки треба жити,— сказав Шамрай.— Перемога близько.

— І все-таки треба жити,— замислено чи то повторила, чи то запитала Жаклін.— Навіщо мені перемога, якої я не побачу?

— От я запропоную тобі втекти з Террана — ти погодишся?

— Ніколи. Пробач, я справді кажу дурниці. Це від утоми і від того, що я тебе страшенно люблю...

У підвалі вокзалу капітан Габріель сидів біля столика і їв консерви. Чоло замотане бинтом. Одне скельце товстенних окулярів тріснуло. Обличчя чорне, зарослe молодою густою бородою.

— Леклерк отут,— сказав, показуючи на карті.— За щасливих обставин він може бути тут завтра ввечері.

— А за нещасливих?

Габріель здвигнув плечима.

— Ну, на всякий випадок попрощаємося,— мовив Шамрай.— Ти був добрим командиром, Габріель.

— Правда? — несподівано зрадів капітан.

Коли Шамрай повернувся в підвал до Васькіна, артилерист сидів і, не моргаючи, застигло дивився на світло ліхтаря.

— Думаю, думаю про цього клятого Скорика,— хрипло сказав він,— і нічого зрозуміти не можу...

— Я теж не можу,— сухо відповів Шамрай.— Лягай спочивай, завтра буде важко...

— Може, він правду казав?

— Не знаю. І ніхто в світі тепер цього не знає,— несподівано розсердився Шамрай.— Лягай спи, я тобі кажу.

До підвалу просунулися чорні, страхолюдні, неголені обличчя партизанів.

— Товаришу командир, Леклерк далеко?

— Завтра ввечері буде тут.

— Завтра ввечері,— озвалося луною.— Завтра ввечері...

І хоча всі знали, як важко буде протриматися цілий день, певна відповідь принесла надію і розраду.

Ранок прийшов сонячний, ніжний. На чорних обгорілих дубах Террана блиснули рожеві промені, і дерева ожили, ворухнули своїм поніевченим, скаліченим листям. Пожежі пригасли, дим розвіявся,— страшним і закіптюженим був Терран цього липневого ранку.

По банці консервів вони все-таки встигли з'їсти. Потім гримнув перший німецький снаряд.

— Почали наступ, падлюки,— зітхнув Васькін.

— Усім на місця,— скомандував Шамрай.

Метр за метром, будинок за будинком пробиралися до центру Террана гітлерівці. От уже лишилося їм чотири квартали, от довелося відступити ще з одного перехрестя, третій квартал захопили гітлерівці і все лізуть, лізуть уперед. З неба падають і падають снаряди. Сотні тисяч осколків пролітають, б'ють у стіни, знімаючи хмарки червоної цегляної пилюги, але якийсь мільйон перший осколок знаходить партизанське серце. Меншає і меншає число оборонців Террана, все далі просуваються фашисти.

А сонце котиться по небу, байдуже дивиться на чорно-червону рану, що колись звалася шахтарським містом Терран, і навіть у гадці не має, скільки людей мріє побачити, як воно заходить.

Десь після полудня німці розібрали завали на околицях і пустили головною вулицею важкий танк. На великій швидкості розігнався він десь ще за містом і помчав уперед, мало не стотонна брила лютої сталі, все змітаючи на своєму шляху. Його гармата гатила безперестану, кулемети строчили як божевільні.

Роман добре розумів, що буде, коли перший танк вирветься на площу. За ним проскочать інші, і впаде оборона Террана. «Кінець,— відчуваючи, як завмирає серце в грудях, подумав Шамрай.— Чим його зупинити?»

І раптом біля танка появилася людина. Павло Скорик вискочив із свого підвалу, тримаючи в кожній руці по дві протитанкові гранати. Вміло, пригинаючись, наблизився, потім, наче птах змахнув крилами, кинувся до машини. Зразу гримнув скажений вибух чотирьох великих гранат. Дим заповнив вулицю, ніби темна хмара сіла на землю. Скорик кинувся назад, але сховатися в підвалі не встиг. Кулеметна черга зрізала його, як птаха в польоті. Танк крутнувся на одній гусениці, перегородив вулицю і запалав, викидаючи вгору стовп безпощадного жовто-червоного полум'я. Скорик мертвий лежав на асфальті. Руки його застигли біля гусениці танка.

— Жив погано, а вмер красиво,— сказав Васькін.

— Такого не буває,— не згодився Шамрай.— Смерть людини невіддільна від її життя. Тепер нам про своє життя і смерть треба думати. Дивись.

Палаючий танк перегородив вулицю, і три машини, що йшли слідом за ним, змушені були спинитися.

— Бери гранати,— наказав Шамрай, досилаючи у важкі корпуси золотаві запали.

— Ти хочеш... Це вірна смерть...— знітився Васькін.

— Кращої нагоди не буде,— відповів Шамрай.— За мною.

Вправно і швидко вилізли вони з підвалу на подвір'я, стали на зруйновані сходи, видерлися на третій поверх, насмілилися підлізти до висадженого разом з рамою вікна. Внизу на вулиці димів запалений Скориком танк, а три машини намагалися розвернутися, вирватися з глухого кута, яким зараз стала вулиця.

— Не поспішай, націляйся добре,— наказав Шамрай. Одну за одною кинув униз на танки свої гранати і вже не почув їх розривів. Куля сіпнула його за руку, збила з ніг. Васькін кинув свої гранати, вже не цілячись, просто у вогняне пекло, підняв Шамрая, збіг до підвалу, перев'язав руку. Лейтенант отямився.

— Дуже мене поранено?

— До весілля загоїться,— Васькін ще пробував жартувати.

Шамрай підвівся, похитнувся, в очах його потемніло, але він тримався на ногах.

— Правильно,— сказав він.— Загоїться. Що на вулиці?

— Пекло. Ще два танки хвалою до бога пішло. Тепер вони сюди довго не поткнуться. Вулиця захаращена.

Знову загриміла артилерія. Снаряди довбали руїни будинків, і з мільйона осколків один все-таки знаходив свою жертву.

Прийшов Габріель — обличчя бліде, воскове, рука на перев'язі, видно, втратив багато крові.

— Ви дуже добре воювали,— сказав він.— Ти бачив, як умер Скорик? Це правда?

— Всі бачили,— відповів Шамрай.— Де Леклерк?

— Вже близько.

— Сьогодні прийде?

— Мусить прийти. Тебе дуже поранило?

— До весілля загоїться. У мене тільки семеро бійців.

— У інших загонах не більше. Тримайтеся.

Десь зовсім недалеко впав снаряд, і Васькін повільно-повільно, ніби кланяючись, ліг обличчям на долівку. Темна цівка крові пропливла через ліве вухо й зникла, наче змійка, десь у щілині між цеглою.

— У мене лишилося шість бійців,— сказав Шамрай.

— Все одно тримайтесь,— відповів Габріель. Підійшов до лейтенанта, обняв, на якусь мить притулився неголеною щокою до молодої цупкої бороди, прощаючись, може, й навіки, потім швидко повернувся і, ніби стидаючись такого незвичайного вияву ніжності, вийшов з підвалу.

Роман Шамрай провів його поглядом, прислухався. Непомітно прийшов вечір. На вулиці догорали танки. Тиша над знівеченим, розтерзаним Терраном. Ну що ж, три дні протрималися вони, завдання виконане.

Марить він чи й справді якась дівчина, невисока, скромно одягнена, зайшла до підвалу, протиснулася в напівзавалені битою цеглою двері. Роман присвітив ліхтариком і аж назад відступив від здивування,— перед ним стояла Галя.

— Здрастуй,— сказала дівчина.— Де Скорик?

— Він знищив танк. Підпалив його і сам загинув.

— Зовсім? — розгубилася Галя.

— Ні,— розсердився Шамрай,— наполовину.

— Я думала, може, поранений. Як це сталося?

— Сідай,— сказав Шамрай, присуваючи Галі поламаного стільця, і сам опустився на рештки розтрощеного дивана.

— У мене дуже мало часу.

— А вислухати мене все-таки доведеться, бо, можливо, ти остання людина, якій я цю історію можу передати як естафету. У тебе ще є час і можливість врятуватися.

В міру розповіді Галина голова все опускалася до колін, долоні закрили обличчя. Здавалося, плечі її притискає до землі велетенський тягар і дівчина щосили опирається, намагається втриматися під його невмолимою вагою.

— І тепер я не знаю, що думати,— мовив Шамрай,— герой він чи зрадник?

— Чому ти розповів це мені? — підвела голову дівчина.

— Бо в тебе є шанс зостатися живою. Воно пече мені, і хочеться, щоб на світі була людина, яка б знала, що не все тут так просто, як здається на перший погляд.

— Запаливши танк, він ще міг врятуватися?

— Його зрізали кулеметною чергою. У підвал стрибнути він просто не встиг. Може, це й на краще...

— Куди ви всі поспішаєте? — з тугою в голосі мовила Галя.— Чому люди так поспішають вмерти?

— Він не хотів умирати. Він бився. На його місці я зробив би так само. Повернутися додому з тавром зрадника — про це страшно подумати.

— А якщо він не зрадник? — запитанням на запитання відповіла Галя. І знову її голова опустилася на коліна. І почулося тихе: — Чому люди так поспішають? Чому їм здається, що вдома про них будуть думати тільки погано?

— А чим він міг довести? Всі загинули. Чутки та розповіді — це не докази...

— Це правда, правда,— Галя підвелася.— Ну, прощавай. Нічого ти мені гарного не сказав, але і за те спасибі...

— Ти любила його? — раптом здогадався Шамрай.

— Любила? Ні, любов — це не моє покликання... У мене багато іншої роботи. Ну, мені час іти. Ще треба побачитися...

— З ким?

— Гаразд. Прощавай, Шамраю. Бажаю тобі удачі. Завтра, а може, й сьогодні вночі німці спробують нас добити.

— Почекай. Як там Ніна? Вони поженилися?

— Ні, загинула наша Ніна. Повісили.

Шамрай помовчав. Вже ніщо не могло потрясти його душу.

— А Еміль? Їздить?

— Ні. Партизанить десь біля Клермон-Феррана. Все сплуталося. Ну, прощавай. Щасти тобі.

Вона вийшла з підвалу повільно, як сновида. Чогось не збагнув Шамрай у її почуттях та розмові, і оце нерозуміння ятрило серце, не давало спокійно дихати.

Він не став збирати загін, просто обійти всіх неважко. Шестеро живих партизанів оборонялися в трьох обгорілих будинках. Надія на життя все одно жевріла в серцях, і тому перше запитання всюди пролунало однакове:

— Де Леклерк?

— Близько, вже зовсім близько.

Вони прислухалися, і вчувалося їм, ніби в нічній тиші й справді чути відгомін недалекого бою і навіть дзюрчання гусениць важких танків.

Все ще думаючи про Галю, Шамрай повернувся у свій підвал до амбразури.

Жаклін виникла з темряви. Він мовчки обняв її, притулився, шукаючи порятунку й поради, відчув, як хвиля ніжності охопила його серце, і все-таки запитав:

— Де Леклерк?

— Близько,— втомлено відповіла Жаклін.

— Що в лікарні?

— Про це розповісти неможливо. Я більше туди не повернуся. Я більше не можу.

Жаклін била нервова пропасниця. Все тіло тремтіло в обіймах Шамрая, і, щоб заспокоїти оцей дрож, довелося охопити її міцно-міцно.

— Габріель загинув,— сказала Жаклін.— Нас лишилося зовсім мало...

— Хто командує?

— Батько.

Вони замовкли надовго, у смертельній тузі притулившись одне до одного. Говорити нічого не треба, все ясно.

— Підозріло тихо,— нарешті сказав Шамрай.

— Хай буде тихо,— прошепотіла Жаклін.— Поцілуй мене. Це вже, мабуть, востаннє.

Гітлерівці не згаяли марно цієї ночі. Не бажаючи більше втрачати танки і людей, уже знаючи, як мало партизанів зосталося на малесенькому п'ятачку в центрі Терранна, вони сконцентрували артилерію, підвезли снаряди і в сірому світанні четвертого дня оборони почали півгодинний вогневий наліт.

Це було півгодини суцільного завивання снарядів, сліпучого вогню, чорного диму, червоної пилюги, це було півгодини чекання смерті, і мало хто з нею розминувся.

Важкий снаряд вдарив в руїни будинку, де оборонявся Шамрай. Жаклін нічого не встигла зрозуміти, тільки міцніше охопила Романа і знепритомніла.

Отямилася від тиші. Повільно осідала на землю цегляна пилюга, все забарвлюючи у свій древній теракотовий колір. Дим колихався під подихами ранкового несміливого вітру.

Шамрай лежав горілиць на підлозі. Нога його зігнулася неприродно, кутом, одяг чорний від крові.

Жаклін кинулася до нього:

— Мертвий?

Ні, уривчасте дихання ще зривається з губ.

Жаклін висунулася з підвалу, глянула на вулицю. Посередині розбитого снарядами й мінами асфальту йшли німці. Автомати в їхніх руках чомусь нагадали трупи худих кощавих собак. Ніхто не стріляв, ніхто більше не боронився в Терранні.

Через півгодини майор Лаузе з'явився в місті. Злий, скажений. Парабелум у руці, другий за поясом. За ним ад'ютанти й офіцери інженерних військ,— Терран негайно треба укріпити. Танки союзників близько.

Сапери взялися до роботи, а майор Лаузе пройшов до лікарні. Лють і бажання помсти кипіли в його серці. Згадка про мить, коли довелося тікати з міста мало не в білизні, пекла вогнем. Майор мусив помститися, і лікарня була єдиним місцем, де залишилися живі партизани.

Коли майор Лаузе відкрив двері до операційної, лікар Брюньйон саме почав виймати великий осколок з грудей Моріса Дюрвіля. Вже нічого було й думати про стерильні матеріали та хірургіч-

ну чистоту. Всюди сморід і бруд, але, може, витримає залізний організм шахтаря...

Лаузе зайшов, глянув переможно.

— Вийдіть звідси,— сказав Брюньйон.— Тут операційна.

Майор повів парабелумом, але чомусь не вистрелив.

— Вийдіть звідси,— повторив лікар, добре знаючи, що ці слова можуть бути останніми в його житті.

І Лаузе скорився владній, невідпорній переконаності лікаря. Схаменувся, спинився в дверях і сказав:

— Ми вас повісимо на площі через півгодини.

— Дуже добре,— погодився Брюньйон.— Мені вистачить часу закінчити операцію.

Майор грюкнув дверима. Лють знову запінилась у його серці. Вона вимагала виходу, задовольнення. Лаузе зайшов до палати, де на койках та на підлозі лежали поранені. Десятки поглядів зустріли його, і в них можна було побачити найширшу гаму почуттів — від жаху до повної байдужості, від ненависті до безнадії.

І тоді, вже не володіючи собою, майор повів парабелумом і методично, точно цілячись, став стріляти в ці зухвалі очі, аж поки пістолет не клацнув без пострілу,— кінчилася обойма.

До нього підбіг ад'ютант, щось сказав. Майор отямився, глянув вражено, потім вилаявся і вибіг з лікарні. Грім танкових гусениць чувся на околиці міста, і ніщо не могло перешкодити союзникам з ходу пройти Терран.

Розділ тридцять третій

Двері прочинилися, і до кімнати зайшов Сталін. На його появу Роман Шамрай чекав дуже довго. Виринаючи з небуття тільки для того, щоб на мить відчути себе живим, і знову падаючи в глибоку прірву непритомності, Роман весь час готувався до цієї зустрічі. Йому хотілося, щоб Сталін знав: Роман Шамрай до кінця виконав свій військовий обов'язок. У його мозкові, затуманеному гарячкою, твердо відкарбувалися слова рапорту. Неодмінно треба, щоб Сталін знав: шахтарі Франції і сталевари Донбасу не відступили. Не треба ні нагород, ні відзнак, на світі справді важлива тільки одна річ — вони не відступили.

І от вона настала, ця зустріч. Якась незнайома велика кімната... Почекай, це ж кабінет директора Суходольського металургійного заводу. Шамраєві довелося там один раз бути... Але як тут опинився Сталін? Байдуже, вони зустрілися. Зараз Роман Шамрай скаже давно приготовані, на сталі викарбувані слова.

Сталін дивився на нього, точно такий, як на портретах. Зелений френч, у руці крива люлька, а на устах під сивими вусами ледве помітна посмішка. Так добре приготований рапорт зник з думки, ніби й не існувало його ніколи... Невже так і не пощастить йому нічого сказати? Коли він мовчатиме ще хвилину, Сталін просто

піде з кімнати і не взнає, що лейтенант Шамрай у далекому Террані все витримав і не відступив.

— Ми вистояли...— голосно сказав Шамрай і отямився, почувши звук власного голосу...

Видіння зникло. Роман здригнувся, розплющив очі. Де він? Якась знайома і водночас незнайома кімната. У широке вікно, затінене легкою шторою, ллється злива гарячого сонячного проміння.

Спробував ворухнутися. Тіло важке, закуте в твердий, невмолимий панцир. Що з ним? Ліва рука кам'яна, але правою, здається, можна ворухнути. Поволі, тамуючи біль, стягнув з себе легке біле простирадло. Глянув і затремтів від несподіванки. Не ноги в нього, а гіпсові колоди. Ліва рука теж у гіпсі, груди перетягнені тугим широким полотнищем.

Десь дуже далеко оркестр грає жалобний марш, але це не приносить смутку. Може, навіть навпаки — сентиментальна музика підкреслює тишу і спокій жаркого літнього дня.

Кого ховають? Прийшов Леклерк чи даремно гинули французькі та донецькі шахтарі й сталевари? Як він опинився в цій кімнаті?

Глянув на стелю, на стіни. Над столом велике фото, папа Моріс на ньому молодий і веселий...

А жалібна музика лунала й лунала над світом. Може, це ховають його, Романа Шамрая? Почекайте! Спиніться, він живий! Живий!

— Жаклін! — крикнув Шамрай.— Жаклін!

Ніхто не відповів. Тиша по вінця сповнила будинок. Зусилля, потрібне для того, щоб вимовити це єдине слово, виявилося мало не вбивчим: Роман знову знепритомнів, а коли отямився, то побачив дружину.

Вона стояла на порозі тривожна, схвильована. Обличчя бліде і напружене. Легке чорне плаття вільно спадає з плечей. Вся в жалобі, в обіймах останнього траурного маршу, під враженням урочистої «Марсельєзи», яка так не пасує до кладовища і завжди нагадує живим про обов'язок жити і боротися.

— Жаклін,— прошепотів Роман.

— Отямився? — кинулася вона до Шамрая.

— Жаклін,— смакуючи ім'я, повторив Шамрай.

Обережно, боячись різким рухом завдати болю, підійшла, опустилася перед ліжком на коліна.

— Де Леклерк?

— Все добре. Пройшов, не затримавшись.

— Де ти була? Чому музика?

— Ховали товаришів. На площі проти мерії. Братська могила. Там колись поставлять пам'ятника. Що їм до того? Вони не побачать перемоги. Габріель, Колосов і цей... Скорик на кладовищі...

— Жаклін,— як життям, захлинався можливістю вимовити слово Шамрай,— що зі мною?

— Метр Брюньйон працював над тобою майже чотири години.

Я не дивилася. Не могла. У тебе поламані ноги, руки, ребра. Але все зростеться. Треба тільки лежати, довго і спокійно лежати...

— Папа Моріс?

— У лікарні. Я хотіла забрати його, Брюньйон не дозволив.

— Робер? Здається, йому відтяли руку? Буде жити?

— Тепер ми всі будемо жити. Почекай, я зараз скину це жалобне плаття. Дихати в ньому не можу. Коли б ти тільки знав, яка я щаслива.

За мить вона з'явилася, світла й сонячна, змінивши не тільки плаття, а й настрій.

— Мені страшенно хочеться тебе поцілувати,— заявила вона.— Але метр Брюньйон суворо заборонив тривожити тебе.

Вона глянула, сподіваючись побачити усмішку на устах Шамрая, і спинилася. Лейтенант знову заснув. Важка змора склепила його повіки, але Жаклін знала — це вже сон, а не непритомність. Підійшла до нього щаслива, поцілувала, прислухалася до рівного сонного дихання і тихо, навшпиньках вийшла.

Закутому в гіпс Шамраєві здавалося, що дні тягнуться повільно, як чумацькі вози, а справді в це літо сорок четвертого року бігли вони стрімголов, повнилися подіями та перемогами.

— В Парижі повстання,— одного ранку забігла до Шамрая Жаклін.— Леклерк уже на околиці. Боші оточені...

В цю мить Шамрай особливо гостро відчув свою непорушність і безпорадність. Аж сльози навернулися на очі.

Жаклін збагнула його думки.

— Ми ще будемо в Парижі,— сказала вона.

— Ми ще будемо в Парижі,— повторив Шамрай.

— Генерал Леклерк і полковник Роль-Тангі прийняли капітуляцію фон Шольтіца,— оголосила Жаклін через кілька днів.— Париж вільний. Боші здалися.

— Хто такий Роль-Тангі?

— Комуніст, командир повстання в Парижі.

— Мені треба в Париж.

— Зараз же? — усміхнулася Жаклін.

— Якомога швидше. Там уже мусить бути хтось із наших. Посольство, консульство, офіцери... Мені треба в Париж.

— Для початку тобі треба з'їсти оцю кашу,— засміялася Жаклін.— Гіпсові пов'язки ще не стали модними в столиці. Їж.

Шамрай їв. Каша вівсяна, огидна, але їсти треба, навіть через силу. Кістки мусять зростатися.

Коли перше оп'яніння перемоги минуло, тінь тривоги все частіше стала з'являтися на виразному личку Жаклін. Одного разу, пізно ввечері, сидячи поруч Романа, вона спитала:

— Як ми будемо жити далі?

— Війна скінчиться, поїдемо в Суходол.— У Шамрая не було ніяких сумнівів.— Хто нам може перешкодити?

— Не знаю. Мені чомусь страшно.

— А боятися нічого. У нас з тобою попереду тільки щастя. Завтра знайдеш мені конверта й марку. Напишу листа в Париж.

— Ти знаєш адресу?

— Просто — «Посольство СРСР у Парижі». Напевне дійде.

— Напевне дійде,— задумливо повторила Жаклін.

У кінці вересня з'явився Робер Коше. Рукав порожній, але на губах посмішка.

— Живий? — спитав він.

— Живий, тільки ніяк з гіпсу не вирвуся,— відповів Шамрай.

— Це мине,— сказав Робер і глянув на свій рукав.— Їсти тобі є що?

— Все добре.

— Ні, все погано,— втрутилася Жаклін.— Коли його так харчувати, кістки і сто років не зростуться.

— Картку для Романа в мерії видали?

— Картки не можна їсти.

— Я перевірю,— Робер весь кипів бажанням діяльності, роботи.— Ти не турбуйся, Романе, я перевірю. А будуть комизитися, ми такий моральний розгром їм учинимо...

— Хто це «ми»? — спитала Жаклін.

— Ми, комуністи.

— Вас багато?

— Більше, ніж ти думаєш, Жаклін.

Глянув на її личко, щасливе, стурбоване, і мало не заплакав від кохання. Щоб ніхто не міг побачити його очей, поспішив вийти. Жаклін провела Робера і повернулася.

— Хороший він хлопець,— тихо сказав Шамрай.

— Хороший,— погодилася Жаклін.

— Цікаво, у мене ноги ходитимуть, коли знімуть гіпс?

— Все буде добре. Їж.

Ще через місяць Брюньйон зняв гіпс, і Шамрай спробував стати. Нещадний біль пронизав усе тіло. Чорні смуги майнули в очах, і Роман непритомний упав на ліжко.

— Ви не лікар, ви справжній кат! — крикнула Жаклін.

— Він зараз отямиться, Жаклін, не хвилюйся,— лагідно усміхнувся у відповідь Брюньйон. І своїми здоровенними ручищами обхопив ноги Шамрая.

— Не чіпайте його! — гукнула Жаклін.

— З правою все гаразд, ліву доведеться довго розминати,— не звертав уваги на її лемент Брюньйон.— Зараз, Жаклін, ти підеш до лікарні, там тобі дадуть милиці. І хай ходить. Через силу, через біль, через межі можливого, але хай ходить.

— Я ходитиму,— опам'ятався нарешті Шамрай,— через межі можливого.

У Жаклін кров'ю обливалося серце, коли Роман пішов.

— Кинь ці прокляті милиці, ляж спочинь! — кричала вона.— Людина не може так мордувати сама себе!

— Тільки я сам і маю право це робити,— відповів Шамрай, витираючи з чола холодний піт.— Ти не знаєш, де мій комір? З петличками й кубарями...

— Лежить у шафі. До чого він був пришитий?

— До гімнастерки.

— А що це таке?

Шамрай спробував намалювати.

— Я пошию тобі таку штуку,— сказала Жаклін.— Але май на увазі, це не буде схоже на справжню гімнастерку. Вона виглядатиме як французький камзол на російському цареві.

— Давай спробуємо,— засміявся Шамрай.

Гімнастерка, пошита з зеленого цупкого матеріалу, справді мала якийсь закордонний вигляд, але раз вдягнувши її і підперезавшись поясом, широким, шахтарським, Шамрай нарешті відчув себе у власній шкурі. Глянув у дзеркало. Перед ним стояв, спираючись на милиці, ще молодий, до краю змучений чоловік. Худий, щоки аж запали. Буйну шевелюру давно треба постригти. Блакитні очі величезні, немовби порцелянові (вони завжди бувають такими у дуже схудлих людей), повні нетерпеливого чекання. І все, крім коміра та кубарів, несправжнє, бутафорське. Правду сказала Жаклін — «французький камзол».

Зі сходу на гітлерівців падав один удар за одним, «тисячолітня імперія» тріщала по всіх швах, і всі мрії Шамрая сходилися на одній точці: встигнути в армію до Дня Перемоги.

Але для цього треба було кинути милиці, вільно рухатися, ходити, навіть бігати. Жаклін інколи мало не плакала, дивлячись, як, не даючи собі й хвилини спокою, перемагаючи то гострий, то глибоко затамований біль, розминає суглоби Роман.

На початку зими він уперше наважився вийти на вулицю. Йшов на милицях, важко тягнучи ноги. Лейтенант думав побачити зовсім чуже місто, сповнене незнайомих людей, а виявилося, що його знають усі.

— Бонжур, Романе! Салют, Романе! Здрастуй, Романе! — чулося звідусіль. Вони були добре знайомі: з одним довелося працювати в шахті, з іншим лежати під вогнем, ще інших визволяти з гестапо. Світ паморочився перед його очима, але він не спинявся, йшов і йшов, витираючи холодний піт, проклинаючи своє невправне, важке тіло.

— Зайди випий склянку вина! — гукнула до нього тітка Маріет.— Грошей у тебе немає, віддаси після війни.

— Спасибі,— відповів Шамрай,— мені ніколи.

— Куди ти поспішаєш?

— Застати перемогу.

— Зайди все-таки.

Шамрай зайшов. У бістро тітки Маріет сиділи шахтарі. Робер Коше підвівся йому назустріч.

— Добре, що ти прийшов. Сідай.

— У вас тут збори?

— Ні, просто думаємо, як жити. Шахти закриті, заводи зруйновані. Мені добре, я холостяк. А у людей діти... До речі, мерія справно видає тобі картки і гроші? Дружина твоя все одержує?

— Дружина? Одержує.

— Тільки щось не так, зразу до мене,— наказав Коше.

— Спасибі, Жаклін все одержує,— відповів Шамрай.

Настрій його зразу покращав. Так, у нього є дружина! Захотілося негайно, зараз же побачити Жаклін, розповісти їй...

Він вийшов, зробив два швидких кроки і мало не впав, пронизаний пекучим болем. Довелося спинитися і довго стояти перед бістро.

Зимове скупе сонце поблискувало над Терраном. На пагорбах де-не-де навіть видно сніг. В Арденнах точиться запеклий бій, усього кількох дивізій вистачило гітлерівцям, щоб майже на сотню кілометрів відкинути союзників. Крізь засніжені ліси й замерзлі болота рушили з Вісли на Одер радянські танкові армії. Союзників урятовано.

А над Терраном холодне січневе небо і синій вітер. Шамрай не раз бачив його і на Донбасі. Над високими териконами здіймався купол неба, і синій вітер, вітер надій і сподівань, пролітав над головою хлопця, віщуючи дальні дороги, неспокій і щастя перемоги...

Отут, на французькій землі, відчуття синього вітру прийшло знову.

Усім: життям, щастям, оцим тривожним синім вітром — Роман Шамрай зобов'язаний Жаклін. До неї, якомога швидше до неї.

Але тепер, маючи досвід, він зробив кілька обережних кроків і спинився. Ще не прикрашена пам'ятником братська могила на площі біля мерії постала перед очима. На невисокому бугрі свіжі, зачеплені морозом квіти. Колись тут, мабуть, поставлять граніту брилу і викарбують на ній імена. Зараз їх просто написано на білому картоні, захованому за склом великих дерев'яних рамок.

Повільно, повільно читав знайомі і незнайомі прізвища лейтенант Шамрай: «Кикоть, Лангрен, Джапарідзе, Васькін, Шем'є, Мунтян, Бірнбаум...» Німець? Так, німець, Шамрай знав його. А потім напис: «І ще 137 героїв оборони Террана, імена яких тим часом залишаються невідомими».

Велика могила, і в ній багато хороших друзів Романа Шамрая. Лежать поруч французи й росіяни, німці й українці, робітники Донбасу і шахтарі Франції.

Треба було йти, він і так застоявся. Треба рухатися, вчитись ходити, перемагати біль. Може, він ще встигне... І треба негайно написати ще одного, це вже, мабуть, десятого, листа в посольство. Він кидає ці листи в скриньку, як у бездонну прірву. Відповідь не приходить...

Жаклін зустріла його посмішкою, приклала пальця до уст,— тихше, папа Моріс нарешті виписався з лікарні. Дуже стомився. Спить. Метр Брюньйон каже — все загоїлося добре. Організм шахтарський міцний, витримав.

Шамрай роздягся і ліг, усім тілом відчуваючи насолоду спокою. Жаклін присіла поруч.

— Ми скоро поїдемо в Париж,— сказав Роман.

— Чому не відповідає посольство?

— Просто там, мабуть, нікому це зробити. У Франції тисячі, коли не десятки тисяч таких, як я, і всі пишуть листи...

— Це, мабуть, правда. Що ж буде далі?

Жаклін сиділа на ліжку, обхопивши руками коліна, і дивилася кудись через стіну, за Терран, за гори. Хотіла побачити щось своє, тільки їй відоме і конче потрібне.

— Далі буде перемога, і ми поїдемо на Донбас...

— А батько?

— Заберем і його.

— Це неможливо. Він не поїде.

— Після перемоги все буде можливо,— сказав Шамрай. Дивними і неймовірними були його шляхи...

— Слухай, Жаклін,— сказав він,— я тобі розповідав про свій похід через Париж. Тоді мене підвіз такий веселий хлопець. Йменя його я не знаю, але номер машини запам'ятався: «123—456». Як ти гадаєш, після перемоги його можна буде знайти?

— Мабуть, це можливо. Якщо він живий.

— А коваля Жерве?

— Це просто. Про що ти думаєш?

— Про майбутнє. Посунься, робитиму гімнастику.

Повільно минала важка, голодна остання зима війни. Біля Терана почали працювати шахти.

— Скоро я піду на роботу,— казав папа Моріс. Постарілий і схудлий, він сумував за шахтою.

— Тобі доведеться почекати,— усміхнулася Жаклін.— Наш «Капуцин» почне працювати тільки весною.

— Вже зовсім близько.— Підстрижені посивілі вусики папи Моріса войовничо стовбурчилися.— Вже зовсім близько весна.

Вона й справді була зовсім близько. Жаклін відчула це з настанням тепла, цвіріньканням зябликів, потоками синього вітру, а головне, зміною настрою Шамрая.

— У понеділок ми їдемо до Парижа,— одного вечора рішуче сказав він.— Я вже здоровий.

Вона глянула на обличчя чоловіка, зрозуміла: змінити щось неможливо, коротко зітхнула і погодилася:

— Добре, в понеділок ми їдемо до Парижа.

Це був початок квітня. Американці наступали на Ельбу. Англійці намагалися якомога швидше забрати Рур. Французи вже пройшли через Люксембург. Риси перемоги окреслювалися все виразніше. А де ви всі були, коли ми оборонялися? Шамрай не міг залишатися в Террані. Жаклін розуміла це дуже добре...

Коли вони від'їздили, на пероні розбитого німецькими снарядами, посіченого автоматними чергами вокзалу був тільки папа Моріс. Адже це не назавжди, це тільки «розвідка». Вони скоро знову повернуться сюди і вирішать, коли треба назавжди покинути Терран. Тоді зберуться шахтарі у бістро тітки Маріет і добре вип'ють за їхнє здоров'я. Це, власне кажучи, і буде весілля Жаклін. Такий план. А як вдасться його виконати — невідомо. Все збурилося, зрушило з місця у Франції. Через Терран на Париж ідуть і йдуть військові ешелони. Важко пробитися серед них звичайному пасажирському поїзду.

Коли він нарешті прийшов, набитий людьми, як бочка оселедцями, на пероні знявся такий галас, що слова прощання ніхто не міг почути. Важко спираючись на свою палицю, плечем розштовхуючи натовп, Шамрай проклав для Жаклін дорогу у вагон, втиснувся сам, обернувся.

Папа Моріс стояв на пероні, і його очі, сухі й збуджені, не відривалися від обличчя дочки. Вусики наїжачилися й ворушилися під носом, як сердите живе створіння. Коли поїзд рушив, він підвів руку і востаннє глянув на Шамрая. На все життя запам'ятав цей погляд Роман. Все було в ньому — і розпач, і надія, і горе, і щастя, а головне, наказ — за всяку ціну берегти Жаклін.

Рушив поїзд. Поплив назад перон Террана, папа Моріс ніби похитнувся на ньому і в останню мить усе-таки переміг себе, всміхнувся...

— До скорого повернення!

Роман теж знайшов свою втрачену посмішку.

До Парижа поїзд ішов довго. У тісних задушних вагонах люди розмовляли, сперечалися, інколи мало не билися. Екзотична гімнастерка Шамрая викликала зацікавлення. Радянський офіцер. Він мусив знати все. З ним хотіли випити й поговорити. Довкола товклися різні люди — від біженців на шляху додому до звичайних спекулянтів, але всі говорили тільки про перемогу.

У своїй неймовірності розмови сягали далеко. Чутка, нібито Гітлера взяли в полон і в залізній клітці привезли в Москву, була не найфантастичнішою.

Відстань, яку звичайно проїздять за дві години, поїзд подолав за день. На кожній станції його обганяли військові ешелони. До Парижа вони приїхали надвечір, коли схилилося до обрію квітневе сонце.

— Ми зараз поїдемо в посольство,— сказав, хвилюючись, Шамрай.— Я все розвідав. Рю Гренель. Їхати метро до станції Рю де Бак.

— Може, спершу поїдемо до готелю? Я стомилася.

— Якийсь готель може бути біля станції Рю де Бак?

— Тобі хочеться бути ближче до посольства?

— Одверто кажучи, так.

Перед тим, як зійти в темну, задухою наповнену діру метро, Шамрай спинився і глянув на Париж. Місто лежало перед ним заклопотане, байдуже. На мить стало страшно. Там, у Террані, його знали всі. Тут не знає ніхто. Як поставиться до нього Париж?

Затамував хвилювання, рушив слідом за Жаклін. Пересадка, і от вони вже знову на поверхні, саме в тому місці, де під гострим кутом сходяться бульвари Распай і Сен-Жермен. На розі великий будинок, напис: «Готель Каїре».

Неймовірна Шамраєва гімнастерка справила враження. Портьє, не вагаючись, дав ключ.

— Ви довго у нас затримаєтесь?

— Не знаю,— відповів Шамрай.

— У нас часто спиняються радянські офіцери,— привітно сказав портьє.— Що нового на фронті?

В маленькому номері Жаклін поставила на підлогу чемодан і сказала:

— Будь ласка, не ходи сьогодні нікуди.

— Добре,— відповів Роман.

Тільки тепер відчув він, як болить нога. Нічого, перший іспит вона витримала. Завтра буде легше.

— Я спробую роздобути каву,— мовила Жаклін, беручи телефонну трубку.— Зараз будемо вечеряти.

— Добре,— погодився Шамрай.

Він вимовляв потрібні слова, з усім погоджувався, а думав тільки про відвідини посольства. А може, нічого там завтра не вирішиться? Просто скажуть: «Повертайтесь у Терран, після перемоги буде все ясно, а зараз чекайте». Це найгірше, але, мабуть, так воно й станеться.

— Я зараз прийду,— поклала трубку Жаклін.

Він підійшов до вікна, розкрив його. Унизу плив ще освітлений вечірнім сонцем бульвар Распай. Машини пробігали рідко, сірозелені, військові, переважно американські. Перехожих на тротуарах небагато. Вікна затемнені. У чеканні остаточної перемоги Париж нахмурився, затаївся.

Десь тут, мабуть, ходить отой веселий хлопець з ваговоза, що має номер «123—456». Смішно було б несподівано зустріти його. Таких випадків у житті не буває, їх треба організовувати.

Повернулася Жаклін.

— От рідина, яку вони називають кавою.

Вона вже оволоділа собою, витягла їжу, стала хазяйновитою і заклопотаною.

Шамрай знову підійшов до вікна. Довго дивився на темний бульвар і спробував уявити, яким він буде в День Перемоги. Уява виявилася слабкою...

Над Парижем пролетів невидимий літак. Розмірене гудіння довго коливалося над вулицями, підкреслюючи тишу і спокій міста. І Шамраєві згадалося пекло Террана в дні оборони і подумалося про людей, які заплатили життям за спокій Парижа. Може статися так, що багатьох з них ніхто навіть не згадає. Не тільки право, але й обов'язок живих віддати належне мертвим...

Жаклін підійшла, стала поруч, притулилася до нього всім тілом, наче бажаючи запам'ятати, увічнити відчуття дотику.

Шамрай обняв її за плечі. Велика і сильна Жаклін у Парижі чомусь здавалася меншою, слабшою. Їй до лиця саме Терран з його шахтами й димними трубами. Так само до лиця їй буде Суходол з його величезними заводами і простором Дніпра.

— Про що ти думаєш? — спитала Жаклін.

— Про завтрашній день.

І от нарешті він настав, завтрашній день. Чотири квартали від готелю до Радянського посольства Шамрай пройшов твердо, перевіряючи себе, майже не спираючись на палицю. В кіоску свіжі

газети. «Червона Армія оточує Берлін»,— прочитала вголос Жаклін.

Шамрай не почув. Вони вже вийшли на тісну, густо забудовану вулицю Гренель. Ліворуч висока залізна брама. За нею старовинний будинок. На мідній, до сонячного блиску начищеній табличці напис: «Посольство Радянського Союзу» і Державний герб. Біля брами невеликі двері.

Шамрай спинився, глянув на Жаклін. Узяв свою палицю і вдарив об коліно. Дерево сухо хруснуло.

— Що ти робиш? — вигукнула Жаклін.

— Вона мені більше не потрібна.

Жаклін промовчала.

Шамрай зайшов і опинився в прохідній кімнаті. Одні двері на вулицю, другі — на подвір'я посольства.

— До кого? — спитав черговий у формі лейтенанта.

Шамрай уперше побачив погони радянського офіцера, мимохіть глянув на свою екзотичну гімнастерку з кубарями на петлицях коміра і збентежився.

— Куди мені звернутися? Я був у полоні.

— Зараз я вас відкомандирую на збірний пункт колишніх військовополонених,— сказав лейтенант.— Це від Парижа недалеко.

Він уже взяв олівця, щоб писати адресу, коли раптом на прохідній пролунав веселий голос:

— Шамрай, невже це ти? Живий?

Роман здригнувся, повернувся і побачив перед собою Миколу Монахова, однокашника, разом військове училище закінчували, ліжка в казармі стояли поруч.

— Монахов?

— Ні, папа римський у його образі! — засміявся майор.— Сам бог мені тебе послав. Ходімо. Пропустіть.

Якимись древніми дерев'яними переходами пройшли вони до маленької кімнати лівого крила посольства.

— Сідай, розповідай,— чи то запросив, чи то наказав Монахов.— Де це ти взяв таку форму?

— Дружина пошила. Ти тепер хто такий тут?

— Я працюю в апараті військового аташе. Розповідай. Коротко. Найважливіше. Часу мало.

Монахов одверто радів зустрічі. Шамрай заспокоївся.

Розповідь, навіть найкоротша, забрала півгодини. Коли Шамрай згадав про пам'ятник Леніну в шахті «Моргенштерн», Монахов глянув уважно, зосереджено і знову опустив очі на клаптик паперу, де коли-не-коли записував окремі слова.

— Невже справді з гестапо можна втекти з кайданами на руках? — дивувався він.

— Виявляється, можна.

— Фантастика.

— Так, фантастика,— погодився Роман.

Про оборону Террана майор дещо знав.

— Геройська це робота,— сказав він.— Ви союзникам кілька днів виграли. Тупцялися б вони біля того Террана, а Шольтіц тим часом Париж палив би. Ти був поранений?

— Був. А зараз уже зовсім здоровий.

— Я бачу. Дружина твоя де? Ви вінчалися в церкві?

— А що, хіба і так буває?

— Все на світі буває. Де вона?

— Ні, ми зареєструємося в загсі міста Суходола над Дніпром,— відповів Шамрай.— А дружина моя тут. Чекає біля брами.

— Ти просто здичавів у Франції,— сказав Монахов.— Ну як же так можна? Негайно ходімо до неї. Треба пробачитися.

Жаклін стояла біля брами бліда як смерть.

— Знайомся, Монахов,— мовив Шамрай.

— Я прийшов спеціально просити вибачення за вашого неввічливого чоловіка, який примусив вас так довго чекати,— з французькою доброю вимовою сказав Монахов і звернувся до Шамрая: — А ти мову знаєш?

— Табори навчили.

— Іди додому і чекай. Я доповім начальству і подзвоню тобі. Години через дві. Є одна цікава штука в твоїй розповіді. Радий, дуже радий, що тебе живим побачив.

Поцілував сильну руку Жаклін, обняв Шамрая і зник.

— У мене в житті не було довших і страшніших хвилин,— сказала Жаклін, коли вони повернулися до свого номера.— Він твій друг?

— Разом кінчали військову школу...

— Отже, ти теж міг би бути майором?

— Я міг би бути навіть генералом! — весело вигукнув Шамрай.— Але нітрохи не шкодую за тим, бо ми не зустрілися б.

— Виявляється, ти вмієш говорити компліменти.

— І все-таки це правда.

— Мені тривожно на серці.

— Підстав для того немає ніяких! Все буде чудово!

Він схопив Жаклін в обійми, закружляв...

У двері постукали. Зайшов старшина з пакунком у руках:

— Лейтенант Шамрай? Майор Монахов наказав принести вам форму. Розпишіться.

Мовчки дивилася Жаклін, як перевдягається Роман, змінюється не тільки зовнішньо, але, головне, внутрішньо.

Форма прийшлася до ладу. Монахов і Шамрай у строю стояли поруч, майор нічого не забув. Тепер по номеру ходив радянський лейтенант. Широкий пояс перехопив тонкий стан. На плечах незвичні погони. Чоботи, правда, грубі, але на це можна не звертати уваги...

— Форма личить тобі,— сказала Жаклін, беручи в руки стару гімнастерку.— Оцю штуку я заберу. Вона мені дорога...

Задзвонив телефон. Монахов просив негайно прийти.

— Прийшлася форма? Нічого я не забув? — весело зустрів Шамрая майор.

— Спасибі. Все добре.

— Я доповів начальству. Історія твоя неймовірна, але нікого не дивує. Ми вже тут усякого наслухалися. Перший наказ такий: сьогодні сісти і записати свою одіссею. Особливо детально про пам'ятник Леніну. Це важливо. Другий наказ — завтра виїхати в Гамбург. Там знайдено наші радянські архіви... Ознайомитися з ними. Що за матеріали? Звідки вивезені? Кому були тут потрібні? Телеграфом доповіси мені. Поїдеш туди поїздом, зараз це досить складно, але наша форма впливає магічно. Документи одержиш завтра, гроші сьогодні, продовольчий атестат також. Є запитання?

— В Гамбурзі є наші люди?

— Ні, звернешся до англійської комендатури. Ми їх попередимо. Доповіси по їхньому телеграфу. Ще є запитання?

— Начебто все ясно.

— Не знаю,— сказав він,— добре чи зле для тебе я зробив, отак самочинно перевдягши тебе у форму. Може, краще було б тобі їхати на пункт, де збирають військовополонених? Ні, мабуть, не краще. Ти вже ситий усякими пунктами і таборами.

— От що правда, то правда.

— Про втечу з кайданами на руках багато народу знає? Є свідки?

— Французи знають. Ти мені не віриш?

— Фантастика. Але на війні саме фантастика найчастіше виявляється правдою. Бажаю тобі успіху. Дуже приємна у тебе дружина. Тримайся, міцно тримайся, друже!

На пероні північного вокзалу стояли вони з Жаклін, боячись розлучитися, хоча вже давно слід було пробиватися у вагон. Сонце золотило Париж. Мале замурзане дівча продавало жонкілії — лісові підсніжники. Жаклін узяла букетик, розірвала нитку, одну квітку кинула собі за вухо, другу простягла Романові і відсмикнула руку.

— Ти в формі,— сказала вона.— Офіцерам не личить носити квіти за вухом.

Острах перед невмолимою силою, для якої життя й доля однієї людини важить дуже мало, охопив її душу.

— Дай сюди проліски,— засміявся Шамрай.— Мені все личить.

— Ти не змінився,— усміхнулася Жаклін.— Я так боялася...

— Не хвилюйся, я скоро, я дуже скоро повернуся,— повторював Шамрай.— Я дуже скоро повернуся.

— Ти не повернешся,— тихо сказала Жаклін.— Ні, ні, не тому, що ти мене розлюбив. Просто я знаю: ти не повернешся... Нічого, у мене буде втіха...

— Про що ти?

— Про наше кохання. Я тебе дуже люблю. Поцілуй мене...

— Дурниці кажеш,— розгнівався Шамрай.— Як це я можу не повернутися?

Розділ тридцять четвертий

Він не повернувся. У Гамбурзі лежав величезний технічний архів, вивезений з Дніпропетровська. Двадцять сім дерев'яних скринь креслень та документації. Чому він опинився в Гамбурзі? Куди хотіли вивозити його гітлерівці? Невідомо. Цінність це величезна, але англійці не виявляють інтересу до скринь. Навіть війна не змінила їхніх поглядів і переконань. Техніка Радянського Союзу? Це щось дуже відстале. Забирайте свій архів.

Шамрай доповів Монахову і зразу ж одержав наказ — берегти скрині як зіницю ока. За їхню цілість лейтенант відповідає особисто. Через тиждень до Гамбурга зайде радянський пароплав «Петропавловск». Архів навантажити на нього і супроводжувати до Архангельська. Там Шамрая зустрінуть. Все. Виконуйте. Монахов.

Шамрай узяв телеграму і замислився. Російські слова було написано латинськими літерами, і від того вони ставали якимись несправжніми. Може, йому поїхати в Париж, звідти до Террана рукою подати,— побачить Жаклін, все уточнить...

Що уточнить? Ну, то хоч побачить її.

Шамрай, мабуть, так і зробив би, якби біля архіву не став крутитися якийсь американець. Одягнений у цивільне, а виправка військова. Привітно познайомився, запропонував випити і довго розпитував, як опинилися тут дерев'яні скрині.

Роман насторожився, потім занепокоївся. А дуже скоро збагнув, що коли поїхати до Парижа, то після повернення не застанеш і сліду від архіву.

Що настирливішим ставав американець, то більше насторожувався Шамрай. Він навіть ночував тут же, на скринях, укриваючись картатим пледом,— квітневі ночі в Гамбурзі холодні.

Перемога наближалася. Берлін уже оточено Радянською Армією. У задушному бункері Гітлер, як скорпіон серед вогню, уже думає про ту мить, коли доведеться вколоти самого себе отруйним жалом. Світ сповнений тривоги, радості і чекання перемоги, повної, остаточної. І всі люди думають, як будуть жити після війни.

Для Шамрая це справа ясна. Він здасть архів, повернеться до Парижа (відрядження йому виписано з поверненням), забере Жаклін, демобілізується і поїде в Суходол.

Хотів написати Жаклін довгого листа, але з жахом впевнився, що не може цього зробити. Говорити по-французьки — це будь ласка. Читати важче. А от писати він майже не вміє.

Як же воно так вийшло? Треба було, лежачи в ліжку цілу зиму, більше вчитися. Ні, він не змарнував цей час. Говорить вільно, з нормандськими слівцями. А писати...

Спробуємо. На лист у десять рядків довелося затратити цілий день. Помилок у ньому сила-силенна, але Жаклін усе зрозуміє. Правда, потім глузуватиме з нього безжально і дошкульно. Шамрай навіть усміхнувся вдоволено, уявляючи, як воно буде. Нічого, нічого, не святі горшки ліплять, писати по-французьки він навчиться без помилок... А може, в такому навчанні і потреби не виникне?

Жаклін буде поруч кожен день, кожну ніч, усе життя. Це їй доведеться вчити мову...

Кінчилося тим, що американець запропонував за архів гроші. Шамрай, замість відповіді, не боячись міжнародних конфліктів, набив йому морду і заявив про це англійському комендантові порту.

Той, вислухавши, засміявся.

— Продайте,— сказав він.— Кому може бути потрібна довоєнна технічна документація? Ні, ні, я не хочу применшувати ваших заслуг і досягнень, але... довоєнна документація...

— Видно, комусь здорово потрібна, коли за неї пропонують гроші,— відповів Шамрай.

— Багато? — поблажливо усміхнувся комендант.— У доларах?

Шамрай назвав суму.

— Цікаво,— замислено сказав комендант. І Шамрай зрозумів, що тепер йому доведеться берегти архів не тільки від американця.

На щастя, увечері прийшов «Петропавловск». Довга стріла невагомо перенесла на палубу соснові скрині. Коли пароплав відходив, американець і комендант стояли поруч на пірсі. Обличчя привітні, але розчаровані. Шамраєві страшенно хотілося скрутити їм дулю, але він стримався і привітно помахав рукою.

День Перемоги зустрів біля Полярного кола, на північ від Норвегії, в компанії добрих хлопців — матросів «Петропавловска». Випили, як годиться, і за перемогу, і за майбутнє життя. Суцільний полярний день стояв над північними морями, і від того буття втратило свій звичайний плин і здавалося нереальним, а світ романтичним і прекрасним.

Реальність почалася в Архангельську.

— Де вас призивали до армії? — спитав комендант порту, коли Шамрай нарешті здав архів.

— У Суходолі.

— Зараз вам випишуть проїзні документи. Поїдете туди...

— Пробачте, товаришу майор, мені треба до Парижа.

— Ви там служите? Ваша частина там?

— Ні, у мене взагалі немає частини. Але ж відрядження...

— Поїдете в розпорядження Суходольського військкомату. Солдата чи офіцера, який не має своєї частини, легко можуть прийняти за дезертира. Рекомендую про це не забувати. Інші комендантн поставляться до вас не так поблажливо, як я...

— Але ж у мене там дружина...

— Випишете її до себе,— невблаганно сказав майор. І Шамрай зрозумів, що комендант і справді не може інакше вчинити. Офіцер, який не має частини, командира, всюди викличе підозру.

Він довго їхав через усю країну, з півночі на південь. Спалені вокзали, зруйновані міста, прозорі, виплакані, згорьовані очі жінок... І над усім тим синій вітер перемоги і надії. Війна кінчилася, тепер усе буде добре, інакше бути не може.

Хвилюючись, ступив Шамрай на перон у Суходолі. Вокзал згорів. Цегляні стіни завалилися. На пероні черговий у червоному

кашкеті. Поїзд прийшов точно за розкладом. Служба йде нормально.

От він і повернувся на Батьківщину після довгої, як життя, війни. Немає в його речовому мішку коштовного добра. Зате в нього є невидимі духовні скарби — Жаклін, перемога і чиста, як сльоза, совість. Шляхи його були складними, але ніде не схибив, не відступив і може дивитися кому завгодно просто в очі.

Зараз треба йти додому. У Суходолі залишився батько.

«Ну що ж, пройдуся знайомими вулицями дитинства, гляну на будинок, з ганку якого вперше ступив у це криваве й тривожне життя. А може, вже давно і сліду його немає? Хіба мало таких хаток зжерло полум'я війни?»

Шамрай мимоволі наддав ходи. Вийшов на високу дніпровську кручу. Рідний завод димів усіма своїми трубами. Відновлені мартени працювали повним ходом. Унизу котився Дніпро, повільний і вічний, як пісня. Шамраєві стало спокійно на серці. Що б там не скоїлося, як би не склалося далі його життя,— він удома.

Йому не треба було згадувати Жаклін. Вона була з ним весь час, у кожному русі, в кожному диханні. І Дніпро, і величезний завод їй до лиця. Зустрітися вони мусять якомога скоріше...

Будинок стояв на своєму місці, але змінилося тут усе. Роман це зрозумів з першого погляду. Батька немає. Не так підрізані кущі, і гілля старих яблунь пообвисало. Все знайоме до болю і водночас зовсім чуже.

Зійшов на дерев'яний ганок, постукав у двері. На порозі став старий дід. Борода їжилася короткими сивими волосинками. Широка лисина блищала під сонцем. Сталевара Семена Корчака Шамрай знав ще до війни.

— Приїхав? — спитав Корчак.

— Приїхав. Де батько?

— Батька твого німці повісили... В сорок другому. Могилу показати можу... Заходь.

Шамрай ступив до коридора. Отут на гвіздку в дитинстві висіли його санки. Гвіздок ще стирчить. Зайшли до кімнати. Вона теж постаріла і ніби поменшала.

— Тепер ви тут живете?

— Ми з бабою живемо. Наша хижа згоріла.

— Мені куток знайдеться?

— Це твій дім. Ми квартиранти.

— Мені окрема кімната потрібна. Я одружений.

— Буде тобі кімната. Місця вистачить.

— А Степан де?

— Степан? — Дід глянув на лейтенанта, опустився на стілець і заплакав. Сльози текли, пробираючись між сивими волосинками бороди.

— Коли? — спитав Шамрай.

— У сорок другому. Під Сталінградом. Смертю хоробрих.

Зайшла баба Корчачиха, очам не повірила, кинулася Шамраєві

на шию і заголосила. В двері уже стукали сусіди. Роман Шамрай приїхав. Усю війну чутки не було, а тут — на тобі, приїхав...

На другий ранок Роман Шамрай устав рано, начистив чоботи, підшив свіжого комірця і рушив до військкомату. Молоденький писар переглянув його документи, встав, буркнув: «Зараз доповім». Зник і знову з'явився:

— Заходьте.

Шамрай зайшов і спинився закам'янілий. Василь Іванович Грунько власною персоною сидів за широким столом, читаючи Романові документи.

— Заходьте, заходьте, товаришу Шамрай.

Лейтенант зайшов, на запрошення сів. Грунько трохи посивів, але не дуже змінився.

— Де ми з вами востанне бачилися? Під Києвом? Правда? Вас там залишили прикривати шосе. Як же ви залишилися живі? — Грунько був люб'язний, ввічливий, але пильна настороженість чулася за кожним його словом.

— Мене оглушило гранатою, і я потрапив у полон.

— А далі?

Шамрай розповів. Грунько слухав уважно, і на його обличчі відбивалося недовірливе зацікавлення.

— Значить, ви одружені і у вас у Франції залишилася дружина? — уточнив він, коли Шамрай закінчив розповідь.— Шлюб юридично оформлено?

— Ні. До кого мені треба звернутися, щоб одержати дозвіл на її приїзд?

— Почека́йте. Спершу все треба з'ясувати.

— Що з'ясовувати?

Грунько встав, великий, з підполковницькими погонами на плечах, пройшовся по кабінету, глянув на Шамрая. Зважуючи кожне слово, сказав:

— Мені вже довелося чути багато історій полонених. Усі вони захоплюючі. Ваша не виняток. А от чи правду ви говорите — невідомо. Тому не ображайтесь і не майте до нас претензій, коли ми спробуємо все перевірити...

— Будь ласка, перевіряйте. У мене сумління чисте.

Того ж дня Шамрай сидів у своїй кімнаті і писав листа Жаклін. Розмова з військкомом не зіпсувала йому настрою. Він навіть ніякої тривоги не відчув, таким сильним було його переконання у власній чистоті.

Він обклався підручниками з бібліотеки, озброївся словником і, написавши десять рядків, відчув, що писати грамотно по-французьки ще не може. Жаклін і так все зрозуміє. Кинув листа в скриньку і полегшено зітхнув.

Його демобілізували як слід, видали гроші та паспорт. Лейтенантські погони він зняв з жалем. Без них військова форма мала неприродний вигляд.

Треба було думати, як жити далі, і він пішов на завод, до відділу кадрів. Прийняли охоче. Правда, для початку не сталева-

ром, а підручним, але це питання часу, все стане на своє місце.

Хвилюючись, підійшов уперше до мартена. В уяві зразу постав інший завод, і пам'ятник Леніну, і дотик холодної бомби...

— Не забув, як тримати лопату? — засміявся Зінченко, сталевар.— Добре, що ти живий. Люблю, коли сталевари повертаються.

Тут Шамрай почував себе вільно, це було його справжнє місце, для такої і саме для такої роботи вродився він на світ. І Жаклін теж не уявляє свого життя без роботи, справжньої, доброї. Вони не раз говорили про це у безсонні ночей, коли все тіло його корчилося, стиснуте гіпсом, а думка про вільний рух здавалася недосяжною мрією.

Він писав листи до Жаклін часто, двічі на тиждень, ясно відчував, як скоряється йому французька мова.

Та одного дня (це вже був вересень) Шамрай повернувся з роботи і побачив злякані очі баби Марії, дружини старого Корчака. Була вона невисока й суха, ніби з твердого дерева вирізана. Говорила тисячу слів на хвилину і знала всі суходольські події достеменно.

— З пошти приходили,— пошепки, звіряючи Шамраєві таємницю, напевне, державної ваги, сказала вона.— Негайно треба з'явитись.

У Шамрая тьохнуло серце. Прийшла відповідь на якийсь з його листів. Хто відгукнувся?..

З пошти додому Роман біг, не відчуваючи болю в нозі. Хотілося якомога швидше замкнути двері і залишитися на самоті з Жаклін. Листа він почував біля серця, як живу теплу істоту.

Зайшов до своєї кімнати, замкнув двері, поклав листа на стіл і десять хвилин, секунда в секунду, сидів нерухомо. Потім узяв довгого конверта, не схожого на наші, розірвав. Оцього папірця зовсім недавно торкалися руки Жаклін. Сльози навернулися, він знову застиг. І тільки тоді, коли зовсім висохли очі, почав читати...

«У нас було багато часу,— писала Жаклін.— І все-таки я тебе не долюбила і не встигла сказати тобі щось найважливіше...»

Вона вже одержала його перші листи, знала про його намагання добитися дозволу на приїзд, але не писала про це нічого.

«Пиши мені частіше,— казала Жаклін.— Мені зараз дуже треба, щоб ти мені часто писав. Батько вітає».

Із своєї кімнати Шамрай не виходив до пізнього вечора.

До вечері він вийшов заглиблений у свої думки.

— Що пише? — наче з ножем до горла пристала баба Марія.

— Скоро приїде,— відповів Шамрай.

— От зустрінемо так зустрінемо! — захоплено мовив Корчак.

— Щось ти не дуже радий,— не відставала баба Марія.

— Бо не так скоро приїде, як мені хотілося б,— огризнувся Шамрай. І більше за всю вечерю не сказав ні слова.

Наближалися Жовтневі свята. Листи від Жаклін зникли. Тиждень, другий, третій, місяць мовчання. Що думати?..

Перші післявоєнні Жовтневі свята відзначали у ясний, трохи навіть морозний день. Високе небо, чисто вимите синім вітром,

зводилося над Дніпром. Сумовите, нежарке сонце, примруживши, оглядало Суходол, уже не воєнний, святковий. Старі клени та молодесенькі липи зронили своє листя, і воно шаруділо, хрустко ламаючись під підошвами. Заводський духовий оркестр гримів біля трибуни. Хлопець бив у мідні тарілки і кидав їх угору, наче два блискучих, дзвінких сонця. Свято переможців крокувало по Суходолу.

Секретар міськкому привітав з трибуни сталеварів. Вони відповіли дружним «ура» і пройшли, взявшись за руки, міцною когортою.

Потім за столом у Зінченка Роман Шамрай сидів серед гостей і готувався випити першу чарку за перемогу. Сталевари поприходили в білих сорочках з твердими комірцями, що натирали на шиях червоні пруги. Святково вбрані дружини їхні сиділи поруч чоловіків, урочисті й усміхнені. Багато вродливих жінок у донецькому краї. От тільки руки у них не по-жіночому важкі, мозолясті. Все винесли ці руки — і війну, й окупацію. Вони були ніжними, коли голубили коханого, і залізно-твердими, коли сокирою рубали фашистські голови. Вони вміли працювати дні й ночі, не знаючи утоми, але кожен рік залишив на них свій слід. У Жаклін теж міцні руки... Їй добре було б за цим столом...

Шамрай сидів мовчазний і дослухався до розмови. Він скучив за сталеварами. Це справжні друзі, і саме між ними його місце в житті...

І коли вже випили за перемогу, Роман раптом відчув незборимe бажання сказати слово. Він ворухнувся, і за столом стало тихо.

— Я довго не був у Суходолі, у рідному місті, серед вірних друзів,— сказав Шамрай, уважно дивлячись на свій келих.— І я мріяв про цю хвилину, коли мені вдасться сісти за отакий стіл. Я міг не раз розпрощатися з життям, і коли я живий і святкую перемогу, то це тільки тому, що на світі є почесний легіон людства — робітничий клас. Завжди, в найважчу хвилину, коли на світі немає більше нічого, крім смерті, поруч опинявся друг. У мене є друзі серед робітників німців, бельгійців, французів...

— Німців? — перепитав хтось.

— Так, німців. Разом з ними я рятував пам'ятник Леніну, хоча, чесно кажучи, в цій справі вони зробили більше за мене. Так от, я хочу випити за почесний легіон людства — робітничий клас. Ми не часто думаємо про лозунг «Пролетарі всіх країн, єднайтеся!», але я відчув і зрозумів його всім серцем, і для мене це не лозунг, а життя, перемога, і, щоб згадати його, ліпшої нагоди, як отаке свято, не знайти. Ваше здоров'я, дорогі мої друзі! — Він випив.

— Говори ще,— не попросила, а наказала дружина Зінченка.— Про своє життя скажи.

Шамрай розповідав. У невеликій накуреній кімнаті постав мартенівський цех німецького заводу і округле чоло Леніна на платформі, повній брухту. Двоє дівчат на бельгійському полі сапають буряки. Троянда коливається за вухом повішеного бельгійського

кочегара Альбера. Фашистський прапор на Ейфелевій башті в Парижі. Стара жінка на краю протитанкового рову, освітлена автомобільними фарами. Коваль Жерве розбиває міцні, круппівської сталі кайдани. Шахтарі проривають хід до шахти «Сан-маре». Палає нафтосховище в Террані, а потім на тихе містечко наступають німецькі танки, і для того, щоб врятувати Париж, треба їх зупинити.

Тільки про Жаклін не згадав він у своїй розповіді. Не насмілився сказати про неї Роман Шамрай.

— А дружина твоя де? — нічого не прогавила Зінченкова.

— Там, у Террані.

— Хто вона?

— Працює на шахті. В акумуляторній.

— Коли приїде?

— Не знаю...

А через тиждень, уже тоді, коли Роман у відчаї хотів давати до Террана телеграму тривоги, прийшов лист від Жаклін, закоханий, ніжний. Але Шамрай ясно відчув: щось змінилося в її житті, роздвоїлася увага, і пояснити це не вдавалось. Зеленоока змійка ревнощів не ворухнулася в його серці, але він знав напевне — щось змінилося. Написав про свої почуття і одержав відповідь,— ні, все лишилося по-старому. Люблю тебе, чекатиму цілу вічність, тільки заради всього святого зроби щось, бо надто жорстока мука терпіти таке чекання...

Мерехтіли дні, складаючись у місяці, минула зима, настало літо.

Одного дня Шамрая викликали до військкомату. Пішов неохоче,— знову буде якась морока. До кабінету зайшов сердитий... Військком у своєму кріслі. Перед ним сидить молода темноволоса жінка. Одягнена скромно, але з отим безпомилковим смаком, який може виділити одну жінку серед тисячі.

— Здрастуйте, Романе Григоровичу,— несподівано пролунав жіночий голос.

— Галя?

— Так, я,— усміхнулася жінка.— Сідайте, Романе Григоровичу, нам треба поговорити. Пробачте, товаришу Грунько, я вас не затримую.

Грунько зрозумів наказ відразу, підвівся й вийшов.

А Шамрай роздивлявся Галю і мовчав. Вона теж мовчала, даючи Романові час отямитися. Потім сказала:

— От і зустрілися. Дивно?

— Ні, не дивно. Так мало бути. Хтось мав з'явитися.

— Романе Григоровичу, я до вас по допомогу.

— До мене?

— Так. Нам треба знати достеменно все, що говорив вам Павло Скорик в останню ніч оборони Террана.

— Ти все це знаєш. Я розповідав.

— Тепер треба все це написати. Це потрібно не мені особисто, а Радянській владі,— підкреслила жінка.— Розумієте, Романе

Григоровичу, ми не тільки караємо шпигунів, ми ще й відновлюємо добрі імена людей і визначаємо правду.

— Як вас звати? — спитав Шамрай.

— Для вас я була і залишуся Галя.

— Як мені повернути Жаклін?

— Біда в тому, що офіційно ви не одружені. Тут я нічим не можу допомогти.

— Шкода. Ну що ж, добре. Зараз я вам все напишу про Скорика. Все, що він робив, говорив, усе згадаю.

...Дні йшли за днями і складалися в роки. Листи від Жаклін приходили регулярно, проте не так часто, стали вони якимись прозорими, ніби писала вона не про справжнє кохання, а про його тінь, минулий спомин, але все одно кожен лист приносив щастя.

Одного весняного дня машина спинилася біля мартенівського цеху і з неї вискочив військком Грунько. Великий, важкий, він не пішов, а побіг до печі, спинився біля Шамрая.

— Чого тебе викликають до Москви? — спитав Грунько.

— Не знаю.

— Не може бути! Не просто викликають, а полковника по тебе прислали!

— Он як,— сказав Роман.— Чого це так загорілося?

Йому було байдуже і до полковника, і до майбутньої поїздки. Учора прийшов лист від Жаклін.

«...Не гнівайся на мене,— писала вона.— Я вирішила вийти заміж за Робера Коше. Мені дуже важко, неможливо жити самій, без надії... Я не поспішаю, весілля ми призначили на осінь...»

Воно мусило статися і нарешті сталося. Скільки років минуло з тієї ночі в Террані? Майже вісім. Скоро до школи підуть діти, народжені після Дня Перемоги. Жаклін уже тридцять...

У машині Грунько сказав:

— Не такий ти простий, Шамрай, як мені здавалося. Порадитися з тобою хочу. Розумієш, стою перед великими змінами в житті. Від того на серці багато вагань і сумнівів.

Шамрай мовчав. До змін у житті Грунька йому було байдужісінько, але військком, розговорившись, уже не міг спинитися.

— Військову форму пора знімати,— говорив Грунько.— Піду вчитися. Сорок років мені тільки минуло. Часу попрацювати ще трохи лишилося. Посилають вчитися. Як ти гадаєш, правильно я вирішив?

З якого це часу військкома цікавить думка Шамрая?

— Мабуть, правильно,— сам собі відповів Грунько.— Час іде вперед, вчитися треба, неодмінно треба.

Полковник з Москви глянув на Шамрая привітно.

— Ми вилітаємо ввечері, Романе Григоровичу.

— Чого мене везуть до Москви?

— Для дуже приємної церемонії.

В літаку полковник опікувався Шамраєм, як малою дитиною. Приніс газети, спитав, чи не холодно від круглого вікна.

— Спасибі,— сказав Роман. Щоб позбутися піклувань полковника, закрився газетою і раптом здригнувся — з паперового аркуша на нього глянуло обличчя Скорика. «Ніхто не забутий» — називався нарис. Він читав газетні рядки і довго думав про Павла Скорика, його трагічне життя та героїчну смерть.

Вони прилетіли до Москви ввечері. Біля аеровокзалу чекала машина. Шамрай переселився у зовсім не знайомий світ. Номер у готелі виходив вікнами на Красну площу. Мавзолей Леніна лежав просто перед очима.

Шамрай згадав маленький номер у готелі «Каїр», єдиний номер готелю, який йому довелося бачити в житті. Там була Жаклін. Восени вона одружиться з Робером...

Шамрай пройшовся по номеру, через розкрите вікно довго дивився на Москву. По Красній площі, освітлені сильними прожекторами, проходили важкі танки. Земля стугоніла під гусеницями.

«Репетиція першотравневого параду,— здогадався Шамрай.— Добрі машини».

Пройшли танки. Знову замиготіли на площі вогники автомобілів. Квітнева ніч стала холодною. Шамрай закрив вікно, роздягся, ліг. Заснути в таку ніч неможливо. Невідступно, настирливо перед його очима, виникаючи з темряви ночі, стояв образ Жаклін, як бачив він її востаннє в Парижі на Північному вокзалі. Восени її весілля з Робером Коше...

Ранком знову з'явився ввічливий полковник, запросив до машини.

— Он ви який,— сказав маршал, уважно роздивляючись Шамрая, коли той зайшов до кабінету.

Ймення маршала з захопленням вимовляли в цілому світі.

— Радий з вами познайомитися,— говорив маршал,— а то про подвиги ваші розповідають казки й легенди, а який ви, не знає ніхто. За доблесть і героїзм, виявлені у боротьбі проти фашистських загарбників, Президія Верховної Ради Союзу СРСР нагородила вас орденом Червоного Прапора. Мені доручено вам його вручити. Від усього серця вітаю.

— Служу Радянському Союзу,— тихо відповів Роман Шамрай.

Його аж похитнуло від несподіваного щастя й гордості.

Є на світі правда!

А може, в такий день спробувати знайти і те, інше щастя?

— У мене дружина у Франції,— раптом сказав Шамрай.— Допоможіть їй сюди приїхати.

— Француженка? — Маршал глянув здивовано.

— Так.

— От чого не можу, того не можу. Уряд Франції теж удостоїв вас високої нагороди,— вів далі маршал.— Сьогодні ввечері у Французькому посольстві ви одержите командорський хрест Почесного легіону.

Ввечері у посольстві, після короткої церемонії посвячення в кавалери Почесного легіону, Шамрай сказав:

— У мене дружина у Террані. Допоможіть їй приїхати сюди.

— Дружина? — Обличчя посла розцвіло посмішкою.— Законна дружина? Француженка? Прекрасно, зараз ми вип'ємо за її здоров'я.

— Просто дружина,— сказав Шамрай.

— Ви не вінчалися?

— Ні.

Посмішка поволі сповзла з обличчя француза. Шкода, пропадає така мила сенсація.

— Боюсь, нам буде важко допомогти вам,— сказав посол.

Шамрай більше нічого не запитував. Стара заплакана жінка, мати Павла Скорика, підійшла до посла, взяла орден... Шамрай нахилився, тихо поцілував її суху, тверду руку і вийшов.

Від Жаклін прийшов лист. «Я читала газети,— писала вона,— і бачила твою фотографію. Ти був дуже гарний, коли посол, вручав тобі хрест. Ми з Робером готуємося до весілля, у нас багато клопоту, я весь час думаю про тебе і дуже тебе люблю...»

Шамрай відкрив заслінку мартена, глянув на біле несамовите полум'я і відчув, що нарешті став на своє справжнє місце, і не орден, а оцей вогонь прилучає його до почесного легіону людства.

І знову дні складалися в роки. Приходили щотижня листи з Террана. Цілі моря гарячої плинної сталі витопив сталевар Шамрай. Потім поруч з'явилася Мар'яна.

За вікном уже синів прозорий, зеленкуватий наддніпрянський світанок. Обережно, намагаючись не потривожити Мар'яну, Шамрай устав, підійшов до столу, безшумно відсунув шухляду і десь у темній її глибині знайшов великий гвіздок, зав'язаний у тугий вибагливий вузол. Торкнувся пальцем вістря і усміхнувся. Через кілька днів він побачить Клода Жерве. Папа Моріс уже, мабуть, зовсім старий. Отого веселого хлопця з машини 123—456 Жаклін вдалося знайти: він водій на автобусі лінії Париж — Марсель. Вони зустрінуться.

А майор Лаузе втік. Шамрай їхатиме через Західну Німеччину і десь у Кельні чи Аахені, чого доброго, побачить його на пероні. Старий, як сивий вовк, але живий, непокараний кат. Мабуть, видав заміж наймолодшу із своїх дочок. Тепер вона їде у весільну подорож, тому й прийшов на вокзал майор Лаузе.

Шамрай аж зубами скрипнув, до нестями ясно уявивши цю картину. Видіння з'явилося як сигнал тривоги. Майор Лаузе живий, значить, мир у небезпеці.

Шкода, не доведеться побувати в Айсборні. Пам'ятник Леніну вже давно стоїть там, на центральній площі. Ох, як ненавидить майор Лаузе цей пам'ятник.

На ліжку ворухнулася Мар'яна. Шамрай підійшов до розкритого вікна. Ранковий легкий туман клубочився над Дніпром.

На кладовищі в Террані вже стоїть готовий для відкриття пам'ятник Колосову, Скорику і Габрієлю.

Він міг лежати поруч з ними в холодній французькій землі. В його житті було багато горя, але були й сліпучі, ясніші за

вольтові дуги піки щастя. Жити треба для всього — і для щастя, і для горя.

Він поїде у Терран, побачить Жаклін, потисне руку Роберові, відкриє пам'ятник друзям, на площі перед мерією прочитає вибиті на граніті імена загиблих.

Потім вони сядуть за стіл у бістро тітки Маріет, Шамрай розповість друзям про своє життя, про свій завод, про білі яхти на дніпровському морі і про космічні літаки в синьому мирному небі. Він скаже: «Давайте подумаємо, чого ми ще не зробили, щоб на землі був мир. Бо це тільки здається, що ми маленькі люди. А справді ми найбільша сила землі, і найкращий доказ тому — наша зустріч, і наше життя, і наша тривога за долю планети».

Вони згадуватимуть минуле і думатимуть про майбутнє, і кожен подумки визначатиме в ньому своє місце. І це тільки здаватиметься, що в бістро зійшлися випити келих вина старі друзі, ветерани оборони Террана,— насправді це командири і солдати найбільшої і найсильнішої армії світу.

Потім він повернеться до Суходола і стане на своє місце в почесному легіоні — варити космічну сталь.

Далеко за Дніпром переливалось, яснішало небо. Ранковий синій вітер голубив застиглу воду. І, займаючи все небо, перед Романом Шамраєм знову постав образ Жаклін з маленьким блакитним проліском, вільно кинутим за рожеве, майже прозоре вухо.

1964—1969 рр.

Лихобор

РОМАН

Розділ перший

Коли кінчається велика війна, то всім її учасникам здається, що не забудеться вона ніколи. Переможці усвідомлюють свою перемогу, славлять героїв, згадують звитяжні бої, розмірковують, як жити далі. Розгромлені шукають винних у поразці, підраховують втрати, мріють про можливість повернути їх і теж будують плани на майбутнє.

А час плине навально швидко. І от вже увійшла в твої дні подія чи людина, не пов'язана з війною. Ти навіть здивувався в першу мить, але дуже скоро призвичаївся, бо все частіше й частіше відбуваються такі події. Війна потроху відходить у минуле, і хоча назавжди залишається найважчим випробуванням усього життя, але вже згадується не щомиті, аж поки не огорнеться прозорим серпанком не те що забуття, а спокійного ставлення до своїх власних страждань, подвигів і навіть смерті друзів. І все-таки як не віддалялися б війною роз'ятрені всі найпотаємніші почуття і якості людини, в серці твоєму не перестає бриніти гордість від перемоги. В ній краплина твоєї крові і навіть не одна. То хіба ж можливо стерти це почуття перемоги в своїй пам'яті? Ніяке горе і ніяка радість не в силі зрівнятися з нею чи потьмарити її. І хай згадуєш ти про неї все рідше й рідше, але вона була, і життя своє ти прожив недаремно.

Але що робити, коли для тебе життя спинилося, ніби зафіксоване на фотоплівці в якусь смертельно напружену мить, і в ньому більше не може статися ніякої події чи зміни? Ти лежиш на невисокому чистому ліжку в маленькій кімнаті з вузьким, добре вимитим вікном. Поруч з твоїм ще три ліжка, на них точнісінько такі важкі інваліди. В тебе немає рук, нема ніг — згоріли в палаючих танках або погриз їх лютий мороз, коли впав ти з неба в іскристий сніг і три дні й три ночі лежав непритомний, аж поки не натрапили на тебе партизани. Можливо, історія поранення твоїх сусідів трохи інакша, але наслідок той самий: важка інвалідність і довічний лазарет.

У День Перемоги їм було по двадцять — двадцять п'ять років, не більше. Тепер їм п'ятдесят,— кому вже виповнилося, кому стукне невдовзі. Це ще молоді, здорові люди, війною приречені на довічне ув'язнення, без ніякої надії на амністію чи помилування. Звільнення для них тільки одне — смерть. Про неї вони думають без жаху, але з відразою. Людина, що б з нею не сталося, хоче

жити. Навіть тоді, коли жити нема для чого, нема для кого і ніякої надії на порятунок чи якесь чудо вже не буде.

Семен Лихобор горів у танку влітку сорок третього на Курській дузі. Подробиці того останнього блискавичного бою в його пам'яті не збереглися. Просто сидів він на своєму місці механіка-водія новісінької, щойно з Челябінська привезеної «тридцятьчетвірки», пітними долонями стискав важелі фрикціонів і невідривно дивився через вузьку щілину, прорізану в товстій броні.

Поле бою простилалося перед ним мертве й пустельне. Але Семен, досвідчений танкіст, добре знав, яким пекельним вогнем можуть зустріти оці мирні, ледь помітні обніжки між полями, вкриті сіро-попелястою стернею. Машина неквапно, відчуваючи свою могутність, сунула вперед. Завдання перед їхнім батальйоном ясне: пройти кілометр чистого поля, щоб піхота закріпилася в переліску...

Кілометр чистого поля! Як це мало і водночас як це багато. Десять хвилин неквапного ходу, майже прогулянки. Цілий день, а може, й тиждень, коли не місяць, якщо на кожному метрі стоїть фугас чи міна, коли кожен кущик пристріляно вогнем у два або і в три шари, коли це кілометр не звичайного простору, а глибоко ешелонованої, з німецькою скрупульозністю створеної оборони.

Через свою щілину Семен озирав тихе, ніби заколисане поле, бачив, як джміль злетів з квітки сухого, вже почорнілого будяка, й дивувався. Адже їх попереджали про могутню оборону, яку доведеться гризти зубами... А замість того мирна тиша, спокійний джміль над будяком, небоязкий політ чорної ластівки-касатки, схожої на стрілу... Невже помилилася розвідка?

Не помилилася.

Семен почув наказ командира наддати ходу — і раптом просто на очах стало дибки мирне, тихе поле. Над ним двічі вдарила важка гармата. Куди стріляє командир — не видно, в пелені густого чорного диму доводиться вести танк майже навпомацки.

«Проб'ємося чи ні? Проб'ємося чи ні?» — дзижчало у вухах Семена Лихобора, то завмирало, то лунало стоголосо, могутньо, немовби з величезного гучномовця, встановленого десь під танковою бронею. Серце стиснула непередавана напруженість бою, коли танкіст уже не думає про небезпеку, не прагне уникнути її, а хоче знайти й подолати, бо це єдиний спосіб вижити. Тут треба покладатися тільки на власне вміння, маневр командира, міць броні і звичайне солдатське щастя... Як воно сталося — Семен Лихобор не збагнув. Танк чомусь ледь помітно здригнувся. І настали повна темрява й тиша.

Пробудився він від незнайомого жіночого поклику. Спробував розплющити очі — ліве трохи розкрилося, праве наче смолою залите.

— Де я?

— Отямився,— спокійно, ніби не сталося нічого незвичайного, сказав той же втомлений голос.

— Може, ліпше було б...— озвався якийсь чоловік.

— Може,— погодилася жінка.

Семен спробував ворухнутися, і все тіло його пронизав гострий біль, немовби його взяли й безжалісно, повільно наштрикнули на гачок, як рибалки наживляють черв'яка. Спробував ворухнутися і не зміг. Відчуття таке, ніби зменшився він у багато, багато разів.

— Що зі мною?

— Ви горіли в танку.

— До ліска дійшли?

— Так, просунулися на чотири кілометри. Ви бачите?

— Лівим оком.

Обличчям відчув прохолоду води.

— Тепер бачу обома. Що зі мною?

— Ви горіли в танку.

Йому більше не треба було нічого розповідати.

— Нема вже ні рук, ні ніг?

— Ноги ампутовано до колін, ліва рука — до плеча, права — до ліктя.— Голос лікарки звучав стомлено, байдуже. Вона вже четверту ніч не спала. Наче величезне алмазне жорно, перемелює солдатів Курська дуга,— треба працювати, пиляти, різати, шити... В душі тверді криваві струпи. Емоції протипоказані, бо не витримаєш, упадеш на закривавлену підлогу. Впадеш і битимешся в істериці? Ні, просто заснеш під тягарем смертельної втоми...

— Як же я тепер?

— Так, як і всі. Пробачте, мені треба оперувати.

«Так, як і всі». Це правда. «Так, як і всі». Відвоювався Семен Лихобор.

— Пробачте, лікарко. У мене в Куйбишеві жінка. Нехай до грудня їй не повідомляють — вона вагітна. Після пологів можна сказати.

— Добре. Ви хочете повернутися до неї?

— Не знаю. Зараз нічого не знаю. Я ще маю час подумати. А можу й не вертатись?

— Можна і не вертатись. Для таких важкопоранених, як ви, відкрито спеціальні установи...

— Ясно.

Чому ж вона стоїть і не йде з очей, оця висока, зовсім сива жінка. Стара вона чи просто рано посивіла?

— Спасибі,— сказав Семен Лихобор,— спасибі вам. Ідіть оперувати.

Чому вона одвернулася? Емоції заборонені, чи не так?

Вони заборонені не тільки лікарям, але й тобі, Семене Лихобор. Заборонені! Ясно! Горе ніколи не йде саме, завжди тягне за собою біду. А біда кличе лихо.

Десь у грудні,— це було в госпіталі далеко за Волгою, в Уфі,— до палати зайшов замполіт і присів коло Лихобора. Важкий осколок глибоко проорав борозну на чолі капітана, ліве око весь час мружилося, але тримався він міцно, все ще воював, назавжди втративши надію потрапити на фронт. Він міг давно демобілізуватися й піти на пенсію. Однак змушував себе служити, добре знаючи,

що робота в госпіталі — це і є та остання ниточка, яка зв'язує його із справжнім великим життям.

Сів на стілець біля Лихобора, глянув на обпалене обличчя танкіста, суворий, похмурий, може, навіть урочистий. У палаті лежало двадцять інвалідів, і мимоволі всі погляди зупинилися на обличчі капітана. Що він приніс — горе чи радість? Напевне, горе: надто важко ворушаться губи, немовби з тугої глини виліплені.

— Ну, як самопочуття?

Оце він прийшов довідатися про самопочуття Семена Лихобора? Говори швидше, що маєш сповістити, бо вже заходиться серце від передчуття нової біди. А це не може бути радість? Ні, не може, не спускається щастя в такі палати.

— Самопочуття добре.

— Наші вже далеко за Київ просунулися, скоро на державний кордон вийдуть.

Кажи вже, чого ти прийшов сюди несподівано і невчасно. Чи воно таке страшне, що й тобі, фронтовому капітанові артилерії, вимовити несила.

— У тебе дружина в Куйбишеві.

От воно, найстрашніше. Самому можна знести що завгодно, але наші власні страждання, віддзеркалені в душах дорогих людей, видаються у сто крат важчими, воістину нестерпними.

— Погано з нею.— У капітана не вистачило сили. Опустив очі, дивиться в чисто вимиту фарбовану підлогу, шукає потрібне слово і не знаходить. Значить, треба йому допомогти, припустити найстрашніше, хоч воно не може бути правдою.

— Вмерла?

— Так, під час пологів.

Ні, бути цього не може! Коли є справедливість на світі, то навіщо стільки горя на одну людину.

— Скнари! Щось не так зробили, чимсь не допомогли!

— Не знаю. Не думаю.

— Якихось цінних ліків пошкодували!

Семен Лихобор вилаявся несамовито, не знаючи, на кому зігнати лють, кому помститися за непоправне горе.

— Син живий,— сказав капітан.— Син.

Ага, значить, усе було інакше. Значить, щось там ускладнилося, до неї, до Галини, підійшли лікарі й спитали: «Операція чи мертве дитя?» Вона, не вагаючись, відповіла: «Розтинайте». Так воно й було. Це медики, все це медики винні!

— Стріляти їх усіх. Судити й стріляти.

— Не знаю. Син живий.

— Ти йди поки що, замполіт. Я подумаю...

— Добре, я піду.

І вийшов з палати артилерійський капітан.

Семен Лихобор перевернувся на ліжку, уткнув лице в тверду збиту подушку. І три дні ніхто не міг побачити його очей. Лежав, як мертвий, на слова не відповідав. Здавалося, і не чув нічого.

Він і справді був майже мертвий, такі повільні, кволі стали всі почуття. Тільки неясні згадки, ніби відгомін далеких слів, пропливали в мозку, зникаючи в безвісті... От починається війна, і Київський авіаційний завод, де Семен Лихобор працює складальником, одразу вивозять на схід... Він молодий, йому треба на фронт, але броню на нього накладено залізну, бо ж фронтові потрібні літаки... Потім з'являється Галина... Вона теж евакуйована, аж із Львова... На весілля він спромігся роздобути не тільки літр горілки, а навіть кілограм оселедців... Прийшло щастя, справжнє щастя. А щасливий він не був, і Галина це знала... Знала, як заздрить він військовим, як поглядом проводжає машини з пораненими, як не спить ночами, нарікаючи на оце тилове, безтурботне життя. І хоч працювати доводиться дванадцять, а інколи й шістнадцять годин на добу, це все-таки завод, а не фронт... І одного ранку вона, саме вона перша сказала: «Іди». Семен прорвався через броню, розірвав її, як пута. Хотів літати, але підвела короткозорість. І через місяць він опинився в Саратові, в танковому училищі... Галина ще кілька разів приїздила... От і все...

Він отямився аж на четвертий день і сказав:

— Покличте замполіта.

Капітан прийшов, став біля ліжка. Горе скривило обличчя Лихобора, але додало йому виразу ще більшої, може, навіть жорстокішої сили. Така людина може витримати все на світі, бо крізь розпечене горно найбільшого горя вже довелося пройти.

— Як назвали сина? — запитав Семен.

— Лукою.

— Добре, хай буде Лука. Де він?

— У дитячому будинку. Родичів у тебе немає?

— Ні, родичів щось не чути... Отже, так,— сказав Лихобор,— хай живе й росте в дитячому будинку. Допомогти йому я не можу нічим. Через сімнадцять років, чуєш, комісаре, через сімнадцять років, по закінченню школи, скажеш йому, де я. Захоче — прийде до мене. Не захоче...

— Захоче. Звісно, захоче.

— Тоді побачимо. Життя довге, як вічність. Сімнадцять літ. Ти уявляєш, що це таке?

— Уявляю.

— Тоді не всі будуть живі, отже, нічого угадувати. І ще одне. Я в Києві зроду-віку жив, там і народився. Там і житиму. Коли можна, зроби так, щоб і хлопця туди... Мені легше знати, що він десь недалеко від мене дихає, сміється чи плаче...

— Все це, мабуть, можна влаштувати. Після перемоги...

І потяглися дні, складаючись у тижні, в роки, в десятиліття, однаковісінькі, розмірені й розписані, як хід годинникового маятника, від появи санітарки з мокрим рушником та сніданком до вечірнього відбою, коли гасне світло, але в палаті все одно ніхто не спить, перебирає свою важку, чавунну думу... Інколи біг днів порушувався, хтось умирав, когось знаходили родичі. Але траплялося це нечасто, бо більшість інвалідів затаїлася, сховала від

усього світу своє горе. І хоча в приказці, яку видають за старовинну мудрість, сказано: «Поділене горе — півгоря»,— це неправда. Просто воно лягає на плечі ще кількох людей, ще когось пригинає до землі. Ділитися треба радістю, а не горем.

Семена Лихобора й справді невдовзі після перемоги перевезли до Києва. І опинився він зовсім недалеко від свого рідного заводу в госпіталі на одній з численних святошинських просік, затишних і спокійних, де стукіт дятлів по сосновій корі чути далеко-далеко.

Директор інтернату, де зростав Лука, приїздив до госпіталю двічі на рік,— хлопчик хороший, росте і вчиться добре.

— Попросіть товаришів з авіаційного заводу, щоб узяли його до себе працювати. Від мене попросіть. Хай літаки будує.

— Ще рано,— посміхався директор,— йому дев'ять років.

— Нічого, вже треба думати, як жити.

— Це все ви читаєте? — Директор побачив цілі стоси книжок біля ліжка Лихобора.

— Так. Добре, не всю праву руку відтяли. Є чим аркуші гортати.

Справді, читав він неймовірно багато, про минуле й сучасне, про мир і війну, про горе й кохання. Читав, сам себе переконуючи, що тільки розважається, аби час минув. А насправді підсвідомо готувався до зустрічі з сином, щоб не відстати від нього, щоб було їм про що говорити, коли вони нарешті зустрінуться.

У палаті з ним лежало ще троє таких же посічених війною солдатів. Усі троє «потайні» люди, що сховалися від рідних. З плином часу вони розуміли дедалі ясніше, що роблять неправильно, боячись комусь завдати клопотів чи турбот. Але рішення було вже прийнято, і змінити його здавалося неможливим.

А в глибині душі всі троє страшенно заздрили Семенові, до якого рано чи пізно завітає Лука Лихобор. У цілковитій безпросвітності їхнього життя це була єдина, космічно віддалена світла цяточка. І вже мріялося, що це не до Лихобора, а до кожного з них має прийти син, і надія ставала дедалі виразнішою. І вже боялися вони того дня, коли до Семена й справді зайде молодий і веселий парубок. Бо тоді мрія стане реальністю, а твої власні сподівання розсиплються на порох.

Так і минали роки. Над світом знову заносила своє чорне крило війна.

Кров'ю спливала Корея. Атомні бомби вибухали на полігонах. То там, то тут до червоного розпікався якийсь клапоть землі, і били по ньому гармати, і вмирали там люди. А десь зовсім близько виростали нові міста, заводи. І густими хлібами шуміла цілина. І нові, незнайомі пісні з поривчастими ритмами витіснили мелодійну й наївну «Катюшу» воєнних років.

У палаті інвалідів спинилося все, крім часу. Повільно дибаючи по землі через руїни й згарища, відбудовуючи міста і заліковуючи рани, плинув він та й плинув, аж поки не збігло сімнадцять років. І Лука Лихобор прийшов до батька.

Директор інтернату не хотів робити з цієї зустрічі якихось та-

ємниць чи прикрашати її театральними ефектами, але в час розмови з Лукою йому важко було потамувати свою цікавість. Кого виховав інтернат — мужнього юнака, щедрого й сміливого душею, чи обмеженого сухого егоїста, який дбає тільки про себе, про своє життя й добробут? Що ж, і в цьому, другому, випадку не було б нічого несподіваного. Дитинство без батьків, без щирої материнської ласки неодмінно залишає слід, формує характер потайний і стриманий...

Саме тому так мружив директор очі, намагаючись не виказати свого нетерпіння.

— Тепер ти знаєш усе,— сказав він.— Вирішувати доведеться тобі і тільки тобі.

— Що вирішувати?

— Йти чи не йти до батька.

— Хіба можна не йти? Як зробили б ви самі?

Директор відчув, що першу скрипку в цій розмові раптом повів не він. І коли це сталося — зразу не збагнеш. Тепер іспит тримала його власна чесність, випробовувався його характер. Правда, йому вирішувати легше. Але юнак напевне відчує, коли у відповіді промайне хоч тінь фальшу...

— Я пішов би до батька,— впевнено мовив директор.

— А я подумаю,— відповів Лука Лихобор.

На тому розмова увірвалася. Але директор уже знав, що Лука піде в госпіталь. Треба тільки, щоб минуло трохи часу, щоб не такими болючими були нові уявлення про життя, які нараз жорстоко й тривожно увійшли в свідомість молодого хлопця.

Головлікар госпіталю інвалідів не здивувався, побачивши Луку Лихобора. Було це навесні шістдесят першого року. В Києві цвіли каштани. Повноводий Дніпро відкривав таку величну панораму, що аж дух захоплювало. В Святошині зацвітали сосни, і вітер травня духмянів тривожним смолистим ароматом.

Лука Лихобор ішов через весну, як через довжелезний зелено-блакитний коридор. Десь у самісінькому його кінці, за багатьма кварталами й просіками в святошинських лісах, лежав батько. І до нього треба дійти. Він прагнув цієї зустрічі і боявся її. Школа вже зоставалася позаду. Через тиждень він піде працювати на завод учнем токаря. Побачення з батьком — це перший по-справжньому відповідальний іспит у його житті. Це не екзамен якогось предмета, а випробування характеру й сили волі...

Брати квіти чи ні? Ні, квітів не треба. У нього не побачення з коханою, а зустріч з батьком.

Тоді, може, пляшку горілки й закуску? Адже зустрічаються двоє дорослих чоловіків.

Ні, й цього робити не варто. Це буде перша зустріч, і думати про якісь дрібниці не слід... І, мабуть, нічого втішного сьогодні не станеться. Всі все знають, несподіванки виключені...

І все-таки дивна тривога стискала серце, коли Лука Лихобор зайшов на простору, високими соснами засаджену, сонячним промінням осяяну територію госпіталю. Десяток невисоких, схожих на

гриби, бараків тулилося до стовбурів смолистих дерев. Тиша, спокій і безлюддя. Звісно, безлюддя, хворі ж ці не ходять...

Лука спинився. Чи готовий він душевно до цього побачення? Так, готовий.

— Батько чекає на вас,— сказав головлікар.

— Коли дозволите, я пройду сам.

— Добре. Корпус сьомий, палата дев'ята. Може, я...

— Ні, не треба. Я його впізнаю.

Чи не надто великий тягар бере на свої плечі юнак? Може, не пускати його самого, допомогти?

Та нехай. Він уже дорослий.

Лука Лихобор пройшов по коридору сьомого корпусу і спинився біля дев'ятої палати. Затхле, ліками та людським потом просочене повітря після вільного травневого вітру здалося особливо важким, аж у голові на мить потьмарилося. Стукнув у двері і, не чекаючи відповіді, зайшов.

Сподівався побачити щось неймовірне, неприпустимо страшне, а натомість зустрів чотири пари широко розкритих, застиглих очей, сповнених нестерпного чекання. Зовні нічого незвичайного — лежать у коротких ліжках укриті легкими ковдрами аж під бороду четверо літніх чоловіків, підстрижене волосся гостро сріблиться на головах. Обличчя повні, брезклі. Брови у одного зовсім сиві, настовбурчені, у трьох інших ще чорні.

Хто з них його батько? Хіба неможливо впізнати?

Ні, можна. Його батько другий праворуч під стіною. Очі в нього такі ж блакитні, як у Луки Лихобора, і різниться він від інших не просто жагучим зацікавленням, а глибоким, затамованим стражданням. Не може тут бути помилки!

Лука впевнено ступив три кроки до ліжка.

— Здрастуй, тату!..

— Здрастуй,— хрипко відповів Семен Лихобор.— Тобі санітарка сказала чи сам упізнав?

— Сам упізнав.

— Добре. Сідай сюди, на ліжко до мене сідай.

Лука слухняно сів.

— А здорово він схожий на тебе,— почулося від лівої стіни.

— Схожий,— погодився старий Лихобор.— Схожий.

І зразу залягло мовчання, коли ніхто не знає, що казати і чи треба взагалі говорити. Зараз би витягти пляшку горілки, поставити на стіл, налити кожному з цих страшнуватих, але живих, напевне живих чоловіків. Не зорієнтувався Лука, не взяв нічого з собою. Йшов до лікарні, в госпіталь, а опинився в звичайній кімнаті, де люди живуть, не лікуються, а саме живуть уже багато років і житимуть аж до самісінької смерті. І він завітав у гості. Не на відвідини у лазарет, а в гості.

— Он ти який,— нарешті мовив Семен.— Гарний, здоровий виріс. Це добре.

— Так, це добре,— машинально повторив Лука.

— Ну, розповідай. Злякався? Страшні ми дуже?

— Ні, не злякався. І не дуже ви страшні. Не в тому річ... Чужі ми надто...

— Це правда,— тихо проказав батько.— Це правда. Але воно минеться. Не я буду — минеться... Згодом звикнеш. Людина таки хитробісова личина, до всього на світі може звикнути...

— Навіть до цього лазарету,— почулося збоку.

— Навіть до лазарету,— погодився Семен.— Скінчив школу? Куди на роботу підеш?

— На авіазавод.

— Правильно. Це наш завод.

І знову мовчання. І знову нема чого говорити цим найріднішим і водночас зовсім чужим людям.

— Я гостинця ніякого не приніс,— винувато посміхнувся Лука.— Зараз ми це виправимо. Можна чи заборонено?

— Нам усе можна,— глухо пролунав дивно змінений голос Семена Лихобора, і смертельна трагічність цих слів увійшла в саме серце Луки.

Такому можна. Нічого на світі не страшно. Вмерти? Будь ласка. І це не кокетування, це суща правда. І саме тому так переконливо звучать найпростіші слова.

— Одне слово, давай! — уже як команда почулося збоку.

Коли хвилин через двадцять Лука повернувся, несучи дві пляшки горілки, хліб і консерви, кімната змінилася. Два ліжка присунені одне до одного, поверх ковдри розстелено щось схоже на скатерку, санітарка Сима краяла хліб, а інваліди сиділи просто на підлозі, витикаючись з-поміж ліжок, як дивні, коротко зрубані пеньки. Батько, видно з усього, був у них за верховоду. Його слова слухалися беззаперечно.

І тільки тепер Луці Лихобору стало по-справжньому страшно. Раніше він чомусь не уявляв усієї трагічності долі цих людей, повної безнадії їхнього існування. Тепер це постало перед очима в усій своїй жорстокості, ще раз підкреслюючи, яка сувора і безпощадна річ війна.

І щоб позбутися нервового, зрадливого тремтіння десь біля серця, хутко налив горілки в гранчасті важкі склянки і, вже з захопленням відчувши долонею дотик шорстких волосинок на батьковій міцній потилиці, підніс йому й допоміг випити, дав закусити. По черзі подав кожному і випив сам, відчуваючи, як гаряча лавина опускається в грудях і забиває дух.

Потім вони співали дружно, захоплено:

Пусть ярость благородная вскипает, как волна!
Идет война народная, священная война!

Так, для них вона ще тривала, священна війна, вихід з якої один — смерть.

— Я теж танкіст,— сказав другий інвалід.— Спалили мене, гади!

— А я моряк,— докинув третій,— обморозило мене в Норвегії. Чорта лисого. Хлопці, ми їм ще покажемо!

І хоча всі розуміли, що мрії ці сміховинні, всі вірили в можливість чуда науки й медицини, які знову зроблять їх повноцінними людьми, а не важкими інвалідами. А потім знову в серці озвалося чуття реальності, і душу огорнула чорна безнадія.

Оці переходи від гарячкового піднесення до повної зневіри були мало не вбивчими. І знову зринала пісня, давня, вже майже забута пісня воєнних років, уперше почута, коли вони були ще солдатами.

Розділ другий

Мало не десяток років збіг від тієї першої зустрічі. Щосуботи о четвертій появлявся в госпіталі Лука Лихобор. Була тільки одна тривала перерва — час служби в армії. А став він на порозі демобілізований, у легкій формі без погонів — батько вперше за весь час мало не заплакав, так ясно уявився йому в постаті молодого сержанта власний образ.

У палаті сталися зміни — вмер льотчик, уже, мабуть, на соту операцію забрали танкіста. Моряк і батько ще на місці — постарілі, але незламні, войовниче настовбурчені. На звільнених койках нові, незнайомі інваліди, теж танкіст і льотчик. Звідки вони? Адже війни вже давно немає. Виявляється, меншають потроху госпіталі, зливаються один з одним.

— Вимираємо, як мастодонти,— сказав батько, вперто дивлячись на маленький екран недавно поставленого телевізора. Хоч невеличке, а все-таки віконце в живий світ.

І знову — від зустрічі до зустрічі, від суботи до суботи, п'ятдесят два рази на рік. Минали й минали літа. Для Луки Лихобора відвідини батька стали не обов'язком, а чимсь на зразок ритуалу. Тепер вони були вже по-справжньому рідними людьми. І хлопець, вихований без матері, в дитячих будинках, тягнувся до рідної душі, як пагонець дерева пнеться до сонця.

Довгими суботніми вечорами говорили вони про все на світі, але найбільше цікавив батька, ятрив спогади, викликав нестримну жадобу дії його рідний завод. Саме новин звідти чекав він завжди нетерпляче. І хоча рік за роком завод розростався, всотував у себе нові й нові тисячі робітників, хоча там уже майже не зосталося людей, які могли пам'ятати прізвище Лихобора, танкістові здавалося, що знають його там геть усі. І син не розчаровував батька. Заводську газету, багатотиражку, Семен вивчав мало не напам'ять. І навіть розуміючи, що зовсім не всі події відбиваються в ній, вважав, що він у курсі заводських справ, більше того, був наче не їхній спостерігач, а справжній учасник. Привітання завкому на Новий рік, Першотравень чи День Перемоги були для нього найбільшою відрадою, неоціненним святом,— добре, що там, на заводі, не забували їх слати.

Вони вели мову про все. Але однієї теми повсякчас уникав молодий Лихобор — не хотів говорити з батьком про своє особисте

життя. Важко і якось не так, як хотілося б, склалося воно. Йому б зустріти молоду дівчину, закохатися в неї до безтями, повезти до Палацу одруження у величезному чорному автомобілі, мати з нею цілу зграйку замурзаних малят, відчути радощі й турботи, які завжди звеселяють велику сім'ю. Сам позбавлений материнської ласки в дитинстві, він мимоволі тягнувся до неї, мріяв про неї, сам не зовсім те усвідомлюючи.

Та замість молодої дівчини в життя його владно увійшла Оксана Хоменко, вродлива жінка з розкішною зачіскою чорно-смоляного волосся, карими очима і владною вдачею. Вона була трохи старша за Луку Лихобора, та різниця ця мало позначалася на їхніх почуттях і стосунках. Чоловік її, авіаційний полковник, весь час мандрував по далеких світах, дочка вже давно ходила до школи. Вільного часу в Оксани було більш ніж досить.

Вона гарна, нічого не скажеш, надто гарна, могла б знайти собі цікавішу компанію, ніж Лука. Але чомусь спинилася на ньому.

Познайомилися на зустрічі Нового року в заводському клубі. Вона була з чоловіком у товаристві кількох офіцерів та їхніх дружин, пила пінисте шампанське, а потім гарячий, смоляний коньяк і не зразу побачила й оцінила Лихобора. Десь далеко за північ, коли всі веселі гурти змішалися, сам не знаючи чому, Лука запросив її до танцю.

— Поїхали,— весело мовила Оксана і м'яко поклала руку йому на плече. Міцна і висока як для жінки, вона була все-таки нижча від височезного Луки; щоб поглянути на його обличчя, їй доводилося трохи відкидати голову назад, і від того самі собою розкривалися й тремтіли повні яскраві губи.

Завжди мовчазний, Лука цього разу спробував жартувати, кепкував із своєї незграбності. Вона сміялася весело і майже безпричинно.

— Спасибі, мені було дуже приємно з вами,— заявила Оксана, коли скінчилася музика.

— Мені теж,— посміхнувся Лука. І дивно було бачити щасливу посмішку на його довгастому обличчі з високим опуклим чолом, яке, наче скеля, нависло над волошково-синіми очима.

— Запросіть мене ще раз через годину,— чи то попросила, чи то наказала Оксана.

Лука точно засік час. Йому можна підійти до неї тільки через годину і ніяк не раніше. Ох і довго ж розмотувалася з невидимого клубочка ця година. Він утік далеко, зовсім у протилежний край залу, не п'яніючи, пив горілку, намагався говорити компліменти знайомим дівчатам, але й тіні посмішки не з'являлося на їхніх устах. Може, навіть навпаки — веселе здивування й кепкування: дивись, Лука, витриманий Лука Лихобор напився. Він пішов у другий куток, де хлопці з його бригади доїдали величезного судака, наче спеціально спійманого для зустрічі Нового року. Борис Лавочка, токар і рибалка, герой цієї події, не бажаючи пропустити жодного слухача, мабуть, уже всоте розповідав, як засік величезну

рибину, як вона його самого мало не затягла під лід, та нарешті здалася, завмерла на блискучій кризі. Зараз слухач трапився йому ідеальний — Лука не зронив жодного слова, весь час невідривно дивився на великі чорні стрілки годинника, які відраховували уже час нового, щойно розпочатого року... Борис Лавочка скінчив розповідь, підхопив виделкою шматок, поклав на тарілку.

— От тобі премія. Покуштуй.

Лука з'їв рибу, не оцінивши її справжнього смаку,— стрілка вже наближалась до найважливішої позначки.

Здається, вже час. Ні, ще три хвилини. Ти підійдеш до неї рівно через годину. Компанія вже розповзлася, стала не такою монолітною, підійти до Оксани зовсім просто.

Здалося йому чи й справді черкнула вона поглядом по годиннику, коли він наблизився? Невже чекала? Ні, не випаде тобі в житті такого щастя, Лука Лихобор.

— Дозволите?

— А, це ви.— Мить Оксана наче не могла впізнати, хто це підійшов. Потім без причини розсміялася.— Ходімо. Я чекала на вас,— мовила через хвилину.— Дуже люблю точних людей і тих, що не забувають своїх обіцянок.

Лука не знав, що відповісти. Як міг він не прийти? Танцював погано, але весело, вкладаючи в танець усю душу. Не було в його житті щасливіших хвилин.

— Ми зустрінемося п'ятого, в понеділок, у вестибюлі метро «Хрещатик», о шостій вечора,— раптом сказала Оксана.— Потанцювати сьогодні ми, мабуть, більше не зможемо.

Глянула на здивоване обличчя Лихобора і повторила:

— Понеділок, метро «Хрещатик», шоста вечора. Зрозуміли?

— Так, зрозумів.

— От і прекрасно!

Вона сміялась весело й голосно, і не можна було збагнути причини такої буйної радості. Але довкола всі сміялися безпричинно, весело, бо плинула чарівницька, для всякого чаклування найпридатніша перша ніч Нового року, і ніхто не звернув уваги на мелодійний, мало не переможний сміх Оксани Хоменко.

Льотчицька компанія скоро зникла — поїхала кудись вшановувати далі прихід Нового року. Додому, в робітничий гуртожиток, Лука йшов через глупу чорну ніч і не відчував ні морозу, ні дошкульного вітру.

Що сталося в його житті? Чому йде він знетямлений вулицями новорічного Києва і не може збагнути, як усе це трапилося?

Жінка дивної вроди призначила йому побачення. Ну, що ж тут кінець кінцем незвичайного? Йому двадцять чотири роки, бували вже в його житті різні зустрічі. Так, зустрічі траплялися, але приходили вони й зникали, не залишаючи сліду в серці. Їх було небагато,— не схильний Лука Лихобор до легких фліртів. Чому ж зараз хвилюється він, як хлопчисько, йде, навіть не застебнувши пальта, крізь темряву й вітер? А губи самі мимоволі вимовляють: «Понеділок, метро «Хрещатик», шоста година!» Повторюють це як

заклинання, молитву. Чим так вразила його ця жінка? Своєю вродою? Так. Одвертістю? Так. Сміхом? Авжеж. Можна поставити ще тисячу запитань, і відповідь щоразу буде однакова: так.

Він прийшов додому, в незатишну велику кімнату, де, крім нього, жило ще семеро хлопців, над силу примусив себе не просто впасти на ліжко, а роздягнутися, скласти одежу...

— Добре зустрів Новий рік,— сказав сусіда, дивлячись, як уважно складає штанину до штанини Лука.

Потім настало недовге забуття, і прокинувся він раптом веселий і свіжий, побачив вікно, повне скупого зимового сонця. І зовсім несподівано для себе повторив:

— Понеділок, метро «Хрещатик»...

Того дня пішов він до госпіталю і всю дорогу думав: розповісти чи промовчати?

Промовчав. Досі він не мав таємниць від батька. Це була перша. І чомусь видавалося страшенно важливо, щоб старий нічого не помітив, не стривожився. Тому був Лука стриманіший, ніж завжди, більше мовчав, слухаючи,— добре, що Семен Лихобор любить поговорити і про війну, і про політику, і про нову книжку.

Вихідний день перенесли з неділі на п'ятницю, і весь цей час Лука не знав, куди подітися. Відчував, що закохується з кожною хвилиною дедалі більше, не може думати про щось інше. І чомусь навіть тривожився, боявся цього першого, може, аж надто сильного почуття.

Прагнучи якоїсь дії, поїхав у центр, зайшов до вестибюля метро, постояв з годину. Багато людей призначають тут зустріч: і молоді, і літні. Коли спостерігати, нікого не чекаючи, то можна побачити багато цікавого. Оці двоє прийшли точно одне за одним. Білявій жінці довелося почекати хвилин п'ятнадцять. А кого жде вже цілу годину той хлопець? Снує від стіни до стіни, наштовхується на інших, озирається на годинника... Дівчина вже спізнюється на годину. А може, й зовсім не прийде?..

Чи не доведеться Луці отак міряти кроками вестибюль у понеділок о шостій? Все може статися. Випадкова обіцянка на зустрічі Нового року. Ні, неправда. Вона підкреслила: люблю точних...

Ох, як завзято працював він у неділю! Бувають у житті дні, коли все вдається, коли токарний верстат, могутній і слухняний, скоряється не тільки твоєму рухові, а нібито навіть думці. Тоді він ще не був токарем найвищого, шостого розряду, тільки недавно скінчилося його навчання після великої армійської перерви. І все-таки навіть начальник дільниці, Трохим Семенович Горегляд, спинився й хвилин десять дивився, як працює Лихобор. Щось сталося з хлопцем. Рухи набули віртуозної точності. Всі почуття скупчилися на самісінькому кінчику добре загостреного твердосплавного різця. Стружка летить мало не з присвистом — на таких швидкостях працює Лука. Що це? Може, й справді виріс ще один повноправний майстер?

Усе життя у Луки Лихобора попереду. А все-таки що ж з ним сталось?

Трохим Горегляд сховав усмішку ледь зачепленими сивиною вусами і пішов. У нього надто багато роботи. Це тільки звучить дуже гучно — начальник дільниці. А насправді він звичайний майстер у колишньому розумінні цього слова, людина відповідальна за все і за всіх.

У понеділок надійний, перевірений токарно-гвинторізний верстат ІК-62 раптом виявив свій зловредний норов і, як упертий кінь, вийшов з покори, перестав слухатися. Все не ладналося, все було не так цього проклятого довжелезного дня. І роботу Горегляд, наче навмисне, дав морочливу, і різець чомусь не так загострений, як хотілося б, і руки якісь важкі.

«Станція метро, шоста година».

Упіймав себе на тому, що думає тільки про побачення. Розгнівався, спробував зосередитися,— уваги вистачило на півгодини, не більше. А потім знову думкою полинув у оздоблений керамікою вестибюль. «Дурний піп, дурна його й молитва»,— сама собою мовилася улюблена приказка. Оксана, мабуть, уже й гадки не має про цю зустріч. Сказала, пожартувала, а вранці тільки усміхнулася, згадавши... Мотатиметься сьогодні Лука Лихобор по станції метро, як отой нещасний, жалюгідний хлопець...

Що сталося з різцем? Ну просто дубовий, а не твердосплавний. І дюраль трапився неміцний — ріжеш його, а він кришиться. І головне, що все це марні турботи й нікому не потрібні переживання... Вона не прийде, напевне не прийде...

Прийшла! Точно о шостій, ніби чекала за широкими скляними дверима, поки перескочить останню поділку стрілка великого годинника. Сяючи ясною усмішкою, ступила до Луки, як до давно знайомого, засміялася. Тепер Лука добре розумів, чого вона сміється. Побачивши його до глупоти щасливу пику, мабуть, і єгипетський сфінкс розреготався б. Яка ж вона гарна! Коричнева шубка іскриться морозом, на голові синя в'язана шапочка, скромна, але не схожа на всі інші, позначена якоюсь однією тільки їй властивою рисочкою, і що це за рисочка, зразу не вловиш, не зрозумієш.

— Здрастуйте. Вельми рада бачити вас. Що будемо робити?

— Не знаю.— Тепер уже ніщо не могло порушити надійного щастя Луки Лихобора.

— Напевне, підемо в кіно,— заявила Оксана.

— Прекрасно,— щасливо погодився Лука. Мабуть, коли б Оксана запропонувала пекло, він і туди пішов би з радістю.

Над Києвом дзвенів іскристий мороз. Вони прямували Хрещатиком. Однак Луці здавалося, що стоять на одному місці, а неонові реклами, машини, височенні, знизу підсвічені прожекторами будинки пропливають повз них на урочистому параді.

Навіть про щось говорили в час цієї короткої подорожі. Якісь уривки фраз, коли слова, власне кажучи, без ніякого значення...

— У вас багато товаришів у гуртожитку?

— Семеро. Ви знаєте, що я живу в гуртожитку?

— А де ж вам ще жити... Дивіться, яка смішна машина... Її, мабуть, склали з десятка старих автомобілів...

— Вас цікавлять машини?

— Ні, але в мого чоловіка ціла колекція моделей.

— Він знає...

— Це не має ніякого значення. Я буваю там, де цікаво мені. От і все.

Вона підкреслила останні слова, ніби поставила ясно видиму крапку в кінці фрази.

В кіно вони сиділи недовго. На екрані закоханий комсорг цеху відмовлявся від коханої дівчини в ім'я перевиховання якогось самовпевненого гевала.

— Це чиста мура,— досить голосно сказав Лука, вперше за весь вечір виявивши власну волю.— Давайте тікати.

— Вже давно пора...

Хрещатик сяяв вогнями, але перше сп'яніння від щастя минулося. Лука стояв на землі твердо, обома ногами. Мороз відчувався гостро, пронизливо.

— Ви не замерзли? Ресторан?

— Ні, не хочеться. Знаєте, в мене тут живе подруга. Давайте зайдемо. Зараз подзвонимо їй по телефону. Здається, я не помилилася...

І, не бажаючи пояснювати своїх слів, зайшла в телефонну будку. Приятелька жила зовсім недалеко, в новому будинку на Стрілецькій. Маленька двокімнатна квартира вся заставлена новісінькими полірованими (аж око ріже!) меблями. Господиня була значно старша за Оксану, звали її Мар'яна Василівна, привітна, лагідна. Чоловік її теж військовий і теж завжди у відрядженнях.

— Смертельно замерзла,— весело казала гостя.— І тому страшенно хочу чаю.

— Може, чогось міцнішого?

— Ні, саме чаю.

Лука сидів на широкій тахті, слухав щебетання жінок — і дивний спокій огортав його душу. Здавалося, на світі не може бути нічого кращого за оцю, власне кажучи, дуже скромну й невибагливу квартиру, де так ласкаво й радісно лунають жіночі голоси. За свої двадцять чотири роки він ніколи не мав власного кутка. Дитбудинок, інтернат, робітничий гуртожиток, армійська казарма, знову гуртожиток. Все своє життя прожив на людях. І от тепер до болю захотілося відчути отакий спокійний і надійний, тільки йому належний затишок.

— Дві чи три ложечки цукру? — пролунало біля вуха. І Лука стрепенувся. От ввічливий гість — сидить, слова не скаже, замріявся, опудало горохове.

— Дві, будь ласка.

І, коли господиня вийшла на мить, тихо до Оксани:

— Я вам видаюся дуже смішним і неоковирним?

— Менше, ніж я сподівалася,— засміялася жінка. Простягнула руку і скуйовдила його пишну темно-русу чуприну.— Звикайте і почувайтеся як дома.

Повернулася господиня — довелося розмовляти. Але відлуння цієї несподіваної ласки ще довго тремтіло у серці.

Вони почали збиратися додому не пізно, десь близько десятої.

— Заходьте, заходьте, завжди буду дуже рада бачити вас. Ось мій телефон, дзвоніть, не забувайте,— промовляла в передпокої хазяйка. І прості її слова лунали вагомо й значуще.

Біля під'їзду будинку на бульварі Шевченка, де жила Оксана, спинилися.

— Ми зустрінемося в четвер,— сказала вона.— Добре?

— Раніше не можна? — вже трохи осмілів Лука.

— Ні, раніше не можна. Приходьте просто до Мар'яни о сьомій. Не забувайте, я люблю точність. У нас сьогодні був чудесний вечір.

Притулилася до його шорсткого пальта м'якенькою шубкою, стала навшпиньки і поцілувала в губи, коротко й цнотливо.

— Щасливо, йди, а то зовсім змерзнеш. А в четвер я хочу тебе бачити живим і здоровим. Щасливо.

Лука стояв, не в змозі вимовити ні слова. Глянула на нього, засміялася, сяйнувши білосніжною емаллю чудесних зубів, і зникла в під'їзді. Мить ще було чутно її кроки. Потім металево клацнули дверцята ліфта, і все затихло.

Що ж це сталося в його житті? Може, треба наздогнати її...

Ні, тиша у височенному будинку. Десь грюкнули двері — це вона зайшла до себе. Повертайся і ти додому, Луко Лихобор. Чому таким огидно незатишним видається добре знайомий, звичайний гуртожиток? Може, тому, що побував ти в іншому, зачарованому світі? Зустрінеться він з нею в четвер, це зовсім скоро і водночас неймовірно далеко.

— Що з тобою? — запитував майстер Горегляд.— То насилу норму витягуєш, то півтори за іграшки даєш. Закохався?

— А хіба кохання впливає на виконання плану? Про це тільки письменники у «виробничих» романах писали — покохаю тебе, коли план перевиконаєш... Смішно!

— А може, романи були не такі смішні? Ти їх давно читав?

— Взагалі ніколи.

— Можеш і не читати. Я вважаю, що в цій справі ти власний досвід скоро матимеш. Ось тоді й поговоримо.

— Добре, поговоримо,— задерикувато відповів Лука.

В четвер він подзвонив біля дверей Мар'яни Василівни рівно о сьомій, звідкись навіть ще долинали короткі сигнали перевірки часу по радіо. І несказанно здивувався, що двері відчинила сама Оксана.

— Заходь. Добре, що ти точний,— весело й привітно мовила вона.— Роздягайся, отут пальто вішай.

Коли вони перейшли на «ти», вже й не згадати. Але воно, оце багатообіцяюче «ти», приємно і чомусь гостро хвилює.

— А де Мар'яна Василівна?

— Поїхала на дачу. Повернеться завтра. Здрастуй.

Підійшла, зіп'ялася навшпиньки і вже не так, як тоді в під'їзді, мигцем, а не поспішаючи поцілувала його, ніжно обхопивши шию міцними руками. Тут уже й Лука осмілів, стиснув її в обіймах з захопленням і мало не обожнюванням, відчуваючи зовсім близько її сильне тіло.

— Сідай, будемо пити чай.— І, коли Лука знову потягся до неї, додала: — Почекай, не спіши. Люди позбавляють себе багатьох красивих хвилин саме тому, що поспішають і не встигають їх помітити.

Суворий спокій і, може, навіть сумовитість цих слів вразили Луку. Чому вона така байдужа й певна кожного свого руху, кожного слова, оця вродлива, ще зовсім молода жінка? Може, тому, що склалося її життя зовсім не так щасливо, як треба? Добре, він не поспішатиме, хоча страх як хочеться йому поцілувати оці повні, гарно вималювані губи. Він не поспішатиме, навіть коли доведеться ждати цілий рік...

Та довго чекати не довелося. Вона взяла його впевнено й радісно, як зриває з зеленої гілки зріле, червонувато-жовте яблуко добрий господар. І Лука, в житті якого було так мало справжнього людського тепла, ошаленів від кохання. Йому треба було бачити Оксану щодня, щогодини, кожної миті.

Тепер життя обернулося на довжелезні дні чекання та короткі години щастя. Радісно й покірно, на все погоджуючись, виконував він кожне її бажання, кожну примху, і вона відчувала дедалі більшу насолоду в цій необмеженій королівській владі.

А в голові Лихобора вже снувалися прекрасні і зовсім не фантастичні плани. Одного дня після зміни зайшов він до контори майстра Горегляда, старанно причинив за собою скляні двері й сказав:

— Мені треба поговорити з тобою.

— Говори.

Розповів усе, звичайно, не називаючи ні ймення, ні прізвища, отак, мабуть, як колись віруючі, боячись пропустити чи замовчати хоч би найменший гріх, вимовляли слова сповіді.

— Вона мене любить, і я її люблю. Це навіки, я знаю. Рано чи пізно ми поженимося...

— Ти з нею про це вже говорив?

— Ще ні. Але воно й так ясно.

На мить зникла посмішка під коротко стриженими вусами Горегляда.

— Мені потрібна квартира. Мені нікуди взяти її. У неї є дочка, нас буде троє...

— Розумію,— мовив Горегляд.— Але подумай: що буде, коли всі хлопці з гуртожитку почнуть вимагати квартири тільки тому, що закохані і їм заманулося женитися...

— Що ж робити?

— В тебе є гроші?

— Триста п'ятдесят на книжці. Чому ти заговорив про гроші?

Вихованець дитбудинку та інтернату, він знав їм ціну: кожну копійку все життя доводилося заробляти самому, мама ніколи не давала йому грошей на морозиво.

— Завком профспілки будуватиме кооперативний будинок.

— Коли це буде?

— Будівництво триватиме рік, коли не півтора.

— Скільки коштує одна кімната?

— Тисяч, мабуть, зо дві.

— Треба платити зразу?

— Ні, але половину треба здати тепер.

— Я роздобуду гроші! Хлопці виручать. Допоможете мені вступити в цей кооператив?

— Спробую. Карбованців двісті і я можу тобі позичити,— вирік Горегляд.

Коли Лука пішов, парторг довго ще сидів у своїй конторці. Думалося йому про оце велике, спопеляюче кохання і про розчарування, які воно неодмінно приносить,— тим гостріші, чим сильніші почуття. І чомусь згадувалися власна молодість та одруження, коли двадцять років тому святкували вони своє весілля в заводському гуртожитку і тільки простирадлом, створюючи видимість відокремленості, було відділене їхнє шлюбне ложе від величезної кімнати. Це було зразу після війни, Горегляд устиг захопити її тільки останній рік. Вони були бідні й голодні, а щасливіших днів не пригадує в своєму житті майстер. Все є тепер у його житті: трикімнатна квартира, цікава робота, дружина, яку він любить вірно й ніжно, галаслива купка дітей, певний, надійний добробут. Нема тільки зеленого й тривожного відчуття молодості, і від того трохи щемить серце. І ще на душі тривога за Луку Лихобора, закоханого до нестями. Мало в житті зазнав він щастя... Хоча б і тепер не довелося йому розчаруватися.

Звідки така думка?

Невідомо, але вона існує. І дуже хотілося б, щоб зникла. А Луці Лихобору треба допомогти, неодмінно. Гроші він напевне заробить, недавно шостий розряд одержав. Тільки чому Трохиму Горегляду таким безнадійним і десь у перспективі болючим видається оце надто сильне кохання? Може, в наші часи ми відвикли від справжніх пристрастей і слова «я тебе люблю» вимовляємо так само, як «принесіть мені сніданок»? Може, так, а може, й не так... Побачимо...

— Через півтора року ми поженимося,— сказав одного вечора своїй подрузі Лука.— Через півтора року в мене буде квартира. Одна кімната. Кооператив, фундамент будинку вже закладають.

Оксана спохмурніла. Замислено виважувала якесь дуже важливе питання.

Потім розцвіла посмішкою:

— Через півтора-два роки я стану старою бабою, і тобі навіть дивитися на мене не захочеться.

Лежала вона на тахті, засланій білосніжним простирадлом, така гарна в своїй розквітлій жіночності, що Луці аж дух перехопило. Вона знала чудесну вроду свого тіла, його велику красу і ніколи не намагалася її приховати. Їй подобалося бачити, як темніють ясно-блакитні очі хлопця від одного погляду на її повні, ніби дівочі груди. Було приємно відчувати свою незаперечну владу, може, найпрекраснішу на світі владу краси.

— Не верзи дурниць,— весело відповів Лука.— Ти й через сто років будеш красунею. Ми неодмінно...

Він хотів продовжити розмову про одруження, про те, як чудесно житимуть вони у великому будинку на чотирнадцятому поверсі, де вже визначено йому квартиру. Звідти через широчезне вікно, мабуть, видно Дніпро, і Київське море, і святошинські соснові ліси. Але Оксана, все ще усміхаючись, потяглася до нього повними губами, і на розмову про майбутнє часу не вистачило.

Зате пізніше, коли вони прощалися, сталася незвичайна подія,— вона спочатку не видалася важливою чи значною, а виявила свою справжню вагу значно пізніше.

— В суботу, о четвертій,— сказала Оксана, як завжди плануючи дальше побачення.

І вперше за весь час їхнього знайомства здивовано почула у відповідь:

— Пробач, у суботу о четвертій я не можу.

Що сталося? Досі Лука Лихобор жадібно, як дарунок, ловив кожне слово чи то запрошення, чи то наказу про зустріч...

— Що? — Оксані здалося, що вона не дочула.

— В суботу о четвертій я не можу.

Він вимовив ці слова не вагаючись, і вперше за весь час їхнього знайомства Оксана занепокоїлася,— в житті Луки Лихобора появилося щось важливіше за неї. Відчуття безмежної королівської влади над ним раптом похитнулося. Обличчя хлопця, його величезне чоло, запалі щоки і ледь помітно роздвоєне опукле підборіддя в ту мить викликали роздратування.

— Не можеш?

— Так, не можу.

— Я не запитую тебе чому, але май на увазі — ми не зустрінемося довго.

Королева карала неслухняних підданців жорстоко й швидко.

— У мене...

— Пробач, мені не цікаво знати, що в твоєму житті виникло цікавіше і важливіше від мене.

Лука мовчки кивнув головою. Йому й самому дуже не хотілося б розповідати про страшний госпіталь...

А вона щось пригадала, примружилася.

— Ти кожної суботи не можеш чи тільки цього разу?

— Кожної.

— Розповідай.

— Не хочеться, Оксано.

— Ні, тепер уже розповідай.

Довелося розказати. Світла, полірованими меблями обставлена кімната раптом обернулася на палату номер дев'ять, де на коротких ліжках лежать обрубки людей.

Розповідь викликала в душі Оксани суперечливі почуття. Хотілося міцно поцілувати юнака, над яким усе життя, наче важка кам'яна брила, висить таке важке горе. Хотілося попросити вибачення за свою надто гостру й категоричну вимогу... І водночас десь глибоко в серці ворухнулася ще потаємна, але ясно відчутна відраза до того страшного й потворного світу, в якому бував Лука Лихобор. І, що, мабуть, найдивніше, ясно відчулися ревність, побоювання за свою владу над душею й почуттями цього темно-русого юнака з великими, повними, але міцно стиснутими губами.

— Тобі... тобі там не страшно? — запитала.

— Це мій батько,— тихо відповів Лука. І Оксана, почувши його голос, переконалася: ніяка сила не зможе примусити юнака перенести час тих побачень. Ніяка сила в світі? Неправда! Оце перше, справжнє, несамовите кохання дужче. Чи, може, ні? Невже в цього зніяковілого на перший погляд, трохи ніби збентеженого хлопця отакий характер?

Спробувала уявити палату з короткими ліжками і несамохіть здригнулася, сповнена гострої відрази. Мимоволі глянула на Луку, на його довжелезні ноги, немовби перевіряючи, чи й він не каліка. А тоді усміхнулася, засміялась, знову скуйовдила йому темно-русу чуприну отим знайомим і чудесним рухом не по-жіночому сильної руки.

Почуття відрази зникло, і згадувати про нього було ніяково, воно немовби принизило Оксану у власних думках. Добре, що нічого не помітив Лука Лихобор, бо всі сили його, всі почуття були зосереджені на отому нелюдському зусиллі, коли довелося заперечити Оксані, сказати «ні».

Але друге почуття — непевності влади над цим трохи дикуватим юнаком — лишилося, і тепер воно стало для Оксани найважливішим.

— Гаразд,— сказала вона,— я все зрозуміла. Любиш ти мене не так віддано, як я думала. Коли ж ми можемо побачитися?

— Завжди, коли ти захочеш.

— Добре. Аж на ту п'ятницю, о сьомій.

— На тому тижні, в п'ятницю?

— Так, раніше я не зможу.

Вона все-таки не могла втриматися, карала за непокору. Лука все зрозумів.

— Добре,— тихо погодився він.

— І не запізнюйся, будь ласка,— чи то попросила, чи то попередила Оксана.— Сьогодні ти спізнився на чотири хвилини.

— Це так важливо — чотири хвилини?

— Не знаю, для мене важливо. Страшенно не люблю чекати. Колись казали: точність — це ввічливість королів. Будь королем.

— Добре, буду,— усміхнувся Лука.— Це в тебе пунктик — точність.

— Авжеж, ти не помилився. І дуже хороший пунктик. У багатьох жінок вони, оці пунктики, бувають значно гіршими...

— Отже, аж до п'ятниці?

— Так, до тієї п'ятниці.

Вона поцілувала його на прощання вже просто на вулиці, нікого й нічого не боячись. І знову все його єство по вінця заповнило щастя. Ні, це був тільки незначний, маленький випадок — оця прикра розмова. Минулося, й сліду не стало...

А слід, виявляється, лишився. Все частіше, сама собі не признаючись, думала Оксана про свою неповну владу. Відчувала себе скривдженою й ображеною, а через мить уже весело сміялася з себе. Адже це добре, що у її коханого такі сильні почуття. Вона любить, по-справжньому любить Луку Лихобора. Отже, треба йому все прощати? Ні, прощати нічого не можна. Але й даремне тривожитися теж не слід... Вона любить його чи свою владу над ним? Складне це питання, не зразу на нього відповіси.

Лука завжди байдуже ставився до грошей, бо заробітків йому вистачало. А тепер він ніби збожеволів. Треба було внести пай до кооперативу і віддати друзям борги. У вільний час можна знайти силу всякої роботи — від ремонту каналізації до вантаження мішків на дніпровських пристанях. Хай уранці для того, щоб не проспати, розплющити очі, доводиться робити просто нелюдські зусилля. Хай увечері, коли вдається нарешті впасти на ліжко, все тіло ниє, ніби по ньому проїхався важкий самоскид... Зате він матиме своє гніздо, і житиме в ньому Оксана.

Найбрудніша, найважча робота здавалася зараз радісною. Він уявляв, як розчиняє двері своєї квартири, а назустріч йому розкішна, ясна, білозуба усмішка.

— Не переривайся, встигнеш,— не раз остерігав хлопця Горегляд.

— Одверто кажучи, дуже хочеться якнайшвидше повернути борги,— усміхався Лука.— За мене не бійтесь, я сильний...

— Мені можеш віддати останньому. Не поспішай,— повторив майстер.— А тим часом твого портрета на Дошку пошани доведеться повісити. Здорово ти план перевиконав...

— Зовсім як у тих виробничих романах...

— Дуже схоже,— відповів майстер.

Так минав тиждень за тижнем, і кожен з них був прикрашений одним чи двома побаченнями з Оксаною. Вона навмисне не робила їх надто частими, ці побачення. Зате як жадібно, пристрасно ждали обоє визначеного дня. Вона теж чекала? Так, чекала і нітрохи не боялася сама собі в тому зізнатися. Все в цьому коханні підкорялося її твердій волі. Було тільки одне слабке місце в цій залізній владі — субота, четверта година. І саме до нього все частіше й частіше поверталася думкою жінка. Уже чомусь здавалося образливо і принизливо погоджуватися на неможливість побачення в суботу і неймовірно хотілося, щоб хоч раз воно відбулося саме в суботу, о четвертій.

Вони з Оксаною майже ніколи не бували разом на людях. Причина ясна й зрозуміла: навіщо їй зайві свідки? А тут раптом найцікавіші події припадали на суботні вечори.

— У суботу матч «Динамо» — «Спартак»,— заявляла Оксана.— Я маю квитки. Підемо?

Лука мовчав.

— Ну що ж,— зітхала вона,— доведеться мені піти з Коновальченком.

Коновальченко — добрий приятель Оксани, присадкуватий, кремезний майор, любитель анекдотів та веселого застолля, енергійний і життєрадісний, як молодий бичок. Лука тільки зуби стискав міцніше, і від того десь під шкірою запалих щік ворушилися круглі жовна. Оксана бачила їх ясно, але залишалася невмолима, бо гірко переживала неповноцінність своєї влади.

— Дуже шкода,— казала вона.— Мені було б набагато приємніше з тобою.

Нічого, нічого,— потішав сам себе Лихобор. У блокнотику, де записано борги, лишилися тільки дві суми. Будинок як з води росте,— скоро в його руках блиснуть заповітні ключі... Тоді все зміниться... Тоді вони будуть завжди разом. А Коновальченку він просто наб'є морду, хай тільки спробує поткнутися.

— Спасибі, Трохиме Семеновичу,— сказав він після получки, віддаючи Гореглядові останній борг.

— Мені не горить,— усміхнувся майстер.

— Знаю. Але мені муляло, от де лихо,— засміявся Лука, ніби важку ношу з плечей скинувши.

— З усіма розплатився? Тепер вільний?

— Як птиця.— Обличчя хлопця сяяло справжнім щастям, і образ Оксани на порозі маленької квартири стояв перед ним.

— Ти добрий хазяїн,— сказав Горегляд.— Уміеш не тільки брати гроші, але й віддавати. Треба про тебе подумати. Чи не висунути тебе на голову нашої цехової профспілки? Гроші там великі, можливості безмежні, а використовуємо їх погано.

— І думати облиште,— засміявся Лука.— Знайшли профспілкового діяча! Тепер я знову у футбол гратиму.

— Дуже добре,— сказав Горегляд.— Грай собі на здоров'ячко.

А тижні збігали й збігали, тільки тепер вони були сповнені чекання щастя не якогось уявного, а цілком реального. І одного разу Лука прийшов на побачення на Стрілецьку, до тієї ж Мар'яни Василівни. Як завжди поспішаючи, все ще не вірячи у власне щастя, поцілував Оксану, потім, наче ляльку, посадовив її в глибоке крісло і простяг руку.

— Дивись.

Два маленьких пласких ключики блиснули на твердій, загрубілій долоні.

— Один — тобі, другий — мені. Ключі від нашої квартири. Тепер можемо сказати всім на світі. Хочеш подивитися, де ми з тобою будемо жити?

Глянув на Оксану і затнувся. Несподіваний вираз страждання

на її виразному обличчі. Куди зникла мало не сонцесяйна усмішка? Хіба це не радість, не щастя?

— Ти хочеш, щоб я покинула чоловіка?

Про що вона говорить? Що питає?

— Звичайно. Ти думаєш інакше?

— Хіба ми з тобою не щасливі?

— Щасливі? Сто разів щасливі. Ти перше справжнє щастя, яке увійшло в моє життя. І тепер я хочу, щоб воно було не крадене, а справжнє, повне. Щоб ми з тобою не крилися, а вільно ходили коли завгодно й куди завгодно — в театр, у ресторан, у гості. Щоб у нас була сім'я і були діти...

Оксана підвелася з крісла, пройшлася по кімнаті. Хлопець дивився на неї занепокоєно, тривожно.

— Діти,— сказала вона.— В тому й річ, що діти...

— Ми візьмемо Марину до себе,— вирік Лука хвилюючись.

— Марині дванадцятий рік,— повільно мовила Оксана.— Вона вже доросла... Добре знає і любить свого батька.

— Отже...

— Зрозумій мене. Я люблю тебе і ладна піти за тобою хоч на край світу, а не тільки в твою привітну й теплу квартиру. Про полковника Хоменка я не думаю, я його не люблю, і він навіть не дуже мій чоловік, коли строго дотримуватись цього слова. Але є на світі Маринка, і це єдина людина, якій я не можу зробити хоча б найменшої прикрості. Вона страшенно любить Івана Хоменка... Не гнівайся на мене, я знаю, що тобі боляче, але все залишиться на своїх місцях...

— Значить, Маринці ти боїшся завдати найменшого болю, а мені можеш і душу вивернути?

Слова лунали одчайно, майже панічно.

— Коли хочеш знати — так. Це моя дочка, а я її мати...

Лука сидів на тахті, і білий світ повільно й нестримно плив кудись перед його очима. Отже, загинули його мрії. Вони здавалися такими міцними, твердо обгрунтованими, а виявилися мильною бульбашкою, великою, добре надутою, з барвами веселки. Луснула ця булька від одного-єдиного дотику справжнього життя, навіть мокрої плямочки не лишилося... Голос Оксани долинав до нього глухо, ніби між ними пролягала величезна, мало не космічна віддаль.

— На мить постав себе на моє місце. Уяви, що в тебе є син і ти хочеш забрати його хай у нелюбої тобі, але все-таки матері...

Він не міг цього зрозуміти і мало не кричав від несподіваного горя. Уламки розбитих мрій — найпридатніше знаряддя для тортур.

— Що ж робити? Що ж робити?

— Лишити все так, як є. Ми з тобою щасливі?

— Так, щасливі.

— То давай візьмемо від цього щастя, від цього коштовного дарунка долі все, що воно може нам дати...

— Мені остобісіла ця Мар'яна Василівна...

— Що вона лихого зробила тобі?

— Пробач, я неправий. Як ти не розумієш...

— Ні, я все дуже добре розумію, і мені б дуже не хотілося завдавати тобі цього болю...

— Вона така хороша, моя нова кімната! — простогнав він.

— Ми освятимо її не пізніше як сьогодні,— спробувала усміхнутися Оксана. Але обличчя Луки залишилося суворим.

— Добре, ми освятимо її сьогодні,— покірно і болісно сказав він.

І знову потяглися тижні, складаючись у довгі місяці. І в кожному тижні для Оксани була неприємна, більше того, ніби принизлива пора — субота, четверта година. І вже чомусь здавалося образливо не мати права бачити в цей час Луку Лихобора, ніби саме цим він показував свою повну незалежність, підкреслював її, говорив усьому світові: дивіться, який я сильний, нікому й нічому не підкоряюсь, роблю так, як хочеться мені і тільки мені. Для Оксани ця думка ставала дедалі нестерпніша, хоч вона й сама розуміла, які несправедливі, може, навіть жорстокі оці вимоги повної відданості і покори. Це можна було б збагнути й виправдати, коли б у життя Луки втрутилася якась інша жінка, коли б ішлося про ревнощі й зраду... Нічого цього немає. Є просто важко покалічений війною батько, до якого Луці зовсім нечасто, тільки один раз на тиждень, треба зайти. Але в цей час він цілком вільний від повної, хоч, може, й радісної влади Оксани, і думати про це прикро.

І вже поруч з коханням, яке завжди егоїстичне, стало зароджуватися роздратування, ледь відчутна, прихована, як маленька змійка, у найглибших щілинах злість.

Розумна й досвідчена Оксана сама себе не могла зрозуміти. Звідки таке почуття? Адже Лука кохає її щасливо й самовіддано. Скажи слово — в прірву кинеться... Чого ще треба?

Треба, щоб у суботу, о четвертій, він теж був вільний. Це, власне кажучи, й не дуже важливо, цей час чи інший. Але треба, щоб для неї він був вільний завжди, щоб не було отієї миті, коли він вимовляє важкими, ніби з сирої глини виліпленими губами: «Ні, я не можу».

Одного разу вона вирішила відвідати цей клятий госпіталь, який мав таку владу над її коханим. Це було влітку, йшов уже третій рік від того новорічного вечора, коли вони познайомились. Дивно, чому вона тоді з першого погляду все розміркувала? Що відчула, що пізнала в цьому хлопцеві, в його сухому, великими рисами мальованому, може, не дуже вродливому, але, безперечно, виразному обличчі?

Зараз важко відповісти, та й взагалі не треба відповідати. Кохання прийшло пізніше. Кохання? Так, кохання. Вона, виходить, ще здатна закохуватися. Мало їй життєвого досвіду, коли вийшла заміж молодесенькою дівчиною, захопившись не так блискучим капітаном, як на диво привабливою атмосферою авіації, стрімким рухом, блискавичними польотами. Вона сама створила собі бога

і так само швидко його розвінчала. Капітан обернувся на полковника, перестав літати. І зникло в ньому найцікавіше — відчуття людини, якій підкоряється висота.

А Луку Лихобора вона покохала по-справжньому? Так, і найліпший доказ тому — її ревність, нетерпимість до суботніх вечорів, непідвладних їй. А може, це не кохання, а бажання всеосяжної, повної влади, коли найменша непокора, найменший вияв власної волі здається важкою, мало не смертельною образою?

Оксана була досить розумна, щоб поставити собі таке запитання. Бо відповідь могла виявитися не дуже приємна. Але в госпіталь вона все-таки пішла, відчуваючи, що далі не може спокійно жити, не узнавши, яка ще є сила, дужча за її красу.

Пішла, подивилася. І вернулася додому тиха, злякана. Сила й справді виявилася велетенською. На мить спробувала уявити себе в такій палаті непорушно приреченою і аж затремтіла од жаху й відрази. У в'язницю злочинця можуть замкнути на якийсь певний термін. Він точно знає, коли скінчаться дні неволі, і, незалежно від того, справедливий чи несправедливий вирок, має надію. А ці люди не злочинці, вони герої...

Тепер вона розуміла Луку. Але простити йому нічого не могла, головне, не хотіла. Для неї він потроху ставав часткою того страшного й відразливого світу горя й страждання, про який навіть згадувати не хотілося...

— Ти знаєш,— весело сказав хлопець, коли вони ще зустрілися,— мене зробили профспілковим вождем. Обрали головою цехового комітету. Я тепер високе начальство, отож стався до мене відповідно...

— Я аж тремчу від поваги.

— Ну, начальство, може, й невелике, але всяких веселих речей можна робити чимало.

— Наприклад?

— От, скажімо, половину робітників цеху через курорти й будинки відпочинку пропустити. Здорово?

— Ви такі багаті?

— Я сам здивувався, які ми багатющі! Треба тільки ці гроші по-розумному витрачати... А головне, використовувати.

Які це дрібниці порівняно з тим, що їй довелося побачити в госпіталі! Якісь курорти, профспілкові гроші...

Лука потягнувся до неї, хотів обняти, Оксана відсторонилася.

— Знаєш, давай подамося на Дніпро, погуляємо. Може, на пароплаві до Київського моря проїдемося... Погода ж яка чудесна! Весна. Скоро каштани зацвітуть.

Лихобор глянув трохи здивовано, але підкорився незаперечливо й весело. Йому все годилося, аби тільки Оксана була поруч.

Так, вона була поруч. Але в суті їхніх стосунків щось змінилося. Лука відчув це інстинктивно і хвилювався, не в силі збагнути причини тривоги...

На пристані, де стояли білі святкові пароплави, Оксана раптом спинилася. Широченний простір дніпровської повені розкривався

перед очима. Ножем розпорюючи темно-зелену цілину води, під високим пішохідним мостом пройшла «ракета», схожа на летючу рибу.

— Погода якась непевна,— сказала жінка.— Давай вернемось.

І хоча до обрію хилилося вже тепле сонце, а на небі не видно було жодної хмаринки, Лука не заперечив, охоче погоджувався з кожною примхою коханої.

У нього вдома кімната була виповнена золотим світлом. Тахта, стіл, книжкова шафа, де дві полиці займають важкі альбоми,— більше нічого немає. Раніше Оксана не звертала уваги на скромність житла Луки, а цього разу їй усе здалося на диво нікчемним і бідним. Може, і сам Лихобор зовсім не такий цікавий і привабливий? Може, і його вигадала собі?

Згодом вона, як завжди, ходила по кімнаті, хизуючись найтоншими лініями свого й справді досконалого тіла, з насолодою відзначала, як кожен її рух віддзеркалюється в очах Луки, як ростуть у них радість, захоплення...

— Ти розквітла,— сказав Лука.— Такою гарною я тебе ніколи не бачив.

— Це правда. І я навіть знаю, чому розквітла,— усміхнулася Оксана.

— Не розумію.

— І зовсім не треба, щоб ти розумів. Це на мене весна так вплинула. Розумієш, весна!

Знову пройшлася по кімнаті. Туго налиті груди її тремтіли звабливо, з викликом. Помовчала мить, потім сіла на тахту й сказала, невідривно дивлячись на підлогу:

— Я була в госпіталі.

— У батька?

— Ні, я була в інших палатах. Це страшно. І я боюсь. Я боюсь за наше кохання. В мене до тебе велике прохання. Я знаю, що це не просто, але одури мене. Відміни оці точні відвідини по суботах о четвертій годині. Зроби так, щоб я не знала, коли ти там буваєш і чи буваєш взагалі. Це твій батько, і покинути його чи забути про нього ти не маєш ніякого права. Але роби це так, щоб я не знала.

— Чому? — Важке чоло Луки ще нижче нависло над очима.

— Чому? Я сама запитувала себе: «Чому?» І знайшла відповідь. Потроху ти сам стаєш для мене частиною цього потворного світу. Він — війна й страждання. Я знаю, що ці люди герої. Я знаю, що завдяки їм я можу жити на світі, бути вільною, вродливою, нарешті, цілувати тебе. Розумом я все це розумію і схиляюсь перед ними... Але є ще якась сила, яку я перемогти нездатна... Це сила відрази... Сама не знаю, звідки воно береться, таке почуття. А воно переноситься й на тебе, і мені дуже прикро... Одне слово, я прошу тебе, зміни оці регулярні суботні відвідини... Одури мене...

— Це не вся правда, Оксано.

Виявляється, він знав про неї значно більше, ніж здавалося. Може, навіть почуття й прагнення її зрозумів точніше, ніж вона

сама? Може, відчув жадобу необмеженої, повної влади, яку навіть від самої себе приховувала Оксана?

— Ти зробиш так, як я прошу?

— Ні,— тихо відповів Лука,— все залишиться, як і досі.

Оксана потяглася рукою до свого легенького платтячка. Не поспішаючи, підкреслюючи кожен рух, взяла туфлі.

— Ми не будемо більше бачитися? — запитав Лука.

— Ні, будемо,— зітхнула жінка.— Це ти для мене не хочеш зробити нічого. А я для тебе готова на все. Ніщо не змінилося.

А насправді змінилося все. Вони ще кілька разів зустрілися, але в серці Оксани все буряніше закипало невдоволення.

І одного разу (це було на початку червня, вже на четвертому літі їхнього кохання) вона не витримала і сказала по телефону:

— В суботу, о четвертій, я чекатиму тебе у вестибюлі метро «Хрещатик».

— Я не прийду, Оксано.

— Як хочеш. Я чекатиму тебе, але недовго.

— Розумію. Це кінець?

— Не знаю. Все залежить тільки від тебе.

І поклала трубку.

Так, тепер усе залежало тільки від нього. Що ж він вирішить? Субота післязавтра. Є час подумати.

Краще б у нього було менше часу. Дві безсонні ночі і три довжелезних дні, коли думка весь час, ніби на гостру голку, натикається на запитання: «Куди ти підеш у суботу, Луко Лихобор?»

Знав відповідь, але від того на серці не ставало легше. В суботу він піде до госпіталю. Оксана чекатиме його п'ять хвилин, не більше. Потім темні очі наллються на мить гнівом, майне квітчаста легенька спідничка, і назавжди піде вона з вестибюля станції метро, з життя Луки Лихобора.

Розуміти це боляче, але щось змінити неможливо. Він зневажав би себе, плюнув би сам собі в душу, коли б не стало в нього сили волі піти у призначений час до батька...

І що ж, це кінець?

Авжеж, кінець. Такої непокори, такого бунтарства Оксана не простить ніколи. Але інакше вчинити Лука Лихобор не може. Зовні, може, нічого не сталося б, коли б пересунув час побачення. Але насправді змінилося б усе і загинуло б найважливіше — повага до самого себе, до свого рішення, свого слова. Оксані він мусить бути тільки вдячний. Вона сама привчила його бути досконало точним...

І він пішов у госпіталь до батька.

— Що з тобою? Горе якесь? — зразу побачив старий.

— Ні, горя немає,— відповів Лука.

— Щось з дівчиною? Не журись, це минеться,— потішив його батько.

— Так, колись минеться.— Лука зиркнув на годинника. П'ять хвилин на п'яту. Оксана вже не жде. Кінець.

— Не хочеться розповідати?

— Ні, не хочеться.

— Дуже болить?
— Менше, ніж я сподівався.
— Нічого, забудеться,— замислено сказав старий.

Вони помовчали. Потім Лука заговорив про завод, провів з батьком, як звичайно, час до вечері. О сьомій, коли почулися короткі, схожі на кування зозулі сигнали точного часу, підвівся. Хотілося хутчій опинитися в себе в кімнаті, залишитися на самоті, подумати.

— Коли ти прийдеш? — запитав батько.
— Як завжди, в суботу о четвертій,— відповів Лука.

Розділ третій

Він вийшов з невеликого будиночка, який звався корпусом номер сім, і на мить спинився. До заходу сонця ще далеко, це найдовші дні року, і простір між рідкими соснами заповнений теплом і затишним світлом. Там, у палаті, ще триває війна. А тут дивовижна картина глибокого, спокійного і надійного миру.

Біля корпусу на лавочці сиділа, закривши долонями обличчя, якась жінка. Ні, мабуть, дівчина, бо постать маленька, тендітна. Голову опустила низько-низько, а плечі, не по-дитячому широкі, здригаються від стримуваних, але, видно, непідвладних ридань.

Лука Лихобор знав, що таке горе, і, може, саме тому не міг спокійно пройти повз нього. Ну, хіба мало причин може знайти дівчина, щоб розрюмсатися отут, на території госпіталю важких інвалідів? Кінець кінцем яке йому до того діло? Йому й самому отак зараз би сісти поруч цього дівчиська, підперти голову долонями... Ні, він не плакатиме. Його біді зарадити неважко. Піти до першого-ліпшого автомата, подзвонити Оксані, попросити вибачення, сказати, що приходитиме він на побачення коли завгодно, навіть о четвертій у суботу... Тут і ходити далеко не треба,— стоїть при вході в госпіталь будочка, розмальована червоним і жовтогарячим, святкова й весела... До телефону він не підійде. А може, це просто зникло, вивітрилося їхнє кохання, а вимога зустрічатися в суботній вечір — тільки один можливий привід для розставання? А все так просто виправити. Знайти в кишені малесеньку мідну монетку і зняти трубку. Вона простить йому, напевне простить...

Йому потрібне прощення? Він завинив перед нею? Чим? Ясно чим — непокорою. Не схилився, не впав на коліна перед ідолом. Боги такого не прощають... А богині тим паче, бо тут зачеплено жіноче самолюбство, почуття найгостріше й найболючіше.

А він їй простить? На це запитання теж треба знайти відповідь.

Ну що ж, зарадити тут уже, видно, нічим. Так ти й ходитимеш по цій землі, Луко Лихобор, грішник, вигнаний з раю.

Чого оце дівчисько розрюмсалося? Що воно тут робить?

Підійшов до лавочки, торкнув незнайомку за плече:

— Чого ти плачеш?

Не забираючи долонь від обличчя, дівчина потрусила голо-

вою — мовляв, відчепися від мене, не хочу я ні з ким розмовляти. Лука не зважив на те. Сів поруч неї, силоміць, обома руками, підвів її плечі, глянув на зарюмсане, зовсім не гарне в цю мить личко...

— Ну, чого ридаєш?

— Тобі яке діло?

— Ніякого. Дивитися неприємно.

— А їм приємно цілий вік до самої смерті лежати? Приємно? Не можеш ти цього зрозуміти, ти цілий і недоторканий...

Тепер з золотавих величезних очей дівчини били блискавиці. Довгасте, ще зовсім молоденьке личко пашіло гнівом. Тонкий носик з ледь помітною горбинкою і глибокими ніздрями зморщився, як у розгніваного цуценяти. Повні губи зневажливо скривилися. Тільки чоло, широке й чисте, лишалося спокійне на цьому майже спотвореному болем обличчі.

— Ідіоти,— трохи спокійніше мовила дівчина, переносячи свій гнів уже на когось іншого.— Вони хочуть водити сюди піонерів, давати перед інвалідами урочисту обіцянку, клятву бути вірними ленінцями... А це так їх вразить, що діти потім по три ночі не спатимуть і згадуватимуть цю присягу, як страшний кошмар. Вона мусить бути красивою, урочистою, а не відразливою...

— Це правда,— сказав Лука.— Але піонери тут усе-таки бувають. Вони відважні і зовсім не такі тонкосльозі, як деякі їхні шефи. Для урочистої присяги це місце, мабуть, не дуже підходяще, хоча... Ні, мабуть, не треба. Але коли хтось із них зайде сюди і всміхнеться, просто всміхнеться до мого батька...

— У тебе тут батько?

— Так, батько,— відповів Лука.— Він лежить уже майже тридцять років. Його поранило в сорок третьому.

— І ти ходиш сюди щодня?

— Ні, раз на тиждень, у суботу, о четвертій.— Він вимовив ці слова, підкреслюючи незмінність свого рішення, вкладаючи в нього виклик не тільки Оксані, але й кожному, хто спробує якось вплинути на його волю.

— Так рідко?

— Ти думаєш — рідко? Адже це триває вже десяток років.

Дівчина витерла обома кулачками очі. Потім згадала про хусточку, з маленької сумочки витягла люстерко, глянула на себе.

— Гарна,— мовила самокритично.— Ти пробач, що я отут розрюмсалася. Просто дуже взяло за серце... і не відпустило... І, мабуть, уже ніколи в житті не відпустить. Я ніколи не почувалася комусь зобов'язаною, а тут раптом відчула... Так, піонери мусять сюди приходити... Хоча ні, мабуть, не треба... Надто це страшно... Це не для них. Ну, довго я пам'ятатиму сьогоднішній день,— струснула головою дівчина. І Лука ладен був поклястися, що коротко підстрижене, пишне її волосся кольору старої кованої міді ледь чутно задзвеніло.

— Ти хто така? Піонервожата?

— Ні, просто комсомолка. Маю комсомольське доручення!..

— Як тебе звуть?

— Хто як хоче. Маня, Майка, Майола.— Дівчина на мить запнулася, а потім сказала: — Одне слово, повне ім'я — Карманьйола.

— Дивне ім'я.

— Ні, це ще нічого. От у мене є подруга Дуська, то її повне ім'я Індустрія. Уявляєш, Індустрія Карпівна. Звучить? А тебе як звуть?

— Лука. Лука Лихобор.

— Теж хтось євангельське ім'я на світ цей витяг. А втім, поганих імен не буває. Бувають погані люди.

— Ти, виходить, філософ. Ну, ходімо звідси? Все побачила? Ще щось хочеш узнати?

— Ні, все бачила, сита по саму зав'язку.

Вона встала і виявилася зовсім не такою низенькою, як спершу здалося Луці. Може, навіть навпаки,— висока, тонка, як молода тополина, плечі дужі, не округлі по-дівочому, а широкі, міцні. Руки маленькі, на пальцях яскравий, охайний манікюр. Повні губи над круглим підборіддям мали б бути підмальованими відповідно до манікюру, але слідів фарби Лука не помітив. З-під легенького блакитного платтячка ледь визирають по-хлоп'ячому сильні коліна. Туфлі на ногах модні, з товстими каблуками.

— Чого ти на мене так дивишся?

— Манікюр у тебе розкішний.

— Сама щодня роблю.

— Отака ти чепуруха? Через день не можеш?

— Ні, не можу. Щодня треба.

— Ти хто, офіціантка? Вони обов'язково раз на тиждень манікюр малюють. Щоб приємно було дивитися, коли шніцелі на стіл ставлять.

— А мені щодня треба. Зручніше працювати.

— Що ж ти робиш?

— Монтую інструменти із штучних алмазів. Ніколи не чув про наш інститут?

— Ні, знаю. У нас на заводі алмазними кругами різці заточують. Дуже добре виходить. Разів у п'ять-шість довше служать.

— У кругах алмази добирати не треба. Але це теж наша робота. Я монтую бурові коронки, який хочеш найтвердіший граніт чи базальт проходять. Отам треба з розумом алмази поставити...

Потім глянула на сьомий корпус і сказала:

— Господи, яка це все дурниця — різці, алмази, коронки — порівняно з людськими муками. Ні, не приведу я сюди піонерів. Нічого хорошого їм цей образ страждання не принесе... Мабуть, ще подумати треба. Ти де працюєш?

— На авіазаводі. Токар.

— Ну, гаразд. Бувай здоровий, токаре. Мені в метро. Невже ти щотижня сюди ходиш? Багато років?

— Так, багато років. Щотижня. В суботу, о четвертій,— з притиском сказав Лука.

Майола глянула, мовби не вірячи. Потім знову струснула головою, подала руку:

— Щасливо тобі.

І зникла в натовпі біля входу до станції метро, а заразом і з думок Луки Лихобора.

Повільно, ледве пересуваючи ноги, йшов він додому. Звичайно, можна було сісти в автобус. Але все того вечора здавалося огидним і дратівливим: і запах бензину, і черга на зупинці, і перспектива опинитися затиснутим між людьми, як оселедець у бочці.

Вулиці зовсім не парадно, а потайки, ніби соромлячись чи нявковіючи, пропливали повз нього, знайомі, досконало вивчені. Сотні, коли не тисячі разів проходив він оцей шлях від госпіталю додому. І завжди радувався, коли на місці старих хаток-грибків київської околиці появлявся височенний будинок.

Ще тиждень тому видавалися вони такими привітними... А зараз і вікна в них поменшали, і взагалі...

Що взагалі?

Взагалі все стало похмурим і суворим, бо о четвертій годині він прийшов до госпіталю, а не до станції метро. І Оксана чекала п'ять хвилин, а потім зникла.

Тут зіткнулися два характери і жоден не відступить. Оксана в глибині душі відчуває свою неправоту і не хоче й не може поступитися своєю необмеженою владою, Лука не може зрадити батька, стати лялькою в цих ніжних і ласкавих, але водночас дуже міцних руках. Вона вимоглива і жорстока не тільки до нього, але й до самої себе, в тому шукає і знаходить своє виправдання...

А може, просто за оці чотири роки потроху зникло, наче роса на сонці, висохло палке кохання, обернулося на звичку, яку вже не важко зламати? Ця думка з'явилася вже вдруге і зовсім не здалася неприпустимою. Отак несподівано, блискавично покохавши, можна легко й розлюбити.

Дістався до свого будинку, як п'яний. Надія ще жевріла в його серці, коли вийшов з ліфта на чотирнадцятому поверсі і витяг ключа... Оксана теж має такий ключик. Як добре, бувало, прийти з роботи, відімкнути двері і несподівано побачити її. Вона нечасто робила йому такі подарунки, може, три або чотири рази за весь час їхнього кохання...

А може, Оксана й зараз тут? Ні, цього не може бути. Ніколи більше не прийде вона, а ключика просто викине, усміхнувшись. Ні, усміхатися в ту мить вона, мабуть, не буде.

І все-таки двері він прочинив з трепетом у серці.

Нікого немає в похмурій кімнаті. Заходить сонце, останній промінь ще золотить обрій. Ліг на тахту, де збереглися ледь помітні, якимись залишками правічних звіриних інстинктів відчутні її пахощі, і не витримав цього запаху, встав. Підійшов до вікна. Сонце закотилося, але захід ще багрянів відсвітом жовтогарячої барви. Там щомиті відбуваються ядерні вибухи велетенської сили... Які ж вони ласкаві, красиві, життєдайні на космічній відстані...

Може, і цей мало не космічний вибух у його житті з плином часу здасться життєдайним? Ні, час затамовує горе, але ніколи не обертає його на щастя.

А що робить зараз Оксана? Може, десь у гостях разом з отим, схожим на молодого, веселого бичка, майором Коновальченком? Мусить же хтось замінити Луку Лихобора? Слухай, а ти, виявляється, падлюка? Чому так паскудно думаєш про неї? Вона не дала тобі такого приводу, вона завжди була чесною й точною. І що б не робила зараз, вона має право це робити, бо ти не прийшов о четвертій на станцію метро...

Ну що ж, виходить, треба починати нове життя. Яким воно буде? Чим заповнити величезну прірву в душі? Роботою? Так, робота добрий лікар. Але цього мало.

Піти вчитись? А восени він вступить до заводського технікуму. Робітників з середньою освітою приймають на третій курс. Що йому скоро двадцять вісім — байдуже, там і старші вчаться. Сучасний завод росте й ставить перед звичайним токарем такі проблеми, появляються такі механізми, що без технічної освіти годі й мріяти їх опанувати. До технікуму він вступив би й не пориваючи з Оксаною.

Чого ж йому треба?

Йому треба, щоб ця кімната була не спокійною, сумирною, як тиха домовина, а повнилася дитячими голосами, сміхом, плачем, чим завгодно, щоб у нього була сім'я...

Так хотілося бути ніжним. Спробував уявити біля себе якусь іншу жінку, ну хоч би оцю тонку, як вербовий пагін, дівчину із смішним іменням Карманьйола, і зловтішно знизав плечима. Теж знайшлася королева алмазів. Манікюр щодня робить і, мабуть, дуже тим пишається...

То що ж, йому на Оксані світ клином зійшовся?

Видно, зійшовся. Але все одно до телефону він не підійде і добре знайомий, тисячі разів повторений номер не набере. У нього теж уперта вдача, і коли він щось вважає чесним, справедливим і для самого себе вирішеним, то не поступиться ніколи, які б пазурі не вгризалися йому в душу.

І годі мотатися з кутка в куток кімнати, а то збожеволієш. Знайди собі діло, рухайся, тільки перерви оцей болючий плин думок.

Гастроном унизу ще не закритий. Треба купити ковбаси, яєчок, хліба, приготувати розкішну холостяцьку вечерю.

Він спустився вниз. Телефон блищав у жовтій будочці, другий, під козирком, що схожий на шпаківницю,— на стіні будинку, третій — при вході в гастроном. Апарати ніби навмисне оточували його з усіх боків і владно наказували, виспівуючи на багато голосів: «Подзвони! Подзвони! Подзвони!»

— О, Лука,— почувся збоку цілком реальний чоловічий голос.— Тільки тебе нам не вистачає! Зараз зметикуємо на трьох. І ще запрошую тебе на рибалку. Завтра вранці. Ми з дружиною їдемо на Дніпро. Всіх дітей беремо і тебе заодно, бо загинеш тут,

у місті... А до того ж нам робоча сила потрібна... З мене весляр поганий.

Борис Лавочка, токар з сорок першого цеху,— давній-давній знайомий, ще до армії учнями разом працювали,— стоячи біля Луки, вже простягав величезну долоню.

— Давай карбованця.

Третій хлопець, теж добрий друг, Венька Назаров, фрезерувальник. Йому, видно, і хочеться випити, і чомусь незручно.

— Ну, а ти чого мнешся? Давай.

Назаров покопирсався в кишені, витяг пригорщу дрібних монет і глухо сказав: «Тут дев'яносто дві копійки».

— А де решта? Жінка забрала?

— Ні, просто не було в мене більше.

— Щасливий ти, Луко,— мовив Лавочка.— Прийдеш додому, засмажиш собі яєчню, повечеряєш і культурно, в тиші ляжеш спати. А у нас з Венькою гвалт, діти, жінка, не приведи господи! Давай карбованця.

Лука дав. Лавочка через хвилину приніс прозору, як сльоза, пляшку і три солоних огірки.

— Пити справедливо,— сказав він.— Лука, тоді Венька. А я останній.

— Чого це так?

— Бо Лука тільки понюхає, ти теж п'яниця ніякий. А мені найбільше залишиться. Психологія, браток, психологія.

Лавочка розрахував правильно. Йому зосталося більше як півпляшки.

— Ні, все-таки життя прекрасне,— сказав Назаров.— І нічого ви про мене не знаєте, син у мене скоро буде.

— Небагато ж тобі треба, щоб стало воно прекрасне,— засміявся Лавочка.— Тільки я щасливіший за тебе: у мене два сини.

— Правильно,— погодився фрезерувальник.— А ти, Луко, їдь на Дніпро завтра, не сиди в хаті. Тебе на профспілку обрали, а ти хвіст собачий, а не профспілка. Дивись, скільки люду тиняється... Ніхто про них не подумає, не організує... Лавочка тебе на рибалку запрошує, а не ти його на красивому пароплаві з буфетом та оркестром на Київське море везеш.

— Мало тобі дала профспілка? — щиро здивувався Лука.

— Багато,— не втихомирювався Назаров,— і курорт дала, і квартиру допомогла одержати... А чого ти не спитаєш, що я, Веніамін Назаров, фрезерувальник, профспілці дав? Членські внески, та й усе? Чи не мало?

— Якийсь дуже свідомий ти став,— втрутився Лавочка.

— А я завжди такий, коли хоч трохи вип'ю. А коли тверезий, то байдуже. А ти, Луко Лихобор, хоч і профспілковий діяч, а все одно в душі моїй нічого не розумієш... Тільки цифри соцзмагання пишеш...

— Дивись ти, який лектор,— весело сміявся Лавочка.

— Так, лектор. От і все. Спасибі за кумпанію. Бувайте здорові. Клава жде.

А його, Луку Лихобора, ніхто не жде в чистій, по-солдатськи надраєній кімнаті. Він хтозна-що віддав би, щоб і його зустрів удома дитячий лемент... Не буде в нього цього щастя...

— Добре, Венько,— сказав він,— щодо профспілки ти, мабуть, маєш рацію. Я подумаю, і добре подумаю.

Лука вернувся додому, засмажив яєчню, повечеряв, навмисне розтягуючи час, щоб не залишитися на самоті з самим собою, помив посуд, всюди навів ідеальний порядок. Для нього це не новина: і в дитбудинку, і в інтернаті, і в казармі доводилося мити, чистити, драїти. Було коли звикнути.

Спати ще ранувато. Перехилився через підвіконня і глянув униз, на затихлу вулицю. Засинає мікрорайон. Цікаво спостерігати, як у сусідньому, такому ж шістнадцятиповерховому будинку, ніби за командою невидимого дирижера, гаснуть вікна. В тому є навіть своєрідний, на музику схожий ритм.

Може, розповісти про все батькові? Він напевне дасть якусь просту й мудру пораду, і зразу стане легше жити на цьому жорстокому світі.

Ні, не можна розказувати. Вийде так, ніби він приніс у жертву своє кохання. А старому Лихобору не потрібно ніяких жертв. Отака сповідь тільки влила б ще краплину болю в його роз'ятрену душу.

Лука все-таки скоро заснув. І снився йому величезний білий пароплав, на капітанському містку Венька Назаров в оточенні цілої купи дітей.

Ранком прокинувся сповнений бажання дії, стрімкої, негайної. На особистому щасті поставлено хрест на віки вічні. Оксани він більше не побачить. Отже, лишилися завод, весела й красива праця...

Своєму обранню головою цехкому він ніколи не надавав особливого значення. Ну, громадська робота в організації, яка сама нічого не вирішує, все одно, тільки-но щось трапиться, всі біжать до Горегляда чи начальника цеху. Але вчорашня розмова з Назаровим здавалася ущипливо-прикрою. Може, з профспілкою ніхто не рахується, бо сам Лука погано працює? Після подій останніх днів, після розриву з Оксаною він став гостро, причепливо самокритичний...

До токарного верстата, знайомого, ніби власна долоня, підійшов так, начебто мусив провести з ним матч з боксу раундів на десять. Поставив на центри дюралеву заготовку, пустив мотор, підвів різця, аж заспівала, заграла срібна стружка... Мабуть, це найкраще в світі почуття — бачити, як з неоковирної, безформної болванки чи відливки вмінням твоїм, волею твоєю виникає деталь літака. Він величезний, крилатий, зовні зализаний до дзеркального блиску, обтічний, як гігантська риба. І де в ньому оця «перехідна тяга», яку зараз точить Лука Лихобор, визначити неможливо. Але вона там є, і літак не може літати без оцього маленького шматочка дюралю.

Робота захопила його, і виявилося, що за нею можна й справді забути про Оксану та нещасливе кохання. Тільки треба, ніби лещатами, затискати думки, скеровувати їх в одне річище, щоб спогади не могли прорватися, бо тоді загине Лука Лихобор.

От уже дзвінок на перерву. Зараз у їдальню, хутко пообідати і в конторку до Трохима Семеновича Горегляда.

Майстер зустрів Луку якимсь дивним поглядом. Що могло його здивувати? Може, волосся скуйовджене чи синці під очима?

— Добридень, товаришу парторг,— сказав Лука, зразу підкресливши, в якій якості хоче бачити Горегляда.

Горегляд дивився на хлопця запитливо, намагаючись визначити тон розмови. Щось сталося, це ясно, але що саме, зразу не збагнеш. Може, випив учора трохи більше норми? Припущення найлегше і стандартне, але на правду не схоже. Очі у Луки зовсім не п'яні. Навпаки, сухі й гострі, навіть блакить їхня трохи потьмарилася, стала сіруватою, холоднішою. Ні, тут щось складніше...

— Вчора один чоловік,— повів Лука,— заявив мені, що я не керівник профспілки, а... хвіст собачий.

Коротко, щіточкою стрижені вуса Горегляда ворухнулися, ніби для посмішки, але губи лишилися нерухомими.

— І ще він мені сказав, що я дбаю тільки про те, щоб профспілка давала робітникові, і не думаю, що дає він профспілці.

— Ти знаєш, не дурень був твій співрозмовник.

— От і я так вважаю.

Горегляд ще не зробив ніяких висновків. Не може бути, щоб профспілкові справи довели Луку до такого стану,— весь напружений, підтягнутий, хоч видно, як нелегко дається хлопцеві точність і стриманість рухів. Невже все це може бути наслідком якоїсь навіть найгострішої бесіди? Не було ще в житті Горегляда такого випадку.

— Я прийшов порадитися,— казав далі Лука.— Що треба зробити, щоб ніякий роботяга про мене такого заявити не міг?

— Тебе цікавить профспілкова робота чи твоя власна персона? — лукаво глянув на нього Горегляд.

— І те, й друге.

— Ну що ж, давай порадимося. Зразу запитання: он біля верстата стоїть слюсар Довбоніс — що ти про нього знаєш?

— А що я про нього мушу знати? Спортсекцію заснував. Гарний слюсар.

— Правильно, гарний. А як він живе? Яка в нього сім'я? Що його, крім праці, цікавить? Чого він гарний слюсар? Як працює його спортсекція? Скільки там людей? Ти про це хоч раз подумав?

— Чесно кажучи, ні. А ви самі більше знаєте?

— Я, може, й не більше. Але хтось із членів цехового партбюро неодмінно знає. І завжди може мені щось порадити, коли в тому буде потреба.

— А я їх усіх як облуплених знаю,— сказав Лука.

— Правильно, знаєш, тільки не з того боку. Ти знаєш веселі плітки й розповіді, але не думав ніколи, чого можна вимагати від

кожного. Тебе правильно спитали: «Що я мушу віддати профспілці?» Чесну, ударну, комуністичну працю. Здається, не так багато. А чи кожен це робить? Чи всі в нас такі свідомі? Зараз завод іде ритмічно, вісім років одну й ту ж модель літака випускаємо. Все організувалося, увійшло в норму, кожен рух відомий. Але вічно так не буде. Скоро на нову модель перейдемо. Знаєш, як весь завод струсоне? От тоді й доведеться подумати, на що кожен робітник здатний. От тоді й буде видно, який у нас колектив, а зокрема, яка у нас профспілка — його наймасовіший організатор... Для комуністів існує залізна партійна дисципліна, це авангард робітничого класу, приклад дисципліни й свідомості. Але поступово позапартійні робітники теж доростатимуть до рівня свідомості комуністів, робітничий клас швидко росте. І керувати цим процесом — завдання профспілки, твоє особисте завдання, коли хочеш знати, голови цехкому й члена партбюро.

— Це я розумію,— замислено мовив Лука Лихобор.— Дуже мені цікаво було б уявити, як я з цією роботою впораюся.

— Сам ти з нею ніколи й не впораєшся. Склади план на півроку разом з товаришами і кожному дай малесеньку часточку, зовсім невеличку, але точно визначену, щоб він знав, за яку дрібницю відповідає. А потім побачиш, яка з цих дрібниць корисною буде. Аж дивно стане, де воно взялося. Розумієш, громадська робота повинна бути приємним обов'язком, а не морочливим, нав'язаним навантаженням, аби відбути... Коли людина любить спорт, не треба її змушувати стінгазету випускати. Коли її захоплює полювання, то хай мисливців, а не шахістів організовує.

— Надто все це дрібно...

— Дрібно? Ні, саме дрібниці цементують колектив. Без цього цементу, без дрібниць, і на велику роботу не вийдеш. Це все не так легко, як здається... Мені самому в тому не раз і не двічі довелося переконатися... Хто тебе питав: «А що ти дав профспілці?»

— Венька Назаров.

— Він же сказав, що ти собачий хвіст, а не керівник? От і шукай шляхи, як підійти до нього. А хлопець, видно, розумний.

— Виходить, і по-вашому я собачий хвіст? — посміхнувся Лука.

— Ні, це перебільшення. Гаразд, бесіду нашу згадуй, а коли допомога буде потрібна, приходь — завжди допоможу...

Глянув на Луку уважно, немовби своє враження перевірити хотів. Потім сказав:

— Чого це тебе так профспілкова робота потягла?

— Так. Я восени ще й до технікуму вступлю. Багато вільного часу даремно марнуємо.

— А досі на що його витрачав, цей час?

— На все. До громадської роботи це відношення не має.

— Ну, щасливо тобі. Ага, ще одне, мало не забув... Скоро дамо тобі учня. Будеш майбутнього токаря вчити, зміну робітничому класу виховувати.

— З армії прийшов?
— Ні, на іспитах в інституті зрізався.
— Нічого з того не вийде. Дурний піп, дурна його й молитва.

Розділ четвертий

Для Карманьйоли Петрівни Саможук, попросту кажучи, Майоли, а ще простіше Майки, інститут твердих сплавів був чимсь на зразок шматка далекого майбутнього, волею доброго чарівника перенесеного в сучасне. Все, від воріт, які не розчинялися, як брами на всіх заводах, а покірно опускалися під землю, пропускаючи машини, до отієї державної таємниці виготовлення штучних алмазів, що її так ревно оберігали оператори, тут вражало її уяву і водночас підносило у власних очах, додавало гордої відповідальності до думок, вчинків, ставлення до людей.

У понеділок, після відвідин госпіталю, вона сиділа, як завжди, за своїм столиком, монтуючи чергову бурову алмазну коронку. На столі вільно і хірургічно чисто. Мікроскоп, через який можна ясно побачити кожну грань кристала.

У пластмасових мисочках просто насипом, зовні схожі на сірувате, запилюжене пшоно, лежать алмази. Кілька блискучих пінцетів і шпаделів, що їх вживають зубні лікарі, коли замішують цемент для пломби. Просто перед Майкою кружальце з круговою борозенкою. От і все начиння для алмазних бурових коронок, інструмента, що в сотні разів прискорив роботу скромних нафтових буровиків і геологів.

Дивовижна, таємнича і якась навіть небезпечна річ — алмаз. Найкрасивіший коштовний камінь, коли його огранити. Кожен з великих діамантів у світі має своє ймення й описану багатьма письменниками історію. Через них гинули люди і починалися війни, вони оздоблювали діадеми королев та ефеси лицарських шабель. Про них гарячково мріяли, божеволіючи від уяви й пристрасної жадоби, цілі покоління політиків та авантюристів. З плином часу все дешевшає на світі — золото, почуття, насолоди, розваги. І тільки на великі діаманти ціна ніколи не падає. На діаманти й картини давніх геніальних майстрів. Дивний збіг, коли подумати про їхню спільну долю.

Найтвердіший камінь, матеріал, здатний порушити й обробити гартовану сталь, граніт, базальт, ще кілька століть тому виявився різновидом вуглецю, одного з найпоширеніших у природі елементів. Від того, як розташувалися атоми в його кристалі, він то звичайне вугілля, що ним розтоплюють самовари, то дзвінкий, блискучий антрацит, то м'який графіт з учнівського олівця, то, нарешті, найблагородніший алмаз. Багато століть вишукували його геологи, але в природі великі алмази стрічаються не частіше, ніж генії серед людей.

А от непоказні їхні уламки, шматочки, непридатні для окрас, нарешті, просто алмазний пил стали знахідкою для інженерів.

Тільки алмазним інструментом можна з найбільшою точністю обробити гартовану сталь, відшліфувати дзеркало такої досконалості, що в нього глянути страшно, такою бугристою, нерівною і потворною відбивається в ньому людська, навіть найніжніша шкіра.

Саме інженери примусили вчених думати, як втрутитися в найглибші тайни кристалів, перетворити графіт на алмаз. Інколи вони вкраплені в метеоритах, що прилітають з космосу на землю. Очевидно, створюють їх височенні температури й надвисокі тиснення удару при падінні на землю.

Вчені працювали багато десятиліть, і не перелічити їхніх розчарувань. Потім допоміг щасливий випадок. Але всі розуміли, що привела до цього безсонність багатьох робочих ночей, скрупульозно точних розрахунків і зухвалих необережностей.

А потім усе стало буденним і простим. Порошок графіту, вкладений у камеру і залитий секретним розчином (учені вважають його дуже секретним, а насправді алмази роблять в усіх великих індустріальних країнах світу і тайни ці загальновідомі), потім високий тиск у сто тисяч атмосфер, температура в дві тисячі градусів, і все — не витримав атаки графіт, перебудувалася його структура, беріть кристалик алмазу.

І таємниця, втрачаючи романтику діамантової краси, перетворюється на звичайне виробництво. І вже сидить Майола Саможук біля свого столика, а перед нею в мисочці алмази, точно відсортовані, однакового розміру, трішки менші міліметра, найпридатніші для бурової коронки.

Люди до всього звикають дуже швидко. Спочатку всі охали й ахали, радіючи появі алмазу. А потім стали гарячково думати, як запрягти його в роботу.

Але таємничості своєї, майже чарівницької, ніби завороженої, алмаз не позбувся. Найменший шматочок має свій характер, і збагнути його дано не кожному. Постав кристалик правильно — і він різатиме найтвердіший граніт, наче ніж. Трохи поверни — сліду не залишить. Коли глянути в мікроскоп, то видно, яка багата у природи творча фантазія. Все створила вона в зменшеному вигляді — і алмазний щебінь, і прообрази «Великого Могола» в ідеально відшліфованій формі. Найсильнішу грань алмазу не можна визначити якимсь приладом, її треба відчути так, як художник відчуває, де саме треба покласти останній геніальний мазок.

Здається, в роботі Майоли Саможук немає нічого складного. Візьме пінцетом алмаз, уважно роздивиться його, мить подумає, поверне, ще раз огляне. Потім обережно, в оцей останній рух вкладаючи майже музичне відчуття довгих пальців, опускає алмаз у ледь помітну заглибину графітного кружала. Поруч першого один за одним розташовуються інші кристали. І кожен вимагає, щоб його зрозуміли, збагнули найпотаємнішу сутність, виявили його силу, приховали слабкість. Потім графітове кружальце закривають у піч, де палає не звичайне, а водневе полум'я. Мідний порошок, яким заповнюється графітова траншейка в кружалі, розто-

питься, застигне і намертво закріпить алмази на своїх місцях. Коронка готова. Вона опуститься в земні надра і довго прогризатиме найтвердіші породи, дістаючись до прадавніх таємниць землі.

Здається, все просто. Кожна людина може виконати цю роботу. Але спробуйте орудувати нею, і ваша коронка навіть не вдряпне монолітний граніт. А коронка Майоли увійде в нього легко і вільно. Вона знайшла не найгостріші, а найсильніші грані алмазу, ці поняття не завжди співпадають. І стає алмаз чимсь схожий на людину, а Майка Саможук — на досвідченого вчителя чи майстра, якому дано найвищий талант: розпізнавати визначальний, найсильніший бік людського характеру.

Того дня трапилося їй кілька алмазів, точно створених природою, як маленькі восьмигранники, октаедри. Їх треба перемежувати кристалами неправильної форми. Всі разом діятимуть вони, ніби дружна бригада робітників, які вже давно з погляду розуміють один одного.

Ну, ставайте на свої місця. Коли б вас збільшити в тисячі разів, якою б розкішною діамантовою діадемою стала оця алмазна коронка. Що ж, мабуть, дуже скоро люди навчаться робити не тільки дрібні технічні алмази, але й величезні діаманти...

Зловила себе на тому, що, працюючи, наспівує пісеньку. Навіть не слова, а дитячий, ще не зовсім забутий мотив. Що ж сталося в твоєму житті, Карманьйоло Саможук? Чого розспівалася?

На це питання відповісти важко. Інколи ясно, а найчастіше невідомо, чому появляється у людини гарний настрій. Але, мабуть, коли добре подумати, то причину можна знайти...

Чого ж ти заспівала? Наче нічого нового немає в твоєму житті.

Неправда, є. В суботу вона була в госпіталі і бачила там, може, найнещасливіших людей на світі — важких інвалідів.

То, значить, відчуття власної молодості і здоров'я, контрастно підкреслене отим вічним стражданням, оживило в твоєму серці тиху радість і розбудило пісню? Може, й так, тільки тоді пісня була б іншою.

Сталося щось хороше, дуже хороше!

Може, це зустріч з отим високим, темно-русим і блакитнооким парубком, уже не юнаком, який щосуботи приходить до свого батька і проводить з ним цілий вечір?

Ні, нічим не вразив її насмішкуватий і, мабуть, грубуватий токар з авіаційного заводу. Правда, запам'яталися худі, трохи запалі щоки й опуклі вилиці, які надають виразу рішучості. Та ще велике над густими бровами чоло. Таких облич безліч на наших заводах, це поєднання сили й інтелігентності, фізичного напруження й розуму. Вже виробився новий тип робітника, якому варити сталь допомагає електрообчислювальна машина, і поводиться він однаково вільно і з важким ломом, яким треба пробити льотку, щоб випустити сталь, і з алгоритмом, закладеним в електронну пам'ять. А ймення у цього хлопця комічне й старомодне — Лука. На праведного апостола він аж ніяк не скидається.

Думка промайнула, зникла, тоді вернулася — хороший настрій усе-таки пов'язаний з цим «апостолом». І навіть не з його образом, до того Майолі байдужісінько, а з тим, що він робить і як живе. Десять років ходить він щосуботи до свого батька. Коли на світі існує справжня вірність, то це саме вона. І хороший настрій створився, і на пісеньку потягло від зустрічі з нею...

Дивись ти, як вдало й точно лягають у свої графітові ліжечка непоказні сіро-сиві алмази. Давно вже не працювала з такою насолодою Майола Саможук. Сьогодні вона, напевне, змонтує п'ять коронок — майже півтори норми. Невже це тільки від того, що зустрілася їй звичайна і цілком природна вірність?

Так, впевнитися в її існуванні завжди радісно...

Дванадцята година, перерва... Ого, скільки вона встигла сьогодні зробити. А ще ж не вечір...

Зараз у їдальню, перекусити і — до комітету комсомолу. Треба ж вирішити кінець кінцем: вести піонерів до важких інвалідів чи надто це велике навантаження на дитячу психіку?

— Слухай, а взагалі хто придумав усю цю історію з госпіталем? — запитав Майолу член комітету інститутського комсомолу Савчук.— Ми тут не круто взяли? Хто тобі звелів туди піти?

— Ти сам.

— Я? Дивно. Не пригадую. Ага! — раптом радісно вигукнув він.— Це ж треба було дати відповідь інститутському бюро ветеранів війни, як ми ведемо шефську роботу! Тільки, чесно кажучи, я не так уявляв це шефство... До розв'язання цього питання ми, очевидно, мусимо підійти діалектично...

Вячеслав Савчук недавно захистив кандидатську дисертацію і всі питання любив розв'язувати на науковій основі, а думки свої висловлював, вдаючись до вагомих учених слів.

— Так,— сказав він,— треба порадитись з Інститутом педагогіки Академії наук і з піонерським відділом ЦК комсомолу. Чого доброго, наламаємо дров. Можемо завдати непоправної шкоди дитячій психіці. А взагалі там піонери бувають?

— Здається, бувають. Але точно не знаю...

— От бачиш, не все з'ясувала. Піди й дізнайся... А може... може, якусь іншу форму шефства знайдемо. От ти мені просто розповіла, і то мурашки по тілу побігли. Навіщо туди дітей водити? Їх на прикладах радості, на прикладах щастя треба виховувати. Ми світле майбутнє, комунізм будуємо...

— Не було б тих людей, стали б ми з тобою унтерменшами і тільки мріяли б про світле майбутнє,— суворо мовила Майола.

— І це правда.— Савчук поправив окуляри на короткому, трохи кирпатому носі, пальцями розчесав густу чорну чуприну і додав: — От не мала баба клопоту... Маєш рацію: ми їм завдячуємо всім нашим щастям... Але все-таки порадимося з педагогами, а потім вирішимо...

— Для мене це питання вже вирішене. Знаєш, Вячеславе, на одну тільки мить уяви себе на тому короткому ліжку... На одну тільки мить...

Савчука пересмикнуло.

— Страшна штука,— зовсім тихо сказав він.— Гаразд, думай і вирішуй, тільки обережно.

— Добре.— Майола струснула своїм темно-мідним хвилястим волоссям і вийшла.

Надворі буяло гаряче й запашне українське літо, і весь величезний інститут твердих сплавів сам здавався чудесним діамантом у темно-зеленому обрамленні садів та парків.

Все є на цьому світі — і отакі світлі, сонячного проміння сповнені інститути, де людина, безперечно, ступає на якийсь вищий щабель життя; і госпіталь інвалідів, де опускаєшся низько-низько, аж на самісіньке дно горя й страждань, немовби повертаєшся на кілька десятиліть назад, у пекло війни.

Після відвідин комітету комсомолу хороший настрій не зник, а, навпаки, посилився, ясніше окреслився. Вона ще раз піде до госпіталю сама, все з'ясує, а потім уже вирішить, чи варто вести туди піонерів.

І знову праця, розумна, витончена. Поруч сидять такі самі дівчата, коли-не-коли перекинуться словом. Це і є сучасний робітничий клас. Швидко змінюються уявлення про людину і її здібності. Те, що сьогодні видається чудесним, фантастичним умінням, через десяток років стане простою, майже некваліфікованою роботою. Але все одно ніколи не замінить машина поета чи композитора. Які програми не закладай у її електронну пам'ять, ніколи не зможе вона відчути найсильнішу грань алмазу, зібрати отаку зовні неоковирну й просту коронку, яка насправді є не що інше, як художній витвір.

Радісно відчувати майстерність, художність своєї роботи, такої надійної, що її навіть не контролює ніхто. При комунізмі буде саме так: зникнуть контролери з усіх заводів. Бо бездоганною буде робота кожного робітника.

Майола подумала про це і чомусь усміхнулась. А деталі отого токаря з авіазаводу, напевне, перевіряє контролер, та ще, мабуть, і не один. Приємно відчувати свою перевагу, тільки шкода, ніхто про неї ніколи не довідається.

Власне кажучи, що їй до того хлопця? Хай він про неї думає, коли хоче. Сама Майола не класично, а своєрідно гарна. Довгасте личко, носик з невеликою горбинкою, кругле підборіддя і величезні світло-карі, золоті очі, що завжди привертають увагу інших. А особливо милуються нею, коли йде вона, ступаючи швидко й стрімко. Тоді зразу видно — це спортсменка, справжній майстер високого класу. На Центральному стадіоні ім'я її вимовляють з повагою... Отже, хай не сподівається отой «апостол Лука» на особливу увагу до його персони. Знайдуться в неї і вродливіші, і, напевне, цікавіші хлопці.

Він, мабуть, і не сподівається. У нього надто багато клопоту, щоб думати про Карманьйолу Саможук. Мабуть, і не роздивився її як слід, зустрілися й розійшлися, щоб більше ніколи не побачитися...

Чого ж тоді повертаються до нього думки? Ні, вона думає не про нього особисто, а про його горе, його почуття, потривожене життя. Світ такий прекрасний, коли тобі тільки двадцять років, попереду ціла вічність, у газетах пишуть про твої успіхи і друкують фотографії твого стрімкого бігу, а в пальцях живе і стає дедалі відчутнішою чаклунська сила найсильніших граней алмазу. Життя сповнене чекання великого, справжнього щастя. Абсолютно щасливою людина бути не може. В душі завжди живе ще якесь сподівання, на яку б висоту не підняла тебе твоя праця. Так, саме праця. І коли Майола пробігає на стадіоні свої сто метрів, наче стріла, пущена тугою тятивою старту, коли демонструє вона час, зовсім близький до світового рекорду, то це не випадок і не щасливий дарунок природи у вигляді стрункіх довгих ніг, а наслідок роботи, довголітньої, тривалої, часто неприємної.

Так її виховували, і до того вона звикла — кожен навіть найменший успіх дається працею і тільки працею...

Кінець зміни. Помити руки, хоч і жодної пилинки на них немає, повісити в шафу білосніжний халат — і додому.

Майола вийшла з високих дверей і аж примружилася на мить від захоплення — таким гарним, повним скляної прозорості вікон та цілих стін був її рідний чи то інститут, чи то завод, уже не визначиш, так тут переплуталися фантастика й виробництво уже всім відомих інструментів. Було тільки одне болюче місце в цьому чудесному світі — похмурий святошинський госпіталь. Здається, ніякого їй діла немає до тих інвалідів, можна просто труснути головою з копицею мідного волосся, як завжди робить дівчина, коли хоче позбутися якоїсь неприємної думки. Спробувала — нічого не виходить. Відчуття таке, ніби чимсь завинила перед цими людьми. Звідки воно з'являється — збагнути неможливо, бо ні крихти вини немає на душі Майоли. От же, справді, не подумавши, дав їй Савчук комсомольське доручення.

Ну, нічого, щось придумаємо і з інвалідами. Зараз додому. Перевдягтися, спочити — і на стадіон, сьогодні день тренування.

Вдома, у величезній комунальній квартирі, де Саможуки займають дві кімнати, тільки мама. Будинок старий, стелі височенні, вікна прорізані в метрових стінах, як бійниці в мурах фортеці, і тому в їхній квартирі навіть під промінням сонця золотава, прозора сутінь. У Майоли, звичайно, своєї кімнати немає, але є власний, високою пластмасовою візерунчастою ширмою відгороджений куток, де стоїть її ліжко, столик, а на стіні довга вішалка з одягом. Батько й мама живуть у другій кімнаті, а в їдальні, де відвоювала собі житлоплощу дівчина, ще стіл, шафа з книжками, диван і креслярський косий столик з великим, схожим на журавля кульманом,— батько інженер на «Арсеналі», але часто бере роботу й додому.

— Їсти хочеш? — Мамі недавно минуло сорок років, це ще молода і вродлива жінка.

— Звичайно, але не дуже: сьогодні тренування.

— Тренування, тренування,— кілька разів повторила мама, і незрозуміло було, схвалює чи осуджує вона і це слово, і спортивну славу дочки.

А слава, видно, й справді чимала. Вся стіна в їдальні завішана фотографіями, вирізками з газет, журналів чи просто портретами майстра спорту Карманьйоли Саможук. От біжить вона, лине в повітрі, майже не торкаючись землі гострими шипами спортивних туфель. От летить на тонесеньку ниточку фінішу, грудьми розтинаючи простір,— виборює звання чемпіона олімпіади. А то просто всміхається з аркуша спортивного журналу. Все легко, просто, і дуже мало людей знає, яка тяжка праця, який суворий режим і самодисципліна передують цьому. Аж дивитися не хочеться на себе, усміхнену, привітну. Краще б сфотографували її, коли в нелюдському напруженні, вичерпуючи останні, десь у найглибших тайниках тіла знайдені залишки сил, кидається вона на фінішну нитку, щоб виграти вже не десяту, а соту часточку секунди. Тоді обличчя її спотворене нелюдською напругою, і саме таке фото хотіла б мати Майола Саможук. Не усмішка, а саме оця мало не потворна гримаса останнього титанічного зусилля характеризує сучасний великий спорт. Наша доба — щільна, конденсована спеціалізація. Щоб досягти справді високих результатів, треба всю силу волі зосередити на одній, точно визначеній меті: біг з бар'єрами чи на десять тисяч метрів, штовхання ядра або схожі на політ планера стрибки у висоту.

Майола збагнула це, тільки-но почала ходити в дитячу спортивну школу. Зрозуміла складність того, що здавалося таким легким і невимушеним, і віддала спортові щось навіть більше за фізичну силу — частину свого життя.

— Заміж за тим спортом вийти не забудь! — чи то жартувала, чи то й справді тривожилася мама.

— Встигну,— відповідала Майола,— мені ще двадцять.

— Оглянутися не встигнеш — стукне тридцять.

— Нічого.— Майбутнє не лякало дівчину.

Батько одверто пишається славою доньки. Це саме він прикрасив стіну вирізками й фотографіями і дуже ревниво ставиться до успіхів чи поразок, жодного змагання на стадіоні не пропустить. Саме на нього спирається Майола, коли треба втихомирити маму... Найгостріша тема суперечок — вища освіта.

— Так на все життя недоучкою і зостанешся,— непокоїться мати.— Хто тебе заміж візьме?

— Я пригадую випадок, коли одному недоученому інженерові вдалося одружитися з дівчиною, що зрізалася на іспиті в університеті,— докидає батько.

— Я вступила наступного року,— вибухає мама.

— А я вступлю на п'ять років пізніше,— відповідає Майола.— Вступлю без ніякої затримки — майстер спорту і великий виробничий стаж. Та до мене делегація прийде і проситиме, щоб до університету вчитися йшла. Не турбуйся, дуже скоро мине вона, моя спортивна слава. Онде молоді підростають...

В устах зовсім юної Майолн згадка про молодих прозвучала комічно. І батько, й мати осміхнулися. Мир відновлено.

— І запам'ятайте на всякий випадок,— задерикувато наголосила дівчина,— що в нашій сім'ї я єдиний представник найреволюційнішого в світі робітничого класу.

В словах цих і попередження, і захоплення, і погроза.

— Іди вже їсти, робітничий клас,— усміхнулася мама.

Майола любила оту найпершу хвилину своєї появи на стадіоні, коли всі очі мимоволі звертаються до неї і десь, як відгомін слави, чується кілька разів повторене прізвище: «Саможук, Саможук, Саможук». Весела й привітна, вона відповідала на кожну усмішку, на кожне слово. Це добре почувати, що тебе люблять, а ти своїми перемогами приносиш людям справжню насолоду й гордість, у сто крат відплачуєш за цю невимушену любов.

Перевдягшись у м'який тренувальний костюм, вона змінювалася не тільки зовнішньо, але й у своїй суті. Тоді для неї на світі існувала тільки одна людина — тренер Василь Семенович Загорний. Їх була ціла група, дівчат, майстрів спорту, і ставилися вони всі до Загорного з німим, але ясно відчутним обожнюванням. Це ж він зумів відчути, знайти й розвинути в кожній щось тільки їй притаманне, виявити найміцнішу якість, зовсім так, як сама Майола Саможук відшукує найсильніші грані алмазів. Тільки алмаз — мертвий камінь, хоч Майола і в ньому може знайти душу. А дівчата живі — то веселі, то задумані, то галасливі, то похмурі. Кожній з них уже випадали найщасливіші хвилини в житті, коли ти стоїш на високій сходинці п'єдесталу пошани і тобі на весь світ оркестр грає гімн твоєї країни. У кожної бували хвилини глибокого, страшного горя, коли якась малесенька неуважність, один невправний рух позбавляв перемоги і ясний сонячний світ видавався похмурою, чорною прірвою.

У такі хвилини виковується характер людини, у такі моменти біля тебе неодмінно має хтось бути. Загорний, високий, огрядний, незмінно спокійний, завжди виявлявся саме цим надійним другом.

— Прекрасно бігла,— сказав він одного разу Майолі, хоча лінію фінішу вона перетяла останньою.

— Смієтесь, глузуєте? — Очі дівчини спалахнули бурштиновим вогнем. Були вони золотаві, але від настрою чи від освітлення могли ставати то яскравими, колючо-жовтими, то темними, горіхово-карими.

— Ні, не глузую,— спокійно, навіть лінивo відповів Загорний.— От побачиш, що буде через два місяці.

— Нічого не буде.— Очі Майоли стали від люті яскраво-жовті, як у сердитої кицьки.— Я кидаю спорт.

— Отак просто? — Василь Семенович провів рукою по розкішній, зовсім сивій чуприні.— Маю сумнів.

Що побачив він тоді в стрімких, незграбних рухах дівчини, яка зайняла у фіналі останнє місце? Яка нікому не видима грань її можливостей чи характеру розкрилася йому?

— Спорт треба кидати,— рішуче повторила вона.

— Можливо,— погодився Загорний.— У вівторок тренування о шостій.

— Я не прийду.

— Прийдеш.

Вона з'явилася, зневажаючи і проклинаючи себе за слабкість, безхарактерність, м'якотілість. Побачивши її, тренер не сказав жодного слова, ніби все йшло саме так, як треба.

Але тільки тепер Майола Саможук спізнала, що таке справжня робота,— кожен м'язик аж стогне від навантаження і солодкої втоми. Інколи їй здавалося, що Загорний просто знущається, такі жорстокі були його вимоги.

Та водночас дівчата ясно відчували, як у кожному русі з'являється сила, справжня, могутня. Земля стає пругкішою під ногами, сама штовхає вперед на кожному кроці...

— Я не витримаю такого навантаження,— скаржилася Майола.

— Витримаєш,— спокійно запевняв тренер.— От Жені Швачко цей комплекс, мабуть, справді не під силу. А ти витримаєш.

Слова його пролунали так образливо-впевнено, що Майола мало не спалахнула. Однак стрималася, промовчала, закусивши рівними білими зубками нижню губу.

Через два місяці вона стала чемпіонкою Києва. Перемога забрала одинадцять і шість десятих секунди. На людях перед усіма товаришами Загорний обняв її, поцілував в обидві щоки, щасливу й схвильовану і від першого великого успіху, і від цієї несподіваної ласки. Потім одвів набік і, твердо вимовляючи кожне слово, сказав:

— Могла пробігти краще на дві десятих. На вісімдесятому метрі були три неповноцінних кроки. Не кроки, а вафлі.

Вона знала, що в якусь мить, уже повірившн в перемогу, дозволила собі на частку секунди розслабитися, і саме тому стали нечіткими три, саме три кроки.

— Пробачте, Василю Семеновичу,— винувато мовила дівчина. І вже зовсім по-дитячому додала: — Я більше не буду.

— Гаразд,— осміхнувся Загорний,— іди, навтішайся своєю славою. Взагалі кажучи, бігла прекрасно, і результат міжнародного класу...

Від тієї першої перемоги вже минуло два роки. Багато разів сходила Майола на п'єдестал пошани і в Києві, і в Москві, і за кордоном. Тисячі алмазних коронок змонтували її чутливі, музикальні руки. Але щоразу, приходячи на тренування, вона відчувала холодок у душі, дивне чекання якихось найважливіших у житті подій.

Того дня Майола, як завжди, вийшла на стадіон, глянула й невдоволено скривилася. Готують для змагань бігову доріжку — отже, треба йти на тренувальне поле. Біди в тому ніякої. Але на центральному колі бігати веселіше.

Вона любила свій стадіон, його розлогі трибуни, бездонні печери виходів, круту Черепанову гору, що нависла над нею самою, як

величезне, сповнене важкої і тривожної думки чоло. Десь вона недавно бачила щось подібне... Ага, це ж той хлопець з госпіталю! В нього чоло й справді схоже на Черепанову гору...

Біля невисокого дерев'яного бар'єрчика, який огороджував бігову доріжку тренувального поля, і справді стояв Лука Лихобор. Він уважно спостерігав, як на іншому краю поля розминається група новачків.

Ну, це маскування наївне. Не вистачало, щоб оцей довготелесий парубок закляк біля виходу із стадіону і попросив у неї дозволу провести додому. Він, мабуть, і вірші пише. Майола вже має такий досвід — нічого нуднішого за самодіяльних поетів не вигадаєш.

— Ти як тут опинився? — суворо запитала вона, коли підійшла ближче.

Лука глянув на неї зверху вниз і в першу мить не впізнав. Майола образилася. Отже, не для того, щоб зустріти її, прийшов на стадіон Лихобор?

— Радий тебе бачити, Карманьйоло Робесп'єрівно!

— Чому ти тут?

— Розумієш,— сказав Лука,— я тепер дуже велике начальство: голова цехового комітету профспілки. Ну, ми організували всякі там гуртки, подорожі, туризм, одне слово, все, що годиться, аби здобути славу передового цехкому. В тому числі й групу майбутніх чемпіонів світу з легкої атлетики. Староста її — слюсар Довбоніс... Смішно,— раптом несподівано весело засміявся Лука,— він звичайнісінький українець Довбоніс, а наголос робить у прізвищі на друге «о» і зве себе, ніби грек, Довбóніс. Хороший хлопець, тільки крутій. Каже мені, що сорок чоловік на стадіон ходить, а я налічив тільки двадцять три.

— І для цього ти прийшов на стадіон?

— Ага. Розумієш, уся ця робота, коли її не перевіряти, нічого не варта. Туфта й окозамилювання. А мені хочеться, щоб вона була справді приємна...

— Не уявляю собі, щоб профспілкова робота могла бути цікавою.

— Я теж ще не уявляю. Та коли вкласти в неї крихітку душі...

— У профспілкову роботу?

— Знаєш, Карманьйоло Маратівно,— сказав Лука,— діло, яке ти робиш, не вкладаючи в нього хоч дрібку душі, це не робота, а зневага до самого себе. Мені так жити не подобається...

— Може, й асенізаторам у свою працю вкладати треба душу?

— Так, Карманьйоло Жоресівно,— сказав Лука.

— Перестань калічити моє ймення.

— Ні, мені просто подобається його вимовляти. Карманьйола. Не знаю чому, а віє тривогою й революцією.

— Вірші пишеш?

— Ні, це не для мене, Карманьйоло Дантонівно.

— Виявляється, про Французьку революцію ти дещо знаєш.

— З програми десятирічки, з творів Гюго й Франса, не більше.

— Ну, гаразд, можеш вкладати свою душу в що завгодно, навіть у профспілкову роботу,— сказала Майола.— А для своєї я знайду краще застосування.

— Може бути,— погодився Лука і тим остаточно розгнівив Майолу. Він справді прийшов сюди перевірити, як працює група.

— Ну, бажаю тобі успіху в профспілковій роботі,— глузувала спортсменка, все ще не рушаючи з місця, хоча їй час було вже виходити на поле й починати розминку.— Скажи мені, чому це в усіх п'єсах та романах профспілковий діяч — негативний тип?

— Бо відповідальності менше,— засміявся Лука.— На профспілку все валити можна, вона витримає...

— Ні, не тому,— торжествувала Майола.— Просто письменники відображають правду.

— І це може бути.

— Ти завжди з усім погоджуєшся?

— Ні, не завжди,— відповів Лука і всміхнувся.

— Ну, гаразд,— сказала вона.— Мені час на тренування.

— Хочеш бути чемпіонкою?

— Я вже чемпіонка,— спалахнула Майола, і очі її потемнішали.— Карманьйола Саможук. Це ім'я тобі нічого не говорить?

Лука мить помовчав, намагаючись зрушити найглибші пласти своєї пам'яті. І згадав: справді, траплялося йому це ім'я в газетах.

— Щось читав,— сказав він.

— «Щось читав»,— передражнила Майола.— Бувай здоровий.

Дівчині явно вже пора йти, а вона стояла, як припаяна. Невже й справді отакий непробивний і байдужий до всього на світі оцей смішний Лука Лихобор?

— Ще одне,— вже зовсім іншим тоном сказала вона.— Як ти гадаєш, піонерів у госпіталь водити можна?

— Ще не вирішив. Думаю.

— Коли надумаєш, скажеш мені.

— Гаразд, обов'язково скажу. Спасибі.

— За що?

— За госпіталь.

«Майола-а-а»,— пролунав над стадіоном басовитий голос.

— Вже кличуть. Бувай здоровий.

Вона вибігла на поле, стала в шерегу групи майстрів, почала розминку. Потім — тренування. Зловила себе на тому, що весь час краєм ока фіксує місце біля дерев'яного бар'єрчика, де стоїть Лука. Пробігаючи, уважно глянула на групу спортсменів авіазаводу. Ну, далеко ще оцим куцим до справжніх зайців. А втім, хто знає... Майолі доводилося бачити, як за рік-два виростали чемпіони... Все від здібностей і тренера залежить, а тренер у авіазаводців досвідчений, і в цьому видно руку Луки Лихобора. А це що за тип з чорною чуприною підійшов до нього? Мабуть, Іван Довбоніс, що перехрестив себе на грека. Манія самозвеличення. І спаде ж таке на думку... Ще одне коло по стадіону... А де ж це подівся Лука? Просто пішов, не сказавши жодного слова, навіть рукою не махнув на прощання?

А ти думала: він чекатиме, доки закінчиш тренування, і зустріне тебе біля виходу із стадіону? Хочеш, щоб він ще Карманьйолою Марсельєзівною тебе назвав? Ану, геть його з думок і з пам'яті. Не вартий він такої уваги.

— Підтягнись, Майоло,— сказав Василь Семенович.— Якась ти сьогодні розхлябана...

От бачиш, уже навіть сторонні помічають. Нічого, вона може вгамувати себе. Ану, як це робиться?

— Молодець,— у кінці тренування похвалив її Загорний, збагнувши щось своє, тільки йому відоме.— Молодець.

Такою енергійною і сердито-діяльною Майола Саможук уже давно не була. Вдома накинулась на брудний посуд. Усе вичистила, вимила, витерла...

— Що це з тобою? — дивувалася мама, коли дівчина всілася в своєму куточку і взялася за свій обов'язковий манікюр.

— Нічого, просто хочу раз у житті показати сусідам, яка чиста може бути комунальна кухня.

Другого ранку на роботі критично глянула на оголошення, вивішені в червоному кутку, й сказала, не звертаючись ні до кого:

— Іноді людям щастить у житті. Пошле їм бог хорошого голову профспілки — і все в них з'являється: і спортивні гуртки, і культпоходи, і молодіжні кафе. А ми, підприємство майбутнього, жодного разу театру колективно не відвідали.

Повернулася і пішла з червоного кутка, до самих дверей супроводжувана знетямленими поглядами подруг. Дивне, щось дуже дивне коїться з Майолою Саможук.

Розділ п'ятий

У сорок першому цеху авіаційного заводу, мабуть, тільки Трохим Горегляд знав Семена Лихобора ще до війни. Змінилися люди, пройшло не одне, а цілих два покоління робітників, оце вже з'явилося третє. І потроху зникала пам'ять про складальника зовсім застарілих, давно знятих з виробництва літаків, а у війну бойового і в долі своїй нещасливого танкіста Семена Лихобора.

Вони не були близькі друзі, просто знали один одного, працювали майже поруч. Але хіба мало є прикладів, коли навіть ледве знайома, не дуже приємна тобі людина після війни, в перший день перемоги видається мало не найближчим другом. Майже так склалися стосунки Лихобора й Горегляда. Ні, майстер не ходив щотижня до госпіталю, він обмежувався двома-трьома відвідинами на рік, але робив так, щоб хтось не часто, але регулярно виявляв увагу до інваліда.

Її треба зовсім небагато, цієї уваги, для того, щоб людина, прикута до ліжка, не відчувала себе самотньою. Привітання на Новий рік, Перше травня, Жовтневі свята. Відвідини делегації робітників у День Перемоги. Інколи якийсь маленький дарунок.

«Хлопці вчора на колективній рибалці були. Дивись, яких окунів наловили, їж на здоров'ячко». Зовсім мало, коли подумати. Але ж якими дорогими для Семена Лихобора ставали оці презенти. Вони давали найдорожче — право жити. Переконували: «Не всі забули мене. Ще працюю я на заводі, пам'ятають там про мене».

Трохим Горегляд розумів це дуже добре. І хоча себе справжнім другом Семена Лихобора ніколи не вважав, мимоволі всю свою увагу зосередив на його синові. Лука викликав у парторга мало не ніжні почуття, і за ним, за життям і роботою його Горегляд стежив дуже ретельно. Він бачив, як невміло, ривками брався за профспілкову роботу молодий токар. Напочатку спробував просто наказати двом розмітникам, студентам-заочникам, випускати стінгазету, і нічого з того не вийшло. Хлопці відмовилися. Лука хотів викликати їх на профспілкові збори, поставити перед людьми, продраїти з пісочком,— Горегляд спинив.

— Пошукай когось іншого,— сказав він.— Оцим хлопцям не в голові твоя газета, знайди їм щось інтересне.

— Ну, вони нічим на світі, крім буги-вуги, не цікавляться. Я їх людьми, громадсько корисним елементом хотів зробити.

— Кажеш, буги-вуги? А ти спробуй по цій лінії піти, запропонуй їм організувати школу танців...

— Отаких, сучасних, божевільних?

— А чому б і ні? По-перше, вони зовсім не всі божевільні. По-друге, молодь їх дуже любить. А по-третє, чим захоплення танцями гірше від захоплення, скажімо, спортом чи рибальством?

— Підозріла якась ця штукенція. Спочатку буги-вуги, потім випивка. А тоді...

— А ти зроби так, щоб школа не десь у підпіллі, а в клубі працювала. Щоб прилюдні змагання з танців були. Розумієш, керівник гнучким має бути, не примушувати людину виконувати неприємну для неї роботу, а, навпаки, доручати саме те, до чого душа тягнеться.

— Наприклад, до горілки,— пожартував Лука.— Якийсь ви дивний парторг. Надто гнучкий, як на мій погляд.

— Ну, це вже залежить... Розумієш, є речі, в яких відступати не можна ні на крок. Це питання нашої ідеології, нашої віри в комунізм, виконання наших планів. Тут я був і завжди буду безпощадний. Але є питання зовсім інші, особисті. Що поганого в тому, коли ти знайдеш для людини роботу до вподоби? Саме ти фантазію виявити мусиш. Не хочеш школу танців — організуй фонотеку,— вони записами музики теж захоплюються.

— Знову ж таки буги-вуги, шейки і самби.

— Не тільки. У них там усяка музика є. От попробуй, напиши афішу: «Товариші Кравченко і Громов запрошують любителів музики послухати найкращі їхні музичні записи». Не треба, щоб там дуже багато люду збиралося. Навіть коли десять чоловік прийде — і то добре. А Кравченко і Громов можуть змінитися...

— Проклянуть буги-вуги й перейдуть на Бетховена та Лисенка?

— Ні, я не про те. Вони відчують відповідальність артиста, який виступає зі своїм художнім твором.

— Якийсь ви надто сучасний парторг. Парторг модерн. Ви мене, як того першокласника, виховуєте.

— А втім, не дуже вдало,— засміявся Горегляд.— Учора лекція про міжнародне становище зірвалася?

— Зірвалася. Ніхто не прийшов, чорт би їх забрав.

— А чому? Тема ж інтересна.

— Тепер я вже знаю,— скривився Лука.— Лектор рік тому в тринадцятому цеху лекцію читав. Люди мало не поснули.

— У людей пам'ять довга. Вони ніколи нічого не забувають. Цьому лекторові доведеться он як готуватися, щоб на його лекції люди знову пішли.

— Не знав же я цього.

— Ми з тобою все мусимо знати й нічого не забувати. А не знаєш — спитай товаришів. Хтось неодмінно порадить...— І зовсім несподівано запитав: — Батько як там поживає?

— Коли в його становищі можна поживати добре, то саме добре. Як ви гадаєте, туди піонерів варто водити?

— Хто це придумав?

— Та-а-а... Одна дівчина. Піонервожата.

— Яка дівчина? Твоя?

— Моя? — щиро здивувався Лука, так не підходили до Майоли Саможук слова «моя дівчина».— Ні, не моя. З мене годі. Ситий.

— Чим?

— Це складне питання. Всім ситий. То як же з піонерами?

— Піонерів водити туди можна,— твердо сказав Горегляд,— тільки не для того, щоб вони там жаль виявляли, рюмсали, палати прибирали чи безруких інвалідів годували з ложечки, а інакше...

— Розумію.— Лука раптом усе збагнув.— Це мають бути зустрічі з героями Вітчизняної війни. При всіх орденах і медалях...

— Правильно,— сказав Горегляд,— будуть з тебе люди.

Вони сиділи на лавочці біля входу в цех. Сонце сяяло над ними, дістаючись зеніту. Високі тополі тихо шаруділи сріблястим. завжди чомусь сухим листям.

— Красива річ земля,— сказав Горегляд.

— Не завжди,— думаючи про Оксану, відповів Лука.

Додому того дня він повернувся пізно. Чомусь не хотілося залишатися самому в чотирьох стінах своєї до блиску надраєної кімнати. Дивно, як може вона змінюватися залежно від настрою, то сонцесяйна, коли надворі періщить злива, то похмура, як темний льох, коли у вікні повно сонця.

Згадка про Оксану навела його на думку піти після роботи на Дніпро, відчути свіжість зеленкуватої води, побачити, як на піщаній мілині, в прозорій воді, наче малесенькі літаки, носяться ідеально обтічні червонопері рибки.

Спочатку хотів зібрати компанію, запросити Бориса Лавочку й Веньку Назарова, але їх обох удома чекали тисячі невідкладних

справ, довелося їхати самому. А це було зовсім не так весело, як хотілося. Правда, випадкові знайомі знайшлися відразу — дві дівчини з харчового комбінату, обидві невисокі, міцні, ніби рожевобілі булочки, з повними короткими ніжками. Веселі й привітні, сміються радісно й заливчасто від найменшого жарту. З ними хороше й просто... Ні про що не треба думати... Одна побігла по морозиво...

— Тобі хто подобається — я чи Люська? — спитала друга.

— І ти, і Люська,— весело засміявся Лука.

— Ні, так недобре! Одна має подобатися.

Вернулася Люська, привела з собою двох знайомих матросів. Гарні хлопці, нічого не скажеш.

— Щасливо вам! — вдягаючись, гукнув Лука.

— Не йди! — закричала Люська.— З тобою так весело!

— Ні, мені пора.

Метро блискавично перенесло його через Київ, але додому він пішов не зразу. В душі ще зберігся відголос ясного, як срібний дзвіночок, Люсьчиного сміху.

Зайшов у Парк культури й відпочинку. Тут уже знайомих багато, є з ким словом перекинутися. Що ж це він, так і ходитиме всі вечори самотній? Он пішла дівчина з дев'ятого цеху,— хлопець обняв її за плечі, ніби зовсім заховав під пахву, надійно, безпечно. Він теж міг би знайти собі подругу, тільки й думати про це не хочеться. Невже навіки отруїла душу Оксана?

Гаразд, не будемо про неї думати. Що зроблено, те зроблено. Назад, як відомо, тільки раки повзають. І годі вештатися по пляжах та парках, марш додому.

Лука відкрив двері. Помив руки, чиркнув сірником у кухні, ясним полум'ям засвітилася вибаглива, синіми променями оздоблена коронка газової плитки. Поставив на неї чайник, зайшов до кімнати і спинився стривожений. Щось тут змінилося за час його відсутності. Що саме, визначити неможливо, але змінилося.

Хтось у нього був. Ні, не вкрадено й не зачеплено нічого, все лишилося на своїх місцях. Ніякий криміналіст, мабуть, не знайшов би ані найменшого сліду. І все-таки сюди заходили, і Лука Лихобор знає хто.

Стоїть у повітрі ледь відчутний, але для хлопця з-поміж сотень запахів єдиний — Оксанині духи. Вона сама купувала й змішувала їх, як художник фарби, створюючи оригінальний аромат, ледь пройнятий пахощами осіннього листя.

Звідкіля цей запах? Що це, химерна гра уяви й спогадів, викликана веселим сміхом Люськи, виглядом засмаглих молодих тіл на пляжі, чи й справді була тут Оксана?

Для неї це зовсім просто. Адже давно вже Лука подарував їй плаский ключик. Тільки чого їй сюди приходити?

Ну, коли б лишила якийсь слід, подала знак, написала записку чи, вже зовсім сентиментально, як у романах минулого сторіччя, поставила рожеву троянду в глиняний зелено-блакитний межигір-

ський глечик на столі. А то ж нічого, ніякого сліду! Він не вигадує, не фантазує? Ні, запах чути, помилитися Лука не може.

Що ж вона тут робила?

Мабуть, відкрила двері, зазирнула до кухні. Луці червоніти не доводиться — там чисто, як на крейсері. Потім перейшла до кімнати, мить посиділа на тахті... А може, навіть і не мить... Потім підвелася й пішла, обережно причинивши за собою двері...

Чого ж вона навідувалась? Може, хотіла поговорити? Ні, розпис його дня Оксана знає досконало.

Образ жінки, яка може прийти в порожню кімнату просто так, посидіти й подумати, мимоволі навіяв смуток. Якось не в'язався він з енергійним, владним характером Оксани.

Все це він, напевне, вигадав. Годі ворожити, треба спати, і до того ж спати міцно, без думок та переживань. Лука так і зробив. Ліг, але заснув не зразу. По кімнаті все плив ледь відчутний, трохи млосний дух, і вже не можна було розібрати — видіння це чи реальність, сон чи дійсність, аж доки все не вкрилося темною запоною сонного небуття.

Вранці він прокинувся мало не зі сходом сонця, свіжий і радісний, згадав учорашній вечір, оглянув кімнату так, наче в ній могло з'явитися щось несподіване, цікаве, може, навіть небезпечне. Вигадав він чи й справді була тут Оксана?

Зараз уже не визначиш — вікно цілу ніч відкрите навстіж, на чотирнадцятому поверсі завжди вітер, де вже там втриматися тому ніжному, ледь відчутному запаху.

А може, це було прощання? Можливо, переводять кудись Оксаниного чоловіка, і вона зайшла просто поглянути востаннє на своє не таке вже й далеке минуле?

Вигадав ти геть усе. Годі вагань і тривог! Давай на завод, ще поснідати треба перед зміною.

В цеху Венька Назаров, фрезерувальник, прибивав до стенда величезного плаката. Лука не сподівався, що Назаров погодиться малювати хід соцзмагання за кожен тиждень. А коли повів з ним цю розмову, Венька погодився, і навіть дуже охоче. В його душі жив художник, сором'язливий і невизнаний. До підсумків соцзмагання він ставився досить спокійно, ні першим, ні серед відсталих він не буде, це для інших хлопців ота гучна слава... Але плакати з іменами передовиків, прикрашені силуетами Києва й Кремля, а заодно і якимись фантастичними літаками майбутнього, вабили його над усе.

Дивлячись на першу роботу художника, Лука не зразу збагнув, у чому річ. Надто незвичайний був плакат, хоч заперечити щось неможливо. Потім глянув униз, побачив приписане маленькими літерами: «Малював В. Назаров». І зрозумів: гласність підсумків соцзмагання передано в надійні руки. Правда, треба стежити, щоб Венька не дав повного розвою своїй творчій фантазії — втне малюнок усьому цехові на сміх. Але скоро Лука побачив, що побоювання ці даремні. Ніхто не глузував з Веньчиних схем. Надто вони не схожі на звичайні оголошення. Та, може, саме це й добре. На

всякий випадок попросимо товариша Назарова не викидати старі плакати, а складати у цехкомі. Колись можна буде їх показати — дивіться, мовляв, товариші, як ми працювали цілий рік.

Того ранку Венька був похмурий, як чорна хмара. Критично дивився на своє творіння, і губи його сумно кривилися. Забив останнього гвіздка молотком так, наче мав одним ударом увігнати в землю отруйну гадюку. Зліз з драбинки, глянув і скривився ще дужче.

На плакаті високо, в лівому кутку, намальований сріблястий літак. На перший погляд карикатурний витвір украй невправного художника. Але зразу ж за цим почуттям появлялося інше — ти побачив щось зовсім нове, незвідане, цей образ вихоплений з мрії...

Літак летів до сонця, дуже червоного, з великими золотими променями. Внизу, під променями, імена передовиків соцзмагання.

Плакат звичайнісінький, а от пройти повз нього, не спинившись, неможливо. Поєднання невправності художника і сміливості його мрії справляло різне враження,— хто усміхався, хто кепкував, хто замислювався на мить. Але байдужим не зоставався ніхто.

— Знову не вийшло,— сказав він сам собі.— Але вийде. Не буду я Веніамін Назаров — вийде.

— Що вийде? — обережно запитав Лука.

— Літак. Ну, як тобі плакат? Нікчемний?

— Чого це ти раптом так самокритикуєшся?

— Від злості. Ну, скажи чесно — нікчемний?

— Ні, все правильно. Плакат і мусить бути плакатом, а не картиною Ренуара.

— Чому саме Ренуара?

— Бо я його, цього художника, дуже люблю.

— Антипатріот нещасний,— буркнув Венька крізь зуби.— Не міг уподобати нашого радянського митця.

— Я й наших люблю — Яблонську, Григор'єва, Глущенка. Не розумію, чого ти злостишся?

— Оце що таке? — ткнув Венька пальцем у верхній лівий куток.

— Літак твій смішний. Але є в ньому щось привабливе, незвичність думки... Правду сказати, я такого ніколи не бачив. Але загального враження він не псує.

— «Не псує», «не бачив»,— передражнив Венька.— Літак мені, проклятий, щоночі сниться, ну такий красивий, просто дух захоплює. Намагаюся запам'ятати і, здається, все до останньої рисочки в ньому уявляю. А берусь малювати — чуперадло якесь виходить. І все-таки я його намалюю. Не я буду — намалюю. Тоді не будете сміятися...

— І тепер ніхто не сміється.

— Неправда, іронізуєте. Я б сам реготав, коли б отаку чортівню угледів. Ну, гаразд, через тиждень ще раз спробую. І де ти взявся з цим профспілковим дорученням...

— Можеш відмовитись, коли тобі не хочеться.

— «Можеш відмовитись»,— передражнив Венька.— Тепер уже ні. Раніше треба було думати.

І відійшов, украй невдоволений головою цехкому, сам собою і цілим світом.

Лука глянув йому вслід, усміхнувся і подався на своє місце.

Чудесна це, слухняна і точна до мікронів машина — токарно-гвинторізний верстат ІК-62. Колись, ще до війни, народився він на світ під назвою-лозунгом «Догнати і перегнати». Скорочено ДІП. Наздоганяти малося найбільш розвинені капіталістичні країни. І коли це вдалося зробити (а зараз того вже на світі ніхто не заперечує), то скромний ДІП відіграв тут досить важливу роль. Чого тільки не робив він, трудяга, на своєму віку. Точив вали першого мотора на Сталінградському тракторному і вали потужних турбін, мільйони снарядів під час війни і найточніші, унікальні, мало не мікроскопічні деталі першого супутника в п'ятдесят шостому. Війну виграли не тільки гарматами чи танками, але й завдяки оцьому безвідмовному, як трилінійна гвинтівка, токарно-гвинторізному верстату.

Змінився він за роки п'ятирічок. Їм дав багато, але не менше, мабуть, дали й вони йому. Став точніший, потужніший, побільшало поле його застосування. Але в суті своїй усе-таки лишився тим самим перевіреним ДІПом, який виконує державні плани і виграє війни.

Лихобор підійшов до верстата, як підходять до давнього друга. В сорок першому цеху святий закон для кожного робітника: в кінці зміни залишати верстат вичищеним, змащеним. Ну, здрастуй, друже!

Заготовки вже лежать на металевому стелажі. Біля них — креслення. Багато рук і верстатів залишають свій слід на оцьому шматку міцного й легкого дюралю, перш ніж стане він частиною замка шасі літака. Пройде цей дюраль обточку, відчує гострі фрези, заблищить під дотиком шліфувальних каменів, а може, навіть алмазним пилом доведуть його до цілковитої точності.

В кожній брилі каменя затаїлися тисячі й тисячі скульптур, треба тільки забрати все зайве, і на світ з'явиться роденівський «Титан» чи Праксителева «Афродіта». Деталь літака створюється так само — від заготовки відсікають усе зайве. Правда, у робітника точні і перевірені креслення, де розписано мало не кожен рух. А скульптор працює, як підказує йому творча уява. Однак успіху досягають вони обидва тільки тоді, коли бездоганні у виконанні своїх задумів.

— Доброго ранку! — почулося від сусіднього верстата.

Це Борис Лавочка, давній знайомий, на сусідньому токарному працює. Разом в інтернаті вчилися, приятелі. Колись, можна сказати, навіть нерозлийвода були. Тільки Лавочка значно старший за Лихобора, зразу після армії одружився, діти появилися. Якось потьмяніла з того часу дружба. Борисова дружина, висока, огрядна Степанида Трохимівна, з ніжно-рожевим обличчям і до блиску

чорними, на прямий проділ розчесаними косами, постаралася, щоб не дуже стрічалися друзі холостяцьких днів.

— Підсумки соцзмагання бачив? — гукнув Лавочка, бо за шумом верстатів його б не почули.

Лука згадав дивовижний літак і всміхнувся.

— Недаремно всміхаєшся. В кінці кварталу не інакше, як на Дошку пошани твого портрета повісять,— докинув Лавочка.

Зміна вже працювала повним ходом. Перший дотик блискучого, алмазним кругом заточеного різця до дюралевої заготовки — аж скрипнув метал. Нічого берегтися, бери повну глибину стружки. Мотор потужний, різець витримає, руки досвідчені. Відчувай себе не токарем, а древнім скульптором, коли хочеш...

Чекай, хто недавно говорив про алмази? Ага, дівчина в госпіталі. Гарне дівчисько. Думка прийшла і зникла без сліду. Вся увага — на роботу.

Десь, мабуть, через годину від сусіднього верстата почулося:

— Луко, йди сюди на хвилинку. Дивись, яка красота...

Лука підійшов до Лавочки, глянув і не зразу збагнув, чим хвалиться токар. Перед очима, затиснута кулачками патрона, крутилася зовсім не знайома деталь. Пузата й округла, вона скидалася чи то на келих, чи на стародавню амфору.

— Що воно таке? — здивувався Лихобор.

— Дзига,— гордо відповів Лавочка.— Дивись як здорово.

Узяв ключа, відпустив кулачки, вийняв легку дюралеву дзигу. Мить почаклував біля неї. Потім поставив на стелаж, крутнув,— тонко співаючи, дзига стала як балерина на пуантах.

— Правда, здорово? Уявляєш, яка це Юркові буде радість?

— Уявляю,— непевно відповів Лука.— Уявляю.

Він добре знав трилітнього Юрка, мабуть, ніколи в житті не доводилося стрічати такої веселої й забавної дитини. Юрко ладен сміятися з якого завгодно приводу, так радісно живеться йому на світі, і сміх дзвенить ясно й високо.

Лука вплів веселий сміх хлопчика в мелодійний спів дзиги і мимоволі усміхнувся. Потім усмішка зійшла з його обличчя, гострішими стали вилиці на сухому обличчі.

— У мене до тебе прохання, Борисе,— не зразу знаходячи слова, сказав він.— У робочий час забудь про всякі дзиги...

Лавочка глянув украй здивовано. Повне обличчя його з дбайливо підстриженими чорними вусиками скривилося.

— Чи ти з розумом?.. Хіба я плану не виконую чи я прогульник?

— Ні, і план виконуєш, і не прогульник.

— Це ж не кудись там на базар, а для Юрка!

— Розумію. І саме тому прошу, а не доповідаю майстрові. Авіазавод існує не для того, щоб на ньому іграшки виготовляти.

— Слухай, Луко, ти не зсунувся з глузду?

— Ні. І прошу запам'ятати мої слова.

— Ні, в тебе не всі дома. Так роблять...

— Хто?

— Ну, роботяги в цеху. Ти не знаєш чи просто прикидаєшся нетямущим? Чи це в тебе стався перебір свідомості? Не турбуйся, мине...

— Ні, не мине,— сказав Лука, і великі губи його стулилися міцно й твердо.— Не мине. Ти правду сказав: у нас цех, де можна робити всяку всячину, а не тільки деталі літака. Правда й те, що деякі робітники крутять державні верстати не для плану, а для себе... Про це ще доведеться подумати. А коли не хочеш, щоб ми з тобою посварилися, покинь оці іграшки.

— Це ж для Юрка! — крикнув Борис Лавочка.

В грудях його з'явилося почуття, що друг не виправдав найкращих сподівань, виявився нечулим, байдужим, більше того, зрадив дружбу... І щоб переконати Луку, примусити його отямитися, він ще раз повторив:

— Зрозумій ти, для Юрка.

— Розумію.— Тон Лихобора залишився твердим.— Після роботи купимо йому в крамниці найкращу дзигу. З присвистом!

— Де таку знайдеш? — На обличчі Бориса відбилася зневага до всіх іграшок на світі.— Послухай, як вона співає.

І знову маленька балерина стала на стелажі, розпустивши своє блискуче платтячко. І хоча в гаморі цеху нічого не можна було почути, на обличчі Лавочки грала усмішка.

— І все-таки припини,— повторив уперто Лука Лихобор, самого себе переконуючи.

— Іди ти знаєш куди,— розсердився Лавочка, і чорні вусики його раптом настовбурчилися войовничо й грізно.— Ніколи мені з тобою базікати. План виконувати треба.

Обережно спинив дзигу, яка, витончена й граціозна, ще крутилася на своїй гострій ніжці, загорнув у газету, поклав до шухляди.

На обличчі його застиг вираз глибокого розчарування, бо він пережив дуже неприємну хвилину — узнав, що для Луки Лихобора радість Юрка, його веселий кришталевий сміх не найголовніше на світі!

«Піжон чортів,— думав Лавочка.— Головою цехкому його обрали, то вже й зазнався, нотації читає. От підожди, будуть перевибори, я тебе тричі найжирнішим олівцем викреслю, ще й хлопців підмовлю... Ти профспілка, мусиш захищати інтереси робочого класу, а не мораль читати... Перебір свідомості стався... А це справа найсвятіша, бо для Юрка, розумієш ти, для Юрка...»

І, згадавши про сина, Борис Лавочка несамохіть розцвів ясною посмішкою. Він ладен вийти й стати перед судом яких завгодно зборів. Тільки-но скаже: «Я це зробив для Юрка»,— і всі обличчя заясніють посмішками, бо в кожного є свій Юрко, звичайно, не такий веселий і чарівний, як Борисів, але все-таки Юрко. І зразу безглуздими стануть усі розмови Луки Лихобора.

І хоча десь у глибині душі Лавочка розумів, що на авіазаводі витрачати робочий час на виготовлення дзиг не дуже почесно,— ні тривоги, ні хвилювання цей випадок у нього не викликав.

«Звичайно, Лука в начальство пнеться,— думав токар.— Але він не падлюка і зла мені не вчинить. Зараз ми за справжню роботу візьмемося, дим з того плану піде...»

Знову уявив, як заливчасто сміятиметься Юрко, почувши спів дзиги, і на серці йому потепліло. Глянув у бік Луки,— той схилився над супортом, стружка в'ється з-під різця. Чекай, чекай, матимеш сам дітей, тоді й Бориса Лавочку, і батьківські почуття його зрозумієш. А поки не можеш відчути любові до власної дитини, мовчи та диш...

А Лука працював несамовито, намагаючись затамувати суперечливі почуття. Щось він зробив не так, якийсь крок вийшов невірний. Може, треба зібрати цеховий комітет, розповісти про кляту дзигу...

Всі члени цехкому зразу уявлять гарненьке й лукаве личко Юрка, напевне, усміхнуться, і ні в кого язик не повернеться засудити токаря Бориса Лавочку, хоча він того цілком заслужив. А це ж не його особиста — державна справа.

Он бач, який ти став зарозумілий, міркував Лука. А теж звичайнісінький токар, якого наступного року, може, й до цехкому не оберуть. Завалять таємним голосуванням, і все.

На одну мить постав себе на місце Бориса. Уяви себе батьком такого хлопчика, як Юрко...

Лука уявив і аж очі примружив від задоволення. Та він для хлопця не те що дзигу, а цілі літаки виробляв би... Годі мріяти, не буде в нього ніколи в житті такого щастя. Не схотіла Оксана перебратися в затишну кімнату Луки Лихобора.

Між іншим, щоб збудувати її, ти і в Лавочки сто карбованців позичав. Борис дав не вагаючись. Червоніти, згадуючи цей випадок, не доводиться,— гроші ті він віддав, ще й півлітра поставив. То що ж виходить, Борис тебе виручив, а ти його на цехові збори хочеш потягти?

Дурниця, звичайно. Поговорив з ним, і хай товариш Лавочка не забуває. І все, годі з такої дрібниці цілу проблему робити.

В час перерви, для заспокоєння совісті й ствердження власних позицій, підійшов до Лавочки і серйозно сказав:

— Май на увазі, я тебе попередив.

— Добре, добре,— засміявся токар, ясно розуміючи це як відгомін минулої грози.

Прийшла секретарка начальника, на нараду запрошує. Колись був трикутник — адміністрація, партбюро, профспілка. Тепер комсорг додався: майже весь цех молодіжний.

— Добридень,— привітався Лука, заходячи до кабінету.

— Здрастуй, сідай,— не відриваючись від телефонної трубки, проказав Сава Гостєв, начальник цеху.

Коли Лихобор ще хлопчиськом прийшов у цех, Гостєв був уже майстром дільниці. Тому й лишилися між ними такі стосунки: Гостєв до Луки на «ти», а той — «ви». Трохим Горегляд біля столу сидить, газету переглядає. Валентин Несвятий — секретар цехового комсомолу — біля стіни з таким виглядом, ніби саме він і є

найбільша в світі сила, гори може перевернути, не те що Братську ГЕС чи Північно-Кримський канал збудувати.

— Зробимо,— комусь пообіцяв начальник і поклав трубку. Кілька десятків кнопок, мікрофон і гучномовець на апараті,— коли захочете, на весь цех звідси промову виголосить.

— Ну що ж, товариші, наближалася, наближалася до нас ця подія і все-таки підійшла впритул. Навесні завод перейде на серійний випуск нових літаків. Це буде принципово інша машина. Та була з турбореактивними двигунами й гвинтами-пропелерами, а ця матиме тільки реактивні двигуни. Перші екземпляри нам заплановано випустити в травні, отже, час на підготовку ще є. Землетрус буде сильний, весь завод струсне. Але, я гадаю, ми вистоїмо і завдання уряду виконаємо. З семисот деталей, які зараз випускає наш цех, п'ятсот двадцять будуть нові. Технологи вже ведуть розробку всіх операцій і процесів. Але нам з вами треба до цього переходу підготувати колектив цеху, інакше з завданням не впораємося. Літак теж пасажирський, в усіх газетах про нього писатимуть, секретів тут немає,— вельми знамениті ми з вами станемо, товариші.

Пожартував, але ніхто з присутніх не всміхнувся, така величезна й складна намічалась робота.

«Здається, зовсім недавно, лише вісім років тому,— думав Лука Лихобор,— запустили у виробництво ОК-24. І всім він здавався найвищим досягненням, мало не дивом техніки,— швидкий, підйомний, зручний для управління, зльоту й посадки, спеціальних аеродромів не вимагає, де хочеш приземлиться. Рік, два, а може, й три всі захоплювалися ним. А потім почувся перший, ще несміливий голос: швидкість недостатня. Потім другий: непогано, коли б вище міг піднятися. Далі більше: пасажирів малувато бере. Льотчики, яким спершу все здавалося досконалим, виявили десятки невдалих дрібниць, тільки їм відомих і помітних. Конструктор теж знайшов силу-силенну вад, яких раніше чомусь не помічав... Отак за кілька років і постарів літак.

Невідпорно відбувається процес морального старіння кожного механізму. Здається, начебто на ньому ще можна довго працювати, такий він бездоганний. Але мрія підказує досконалішу конструкцію, і вже літак викликає внутрішнє, спочатку приховане, а потім уголос висловлене невдоволення. Все ще крутиться, все працює, а застарів.

Щось подібне відбувається і з людьми. Вони приходять у техніку, літературу, мистецтво, кожен приносить свою ідею, тему чи образ, і зразу всі це помічають. Та коли це не справжній талант, здатний творити багато образів чи конструкцій, завжди нових, вражаючих, то про такого письменника чи інженера згадують в історіях або дисертаціях. Але це вже тільки спогад про колишню зброю, а не сама зброя».

Уривки таких думок заходили в голову Луки Лихобора і зникали, поки говорив начальник цеху. І думалося про тисячі випущених заводом літаків. Ще довгі роки літатимуть вони на різних

широтах від полюса до екватора, надійні й безвідмовні, але вже приречені, застарілі. І пілоти мріятимуть пересісти на нову машину, щоб відчути себе володарями найновішої техніки.

— Ось, товариші, план переходу на нове виробництво. Ми його уявляємо приблизно так: випускаємо старі ОК-24 і паралельно випуск першого ОК-42. Далі зменшення плану випуску старих літаків і збільшення випуску нових, аж до повної заміни. Щоб здійснити його, треба виконати подвійну роботу. Нагромадити запас деталей для старої моделі і створити такий же, коли не більший, запас нової. Тільки тоді перехід відбудеться без ривка, без паузи у виробництві. Дивіться, як воно все сплановане... Дивіться і критикуйте. Чесно кажучи, нелегка дорога перед нами стелеться...

Вони проглянули довжелезні колонки цифр і найменувань. Для кожної деталі інженери вже розробляють технологічні процеси. І мимоволі подумалося: якою розумною і неймовірно складною працею багатьох тисяч людей створюється такий зовні простий літак.

— На папері все добре, організовано й продумано,— трохи насмішкувато сказав Валентин Несвятий, цеховий комсомол.— На практиці буде значно складніше.

— І це від нас з вами залежить,— відповів Гостєв,— від нашої організованості й ініціативи.

— Згодом, коли план стане зовсім конкретний, на загальні цехові збори винесемо його,— сказав Лихобор.— Треба, щоб люди бачили перспективу...

— А перед тим по всіх дільницях комуністи проведуть бесіди,— додав Горегляд.

— Саме про це я й хотів попросити,— вів далі начальник.— Технологію буде розроблено, але треба підготувати до такого ривка весь колектив. Кілька місяців доведеться тягти майже подвійне навантаження.

Це вони розуміли дуже добре. Наближається іспит їхнього вміння керувати не технікою, не верстатами, а колективом людей, де в кожного свій характер, свої бажання й уподобання, навіть свої примхи.

— У нас ще є трохи часу,— сказав Лихобор.— Чесно кажучи, справа ця для мене зовсім нова, і хочеться трохи подумати, поміркувати, як за неї взятися... У вас немає моделі? Добре було б виставити її в цеху, щоб усі бачили...

— Правильно,— схвалив Горегляд і так глянув на Лихобора, ніби узнав про нього щось несподівано приємне.— Це ти, Луко, в яблучко поцілив.

— Ну, не знаю, чи має воно таке велике значення,— сказав Валентин Несвятий, йому було неприємно, що не він перший подумав про модель.— Але зробити таку виставку неодмінно треба.

Оце коротке змагання поглядів, думок і самолюбства не уникло уваги Гостєва. Сидів він біля свого новітнього телефонного апарата, ще не старий, років за сорок, волосся чорне, блискуче, заче-

сане назад. Обличчя міцне й засмагле, рот повний великих і, видно, гострих жовтуватих зубів, чоло високе, нерівне — все хоче знати, всім керувати в своєму цеху...

— Моделі ще немає,— сказав він.— Але малюнок є, дивіться.

Витяг із шухляди і поклав на блискучий, плексигласом укритий стіл невеликий аркуш паперу з фотографією срібного літака...

Нічого не скажеш, напевне, гарна машина. Пройшла важкий шлях випробувань, аж доки державна комісія ухвалила запустити її в серійне виробництво. Лука подумав про відповідальність людей, що вирішують долю мільярдів карбованців, планують роботу сотень тисяч робітників, і аж наїжився. Не хотілося б опинитися йому на їхньому місці... А може, навпаки, хотілося б? Так, навіть дуже хотілося б!

Смішні в тебе думки, Лихобор. Ти навіть не інженер, ти звичайнісінький токар і виконуватимеш план. Правда, без тебе план цей мертвий... Отже, дивлячись на нову модель літака, перебирай і на себе високу відповідальність...

І водночас невідомо чому згадався смішний літак Веньки Назарова, намальований на плакаті. А може, в мрії своїй, технічно незграбній і безпомічній, Венька Назаров пішов далі, ніж творці оцього нового, наймодернішого сучасного літака? Навіть рота розкрив, щоб про це заявити, і не наважився, замовк.

— Ти щось хотів сказати? Маєш зауваження?

— Ні, ні. Дуже хороша і, очевидно, сучасна машина.

— Ти чимось незадоволений? — Гострі, близько поставлені очі впилися в обличчя Лихобора.

— Ні, це, мабуть, прекрасний літак.

— Мабуть? У тебе є сумніви?

— Пробачте, я не інженер, а тим паче не генеральний конструктор,— відповів Лука Лихобор.

— Коли ми вперше побачили наш старий ОК-24,— сказав Горегляд,— він нам здавався мало не потворою.

— А мені подобається, дуже подобається,— висловився комсорг,— чудова буде машина. І модель її в цеху треба виставити, агітація має бути наочна.

— Буде модель,— пообіцяв начальник.— Наша з вами справа, товариші, не обговорювати конструкцію, а думати, як втілити її в метал. Конкретні заходи по організації на кожній дільниці прошу продумати. Спасибі. Нараду закінчено...

Лука вийшов з кабінету начальника замислений. І раптом зловив себе на тому, що стоїть перед плакатом Веньки Назарова, дивиться на його смішний аероплан. Саме аероплан. Дивно: слово, з якого починався розвиток авіації в цілому світі, майже зовсім зникло з нашого вжитку...

Глянув і усміхнувся, кепкуючи з самого себе. Господи, де вже цій потворі до красивого, в легкості й динамічності своїй схожого на велику срібну ластівку ОК-42?

Ще раз глянув на плакат, цього разу розчаровано. І що воно за здатність у нього така — бачити і в речах, і в людях свою мрію,

а не реально існуюче. Нічого немає від майбутнього у Веньчиному літаку, просто незріла фантазія самодіяльного художника... А все-таки...

Перерва скінчилася. Мотори зашуміли.

В суботу він, як завжди, пішов до батька. Багато разів приходив сюди і все-таки не міг звикнути до атмосфери тісного житла інвалідів. Над містом квітуче, сонцем виповнене літо, а тут усе похмуре й суворе, навіть усміхнутися чомусь незручно. Хоч самі інваліди не тільки усміхаються, а навіть регочуть охоче й заливчасто, шукають найменшого приводу для сміху, розваги. Оця розбіжність між удаваною веселістю і непоправним вічним горем щоразу найбільше вражала Луку. Він чомусь завжди тривожився, коли інваліди починали реготати, аж тіпались на своїх коротких ліжках, намагався повести серйозну розмову, обірвати сміх. Тут зовсім небагато оцих знедолених війною героїв... Правда, розповідають, ніби десь недалеко від Ленінграда на Ладозькому, а може й на іншому, озері є дивної краси острів, де дібрано їх з усього Радянського Союзу більше десяти тисяч... Живуть вони там, кожен сам собі давши присягу не озиватися ні до друзів, ні до рідних, нікому більше не бажаючи завдавати болю. І з плином часу вимирають потроху безіменні вічні герої, все далі й далі відходить од нас війна. Героїзм цих людей у бою тільки спалахнув, а розгорівся високим полум'ям пізніше, бо кинутись на танк з гранатами, затулити грудьми амбразуру чи підвестися на повен зріст під вогнем кулеметів і повести за собою роту, напевне, легше, ніж прожити оці десятиліття.

Лука зайшов до кімнати, де, як завжди, незважаючи на розчинене вікно, густо пахло дезинфекцією і потом, глянув на батька, на повне його обличчя, заросле сивими короткими щетинками. І зразу відчув радісну зміну настрою всієї палати.

— Дивись, який корпус для нас збудували,— сказав Лихобор, навіть не привітавшись.— До Нового року будемо переселятися.

На стіні, так, щоб кожному було видно, висів чималий плакат. Високий будинок з широкими, повними сонця вікнами поставав перед очима як казковий прозорий палац.

— Молодець наш головлікар,— вів далі батько,— в кожну палату такого плаката повісив. Ти розумієш, наскільки легше жити, знаючи, що про нас думають, піклуються! Таке чудо нам збудували! Ти розумієш — чудо!

— Розумію,— глухо сказав Лука, горло йому ніби щось здавило.

— Що з тобою? Ти не радієш? Не віриш?

— Ні, чому ж, вірю. Палац і справді чудовий.

— І все там буде,— озвався льотчик,— і автоматичні ліжка на колесах з кнопковим управлінням,— то байдуже, що рук немає, підборіддям натиснути кнопку можна... І ліфти спеціальні... Тут, доки під сосни тебе винесуть, усі жданики поїси. А там механізація, цілих два гектари парку...

— Ну, може, не до Нового року,— сказав моряк.— Припускаю, ще на місяць-два може затриматися, але то вже не проблема. Палата — на двох інвалідів. І це правильно, бо вчотирьох тісно, а самому сказитися від нудьги можна. Кожен напарника може вибрати. А з часом поміняються, коли репертуар спогадів вичерпається...

— Це здорово,— ствердив Лука, невідривно дивлячись на плакат,— здорово.

— Дивись, які пандуси, похилі переїзди з поверху на поверх. Можна буде до кого хочеш у гості поїхати. Ти розумієш, наскільки легшим і цікавішим стане життя? — не вгавав льотчик.

— Розумію,— пробурмотів Лука. От уже, здається, до всього звик він у цьому госпіталі, а все одно не може бути спокійним, коли люди знаходять радість у самісінькій глибині вічного горя.

— Новосілля зробимо на найвищому рівні,— розважливо мовив Лихобор.— Прийдеш і дівчину обов'язково з собою приведеш. Хочу нарешті побачити твою обраницю.

— Немає в мене дівчини,— байдуже відповів Лука.— От чого нема, того нема.

— Немає? — здивувався батько.— Двадцять вісім років — і немає дівчини? Ти хто — монах, ханжа чи, може, хворий...

— Ні, я здоровий,— відповів Лука. І раптом цілком недоречно згадав Оксану, свою кімнату, широку тахту, де зачаївся дух її пахощів...

— То чому ж немає дівчини? — наполягав батько.

— Була... Не зійшлися характерами.

— Покинула? Гарбуза тобі піднесла?

— Не треба про це, батьку,— попросив Лука.

— Ага, вона була заміжня,— догадався старий.

— Так,— низько опустив голову молодий Лихобор. Вести цю розмову гірше, ніж повіситися. А як змінити її — невідомо.

— І не схотіла за тебе віддатися, сім'ю свою покинути?

— Так,— погодився парубок, дивуючись, як це батько не розумом, а якимсь інстинктом угадав правду.

— Ну, нічого,— змилостивився старий Лихобор.— Її забудь і шукай іншу. Своїх онуків побачити хочу.

— Цього не обіцяю в найближчому часі,— вже осмілів Лука.

— Ні, обов'язково мусять ходити по землі малесенькі Лихобори,— стояв на своєму батько.— І чим більше, тим краще.

— Чим більше, тим краще,— повторив Лука.

— А ти, виявляється, хитрий. Не все мені розповідаєш.

— Не все,— признався молодий Лихобор.— Виявляється, на світі бувають речі, які навіть батькові розповісти неможливо. Але ти не ображайся. Згодом розкажу.

— Я знаю,— сказав батько. І після того залягла довга, однак легка, необтяжна пауза.

— Як на заводі? — сам змінив тему Семен.

— На нову модель літака будемо переходити.

— Що за літак? Коли це буде? — Батько аж підскочив на своєму ліжку від зацікавлення.— Ти в мене не дуже кмітливий вдався. Така подія, а він мовчить...

— Це правда, не дуже кмітливий,— охоче погодився Лука.— А літак буде такий...

Три години промайнули як одна мить. І Лука аж здивувався, коли санітарка внесла в палату миски з гуляшем...

— Йди звідси,— суворо мовила.— Годувати їх буду.

— Обов'язково наступної суботи фото нового літака мені принеси,— нагадав батько.

— Неодмінно принесу, коли дозволять.

Десь за стінами похмурої палати будували велетенські сонячні палаци, у виробництво запускали нові, не бачені досі машини, молоді люди любили й страждали від кохання. І старий Лихобор почувався причетним до справжнього життя, його часточкою, може, навіть підвалиною, на якій воно стоїть.

Лука попрощався неохоче. Йому завжди була неприємна оця мить розставання, коли гаснуть батькові очі, пойняті прозорою, але ясно помітною тінню туги, щоденної безпросвітності. Але цього разу прощання виявилося легким і веселим.

— Ти коли йдеш у відпустку? — раптом спитав батько.

— Не піду, гроші взяв. Борги були. За кімнату.

— От і добре. Не люблю я, коли тебе в Києві нема.

Може, вперше за довгі роки Лука Лихобор виходив з сьомого корпусу, не відчуваючи на серці болю. Став на дерев'яний ганок, глянув і здивувався — на лавочці біля різьблених, уже місцями струхлявілих перил сиділа дівчина. Похилилася, лікті поставила на високі коліна, долонями підперла щоки. Дивиться на сосни просто перед себе, немовби приготувалася чекати дуже довго. Придивився уважніше: Карманьйола сидить біля сьомого корпусу.

— Ти що тут робиш? — весело запитав Лука.

— Тебе чекаю,— просто відповіла дівчина.— Консультація мені потрібна. Ти зв'язаний з цими людьми найближче, це твоя сім'я. Обіцяв мені подумати й відповісти: водити сюди піонерів чи хай не знають вони про таке горе?

Ворухнулися в уяві хлопця коротко підстрижені, вже сивуваті вусики Трохима Горегляда.

— Слухай, Майоло, а тебе цей госпіталь, видно, взяв за серце?

— Скажу тобі чесно — взяв. Виявляється, в нашому житті існує страшна, жорстока несправедливість. А як її виправити і чи можна взагалі виправити — не знаю. От ми з тобою ходимо, молоді, здорові. А вони... В мене колись бабуся була, вмерла років зо три тому, в бога вірила і мене до церкви водила.

— Ти комсомолка?

— Так, комсомолка. Це значення не має, віруючою я все одно не стала. Але якось думалося: може, й справді є бог... А тепер ясно бачу: немає на світі ніякого бога. Бо якби був, то ніколи такої несправедливості не допустив би... Ти не відповів на моє запитання.

— До інвалідів водити піонерів не треба.

Сказав і згадав добром цехового парторга. Легко зараз вести цю розмову. Шкода тільки — не сам він знайшов відповідь, весь час поводиря йому треба.

Майола здивовано глянула на свого супутника. Золоті очі її раптом потемнішали, відбилася в них гнівна, обурена думка.

— Не треба?

— До інвалідів ні. Їх треба привести до героїв Великої Вітчизняної війни, щоб розповіли оці офіцери й солдати про свої подвиги, щоб у серцях піонерів лишився не образ нещасних людей, а воїнів у формі з погонами й усіма орденами, героїв, які порятували всіх, нас з тобою, всю землю. Отак це треба організувати. А інакше чого вони прийдуть? Няням допомагати?..

— Теж не ганебна робота,— сказала Майола. І Лука глянув на неї уважніше.

Він навмисне, нічого не бажаючи прикрашати, говорив точні слова, ніби випробовував, а вони не справили ніякого враження. І тіні відрази чи отого вдаваного міщанського обурення: «Ах, які непристойні слова ви говорите!» — не відбилося на виразному, довгастому, засмаглому личку Майоли.

— Так, це не огидна робота. Але не для піонерів.

— Мабуть, не для піонерів,— погодилася дівчина.— Дивно, як це я сама зразу не здогадалася... Звичайно ж, не до інвалідів, а до героїв війни.

— Я теж не сам здогадався,— щиро признався Лука.— Наш цеховий парторг підказав. Я з ним радився.

— Для чого ти це кажеш? Не хочеш у моїх очах розумнішим здаватися, ніж ти є насправді? — Насмішкувата нотка відчулася в голосі дівчини.

— Не хочу,— спокійно відповів Лука.

Вони повільно простували широкою вулицею. В кінці її будинок, де на чотирнадцятому поверсі міститься його затишна й світла кімната. Лука не запитував, куди вони йдуть. Він повертається додому. А куди прямує Майола — байдуже.

— Ти якийсь дивний,— намагаючись зрозуміти щось своє, тільки для неї важливе, сказала дівчина.

— Ні,— відповів Лука,— не дивний, а цілком нормальний людський індивідуум з більш-менш невпорядкованим життям. Нічого дивного в мені немає.

— Ти щось любиш, чимсь захоплюєшся у житті?

— Люблю? Захоплююсь? Я ж дитбудинківський, дитя війни, мами не знаю... Для захоплень особливих можливостей не було...

— Пробач, будь ласка.

— Ні, я вже звик. І це минувшина, тут усе нормально. Колись у дитбудинку збирав колекцію марок. Потім підріс — покинув. Тепер мені дуже подобаються репродукції картин французьких імпресіоністів. Я їх багато назбирав... Красиво малювали...

Майже цілий квартал вони пройшли мовчки.

— Ну, от ми й дійшли,— сказав Лука.

— Куди?

— До мене. Це мій будинок, я тут живу.

Майола на мить збентежилася, потім сповнилася гніву. Що ж це виходить, вона проводжає цього зарозумілого Лихобора? Чи не забагато честі? Як же поставити його на місце, дати зрозуміти, що це просто випадок, а насправді зовсім не цікавий він Карманьйолі Саможук. Глянула на Луку, на його сухе обличчя з гострими вилицями, ледь запалими щоками й величезним лобом. Ні, зовсім він не зарозумілий. Йому байдуже — дійшов він додому сам чи разом з нею.

— Мені далі,— сказала Майола.— Спасибі за пораду і за компанію. Завтра на Центральному стадіоні великі змагання, я виступаю. Не хочеш подивитись?

— Завтра? От шкода,— щиро мовив Лука,— на завтра ми організували колективний виїзд на Київське море. Юшку будемо варити. Гарно там... Ну, чого ти мені раніше не сказала? Я тобі на ці змагання весь сорок перший цех привів би! У нас багато молоді, спорт люблять. Іншого разу обов'язково мене хоч за тиждень попередь.

Говорив так, ніби дівчина стала часткою його величезного цехового господарства. І це роздратувало Майолу.

— Не знаю, чи ми побачимося...

— Побачимося,— сказав Лука. Але хвалькуватості чи самовпевненості не було в його голосі. Просто він вважав цілком природним, що тепер вони зустрічатимуться в госпіталі.

Дівчина ясно це відчула й образилася. З нею ще ніколи й ніхто так не поводився. Навпаки, вона завжди була оточена увагою, залицянням. Видатні спортсменки не часто бувають красунями. Майола, безперечно, гарна й знаменита. І от маєш...

— Мені далі,— сухо сказала вона.— Бувай здоровий.

— Щасливо,— відгукнувся Лука, не надавши значення зміні тону цієї короткої розмови.

І хоча вже починався суцільний ліс, Майола пішла підкреслено повільно, гуляючи, зовсім забувши про Луку Лихобора. Хай не дуже задається! Дівчині немає до нього ніякого діла.

А Лука зайшов до своєї кімнати і зразу відчув: Оксана знову була тут. Ніщо не змінилося, ніщо не порушене, але стоїть ледь відчутний запах, і помилитися неможливо.

Чого вона навідується, що коїться з нею? І приходить, точно знаючи, що в суботу о четвертій його напевне не буде вдома. Хоче підкреслити: в цей час ти міг би бути зі мною... А може, все інакше. Мабуть, не так легко на серці Оксани Володимирівни Хоменко, дружини полковника і матері дівчиська, яке через рік-два вже стане дівчиною?

Чого ж вона приходила? Спочити, помріяти? Ні до чого хорошого ці відвідини не приведуть. Треба, мабуть, замінити замок у дверях...

Ні, жорстоким він не буде ніколи. Але про Оксану згадуватиме якомога рідше. І оцей слід свіжих, ледь терпких пахощів треба

розвіяти. Підійшов до вікна, широко розчинив його, визирнув на вулицю. Далеко внизу на тротуарі майнуло яскраве платтячко Майоли. Дівчина верталася з лісу,— ступала швидко, енергійно. Чого вона туди ходила? Кінець кінцем яке йому діло? Майола Саможук має право ходити, куди захоче, й гуляти, де завгодно.

Глянув на свою кімнату, поморщився. Порожньо й голо. Треба кілька улюблених репродукцій покласти в рамочку, на стіни повісити. Зараз він їх вибере з альбомів, нічого байдики бити... Оця найкраща — «Танцюристки» Дега. Ну й гарно ж намальовано!

А тим часом Майола добулася додому стомлена й сердита.

— Якась ти роздратована останнім часом,— сказала мама.

— Ні, ти помиляєшся. У мене немає ніяких причин дратуватися. І не вигадуй, будь ласка. Просто завтра змагання, треба вечір провести спокійно.

Сховалася за своєю ширмою. З півгодини полежала. Потім встала, підійшла до книжкової шафи.

— Ти щось шукаєш? — запитав Петро Григорович, батько, відриваючись від свого кульмана.

— У нас немає нічого про французьких імпресіоністів?

— Альбом Ренуара десь був, але я його давно вже не бачив,— відповів батько.— Навіщо тобі?

— Оце-то інтелігентне сімейство,— з серцем мовила Майола.— Доведеться сходити в бібліотеку.

Батько тільки глянув на неї, не відповів нічого.

Розділ шостий

Перед початком зміни Горегляд ступив до Луки, ніяково усміхаючись. Такого виразу на обличчі майстра Лихобор ще не бачив. Здавалося, що Трохим Семенович — може, несамохіть, а може, й навмисне — хоче завдати йому неприємності і вже заздалегідь кається в тому.

Разом з ним до верстата підійшов перевальцем зовсім молодий, років сімнадцяти, хлопець. Глянувши на нього, Лука мало не свиснув від здивування. Навіть серед своїх ровесників новачок був, безперечно, винятковим явищем. Чималий на зріст, не по-юнацькому тілистий, у синій брезентовій курточці з блискучими заклепками і сірих джинсах. Такий одяг носило чимало юнаків у цеху. Власне, це була звичайнісінька робітнича спецівка, вже силою моди, бажанням відрізнитися од інших перенесена в буденне життя. Лука Лихобор теж залюбки носив джинси — зручно й прати не треба часто.

Але хлопець вирізнявся з-поміж інших однолітків розкішним, зовсім світлим волоссям і дивовижною бородою. Чуприною в наш час мало кого здивуєш. Зрештою це справа уподобання й моди. Зачіска юнака скидалася на голівку кульбаби, лице звичайне, по-

молодому задерикувате, з рівним тонким носом і темними очима. В них бажання показати себе цілком незалежним і зверхнім змішувалося з відтінком ніяковості, і від того погляд інколи ставав зухвало-нахабним.

У цьому обличчі, взагалі кажучи, не було б нічого незвичайного, коли б не борода. Саме вона стала гордістю і найголовнішою ознакою юнака. Довга й світла, жовтувато-сіра, зовсім не схожа на ті пишні а-ля Хемінгуей бороди, колись такі модні серед нашої молоді, вона звисала довгим клинцем сантиметрів двадцять п'ять, і здавалося, її неодмінно треба заплести.

Глянувши, Лука мимоволі усміхнувся. Чого хоче від нього Горегляд, навіщо привів сюди оце опудало?

Трохим Семенович мить постояв, явно не знаходячи слова для початку розмови.

Потім сказав:

— Знайомтесь, товаришу Тимченко. Оце і буде ваш інструктор-наставник, Лука Лихобор, один з найкращих токарів нашого цеху. Луко, це твій учень, і я сподіваюся через півроку побачити його самостійним токарем. Звуть його Ферапонт Сергійович Тимченко. А тепер бажаю доброї роботи, навчання. Певен, що ви знайдете спільну мову й подружитесь.

Сказав і поспішив зникнути, не наважувався глянути в очі Луці, ніби зробив йому якусь капость.

— Ну, здрастуй, Ферапонте,— сказав Лука, простягуючи руку.

— Здрастуй, бос.— Юнак подав свою долоню, ніжну, але, безперечно, сильну.— Зараз про мою бороду говорити почнеш?

— Ні, про неї згодом. Англійську мову справді знаєш так добре, що обійтися без неї не можеш?

— Знання чужих мов у наш час — ознака культурної людини і засіб спілкування між країнами,— зверхньо сказав юнак.

— Це в усі часи так було. Ну, а що означає по-англійськи «бос» — ти знаєш?

— Звичайно.

— Перекладі, щоб і я запам'ятав.

У виразі обличчя Луки Лихобора щось стривожило юнака. Але міцна, добре вкорінена певність своєї зверхності не зникла.

— Бос — означає начальник.

— Ні,— спокійно заперечив Лука.

— Можна подумати, ніби ти знаєш...

— Знаю. Ну, юз брейн!

Ферапонт Тимченко здригнувся. Оце сполучення англійських слів «юз брейн» — застосуй, використай свій мозок — він чув не раз. Не так, як він думав, починалося його учнівство. Інструктор у нього веселий, але ніби чимось небезпечний.

— То що ж таке «бос»?

— Чого ти до мене пристав? Це що, англійська мова входить у програму навчання? — раптом озлився Тимченко.

— Просто хочу знати рівень твоєї освіти й розвитку.

— Бос — означає начальник.

— Бос — це зовсім не англійське слово,— сказав Лука.— А до англійської увійшло з французької. Означає воно горб, гуля. Французи горбанів так і звуть — «боссю».

— Де це ти такої премудрості набрався?

— У нас в інтернаті хороша вчителька була, дуже вродлива, і ми колективно в неї закохалися. Хотілося їй щось приємне зробити. От ми й вчили англійську як скажені...

— А навіщо вона тобі, англійська мова?

— От бачиш, сьогодні згодилася. Ну, гаразд, нам зараз справді не до мовних вправ. Я з тебе мушу токаря виховати...

— Можеш за тим не уболівати,— сказав Ферапонт.— Токарем я все одно не буду. А стану я композитором... Складав екзамени до консерваторії і зрізався: твір на двійку написав. Ідіоти, хіба я на письменника вчитися хотів? На біса композиторові твори на вільну тему?

— На письменників не вчаться, письменниками стають,— уточнив Лука.

— Мені байдуже. На композиторів учаться. Ноти і всю музичну премудрість (а вона, між іншим, десь дуже недалеко від математики стоїть) треба знати. Я не просто композитором хочу бути, а конструктором машин, що писатимуть музику. Я подам ідею, мелодію, а вона напише. А токарем ти будеш.

— Чого ж ти сюди прийшов? — Спокій Луки Лихобора можна було порівняти тільки з танковою бронею.

— А сюди я прийшов, щоб мати право в графі «соцстановище» написати слово «робітник». І стаж потрібен. Ясно тобі? Приховувати нічого не збираюсь. Це найкраща політика.

— Ну що ж, Ферапонте, стосунки ми свої з'ясували,— привітно сказав Лука.— Значить, рік у цеху ти все-таки працюватимеш, Ферапонте?

— Так.

— Дуже добре, Ферапонте.

— Чого це ти моє ім'я так часто повторюєш? Не бійся, не забудеш. Такі імена не забуваються.

— Це правда, Ферапонте. Залізний місток. Або, може, залізне море. Гарне ім'я.

— Гарне чи погане — байдуже. Нестандартне, от що важливо. В наш час повної зрівнялівки життя, будинків, одягу, думок стати знаменитими можуть тільки нестандартні люди чи речі.

— Знаменитими в усі часи були тільки нестандартні люди.

Юнак помовчав, долонею неспішно погладив свою тонку шовкову бороду, ніби обсмикував її, хотів привернути увагу до своєї окраси.

Але Лука нічого не помічав.

— Ну, гаразд,— мовив він,— спробуємо зробити з тебе токаря.

— Ага, в повітрі вже з'явилася приваблива ідея перевиховання? Чого це ми всіх так любимо перевиховувати?

— А навіщо тебе перевиховувати? Ти мене і такий влаштову-

єш. Теоретичний курс пройшов? Техніку безпеки, читання креслень і всяку всячину?

— Вісімдесят годин. Оцінки задовільні.

— Виходить, не дуже переривався. Тепер я приступлю до роботи, а ти сідай на оцього дзиглика й дивись. Просто сиди й дивись. Звикни до робочого місця, до верстата, до мене. Обживись у цеху...

— А потім у мені прокинеться робочий ентузіазм і я стану з колосальною силою перевиконувати завдання?

— Ні, цього я не думаю. Щось запитати схочеш — питай.

— Спасибі за милостивий дозвіл.

— Будь ласка. Вважай, що ми познайомилися і перша зміна твоя на авіазаводі почалася. Ти один новенький?

— Ні, нас у сорок перший цех десять чоловік направили.

Лихобор озирнувся.

Справді, всюди є незнайомі обличчя, деякі навіть з бородами. Але такої мички, як у Ферапонта, немає ні в кого. Лука має всі підстави пишатися. Він подумав про це і мимохіть усміхнувся.

— Що це вас розвеселило, товаришу наставник? — зразу відреагував Ферапонт.— Об заклад б'юся, ти думаєш про мою бороду.

— Про твою бороду ще доведеться подумати, але пізніше. А посміхнувся я не того. Просто хороший ти хлопець. Сподобався мені.

— Ну, я для цього найменших зусиль не доклав.

— Може, навіть навпаки.

— Може, навіть навпаки,— сердито повторив Ферапонт.

Він ішов сюди, переконаний у повній перевазі своєї культури, освіти, інтелекту, а виходило все якось криво й косо. Зовсім не так, як хотілося б. Юнак був певен, що й читав більше, і культура його ширша, ніж у цього височенного парубка, Луки Лихобора. Саме парубка — іншої назви йому не знайдеш. Але свої знання ніде було виявити, і складалося враження, що Лихобор у сто крат розумніший за нього. Нічого, нічого, довго це не триватиме. Справжня культура покаже себе, її не приховаєш...

...Лука працював, начебто зовсім забувши про свого учня. Але це тільки здавалося, бо погляд уважних, трохи зухвалих, примружених очей Ферапонта відчувався весь час, і від того рухи токаря ставали карбовано точними, нібито з небаченого балету вихоплені. З балету? Хіба можна порівняти роботу біля токарного верстата з балетом? Взагалі кажучи, ні. Але коли в тебе з'являються глядачі, то схожість відшукати неважко.

Нараз глянув на свого учня й усміхнувся. Дивовижне створіння зі світлою, ледь жовтуватою розкішною чуприною, великими темними очима, зовсім чорними, мов намальованими бровами і віхтем довжелезної бороди. Контраст між кольорами світлого волосся і темних очей під чорними бровами надавав обличчю і неприродної, і привабливої оригінальності.

— Чого усміхаєшся? — наїжився Ферапонт.

— З багатьох причин. А головне, від повної впорядкованості життя. Знаєш, є така білоруська пісня: «Чого ж мнє не пєть, чого ж не гудєть, когда в моєй хатє порядок ідєть?»

Сказав і подумав: «Немає порядку в моїй хаті. Без мене приходить Оксана. Сидить там, може, годину, може, хвилину і зникає».

— Отже, в твоїй хаті порядок?

— Повний. Коли хочеш, можеш походити по цеху, подивитися. Для ширшої інформації...

— Хай цех іде до мене знайомитися, коли має охоту.

Лука засміявся і знову схилився над верстатом.

— Ходімо, покажу тобі їдальню,— сказав, коли настала перерва.

— І там є страва, яку без риску для життя можна покласти в рот? Я з собою бутерброд узяв.

— Звичайно, можна й так. Але це морока. В їдальні краще.

— Ходімо,— чомусь дуже голосно сказав Ферапонт. І озлився сам на себе за оцей вигук, аж очі блиснули.

Цікаво, люблять отаке чуперадло дівчата чи сміються з нього? Ні, мабуть, не сміються. Хлопець навіть вродливий, у нього на диво ніжний, персиковий колір обличчя. От тільки борода кумедна. Хоч би розкішна, густа була, а то наче козлина мичка. Хто знає, може, і вона комусь подобається...

Луці Лихобору несподівано захотілося, щоб у їдальні сьогодні було щось незвичайне. Але нічого оригінального там не виявилося, їдальня сорок першого цеху нічим не відрізнялася від тисяч чистих, цілком стандартних заводських їдалень.

Бери пластмасову тацю, став її на блискучі рейки і сунь повз усякі салати, заливну рибу й кружальцями порізані ковбаси. Накладай, що хочеш, аж доки не потрапиш до тарілок з супом та борщем.

Далі з'являються шніцелі, котлети, рисові бабки, за ними — кисіль і компот. Нічого особливого, але все чисто й смачно. Чому раніше Лука не звертав уваги на їдальню? Невже хочеться, щоб цех сподобався оцьому білявому стилязі? Ти що, може, хочеш з нього справжнього робітника зробити? Він же тобі, хизуючись своєю відвертістю, зразу сказав, чого прийшов на авіазавод, нічого не приховав...

— Ну, як тобі наш обід?

— Дуже хочеться, щоб мені сподобалося? Обід стандартний, не гірший і не кращий, ніж в інших їдальнях. Тепер усе на світі однакове. Скоро манну кашу від шашлика не відрізниш. Мамин бутерброд, напевне, смачніший.

Він почекав мить, навмисне згадавши про маму, сподівався почути мораль на тему «маминих синків». Та Лихобор промовчав.

— Піду і з'їм його,— сказав Ферапонт,— люблю попоїсти.

— Смачного тобі!

В кімнаті партбюро Лука застав Горегляда. Майстер глянув підозріливо, але настрій Лихобора був явно мирний.

— Що це за карикатура з журналу «Перець»? — спитав Лихобор.

— Не сподобався?

— Нічого сказати не можу. Просто не знаю... Надто молоде ще воно, зухвале й занозисте.

— Якості не такі вже й погані,— посмикав свої стрижені вуса Горегляд.— Ну, от і виховуй з нього справжнього робітника. Батько його високий генерал...

— Чого ж він не пішов по військовій лінії?

— Я його теж спитав. Каже: ненавиджу накази. Вдома ситий ними по зав'язку. Розумієш, Луко, воно зараз як глина, оце створіння. З нього що хочеш виліпити можна...

— Щорс у вісімнадцять років полком командував.

— Знаю. На тому поколінні була величезна відповідальність...

— А під вагою відповідальності люди виростають швидше,— процитував Лука.— Точно за Енгельсом.

— Саме так. Під вагою відповідальності. А післявоєнні хлопчаки й дівчатка ніякої відповідальності на своїх плечах не мали. Для них усе батьки завоювали. От і думай...

— Ніколи не вийде з нього справжнього робітника.

— Може, так, а може, й ні. Це, між іншим, і від тебе залежить. Я тобі найважчого хлопця вибрав...

— Як кажуть, дякую за довіру,— з серцем мовив Лука.— Хапону я ще з ним солодкого до сліз.

— Оце я тобі можу пообіцяти напевне.

Вони розійшлися, вкрай невдоволені один одним. Мало в житті Луки Лихобора горя, турбот і неприємностей, то ще одну мороку йому підсунули. Почекай, почекай, які це в тебе такі особливі переживання? Батько? Так, це вічне і непоправне горе, схоже на давню невигойну рану. Вона весь час відчувається, але гостро вже не болить. Оксана? Це біда насправді чи тільки видається?

Що ще лихого в твоєму житті? Оце й усе? Для того, щоб вважати себе глибоко нещасною людиною, підстав малувато. Отже, зумій знайти підхід до цього хлопця... Але це намарне.

Ніколи в житті не захоче по-справжньому працювати Ферапонт Тимченко! Непотрібно це йому!

Всю зміну відсидів учень на своєму табуреті, дивився на руки Луки Лихобора, а думав, напевне, не про металеві деталі, хоч кожен рух токаря відбивався в його свідомості дуже точно.

«Треба відбути рік на заводі,— думалося йому.— Тільки так, щоб зазнати якомога менше моральних втрат, не згубити своєї культурної переваги, не стати схожим на оцього Луку Лихобора і його товаришів, не позбутися найголовнішого — індивідуальності. Вони, токарі, всі однаковісінькі, при однаковісіньких верстатах. А Ферапонт Тимченко...»

Чим він відрізняється від цих, трохи старших за нього, хлопців, і сам не знав. Але думати про свою зверхність та перевагу було дуже приємно. За десять хвилин до кінця зміни Лука сказав:

— А тепер допоможи мені.

Ферапонт скочив зі свого табурета, готовий до виконання будь-якого завдання.

— Слухаю, товаришу наставник.

«Босом» Луку він уже називати не ризикував,— неприємно чомусь було згадувати ту першу розмову...

— Давай верстат почистимо. Оце перша робітнича заповідь: передати зміні верстат таким чистим, наче його завтра на виставку повезуть. От тобі шматина, давай починай із станини.

Кинув Ферапонтові чималий клубок м'якого ганчір'я, сам узяв такий самий.

— Не подобається? Ніхто за нас цього не зробить. Давай.

Юнак переміг відразу, може, навіть почуття приниження, яке викликав у його серці перший наказ.

Вдома йому ніколи й за віника не давали взятися. Так то було вдома — там мама, розмірений, роками усталений побут, де чистоту зведено у найвищий, божественний принцип. І от маєш...

І все через те, що твір на вільну тему він написав з помилками. О, будьте прокляті, всі твори на вільну тему, а заразом інструктори типу Луки Лихобора! Ну, гаразд, треба чистити верстата? Будемо чистити.

Але це діло виявилося зовсім не таке просте. Лука вмів знаходити стружки в таких закамарках, куди, здавалося б, неможливо їм було забитися.

— Дивись, і сюди залізли,— приказував він, немовби виганяв зі щілин настирливих тарганів.

Ферапонт мовчав. Десь у глибині душі закипав гнів, але до кого — юнак не знав. І намагався затамувати це почуття, залишаючись зверхньо-презирливим, поблажливо-спокійним.

— Все,— сказав Лука.— Дивись, уже повний порядок.

Учневі страшенно хотілося саме зараз знайти десь малесеньку стружечку, непомічену плямочку бруду. Але все блищало — справді можна на виставку ставити оцей верстат.

І тому довелося повторити невиразно:

— Тепер повний порядок. Що далі?

— Можеш їхати додому.

— А ти?

— А я...— Лука посміхнувся.— Ти знаєш, інколи після зміни мені хочеться пройтися по заводу. Розумієш, відчути, що я працюю саме на авіазаводі, а не на якійсь ковбасній фабриці. На такій фабриці, мабуть, теж є ремонтно-механічний цех, верстати там мало чим відрізняються від наших. Але ж ми авіація. Авіація...

Він повторив це слово, як дитина, захоплюючись його звучанням.

— Ти не хочеш зі мною пройтися?

— Це що, входить у програму виховання патріотизму до свого соціалістичного підприємства?

— Такої програми не існує. Але уявити собі цілий завод, а не один тільки його цех, мабуть, варто. Як ти гадаєш?

— А, це тобі всім на світі бороду мою показати заманулося,— здогадався Ферапонт.

— Ні, на нашому заводі вже всякі бороди бачили.

— Моя унікальна,— переможно заявив юнак.— Такі бороди тільки на іконах шістнадцятого століття знайдеш.

— Тим більше підстав пройтися. Ходімо?

— Ходімо,— ніби йдучи на подвиг, мовив Ферапонт Тимченко.— А то й справді не збагнеш, чим авіазавод від ковбасної фабрики відрізняється.

Вони вийшли з цеху, подалися до сусіднього і нічого особливого не угледіли. Ряди верстатів — фрезерних, токарних чи розточувальних, і біля кожного робітник... Несподівано на ажурній фермі під скляним, чисто промитим дахом постав величезний, білим по червоному мальований плакат: «Не забувай, від точності твоєї роботи залежить життя людей». Він здавався зовсім недоречним у цеху, де точать і фрезерують кронштейни, втулки, тяги, де ніщо не нагадує про стрімкий і в божевільній швидкості своїй, напевне, небезпечний політ. Відчуття відповідальності за кожну деталь, зроблену твоїми руками, ще не виникло в свідомості Ферапонта. Тут була чудова нагода поглузувати,— подумаєш, від якогось фасонного болтика життя людини залежить. Пишномовно і примітивно! Але він, не знаючи чому, промовчав.

— Тут нецікаво,— мовив Лука.— Авіація починається далі.

Вони перейшли через шосе в будову, де величезною присадкуватою брилою сталі височів прес. Під тиском у десять тисяч тонн дюраль уже не штампується, а ллється, як тісто, набуваючи найвибагливішої форми. Молоденькі дівчата в синіх комбінезонах підкладали з одного боку довгі сяйно-срібні листи алюмінію. Потім чувся приглушений грім. Велетень, прихований сталевими плитами, показував свою силу, і з другого боку виймали химерно вигнуту частину крила чи хвостового оперення літака. Це ще просто шматок металу, але від нього вже пахне надхмарними вітрами зоряної висоти і тривожно щемить серце.

— Сила,— схвально глянувши на прес, сказав Лихобор.

— Сила,— поблажливо погодився Ферапонт, не вбачаючи в шматках блискучого дюралю нічого особливо захоплюючого.

На бороду його дівчата звернули увагу, переморгнулися, засміялись. А саме це він любив найбільше у житті — бути в центрі уваги.

— Ходімо далі,— запропонував Лука,— все сюди сходиться.— І показав на півкілометрову будівлю, невисоку зовні, з суцільним скляним дахом.

Вони зайшли, і Ферапонт на мить аж вуха затулив, така могутня лавина гуркоту звалилася на них. Тріщали пневматичні клепальні молотки, дужі хлопці в синіх окулярах бризкали ясними іскрами електрозварки, а поруч мовчазні дівчата синтетичним клеєм склеювали довгі смуги дюралюмінію.

Коли літак летить у повітрі, крило його здається зовсім невагомим. А насправді крило літака — найважча його частина, напхана

силою-силенною приладів, механізмів управління. Навіть величезні баки для палива розміщуються в крилі.

«Смішно,— подумав Лука,— вже давним-давно в турбореактивних двигунах горить звичайний, дешевий гас, а називають їх, як і раніше, бензобаками. Техніка змінюється швидше, ніж слова».

Вони пішли далі і знову потрапили під грізний кулеметний обстріл пневматичних молотків. Тут на стапелях клепали частини фюзеляжу, клали на дюраль рівні, немовби на швейній машині прострочені заклепкові герметичні шви.

Із стапелів кранівник здіймає частини фюзеляжу, схожі на шматки вибагливо вигнутої, мало не триметрової в діаметрі труби з дюралевих листів, складає їх один до одного, і отут вперше вимальовується уява про майбутній літак. На світ появляється величезна срібна сигара — фюзеляж.

Власне кажучи, з цього й починається авіація. Фюзеляж впрягають, як вола в ярмо, у центроплан, в сусідньому цеху поставлять крила й хвостове оперення, і от уже стоїть готовий, але ще зовсім порожній корпус літака на рухомих опорах, непривабливий і не дуже красивий, позбавлений найголовнішого — складних і розумних механізмів, які вдихають у нього чутливу й розумну, найменшому рухові пілота покірну душу.

Роботу організовано математично точно. Підходить до дзвінкого алюмінієвого кадовба одна бригада монтажників і ставить у його ніс пульт управління. А друга монтує всі гідросистеми. Третя встановлює електрообладнання, четверта — засоби зв'язку, п'ята — тверді, надійні колеса шасі. І в якусь мить машина сходить на землю із своїх залізних підставок, стає на власні ноги.

Лука Лихобор часто проходив через завод, йому подобалося дивитися, як могутній, волею і зусиллям тисяч людей скерований із безформних шматків металу, народжується літак. От появилася ще одна бригада, монтує двигуни,— вони підхоплять машину, кинуть її в тугі обійми синього вітру високостей. Але навіть мотори вже здаються тільки деталями,— літак вродився, ожив тоді, коли з підставок став на шасі. Саме в цю мить ожила в ньому душа, з'явилася індивідуальність.

Армія робітників будує, складає, зварює, клеїть, клепає машини, і за кожним її рухом, за кожною деталлю пильно стежать контролери. Не пропускаючи найменшої дрібнички, вони приглядаються до кожного з'єднання, шва, кожної системи. З десятків тисяч деталей складений літак мусить бути бездоганно, залізно надійним, безвідмовним, як звичайнісінький молоток. Тільки тоді можна довірити йому найдорожче в світі — життя людини.

Лука Лихобор разом із своїм учнем стояли й дивилися, як із широченної розверстої брами, вже пофарбований і надраєний до дзеркального блиску, з номерами на фюзеляжі і ясно-червоними краями крил, святковий і урочистий, виїздить новий літак. Сталося чудо — один робітник виточив осі шасі, другий встановив автопілота, третій провів дроти до лампочок на краях крил. Кожен зробив усього кілька рухів, добре знайомих, вивчених, тільки йому

доручених операцій. Але робітників цих тисячі, і спільна їхня праця породила сучасний швидкісний літак. Який же він красивий і досконалий!

Але вже хтось вимовив слова «морально застарілий», хтось подумав про кращу модель. І через якісь місяці, теж плавно похитуючись на твердих колесах, з брами льотно-іспитової станції виїде перший літак нової моделі. А тим часом сотні й тисячі випущених заводом ОК-24 будуть літати на всіх лініях Радянського Союзу і за кордоном ще багато років, коли не десятиліть, аж поки не зносяться. І крила їхні впадуть у вогнедишне жерло печі, щоб перетопитися і стати металом для нових машин.

— Цікаво, можеш у цій машині пізнати хоч одну деталь, яку виточив особисто ти? — спитав Ферапонт свого наставника.

— Вони всі всередині. Але я точно знаю, де моя деталь.

— Значить, твою індивідуальність знищено цілком,— переможно пророк Ферапонт.— От що робить сучасна техніка.

— Ні, не знищено.

— В чому ж ти її побачив? Можеш, скажімо, уявити автомобіль, у якого всі колеса були б різного, твого індивідуального розміру?

— Звичайно, не можу.

— І я не можу. Потрібен стандарт, стандарт і тільки стандарт. Чим він строгіший, тим краще. Саме через те я не люблю техніки. Вона стирає індивідуальність, а я хочу бути оригінальним...

— Ні, не стирає. Звичайно, деталі, які ти виробляєш, мусять бути абсолютно стандартними, цілком відповідними до креслень і технічних вимог. Але скільки ти їх зробиш — не обумовлено ніким. Отут і починається твоя індивідуальність.

— А-а-а,— проспівав Ферапонт.— Цей мотивчик я чую з дитячих років — соцзмагання, ініціатива, свідомість...

— Ну, а справді, хіба не в стилі вправності роботи кожного робітника полягає його індивідуальність? — наполягав Лука.

— А тобі, видно, здорово не хочеться бути стандартним,— зверхньо посміхнувся юнак.— Ти тільки один з кількох мільйонів токарів Радянського Союзу, і всі ви схожі один на одного, як поршні в моторі.

— Ні, коли ти станеш токарем, то не будеш схожим на мене.

— От що правда, то правда. Але твоя помилка в тому, що я не збираюся стати токарем. Я тебе чесно попереджаю...

— Можливо,— спокійно погодився Лука.

— Тобі це байдуже?

— А ти хотів, щоб я проливав гіркі сльози? Ну, що ж, то на одного токаря на світі стане менше. Але зате буде композитор...

Тінь усмішки відбилася в цих словах, і Ферапонт насторожився. Треба бути обережним з оцим Лукою Лихобором. Все йде не так, як уявлялося. В сорок першому цеху мусили б молитися на Ферапонта Тимченка, на його модність, культуру, нарешті, зачіску й бороду. А замість того...

— Дивись, дивись,— проказав захоплено Лука.

До літака, що стояв біля початку довжелезної бетонованої смуги, підійшло четверо чоловіків у синіх комбінезонах. Неговіркі, урочисті...

— Льотчики?

— Так, льотчики.

По стрімкій хисткій драбинці забралися в літак, міцно закрили за собою овальні двері, і все завмерло довкола. Невідомо, що коїться там, у срібному фюзеляжі.

— Чому так довго? — нетерпеливився Ферапонт.

— Парашути вдягають. Це перший іспитовий політ.

— Перший іспитовий,— задумано повторив юнак.— Мужньо звучить: перший іспитовий політ.

— Саме так, мужньо.

— Дешева романтика,— ніби похопився Ферапонт.— Усе тисячу разів перевірене. Я певен, що вони сміються з цих парашутів, просто виконують обов'язкову інструкцію. Там усе точно.

— Правильно,— сказав Лука,— там усе перевірено й точно. Люди ні в чому не помилилися. Десь міг помилитися метал...

— Ну, то це буде нещасний випадок, не більше. Ти ж не думаєш, ідучи вулицею, що тобі з даху на голову впаде цеглина. А шансів на такий випадок більше, ніж на аварію літака.

— Випадковості, події, які не піддаються розумові, щасливі чи нещасливі,— найнебезпечніша в світі річ.

— Ти, виявляється, філософ.

— Ні, я просто старший за тебе на десять років.

— Коли не вистачає аргументів у суперечці, завжди посилаються на особистий авторитет і перевагу у віці.

— А ми з тобою ні про що, власне кажучи, й не сперечалися.

Лівий пропелер літака повільно, неохоче ворухнувся, потім обернувся, на мить став схожий на людину, що дуже швидко замахала руками, і раптом зник з очей, розчинившись у божевільній швидкості кружіння. Тоді ворухнувся правий, розігнався, загув. Літак стояв, як кінь, стримуваний невидимими вудилами, готовий до зльоту, до руху, до випробування...

— Зараз пілот запитує: «Дозвольте зліт?» І керівник польотів, він сидить отам он, у тій скляній банці, відповідає: «Зліт дозволяю»,— сказав Лука.

— На все на світі треба запитувати дозвіл, навіть на політ. Аж зло бере,— обурився Ферапонт.

— Так, в авіації особливо. Тут дисципліна залізна. Але ти помиляєшся, не на все на світі треба брати дозвіл.

— От цікаво? Наприклад?

— Наприклад, на те, щоб полюбити дівчину, чи написати нову пісню, чи...

— Перевиконати річний план,— поглузував Ферапонт.

— Так,— відповів Лука,— на це теж дозволу не треба.

Літак рушив з місця, покотився по шорсткому бетону. Потім ніс його трохи задерся вгору, швидкість додала сили крилам, і вони легко відірвали від бетонних плит важку машину.

— Гарно злетів,— зітхнув Лука.— Красива штука літак.

— А ти, виявляється, лірик?

— Ні, я токар. Ходімо, в мене ще сьогодні роботи багато.

— Якої? — Ферапонтові чомусь саме тепер дуже не хотілося розлучатися з Лукою.

— Я до технікуму вступати готуюсь. І в завком треба...

— Державна діяльність,— кепкував юнак.

— Ну, державна не державна, а п'ятдесят дві путівки я сьогодні для нашого цеху добуду. В Крим, на Кавказ, у будинки відпочинку, санаторії.

— П'ятдесят дві?

— А ти думав як? Ми, профспілка, сила. Ти це ще відчуєш.

— І, незважаючи на такий високий пост, до технікуму хочеш, в інженери пнешся?

— Ні, просто в нашому цеху без технічної освіти важкувато. Неприємно, коли чогось не можеш зрозуміти... Красива штука літак. Хвилює. Мабуть, колись, у прадавні часи, наші предки вміли літати... Інстинкти лишилися...

— Мої предки були звичайнісінькими мавпами. І я від них утік дуже недалеко,— мовив Ферапонт, бажаючи продовжити розмову.

Але Лука не підтримав запрошення.

— Можливо,— сказав він.— Люблю я наш завод. Щасливо тобі.

Повернувся й пішов до завкому, вже зовсім забувши про існування на світі схожого на кульбабу Ферапонта Тимченка.

Розділ сьомий

Наступного ранку вони знову зустрілися в цеху.

— Ну що, мені знову цілий день на стільчику сидіти? — насмішкувато спитав Ферапонт.

— Почекай мить. Я зараз оцю заготовку поставлю, тоді поговоримо,— немовби готуючись до вельми важливої розмови, відповів Лука.

Вміло затиснув кулачками довгого, мабуть, міліметрів п'ятсот, валика, закріпив, натиснув кнопку. Мотор загув приглушено, ледь чутно. Тоді підняв гостро заточеного різця, аж зашкварчала сталь, поміряв — усе добре. Ввімкнув самохід. Доки різець пройде весь валик, здійме першу чорнову стружку, є час поговорити.

— От тепер давай з'ясуємо стосунки з твоєю бородою.

В темних очах Ферапонта блиснули вогники задоволення. Нарешті його борода стала в центрі уваги. Озирнувся довкола і пожалів — ніхто не почує їхньої розмови. Шкода, вона, напевне, буде весела, і переможцем стане він, Ферапонт Тимченко.

Ніхто в цеху вже не звертав уваги на чуприну й бороду юнака. Люди до всього швидко звикають. Ну, є в сорок першому таке диво, відзначимо це на всякий випадок. Може, колись доведеться

зайвий раз посміхнутися. Тільки Борис Лавочка коли-не-коли поглядає в бік Лихобора. Але, напевне, нічого не може почути,— в цеху стоїть розмірений, буденний шум сотні моторів.

— Твоя борода потребує трансформації,— сказав Лука.

— Пробач, але це питання вирішуватиму тільки я сам і більше ніхто на світі,— зверхньо відповів хлопець.

— Правильно, поза цехом і навіть за кілька метрів від цього верстата ти вирішуватимеш його сам. Але отут, на робочому місці, борода являє ясно окреслену небезпеку для твого життя. Коли ти нахилишся над супортом, кулачок патрона, чи заготовка, чи гвинт хомутика можуть її зачепити. І тоді будуть непереливки...

— Вб'є на місці? — сміявся Ферапонт.

— Може вбити, може покалічити. А то вдарить об станину чи об супорт. Це ж мотор, він не розбирає... На текстильних фабриках тобі не доводилося бувати?

— Колись у школі робили екскурсію на Дарницький комбінат штучного волокна. Грандіозне виробництво!

— Ти помітив, що всі дівчата там зав'язують коси хусточками? Історія знає тисячі важких травм, навіть смертельних випадків, коли бездушна й безжальна машина замотувала людське волосся.

— Пробач, але через твої примхи змінювати свій образ я не збираюсь,— уже з ноткою гніву мовив Ферапонт.

— Це не примхи, це техніка безпеки. І я за неї відповідаю цілком. З мене спитають, коли скоїться якесь лихо. Ти маєш три можливості: по-перше, підрізати бороду, щоб не метлялася вона отаким віхтем...

— Нізащо в світі!

— По-друге,— не звернув уваги на одчайдушний вигук Лука,— заплести її в косичку й сунути за комір...

— Ти що, посміховиськом мене хочеш зробити?

— Ні, в мої наміри це не входить. По-третє, можна сходити до медпункту, взяти бинтика й підв'язати бороду...

Лука глянув на обличчя свого учня — ніжне, молочно-рожеве — і побачив, як воно повільно червоніє, наливається кров'ю, очі звужуються, стають лютими.

— Я тут, у цеху, зовсім не для того, щоб з мене глузували,— прохрипів хлопець.— Я зараз же вимагатиму, щоб мене перевели до іншого наставника.

— Будь ласка. Інший інструктор повторить мої слова.

Обличчя Ферапонта червоніло дедалі дужче, кров вирувала під ніжною прозорою шкірою. Хлопець стримував себе нелюдським зусиллям волі, і Лука з повагою подумав про це почуття.

— Слухай, наставнику, ти, здається, не йолоп. Чого ж ти хочеш видатися дурнішим, ніж є насправді? — вигукнув Ферапонт.— Адже це все казочки про небезпеку!

Від сусіднього верстата, почувши підвищений тон розмови, глянув Борис Лавочка. Побачив багрове обличчя хлопця, зацікавився.

— Ні, не казочка.— Лука відповідав спокійно, певно, ніяка сила на світі не могла примусити його змінити свій рішенець.— До верстата ти з такою бородою не підійдеш.

— Дурень ти, видно, все життя був, дурнем і вмреш! — уже не стерпівши, вигукнув Ферапонт.— Дивись, нічого тут не може трапитись.

Не встиг Лука й оком моргнути, як той нахилився обличчям до кулачкового патрона... І в ту ж мить одчайдушний, ніколи не чуваний на авіазаводі крик пролунав у цеху. Кулачок потяг пасмо білявого волосся, смикнув з нелюдською силою, вдарив юнака обличчям об супорт. Доки Лука вимкнув мотор, патрон ще раз обернувся і стукнув нещасного хлопця головою об станину... Лихобор одним рухом вирвав бороду зі щілини між кулачком і патроном, підхопив Ферапонта. Обважніле, позбавлене життя тіло було на диво м'яке і страхітливо непорушне. На підборідді віддерлася шкіра, синювато-бліде обличчя закривавилось. Розгублений Лука так і стояв, тримаючи злощасного хлопця на руках. А кров повільно стікала по довгій світлій бороді, краплями падаючи на сіру бітумну підлогу.

— Неси його мерщій до медпункту! — закричав Борис Лавочка.— Стиляга чортів, бородою йому гратися заманулося!

— Ноші, ноші давай! — лунав чийсь голос.

Звідусіль бігли люди. Нещасний випадок — нечувана річ на авіазаводі.

Та Лука вже отямився. Тримаючи на руках велике, мертвоважке тіло хлопця і чомусь не відчуваючи його ваги, він швидко побіг до медпункту.

Молодесенька сестричка в білому халатику аж пополотніла, коли Лихобор прочинив ногою двері.

— Мертвий?

— Це я сам дуже хотів би знати,— відповів Лука.

— Клади сюди.— Сестричка вже потамувала перший переляк. Кинулася до Ферапонта, розпростертого на канапі, схопила зап'ястя і зразу відчула зовсім слабке, але рівне биття пульсу. Ще нічого не втрачено, коли б'ється серце.

— Живий? — запитав Лука, відчуваючи, як його власне серце ніби котиться з гори і гримить, як порожня залізна бочка.

— Ще живий,— відповіла сестричка. Кинулася до телефону, набрала дві цифри, почекала мить.

Тоді наказала категорично:

— В сорок перший. Негайно. Важка травма.

Поклала трубку і вже авторитетно, почуваючись повним господарем становища, звеліла:

— Товариші, прошу всіх вийти. Це нещасний випадок, а не вистава. Так, так, ви теж залиште кімнату,— звернулася до Луки.

— Це мій учень,— глухо проказав Лихобор.

— Добре ви його навчили техніки безпеки,— глузувала сестричка, готуючи шприц і гострою голкою набираючи з ампулки прозору рідину.— Вийдіть!

Лука кроку не встиг ступити, як до медпункту зайшли Гостєв і Горегляд.

— Буде жити?

— Сподіваюся, що буде,— відповіла сестричка.— Пробачте, товариші, але вам теж тут робити нічого. Прошу вийти.

Цієї миті вона чекала, може, ціле життя — звичайна медсестра може наказувати начальнику цеху.

Лихобор, Горегляд і Гостєв вийшли з медпункту. Біля дверей юрмилося десятків зо два робітників. Подія вимагала негайної і вичерпної інформації. Керівник цеху розумів це дуже добре. Коли не буде повної ясності, то пів робочого дня піде на розмови, припущення та здогадки. Тому він наказав:

— Товариші, розходьтеся по своїх місцях. Служба йде нормально.

— Буде жити бородатий?

— Буде.— Сам Гостєв, угледівши бліде загострене обличчя Ферапонта, такої певності не мав. Але голос його пролунав переконано: — Небезпеки для життя немає.

Від брами вже поспішали санітари швидкої допомоги. Лікар швидко пройшов до медпункту. За хвилину нещасного Ферапонта винесли з цеху, всунули разом з ношами у відкриту ззаду червонохресну машину, зойкнула сирена.

— Зайдіть до мене,— наказав Гостєв Лихобору й Горегляду.

Міцно причинивши двері, жестом запросив обох сісти, мить помовчав.

— Як же це трапилося? Розповідай.

Лука почав говорити. І раптом відчув, що, незважаючи на всю трагічність становища, є тут щось украй комічне, і коли б не привиддя смерті над сорок першим, то зараз треба було б не плакати, а сміятися, реготати весело, дзвінко, беручись за боки. Але це почуття зразу зникло, як тільки він глянув на обличчя Гостєва. Сухе, потемніле, очі зійшлися ще ближче. Сам напружений, сповнений бажання покарати, відплатити за ту мить страху, коли секретарка влетіла в кабінет і крикнула: «Робітника вбило».

— Отже, ти ні в чому не винен? — спитав він, коли Лука докінчив розповідь.

— Ні, очевидно, винен саме я. Просто не встиг його спинити. Трохиме Семеновичу, дайте, будь ласка, сигарету.

— Ти ж не куриш.

— Колись курив. Дайте сигарету.

— Бери.

— Дуже важко повірити,— похитав головою Гостєв.— Якось у голові не вкладається, щоб людина могла встромити свою бороду в кулачковий патрон.

— Це не людина, ще хлопчисько,— уточнив Горегляд.

— Ти хочеш виправдувати товариша Лихобора?

— Ні, не збираюсь.

— Правильно робиш! Ганьба! — раптом вибухнув Гостєв.— Одному з найкращих, на нашу думку, робітників, і не якомусь там

рядовому верстатнику, а голові цехового комітету профспілки даємо учня. А він, замість того щоб думати про майбутнє поповнення робітничого класу, пхає його бородою в кулачковий патрон. А тепер чи не доведеться нам виголошувати промови біля могили!

Незважаючи на всю серйозність, більше того, безперечну трагічність становища, у Горегляда під вусами на мить майнула посмішка і зразу ж зникла поміж міцно стиснутих губів.

— Я думаю ось що...— Гостєв карбував кожне слово, рубаючи рукою по столу.— Такий випадок злочинної неуважності й розхлябаності не можна залишити непокараним. Отже, перше — позбавляємо токаря Лихобора права мати учнів; друге — знімаємо премію і тринадцяту зарплату; третє — знижуємо його по тарифній сітці один розряд, бо, виходить, не гідний він високого звання токаря найвищого шостого розряду; четверте — оці мої рішення спеціальним наказом доведемо до відома робітників усього цеху; п'яте — просимо партбюро розглянути питання про комуніста Лихобора та зробити відповідні висновки.

— Шосте — вішаємо його догори ногами біля входу в цех, щоб іншим була наука,— цілком серйозно сказав Горегляд.

— Ти не згоден зі мною? — Гостєв не відчув гумору.

— Ні, цілком згодний. Тільки спершу хотілося б розібратися в усій цій історії.

— Сьоме — створити комісію в складі мого заступника, тебе й представника відділу технічної безпеки.

— Щодо мене,— сказав Лука Лихобор, затягуючись димом так, що аж на губах зашкварчало,— то важливим є тільки одне: доля Ферапонта. Як мені жити далі, коли він помре, уявити важко. А покараєте мене ви чи віддасте під суд — усе справедливо, бо я таки винен.

— Про це потім подумаємо,— відказав Гостєв.— Ти маєш рацію. Буде чи не буде жити — оце найголовніша проблема.

І раптом слова Горегляда про шостий пункт дійшли до його свідомості. Він глянув на парторга роздратовано й сказав:

— А деякі іронічні й гумористичні висловлювання в такому випадку я вважаю цілком безтактними й недоречними.

— Ні, чому ж,— стояв на своєму Горегляд,— коли ми на голову Лихобора, навіть не розібравшись у справі, обрушуємо зливу покарань, то повісити його догори ногами біля входу в цех було б дуже доцільно. Наглядна агітація за найсуворішу технічну безпеку.

Гостєв мить помовчав.

— Становище надто трагічне для того, щоб жартувати,— сказав він.— І я тебе, Трохиме Семеновичу, не розумію.

— Може, й справді надто трагічне, щоб жартувати. Але в найдраматичнішій ситуації не слід втрачати чуття міри.

— Ти думаєш, я його втратив?

— Саме так. Через півгодини ти заспокоїшся і посміешся зі своїх слів. Єдине, що треба зробити,— це створити комісію. Хай розбирається. Висновки будемо робити потім.

— Та зрозумій ти, жодної людини за весь час існування нашого заводу тут не загинуло,— знову вибухнув Гостєв.— Ми перші відзначилися, стали піонерами цієї справи...

— Маєш рацію. Випадок трагічний, дуже неприємний. Але тим уважніше його треба вивчити...

— Мені можна ставати до верстата? — спитав Лука.

Гостєв запнувся. Може, й до роботи не слід допускати Лихобора? Глянув на Горегляда, на його довгасте, худорляве обличчя. Подумав: «Яка суха, може, навіть нечуйна людина парторг».

І сказав:

— Іди в цех. Але нічого не чіпай, поки не прийде комісія.

Лука повернувся і, не мовивши ні слова, вийшов. У буфеті купив пачку сигарет, коробку сірників, закурив...

— Мабуть, треба подумати: чи може така людина очолювати цеховий комітет профспілки?..

— Це вже буде восьмий пункт,— сказав Горегляд.— Він член цехового партбюро. Може, його і звідти вивести? Якраз буде дев'ять пунктів. Ніхто нас у бездіяльності не звинуватить.

Гостєв сердито глянув на майстра. На його серйозному обличчі нічого не прочитаєш. Десь у глибині душі начальник цеху розумів, що парторг кепкує з нього. Але трагічність ситуації, почуття порушення власного, так добре налагодженого життя, жалю до того незнайомого хлопця, що невинно терпів, не давали змоги розважливо глянути на самого себе, спокійно оцінити власні вчинки. Гостєв уявив, як йому доведеться доповідати про цей випадок директорові, і вигукнув:

— А він же здавався таким надійним, цей Лука Лихобор!

— Він і є надійний,— відповів Горегляд.— Найголовніше, як сказав Лука,— житиме чи не житиме цей бородань?

Гостєв набрав номер. Нічого втішного — лежить непритомний Ферапонт Тимченко, зараз везуть на рентген. Якщо розбито череп, доведеться робити складну операцію.

— А житиме? — допитувався Гостєв.

— Зараз певно нічого сказати не можна,— відповіла трубка.— Можуть статися які завгодно несподіванки.

А тим часом Лука Лихобор підійшов до свого верстата, глянув неприязно. Досі здавалося, що оцей ІК-62 був його найближчим другом. А тепер токар дивився на нього з відразою. У щілині між кулачком та корпусом побачив пасмочко волосся.

— Нічого не чіпай,— почулося з-за плеча.

Озирнувся й угледів Бориса Лавочку.

— Нічого не чіпай, хай прийде комісія,— повторив Борис.— Я бачив, як той йолоп бороду у верстат встромляв. Правда, розмови вашої не чув. Чого йому заманулося? Хотів узнати, чи прядиво міцне?

— Не знаю,— похмуро відповів Лука.— Зараз найголовніше — житиме він чи ні.

— Житиме,— безтурботно мовив Борис Лавочка.— Одлежиться. Коли зразу богу душу не віддав, то житиме.

Лука став біля свого верстата як закам'янілий. Оце благеньке, тонке, всього на кілька волосинок, пасмо, вирване з білявої бороди, приковувало його уяву. Бачив у ньому наївну, дитячу безпорадність, і серце від того краялося ще більше.

Спробував відтворити всі події одну за одною, згадати сказані слова, для самого себе з'ясувати — в чому ж він винен? Хіба тільки в тому, що не встиг вчасно спинити хлопця, коли той нахилився до патрона, не збагнув його наміру, не вимкнув верстата в ту ж секунду. Ну що ж, виходить, все-таки винний.

А раз винен, значить, треба відповідати, і нічого тут нарікати на випадковість. Він, наставник, повинен був усе передбачити.

Хтось підійшов, спинився біля верстата. Лука навіть не зрозумів, хто саме, щось запитав, слова почулися виразно, тільки значення їх не доходило до свідомості. А мозок свердлила одна думка: «Житиме чи не житиме? Вбивця я чи не вбивця?»

І хоча звинуватити Луку в убивстві не наважився б найзапопадливіший слідчий, сам він тулив до себе це безжальне слово.

Дуже дивно, але в цеху то там, то там виникав сміх. Розповідь про хлопця, який встромив бороду в верстат, переходила від дільниці до дільниці, вихлюпнулася за межі цеху, відгукнулася десь аж на ЛІСі [1], примусила посміятися льотчиків. Випадок, безперечно, страшний, трагічний. А всі сміються, і не потайки, а зовсім відверто. Складна й незбагненна річ — людська психологія. В найтрагічнішій ситуації людина побачить і відчує комічну нотку. Диво дивне, людина загинула, а всі сміються.

Тільки Луці не до сміху. Прийшла комісія, і зразу перед нею постав Борис Лавочка.

— Я все бачив і можу розповісти,— заявив він. — Лука ні в чому не винен. Цей бевзь сам всунув свою бороду в патрон.

— Ви уявляєте, як несолідно, більше того, неймовірно звучать ваші слова? — сказав інженер відділу технічної безпеки Глущенко.— Він же не божевільний, щоб знічев'я пхати руку чи бороду в патрон.

— Давайте зробимо так,— сказав Горегляд.— Ти, Лавочка, сядь і напиши все, як було...

— Розповім хоч під присягою. А писати — це не для мене,— спохмурнів Борис.

— Гаразд, розповіси товаришеві Глущенку, а він запише. Тим часом Лука розповість усе мені. Потім порівняємо ваші свідчення, і все буде ясно. Більше ніхто цю подію не бачив?

— Я бачив,— сказав фрезерувальник Савкін.

— От з тобою поговорить заступник начальника цеху.

— А міліцію і справжнього слідчого викликати будете? — зацікавився Лавочка.

---

[1] Льотно-іспитовій станції.

— Слідчого?

Слово це дійшло до свідомості Луки Лихобора. Отже, його можуть посадити до в'язниці. Ну що ж, усе законно, вбивць завжди затримують. Тепер до всього на світі стало байдуже. Тільки одне треба знати — житиме чи ні отой схожий на кульбабу хлопець.

За годину три писаних розповіді лягли на стіл начальника цеху. Вони різнилися в деталях. Фрезерувальник Савкін посвідчив, що Ферапонт смикав себе за бороду, немовби бажаючи показати її міць, інші двоє цієї деталі не згадували. Але в основі свідчення зійшлися: учень Тимченко сам нахилився бородою до кулачкового патрона. Пояснити це спробував тільки Лука: «Він хотів довести, що ніякої небезпеки немає». В усьому іншому свідчення були однакові.

— Змовилися,— зразу сказав пильний Глущенко.— Надто неймовірний це випадок.

— Це може бути,— замислено погодився Горегляд, кладучи в теку з чорними поворозками аркуші свідчень.— З висновками кілька днів доведеться почекати.

— Змовилися,— вперто повторив Глущенко.— Не могли щось розумніше вигадати. Ну, хто повірить у таку дурницю?

— Повірити важко,— погодився Горегляд.— Особливо коли про цю подію не розповідають, а пишуть. Доведеться чекати, поки отямиться Ферапонт. Він скаже, правда це чи брехня.

— А якщо не опритомніє?

— Сподіваюсь — отямиться,— відповів Горегляд, подвійним вузлом зав'язуючи поворозки теки.

Додому того дня Лука Лихобор прийшов, як мара. Помив руки, жадібно пив воду. Про їжу навіть не подумав — ліг на тахту, закурив сигарету, поклав під голову тверду ворсисту подушку. Власне кажучи, логічних, пов'язаних між собою думок не було. Якісь уривки, зовсім несподівані й хаотичні, появлялися й зникали. Лука все намагався зловити їх і поєднати, але перед очима поставало округле, блакитно-прозоре молоде обличчя, і ясно-червоні краплини крові котилися по жовтій мичці смішної бороди, з металевим дзвоном падали на холодну підлогу. На світі є тільки одна річ, про яку треба думати завжди,— це життя людини. Ніщо не загине і не втратиться, поки людина жива, все можна виправити, владнати...

Чого це він розлігся в кімнаті, повній променів передвечірнього сонця, ніби нічого й не сталося сьогодні в сорок першому цеху? Може, там, у лікарні, потрібна його допомога?

Вискочив надвір, хряпнув дверима, бігцем подався до метро, переконаний, що там, у Жовтневій лікарні, нетерпляче чекають на нього.

Широка брама розкрита навстіж,— видно, спеціально для нього. Корпуси ховаються за буйною зеленню дерев. Аж подумати страшно, скільки страждань і смертей бачили ці непоказні, старомодні будівлі. На одній з них, присадкуватій,— вона важким

грибом у землю вкопана,— чимале, чорною фарбою на білому тлі написане оголошення: «Видача трупів від 9 до 11 і від 17 до 19 години». Смерть тут нікого не вражає. Нічого не вдієш, людина народжується, живе і мусить колись умерти. Це невідпорно й зрозуміло, але від того не менш страшно. В ту ж мить десь у пологовому відділенні знайдеться немовля. Одне покоління змінює друге, і смерть людини, навіть найгеніальнішої, не в силі спинити цей рух.

Чергова сестра глянула на Луку Лихобора без здивування. Сюди до хворих щодня приходять брати й сестри, батьки і матері, і кожен ладен віддати найдорожче, навіть життя, щоб якось подолати смерть.

Сестра вже бачила всі ступені реакції родичів, від радісних істерик до інфарктів, і зустріла Луку байдужою, поблажливо-ввічливою посмішкою.

— Ферапонт Тимченко? Так, є. Ні, не отямився. Чи потрібна операція — буде ясно завтра. Ви хочете тут чекати? Навіщо? Будь ласка, можете чекати, але в тому немає ніякого сенсу. Ви йому хто — старший брат? Наставник на заводі? Зовсім чужий? Чого ж ви так хвилюєтесь? Ні, вам нічого ждати, цей невизначений стан може тривати довго. Покликати лікаря? Навіщо? Він повторить вам мої слова... Кров і всі потрібні ліки у нас є. Пробачте, мені ніколи, хай вам щастить. Постарайтесь не потрапити під трамвай чи автомобіль...

Лука знову вийшов у садок. Оголошення «Видача трупів...» наче вивішене спеціально для нього.

Не думаючи, куди йде, не звертаючи уваги на червоне око світлофора, він і справді мало не потрапив під машину. Перетнув дорогу, спинився. Величезна скляна будівля виросла перед ним. Палац спорту. До спортивних змагань йому тепер байдужісінько. Пройшов далі, ніби у напівсні, не знаючи, куди йде. Чомусь весь час дратівливо й недоречно поставала перед очима вивіска «Видача трупів...»

Височенна, заокруглена, чимсь схожа на обриси такого велетенського літака, що весь навіть оком охопити неможливо, лінія трибун стадіону. Сам не знаючи чому, аби тільки довше не бачити чотирьох стін мовчазної кімнати, зайшов у ковану візерунчасту браму, через широкий, для автомобілів зроблений в'їзд ступив до поля... Тут стоїть під час змагань машина з червоними хрестами. Всюди, куди не поткнися, потрібен червоний хрест.

Підійшов до поручнів, які відділяють трибуни від бігової доріжки, і побачив: просто назустріч йому, окрилена, рожева й гарна, як перший ранковий промінь сонця, летить, не біжить, а саме летить, ніби стелячись у повітрі, Майола Саможук.

Хотів щось гукнути, покликати її. Але дівчина пробігла повз нього не спинившись, навіть не помітивши, і як укопана стала біля якогось високого сивого чоловіка. Обличчя його, з важкими, великими рисами, було явно знайоме. Але хто це — Лука не згадав. Чоловік щось сказав дівчині, зробив рукою плавний, для невтаєм-

ничених незбагненний рух. Майола згідно кивнула головою і знову побігла уздовж широкої бігової доріжки, але цього разу не стрімко, а повільно, немовби спочиваючи. Потім рухи її стали різкіші, вона знову мчала на повну силу, щоб через кілька секунд перейти на розмашистий плавний біг. А тоді ще метрів п'ятдесят промчала на повну силу.

«Тренер,— з великим запізненням зрозумів Лука.— Василь Семенович Загорний».

Яке це має значення? І взагалі чого він прийшов на стадіон, коли в похмурій і, напевне, темнуватій палаті, схожій на каземат, умирає Ферапонт Тимченко? Щось треба робити, не сидіти отак на просторій безлюдній трибуні, дивлячись, як працює, доводячи до повної досконалості кожен рух, розвиваючи щонайменший м'язик свого молодого, на диво стрункого тіла, Майола Саможук. От вона знову спинилася біля тренера, ще кілька слів — і потім неспішний, спокійний біг, тепер уже просто для спочинку, для радості відчуття досконалого подолання простору. В усій цій роботі, як видно, є добре продумана система, план, складений, як операційна маршрутна карта при обробці деталей літака.

«Дурне порівняння,— подумав Лука.— Там шматочок бездушного металу, а тут жива людина. Зрівняв. Недоречна це, хоч у принципі не така вже й безглузда думка...»

Сонце наближалося до горизонту, і заокруглена тінь трибуни лягла на поле, а сама залізобетонна споруда все більше й більше нагадувала Луці велетенський літак.

— Здрастуй, ти що тут робиш? — раптом почувся поруч дівочий голос.— Прийшов глянути на моє тренування?

— Немає в мене іншої турботи,— похмуро і неввічливо відповів Лука. Але дівчина не звернула уваги на його тон.

— Шкода, не бачив ти змагань у неділю. Я дуже пристойно бігла.

— Перше місце взяла?

— Перше, і навіть з рекордом.

— Вітаю.

Дівчина стояла перед ним, збуджена стрімким рухом, радістю відчуття свого молодого й здорового, сильного і стрункого тіла, де кожен м'язик, кожен рух підкорений ясно визначеній волі. Довгасте обличчя її пашіло ясним рум'янцем, тонкі ніздрі дихали глибоко й рівно. Вона й справді була дуже гарною, оця Карманьйола Саможук, але Лука нічого того не помічав. Що може бути приємне на світі, коли вмирає Ферапонт Тимченко, дурне хлопчисько з довжелезною мичкою бороди, зовсім чужа людина, яка раптом стала для Луки Лихобора найріднішою, найдорожчою в світі. Чого оця Майка тут стовбичить? Їй уже час іти перевдягатися, тренування скінчилося. Чого вона стоїть і зирить своїми золотими здивованими очима?

— Що це з тобою? У тебе таке трагічне обличчя...

— А ти не намагайся влізти в чужу душу,— обірвав Лука.

— Ти не здаєшся мені вихованою або навіть просто ввічливою людиною,— образилася дівчина.

— Де вже нам, простим роботягам, рівнятися до тебе...

Лука розумів, що говорить дурниці, але спинитися чи якось змінити тон невдало початої розмови не міг. Він мусив на комусь зігнати зло, відплатити за весь цей довгий, як тисячоліття, на все життя пам'ятний день.

— Я, між іншим, теж робітниця і, якщо тобі подобається, теж робітничий клас,— щось своє збагнувши, проказала дівчина.

— Я це вже чув. З манікюру... видно...

— Робітники збирають обладнання космічних кораблів у стерильних рукавичках, як хірурги, і не перестають бути слюсарями.

Лука тихо застогнав. Слово «хірург» різонуло, як ножем.

— Що з тобою? Зуб болить?

— Іди собі,— сказав Лука,— пробач, мені не до розмов...

Тут би Майолі образитися й справді піти, тріпнувши своїм волоссям з мідяними переливами. Але вона не думкою, а жіночим несхибним інстинктом відчула горе, насторожилася. І, замість того щоб зникнути, сіла поруч Луки.

— Що сталося? Розповідай. Може, ще допомогти можна?

Десь у глибині душі Лука відчув несправедливість свого тону. Чого він зганяє зло на цій милій Карманьйолі?

— Ти пробач,— примирливо мовив,— але мені зараз не до розмов. Учня мого сьогодні вбило.

— Вбило? Зовсім?

— Ні, ще не вмер. У лікарні лежить. Мабуть, череп провалений.

— Розповідай.— Дівчина вже не просила, а вимагала, наказувала.

Лука розповів. Світло-жовта борідка ще раз майнула в повітрі зовсім близько від патрона, і ніби почувся пронизливий зойк... Хлопець аж здригнувся від пекучого спогаду.

— Ніхто мені, звичайно, не вірить, хоч і свідки є,— глухо казав він.— Воно й справді неймовірно, щоб якийсь ідіот власну бороду самохіть у верстат засунув... Я відповідальності не боюсь. Діти в мене не плачуть, навіть коли посадять — байдуже. Житиме чи ні — от що найважливіше...

— Цього ідіота звуть Ферапонт? — повільно, перевіряючи власний здогад, спитала Майола.

— Ти звідки знаєш? Знайома з ним?

— Це мій родич. Кузен. Його батько і мій — зведені брати. Мама в них одна, а батьки різні. Одне слово, родичі.

І вже зовсім іншим голосом, діловим, активним, наказала:

— Посидь тут. Я зараз помиюся, перевдягнуся, подзвоню Сергієві Денисовичу, і ми будемо все знати. Сиди й жди.— І, не чекаючи відповіді, зникла.

«Дивно все переплітається на світі, надто він маленький і тісний,— думав Лука.— Але яке все це має значення? Ферапонт

Тимченко міг виявитися не кузеном, а рідним братом оцієї славної, по-дитячому рішучої Карманьйоли. Яка різниця? Все одно він зараз умирає в палаті Жовтневої лікарні...»

Луку знову охопила гарячкова жадоба дії. Ще помиється і перевдягнеться! Всі вони такі, ці дівчата! Треба стрімголов мчати до телефону, взнати щось нове, може, навіть радісне, принести якусь надію... Ні, нічого хорошого не почує Майола, це вже напевне. Здорово вдарило цього дурноверхого хлопця головою об супорт. Луці тепер здавалося, що він навіть хруст зламаної кістки чув. Де вже тут вижити?

Майола вийшла, несучи в руці сумку з усяким спортивним начинням. Коротке синє платтячко в талії перехоплене білим поясом. Моду коротких спідничок, очевидно, вигадали спеціально для неї, щоб весь світ бачив, які бувають стрункі й красиві жіночі ноги.

Але погляд Луки прикипів до її обличчя,— золотаві очі дівчини стали темно-коричневими, а повні губи стиснені гірко й суворо.

— Помер? — Він уже припускав найгірше.

— Ні, але втішного мало. Череп цілий, це рентген показав. Однак струс мозку дуже важкий. Невідомо, чи не луснули там великі судини. Лікарі не знають, чи він житиме і буде рухатися, чи залишиться паралізованим назавжди. Все це мені розповіла його мама. Як не дивно, вона не в істериці, але стан її зрозуміти можна. Тепер давай зробимо поправку на материнські емоції, знайдемо коефіцієнт, на який усі ці повідомлення треба поділити.

— Ти думаєш, вона казала неправду?

— Ні, вона говорила чисту правду. Але кожна мати завжди перебільшує небезпеку для своїх синів. Це я зараз така розважлива, а коли в мене буде син, так само хвилюватимусь...

— У тебе буде син? — здивувався Лука.

— Ну, колись буде,— серйозно відповіла дівчина.— Але зараз не про те мова. Давай пошукаємо оцей коефіцієнт знижки на материнське перебільшення почуттів.

— Не уявляю, яким він може бути.

— А я знаю! Коли череп цілий і кістки ніде не ушкоджені, то це означає, що буде твій Ферапонт через місяць, максимум через два живий і здоровий. Чи порозумнішає — невідомо. Але живий і здоровий буде.

— Ти якось дивно ставишся до свого родича.

— Просто я його добре знаю. З цього погляду можеш бути цілком спокійний. Є страшніша річ — Ферапонтів батько, Сергій Денисович Тимченко. Мій дядя. Авіаційний генерал. У поєднанні з Ганною Мстиславівною, своєю дружиною, це страшна сила. Ти навіть не уявляєш, які громи впадуть на ваші голови.

— Згоден відповідати як завгодно. Я винен, і все.

— Відповісти просто. От спробуй заспокоїтися — це складніше. На тебе зараз дивитися страшно. Коли я читала в романах про людину з чорним обличчям, то це здавалося мені чистим перебільшенням. Тепер знаю: у людини може бути чорне обличчя. Заспокойся.

І дуже м'яким рухом опустила свою руку на його — міцно покладену на лаву. Та Лука Лихобор не звернув ніякої уваги на цю несподівану ласку.

— Заспокойся,— знову повторила Майола.— Тобі треба поїхати додому й виспатися. У тебе аж чорне обличчя...

— Хіба тут не почорніеш? — Лука витяг сигарету, люто закурив.

— Та не переживай. В основі цієї історії, попри всю її трагічність, лежить комедія.

— Слухай,— Лука глянув на Карманьйолу здивовано,— ти завжди така залізобетонно-спокійна?

— Ні, я спокійна тільки тоді, коли нервують інші. Мама це вже давно помітила. Коли всі довкола спокійні, я можу вибухнути і хтозна-що накоїти.

— З таким характером легко жити. Ну, гаразд, може, ти й маєш рацію. Де ти живеш?

— На Пушкінській.

— Давай твою сумку.

— Ти, виявляється, джентльмен.

— Вже який є. Ось одведу тебе додому і справді спробую виспатися. І не лякай мене генералом, це вже дрібниці. На світі є тільки одна справді важлива річ — життя.

— Він виживе,— вже мало не вдесяте повторила Майола.

До великого будинку на Пушкінській дійшли мовчки, кожен думаючи про своє. Здавалося, Лука Лихобор взагалі не помічає Майоли, іде собі, заглиблений у власні думки й переживання, помахує в такт ходи важкенькою сумкою, а до дівчини йому байдуже. Увійшла Майола Саможук у коло друзів Луки Лихобора, посіла своє місце, і дуже добре. Вона надійна й дружня, на неї, мабуть, можна покластися в найважчу хвилину. Але помічати чи якось вирізняти її з-поміж інших товаришів немає ніякої причини.

— Отут я живу,— спинилася Майола біля під'їзду старого київського будинку. Над дверима лукаво позирали один на одного облуплені кам'яні амури.

— Бувай здорова,— сказав Лука.

— Зажди.— Дівчина витягла з сумки самописку й блокнота, написала кілька цифр, одірвала аркушик паперу.— Ось мій телефон. Завтра о сьомій подзвониш. Я все знатиму.

— Ти так рано встаєш?

— А як же інакше? Мені на зміну йти так само, як і тобі.

— У мене телефону немає.

— Ну, ти не дуже здогадливий кавалер. На кожному розі автомати стоять.

— Який я тобі кавалер,— невесело посміхнувся Лука.

— І то правда. Та не переживай, як баришня. Буде він живий. Щасливо,— усміхнулася весело, ніби не існувало на світі ніяких трагедій, і зникла за височенними важкими дверима.

Лука Лихобор забув про неї в ту ж мить. Яке йому діло до цього вродливого дівчиська? Вона спортивна знаменитість,

довкола неї сила-силенна найвеселішого і найцікавішого молодого люду крутиться. Де вже там скромному токареві з авіазаводу до такої дівчини залицятися...

А от виспатися, мабуть, справді треба. Мерщій додому, примусити себе заснути, не думати про палату Жовтневої лікарні. Десь він читав, що найчастіше вмирають перед світанням. Чому так?

Немає в тебе важливіших питань? Поспішай, поспішай до метро. Треба добре виспатися, завтра буде важкий день.

Він повернувся додому, роздягся, хвилин п'ять постояв під гострими цівочками душу. Тоді впав на тахту, з розгону вдарився головою в подушку і зразу заснув мертвим сном.

Прокинувся раптово в цілковитій темряві від почуття тривоги, наближення біди. Згадав геть усе, глянув на годинника — стрілки світяться таємничим фосфоричним світлом, показуючи третю ночі. Скоро світанок.

Потягнувся до сигарет, чиркнув сірником, закурив. До сьомої, до тієї миті, коли можна подзвонити Карманьйолі, ще чотири години. Який неймовірно короткий і божевільно довгий може бути час! Хвилина тягнеться, як лінивий равлик, коли чекаєш кохану. Вона ж летить, як чорна ластівка, коли твоїй улюбленій команді не вистачає часу для того, щоб забити вирішальний гол. Смішно і трохи страшно — важкі інваліди в госпіталі всі без винятку захоплюються спортом...

Про що він думає? Ферапонт Тимченко теж може опинитися в тому госпіталі важких інвалідів.

Лука аж застогнав від тієї думки. Стоїть, мабуть, клятий годинник! Ні, цокає. Повільно-повільно обертається блакитна планета, освітлюючи широке вікно прозорим світанком. Тільки в таку хвилину можна помітити, що вона справді блакитна.

Заснути, видно, вже не вдасться. Зварив чай, поснідав. До сьомої ще багато часу. Мимоволі потягся рукою до полиці,— книжок там не дуже багато, але всі улюблені, багато разів читані, мало не напам'ять вивчені. Взяв одну навмання, розгорнув — Бульба бився зі своїми синами навкулачки. І якось непомітно, ніби з темного, почорнілого дерева витесаний Тарас постав перед ним у всій своїй могутній силі, жорстокий до всякої зради, сором'язливо-ніжний до вияву страждання і любові.

«Принциповий чолов'яга був»,— подумав Лука, відчуваючи, як узяв його в свої могутні обійми чарівний вимисел і поніс, заколисуючи, в зовсім інший світ, населений добре знайомими, мало не рідними людьми.

— Чи чуєш, батьку?

— Чую,— пролунало над свіжовиструганим ешафотом.

Лука здригнувся й закрив книжку. Десь зовсім недалеко інший батько, генерал Тимченко, теж, мабуть, цілу ніч не спав, чекаючи звістки з лікарні. Майола вчора лякала його тим генералом. Які дурниці! Ніякий генерал не може покарати його, Луку Лихобора, безжальніше за власну совість. Котра зараз година? За чверть сьома. Вже бігти дзвонити чи ще рано? Доки він спуститься...

Майола озвалася зразу, так ніби чекала біля телефону.

— Це я, Лука. Ну, що там?

Він був готовий до всього, навіть до слова про смерть. Але натомість дівчина спокійно сказала:

— Ферапонт ще й досі непритомний. Серце працює добре, температура нормальна, ніякої операції не робитимуть. Не хвилюйся, все буде гаразд. Ти спав хоч трохи?

— Небагато.

— Я так і знала. В тебе сьогодні буде важкий день. Генерал лютий, як голодний тигр...

— Можу уявити. Але на все згодний, тільки б він жив.

Майола раптом засміялася, і неголосний сміх її пролунав недоречно, по-блюзнірськи.

— Чого ти смієшся? — майже з острахом спитав Лука.

— Йому разом з бородою шматок шкіри надірвало на підборідді. Пришили.

— Що ж тут смішного? — розсердився Лихобор.— Регочеш, коли треба плакати.

— Ні, не треба. В основі цієї історії лежить комедія.

— Ти повторюєшся.

— Це не біда. Через тиждень усі сміятимуться.

— А от я в тому не певен. Узнавай, будь ласка, що там з ним коїться. Мені можна інколи до тебе дзвонити?

— Буду дуже рада.

— Ну, ввічлива молодь на алмазному заводі...

— Ні, я справді буду рада. І, не боячись повторитися, ще раз кажу тобі: не хвилюйся, він буде живий і здоровий.

За п'ятнадцять хвилин до початку роботи Лука, як завжди, зайшов у кабінет начальника цеху. Це щоденна зустріч штабу трудової вахти. Люди знайомі, як близькі родичі: Гостєв, його заступник, парторг Горегляд, Валентин Несвятий — комсомольський ватажок, і він сам, Лука Лихобор. Цього разу всі похмурі й роздратовані.

— Ну, як він там? — наважився запитати Несвятий.

— Лежить непритомний,— відповів Горегляд.

— Пульс нормальний. Череп цілий,— додав Лука.

— Об одинадцятій викликає директор,— сказав Гостєв.

— Кого?

— Мене, парторга і товариша Лихобора.

— Весела буде бесіда,— мало не плюнув Валентин Несвятий.

— А тепер давайте глянемо,— вів далі Гостєв,— як же працював учора сорок перший?

У день, позначений таким нещастям, все мусило бути лихим і невдалим. А виявилося, що саме вчора цех працював чудово. Всі деталі здано точно за графіком, план за валом на чотири десятих процента перевиконано, порушень дисципліни не було, на першому місці дільниця майстра Горегляда.

Заступник начальника скінчив доповідати і сів.

— Отже, порушень дисципліни не було і на першому місці дільниця Горегляда? — перепитав Гостєв.

— Саме так. Про нещасний випадок мені доповідати нічого.

Гостєв підвівся, пройшовся по кімнаті. Обома руками, ніби воду з волосся відтискав, провів по голові, спинився.

— Отже, працювали вчора відмінно,— сказав він.— Убило людину, а дільниця товариша Горегляда на першому місці?

— Саме так,— стояв на своєму заступник.

— Так от, є пропозиція дільницю Горегляда величезними літерами записати на чорну дошку.

— Я проти,— підскочив Несвятий.— Чим винні робітники?

— Винні. За життя учня відповідає не один наставник, а весь колектив цеху і в першу чергу дільниці. Коли бородань просто дурень, а товариш Лихобор цього не зрозумів, то досвідченіші товариші повинні були підказати йому. Хто за мою пропозицію?

І перший підняв руку. За ним, ніби пудові гирі підносячи, звелися інші руки.

Тільки Несвятий не ворухнувся.

— А комсомол що ж, не згодний? — зіщулився Гостєв.

— Комсомол не згоден,— озлився Валька.— І перед тим, як писати людей на чорну дошку, я б почекав результатів...

— Нещасний випадок усе одно був.

— Це правда, і все-таки я почекав би. Я проти. І дивіться, щоб з нас усіх разом потім не сміялися.

— Не бачу причин навіть для усмішки, не те що для сміху.

— А от я бачу,— не здавався Валька.— Я проти.

— За мою пропозицію чотири, проти один. Приймається,— підсумував Гостєв.— Спасибі, товариші. Приступайте до роботи.

До верстата Лука Лихобор підійшов з важким серцем. Огидне йому все на світі. То на роботу йшов, як на свято, вже передчував мить, коли різець торкнеться пружного дюралю чи надійної сталі, такої сердитої, що аж синя стружка з неї летить. А сьогодні все йому тут чуже. І робота не йде, і сотні разів повторювані, майже автоматичні рухи стали ненадійними. Одне слово, чортівня якась... А ще ж до директорського кабінету об одинадцятій треба йти... Веселе життя почалося, нічого не скажеш...

Розділ восьмий

Генерал Сергій Денисович Тимченко, почорнілий від горя й люті, приїхав на завод. Високий, зовсім сивий, акуратно зачесаний на косий проділ, сухе смагляве обличчя з великим горбкуватим носом,— він видавався старішим за свої шістдесять п'ять років. Відлітавши в бомбардувальній авіації всю війну і заслуживши Зірку Героя, Тимченко після війни не вийшов у відставку, а почав учитися в радіолокаційній академії, скінчив її і за два десятки років став визнаним авторитетом у цій галузі. Його підручники з'явили-

ся в усіх військових училищах, а наукові розробки принесли й генеральське звання, і професорство, і ордени, і державні премії.

Все життя провівши в армії, він звик віддавати накази і сам умів їх виконувати.

Украй вимогливий до самого себе й своїх підлеглих на роботі, повертаючись додому, Сергій Денисович змінювався невпізнанно. Тут найголовнішим на світі почуттям була любов до сина. Під час війни генерал одружився з розумною і гарною дівчиною, радисткою штабу фронту,— її дуже скоро довелося величати не просто Ганкою, а Ганною Мстиславівною. Ферапонт знайшовся у них, коли генералові було вже далеко за сорок. І всю силу своїх нерозтрачених за суворе льотчицьке життя почуттів генерал віддав синові. Хотілося бачити його знаменитим композитором, інженером, художником, байдуже ким, але генієм. У видатних здібностях сина Сергій Денисович сумнівів не мав і сподівань своїх не приховував.

Перший удар вразив у найболючіше місце — Ферапонт наробив помилок у творі на вільну тему і одержав двійку. Мрія про консерваторію розтанула, як хмаринка в небі.

— Це все від заздрощів,— заявила Ганна Мстиславівна.— Ти мусиш кудись подзвонити... Ти знатний генерал. Невже не можеш допомогти власному синові? Ця двійка несправедлива! Вони її підтасували!

— Єдине, що я мушу зробити,— відповів Сергій Денисович,— це на власні очі побачити твір. Тоді я вирішу, як діяти.

— Коли ти почнеш сперечатися й доводити, нічого з того не вийде,— гарячкувала Ганна Мстиславівна.

— Я хочу подивитися,— повторив генерал.

Він мовчки вийшов з дому і сів у машину.

Повернувся години через півтори. Не сказав жодного слова і зник за товстими, повстю оббитими дверима. Ганна Мстиславівна з півгодини сиділа в їдальні й слухала, як Ферапонт у своїй кімнаті досить пристойно грав на електрогітарі.

Потім рішуче зайшла до кабінету. Генерал сидів біля столу, рівний, сивий, зовсім не згорблений, і рука його ворушилася, ніби ворожила над аркушем паперу.

— Ти бачив твір?

— Так. Наш Ферапонт, безперечно, схожий на Катерину Велику, в цьому я переконався. Вона російською мовою в слові з трьох літер «еще» робила п'ять помилок, писала «истчо». Свій твір Ферапонт написав приблизно на такому ж рівні. Там двадцять одна помилка.

— Я певна, він зробив це навмисне, щоб кинути виклик усім цим догматикам. Вони навіть цього не зрозуміли.

— Годі,— сказав Сергій Денисович.— Мені довелося пережити дуже неприємні хвилини.

Рот його скривився. Згадалося, як поблажливо і трохи зневажливо молодий доцент Бухало з приймальної комісії простягнув, глузливо посміхаючись (в усякому разі, так здалося генералові), злощасний твір на вільну тему йому, вкритому сивиною, уславле-

ному науковими званнями і високими преміями, знаменитому в усьому світі...

— Егоїст,— прошепотіла Ганна Мстиславівна.— Ти думаєш тільки про власні переживання. А доля рідного сина тебе не турбує!

У цей час двері кабінету прочинилися і Ферапонт, спокійний, навіть веселий, став на порозі. Невдача на екзаменах ніби й не завдала йому ніякого болю. Сергій Денисович мимоволі глянув на довгу мичку бороди і поморщився,— бороду, звичайно, можна носити. Але хороший смак і в цьому потрібен.

— Предки,— безтурботно сказав хлопець,— не хвилюйтесь за моє майбутнє і не марнуйте даремно нервову енергію. Вона вам згодиться на важливіші справи. Досі я намагався думати, що я виняток, діяв відповідно до того і, як бачите, мало чого домігся. А тепер житиму за існуючим стандартом і дуже скоро матиму все, що захочу, аж до консерваторії включно. Коли мені тільки заманеться туди піти, бо зараз маю сумнів: викладачі мені страшенно не сподобались. Але таланти мої багатосторонні, ви самі це не раз говорили. Для їх розвитку я й піду второваним шляхом.

Батько і мати бачили усмішку в куточках губів сина, звідки починалися волосинки ріденької бороди, і не могли зрозуміти його тону.

— Мама просила тебе кудись дзвонити,— вів далі син.— Не треба цього робити, вистачить і моєї звичайнісінької заяви.

— На що? — похмуро спитав генерал.

— На те, щоб піти працювати на авіазавод. Останнім часом авіація вабить мене навіть більше, ніж музика. Може, саме тут і таїться моя геніальність. В її існуванні ми всі твердо переконані, але ніяк не можемо відшукати, де вона сидить. Рік роботи на заводі дасть мені робітничий стаж, а з ним не страшні й помилки в творі.

— Помиляєшся,— сказав батько,— неграмотним у наш час бути соромно.

— Ти живий анахронізм,— зверхньо відповів син. І в якусь мить генерал зрозумів, що вся оця бравада та повне самовладання даються юнакові величезним зусиллям волі. Насправді серце в нього скиглить, соромно йому за помилки в творі, так наче впіймали його на крадіжці чи шахрайстві.— В часи моєї зрілості все робитимуть електрообчислювальні комплекси. Людині треба буде тільки подати думку, ідею твору, мелодію чи образ, а машина виконає всю технічну роботу...

— Яка широта мислі,— простогнала Ганна Мстиславівна.

Генерал сердито глянув на неї і не сказав ні слова. Він добре знав можливості електрообчислювальних машин, на магічні здатності яких так покладається син. Вирішують не вони, вирішує людина, її розум, що спирається на величезну культуру, широку інформацію, бездоганну грамотність. А неграмотна людина перестає розуміти процеси, які відбуваються в машині. І тоді вони одне одному просто не потрібні, бо не можуть знайти спільної мови. Але

намір сина йти працювати на авіазавод йому сподобався. Є щось справжнє в цьому хлопцеві чи генерал сприймає бажане за дійсність?

— Добре, я подзвоню на завод,— сухо погодився він.

— Кат! Кат власного сина! — знову простогнала Ганна Мстиславівна. Була в її арсеналі трагічна, вражаюча інтонація, але цього разу чоловік вистояв.

— Отже, лінію мого життя на майбутній рік накреслено в повній відповідності до найдосконаліших вимог сучасності.— І знову генерал не міг збагнути, сміється чи журиться син.— А зараз я запрошую вас до телевізора, маєте змогу подивитися на свою родичку. Карманьйола Саможук бігтиме хвилини через три. До речі, ви на сімейній раді придумували нам такі виняткові імена?

— Ти невдоволений своїм ім'ям? — здивувався генерал, бо це саме він назвав сина Ферапонтом, намагаючись від самого народження виділити його з сірої маси Іванів, Сергіїв чи Андріїв.

— Цілком задоволений. Воно виняткове, а в наш час цікаві тільки винятки. Американські журнали приймають фантастичні твори тільки від божевільних, нормальні люди вже не в силі вигадати щось справді фантастичне.

— Яка культура! — захоплено проспівала Ганна Мстиславівна.

— Ім'ям своїм я цілком задоволений,— підсумував розмову син.— Прошу до телевізора, шановні мої предки.

Вони перейшли до їдальні, де великий екран світився зеленкувато-сірим світлом. Ось і широке поле Центрального стадіону, прикрашене прапорами кількох держав. Диктор аж захлинається — на змагання прийшла рекордна кількість глядачів.

Промайнуло знайоме дівоче обличчя. Майола Саможук готувалася до старту.

— В неї таке обличчя, ніби вона відповідальна за весь Радянський Союз,— не втримався Ферапонт.

— Зараз це саме так,— відповів батько.

Зарозуміле дівчисько,— мовила Ганна Мстиславівна.— Вона завжди була миловидною, але ніколи не стане красунею.

— А проте знаменитою вона вже стала,— не вгавав син.— Після тебе, батьку, в нашій сім'ї вона на другому місці.

Генералові стало неприємно, що його заслуги й славу син порівнює з успіхами Карманьйоли. І він іронічно сказав:

— Ти помиляєшся. Її треба ставити на перше місце. З сотні тисяч людей на стадіоні, може, десятків зо два чули про винаходи, книжки й теорії генерала Тимченка. А хто така Карманьйола — знають усі.

— Світ збожеволів, немає в ньому розуміння справжніх цінностей,— заявила Ганна Мстиславівна.

— Увага! — вигукнув Ферапонт.— Старт!

Вони невідривно дивилися на великий екран — там, досконало долаючи простір, бігла Майола. Здавалось, вона чолом розтинає туге повітря. І генералові пригадався «кок» літака, його заокруглений ніс та струмені вітру, що проходять повз фюзеляж обтічно,

без завихрень. Майола бігла широченними кроками, і тіло її наче застигло в повітрі, навіть волосся не струшувалось. Працювали тільки, долаючи простір, стрункі довгі ноги, а руки допомагали їм широкими сильними змахами.

— Перша! — захоплено вигукнув Ферапонт, коли Майола своїми ледь помітними гострими грудьми розітнула тонку, не видиму на екрані телевізора фінішну нитку.

— Дуже добре бігла,— сказав генерал.

— Зараз відбудеться нагородження переможців,— оголосив диктор.

І вони знову побачили Майолу, тільки тепер уже не сувору, а усміхнену, до краю щасливу. Гордо несучи свою маленьку голівку з хвилястим волоссям, стрибнула вона на п'єдестал пошани, на його найвищу сходинку, і завмерла. Поруч, трохи нижче, стали румунка й шведка. Гімн Радянського Союзу пролунав над стадіоном.

— Це, мабуть, дуже велике щастя, коли на твою честь при сотнях тисяч людей грають гімн,— задумливо мовив генерал.

— Примітивне і скороминуще,— відповіла Ганна Мстиславівна.

— Ні,— заперечив чоловік,— щастя буває скороминущим, це правда. А от примітивним не буває ніколи.

— Ви не про те говорите, люди! — вигукнув Ферапонт.— Батьку, ти подивись, які у нашої Майоли неймовірно красиві ноги.

— Вони й справді дуже красиві. Але говоримо ми про найголовніше,— відповів генерал.

— Кат, кат власного сина,— сказала Ганна Мстиславівна.

Треба ж було, щоб слова її стали мало не пророчими.

Генерал Тимченко був людиною справді визначною і дуже впливовою. Його слово чи бажання ніколи не залишалися непоміченими. Якби він і справді захотів скористатися з усіх своїх можливостей і знайомств, то Ферапонта напевне зарахували б до числа студентів консерваторії. Але згадка про двадцять одну помилку в творі пекла старшого Тимченка вогнем. І ставати в позу прохача за неграмотного сина він собі не дозволив би нізащо в світі. Інакше ризикував бути смішним.

А тепер йому нічого червоніти. Його син став героїчною жертвою неуважних, розхлябаних наставників, і тому ніяких сумнівів — пускати чи не пускати в хід усю свою силу — в душі Сергія Денисовича не було.

Саме тому до кабінету свого давнього знайомого, директора авіазаводу, він зайшов як громовержець, з невідпорним наміром не тільки покарати винних, але й захистити всю молодь Радянського Союзу від можливості повторення подібних випадків.

Директор, скромний, уже сивуватий чоловік, десь років за п'ятдесят, озброєний сильними окулярами та Зіркою Героя на лацкані піджака, зустрів Тимченка привітно, але без посмішки, запросив сідати.

— Я вже дзвонив прокуророві республіки,— сказав генерал,— і він дасть слідчим органам відповідні розпорядження... Але перш за все я хочу з'ясувати все сам. Від злочинної халатності нашу молодь треба захистити, і тут навіть драконівські заходи будуть доречні.

— Драконівські заходи ніколи не виявлялися найліпшими,— сказав директор.

— Не намагайтеся захищати своїх...— генерал похлинувся повітрям, не знаходячи потрібного слова,— своїх гевалів.

— Пробачте, я не розумію, про кого це ви...— Сильні скельця директорових окулярів блиснули невдоволено.— Я нікого не збираюсь захищати. Винні, в тому числі, можливо, і я, будуть належно покарані. Ваші почуття я розумію дуже добре і глибоко засмучений цим випадком. Що там, у лікарні?

— Мій син непритомний, і невідомо, чи буде жити,— сумно відповів Тимченко.— Очевидно, великий крововилив у мозок, але череп цілий. Медицина, власне кажучи, безсильна. Врятувати його може тільки молодість...

І раптом замовк, злякавшись вибуху власних почуттів, втрати контролю над ними, стану, коли юридично людина не відповідає за свої вчинки. Директор зрозумів це дуже добре. Терпляче почекав, даючи генералові можливість заспокоїтися. Потім сказав:

— Будемо сподіватися на краще.

— Як це сталося? — спитав Тимченко.

Директор подав кілька аркушів паперу.

— От свідчення наставника, майстра і робітників, які працюють на сусідніх верстатах.

Генерал, незважаючи на шістдесят п'ять років, читав без окулярів і завжди пишався своїм орлиним зором. Але цього разу літери танцювали перед очима і доводилося докладати великих зусиль, щоб збагнути значення слів. Господар терпляче чекав, доки гість упорається з цією важкою роботою. Але в очах Тимченка, змінюючи одне одного, з'явилися відтінки обурення, гніву, горя, образи, недовіри, глуму. Повний спектр почуттів відбивався на цьому старечому, але дуже виразному обличчі.

Генерал дочитав, навіть перегорнув останній аркуш, щоб упевнитися, чи не написано там ще чогось, поклав папірці перед собою на стіл, притиснув великою, з набряклими венами рукою.

— Значить, оці,— він мить пошукав слова,— ці наставники твердять, що мій син-ідіот навмисне пхнув бороду в кулачковий патрон? На їхньому місці я пошукав би вірогіднішу версію. Не дуже розумних співробітників ви собі добираєте.

— Так, мої співробітники не всі геніальні.— Директор робив знижку на стан і почуття генерала, Сергій Денисович добре це розумів і від того дратувався ще більше.— Вони не твердять, що ваш син встромив бороду в патрон. Очевидно, він просто нахилився до нього дуже близько, і кулачок зачепив волосся.

— Куди дивився наставник?

— От саме про це я й хочу з ним поговорити.

Тихо, немовби пробачаючись за потребу втрутитися у важливу розмову, дзенькнув один з телефонів на столику біля директорської лівиці. Той узяв трубку, послухав, наказав:

— Хай зайдуть...— І глянув на генерала: — Зараз ви їх усіх побачите — начальника цеху, майстра і наставника-інструктора.

Вони зайшли один за одним, дивлячись у підлогу. Тільки Лука Лихобор блиснув очима на директора, озирнув поглядом генеральські золоті, зірками прикрашені погони і знову втупив очі долу. Сідати їх директор не запрошував, і тому всі троє вишикувалися біля столу,— на лівому фланзі похмурий, але не зляканий Гостєв, потім невисокий, зовні спокійний Горегляд, а праворуч довжелезний, мало не на цілу голову вищий, глибоко схвильований Лука.

— Знайомтесь,— сказав директор,— начальник цеху Гостєв, Горегляд — парторг і майстер дільниці, де стався нещасний випадок, і наставник Лихобор.

— Он ви які,— спершу тихо, намагаючись бути спокійним, стримуючи себе нелюдським зусиллям волі, мовив генерал.— Вам довірено найголовніше — виховання молодих робітників. А як ви поставилися до цієї відповідальної роботи? По-нехлюйському! Це тільки з вашої вини сталася трагедія!

Генерал ясно розумів, що говорить не те, а головне — не так. Нічого не лишилося від спокійного тону початку розмови.

З губів злітали не переконливі слова гніву, а газетні штампи. Однак ніяких інших, виразніших слів не знаходилося, а пам'ять, затамована гнівом, нічого переконливішого не могла підказати. Генерал відчув, як несолідно, комічно звучить його промова, і від того сердився ще більше, лють за всі невдачі сина зганяв на цих мовчазних людях.

Вони слухали мовчки. Обличчя Гостєва стало ще незворушнішим. На Горегляда погрози генерала, здавалося, особливого враження не справили, хоч кожен нерв у його серці тремтів. А Лука Лихобор нервувався одверто, правда, обличчя залишалося майже незрушне, тільки пальці руки то стискалися в кулак, то знову рознімалися, і рух цей усе прискорювався, немовби токар розминав у долоні шматок пругкої глини.

— Вам усім не місце на авіазаводі, підприємстві комуністичної праці...— вів далі генерал.

Гостєв мовчав, подумки в тисячний раз повторював одне: «Спокійно, спокійно, не зірватися, не зірватися». Обличчя Горегляда втратило свою зовнішню безтурботність, а Лука Лихобор таки не витримав.

— Годі! — тихо, стримуючи себе, але досить виразно сказав він.— Годі! — повторив трохи підвищеним тоном.— Коли ви, товаришу генерал, маєте до мене якісь запитання, я охоче дам відповідь. А слухати лайку не збираюсь. Пробачте, мені ніколи, у мене план. Його виконувати треба...

Генерал аж захлинувся від несподіванки.

Зараз ніби дві людини жили в його свідомості. Одна репетува-

ла, мало не верещала, кидала громи й блискавиці на голови оцих безперечних злочинців, а друга дивилася на першу збоку здивовано й невдоволено, сама не розуміючи, як могла набрати такого непристойного тону важлива, мало не трагічна розмова.

— Я, безперечно, винен у тому, що вчасно не спинив вашого сина,— додав Лука,— і готовий відповідати за всіма статтями законів.

— Між іншим, за нещасні випадки в цеху відповідає і морально, і матеріально в першу чергу начальник цеху,— сказав Гостєв, не відриваючи погляду від блискучого паркету.

— Очевидно, так само, як і я,— сказав директор.

— І ви будете відповідати! — крикнув генерал, уже втрачаючи всякий контроль над собою.— Ви будете відповідати!

Саме в цю мить задзвонив телефон, і директор схопився за трубку, як потопельник за рятівне пробкове кружало.

— Пробачте, товариші!

Він слухав, і на обличчі його нічого не можна було прочитати, тільки очі під тугими скельцями окулярів блиснули й знову погасли, ніби світлофор пропустив поїзд, зробив свою справу й сховався.

— Велике спасибі.— Директор поклав трубку і підкреслено ввічливо сказав: — Пробачте, Сергію Денисовичу, я вам дуже співчуваю. Але це дзвонили з лікарні. У мене там знайомий головлікар... Я просив повідомляти...

— Вмер? — Обличчя генерала стало паперово-білим.

— Ні, навпаки, отямився. Говорить нормально, почувається пристойно, і зараз його заберуть до операційної перешивати бороду.

— Як перешивати бороду? — здивовано прошепотів генерал.

— Під час нещасного випадку разом з волоссям бороди відерся клапоть шкіри, тримався тільки одним краєм. Про це сказано в акті медичної експертизи. Спочатку вони пришили його тимчасово. А зараз перешиють грунтовно, збривши, звичайно, бороду. Але не турбуйтесь, вона скоро відросте. Що ж до покарань моїх співробітників, то можете бути певні: всі вони одержать по заслузі.

Кожне слово директора лягало як ляпас на генералове обличчя. Але яке значення мають найобразливіші слова, коли Ферапонт живий, і вже отямився, і говорить, і буде сміятися й грати на своїй електрогітарі. І, головне, житиме...

Та переживань і збурених почуттів виявилося забагато навіть для такого аналітично-спокійного генерала, як Сергій Тимченко. І директор це ясно зрозумів.

— Я вас не затримую, товариші,— звернувся він до трьох чоловіків, які, переступаючи з ноги на ногу, все ще стояли перед ним.— Я викличу вас потім.

Вони вийшли, зіштовхуючись у дверях, намагаючись не слухати генеральського сміху, бо Сергія Денисовича била справжня істерика, ніякій силі волі не підвладна.

Директор ступив до столика, відкрив пляшку мінеральної води, налив у склянку:

— Випийте, Сергію Денисовичу. Заспокойтесь. Я добре розумію ваш стан і ваші почуття і дуже співчуваю. Заспокойтесь.

Генерал пив колючу воду, зуби його цокали об холодне скло, і гостре почуття сорому за тон розмови та істерику опанувало його душу. Директор, ввічливий і підкреслено стриманий, людина, що не дозволила собі сказати жодного слова у відповідь на всі генеральські погрози, виявився далекоглядніший і мудріший, піднісся вище за генерала. І усвідомлювати це було неприємно...

Однак у серці, стираючи почуття образи, сорому й гніву, вродилася буйна радість, і вже хотілося обіймати директора чи зірватися з місця й танцювати.

Та генерал, звичайно, не кинувся на шию директорові і не пішов у танок. Повільно допив свою склянку води, мить посидів мовчки, глянув на директора — той сидів, читаючи зведення з довгими колонками цифр. Він уже працював, нагадуючи Сергію Денисовичу, що вони обидва люди державного масштабу і не мають права витрачати стільки часу на особисті справи.

— Я мушу попросити у вас вибачення,— сказав генерал.— Але ви, напевне, зрозуміли мій стан і мої почуття. Згадуючи цю зустріч і розмову, я завжди червонітиму... Що ж до покарань...

— Тут ваша воля не має сили, Сергію Денисовичу,— відповів директор. Нещасний випадок, а особливо з учнем,— річ неприпустима, і всіх винних буде належно покарано...

— А мені сподобався отой здоровенний наставник,— уже знайшов Тимченко в собі сили посміхнутися.— Не змовчав. Це справжній характер і чесна людина.

— У нас на заводі виховався цілий колектив таких, як він,— нічого не хотів забути чи простити директор.— Я радий, що вам вдалося в тому пересвідчитися.

— Так, вдалося,— гірко сказав генерал.— На все добре. Поїду до лікарні. Як це радісно — взнати, що людина житиме...

— Так,— погодився директор. Йому незручно було дивитися на Тимченка, не хотілося зустрітися з його поглядом.

Генерал потиснув директорові руку і, теж не наважуючись глянути просто в очі, вийшов.

Директор ступив до вікна і побачив, як по-молодецькому, чітко й стрімко, генерал підійшов до машини, спритно сів на пружне сидіння. Тепер він завжди мимоволі червонітиме від згадки про цю зустріч, і почуття неприязні до директора, напевне, залишиться назавжди в його серці.

— Пришили бороду,— раптом уголос мовив директор. Посміхнувся, навіть тихо засміявся, відчуваючи, як і з його душі поволі сходить важкий тягар. Знову зняв трубку і вже зовсім весело наказав Гостєву:

— Того анциболота продраїти на зборах з наждаком.

— Обов'язково,— відгукнувся Гостєв.— Тільки є одна реальна небезпека: всі вони гомерично сміятимуться.

— Хто?

— Робітники сорок першого.

— Як це сміятимуться? Людину мало не вбило.

— Я це пам'ятаю. І все-таки... Раніше все прикривалося трагічністю становища. А тепер...

— Одне слово, я вимагаю, щоб нехлюйське ставлення Лихобора до своїх обов'язків наставника розглянули з усією серйозністю.

— Єсть, товаришу директор.

В цей час Тимченко поспішав до Жовтневої лікарні.

Він уголос вимовив імення сина, і вперше в житті воно здалося йому химерним і ненатуральним.

«Не міг вибрати щось милозвучне, просте,— злостився сам на себе генерал.— Не міг назвати Олександром чи Володимиром! Оригінальним захотілося бути!»

Машина промчала повз круглий, схожий на старовинний цирк Бессарабський ринок. Ніби стрибнула на невисокий пагорбок і спинилася біля корпусу.

Через п'ять хвилин, уже в білому халаті, генерал зайшов до палати, угледів великий моток бинтів на подушці і аж похитнувся від гострого почуття любові й жалю. Замотані були вся голова й обличчя, тільки темні очі визирали.

— Температура нормальна, кров'яний тиск теж, шов наклали косметичний, шрам майже не буде помітний,— гордо казав лікар. І потім, ніяковіючи, ніби йшлося про щось непристойне, додав: — Правда, бороду довелося поголити...

Генерал глянув на нього підозріливо. Обличчя хірурга залишалося професійно серйозним, ані найменшого сліду усмішки... І все-таки вона жила в глибині зіниць. Генерал відчував її, хоч ні до чого не міг прискіпатися.

— Говорити йому, мабуть, зараз важко,— мовив лікар.

— Нічого,— раптом молодим своїм баском перервав Ферапонт.— Голова трохи болить, це правда...

— Не нудить?

— Ні.

— От і прекрасно. Виходить, струс мозку не сильний... Ви можете зостатися з сином. Але не більше трьох хвилин.

Лікар зник безшумно, як у кіно. Генерал сів на стільця біля ліжка.

— Слухай, Ферапонте, усіх цих злочинців належно покарають. Але вони в своїх свідченнях написали, що ти навмисне сунув бороду в цей тричі проклятий кулачковий патрон. І я хочу знати: правду каже оцей здоровенний Лука Лихобор чи бреше, щоб уникнути відповідальності. Я хочу знати — правда це чи ні?

Ферапонт мовчав. Думки в його важкій болючій голові зміняли одна одну ліниво, повільно, мовби заколисані. Він добре уявляв собі, як потай, не дозволяючи собі розреготатися вголос, сміється з цього випадку весь цех, Лука нагадує пораду заплести бороду в косичку. І тільки від згадки про ту коротку розмову лють закипала в серці і навіть думки ставали яснішими.

Але коли він не скаже правди, Луку, напевне, засудять. Батько про це потурбується, он, бач, який сидить, аж потемнів від переживань. Може, замовчати ту останню розмову про техніку безпеки? Ні, Лихобора до тюрми він не зажене. Але як зізнатися у власній безоглядній дурості?

— Не можна відкласти розмову до мого одужання?

— Ні, я мушу все знати. Від цього залежить...

Ферапонт знову помовчав. Тепер інші почуття сповнили його душу. Виходить, батько хоче знати всю правду, щоб точно визначити, який у нього син. Ця думка озлила хлопця. І, вже поспішаючи переконати батька і самого себе, що він зовсім не нікчема і не боягуз, юнак промовив:

— Це правда.

— Ти навмисне встромив бороду у верстат? — не повірив генерал.

— Ні, я її туди не пхав. Просто хотів йому довести... Мені здавалося, що ніякої небезпеки бути не може...

— Який ти дурень!

— Цього разу ти маєш рацію. Я йолоп, але не боягуз і не падлюка. Я у сто крат розумніший за цього Луку Лихобора, і він ще в цьому пересвідчиться... Пробач, будь ласка, лікар має рацію, мені й справді важко говорити. Я, мабуть, засну...

— Спи. Все буде добре. Яке це щастя!.. Ми з мамою приїдемо завтра.

— Ні, тільки в той день, коли пускають відвідувачів.

— Тобі не хочеться нас бачити?

— Мені набридли всякі винятки. Розумієш — набридли.

Ферапонт вимовив ці слова твердо, впевнено, ніби й не сталося з ним ніякого нещастя.

— Гаразд,— сказав батько,— про це потім. А тепер спочивай.

Син не відповів. Очі заплющилися. Його зборола нервова втома. Сергій Денисович навшпиньках, намагаючись не турбувати хворого, пішов до дверей.

— Щасливо,— раптом сказав Ферапонт.

— Щасливо,— радісно відгукнувся генерал і вийшов.

Розділ дев'ятий

При вході в цех, біля двометрового стенда, де щодня вивішували підсумки соцзмагання, з'явилася нова об'ява. На аркуші цупкого паперу Венька Назаров намалював ще одного літака в сонячних променях і знову зостався незадоволений — ніяк не вдавалося йому розповісти людям про свою мрію. Була вона справді фантастичною, в уяві бачилась ясно, а в руки не давалася, вислизала з пальців, зникаючи, як ота синя птиця. Але під химерним літаком написані слова конкретні, життєві, сповнені цілком прозаїчного і навіть погрозливого змісту.

«Оголошення! В понеділок відбудуться цехові профспілкові

збори. Порядок денний: 1. Наслідки роботи в липні і підведення підсумків соцзмагання. 2. Про порушення трудової дисципліни тов. Лихобором».

Лука глянув на об'яву і плюнув спересердя. Тепер уся історія злощасного Ферапонта, його біль, страждання, мало не смерть обертаються на «порушення трудової дисципліни тов. Лихобором».

Оголошення завдало несподіваної прикрості ще й тому, що він сам нічого про ті збори не знав, його відсторонили від їх проведення. Розглядається справа про порушення дисципліни головою цехового комітету, то де вже тут йому вести збори. Все правильно, все справедливо, але від того на серці не легше. Надто це неприємно — виступати в ролі «порушника трудової дисципліни». Нічого не скажеш, він в усьому винен. Наставник, інструктор, то мусив оберігати учня.

Лука йшов до свого верстата похмурий, намагався ні з ким не стрічатися очима. До такої ганьби довів весь цех! Мабуть, усі його засуджують, бо в соціалістичному змаганні сорок перший, напевне, високого місця не посяде. Оцей нещасний випадок відштовхне його далеко назад, і премія буде невисока, хоча цех перевиконав місячний план. А може, і взагалі її не дадуть, це вже залежить від директора, секретаря заводського парткому і голови завкому профспілки, а радіти їм нема чого...

Однак Лука глибоко помилявся, думаючи, що його всі засуджують. Він ішов похмурий, сердитий, а його всюди стрічали з усмішкою.

— Здоров, Луко. Як твоя борода поживає? — чулося з одного боку.

— Кажуть, бороду йому спершу пришили косо, а тоді віддирали. Це правда? — долинало з іншого кутка.

Тепер, коли всі знали, що Ферапонт Тимченко буде живий і здоровий, жарти вже не звучали по-блюзнірськи. Проте Лука уявляв, на які гострі слова обернуться вони, коли він стане перед зборами. Там йому нічого не простять. Одна людина може щось не добачити, якомусь рухові не надати значення. А сотням робітників цеху видно все, від їхніх очей найменша дрібниця не сховається...

Лука намагався якомога вправніше обточити великі алюмінієві емблеми, що їх приклепують до фюзеляжу літака, хотів зробити їх легенькими, майже невагомими.

Він добре знав захоплюючу силу праці, її животворну здатність розвіювати найчорніші думки і тому трудився як одержимий. На перерву до їдальні не пішов,— доволі наслухався насмішкуватих запитань. У буфеті взяв кефір, два бутерброди, нашвидкуруч пообідав, хотів навідатись, як звичайно, до кімнати цехкому й спинився: нічого зараз йому там робити. Сьогодні п'ятниця, завтра субота. Він піде до батька, все йому розповість, і на серці, напевне, полегшає... Мабуть, і Майола Саможук навідається. От її він зустрів би з радістю... Ну, а в понеділок збори.

Стовбичити в цеху не хотілося, до кінця перерви ще сорок хвилин. Лука вийшов, відчув ласкаве, вже по-серпневому нежарке

сонячне проміння і аж зажмурився від задоволення. Ноги самі понесли його в складальний цех, де зовсім недавно проходили вони разом з Ферапонтом. Минуло кілька днів, а здається, ніби це було давним-давно, такими щасливими лишилися в пам'яті ті хвилини.

Лука довго стояв, дивлячись на літаки, ще не зовсім складені, оточені всякими драбинами, підставками й стелажами. Ніде не видно людей, обідня перерва, і враження таке, ніби радяться між собою крилаті машини, виготовлені руками Луки та ще тисяч таких робітників, хочуть швидше вирватися з цеху, стрімко злетіти, відчувши пронизливий, синій, завжди морозний вітер високостей...

Глибокий, мудрий спокій запанував у душі Лихобора. Ніякі прикрості в світі не мають значення, коли ніхто не вмер, а на світі існує таке чудо, як оця лебедина зграя літаків, що вже майже готові злетіти в повітря.

Лука повернувся до свого верстата, повний цього урочистого почуття спілкування з рукотворним чудом. Уже без ніяких емоцій глянув на оголошення про збори і знову, як у глибоку свіжу воду, поринув у святкове напруження улюбленої праці. Друга половина зміни промайнула, як одна мить. Витер верстат, помив руки... Раніше він завжди в такий час заходив до цехкому,— там є чимало всяких і дрібних і важливих справ. Але того дня ні з ким розмовляти не хотілося.

Пішов прямо додому, все ще несучи в душі радісне відчуття забронюваності від усякого лиха, яке виникло ще там, у складальному цеху, відчинив двері своєї квартири, зайшов і зразу відчув: Оксана знову була тут. Чого вона приходить? Чому завжди без нього? Може, так само, як він ходить у складальний цех, щоб віднайти душевну рівновагу, появляється в його холостяцькій кімнаті Оксана Хоменко?

Мабуть, треба просто замінити замок. Півгодини мороки — і всі проблеми розв'язані, тоді не зможе Оксана ніколи з'явитись у його кімнаті. Але це виглядатиме так, немовби він злякався, побоявся поразки, силу душі замінив силою техніки. Ні, Лука не мінятиме замка. Хай Оксана приходить, коли їй хочеться...

А чи й справді зараз вона має владу над його душею?

Це запитання виникло несподівано. Спершу здалося безглуздим, і Лука відкинув його. Звичайно, він любив її! А зараз кохає? Важко на це відповісти. Досі закоханість в Оксану здавалася непогрішимою істиною. А тепер?

Чому в ці дні, коли виникла історія з Ферапонтовою бородою, до Оксани йому байдуже, а оця смішна довгонога Карманьйола стала мало не найближчою людиною?

Неможливо відповісти на ці запитання, та й ставити їх не треба. Особисте щастя з порядку денного знято. Що б там не говорили на зборах у понеділок, які б громи й блискавиці не впали на голову Лихобора, з заводу його не виженуть. Зате вільного часу тепер, напевне, буде значно більше, і треба подумати, як його використати. Отже, вступаємо до заводського авіаційного техніку-

му. Там треба вчитися п'ять років, але робітників з середньою освітою беруть просто на третій курс, хоча і їм треба скласти іспити і пройти конкурс для вступників, може, й не такий напружений, як у столичному університеті, але все-таки важкий. То давай перевіримо, що лишилося в твоїй голові від усіх тих п'ятірок, які принесли тобі медаль у школі-інтернаті.

Беручись до якогось діла, Лука поринав у нього так, як вдався в кохання до Оксани, в горе від можливої Ферапонтової смерті, в заробітки грошей для побудови квартири, в свою власну щоденну працю. Він не вмів робити щось у півсили, і це було водночас і гордість, і слабкість його характеру. Ну, де вони, ті старі підручники? Збереглися чи він повикидав їх ще при переїзді? Ні, деякі зостались...

Коли на другий день у суботу о четвертій він підійшов до знайомих, уже бруднуватих пофарбованих дверей, то в палаті наче когось убивали. Галас стояв такий, ніби й справді там билися не на життя, а на смерть. Лука постояв мить. А потім усміхнувся і зайшов.

— Ваше київське «Динамо» видихнеться до кінця сезону, як проколотий м'ячик! — кричав льотчик.— А команду «Крила Рад» завжди, як козу, облуплюють. Тільки-но виховають класного футболіста, зразу його й беруть коли не до московського «Спартака», то до ленінградського «Зеніту».

— Все одно «Спартак» буде перший! — доносилося від лівої стіни.

— Не буде! — кричав Семен Лихобор.— Світу божого мені не побачити, не буде! Костоправи, а не футболісти. Тільки Логофет чого вартий.

— Ваш динамівський Сабо теж цяця.

Раптом усі побачили Луку й замовкли — засоромилися надто гарячого вияву футбольних пристрастей. Без якогось захоплення, інколи смішного і наївного, людина жити не може. А коли вона лежить, навічно прикута до ліжка, то розмови про щось недосяжне, в самому принципі своєму неможливе для інвалідів, стають конче потрібними, виводять їх у широкий світ, прилучають до справжнього життя. Спорт і міжнародна політика завжди були в центрі уваги мешканців дев'ятої палати. Радіо і телевізор розповідали їм про все на світі. Газети вони перечитували від заголовка до підпису редактора. Знали не тільки на прізвище, але навіть на ймення усіх футболістів вищої ліги і більшість видатних гравців, скажімо, Соснихіна чи Бишовця, називали ніжно і фамільярно «Вадя», «Толя». Для них усі ці спортсмени були якщо й не рідними, то, в усякому разі, добре знайомими людьми, хоч, звичайно, із жодним з них вони ніколи й не бачилися.

Яка з команд справді найкраща, не знає взагалі ніхто на світі. Але коли можна сперечатися до хрипоти, коли така сварка дає можливість забути своє становище, то ліпших ліків і не треба.

А зайшов до палати Лука, і зразу всі замовкли. Семенового сина добре знали в госпіталі, отже, його поява не була якоюсь

несподіванкою. Вразило інше — вираз очей хлопця. Спостережливість і почуття інвалідів завжди загострені до краю, бо світ їхнього існування обмежений у просторі, і найменша дрібниця не може сховатися від їхньої уваги. Видно, йдеться не про дрібниці, бо Луку як підмінили, таке в нього знервоване й змарніле обличчя.

— Здрастуй, синку, сідай,— сказав Семен Лихобор.— В яку історію ти ще вклепався?

— Ніякої історії. Все йде нормально, життя прегарне,— спробував усміхнутися Лука.

— Воно й видно, давай розповідай,— уже не попросив, а наказав старий Лихобор.— Усміхаєшся, мов кислиці їси.

Довелося розповідати. Спершу інваліди стривожилися, а потім з плином розповіді обличчя стали яснішими, навіть короткий смішок почувся від лівої стіни, де лежав моряк.

— Нічого сміятися,— огризнувся Лука.— Людину мало не вбило.

— Правильно, правильно,— погодився той, майже невидимий біля лівої стіни.— Трагічна історія. Мороз по шкірі ходить.

— У понеділок профспілкові збори,— закінчив Лука.— Доведеться мені солодкого до сліз скуштувати, це ясно. Бо всьому цехові через мене багато неприємностей. На першому місці у соцзмаганні цех, де таке неподобство трапилося, бути не може, а отже, й справжньої премії не буде, і пошани ніякої, хоч за всіма виробничими показниками ми найпередовіші. Багато мені ганьби пережити доведеться, але з заводу, мабуть, не виженуть...

— Прочухана ти заробив, і то доброго,— сказав батько.

— Знаю. З профоргів мене поженуть напевне. Тепер у мене вільного часу більше буде. Думаю до технікуму вступати. Вчитися буду.

— Оце правильно,— схвалив батько.— Тільки чого ж у технікум? Середня освіта в тебе є. Може, просто в інститут?

— Ні, я з заводу йти не хочу. Верстат — це моє покликання в житті. Розумієш, я для того на світ народжений, щоб отакі веселі деталі літака робити. Інженером бути — зведення писати і з майстром лаятися — у мене немає ніякого бажання... Але верстати змінюються, техніка вперед іде космічними кроками, а я стою на місці... Поставили у нас новий верстат з програмним управлінням рами люків фрезерувати, я глянув і ясно побачив: не все я в ньому розумію. В старих усе було як двічі по два — чотири. А до цього мені ще дотягтися треба... Може, для того, щоб усе в нашому цеху розуміти, колись і робітникові інженерна освіта буде потрібна.

— Може бути,— замислено сказав батько.

— От завели теоретичну розмову,— невідомо чому розгнівався Лука.— Як дадуть мені в понеділок програмне управління.

— Переживеш,— байдуже, безтривожно сказав Семен.— Погано було б, якби отой твій Ферапонт справді вмер. А коли людина жива, ще нічого не втрачено.

Слова пролунали страшнувато в цій похмурій палаті і на мить запала ніякова, бентежна пауза.

— Так, ще нічого не втрачено,— вже з погрозою в голосі, самого себе намагаючись переконати, вимовив старий Лихобор.

— Брехня,— почулося від лівої стіни.— Все втрачено!

— Годі! — крикнув Семен Лихобор.— Замовкни.

— Нічого не годі,— не здавався голос.— Усе втрачено, і нікому на світі ми не потрібні. Швидше повмирали б...

— Неправда, потрібні,— сказав Лука.— Потрібні. І це не пусті слова.

— Звичайнісінька балаканина! Свята брехня! — іронізував моряк.

— Неправда,— стояв на своєму Лука.— Потрібні. І я вам це доведу. Але доведеться трохи почекати. І годі! Скінчили цю розмову. Давай, батьку, я тебе поголю. Он яка борода виросла.

Войовничо задзижчала електрична бритва, і дотик до колючої батькової щоки сповнив серце Луки всепереможною, пекучою ніжністю, він мало не застогнав від співстраждання і любові.

Потім, уже голячи ліву щоку, глянув на стіну і раптом вимкнув бритву.

— А це що таке?

— Це...— Сиві брови Семена Лихобора хвацько ворухнулися.— Це, брат, дівчина, яких на світі, може, є десяток, а може, й немає. Я вже їх цілу колекцію зібрав. Ця найвродливіша, за те й честі удостоїлася над ліжком у мене висіти. А головне ж, бігає як. Візьми оцей журнал, поглянь, який фініш... До того ж наша, київська... Це тобі не жарти, це гордість.

Лука ошелешено мовчав,— з обкладинки ілюстрованого журналу, приклеєної до стіни, на нього дивилося й справді дуже вродливе обличчя Карманьйоли Саможук. Фотограф зумів уловити вираз прихованої внутрішньої самозаглибленої сили, який завжди так точно вирізняє видатних спортсменів з-поміж маси першорозрядників.

— Ну, голи далі. Чого ти скам'янів? — нетерпеливився батько.

— Я її трохи знаю,— сказав Лука.

— Може, навіть знайомий?

— Так. Колись прийдемо з нею сюди.

— Базікало ти, та й годі. Базікало й бовкало. Чого вона з тобою ходитиме? — почулося від лівої стіни.— Обіцянка — цяцянка, а дурневі радість. Дурень у даному разі ти...

— Гаразд,— відповів Лука.— Побачимо.

Коли він о сьомій вийшов з палати, Майола Саможук сиділа на лавочці біля входу в корпус.

— Тебе жду,— сказала просто й весело.— Дивно, виробилася звичка. Здрастуй!

— Здрастуй. Я дуже радий тебе бачити. Ти, виявляється, неймовірно знаменита спортсменка. У батька над ліжком висить твій портрет. Крім того, в мене до тебе справа.

— Спра-ава? — чи то розчаровано, чи то зацікавлено проспівала дівчина.— Щось з моїм кузеном пов'язане?

— До речі, як його здоров'я?

— За моїми даними, добре. Борода приростає...

— Мені в понеділок на зборах за цю бороду голову знімуть.

— Так уже й знімуть!

— Ну, не буквально, але прочухана дадуть доброго. Як ти гадаєш, з заводу не виженуть?

— Ні, думаю, з заводу не виженуть. Слухай,— Майола раптом запнулася, ніби їй перехопило подих.— А що... а що...

— «А що, а що»,— передражнив Лука.— Слова сказати по-людськи не можеш.

— А що, коли я прийду на ваші збори?

— З якої це радості? Захищати мене хочеш?

— Так, хочу. І не тебе, не дуже задавайся. Не тебе, а справедливість.

Вона аж зашарілася від несподівано сміливого рішення, від радісного збудження.

— Хороша ти дівчина, Майоло,— усміхнувся Лука.— І за порив твій героїчний спасибі. Тільки захищати мене не треба. Коли збирається ціла зміна, сотні три робітників, то все там може бути — насмішка, гостре слово, лайка, навіть образа. Але несправедливості не допустять. Я це вже давно зрозумів. На зборах, де вирішується доля однієї людини, кожен відчуває на своїх плечах вагу повної відповідальності. Тобі такого не доводилося переживати?

Майола мовчки кивнула головою.

— Отак буде і в понеділок. Може, рішення зборів мені дуже не сподобається, але справедливим воно буде напевне. Це мої друзі, розумієш ти, друзі. А бути другом зовсім не означає говорити тільки втішні слова. Може, навіть навпаки, бути другом — означає говорити у вічі найгіркішу правду...

— Дивно ти розумієш дружбу. Пробував так робити?

— А чому дивно? Пробував.

— Я про це не думала... І потім ви залишалися друзями?

— Не завжди. Всяке бувало. Це вже від людини залежить.

Вони давно, самі того не помічаючи, йшли широкою вулицею до станції метро. Довкола снували святково вбрані люди — в суботній вечір вони поспішають то в гості, то в театр, то на весілля. А здавалося, ніби тут безлюдно, настільки важливою для Майоли була ця несподівана розмова.

— А зі мною... зі мною ти міг би дружити? — спитала вона.

— Ми з тобою вже давно друзі.

— І ти можеш сказати все, що про мене думаєш?

— Звичайно. А в чому проблема? Сказати можу, звичайно, все,— засміявся Лука.— А от чи будуть мої слова справедливими — не знаю. Для того, щоб правильно оцінити людину, судити про неї, треба разом працювати... В роботі найповніше характер розкривається... А ми з тобою тільки стрічаємося...

— Так, ми тільки стрічаємося,— тихо повторила дівчина.— А все-таки, що ти про мене думаєш?

— Ти дуже хороша і неймовірно знаменита дівчина,— серйозно

сказав Лука.— До того ж гарна. Правда, не без вад...— Очі його лукаво блиснули.

— Вад? Яких?

— Ну, скажімо, ноги в тебе короткуваті.

Майола стала як укопана на шорсткому асфальті. Золоті очі її від обурення зробилися коричневі, потім мало не чорні.

— У мене,— аж задихнулася вона,— в мене короткі ноги?

— Саме так, короткуваті.— Голос Луки лунав спокійно, підкреслено невинно.— Міліметрів дев'яносто-сто доточити, ще можна було б терпіти. А так... Ні, таки короткуваті.

— Ти сліпий чи божевільний! — мало не закричала Майола.— Про мене писали в усіх газетах, я чемпіонка Києва... Ти... Ти не маєш ніякого уявлення. І ти кажеш неправду, неправду!

Глянула обурено на Луку, побачила веселі смішинки в його ясно-синіх очах, усе зрозуміла. Почервоніла як мак і сказала:

— Пробач, мене просто зрадило чуття гумору.

Широким, дружнім рухом Лука обняв її за плечі, наблизив до себе:

— Ох і дурна ж ти в мене, Майко.

— Я дурна не в тебе, а просто дурна.

Вони, мабуть, сотні дві метрів ішли мовчки, рука Луки м'яко обіймала її плечі, і не було в тому русі ніякого іншого почуття, крім звичайної дружньої приязні.

— Я не про те запитувала,— раптом сказала Майола.

— Я зрозумів,— тихо відповів Лука.— Тільки про те, інше, я тобі розповісти нічого не можу, бо дуже мало тебе знаю.

— Шкода,— одверто зітхнула Майола.— Шкода.

І знову цілий квартал пройдено в мовчанні, коли думки кожного плинуть у зовсім різних напрямках, як потоки води на різних океанських глибинах.

— Мабуть, треба було б провідати його,— сказав Лука.

— Кого? — Думки дівчини пливли в зовсім іншій течії.— А, ти про Ферапонта. Так, мабуть, треба. Завтра неділя. Хочеш, давай підемо разом. Я ж наче його родичка, мені годиться...

На таку удачу Лука навіть не сподівався. Разом з Майолою йому буде, напевне, легше пережити цю зустріч.

— Невже підеш? Ти навіть не уявляєш, який я тобі вдячний.

— От уже справді нема за що. Коли там години відвідин?

— Від третьої до шостої.

— Виходить, уже взнав? Ну що ж, дуже зручно. Тренування в мене о п'ятій. О пів на четверту зустрічаємося біля брами Жовтневої лікарні. Згода?

— Запитуєш! Звичайно, згода. Ти навіть не уявляєш, який я радий. Без тебе мені хоч вішайся.

Рука Луки Лихобора трохи міцніше, обережно і, може, навіть ніжно обхопила Майолині плечі. Але дівчина того зовсім не помітила чи просто не надала значення.

— Справа якась у тебе до мене була,— нагадала вона.

— Справа? — не зразу зорієнтувався хлопець.— Ага, звичайно, була і є. Пам'ятаєш, ти колись говорила про інвалідів, про те, чи треба до них водити піонерів?

— Звичайно, я вже говорила з нашими... Важкувато їх зрушити. То грошей немає, то часу... Але я не відступлюся. Зустріч героїв, не інвалідів, а саме героїв, з піонерами відбудеться...

— Давай об'єднаємося, проведемо це діло разом, ваш інститут і наш завод. Гроші знайдемо... Вони скоро в новий корпус переїжджають, інваліди. От і давай зробимо їм свято...

— Дуже добре,— зраділа Майола.— Починати підготовку треба вже зараз, а свято їм зробити на роковини Жовтня.

— Ні, на День Перемоги,— відповів Лихобор.— Обов'язково на День Перемоги.

Помовчав мить, сильно труснув головою, немовби хотів, щоб геть злетіла його густа темно-руса чуприна, і ще раз сказав:

— Так, обов'язково на День Перемоги... Це недовго... Невідомо, що воно в понеділок буде. Мабуть, попруть мене з профспілкових керівників. Але свято все одно зробимо.

— Он ти про що,— полегшено зітхнула Майола.— Одверто кажучи, твоє майбутнє тривоги не викликає, я й забула...

— А треба пам'ятати, все життя пам'ятати...

— Так, так, звичайно.— Дівчина явно не надавала майбутнім суворим зборам належного значення.— Добре, значить, об'єднуємо зусилля. Це свято можна дуже красиво й урочисто відзначити...

Вони саме дійшли до зупинки метро, спинилися біля широкого отвору кам'яного входу. Лука повільно зняв руку з плечей Майоли. І дівчина неохоче, все ще відчуваючи тепло, відійшла на два кроки, стала.

— Ну, куди ж тепер? — запитав Лихобор.

— Додому, звичайно.

— Перевдягатися і...

— Що «і»?

— Ну, я не знаю... Перевдягатися — і до подруги чи в компанію. Чи нарешті на побачення до хлопця...

— У мене немає хлопця.

— Як це немає? — здивувався і навіть стривожився Лука. В нього раптом з'явилося відчуття, що у величезному господарстві, яке звалося заводом, Києвом, цілим світом, десь заїло, перестало вільно рухатися маленьке коліщатко і його треба зараз же направити, змастити, одне слово, допомогти.

— Отак, немає — і все.

— Дуже дивно,— тривожився Лука.— Та біля такої красуні, як ти, хлопці наче мухи довкола меду крутитися мають.

— Як мухи довкола меду й крутяться. А в тебе дівчина є?

— У мене? — Луці мало очі на лоба не полізли.— Ні, немає в мене дівчини і не буде ніколи. Спасибі, навчили, ситий. Одне слово, для мене це не проблема і проблемою більше ніколи в житті не буде.

— Чому це має бути проблемою для мене?

— Бо ти молода, гарна. В тебе все життя попереду...
— Можна подумати, що в тебе воно вже позаду.
— Ну, все-таки. Чекай, а подруги, подруги в тебе є?
— Є, і дуже вродливі. Хочеш познайомитися?
— Хто? Я? Я не про себе, я про тебе думаю... Чому ж у тебе й справді немає хлопця?
— Мабуть, тому, що ноги короткуваті,— відповіла Майола.— Бувай здоровий. Завтра о пів на четверту біля брами лікарні.

Розділ десятий

Він мить постояв, дивлячись, як дівчина йде до входу в метро. Чому люди розступаються перед нею, захоплено оглядаючись? Мабуть, неможливо пройти повз Карманьйолу, не озирнувшись.

— Гарна дівчина,— сказав Лука Лихобор. І усміхнувся, згадавши, як розсердилася Майола за жарт про короткі ноги. Нічого, наречений для неї знайдеться, і щасливою в житті буде вона напевне.

Не поспішаючи, рушив пішки додому, і від розуміння неможливості власного щастя серце опанувала не те що гіркота, а прозорий задумливий сум. Уже минув біль обірваного кохання, вже почав переможну справу всевладний лікар — час. Але відчуття зневіри у власному щасті залишилося і, мабуть, не зникне ніколи. Може, колись і він зустріне дівчину чи жінку...

І виявиться вона такою ж, як Оксана Хоменко. Він уже одного разу опікся. Ситий. І не тільки ситий, але й забронюваний від усякої спокуси. Велике діло — досвід... Луку Лихобора більше ніхто не одурить ні усмішкою, ні поцілунками...

Що ж, він так і залишиться навіки самотнім? А чому б і ні? Чим йому погано живеться?

— Луко, йди сюди! Саме тебе бракувало,— почувся поруч добре знайомий голос.— Фізична сила потрібна!

Венька Назаров сидів на високій лавочці біля під'їзду й вимахував ногами, як мала дитина.

— Меблі нові купив. Зараз нагору носити будемо. Сідай.— І трохи посунувся, даючи місце на лавочці.

Запитання, хоче чи не хоче Лука допомогти йому, не з'являлося. Напевне, хоче. Неприродною і несподіваною була б відмова.

— Дядю,— раптом почувся тоненький голосок,— дзига зіпсувалася. Не крутиться, щось заїло.

Юрко Лавочка, малий, кирпатий, замурзаний і неймовірно щасливий від життя, простяг Лихобору знайому дзигу.

— Дивись ти,— серйозно поставився до того Лука,— справді заїло. Зараз грузовик під'їде, ми в шофера автолу попросимо. Змастимо — і знову співатиме.

Великий ваговоз, навантажений дзеркально блискучими шафами, спинився біля них, важко відсапуючись, як стомлений кінь. Клава Назарова, миловида, кругленька, вагітна, обережно й плав-

но несучи саму себе, як ущерть налитий кухоль води, ступила з кабіни на землю, усміхнулася закохано до чоловіка, ніби побачила його вперше...

— Здрастуй, Луко,— протяжно, навіть голосом побоюючись порушити свій спокій, проспівала вона.— Допоможеш?

— Здрастуй, Клаво.— Лука вже йшов до шофера.— Дай-но мені, браток, краплину автолу. Тут, розумієш, машина зіпсувалася.

— Здорово зроблено,— оцінив іграшку водій.— Не купиш у крамниці такої дзиги. Давай-но сюди... Тепер повний порядок.

— Спасибі! — вигукнув Юрко. Схопив іграшку і зник блискавично.

— Ну що, Луко, понесемо? — запитав Венька.

— Обережно, лак не подряпайте,— попередила Клава.

Простора двокімнатна квартира Веніаміна Назарова раптом стала тісною від лакованих меблів.

— Це сюди, це сюди,— наспівуючи, командувала Клава. І кімната вільнішала,— кожна річ знайшла своє місце. Сонце вже сіло, захід ще переливався його барвами, і тому пофарбовані панелі ставали то багряно-червоними, то світло-золотими.

— Зараз окропимо обновку,— знову проспівала Клава. І біла скатертина, як вітрило, майнула над полірованим столом.

— Окропимо,— вдоволено потер долоні Венька.

— Щоб не розсихалося,— підняв чарку Лука.— Твоє здоров'я, Клаво. Хай воно буде веселим, крикливим і співучим, твоє дитя!

— Хай буде,— посміхнулася Клава. І Лихоборові чомусь подумалося, що на обличчях вагітних жінок, навіть наймолодших, завжди проступає ота прадавня материнська мудрість, на якій в усі віки тримався і вічно триматиметься рід людський.

За півгодини він пішов від Назарових. Дві чарки горілки не затуманили мозку, але зробили сприйняття світу легшим, приступнішим. І від того понеділок з його загрозливими зборами перестав здаватися таким похмурим. Йому ще треба пережити побачення в лікарні. Воно буде неприємним? Так, безперечно. Правда, поруч сидітиме Майола, і все обійдеться добре. Дивно, він сподівається опертися на дівчину, у неї захист знайти. Неправда, ніякого захисту Лука Лихобор не потребує. А Майола — чудесне, хороше й смішне дівчисько з довжелезними ногами. І чому це в неї немає хлопця, зрозуміти неможливо.

— Луко! — раптом почувся з темряви притишений жіночий голос.— Це я, Степанида Лавочка. Іди сюди, в мене до тебе діло.

Лука ступив за розкішний кущ бузку і в півсвітлі далеких ліхтарів угледів темну постать.

— Степанидо Трохимівно, може б, завтра, завидна,— спробував запротестувати Лихобор.

— Ні, не завтра і не завидна,— трохи голосніше сказала Степанида.— Тепер найзручніше... Засвітла й не скажеш...

— Нічого не розумію,— засміявся Лука.

— Зараз і в твоїй голові проясниться,— гаряче шепотіла жін-

ка.— Ти є профспілкова організація сорок першого цеху? Ти мусиш людей у комуністичному дусі виховувати?

— Я,— посміхнувся хлопець. Трагічність тону Степаниди Трохимівни стала здаватися комічною.

— А як ти їх виховуєш? Погано ти їх виховуєш. До мого Бориса Лавочки за останні тижні придивлявся? Нічого не помітив?

Лука спробував у пам'яті відновити події останніх тижнів. Начебто нічого особливого з Борисом Лавочкою не трапилося, працює добре, план перевиконав.

— Ні, чесно признаюся, нічого не помітив.

— Виходить, не знаєш, що він п'яницею, мало не алкоголіком під твоїм перевіреним керівництвом став?

— Степанидо Трохимівно, не треба перебільшувати,— повеселішав стривожений Лука.— Коли людина випила чарку, то це не біда.

— А він п'є щодня. Приходить додому темний, як ніч. І тихий, як ніч. Навіть я його такого боюся...

— Ну, Степанидо Трохимівно, навряд чи хтось вас може злякати,— хотів звести на жарт усю розмову Лука.

— Ніхто мене не злякає, а десь у глибині живота наче жаба сидить. Ти правду кажеш, людина чарку випила — не біда. Я йому й сама піднесла б. А то ж кожен день п'яний. Де він гроші на пиятику дістає? Ти про це не подумав?

— Як де? Слава богу, токар шостого розряду... Близько трьох сотень заробляє...

— І получку, й аванс я в нього щоразу біля прохідної забираю. Коли б не так, тільки б ми їх і бачили, ті гроші. Знаю, некрасиво це, а мені байдуже. Я там не сама стою в день получки. Де він гроші на пиятику бере?

— От чого не знаю, того не скажу.

— А мусиш знати й виховувати. На те ти голова цехкому.

— Де вже мені? Борис від мене на десять років старший.

— А все одно мусиш виховувати. Раз тебе на таке місце поставили — мусиш. І ти не май на мене серця, що я тебе за кущі затягла... Соромно мені було б тобі признаватися, в очі дивлячись. Здавалося, все про нього, гаспида, знаю, а виявляється — дзуськи. Ти тільки не бери з копита, не рубай з розмаху. А то у вас суд і розправа коротка — зразу на збори поставиш і тільки озлиш його. Ти придивись і подумай... Бувай здоровий, профорг. Люди тобі повірили, он яке діло доручили. Отже, думай, добре думай. Бувай.

— До побачення,— машинально відповів Лука.

Степанида Трохимівна зникла за кущем. Ще мить чулася її легка хода, потім усе затихло. Дивно, мати кількох дітей, повна жінка, а ходить, як дівчина...

Неприємна була ця розмова, ох, яка неприємна. Так, ніби йшов по чистій, світлій дорозі і зненацька вступив у гидкий і смердючий бруд. Стоїть авіаційний завод. Випускає такі красиві літаки, що аж серце завмирає, коли поглянеш на них. Називається заводом

комуністичної праці, і це справді так. А в день зарплати обов'язково кілька жінок зустрічають біля прохідної своїх чоловіків, забирають у них гроші... Їх зовсім мало, коли взяти до уваги багато тисяч робітників заводу, одиниці. Але все-таки вони є, і зовсім не весело бідолашним жінкам чекати своїх чоловіків біля прохідної. Вони всі давно знайомі, навіть сміються й пащекують поміж себе, чекаючи кінця зміни. Але очі насторожені, порожні, і всміхаються тільки губи.

Виявляється, Лука Лихобор теж повинен переживати їхній біль і сором? З якої б це радості? Вигнати раз і назавжди цих алкоголіків, поганою мітлою вимести... Ніхто й не помітить на заводі... не мають права вони працювати на такому виробництві.

Вигнати неважко, але ж ці п'яниці теж люди. Що ж воно виходить, комунізм не для них? Одних, хороших, розумних, передових, беремо в комунізм. А з іншими, відсталими, що робити? Чи, може, треба знизити вимоги, дозволити існувати в новому суспільстві і п'яницям, і прогульникам, і бракоробам? Який же це буде комунізм?

Щось заплутався ти, Луко Лихобор. Ну, чим тобі поганий Борис Лавочка? Для тебе хороший, а для своєї сім'ї не дуже. Та ні, і Юрка він любить, дзигу йому виточив...

Може, Степанида й перебільшує, але придивитися до Лавочки неодмінно треба. І не слід вести з ним спасенних розмов, нічого вони не дадуть. Для таких людей на світі є тільки один авторитет — колектив цеху. Степанида має рацію: велика це сила. Але застосовувати її треба обережно.

Лука тихо засміявся — післязавтра не Борис Лавочка, а він сам відчує на своїй спині цю силу. От тобі й вихователь! Ні, помилилася адресою Степанида.

А все-таки думати про це доведеться. Профорг він чи ні — байдуже. Йому треба знати, чим можна вплинути на такого дволикого Лавочку, зовні тверезого й пристойного, а насправді потаємного, п'яного й зрадливого.

Гаразд, будемо думати. Зараз додому, вечеряти й спати. Завтра йому теж буде не з медом.

Коли другого дня о пів на четверту (позначилося Оксанине виховання) він підійшов до брами лікарні, Карманьйоли ще не було. Але з'явилася вона через півхвилини. В одній руці здоровенна спортивна, туго напхана сумка, в другій — кілька жовто-рожевих троянд.

— Здрастуй,— кинувся назустріч дівчині Лука, і посмішка його, як у дзеркалі, відбилася на личку Майоли.— А квіти кому?

— Як кому? Хворому, звичайно.

— А мені що годилося б узяти?

— В першу чергу мою сумку.

Вони разом у ногу йшли вгору затіненою алеєю до корпусу.

— Я дуже радий, що ти прийшла,— сказав Лука.

— А як це я могла не прийти? Адже пообіцяла.

— Ну, мало чого обіцяють дівчата..

— У тебе велика практика? Чим тебе так розчарували дівчата? Раз я сказала, то напевне дотримаю слова.

— І ти завжди така?

— Ні, не завжди. Але намагаюся не обіцяти того, в чому непевна... Та коли вже дала обіцянку...

— Не давши слова — кріпись, а давши слово — держись?

— Саме так. Ні,— несподівано зітхнула Майола,— не завжди воно мені вдається.

Кілька хвилин вони йшли мовчки. Потім Лука сказав:

— Хвилююсь я чомусь. Як мені з тим Ферапонтом говорити? Він же, мабуть, мене своїм убивцею вважає.

— Не думаю. Це піжон, базікало, пліснява, хіпі, десь у глибині душі, може, навіть дармоїд, але напевне не дурень.

— Ти не перебільшуєш?

— Може, трохи перебільшую, але небагато. Між нами немає близьких стосунків, так само як і між нашими батьками.

— Чому?

— Давня історія. Зараз не хочеться розповідати. Ну от, прийшли. Ну, сміливіше! Бон кураж, як кажуть французи.

— Дивись ти, яка освічена.

— Це від самолюбства. Я й англійську трохи знаю. Часто на змагання за кордон їжджу. От через два тижні до Америки на матч СРСР — США полетимо. Обридло мені там німою бути — взяла й вивчила. Не дуже добре, розмовляю й читаю, а пишу неграмотно. Агата Крісті мені дуже допомогла.

— Мені теж. І читати цікаво, і мова дуже проста.

Вони вже кілька хвилин стояли біля входу до корпусу.

— Щось не дуже ти поспішаєш до хворого,— засміялася Майола.

— Це правда. Ну, гаразд, ходімо! Як твої французи кажуть? Бон кураж!

Ферапонт лежав у чималій палаті, де стояло два ліжка. Одне з них випадково чи за вимогою Ганни Мстиславівни було не зайняте, а крісла, поставлені спеціально для відвідувачів, і велика кришталева ваза з темно-червоними трояндами створювали щось схоже на домашній затишок, давали змогу забути про суворі правила й вимоги лікарні. Тепер забинтованою лишалася тільки нижня частина обличчя, а ніс, очі й чоло були відкриті, і хлопець уже не скидався на потворну снігову бабу. Темні очі його виблискували войовниче й задерикувато, юнак був готовий зухвало, навіть грубо відповісти на кожну згадку про злощасну бороду. Побачивши Майолу з квітами, він здивовано кліпнув довгими віями. А коли слідом за дівчиною з'явився збентежений Лука — весело й глузливо засміявся.

— Оце так компанія,— потішався Ферапонт.— Ви що, випадково стрілися біля моїх дверей чи раніше домовилися?

— Раніше вмовилися,— відповіла Майола.— Здрастуй. Про самопочуття не запитую. Людина, що так весело регоче, напевне здорова.

— Ні, це я виявляю винятковий героїзм,— відповів юнак.— Сміятися мені ще здорово боляче. Але як тут не засмієшся? Інструктор-наставник прийшов подивитися на свою жертву.

— Ти правду кажеш,— серйозно мовив Лука.— Я дуже шкодую... Тут цілком моя вина... І я радий, що все добре скінчилося.

— Добре? Шрам зостанеться через усю морду! Тепер носитиму бороду на законних підставах — вона, мовляв, приховує шрам. Це надасть моїй персоні значущості і навіть, коли хочете, загадковості.

— Боже, яке ти тріпло,— зітхнула Майола.

Ферапонт глянув на неї так, ніби оце тільки зараз уперше помітив дівчину.

— Слухай, Майоло,— сказав він,— твоя поява мені ніколи особливої втіхи не приносила. «Ах, наша знаменита Карманьйола!», «Ах, зоря нашого спорту і гордість сім'ї!» У печінках ти мені сидиш разом із своїм спортом. І коли в тебе немає для мене надзвичайних повідомлень, то можеш вважати, що свій родинний обов'язок ти вже виконала і побачення наше закінчилося. Спасибі за увагу. Всього найкращого. Бажаю успіху в роботі й особистому житті.

— Доброго тобі здоров'я,— підвівся із свого стільця Лука.

— Це ж я не тобі, це я їй кажу! — вигукнув Ферапонт.

— Ми разом прийшли, разом і підемо.

— Дивись ти, який лицар з авіаційного заводу.

— Саме так, лицар з авіаційного заводу.

— Всього тобі доброго,— теж підвелася Майола.— І не хвилюйся, бо зашкодить...

— Почекайте, чортові душі! — закричав Ферапонт.— Оце так пристебнула вона тебе до спіднички? А я думав, робітничий клас — незламна твердь... Не хочу я тепер бути робітничим класом. Не моє це покликання.

— Може, й не твоє,— погодився Лука.

— Сідайте, розповім вам щось. Тоді підете під три вітри,— не вгамовувався Ферапонт.

Лука сів на краєчок стільця. Карманьйола не ворухнулася.

— Сьогодні в мене був Геннадій Цибуля. Сам Геннадій Цибуля!

— Це хто такий? — обережно запитав Лука.

— Село! Провінція! Не знати, хто такий Геннадій Цибуля,— це все одно, що не знати, хто такий Бетховен.

— Цілком справедливо,— зауважила Майола.

Лука блиснув на неї очима, але промовчав.

— Він композитор і диригент. Він організовує ансамбль. Зватиметься «Сині роси». Назва низькопробна, але зараз саме такі псевдонародні назви у великій моді. Нестиме в широкі маси нову музичну культуру. Він запросив мене до свого оркестру. Ми гратимемо, де захочемо і що захочемо. В концертних залах, у робітничих клубах, у кафе, в ресторанах — всюди, де новітня музика може зворушити людське серце.

— Воно особливо зворушується після другої чарки,— знову докинула Карманьйола.

— О змія, єхидна! — заволав Ферапонт.— Луко, мій дорогоцінний наставнику, як же це могло статися, що вона тобою командує? Ти ж видавався мені таким броньованим...

— Я і є броньований,— відповів Лука.— Ми просто друзі.

— Авжеж, давня істина. Спершу чоловік і жінка приятелі, тоді коханці і, нарешті, друзі. Ви вже друзі?

— Знаєш, Ферапонте,— поблажливо мовив Лука.— Ти надто збуджений, і зрозуміти це можна. Після такого струсу мозку...

— Я йому Чехова цитую, а він мені діагноз ставить!

— Лікар Астров у Чехова навмисне, тамуючи злість на своє життя, на невдалу мрію про кохання, виголошує паскудні слова, і тобі не обов'язково їх повторювати.

Ферапонт хотів щось вигукнути, та не встиг.

— Гаразд,— сказала Майола,— це, мабуть, моя присутність так збуджує нашого хворого...

— Не хворого, а пораненого,— уточнив Ферапонт.

— Я бажаю тобі найшвидшого одужання. На все добре.

— Стривай,— зупинив її Лука.— Ми підемо разом.

— Ні, я почекаю трохи внизу. Може, він і справді хоче тобі щось важливе сказати.

— Ти нам не заважаєш,— заперечив Лихобор.

— Ні, заважаєш! — вигукнув Ферапонт.— Заважаєш.

— От бачиш. Не хвилюйся, лежи й одужуй. На все добре.

Сяйнула усмішкою і вийшла з палати.

Мить у палаті тривало мовчання. Очі Ферапонта змінилися, затуманилися, тепер зовсім інша людина дивилася на Луку Лихобора.

— У цеху здорово сміються? — нарешті тихо запитав Тимченко.

— А чого це тебе цікавить? Ти ж не будеш робітником. Це не твоє покликання.

— Неприємно, коли тебе дурнем вважають. Здорово сміються?

— Ні, сміху я не чув,— схитрував Лука.

Ферапонт помовчав, приміряючись, уважним оком оцінював свого колишнього вчителя. Тоді спитав:

— Чого ти сюди прийшов? Совість замучила?

— Ні, совість у мене чиста.

— І то правда. Ти не турбуйся, я слідчому скажу всю правду. Ти ні в чому не винен.

— Слідства не буде. Твій батько мав розмову з прокурором...

Губи Ферапонта закривав бинт, та Лука ладен був поклястися, що вони невдоволено скривилися. Виходило так, що нещасний випадок цілком вичерпано і всі з великою охотою забудуть про Ферапонта Тимченка і його знамениту бороду...

— Нічого,— намагаючись сам себе заспокоїти, мовив юнак.— Хай і не буде слідства. Але, коли хочеш знати, це справедливо, тебе власна совість замучить.

— Ні,— відповів Лука.— У мене совість чиста. От завтра на зборах з мене синю стружку знімуть, то це точно...

— Шкода, не буде там мене. Хотів би я на тебе подивитися.

— Тобі справді кортить потрапити на ті збори? — Голос Луки пролунав недовірливо.

Ферапонт знову мить помовчав.

— Ні, на посміховисько себе виставляти неохота. Стружку знімали б з тебе, а реготали б з мене, ідіота.

— Таке враження, наче тебе самого заїдає самокритика.

— Мене? Не діждетесь! І взагалі я тепер людина вільна. Музикант, композитор. Граю тільки те, що хочу. Ти робиш, що тобі наказує майстер, а я буду сам собі начальник, творець, музикант. І в ролі учня, а тим паче твого, я вже не опинюсь ніколи.

— От це чиста правда. Начальник цеху позбавив мене права брати учнів. Поганий з мене вчитель.

— Безглуздя! Як можна позбавити такого права?

— Дуже просто. Твої перев'язки — найліпший тому доказ.

— Ні, це несправедливо.

— Може, й несправедливо. Але не так важливо. Ну, добре, дуже я радий, що ти живий і майже здоровий.

— А всі думали, я помру?

— Була така небезпека. Цілком реальна. Чудово, що вона зникла. Я колись ще провідаю тебе. А може, й ні...

— Неодмінно приходь. Ти єдиний індивідуум, з яким можна говорити просто, не шморгаючи носом і не витираючи сліз.

— А Геннадій Цибуля?

— Він геній. То інша річ... Тобі того не збагнути...

Двері в палату прочинилися, і впливла висока, повногруда, вже літня, білосніжна сестра в халаті й накрохмаленій шапочці.

— Пробачте,— сказала вона глибоким контральто,— але надто довгі розмови хворому протипоказані.

— Пораненому,— знову уточнив Ферапонт.

— Пораненому,— поблажливо, немовби з малою дитиною розмовляючи, повторила сестра.

— Це її Майола прислала. О, єхидна! — прошепотів Ферапонт.

— Не думаю,— відповів Лука.— Просто медицина, як завжди, на сторожі. У тебе й справді сьогодні надто багато відвідувачів.

— Буде ще більше,— гордо заявив юнак.

— Не маю сумніву. Ну, держись.

— Держатися доведеться тобі. Завтра на зборах.

— Це правда. Одужуй. Спасибі, товаришко медицина.

— Прошу, до побачення,— професійно стримано відповіла сестра. І, коли Лихобор вийшов, запитала: — Це ваш брат?

— Брат? — аж перекрутився від здивування на ліжку Ферапонт.— Отаким ви можете уявити мого брата?

— Не знаю, мені здалося... Тон розмови...

— Який тон? Це зовсім чужа і духовно незрівнянно нижча за

мене людина,— заявив Ферапонт.— Завдяки його недбалості я опинився тут, у лікарні. Ми з ним навіть не приятелі. Абсолютно, на віки вічні чужі...

— Можливо,— сказала сестра.— У мене склалося інше враження. Пробачте, це справді не моя компетенція... Не хвилюйтесь. Струс мозку — річ дуже підступна, і всі лікарі кажуть, що ви в сорочці народилися... А тепер я поставлю вам клізму. За приписом лікаря. Антибіотики завжди знижують перистальтику кишок, а до того ж постільний режим...

— Я не згоден! — крикнув Ферапонт.

— Пробачте, але запитувати, згодні ви чи не згодні, ніхто не буде,— велично відповіла сестра.— Поверніться на бік.

— Ніде, навіть у лікарні, людина не вільна від наказів,— гірко констатував юнак.— Мені, музикантові,— клізму!

Карманьйола Саможук сиділа на лавочці під розкішним каштаном, першою бронзою осені зачепленим, і читала. Лука підійшов, сів поруч. Підручник англійської. Тренує себе Майола... Скоро до Америки їхати.

— Поговорили?

— Авжеж. Чому ви з ним такі? Не хочеться розповісти?

— Все дуже просто й безглуздо. Віддавна в сім'ї вважалося, що Ферапонт невідомо який геній, а в газетах стали писати про мене. Однак я думаю, невдовзі настане цілковитий мир. Вона, моя слава, скоро минеться. Ну, скільки часу я ще зможу бігати? Три-чотири роки. А може, й менше. Розумієш, до життя взагалі, а особливо до свого власного, треба ставитися критично, не перебільшувати і не применшувати своїх можливостей. У кожної людини є сильні й слабкі сторони. Мене алмази цієї премудрості навчили... Так от, у першу чергу людина мусить використовувати й розвивати свої найсильніші можливості, тільки тоді приходить справжній успіх... Ти помітив, у наш час геніальних учених, які водночас були б славетними художниками, як Леонардо чи Ломоносов, немає. Відбувся розподіл праці і розвиток науки. Життя однієї людини не вистачає, щоб опанувати висоти і хімії, і оптики. Мені від природи дано бути спортсменкою, отже, треба робити це першокласно. Через два-три роки доведеться знайти сміливість сказати собі: «Годі, змагаючись з молодшими і програючи їм, ти маєш смішний вигляд», з бігової доріжки перейти на трибуну і добре подумати, до якого інституту йти вчитися. Працюватиму, напевне, в галузі штучних алмазів або твердих сплавів, я ще точно не вирішила.

Лука слухав уважно, зацікавлено, ніби дівчина відкрилася перед ним з не знаного досі і навіть несподіваного боку. Подобається чи не подобається йому це відкриття, зразу визначити важко. Але, безперечно, цікаво чути, як аналізує своє життя Карманьйола Саможук.

— А тим часом,— вела далі дівчина,— треба розвивати й опрацьовувати найсильнішу грань своїх можливостей. На даному

етапі — це спорт. Я страшенно його люблю, не хочу переходити з доріжки на трибуну і спробую відтягти цю хвилину якомога далі. Ходімо. О п'ятій тренування.

— Ти справді поїдеш до Америки?

— Майже напевно, коли ніякої несподіванки не трапиться. Бігтиму в естафеті чотири по сто метрів.

— А на звичайні сто метрів є сильніші?

— Так, я в Радянському Союзі десь третя або четверта. Ну, дуже тебе моя розмова здивувала?

— А це розмова не тільки зі мною,— сказав Лука.

— З ким ще?

— З Ферапонтом, з його батьком. Нарешті, з собою.

Ліворуч на них насувалася височенна бетонно-скляна брила Палацу спорту. Перед очима постав заокруглений віраж трибун стадіону.

— Невже все й справді отак математично розраховано в твоєму житті? — наче сам з собою розмовляючи, запитав Лука.

— Раніше мені здавалося, що саме так. І я навіть пишалася: мовляв, дивіться, яка я сильна... А от зараз... Зараз усе летить шкереберть, і про своє майбутнє я знаю небагато. Хоча ні, знаю. Людина живе так, як вона собі накаже.

— Ну, це не завжди витанцьовується.

— Так, не завжди. Але я житиму саме так, як хочу,— підкреслюючи кожне слово, з викликом, наче хтось заперечував це право, проказала Майола.

— Звичайно,— погодився Лука.

— Чому ти з усім так легко погоджуєшся? — Голосок її аж тремтів від напруження.

— Ні, не завжди.

— Ферапонт у чомусь має рацію. Ти якийсь броньований, непробивний. Хіба тобі байдуже до того, що одна з найзнаменитіших дівчат Києва іде поруч з тобою? І, може, найвродливіша київська дівчина...

— Про кого це ти говориш?

Майола глянула на нього ошелешено,— чи не насміхається, не знущається з неї Лихобор? Не помітила й натяку на глум і раптом вибухнула:

— Про себе, про Карманьйолу Саможук кажу. Ми вже два місяці знайомі, а ти мені жодного приємного слова не сказав. Наче я й не дівчина, а хлопець...

— Майоло,— аж спинився Лука,— пробач, бога ради... І не гнівайся на мене... Це правда, не вмію я дівчатам компліменти говорити... І взагалі який з мене кавалер? Ти тільки поглянь, які хлопці довкола тебе крутяться. Кожен за одну твою усмішку півжиття віддати ладен... А що ти дівчина, я добре знаю... І не просто дівчина, а дуже гарна...

— Обценьками з тебе такі слова треба витягати. Не трудись, не дуже вони мені потрібні... Я сама собі ціну знаю... А розмова ця цілком зайва. То мене проклятий Ферапонт розізлив... Давай

сюди сумку. Ти маєш рацію, ноги в мене короткуваті. Треба ще рости. Бувай здоровий...

Майола взяла свою сумку і, розмахуючи нею, наче важкою зброєю, подалася до роздягальні. Раптом спинилася, озирнулась:

— Луко! У мене до тебе прохання. Завтра збори?

— Так, збори завтра, хай вони сказяться...

— Подзвони мені. Хочу знати, як усе скінчиться.

— Добре, подзвоню,— глухо мовив Лука. І, вже не озираючись, рушив з внутрішнього, поміж трибун видовбаного двору. Широкими сходами вийшов під бетонний козирок, сів у куточку, закурив і почав дивитися на зелене поле.

Щось сталося на стадіоні, всі погляди схрестилися в одній точці. Ну, ясно, надзвичайна подія — Карманьйола Саможук вибігла на розминку, весела, усміхнена. До неї зразу кинулися троє чи четверо хлопців у модних піджаках, один навіть з фотоапаратом. Щось запитують, сміються, жартують. Ну й нехай. Луці Лихобору байдуже. А в Майоли великий вибір, знайде собі гарного хлопця, через кілька років покине спорт, піде в інститут. Буде щасливою. Чудова дівчина...

А ось і Василь Семенович Загорний, тренер. Махнув рукою, наказав вишикуватися. Уважно оглянув усіх шістьох спортсменок, суворий, вимогливий до краю,— змагання з американцями не жарти.

Того вечора Лука вперше в житті побачив, немовби на власній шкурі відчув, що таке тренування спортсмена світового класу. Сам він понад усе в житті цінив і поважав роботу, здатність людини працювати, навіть коли всі сили вичерпались. Бо це тільки говориться, що вичерпались. Є вони в тебе, зачаїлись,— знайди їх!

Але це, мабуть, занадто — примушувати отак працювати тендітних і ніжних дівчат, чимось схожих на добре настроєні скрипки. Ну, хіба під силу їм таке навантаження? Сам Лука, мабуть, давно вмер би, коли б йому довелося пробігти хоч половину Майолиного шляху, стільки стартів узяти, стільки разів стрибнути, зігнутися наче пружина й знову випростатися стрічкою. І все це для того, щоб на майбутніх змаганнях найшвидше подолати сто метрів і на соту частку секунди раніше од суперниці передати подрузі естафетну паличку.

Думки про завтрашні збори, Ферапонта та лікарню зникли, так наче й не існувало їх ніколи в світі. Все опанувала повага, мало не схиляння перед самовідданим тренуванням дівчат. Лука ясно бачив, як Загорний змушує працювати кожен м'язик, найменший суглобик спортсменок, розумів, яка продумана його програма. Глибока пошана до Майоли, до її сили волі народилася в серці. Це було почуття радісне й урочисте, позбавлене дрібниць, породжених вдачею, подіями, часом. Дівчина заслуговувала на найбільшу повагу, і саме це він скаже, коли вони зустрінуться.

Коли це буде? Як завше, в суботу о четвертій у госпіталі. Дивне все-таки дівча, нікого рідного в неї там немає, а ходить, як на роботу...

А цікаво знати, чого це ти, Луко Лихобор, милуєшся, як інші працюють? Що, в тебе самого діла справжнього немає?

Він підвівся, на прощання глянув на доріжку, де стрімко бігли шестеро дівчат, і, ніким не помічений, зник із стадіону.

Чомусь зразу збилася з широкого розмашистого кроку Майола Саможук. Тренер відразу це помітив і запитав:

— Що сталося?

— Нічого, Василю Семеновичу. Я просто оступилася.

— Ану, ще разів десять пробіжи ривками, з прискоренням.

Майола охоче пробігла.

— Чогось я тут не зрозумів. Але зрозумію,— мовив тренер.

— Тут нічого розуміти, просто оступилася.— Майола була певна, що говорить правду. Кінець кінцем яке їй діло до того, що Лихобор нарешті зник із стадіону?

Другого дня Лука прийшов до свого цеху, все ще сповнений урочистого почуття поваги до справжньої роботи. Бувають у житті людини хвилини, години, навіть цілі дні, коли все вдається, йде само собою, підкоряється. Саме такий час настав для Луки Лихобора. Верстат немовби зрозумів настрій свого господаря, став у багато разів сильніший, точніший, вправніший. Стружка аж шкварчала під різцем. Легко скорялася йому важка, ще не загартована сталь, наче митець, вирізав з неї Лихобор складну тягу системи управління шасі. Здавалося, все кудись віддалилося — сусідні верстати, товариші, весь цех, і на білому світі лишився тільки Лука, його вірний верстат ІК-62 та ще раніше ніколи з такою силою не відчуване захоплення працею. Одна деталь готова, давай другу. Не хочеться навіть озирнутися чи закурити... І взагалі чого це він знову почав палити? Ага, це в день того нещасного випадку... Ну, сигарети він облишить раз і назавжди, сили волі вистачить... І взагалі недостойний отой смішний і нахабний Ферапонт Тимченко, щоб через нього хтось псував собі нерви, а тим паче знову починав курити.

Півзміни минулося, як одна мить. Підійшов Горегляд, полічив деталі, глянув з повагою:

— Здорово!..

— А що ж мені лишається робити? — весело відповів Лихобор.

— Ще можна про збори подумати.

— Ви прийшли нагадати про них?

— Ні, просто настрій твій мені сподобався. Що таке хороше сталося в твоєму житті?

Луці дуже хотілося розповісти майстрові, як милувався вчора він тренуванням, ні, натхненною роботою Майоли Саможук, яке привабливо-почесне це натхнення, що захопило воно хлопця і не зникає з серця... Та навряд чи старий Горегляд зрозумів би це захоплення, а може, і більше того, зовсім невірно витлумачив би його. І тому Лихобор обмежився коротким:

— Нічого особливого не сталося. Просто гарний настрій.

— Перед зборами? Вони будуть серйозні, ці збори. Дати сигарету?

— Спасибі. Я не палю.
— Вже?
— Так, уже.

Ні, все-таки чомусь одверто щасливий Лука Лихобор. Старий майстер ладен був поклястися в тому.

— Ти, бува, знову не закохався?

В очах Луки відбилося здивування, більше того, сумнів у здоровому глузді Горегляда.

Майстер збентежився:

— Дурниці, звичайно. Ти про збори все-таки подумай.

— Я про них весь час думаю.

Коротка перерва, і знову до роботи — з радістю, захопленням, з насолодою. Дурний отой Горегляд, аж крутиться. Не міг нічого оригінальнішого вигадати: «Ти, бува, знову не закохався?» Стандартна течія думок і таке саме запитання. Ні, кохання над Лукою Лихобором не має влади. Навчила, на все життя навчила його Оксана. Колись згадка про неї пронизувала серце, пекла вогнем, а тепер вгамувалися пристрасті. Спокійно і нечасто згадує свою колишню кохану Лука. Навіть коли відчувається запах її духів у холостяцькій кімнаті, то й це вже не справляє враження. Щось змінилося в серці...

А цей Горегляд просто смішний: «Ти, бува, знову не закохався?» В кого? Може, в Майолу Саможук? Чудова дівчина, тільки якось дивно було б у неї закохатися... Не для цього вона створена... А дівчина хороша... Знаходить час щотижня до госпіталю ходити, інвалідів з п'ятого корпусу опікає. Ті аж загордилися: «Нас чемпіонка України провідує!» Небагато їм треба для радості, зовсім небагато... Шкода, не зустрів він Майолу років п'ять тому, коли йому було двадцять три... Стривай, стривай, це ж їй тоді неповних п'ятнадцять було... Господи, який він уже старий, Лука Лихобор... А Горегляд знання душ своїх товаришів виявляє, запитує: «Ти не закохався?» Луці не кохання, а пенсію вже час планувати.

Подумав і аж засміявся від почуття молодої сили, яка вщерть сповнювала кожен м'яз його дебелого тіла.

Все, кінець зміни. Збори будуть важкі, болючі, але Лука витримає. У них є одна чудова якість: обмежений час — година перерви між змінами. Довго мучитися, намагаючись уявити своє майбутнє, не доведеться. Верстат вичищено, можна йти на судилище.

Розділ одинадцятий

У червоному кутку, де, мабуть, вміститися може чоловік триста, було вже повнісінько люду. Як правило, на отаких щомісячних зборах головував Лихобор. Але зараз сідати за стіл президії явно не випадало, і тому він став віддалеки, впершись у стіну. Дивитися ні на кого не хотілося, слухати слова співчуття чи осуду

тим паче. Отак і стояв, втупивши очі в землю. І хотів тільки одного: щоб швидше все скінчилося.

Очевидно, його заступник головуватиме? Так і є, Іван Довбоніс, слюсар, ступив уперед. Видно, йому трохи ніяково, але тримається добре. Поволі озирнув сотні зо три то веселих, то байдужих облич, на мить спинився очима на постаті Лихобора.

Постукав по столу.

— Починаємо профспілкові збори, товариші.

Сказав це і зразу відчув збентеження, бо з кутка, де сидів Валентин Несвятий із своїми комсомольцями, долинуло:

— Є запитання. Чому голова цехкому не головує?

— Бо сьогодні слухаємо його персональну справу.

— Але ж він голова цехкому, не зняли ж ми його ще,— не здавався Валька.

— І не знімемо,— прогудів, як у бочку, з другого кутка Борис Лавочка.

— Товариші,— підійшов до столу Трохим Горегляд,— думаю, все-таки нам усім буде зручніше, коли головуватиме заступник голови цехкому, товариш Довбоніс.

— Довбóніс,— переставивши наголос, поправив Іван.

— Товариш Довбоніс,— прошипів Горегляд, поглядом спопеляючи слюсаря, бо ж несерйозно починалися збори.— Хто за цю пропозицію, товариші? Безперечна більшість.

— Так,— вдоволено сказав Іван,— профспілкові збори сорок першого цеху оголошую відкритими. На порядку денному два питання: підсумки роботи в липні і персональна справа Луки Лихобора. Товаришу Гостєв, прошу.

Начальник цеху говорив цифрами. Сухі дані про роботу кожної дільниці, процент перевиконання плану по деталях та валу, зріст продуктивності праці, трудова дисципліна, план роботи на наступний місяць.

— Ми мали б усі підстави бути на першому місці в соцзмаганні цехів заводу,— від цифр перейшов до слів Гостєв,— коли б не обурливий випадок з учнем Луки Лихобора. Сума премії знизиться майже на сорок процентів. Перше місце в соцзмаганні нам тільки усміхнулося. От до чого призводить нехлюйське ставлення до обов'язків інструктора та недбалість до техніки безпеки. Шкодую, але не можу сказати вам нічого приємнішого. У мене все.

— Є запитання. Той бородатий живий?

— Потерпілий Тимченко ще в лікарні, але він буде здоровий.

— Коли завод переходить на випуск нового літака?

— Перейдемо весною.

— Є ще запитання? — наполягав Довбоніс.— Немає? Спасибі, товаришу Гостєв. Переходимо до другого питання — персональна справа Луки Лихобора. Слово має інженер по техніці безпеки Василь Іванович Глущенко.

Тверда бітумна підлога під ногами Луки раптом прогнулася. Щоб не впасти, він ухопився за стіну.

— Може, запросимо нашого героя до столу? — запитав Гостєв.

— А чого ж, побачимо його на повен зріст,— знову басом прогудів Лавочка.

— Хай вийде,— почувся ще чийсь веселий голос.

— Товаришу Лихобор, прошу до столу,— запросив Довбоніс.

Перший крок виявився найважчим. «Ох, як добре, що не бачить цієї ганьби Майола»,— мало не вголос вимовив Лихобор. Ноги перестали слухатися, вгрузли в підлогу, як у густу гарячу смолу.

— Держись, не тушуйся,— почулося з середини рядів, і оцей незнайомий поклик протверезив Лихобора, примусив його іншими очима глянути на стомлених працею людей, пропахлих потом та машинним маслом, зодягнених у легкі робочі спецівки. Він знав тут кожного, і всі знали його. Чого ж йому боятися? Він винен і готовий відповідати.

Підлога стала тверда, надійна. Лука Лихобор вільно ступив останні десять кроків і зупинився біля столу. Глянув на Гостєва,— начальник цеху відвів очі.

— Сідай,— показав на стільця Довбоніс.— Прошу, товаришу Глущенко.

— В зв'язку з тим, що оратор з мене поганенький,— повів інженер,— я просто зачитаю акт комісії, а ви самі зробите висновки.

— Зробимо,— охоче озвався спокійний бас з рядів.

Горегляд глянув у той бік насторожено. Не подобався, ох як не подобався йому настрій зборів. Яку завгодно витівку можуть утнути ці іронічно усміхнені хлопці. Замість розмови про виховання та дисципліну така каша може заваритися...

— Акт! — по-школярськи оголосив Глущенко. І читав далі.

Не поспішаючи, перелічив членів комісії, прізвище та адресу потерпілого. Потім трохи підвищив голос, і в червоному кутку пролунала безневинна фраза:

— «Потерпілий Тимченко наблизився своєю бородою, яка була завдовжки двісті вісімдесят три міліметри, до кулачкового патрона верстата ІК-62 на небезпечну відстань і...»

— Ха-ха,— раптом засміявся хтось у кутку.

— Товариші, прошу уваги,— суворо сказав Довбоніс.— Прошу, товариш Глущенко.

— «...наблизився своєю бородою... яка мала довжину»,— знову повів Глущенко.

— Ха-ха-ха,— не витримав хтось біля стіни.

— Ха-ха-ха,— відгукнулося десь у центрі.

— «...наблизився бородою...» — повторив розгублений інженер.

І раптом слова його потонули в громовиці нестримного реготу. Червоний куток сміявся на різні голоси, одверто, не намагаючись стриматися, весело і безтурботно. Було з чого посміятися, а трагедії ніякої не сталося. Мабуть, так реготали запорожці, пишучи листа турецькому султанові, бо сміх — душа народу, завжди готова показати свою силу, аби тільки був для того підхожий привід.

— Товариші! Товариші! — гукав Довбоніс, але його ніхто не почув.

— Товариші! — марно пробував вплинути на збори Гостєв.

Горегляд мовчав. Стихія сміху вирвалася з-під контролю, і приборкати її може тільки час або якась уже зовсім неймовірна подія.

Лука Лихобор стояв біля столу блідий як полотно. Це ж з нього сміються, з нього знущаються й потішаються! Обличчя його вкрилося рожевими, потім червоними плямами.

Не знаючи, що робити, як стримати цей сміх і порятуватися, він ступив крок уперед, рвонув комір сорочки, оголюючи груди, аж лацкани піджака тріснули, і крикнув:

— Годі! Годі, я вам кажу!

Сміх зразу вщух. Усі тільки тепер глянули на обличчя Луки, збагнули його стан.

— Годі,— задихаючись, за стіл тримаючись рукою, щоб не втратити рівновагу, прохрипів Лука.— Можете мене карати як завгодно, можете з цеху вигнати, бо я справді винен. Але сміятися з себе не дозволю.

— Та хіба ж ми з тебе, друже? — пролунав той же басовитий голос.

— Дурний ти, Луко, як полив'яний глечик! — крикнув Венька.

— Товариші, я попросив би без образ,— схопився Довбоніс.— Давайте висновки, товаришу Глущенко. Висновки...

Зовсім розгублений інженер почав шукати свої окуляри, намацав їх на носі і ще раз повторив:

— «...наблизився бородою до...»

Сміх знову струсонув зал, тільки відтінок його змінився, став не визивним, глузливим, а одверто втішним, веселим. Лука знову зблід, але стримався.

Йому було соромно за свою вихватку, за розпанаханий комір, за те, що не повірив зразу своїм друзям, не збагнув їхніх почуттів.

— Давай, Глущенко,— на весь червоний куток пролунав той же надійний басок.— Посміялися, й годі.

Інженер сяк-так дочитав акта.

— Які заходи адміністрації? — запитав Венька Назаров.

— Позбавити премії і права брати учнів. Обговорити це питання на профспілкових зборах.

— Хто хоче слова? — запитав Довбоніс.

— Я,— пролунав бас, і до столу вийшов Євдоким Бородай, високий, сивий фрезерувальник з третьої дільниці. В заводській газеті не раз писалося про династію Бородаїв на авіазаводі.

Батько Євдокима служив тут ще за царату — слюсарював у військовому авіаремонтному парку. І був знайомий з самим Нестеровим, який перший у світі зробив «мертву петлю» і перший в історії воєн пішов на таран. Того літака для Нестерова готував батько Євдокима Пилип Бородай.

У їхньому сімейному альбомі навіть збереглися фотографії: Бородай і Нестеров біля легкого, схожого на велику етажерку біплана. Євдоким Бородай був другим поколінням династії. Третє — Олександр Бородай, працював тут же начальником сімнадцятого

цеху. Четверте — Володька Бородай, учень клепальника у восьмому. П'ятого покоління ще не було. Але ніхто не мав сумніву, що воно скоро з'явиться, таким хвацьким до дівчат виявився той Володька.

— Я хочу слова,— сказав Євдоким, чомусь припечатавши величезною долонею стіл президії.— Годі сміятися. Повеселилися, й годі. Про Луку Лихобора мова. Винен він? Винен. Коли тобі учня з бородою дають, мусиш бути у сто крат пильніший. Перше ніж до верстата його допустити, треба в повній безпеці переконатися.

— Я не встиг,— сказав Лука.— Але я винен.

— Мусив устигнути. Тобі учня дали. Воно молоде, здаля видно, що дурне. Ота борода — як вивіска дурості на ньому. Значить, повинен був передбачити. Правильно, хлопці?

— Правильно,— відгукнувся червоний куток.

— І не тільки тобі, а й начальникові цеху теж скажемо — бачив оцю дурнувату бороду? Бачив. Чому про небезпеку не подумав? А товариш Горегляд, начальник дільниці, де був?

— Ви хочете розпорошити відповідальність і зняти її з Лихобора! — крикнув Гостєв.

— Не хочу ні з кого знімати відповідальності, навіть із себе. Я теж ту руду мичку бачив, а про небезпеку не подумав. А повинен був подумати. Я скажу так: нічого ми Лихоборові записувати не будемо. Дивіться, чорний, як мара, стоїть. Доходить йому наука до самого серця. Записувати не будемо, але скажемо і йому, й Гостєву, і Горегляду, і кожен сам собі: коли вже взялися нове покоління робітничого класу виховувати, то знайте свою відповідальність.

— Не буде він робітником! — крикнув Венька.

— А це невідомо. Не він, то на його місце інший прийде. Про всіх думати треба. У мене все. Дякую за увагу.

— Хто ще хоче? — запитав голова.

— Я.— Борис Лавочка протиснувся до столу.— Ні в чому Лихобор не винен. А начальнику цеху треба твердо сказати: дивись добре, кого в цех береш. Нам без премії сидіти теж не радість. З Бородаєм я згоден, нічого писати не треба.

— Я хочу,— вийшов до столу Валентин Несвятий.— Я не проти бороди, може, навіть сам собі колись заведу. Але я за справедливість. Ні в чому не винен Лихобор.

— Може, йому подяку оголосити? — запитав Гостєв.

— Ні, подяки не треба. Всі ми премії позбулися, а висновки треба правильні зробити. Учнів ще багато буде — і з бородами, і з гривами. А про начальника цеху правильно сказано — повинен знати, що й він відповідає.

— А цікаво, він комсомолець? — підступно запитав Гостєв.

— Ні, але міг бути комсомольцем,— не вгамовувався Несвятий.— Від того наша відповідальність не зменшується. І я пропоную закінчувати збори. А записувати нічого не треба. Лука оцю науку і так по гроб жизні не забуде.

— Будуть інші пропозиції, товариші? — стрепенувся Довбоніс, якому головування зовсім уже не подобалось.

— Одну хвилиночку,— перебив Гостєв.— Як ви гадаєте, товариші, після цього випадку товариш Лихобор може бути головою цехкому профспілки?

— А як ви вважаєте, товаришу Гостєв, після цього випадку ви можете бути начальником цеху? — запитав Валентин Несвятий.

— Звичайно, можу. Але це вирішить дирекція.

— А про Лихобора скажемо ми самі! — крикнув Борис Лавочка.— Не було в нас кращого профорга, і все!

Луці Лихобору чомусь стало неприємно, що саме Лавочка так гаряче захищає його. Згадалася Степанида, вечірня розмова...

— А може, й має рацію товариш Гостєв? — спитав Лука.

— Не має,— почулося звідусіль.

— Будемо голосувати, товариші? — виконував свої обов'язки Довбоніс.

— Ні, не будемо. Це штучна проблема,— заявив Валентин Несвятий і тим на віки вічні заслужив неприязнь начальника цеху.

— Отже, з цим питанням покінчено.— Добре. знав правила процедури Довбоніс.— Хто має якісь оголошення?

— Є. В суботу культпохід до театру на комедію «Фараони». Записуватися в мене,— оголосила білява дівчина з пишним волоссям, наладчиця верстатів з програмним управлінням, і почервоніла як мак.

— Ясно. Ще в кого оголошення? Немає? Збори вважаю закритими.

Довбоніс сів і хусткою витер змокрілого лоба.

— Хай воно сказиться — такими зборами керувати.

— Якась анархічна Січ Запорозька, а не передовий авіазавод,— сердито додав Гостєв.

— А мені сподобалося,— відповів Горегляд.

— Що сподобалось? Регіт? Трагедію на фарс обернули.

— Ні, не обернули. Сміятися гріх тільки на цвинтарі. А наука була чудова не тільки Лихоборові, але й для нас з вами, товаришу начальник цеху. Є про що подумати і висновки є з чого робити.

— Пробачте, але висновки доведеться робити не тільки мені, але й вам, шановний товаришу парторг. Вони з нас сміялися.

— Не тільки. В основному з ідіотичного випадку з бородою і від радості, що все добре скінчилося. А ви маєте рацію: з нас теж сміялися. Ми з вами керівники, за все відповідаємо.

— Не збираюсь відповідати за чиїсь бороди,— кипів Гостєв.

— Нічого не зробиш, доведеться,— зауважив Горегляд. І, лукаво глянувши, запитав: — Може, повісимо об'яву, що бороданям вхід до цеху заборонено?

— Невдалий жарт,— відрізав начальник цеху. І, дуже невдоволений зборами, Гореглядом, Лихобором, Валькою Несвятим, нарешті, самим собою, подався до свого кабінету.

Горегляд теж вийшов з червоного кутка. Цікаво, куди зник Лихобор? Треба було б з ним погомоніти, заспокоїти. Хоча навіщо його заспокоювати, коли весь цех на його боці? Переживе.

Парторг не помітив, як зник Лихобор, а Борис Лавочка нічого не прогавив. Піймав Луку біля самого виходу з цеху, по змовницьки взяв під руку, хитро зазирнув в обличчя.

— Здорово Гостєва пришпилили,— сказав він.— Бач, який розумний, командувати надумав, кому нашим профоргом бути. Не на тих напав. Робітничий клас — сила.

— Сила,— стомлено погодився Лука. Напруження отих кількох хвилин, коли червоний куток заливався розкотистим нестримним реготом, далося взнаки тільки тепер. Усе тіло обважніло, руки ніби свинцем налилися, пальці — як граблі, думки неповороткі, мляві.

— Чого ти як варений? Переживаєш? Чого? Та ми за тебе стіною стали. Хіба ти не відчув?

— Відчув.— Луці навіть зайвого слова вимовити не хотілося.

— Отакий ти слабкодухий? Нічого, зараз ми в тебе нову душу й силу вдихнемо,— веселився Лавочка.— Троячка є? Ось візьмемо півлітру...

— Ні, не візьмемо,— повільно, паузами відокремлюючи слово від слова, сказав Лука.— Не візьмемо.

— Та тобі ж без ковтка живої води чиста смерть.

— З тобою ми ще поговоримо про живу воду,— сказав Лука, звільняючи свій лікоть з цупкої, як ракова клешня, долоні Лавочки.— Де тут може бути телефон?

— Півлітру тобі треба, а не телефон,— уже не просив, а непокоївся Лавочка.

— Ні мені, ні тобі,— сказав Лука.— Зрозумів?

І, показавши спину враженому Борисові, подався до жовточервоної будки автомата біля прохідної. Витяг з кишені жменю дрібних грошей, зняв трубку з гачка, кинув монетку в щілину, набрав номер.

— Слухаю,— відповів чоловічий голос.

От тобі й маєш! Що далі говорити? Як покликати Майолу? Невже попросити товаришку Саможук?

— Слухаю,— наполягав голос.

— Майолу можна? — раптом наважився Лука.

— Для кого це вона вже стала Майолою?

— А ви хочете, щоб її Карманьйола Петрівна звали?

— Ні, просто цікаво стало... Пробачте, зараз покличу.

Мить трубка мовчала. Потім озвалася тривожним голосом Майки:

— Ну що?

— Все дуже добре. Хлопці мене захистили. Але кілька хвилин було таких... Розумієш, вони сміялися...

— Розумію. Страшенно хотілося б, щоб ти сам розповів...

— Розмовляти на цю тему мені довго не захочеться. Як там його здоров'я?

— Днів за десять вийде з лікарні. Шви знімуть через тиждень. Велике спасибі, що подзвонив... Тривожно мені було...

— Хороша ти дівчина, Карманьйоло Робесп'єрівно. Бувай здорова. В суботу побачимося.

— Сьогодні понеділок. То бувай здоровий. До суботи. І будь веселий. А то в тебе голос замогильний.

— А це реакція, нерви.

— Можу зрозуміти.

От уже й говорити нічого, а трубку вішати не хочеться.

— Це хто до телефону підходив? Батько? Оригінальне ймennячко тобі видумав. Ну, щасливо, Карманьйоло Жоресівно.

— Щасливо,— не образилася Майола. І повісила трубку.

Лука відняв свою від вуха, повісив на важеля. І, вже відчуваючи, як легшим стає тіло,— ніби нова хвиля життя вливалася в нього,— вийшов з будки.

Тепер жити, як раніше, він не має права. До цього дня Лука не уявляв, яка надійна сила стоїть за його спиною, щомиті готова захистити від усякої несправедливості. Він завжди серцем відчував себе частинкою цієї сили, але розумом не міг того осягнути. Як же треба жити, щоб справді стати достойним зватися товаришем, скажімо, такої людини, як Євдоким Бородай?

На це питання треба було негайно дати відповідь. На світі є двоє людей, з якими йому хотілося б порадитися — батько і Майола. Ну, батько — це зрозуміло. А з якого це часу дівчина заслужила право бути його порадницею?

Він прийшов додому, звично причинив двері. Питання, була чи не була тут Оксана, чомусь уже не тривожило. Швидше в ванну, помитися, добре розтертись шорстким рушником, щоб полегшали м'язи, щоб з тіла зникла осоружна дрімотна вага нервового перенапруження. Тепер щось нашвидкуруч перекусити і до діла — треба продумати і запланувати, як жити далі. Вся країна планує своє життя. Чому ж не зробити цього Луці Лихобору? Чи не може виявитися смішним таке планування? От він, скажімо, задумає в наступному році одружитися й завести сім'ю. А справа це зовсім не реальна, бо залежить не тільки від його бажання, а ще й від некерованого почуття, яке зветься коханням. Лука Лихобор ситий ним по горло. До того ж у нього є батько, є кого шанувати і за кого піклуватися.

Отже, питання одруження планувати не слід, а треба мріяти про реальні речі. Перша з них — вступ до технікуму. Тут усе ясно. По-друге, починається робота над новим літаком. Керуватимуть Гостєв та Горегляд, але Лука, напевне, багато в чому зможе їм допомогти. Інтересне це діло. Третє — профспілка. Чому Гостєв хотів, щоб зняли його з цехкому? Яка риса Лихоборового характеру йому не подобається? І про це треба подумати. Стіною стали за нього хлопці, отже, таку довіру треба виправдати. От уже є три пункти...

А далі все-таки добре було б одружитися... Щасливий Венька Назаров, скоро матиме сина чи дочку... Ні, за час роману з Оксаною він просто розучився дивитись на жінок і дівчат з цієї точки зору.

Згадалася весела, сміхотлива, наче з білого тіста випечена Люська. Хотілося б, прокинувшись уранці, побачити на подушці поруч її кругле личко? Лука аж здригнувся од невдоволення.

Чому? Адже вона така весела, гарненька, чиста.

Ні, неможливо отак планувати життя!

А як можливо?

Треба було б з Майолою про це порадитися. Він звик до неї за останній час. У найважчі хвилини вона була поруч... От коли б усе життя...

Лука аж засміявся.

Ні, хлопче, Майола не для таких, як ти. Вона створена для найвищого, найкрасивішого світу. А тобі, старому парубкові, навіть мріяти про неї зась!

Що ж вийшло з твого планування?

Батько. Технікум. Новий літак. Профспілка. Не мало для однієї людини? Мало. Все земне, практичне, високого польоту бракує. І знову чомусь уявилося, як біжить по стадіону Майола Саможук, грудьми розтинаючи повітря. І від спогаду про неї та про весь сьогоднішній, кінець кінцем, щасливий день зітхнулося солодко й легко, і рука сама потяглася до подушки, щоб підмостити її під голову.

Розділ дванадцятий

Новий літак ніколи не народжується з нічого. Не буває так, щоб генеральний конструктор прокинувся одного прекрасного ранку з думкою про зовсім нову машину, не схожу на всі його попередні. Хоч трохи досвідчене око ніколи не сплутає літака, створеного Туполєвим, з літаком Антонова. Через творчість кожного проходить якась найважливіша ідея. І конструктори закохуються в свої машини точнісінько так само, як юнак закохується в дівчину, цілком, повним серцем, знаючи тільки її красу і не помічаючи вад. Але коли юнакові самому кінець кінцем доведеться спізнати примхи характеру своєї коханої, то інженерові на них вкажуть десятки, якщо не сотні критичних очей. І треба терпіти, бо йдеться про життя багатьох тисяч, навіть мільйонів людей, які купують квитки і, ні хвилиночки не вагаючись, сідають у зручні крісла.

Конструктор приходить до себе в бюро або додому, він іде на засідання чи в театр, бавиться з дітьми, онуками чи голубить молоду дружину, а десь у куточку його свідомості весь час працює найважливіша думка, повільно зріє образ нової машини, набирає реальності мрія.

І от в якусь мить він бере аркуш паперу, малює незграбний і навіть на перший погляд потворний літак. Усміхається зневажли-

во, рве папірця на дрібнісінькі клаптики і бере новий. Оця машина вже краща, є в ній нова ідея, тільки ще надто багато від старої моделі, ще дається взнаки інерція думки, і позбутися її не так легко.

Та от в уяві все виразніше вимальовується літак новий, досконаліший за всі попередні. І настає час від малюнка перейти до розрахунків і креслень.

Літак нараховує кілька десятків тисяч деталей, а велика машина навіть сотні тисяч. Кожна з них має бути виготовлена звичайнісіньким, інколи висококваліфікованим, а то й зовсім недосвідченим робітником, може, навіть молоденькою дівчиною, яка тільки й знає, що підкладає під штампи листи дюралю. Отже, робітникові треба розповісти цілком конкретно, за рухами, за операціями, як цю деталь виготувати.

На кожну деталь літака створюють цілий зшиток креслень, де показано її в усіх стадіях обробки і точно сказано, що і як саме треба зробити, підрізати, прошліфувати, проточити. Це — технологічний процес виготовлення деталі, скорочено — техпроцес. А разом — мільйони, десятки мільйонів креслень, перевірених, уточнених, багато разів скопійованих.

Літак пролітає, стрілою зникає в синяві неба. І, милуючись ним, стрімкістю й легкістю лету, ніхто не згадає титанічну працю, вкладену в цю бездоганну машину тисячами робітників, конструкторів, інженерів. Бо справжня довершеність усюди, в усіх галузях життя, в техніці, мистецтві чи медицині, досягається тільки натхненним, безперервним трудом.

Такі думки промайнули в голові Луки Лихобора, коли майстер приніс і поклав перед ним ще зовсім не зім'яті креслення, а на електрокарі привезли десятків зо два товстих сталевих прутів.

— Це вже для нового літака,— ніби звіряючи величезну таємницю, сказав Горегляд.— Гвинти, які випускають і ставлять на місце закрилки.

Лихобор придивився — подібні гвинти були і в старій моделі, але ці тонші, легші і водночас сильніші.

Отак, видно, і вся машина буде витонченіша, легша й сильніша.

Ну що ж, для нього, токаря шостого розряду, ця робота під силу. Точність першого класу, допуски мінімальні — зробить.

Горегляд відійшов, а Лука заходився вивчати креслення. Техпроцес крок за кроком показував, що треба робити з заготовкою, як її обточувати, нарізати.

Глянув уздовж лінії верстатів — ще кілька облич схилені над кресленнями. Видно, не тільки він починає виробляти деталі нового літака. Їх набиратиметься все більше й більше. Поруч цього гвинта стане маленький, але потужний електромотор, схований у тілі крила. Разом з цапфою закрилка вони складуть один з багатьох технічних вузлів машини.

Лихобор озирнув довгий ряд верстатів і відчув якийсь нелад, чогось бракувало в цій стрункій системі. Придивився уважніше

і збагнув — біля сусіднього верстата немає токаря. Не вийшов на роботу Борис Лавочка. Ступив до Веньки Назарова, спитав.

— Не знаю,— мовив той.— Можливо, захворів. А може...

— Що «може»?

— Все могло статися,— ухильно відповів Венька. І почав встановлювати важкий, гострими сталевими іклами озброєний фрез.

Лука знову взявся до своїх гвинтів. Але відчуття порушеної рівноваги не зникло, воно ятрилося десь у глибині серця, як малесенька пекуча ранка. Згадалася Степанида, її збентежена нічна розмова, і неспокій став тривожним,— ввечері неодмінно треба зайти до Лавочки...

Почекай, тут щось не те. Невже коли хтось не вийшов на роботу, то треба бігти, як на пожежу? Ні, мабуть, галасувати нічого. Але взнати, чи не потрібна якась допомога, слід неодмінно. І зовсім не обов'язково робити це самому. Можна того ж Назарова попросити.

— Добре, я ввечері зайду до нього,— відповів фрезерувальник. Але ніякого ентузіазму не почулося в його голосі.

В перерві зайшов у партбюро до Горегляда.

— Борис Лавочка на роботу не вийшов.

— Знаю,— відповів парторг.— Мабуть, захворів.

— Може, захворів,— відгукнувся Лука.— А може...

— Що «може»?

Розмова повторювалася майже точно.

— Нічого іншого, захворів, і все. Не можна запросити генерального конструктора до нас на збори, щоб розповів, яким він буде, новий літак? — змінив тему розмови Лихобор.— Народ знати хоче... Одне діло точити якогось абстрактного гвинта. І зовсім інше — знати, де він стане, який він важливий для нової машини.

Горегляд глянув на Лихобора з задоволенням.

— Молодець,— сказав коротко.

— Чому це я молодець? — не збагнув Лука, й справді не почуваючи за собою ніякого гідного похвали діла.

— А тому,— дуже серйозно сказав Горегляд,— що починаєш розуміти, як з людьми треба працювати. Народ може все на світі винести, які завгодно грози, нестатки, горе. Але треба, щоб він знав, в ім'я чого це робиться, щоб йому розповідали, не наказували, а радилися. Під час війни це особливо виразно виявилося, найважчі жертви були можливі, бо народ знав, в ім'я чого він їх приносить. Я не збираюсь ідеалізувати Сталіна, але саме це він умів робити неперевершено. Згадай його промову третього липня...

— Мене тоді ще й на світі не було, згадати не можу. Але промову читав... І недавно десь у кіно чув.

— Справді? Мені не довелося. Ну, звичайно, тут порівнянь бути не може. У нас не війна, а справжній мирний час. Однак принцип стосунків з людьми залишається той самий: люди повинні знати, що вони роблять, яка відповідальність лягає на їхні плечі і яка радість їх чекає в майбутньому. Зберемо загальноцехові

збори, послухаємо доповідь генерального конструктора... Хай люди краще смак нового завдання відчують. А про збори ти вчасно подумав, і це мене радує. Бо він не зразу приходить, досвід роботи. Людям усе треба розповідати і радитися з ними. Комунізм — слово трохи абстрактне. А отак втілиться воно в новий літак, ніби визирне з-під його крила, і зразу стає конкретним, ясно відчутним, і життя іншого змісту набирає...

— Непокоїть мене Борис Лавочка,— сказав Лихобор.

— Мене теж непокоїть. Але не поспішай з висновками.

Другого дня вранці Лука глянув на сусідній верстат і полегшено зітхнув. Лавочка на місці, трохи похмурий і ніби набряклий, дивиться спідлоба, сердитий і роздратований, але явно працездатний.

— Здоров, Борисе,— привітався Лихобор.— Чого це ти вчора...

— Прихворів трохи,— хрипко відповів Лавочка.

— Лікаря викликав?

— Викликав, чорти б їх усіх викликали і в печінку, і в селезінку,— незрозуміло чого вилаявся Лавочка.

— А зараз як почуваєшся?

— Добре.— Борис не дивився в очі, до краю заклопотаний новими різцями.

— Добре то й добре,— погодився Лука. Але гробачок тривоги не зник.

Він повернувся до свого верстата, вже передчуваючи оту, мабуть, найважливішу і найдорожчу в його житті мить, коли велика й по-справжньому складна робота захоплює цілком, коли відчуваєш себе не сліпим виконавцем чужої волі, а творцем, якому дано високе вміння мертве буро-коричневе креслення оживити, втілити в метал, зробити однією з десятків тисяч деталей майбутнього літака. Лихобор любив своє діло, і, мабуть, саме тому так добре все йому вдавалося, бо між ним і верстатом виникали стосунки друзів, коли один точно розуміє і блискавично відповідає на кожен рух, навіть думку другого. Робітник ставав уже не виконавцем техпроцесу, який знай собі крутить ручки чи натискає кнопки, а мозком складної, високоорганізованої машини. Оці хвилини повного захоплення працею понад усе любив Лука. Заради них справді варто жити, і хай з-під твоїх рук виходять не скульптури чи художні твори, а звичайнісінькі гвинти закрилків, усе одно ти творець, і в цю мить ніякої різниці між тобою і геніальним художником немає.

Та в житті кожного митця, навіть найгеніальнішого, напевне, бувають не тільки хвилини високого натхнення, але й дні найбільших розчарувань і в собі, і в людях. Щось дуже схоже довелося пережити Луці Лихобору вже наступного ранку перед роботою на щоденній зустрічі штабу трудової вахти. Йому здавалося, що весь цех сповнений радісного відчуття зустрічі з новою машиною, працює натхненно. І довелося розчаруватися.

Після звичайної інформації про роботу цеху та підсумку змагання дільниць за минулий день Гостєв узяв зі столу якогось па-

пірця, тримав його двома пальцями якомога далі від себе, наче щось дуже огидне й брудне. І сказав, дивлячись на Лихобора так, немовби профорг був у чомусь винен:

— Порадувати мені вас, товариші, нічим. Ось прийшов лист з витверезника, де провів ніч наш токар Борис Лавочка. Позавчора на зміні його не було, і ми не робили ніяких висновків, припускаючи звичайну хворобу. Але тепер усе прояснилося.

— Що пишеться в акті міліції? — запитав Горегляд.— Учинив якийсь бешкет, хуліганство?

— Ні, просто підібрали нестямного зовсім недалеко від будинку, де він живе,— відповів Гостєв.

— Не дотяг до аеродрому,— вирвалось у Несвятого.

— Не бачу причин для жартів,— суворо глянув на нього Гостєв.

— Я теж не бачу,— погодився Валька.— Пропоную вигнати з заводу, щоб не ганьбив наш колектив комуністичної праці.

— Які ще будуть думки? — запитав начальник цеху, дивлячись десь у простір між Гореглядом і Лихобором.

Обидва мовчали. Парторг спокійно розминав сигарету, збираючись закурити. І явно чекав слова Луки, навмисне залишав для нього поле дії.

— То які ж будуть думки, товариші? — наполягав Гостєв.— Можна вважати пропозицію товариша Несвятого прийнятою?

— Ні,— глухо сказав Лука,— вигнати Лавочку неважко. Написали наказ, забрали перепустку — і будь здоровий. А план хто стане виконувати? Нового літака хто будуватиме?

— В усякому разі, не алкоголіки, яких міліція мертво-п'яними на вулиці підбирає,— обурився Валька Несвятий.— Новий літак — це справа свята, чиста...

Він глянув на Горегляда, шукаючи підтримки. Але парторг мовчав, зосередившись на своїй сигареті.

— Що ж ви пропонуєте, товаришу Лихобор? — Гостєв явно хотів провчити не тільки п'яницю Лавочку, але й зухвалого профорга, який дозволяє собі заперечувати думку начальника цеху.

— Вивісити його на чорну дошку, намалювати карикатуру, причому акт витверезника приклеїти поруч. І позбавити премії.

— Значить, будемо перевиховувати? Важливішої і цікавішої роботи у нас з вами немає, товаришу Лихобор?

— Так, важливішої і цікавішої роботи у нас немає,— повільно, виразно, з короткими паузами, як завжди це робив у хвилини найбільшого напруження думки, відповів Лука.

— У нас цех комуністичної праці,— вихопився Несвятий.

— Виходить, алкоголіків у комунізм ти не пустиш?

— За комунізму не буде алкоголіків.

— Я теж так думаю. Але привести до комунізму цих людей не алкоголіками, а чесними робітниками мусимо ми з вами.

— Дивовижна річ,— аж сплеснув руками Гостєв.— У нас механічний цех авіазаводу, а не заклад для перевиховання...

Він знову глянув на Горегляда, шукаючи підтримки. Але парторг уперто мовчав, тільки очі його під зовсім чорними бровами поблискували зацікавлено.

— Я його звільню власним наказом,— заявив Гостєв.

— Він подасть у суд за незаконне звільнення, один прогуляний день ще не причина. Цехком профспілки його підтримає, суд відновить Лавочку на роботі. І вам, товаришу Гостєв, доведеться заплатити йому за вимушений прогул з власної кишені.

— Дожилися! — аж за голову схопився начальник цеху.— Підтримуємо і голубимо алкоголіків, скоро будемо оркестром зустрічати їх на прохідній! Я знаю, товаришу Лихобор, він ваш друг, він захищав вас на тих ваших зборах. Але ж мені здається...

— Оце вже не принципова розмова,— заперечив Горегляд. І знову затягнувся сигаретою.

— Можливо, я трохи перебільшив,— запнувся Гостєв.— Але погодьтеся... Гаразд, якщо вам так хочеться, товаришу Лихобор, можете братися за перевиховання цього п'яниці. Я особисто в таку можливість не вірю. Все, товариші, спасибі.

Заступник начальника цеху, Несвятий і Лихобор вийшли. Горегляд на мить затримався.

— Ви хотіли щось сказати мені, Саво Володимировичу?

— Так, хотів,— кипів Гостєв.— Мені здається, в цьому випадку ви могли мене підтримати. Профспілка що — не дуже організована маса, яку очолюють незрілі Лихобори...

— Це правда, він ще зовсім зелений...

— Чому ж ви мене не підтримали?

— Бо Лихобор має рацію. При ньому я цього говорити не хотів. Ваш авторитет для мене теж дорогий.

— Виявляється, ви й мене виховуєте? — кипів Гостєв.

— Просто я парторг цеху, де ми з вами працюємо разом. Коли всі інші засоби вичерпаємо, виженемо Лавочку.

— А до того часу він розкладе весь цех.

— От чого не буде, того не буде,— ткнув недопалком сигарети в попільницю Горегляд.— Ми цех комуністичної праці. Де вже одному алкоголіку нас розкласти? А токар він відмінний...

— Знаю. Ну, гаразд, побачимо, що у вас вийде.

— Не у вас, а у нас,— підкреслив Горегляд.

— У нас,— здався начальник цеху.

— Хочете, ще одне передбачення,— несподівано усміхнувся Трохим Семенович.— Через кілька років у нашому цеху буде винятково сильний парторг — Лука Лихобор. От побачите.

— Сподіваюся, що до того часу я зміню місце роботи.

— Бажаю вам на той час стати директором заводу. Дуже добре ми сьогодні поговорили. Щасливо.

— У мене такого спогаду про цю розмову не буде,— похмуро відповів Гостєв.— Щасливо.

В перерві на дошці оголошень з'явилася карикатура в чорній рамці — розхристаний чоловічок з величезним малиново-червоним, як гнилий помідор, носом п'є з пляшки нахильці й танцює. Підпис

аж очі різав своїми чорними літерами: «П'яниця і прогульник Борис Лавочка». А внизу зовсім маленька деталь — акт витверезника.

Щоб не проходити повз плакат, Борис обідати не пішов. Усю перерву стовбичив біля свого верстата, наводив лад в інструментальній шафі, перебирав різці. Коли почалася робота, підійшов до Луки, мить постояв, дивлячись долу. Тоді хрипко, надсадно мовив:

— Не пожалів ти мене. А ще кажеш: профспілка — оборонець робітничого класу. Я за тебе трупом лягав...

Лука Лихобор мовчав. Тільки гнівно тремтіли ніздрі рівного короткого носа та, здавалося, ще важчим стало чоло.

— Коли плаката не знімете, завтра на роботу не вийду. Не для того я тут, щоб з мене знущалися. Хочете карати — виженіть. А сміятися нікому не дозволю, сам того плаката знищу.

— Нового повісимо,— сказав Лука.

— Падлюка ти і більше ніхто. Отак за добро відплатив.

— Годі,— перебив Лука.— Коли дорогий тобі наш завод, коли любиш його — сто разів, не опускаючи очей, повз плакат пройдеш і висновки собі зробиш. Коли не дорогий — знову нап'єшся, знову кишку в горлянку тобі засунуть у витверезнику.

Борис Лавочка здригнувся, певне, згадавши ту огидну процедуру.

— Це тобі іспит,— вів далі Лука.— Іспит на право зватися робітником. Ніхто з тобою панькатися не буде. Зрозумів?

— Не можна простій людині на світі спокійно жити.

— П'яниці не можна.

— Вся моя біда в тому, що вийшов перебір,— сказав Лавочка.— Не випив би отих останніх двісті грамів, усе було б о'кей.

Лука не усміхнувся, почувши англійське слово.

— Де ти гроші береш на пиятику?

— Чесно заробляю,— відповів Борис.— Єдина моя помилка — перебір. Більше такого не буде, присягаюсь.

— Пиятики чи перебору?

— Одне слово, хай висить плакат. Переживу.

І відійшов до свого верстата з виразом невинно ображеного.

Лука глянув йому вслід і заходився працювати.

Звідки у Бориса гроші? Ще буде мороки з оцим Лавочкою, буде.

А проте не треба загадувати наперед. Може, й проясніє в голові Бориса Лавочки. Але хіба висновки треба робити тільки йому? Луці Лихобору тут немає про що думати? Він, голова профспілки великого цеху, мусить знати все про людей, які працюють з ним поруч. І не для того, щоб покарати чи підкрутити гайку. А, найголовніше, щоб вчасно відчути чийсь біль, нелад у житті, зникнення радості, розчарування в роботі.

Чи не дивно він розуміє свої обов'язки?

Ні, не дивно. План можуть виконувати тільки люди, яким справді добре живеться на білому світі. Не легко, а саме добре — в це поняття входять і радощі сімейного життя, і тріумф подолання труднощів, і поділене кохання, і навіть хороший фільм у кіно. А коли жінка приходить у цех, думаючи про погано обладнаний дитячий садок, де її малому незатишно й холодно, то вже не чекай від неї ударної праці. Виходить, і про дитячі садки мусить піклуватися Лука Лихобор?

А може, він просто зазнався, переоцінив власну роль у виконанні виробничих планів? Ні, Лука і ще мільйони таких, як він, робітників відповідають за них особисто. Відчуття державності, відповідальності за все, що робиться на світі, вже увійшло в його душу. Отакий він є, і змінювати тут нічого не треба.

Гаразд, потім будемо міркувати про світові проблеми. Зараз треба якнайточніше нарізати оці сталеві гвинти. Вони точно й ніжно, відгукуючись на кожен рух руки, вібрують під різцем. От уже намітилася перша лінія різьби, ніби тонка змійка обвивається круг блискучого стрижня. Обережно, обережно, руки мусять бути чутливими, як у скрипаля. Один необачний рух — і зразу зігнеться гвинт, вилетить з центрів. І на чорній дошці, поруч з п'яницею Лавочкою, опиниться бракороб Лихобор. Неправда, не буде цього. Ніжними, ласкавими рухами проходить він різьбу. Аж в очах миготить, так швидко йде різець. Ну, здається, все правильно. Перевіримо — так, точно. Ні до чого буде прискіпатися контролерам... Не було випадку, щоб деталі Луки Лихобора повернули на доробку. Завжди приймають з першого подання. І саме в цьому виявляється гордість справжнього майстра.

Про всі цехові події Лука щосуботи розповідав батькові, і Семену Лихобору здавалося, ніби й сам він став учасником цього складного й нелегкого життя.

Вислухавши історію Лавочки, старий сказав:

— Буде тобі з ним морока. Але захищав ти його правильно. Де він, чортяка, гроші бере... Степанида не натякала?

— Ні, вона сама не знає.

— А ти мусиш знати. Бо пригощати його щодня ніхто не буде. Отже, і він свою частку платить. А звідки гроші?

— Я ж не детектив, щоб за ним стежити.

— Стежити не треба. Ти подумай, придивись, і це неодмінно проясниться. Згадаєш моє слово, тут щось нечисте...

В цю мить у двері хтось постукав.

— Заходь! — на весь голос крикнув Семен Лихобор.

На превелике здивування всіх, на порозі стала висока й стрункa, як тополька, Карманьйола Саможук. Відчувала себе, видно, не дуже зручно, бо личко зашарілося. Але трималася незалежно, наче бувала в цій палаті щодня.

— Здрастуйте,— сказала вона вільно, от тільки голос не дзвінкий, як завжди, а трохи приглушений. Це від хвилювання.

— Здрастуйте,— відповів Семен Лихобор.— Ви до кого?

— Вибачте, не до вас,— ніяково усміхнулася Майола.— Мої підшефні в п'ятому корпусі. Мені на мить потрібний Лука.

— На мить?

— Ну, хвилин на десять, не більше.

— Стривайте,— почулося від лівої стіни.— Чи ти сліпий, Семене? До нього мрія прийшла, а він і вухом не веде. Глянь на стіну. Чий портрет висить?

Семен Лихобор подивився на стіну, на якій колись приклеїв вирізаний з журналу портрет Майоли, і не повірив.

— Цього бути не може.

— Ні, це справді я. Чому не може бути?

— Якось... якось дивно дуже...— розгубився Семен.

— Дивно, що інвалідів їхні друзі провідують?

— Та не такі ж знамениті...

— Почекайте, в новий корпус переїдете. Там зал буде, то народні артисти змагатимуться за право перед вами виступати.

— Твоїми б устами та мед пити,— сказав льотчик.

На цьому короткому ліжку він був уже третім. Перший, з яким колись познайомився Лука, давно помер під час зовсім не складної операції,— не витримало серце. Другого пілота недавно перевезли в інший госпіталь. А ліжко так і лишилося авіаторським, бо поселився на ньому штурман бомбардувальної авіації дальньої дії. Танкіста, сусіда Лихобора, теж замінив обгорілий танкіст. І тільки сам Семен та ще моряк, що обморозився в Норвегії, залишалися незмінним гарнізоном дев'ятої палати.

— То ти справді Карманьйола Саможук? — не вірив батько. Ану, підійди ближче до портрета.

— Може, вам документ показати,— засміялася дівчина.— Я справді Майола Саможук. І дуже рада познайомитися, а з вами, Семене Григоровичу, особливо. Мені Лука про вас багато розповідав.

— А ви що, давно знайомі?

— Вже, мабуть, місяців зо три. Отут і познайомилися.

— І ти мовчав, харцизяко,— сердито і водночас захоплено зиркнув на сина старий Лихобор.

— Я колись обіцяв вам її показати, а ви не вірили.

— Було, було,— погодився моряк.— Ну, сідай, Карманьйоло.

— Сьогодні ніколи,— відповіла дівчина.— Завтра відлітаємо до Москви, там короткий збір. І за тиждень — до Америки.

— Змагання США — СРСР,— виявляючи повну обізнаність, сказав льотчик,— починається в суботу двадцять восьмого серпня.

— Ти в естафеті на четвертому етапі? — не відставав Семен Лихобор.

— Так. А ви все знаєте, це Лука вам розповідав? — У голосі дівчини бриніла радість.

— Ні,— сказав моряк,— просто ми газети уважно читаємо. Я певен: Лука й відати не відає, як ти бігаєш.

— Знає,— ствердила дівчина,— він навіть на стадіоні був. Пробачте, на чверть години я його у вас заберу.

— Тільки не забудь віддати,— пожартував льотчик.

— Не турбуйтесь. Покладу, де взяла.

— Ні пуху тобі ні пера там, в Америці,— сказав моряк.— І паличку естафетну тримай міцно, щоб не випала.

— Добре триматиму. Бувайте здорові.

Двері дев'ятої палати зачинилися майже безшумно. Вони вийшли з корпусу, сіли на ту саму лавочку, де плакала Майола того вже дуже далекого дня їхнього знайомства. Помовчавши мить, Лука глянув на дівчину й спитав:

— Що сталося?

— Нічого. Просто захотілося попрощатись. Чекати до сьомої, поки ти вийдеш, мені не можна. От я й наважилась. Тобі неприємно?

— Чому це може бути неприємно?

— От і я так думаю.

Дятел пробіг по гілці старої височезної сосни, стукнув міцним, сталевим дзьобом раз і вдруге, полетіли дрібні уламочки сухої соснової кори. Це вже серпень,— сонце не таке яскраве, не може пробити його проміння рідкі сосни, голубить їх ласкаво й тепло.

— Ти рада, що їдеш до Америки? — спитав Лука.

— Так, рада. Люблю їздити по світу. Я вже була за океаном.

— Інтересно?

— Жити б там не хотіла... Відчуття таке, немовби перебуваєш у величезній машині... Саме так. Готель — як машина. Стадіон — як машина... Але це, мабуть, від звички й традиції залежить... Вони звикли і, мабуть, вважають, що живуть найліпше за всіх на світі...

— А ти так не думаєш?

— Ні, я свого життя без Києва не уявляю,— чомусь строго сказала Майола.— Я тут народилася, тут і помру...

— А коли твій чоловік повезе тебе на Далеку Північ?

— Чоловік? — здивувалася дівчина.— Який чоловік?

— Буде ж колись.

— Не знаю. І взагалі це не проблема і не тема для розмови. Що тобі привезти з Америки?

— Дірочку з бублика,— засміявся Лука.

— Гаразд, я сама подумаю,— встаючи з лавочки, сказала Майола. Ти пробач, що я тебе від батька відірвала... Просто не будемо зустрічатися майже місяць. А я якось звикла...

— Я теж звик,— з легким серцем мовив Лука.— Хороша ти дівчина, Майоло. І щаслива, дуже щаслива в житті будеш... Ти просто створена для щастя.

— А втім, виявляється, що існую я тільки для праці. Правда, роботу теж можна розуміти як щастя.

— А я її так і розумію. Не поспішай, усе в тебе буде... Зустрінеш хорошого хлопця...

— Так, саме так,— підкреслено погодилася Майола.— Можеш бути певен — зустріну хлопця, закохаюся, вийду заміж...

— Так і буде,— задумливо сказав Лука.

— Так і буде. До речі, телевізор у тебе є?

— Ти хочеш привезти мені американського?

— Ні, на такий подарунок у мене грошей не буде. Я не про те... Змагання по телевізору передаватимуть...

— Неодмінно подивлюся... У Назарова є «Електрон»... Правда, не дуже приємно буде бачити, як вам американки спини покажуть...

— От цього не буде.— Тонкі ніздрі Майолиного носика з ледь помітною горбинкою здригнулися.— Як ти можеш подумати, що ми естафету програємо? Ніколи в світі!

— Особливо коли на останньому етапі біжить Карманьйола Маратівна Саможук,— продекламував Лука.— Ти така певна в своїй силі?

— Авжеж, певна. Не в своїй, а в нашій.

— Серйозна ти дівчина, Майоло.

— Так, є на світі речі, до яких я ставлюся дуже серйозно. А от ти поводишся зі мною, як з малою дитиною.

— Бо для мене ти і є мала дитина,— підтвердив Лука.— Чарівна, хороша, добра. І, коли хочеш знати, я тебе дуже люблю.

— «Коли хочеш знати, люблю»,— передражнила Майола.— Згадуй мене інколи цей місяць. Через три тижні в суботу зустрінемося на цьому ж місці в цей самий час. А тепер іди до батька. Дуже ти на нього схожий. Скільки йому років?

— П'ятдесят п'ять.

— Можеш глянути на нього і ясно побачити, яким станеш сам, коли тобі сповниться п'ятдесят п'ять.

— Це вже зовсім недалеко.

— Нічого, ще є трохи часу пожити,— відповіла Майка.— Ти знаєш, з цим дятлом я вже скоро буду вітатися, як з давнім знайомим. Мені час бігти, а то спізнюся.

Повільно, неохоче встала з лавочки — рухи явно невідповідні до слів. Простягнула Луці руку, маленьку, міцну.

— Ну, бувай здоровий, щасливий. І не забувай мене. Коли їдеш за кордон, на змагання, обов'язково треба знати, що про тебе хтось думає, наполегливо, невідступно. Це немов та ниточка, що веде людину через усе життя...

— Можеш бути певна, я думатиму. Ти не спізнишся?

— Ні, я не запізнюся,— майже крикнула дівчина.— Все!

Різко повернулася і майже побігла уздовж довгої алеї, прозоро затіненої високими соснами. Майнула на завороті гнучка, наче стеблинка, постать і зникла з очей.

Лука мить постояв, дивлячись услід дівчині, і на серці йому стало легко, радісно і трохи тривожно. Хороша дівчина Майола. І коли він сказав, що любить її, то це чиста правда...

У дев'ятій палаті Луку зустріли жартівливими посмішками.

— Дивись ти, яку кралечку підчепив,— мовив моряк.

— Трохи чимсь на мою дружину в молодості схожа,— додав танкіст, уперто дивлячись через невелике вікно в півсутінь раннього вечора.

— Чого ж ти раніше мовчав про свою дівчину? — запитав батько.

— Мою? Чи ви не показилися? Хіба такого їй кавалера треба?

— А чим ти поганий?

— З нею найзнаменитіші спортсмени Радянського Союзу знайомі, вже не кажучи про цілу армію спортивних журналістів та коментаторів. Слава богу, є їй кого вибрати... Я її тут, у госпіталі, зустрів. І дружимо ми. Але щоб я залицявся до неї чи плани якісь складав... Чого нема, того нема.

— А все-таки сюди прощатися прийшла, а не на стадіон до своїх знаменитих спортсменів,— сказав батько.

— Зараз вона побігла саме до них. Мені вона друг і, на щастя, хороший друг.

— Дружба між юнаком і дівчиною закінчується або зрадою, або весіллям,— задумливо мовив льотчик.

— А в нас буде виняток,— відчуваючи дивовижний спокій у душі, сказав Лука.— Вона собі знайде хлопця, і я на її весіллі погуляю, як годиться доброму другові.

— Вахлак ти, та й годі,— заявив моряк.— Мені б така дівчина колись стрілася! І тижня не минуло б, моєю була б... Ох, я колись до дівчат був лютий...

— Ти до них чи вони до тебе? — спробував уточнити танкіст.

— Немає неприступних дівчат,— уже щось відновлював у своїй пам'яті моряк.— Запам'ятай примовку: «Що посієш, те й пожнеш». Зараз я вам, хлопці, розповім одну історію...

Луку пересмикнуло.

— Вечір спогадів забороняю,— жорстко сказав старий Лихобор,— свою історію завтра розповіси. Дай мені з сином поговорити.— І звернувся до Луки: — Що з новим літаком?

— Перші деталі в роботу пішли.

— А весь літак ти вже бачив?

— На фото.

— Нам обіцяв принести і не приніс.

— Принесу. Хлопці ще не перезняли... Літак пасажирський, секрету ніякого немає...

Говорили про нову машину, а думалося їм зовсім про інше. Здавалося, що тонка й широкоплеча Майола ще й зараз присутня тут, у кімнаті, слухає їхню нецікаву розмову і мовчазно кричить: «Люди, ви ж не про те говорите! Вам зовсім не хочеться говорити про цей новий літак, і думки ваші далеко від нього. Бо кожен з вас мимоволі згадує свою власну Майолу!»

— А все-таки ти дурень,— сказав моряк.

— Гаразд, годі про неї. Там побачимо, дурень він чи ні,— невесело усміхнувся старий Лихобор.— Дивись тільки, синку, щоб не залободала тебе якась хитра молодичка чи вдовичка.

— Ні, не залободає. Я тепер у всеозброєнні...
— Виходить, був досвід? — запитав батько.— І мені не сказав.
— І тепер говорити не хочу,— спокійно відповів син.
— Болить він, цей досвід?
— Ні, вже не болить. І не треба про це. Колись розповім.
— Добре,— погодився батько.— Тепер бери бритву...

Того вечора Лука вийшов з госпіталю, відчуваючи дивне сум'яття в серці. Розмова інвалідів була грубувата, неприємна. Її, мабуть, треба було обірвати, припинити в зародку. Але, раз розпочавшись, вона вже сама собою точилася в думках Лихобора. І вперше в житті він глянув на Майолу як на дуже вродливу молоду дівчину, котра рано чи пізно стане чиєюсь дружиною, милуватиме й любитиме свого чоловіка, народить дітей...

Лука аж спинився від несподіваності цієї думки. А власне кажучи, що в ній надзвичайного? Він же сам про це кілька разів говорив Майолі. Все на світі йде за строго заведеним порядком. Людина народжується, росте, любить, залишає нащадків і вмирає, даючи місце для нових, кращих чи гірших невідомо, але напевне нових поколінь. Майола Саможук ніякий не виняток з цього віковічного закону. Все з нею буде точно так само, як з мільярдами дівчат, що до неї жили на земній кулі.

Але яке до того діло йому, Луці Лихобору? Що, може, забажалося нареченим, а згодом і чоловіком Майоли стати? Нічого розумнішого не зміг надумати? А власне кажучи, чим він гірший за всіх отих молодиків, котрі на стадіоні довкола Майки бігають? Ну, може, на язик не такий гострий, може, не такий витончений і освічений. «А все-таки сюди вона прощатися прийшла, а не на стадіон»,— сказав батько. Нічого це не означає, просто вона ввічлива дівчина. Так і залишаться вони назавжди друзями. Дуже шкода, але, мабуть, на віки вічні вбила в його душі навіть саму можливість зародження кохання Оксана Хоменко.

Виходить, так йому й жити самотньому, без дружини, дітей? Авжеж, бо одруження без кохання — це підлість. І, може, колись, не погодившись вийти за нього заміж, Оксана була чесніша, ніж він думав. Вона його просто не любила.

Не тільки цю розмову інвалідів, навіть згадку про неї треба закреслити в пам'яті чорною рискою, хрест-навхрест, щоб ніколи не ожив у серці її відголос. Так і зробимо. Коли Майола повернеться з Америки, не зміниться ніщо, вони будуть зустрічатися щосуботи в госпіталі, та й годі. Інваліди, правда, нагадуватимуть, але їхні язики він зуміє прикоротити.

Єдине, що справді треба зробити,— купити телевізор. А під силу йому такі витрати? Адже тільки недавно, здається, віддав останні борги за квартиру. З якою радістю, з яким захопленням працював він тоді. Все зруйнувала, знищила Оксана. Не треба її за це засуджувати, вона багато чого навчила Луку. В усякому разі, не кривила душею. Була хоч жорстокою, але чесною.

Засуджувати не слід, але й виправдувати теж не треба. Ніхто і ніколи не має права захищати жорстокість.

А про телевізори зараз геть усе буде відомо. Венька Назаров у таких справах неабиякий спеціаліст.

Двері відкрила Клава, обережно, неспішно. Зосталося їй до пологів зовсім недовго. Набубнявіли повіки й губи, все личко підпухле, і рухається вона інстинктивно плавно, ніби повільно танцює.

— Здрастуй,— зраділа.— От кого хочу бачити, то це тебе.

Венька сидів біля столу і майстрував пристрій, щоб можна було гойдати колиску з дитиною, не встаючи з ліжка.

— Телевізор? — перепитав він, вислухавши Лихобора.— Немає нічого простішого. Їх в універмазі навалом і яких хочеш. Недавно набагато подешевшали.

З гордістю глянув на свій уже давненько куплений «Електрон» (там саме показували футбол).

— Клаво, скільки я тобі разів казав, щоб ти до екрана й близько не підходила. Для малих дітей телевізор найвредніша на світі штука. Дуже слабкі рентгенівські промені з нього все-таки йдуть. Я спеціальну літературу читав. Дорослим байдуже, не впливає. А дітям і не сказати, як вредно.

— Мабуть, саме тому зараз так багато дитячих передач,— шпигнула Клава.

— А це тому, що в телевізійних начальників уже немає малих дітей і ще не появилися онуки,— заперечив Венька.

— Нічого, мені можна цю машину купувати. Дітей не передбачається,— сказав Лихобор.— Спасибі за консультацію.

Розділ тринадцятий

У вісімнадцять років невеликі рани загоюються швидко. Ферапонт Тимченко переконався в тому на власному досвіді. Правда, коли познімали шви й дозволили глянути на себе в дзеркало, він спершу злякався — червоний рубець перетинав підборіддя й ліву щоку.

— Ви не турбуйтесь, шов косметичний. Місяців через два шрам набере кольору звичайної шкіри. Коли хочете зовсім сховати його, відпустіть невеличку бороду...

Він що, знущається з нього, цей лікар? Ні, голос нудний, монотонний. Ці слова вже говорив тисячам своїх хворих. Йому просто ніколи глузувати.

— Для німецького бурша минулого сторіччя,— вів далі лікар,— такий шрам став би предметом надзвичайної гордості.

— Чому?

— А в них у моді були дуелі на шлегелях. Це така гостра як бритва зброя. Цікава деталь — перед поєдинком вони свою зброю піддавали дезинфекції, щоб не внести бруду в рану супротивника.

— Ну, мені ніколи було думати про дезинфекцію,— усміхнувся Ферапонт.— Ви маєте рацію, цей шрам надає моєму обличчю справжньої значущості. Коли мене випишуть?

— Днів через три.

— Спасибі. І до побачення...

Коли Ферапонт вийшов до приймального покою, Ганна Мстиславівна вже сиділа там. Тримала в руці вішалку з синовим костюмом.

— Ти тепер справжній мужчина,— сказала.— І до того ж... людина з яскраво виявленим характером.

— Тобі цей шрам подобається?

— Він тебе не спотворює. Може, навіть, навпаки, прикрашає.

— Як німецького бурша минулого століття,— посміхнувся син.

— Боже, який ти освічений,— сплеснула руками Ганна Мстиславівна.— І тебе не прийняли до консерваторії!

— Вони ще мене проситимуть туди. Але я не знаю, чи погоджуся,— відповів Ферапонт.— Консерваторія — це щось давнє, застаріле. Вслухайся в саме слово: консерваторія. Від «консервативний», «непорушний», «твердолобий». От мій наставник Лука Лихобор, той, мабуть, створений для консерваторії.

— Не згадуй його,— аж руками замахала Ганна Мстиславівна.— Вони всі там непокарані кримінальні злочинці...

Ввечері за столом у просторій їдальні, де старовинний буфет горіхового дерева щирився пащами майстерно вирізаних грізних левів, відбулася ще одна розмова.

Сергій Денисович Тимченко повернувся з роботи пізно, стомлений, але не роздратований. Глянув на сина, посміхнувся:

— Ну, здрастуй, бурш. Вітаю з одужанням.

І обняв його за плечі, на мить притуливши до себе. А коли вже сіли до столу, повні відчуття великого, пережитого горя, Сергій Денисович спитав:

— Що ж будемо робити далі?

— Далі? — Ферапонт ручкою ножа малював на білосніжній скатертині якісь складні візерунки.— Далі все ясно. Мене вже запросили до естрадного ансамблю «Сині роси». Зиму буду займатися творчою роботою. А восени знову вступатиму... От тільки не знаю, чи до консерваторії... Я чесно хотів стати робітником. Ви всі бачите, що з того вийшло.

— Ніколи в житті більше не пущу на завод,— сказала Ганна Мстиславівна.

— Я й сам не піду, хоча в глибині душі мій наставник, Лука Лихобор, мені дуже сподобався. Здається, не тільки мені...

— Кому ще? — зацікавився батько.

— Карманьйолі. Вони до мене разом приходили...

— Звичайна випадковість,— зауважила Ганна Мстиславівна.— Ніколи не повірю...

— Може бути. В усякому разі, з заводом покінчено.

— А може, до армії? — обережно запитав генерал.

— Кат власного сина,— знову обурилася, хоча вже не так активно, Ганна Мстиславівна.— У нього ж плоскостопість!

— А це не перешкоджає грати в оркестрі,— розважливо мовив син.— Там є прекрасні музичні колективи. При батькових зв'язках туди не важко було б влаштуватися. Але мене вабить музика модерна, новітня. Саме в ній виросте мій талант... О дорогі мої

предки, ви ще не раз побачите, що ім'я Ферапонта Тимченка друкуватимуть величезними літерами на афішах дворояльного формату. Я вам це обіцяю. А для практики вступаю до ансамблю «Сині роси».

— Не дуже це мені подобається.— Сергій Денисович розумів, що син буде вже сам вирішувати свою долю.

Через тиждень самодіяльний ансамбль «Сині роси» під керівництвом Геннадія Цибулі, плечистого хлопця з густою гривою каштанового волосся і веселими циганськими очима, зібрався на свою першу репетицію. Були в ньому шість хлопців з однаковими біографіями — на іспитах до інституту чи консерваторії зрізалися, а до армії ще не доросли. Ансамбль входив до системи самодіяльності клубу харчовиків — усе законно, належно оформлено.

І справді, Геннадій Цибуля не аферист і не шахрай. Музичне училище закінчив на «відмінно» і з дипломом у кишені міг робити які завгодно експерименти. Під час служби в армії організував полковий оркестр, одержав премію на армійському фестивалі. І тепер, маючи досвід і практику, справді мріяв створити колектив, знаменитий на весь Радянський Союз.

Вони сиділи в клубі харчовиків, і Геннадій Цибуля виголошував промову.

— Свобода в музиці — от наше гасло, програма і віра.— Голос його лунав тихо, але дуже переконливо.— Ніщо не дає таких можливостей для польоту людської фантазії, як музика. Її не можна звинуватити в політиці чи пропаганді ворожих ідей. Вона поетична й невловима, цілком суперечлива і водночас абсолютно точна. Для музики є тільки один критерій: вона комусь подобається — і тоді має право на існування, або всім ріже вуха — і тоді це не музика.

Промова Ферапонтові подобалася.

— Де ми будемо виступати? — запитав він.

— Всюди,— відповів Геннадій,— ми будемо справді народним ансамблем. Де народ, там і ми!

— Навіть у ресторані?

— А що, в ресторанах сидять не наші, радянські люди? — відказав Геннадій.— Утьосов чи Едді Рознер теж виступали в ресторанах. Це не завадило їм стати всесвітньовідомими майстрами. Річ не в тому, де ми будемо виступати. Все залежить від того, як ми будемо грати. І отут нам доведеться потрудитися.

Ферапонт Тимченко дуже скоро впевнився, що працювати Геннадій Цибуля вміє. Хлопців він підібрав здібних, ансамбль оформлявся просто на очах. Вони грали все: від карпатської коломийки до аргентінського танго, від «Черемшини» до рок-н-ролів.

Тільки одна хмаринка затьмарювала їхнє існування — гроші. Цибуля одержував у клубі дуже скромну зарплатню. Хлопці зоставалися на утриманні своїх батьків.

Але спочатку про заробітки ніхто не думав. До першого виступу самодіяльний ансамбль і справді був цілком безкорисливий.

І от нарешті в клубі харчовиків перший концерт. Хлопцям пошили червоні й оранжеві сорочки, сині, величезними заклепками

оздоблені джинси, на шию пов'язали барвисті хустки. Для національного колориту на плечі наділи гуцульські кептарі,— глянеш, аж очі мружаться. Але це й добре — чим яскравіші кольори, тим краще.

Людей зібралося повнісінько. Коли відкрилася завіса, всі аж ахнули, такий підкреслено пародійний вигляд мав ансамбль. Але несмаку в тому не було, відчувалася весела вигадка.

Геннадій Цибуля і його хлопці ясно відчули симпатію глядачів. Веселе, радісне натхнення піднесло їх, потім перекинулося на зал, примусило людей ляскати в долоні й тупотіти ногами від захоплення. Ферапонт грав на своїй електрогітарі вільно й легко, наче справжній майстер, видобуваючи з неї протяжні, гармонійні звуки, схожі на людський голос. Щоки його вже знову обросли золотавою щетиною, ще зовсім короткою. «Треба, щоб шрам крізь бороду було видно,— сказав Геннадій Цибуля.— Він надає твоєму обличчю значущості і нагадує про минулі страждання. Це зворушує».

Ферапонт охоче погодився.

Після виступу, коли вони вже знімали свої червоні й оранжеві сорочки, у гримувальню зайшов якийсь кремезний дядько з монгольськими очима та великим червоним носом, на якому ясно виднілися синюваті склеротичні прожилки. Оглянув хлопців, усміхнувся і сказав:

— Чудовий виступ. Вітаю, вітаю!

Потім узяв Геннадія Цибулю під руку і вивів з гримувальної кімнати. Музиканти, нічого не зрозумівши, мовчки перезирнулися.

Цибуля повернувся хвилин через десять і урочисто сказав:

— Ну, дорогі мої друзі, учні й соратники, от вона й починається, наша справжня слава. Це приходив директор ресторану «Пароплав», де відзначають весілля. Запропонував нам два-три рази на тиждень виступати у них. Боронь боже, ми не станемо ресторанним оркестром, який щодня пиляє постійну програму. Ми будемо вітати молодих. Робитимемо справжнім святом день їхнього весілля. Хіба це не прекрасно?

— А гроші будуть? — запитав хтось із хлопців.

— Будуть,— впевнено відповів Цибуля.— Гроші будуть.

І справді, гроші з'явились. У Ферапонта Тимченка десь глибоко в душі ворушилося бентежне почуття ніяковості, коли він ішов у ресторан. Не такою уявляв свою музичну кар'єру. Але й через цю життєву школу треба пройти, відступати нікуди.

Почуття це зразу затуманилося, тільки-но з'явилися урочисті, радісно-схвильовані молоді. Ансамбль привітав їх мажорним маршем. Цибуля казав правду — ніколи в житті не забуде наречена цієї хвилини. Хіба це не прекрасно — дарувати людям щастя?

А зовсім почуття ніяковості не зникло. Кожен з музикантів одержав по двадцять карбованців за вечір,— велика сума, коли порівняти з заробітками, скажімо, Луки Лихобора. Йому повних два дні на оцю двадцятку працювати треба.

Чому згадався саме він, Ферапонт збагнути не міг. Але відчув щось схоже на торжество, зухвалу злорадість,— вколюй собі на своєму ІК-62, ніхто про тебе й знати не знає. А тут, бачиш, і слава, й гроші, все разом. І чомусь дуже захотілося, щоб почув Лихобор, як грає ансамбль «Сині роси». А втім, яке це може мати значення для Ферапонта Тимченка? Байдужісінько йому до того токаря та його верстата.

Тим часом життя прекрасне. Слава стелиться до ніг, а в кишені після кожного весілля двадцять, коли не двадцять п'ять карбованців. А отого гробачка, що клубочиться й клубочиться в серці, він знищить. Адже саме тепер відчув Ферапонт справжню свободу творчості,— грають вони, що захочуть, усім задоволені слухачі...

Так минуло, мабуть, тижнів зо два. І Геннадій Цибуля знову привів свої «Сині роси» в ресторан «Пароплав». Цього разу видавав заміж дочку — пишнотілу, молоду, гарненьку — якийсь великий будівельний начальник, здоровенний чолов'яга з бичачою шиєю та круглим носом, червоним від високого тиску і відчуття необмеженої влади над тисячами людей. І наречений виявився підхожий: видатний вчений, уже полисілий, років під шістдесят, напевне, старший за свого тестя, але від того не менш знаменитий...

Глянувши на молодих, Ферапонт сказав:

— Старий йолоп з картини Пукірєва «Нерівний шлюб».

— Тихо,— скинувся Геннадій Цибуля. І поспішив змахнути руками. Почалася музика.

Після першого маршу тесть підійшов до ансамблю й сказав:

— Давайте умовимося, весь вечір ви гратимете дві речі: «Черемшину» та «Подмосковные вечера». Нічого іншого. Ясно? Так хоче жених, і так хочу я. Ніяких впливів гнилого Заходу!

— Ясно,— сказав Геннадій Цибуля.

— Цілий вечір те саме? — здивувався Ферапонт.

— Ти ж чув.

— Ні, так не буде,— збунтувався Тимченко.— Я тут не для того, щоб виконувати накази якогось йолопа. Я музикант. Даю концерт, а не відробляю аванс. Він мені рота не заткне.

— Замовкни,— суворо сказав Цибуля.— Хто платить гроші, той і замовляє музику.

— Що? — знетямився юнак.

— Хто платить гроші, той і замовляє музику.

Ферапонт підвівся, поклав у футляр гітару і голосно сказав:

— Можеш подавитися і його грішми, і своєю музикою.

Слова його пролунали в короткій паузі після першого тосту, коли гості починали закушувати. Всі погляди схрестилися на обличчі Ферапонта. Будівельний начальник з червоного став буряковим. Жених злякався, щоб не стався інсульт. Але все обійшлося, тесть витримав.

А Ферапонт застебнув футляр своєї гітари і вийшов. Значить, хто платить гроші, той і замовляє музику? Нічого не скажеш, логіка залізна, століттями перевірена. Але йому музику не замовлятиме ніхто. Гроші? Їх він заробить іншим способом. Навіть можна

взагалі не заробляти, Ганна Мстиславівна ніколи не відмовить синові в якійсь десятці.

Це, звичайно, так. Але чомусь дедалі неприємніше брати ті десятки, хоч мама вважає такі подачки цілком природними.

Ферапонт прийшов додому в найскладнішому настрої. Певність у справедливості зробленого вибору переважала всі інші почуття. Каяття не з'являлося в його серці. Він музикант і знайде краще місце для застосування свого таланту, ніж оцей ресторанний ансамбль...

За цими то спокійними, то тривожними думками юнак зовсім забув про свій костюм. Джинси, оранжева сорочка, на шиї синя хустка, поверх усього гуцульський кептар — справжня оперета.

Мама відкрила двері і сахнулася. Батько вийшов із свого кабінету на її розпачливий вигук. Глянув насмішкувато й сказав:

— Значить, правда, що ти по ресторанах на весіллях граєш? Мені казали... А я не вірив... Тепер ясно бачу...

— Можеш заспокоїтися. В ресторанах я більше не гратиму, хоча нічого ганебного в тому немає...

— Це, звичайно, так. Ганебного нічого немає. Але й приємного мало. Чому ж не гратимеш? Вигнали з ансамблю «Сині роси»?

Батько, виявляється, знав більше, ніж Ферапонт думав.

— Мене вигнали? — гоноровито запитав він.— Мене, найкращу електрогітару Києва?

— Там може бути найліпша й найгірша гітара. Після другої чарки вони звучать однаковісінько,— знущався батько.

— В ресторанах грали навіть такі геніі, як Йоганн Штраус,— вибухнув син.— Це вже не має ніякого значення. З «Синіми росами» покінчено. Я гратиму зі своєї власної волі, а не за наказом якогось червонопикого гевалда. Одне слово, не турбуйтесь, репутація генерала Тимченка від поведінки його сина не постраждає.

— За репутацію я не дуже вболіваю,— відповів батько.— Мене цікавить доля сина.

— Між іншим, мене вона теж цікавить,— розв'язуючи синю хустку, немовби петлю з шиї знімаючи, відповів син.— Я подумаю.

— Коли щось надумаєш, скажи мені. Дуже неприємно дізнаватися про твої рішення від чужих людей.

— Добре, скажу. На добраніч.

— Вечеряти не хочеш? — запитала мати.

— Ситий по горло, вже ситий! — раптом гучно заволав Ферапонт, сам дивуючись з того, що не може володіти собою. І вже спокійніше додав: — Спасибі, мамо, я там вечеряв... на весіллі...

Ферапонт зайшов до своєї кімнати, обережно, ніби боячись забруднитися, стягнув з себе джинси й оранжеву сорочку, роздягнувся. Ну, що ж, у житті кожної людини бувають ночі безсоння, коли треба вирішити, як далі жити. Ця ніч, видно, буде саме такою. Безжально й жорстоко судитиме він кожен свій вчинок...

Йому хотілося відчути тривогу, тремтіння, може, навіть острах за своє майбутнє. А замість того цілковитий спокій був на серці. Більше того, задоволення. У нього вистачило характеру й волі

послати під три чорти «Синї роси». Він справжня людина. Соромитися йому нічого.

Це була його остання думка перед тим, як заснути. Спав він міцно, і ніякі кошмари не тривожили уяву. Ранком прокинувся. Спершу усміхнувся, згадавши вчорашнє весілля, потім спохмурнів. Якою ж буде його доля? Час не підганяє, можна хоч цілу зиму думати. Можна, але не треба. Противно отак удома сидіти без діла. Щось треба робити, діяти... Може, свій власний ансамбль організувати? Ні, він тепер знає ціну тим ансамблям. Вони хороші тоді, коли людина має справжню роботу, а музиці віддає вільний для самодіяльності час.

А може, знову піти учнем? І не кудись, а саме на авіазавод?

Думка здалася сміховинною, неприпустимою. І чого така дурниця йде в голову?

Уявився Лука Лихобор, високий хлопець з важким чолом і запалими щоками. В такій голові думки мусять бути не інакше як чавунними. Ні, це не вчитель для Ферапонта Тимченка.

Чуйність виявив: провідав у лікарні разом з Карманьйолою. Може, в них роман? От смішно було б — знаменита Майола закохалася в такого телепня.

Почекай, а чому телепня? Він хоч на одне твоє запитання не зміг відповісти? А з англійською мовою хто посадив тебе в калошу? Вже не кажучи про злощасну бороду...

Власне, яка різниця, куди піти працювати? Історію з бородою знають на всіх заводах Києва,— до якого цеху не зайди, будуть плескати й сміятися...

І коли подумати, то Лихобор зовсім не найгірший з його знайомих. І навчитися в нього можна багато чого. Ферапонт цілий день дивився, як працює цей токар. Була в його рухах і ритмічність, і плавність, схожі на музичні. Інколи наступали хвилини глибокого зосередження, коли вся увага скеровувалася на єдиному, майже музичному, схожому на гру скрипаля порусі руки. Бували періоди повного розслаблення, коли він цілком давав волю верстатові, дозволяючи йому самому працювати... Це робота справжнього майстра.

Що ж це, йому самому схотілося стати майстром? Так. От тільки треба вирішити, в якому ділі.

Мама зайшла до кімнати, все ще стривожена, готова до нових несподіванок. А зустріла заспану усмішку. І почула звичні слова:

— Добрий ранок, мамо.

— Здрастуй, сину.

Про ресторан, «Сині роси», вчорашній вечір говорити заборонялося. Минуле закреслено. Залишалося тільки майбутнє.

— Снідати будеш? Сюди принести?

— Ні, спасибі, я зараз встану. Батько ще вдома?

І, вирішивши це раптово, як завжди робив усе в житті, він скочив на рівні ноги, ні з того ні з сього крутонув, сміючись, маму і зник у ванні.

— Геніальний хлопець,— мовила Ганна Мстиславівна.

Через п'ять хвилин, уже вимитий, Ферапонт постукав у двері кабінету,— спокій генерала сім'я оберігала.

— Заходь,— почулося у відповідь.

— Доброго ранку.

Мамі теж хотілося туди. Ферапонт мить вагався, потім великодушно запросив:

— Заходь, мамо.

Батько відірвався від дисертації якогось військового інженера, подивився на сина. Вигляд у Ферапонта комічний, коротенька борідка поблискує золотом, шрам на щоці видно добре, волосся, мокре після душу, зачесане хвилясто, та скоро воно висохне й знову нагадуватиме головку кульбаби. Але в темних очах зухвала рішучість, і невідомо, яку несподіванку зараз почує генерал. Важко в наші часи бути батьком... Чомусь згадався директор заводу, повний сонця кабінет... Неприємний спогад,— лівий куточок батькового рота сіпнувся.

— Дорогі мої предки,— оголосив син,— я надумав...

— З ансамблю «Сині роси» перейти до ансамблю «Зелені свині»,— нічого не хотів прощати генерал.

— Ні,— глум не вразив Ферапонта,— я знову йду працювати до сорок першого цеху авіазаводу!

— Ти збожеволів! — аж руками сплеснула Ганна Мстиславівна.— Це ж смертельно небезпечно.

— Так, небезпечно для дурнів,— з якоюсь дивною насолодою виголосив Ферапонт.

— Неприємно називати свого сина дурнем,— сказав генерал.

— Як ти смієш? — аж скинулася Ганна Мстиславівна.

— Це не мої, а його слова.

— Так, це мої слова, дорогі предки. І тому я ще раз, сподіваюсь, востанне, прошу вашої допомоги. Я знову хочу стати учнем токаря Луки Лихобора в сорок першому цеху...

— Ну, знаєш...— Генерал встав, пройшовся по кімнаті. — Я доклав усіх зусиль, щоб його покарали, позбавили премії і права мати учнів. А ти зараз хочеш, щоб я просив пробачення? Чи не забагато?

— Я обіцяю тобі — це моє останнє прохання. Вчуся на токаря, пишу в анкеті слово «робітник». А коли знову зріжуся на іспитах, іду до армії. Повертаюся на завод. А вже тоді вступаю до інституту. Якого — вирішу пізніше. Як бачите, хочу створити собі класичну біографію радянського юнака, гідного сторінок газети «Комсомольская правда». Тобі залишається подзвонити директору авіазаводу...

— Цього я не зроблю,— сказав генерал. І повторив підкреслено: — Не зроблю. Він мені вже залив сала за шкуру...— І аж почервонів від згадки про істерику в отому сонячному кабінеті, що навіки вкарбувався в пам'ять. Він влаштує Ферапонта куди завгодно, але з директором авіазаводу не говоритиме...

— Ну що ж,— спокійно мовив син,— тоді мені не залишається нічого іншого, як знову організувати музичний ансамбль.

Снідали вони мовчки, ніби посварилися на віки вічні і вже ніколи в житті не помиряться. Генерал сидів підкреслено прямо, немовби на офіційному банкеті, навіть позою своєю бажаючи ствердити незламність. Мама мовчала, тривожно позираючи то на батька, то на сина. Ферапонт дивився тільки в тарілку.

Батько встав з-за столу, сказав своє звичне:

— Бувайте здорові, повернуся пізно.

Син нагадав:

— Не забудь подзвонити.

— Не сподівайся,— відповів генерал. І вийшов.

— Чого це він так затявся? Що там сталося, на авіазаводі? — запитав Ферапонт.

— Почекай, все буде добре. Все буде, як ти хочеш,— заспокоїла хлопця мама.— Коли не він, то я подзвоню від його імені. Людям треба допомагати викорінювати їхні вади.

Розділ чотирнадцятий

В універмазі Луку Лихобора чекала приємна новина — виявляється, телевізори не тільки подешевшали, а їх до того ж можна купити на виплату. Подай паспорта, довідку з заводської бухгалтерії, плати перший внесок — двадцять п'ять процентів — і вези додому здоровенну коробку з намальованим на боці скляним келихом — знак обережності.

Лука урочисто переніс телевізора з таксі в ліфт і за мить опинився в своїй кімнаті. Його несподівано опанувало бажання якомога швидше побачити свою обнову в дії. Та, маючи великий досвід спілкування з машинами, увімкнути телевізора не поспішав. Спершу уважно прочитав інструкцію, тоді пригвинтив тонкі конічні ніжки, витягнув ріжки антени з блискучими бульбочками, увіткнув штепсель. Після того натис на прямокутну білу кнопку. Подумав, що апарат несправний, бо екран залишався зеленувато-темним. Нараз у кімнаті почувся високий, срібний голос такої чистоти й краси, що Лука аж усміхнувся від утіхи,— екран освітився, і на ньому появилося вродливе, тонке і водночас пристрасне обличчя Євгенії Мірошниченко, може, найгеніальнішої співачки нашого часу.

— Красота,— сказав Лука і зручніше влігся на тахті.— Про що в житті може мріяти людина, маючи такий голос?

Мабуть, багато мрій буває у актриси, і не всі вони здійснюються. А голос її звучить чистим сріблом найвищої проби.

Мимоволі згадалася Майола та її розмова про сильні й слабкі грані алмазів.

Так, Майола з її теоріями і розмовами тепер уявлялася йому дедалі частіше. Неділі двадцять дев'ятого серпня він чекав з нетерпінням, сам себе зловив на цьому й здивувався. Ні, нічого особливого не сталося, просто, коли людина щовечора залишається сама з собою на самоті, мимоволі усякі думки й спогади йдуть

у голову. А до дівчини він просто звик, і ніякого значення це не має.

Він так і просидів весь вечір, потішаючись телевізором, мов дитина іграшкою. Дивився то Москву, то Київ, прослухав програму «На добраніч, діти». Нарешті заснув, думаючи про те, як наступної неділі, другого дня змагань, побачить на мерехтливому екрані Майолу.

У госпіталі Луку зустріли важким мовчанням. Ліжко, де раніше лежав танкіст, вільне, акуратно застелене. Маленький телевізор, старий «Рекорд», мовчить. Тиша в палаті могильна.

Батько спробував усміхнутися Луці і не зміг, твердими залишилися губи й срібні щетинисті щоки.

— Що тут у вас сталося? — занепокоївся Лука.

— Нічого особливого,— сказав льотчик.— Умер наш танкіст.

— І пішов просто в рай прямим курсом,— мовив моряк.

— Коли?

— У вівторок. Уже й поховали.

— Вимираємо, як мастодонти,— сказав батько, і Лука згадав, що вже чув з його уст цю фразу.— Війна не скінчилася... Ще падають солдати... Танкіст просто заснув і не прокинувся. Щаслива смерть. Серце відмовило. А здавалося, з усіх нас був найздоровіший... і наймолодший... А скінчився ресурс мотогодин — і все, падай... Страшенно хочу напитися, але ти сиди, як пригвинчений. Перехочеться. Розумієш, життя у всіх людей, на вигляд навіть найщасливіших, важке, трудне. А от смерть буває різною. Йому найлегша, найщасливіша випала.

— А випити годилося б,— сказав льотчик.

— У мене немає грошей,— зізнався Лука.

Справді, телевізор добряче випотрошив його бюджет.

— Немає, то й немає,— махнув рукою льотчик.— Обійдемося.

— І взагалі одна біда не ходить. І переїзд наш у новий будинок аж до весни відкладається... Там опалення та сантехніку взялися переробляти... Куди не повернися, все клин... І телевізор зіпсувався... Лампи погоріли... А завтра футбол... Та й сьогодні матч!..

Лука згадав свою затишну, західним сонцем у цю мить освітлену кімнату,— там, спираючись довгими тонкими ніжками на підлогу і виставивши ріжки антени, стоїть, схожий на якогось марсіанина, телевізор з людським обличчям замість екрана. Серце його охопив пекучий, гострий сором.

— Почекайте й не журіться,— виходячи, сказав він.

У кімнаті на чотирнадцятому поверсі призахідне сонце справді вигравало на полірованих боках апарата. Не вагаючись ні хвилини, Лука вигвинтив ніжки, все склав у коробку, поніс до дверей. На мить спинився. Він уже встиг звикнути до телевізора, і тепер кімната здалася обідраною, голою.

— Нічого, собі ще куплю,— сказав уголос.— Не журися, Майко, в неділю я тебе неодмінно побачу.

І хоча ніхто не знав, чи журиться і взагалі чи думає про нього Карманьйола Саможук, слова пролунали так, ніби важливішої для неї справи взагалі не може бути на білому світі.

«Вимираємо, як мастодонти»,— чомусь знову згадалися батькові слова, і Лука поспішив у госпіталь.

Поки він був відсутній, у дев'ятій палаті гарнізон знову поповнився, цього разу на звільнене ліжко ліг сапер. Ще у фінську війну розміновував проходи, помилився, пролежав ніч на сорокаградусному морозі і з того часу по госпіталях. Більше тридцяти років. Зараз йому п'ятдесят два.

Мовчки дивилися інваліди, як Лука встановлює свій «Електрон», вмикає струм...

— Іди сюди, до мене,— наказав батько, коли футбол по-справжньому захопив сусідів.— Сідай отут, нахилися, поговоримо. Телевізора собі коли купив?

— Учора. Я не знав, що ваш зіпсувався... На виплату взяв.

— Майолу хотів дивитися?

Звідкіля знає батько його думки? А може, коли людина лежить отак нерухомо дні й ночі і думає, думає, думає, то мислі інших передаються їй немовби по радіо?

— Так,— тихо зізнався Лука,— хотів подивитися Майолу.

— Дуже її любиш?

— Я? — щиро здивувався Лука.

— Ні, я,— розсердився Семен Лихобор.— Дуже любиш?

— Ні, ми просто хороші друзі. Сам подумай, хіба їй такий чоловік, як я, потрібний.

— Чого це ти її не гідний?

Любий батьку, дорогий і рідний батьку, ти повторюєш мільйони разів до тебе зроблену помилку батьків і матерів, вважаєш свого сина найвродливішим, найкращим у світі, що може бути чоловіком не тільки Венери Мілоської чи Клеопатри, але навіть Софі Лорен або Любові Орлової. А ти глянь на нього їхніми очима, і зразу все зміниться. Зразу постане перед тобою високий, міцний хлопець, з обличчям розумним, з ясно-блакитними очима і темно-русим, зачесаним назад волоссям, з впалими щоками й міцним підборіддям, один з тисяч і тисяч робітників, які стоять біля точних верстатів на заводах, роблять граблі для колгоспників і космічні кораблі для вчених і зовні нічим не відрізняються один від одного, складаючи найсильнішу в світі єдність — робітничий клас. У колективі, всі разом вони бездоганні, їм під силу будь-яка робота, подвиги, трудові й воєнні. Кожен зокрема має силу-силенну власних вад, і тільки ти в батьківському своєму засліпленні не можеш і не хочеш їх помічати. А дівчата бачать, вони дуже добре все бачать...

— Я ніколи не думав, гідний я її чи ні,— відповів Лука.— І не збираюсь думати. Це питання з порядку денного зняте.

— У тебе зняте, а в неї ні,— не погоджувався Семен Лихобор.— Це дівчисько любить тебе безоглядно, як то кажуть, на край світу піде за тобою. Ти про неї, про її щастя подумай. Коли

справді вона тобі тільки приятелька, коли не звучить у твоєму серці одвітна струна, зникни з її життя, їй поболить і загоїться, молоді дівчата легко закохуються, легко й забувають. У тому, що ти чесний, сумніву в мене немає. Тож думай не тільки про себе, але й про неї, найголовніше про неї...

— Ура-а-а-а! — раптом закричав моряк.— Кияни забили гол!

Телевізор сповнив кімнату громовим, схожим на обвал лавини гуркотом оплесків, але Семен Лихобор навіть не озирнувся.

— Ти сміливим мусиш бути, ти чоловік,— вів далі батько.— Але, коли байдужа вона тобі, повторюю, зникни з її життя...

— Ти помиляєшся, батьку,— стояв на своєму Лука.

— Не помиляюсь. Бачив це дівчисько, як воно на порозі стояло... Дуже хочеться мені онуків, малих Лихоборів побачити.

Лука засміявся, уявивши Майолу в оточенні веселих малят, коли вона ще сама як дитина, й сказав:

— Онуків ти, може, колись і побачиш. Тільки матір'ю їхньою навряд чи буде Майола Саможук. Тут ти помиляєшся напевне. І зникати мені нікуди не доведеться. Просто ти видаєш бажане за дійсність. Це помилка, притаманна людям усіх поколінь...

— Може, й так. А все-таки подумай,— сказав старий Лихобор.— Дивись, дивись, як здорово вдарив...

— У молоко! — зневажливо протягнув сапер.

— А тепер за роботу,— скомандував батько.— Голи мене. Красивим хочу бути. І розмови нашої не забувай. Лихобори бували всякими — бідними й багатими, талановитими й нездарними, вродливими й потворними. Але боягузів і падлюк серед них не було. Ясно тобі?

— Ясно,— сказав Лука.

Через годину ще раз глянув на свій телевізор,— у мультфільмі кумедний собака гнався за жабою. Зітхнув і вийшов.

Удома почуття незатишності й порожнечі кімнати, освітленої великою лампою в прозоро-оранжевому абажурі, відчулося з новою силою. Ні чорта, на тому тижні стоятиме тут новесенький «Електрон». Позичить гроші Лука, на те каса взаємодопомоги існує.

А чи зручно йому, голові цехкому? Хтось вилізе на трибуну, скаже: використав своє становище...

Хіба не такий він член профспілки, як інші? Якогось права позбавлений? Візьме гроші, вчасно віддасть. Голова каси взаємодопомоги Глущенко, отой, що бороду Ферапонта з точністю до міліметра виміряв, тільки очима блимне. Дуже хочеться отут, у своїй кімнаті, на самоті дивитись, як буде бігти Майола.

І чого це йому так захотілося? Може, має рацію батько?

Дурниці. Сотні тисяч людей до сліз болюють за футболістів київського «Динамо», а не закоханий в них жоден. Люди полюбляють красу і вправність людського тіла, вміння і силу волі. І саме так дивитиметься на Майолу, на її переможний біг Лука Лихобор.

А коли переможуть американки?

Не може цього бути. Хоча навіть коли станеться щось подібне, то це не трагедія, і саме тим прекрасний спорт: програш — це не кінець змагання, а його продовження.

Чого думає він весь час про Майолу? Це батько спричинив своїми розмовами. Ніде правди діти, приємні вони, але цілком безпідставні. І від того, може, навіть трохи гірко на серці.

Глущенко нітрохи не здивувався, почувши прохання Луки.

— Прошу,— сказав він,— пиши заяву. Повернеш через два місяці. Навіщо тобі гроші знадобилися? Женитися збираєшся?

— Саме так,— весело засміявся Лука.

— Давно пора,— схвально сказав Глущенко.— В такому випадку можемо позичити більше і на півроку. Пиши вмотивовану заяву.

— Ні,— заперечив Лука,— мій час ще не настав.

— Шкода,— одверто розчарувався голова каси.

Другу довідку у бухгалтерії на своє ім'я узяв для Луки слюсар Довбоніс, удвох пішли до крамниці, все оформили, і увечері кімната знову освітилася таємним телевізійним світлом. Другий «Електрон», викапаний брат першого, звично став на місце.

Тепер треба було десь заробляти гроші.

Лука з жалем натис червону кнопку, вимкнув телевізор, накинув на плечі піджак і вийшов. У домоуправлінні порожньо, тільки кербуд, Марія Кіндратівна, сидить за столом, пише зведення.

— Маріє Кіндратівно,— урочисто повів Лука,— уявляєте, мені потрібні гроші.

Кербуд, не кажучи ні слова, опустила руку під стіл, витягла звідкілясь троячку й подала.

— У получку віддаси,— сказала глибоким, мало не басовитим контральто.

Сиділа вона за своїм столом, дебела, п'ятдесятилітня, розповніла жінка. На Луку дивилася вузесенькими очима привітно й весело. Зачіска її з товстою накладною косою похитувалася в такт диханню розмірено й повільно.

— Мало,— засміявся Лука.

— Більше не можу.— Малесенький, яскраво нафарбований ротик жінки зовсім сховався між двома повними, як величезні білі паляниці, напудреними щоками.

— Є три способи роздобути гроші,— повчально сказав Лука,— позичити, вкрасти і заробити. Перший поганий тим, що позичаєш на якийсь час, а віддаєш назавжди. Другий — морально засуджений. Залишається третій. Грошей мені треба багато, на два телевізори.

— Голубчику,— аж руками сплеснула Марія Кіндратівна,— та тебе ж нам і не вистачає. У вісімнадцятій квартирі несправні крани, в сороковій — сантехніка, в сто першій вікно ледве тримається...

— Пишіть наряди,— сказав Лука.

Повне обличчя жінки стала заливати яскраво-червона фарба.

— Два телевізори? — Голос її здригнувся.— Собі й батькові?

— Так,— нітрохи не збентежився Лука.— Пишіть наряди. Бо дуже неприємно, коли тобі в руку троячку чи п'ятірку тичуть.

— От за цим діло не стане,— полегшено віддихнула Марія Кіндратівна.— Не те що на два, на десять телевізорів роботи тобі буде. Просто біда — ніхто не хоче сантехніку ремонтувати.

Коли в суботу він прийшов до батька, змагання в далекій Америці вже йшли повним ходом.

— Одинадцять очок наші вже виграють,— сказав батько.— Але попереду ще багато номерів, де американці сильніші.

— Не святі горшки ліплять. Нашим вигравати не вперше.

— І програвати доводилось,— в'їдливо відзначив сапер.

— І програвати не вперше,— погодився Лука.— Що це за спорт, коли виходиш на поле, знаючи переможця? Чого люди ходять на футбол, а в театрах часто буває порожньо? Бо на футболі результат нікому не відомий, а в театрі, як тільки герой три слова сказав, глядачі п'єсу вже до кінця знають.

— Естафети завтра десь біля четвертої показуватимуть,— не надаючи своїм словам особливого значення, нагадав батько.

— Знаю,— так само байдуже відповів син.

У неділю він зрання працював як навіжений. Ремонтував крани й унітази, замки й петлі вікон... Трудився весело, з усмішкою. Давно в нього не було такого чудового настрою. Все добре складається в житті: хлопці на зборах стали за нього стіною, Ферапонт живий і здоровий, Майола сьогодні, напевне, добре бігтиме в естафеті, деталі нового літака вже зароджуються в глибині механічних цехів...

Десь біля четвертої, чисто вимитий і перевдягнений, він лежав на тахті і дивився змагання.

Майола, не обличчя її, а тільки добре знайома постать у темному тренувальному костюмі, промайнула на екрані, і Лука зразу насторожився, аж підвівся на ліктях, щоб не пропустити жодної дрібнички. Він дуже короткочасний, естафетний біг, чотири етапи по сто метрів. Трохи більше сорока секунд минає, поки пронесуть дівчата круглу дубову паличку від старту до фінішу, але ж скільки прихованих таємниць і технічних тонкощів виявляється! Треба тричі передати паличку, не затримуючись ні на соту частку секунди. І Лука згадав, як розучував з дівчатами оці передачі тренер Загорний,— ніби велетенське колесо, багато разів кружляла вся команда по чорній доріжці, домагаючись цілковитої бездоганності. Але одне діло тренування,— від того, що ти зробив якийсь невпевнений рух, нічого не залежить. І зовсім інше на змаганнях, де нерви напружені до краю, і один, тільки один невправний рух, напевне, коштуватиме перемоги.

Лука встав, хвилюючись, пройшовся по кімнаті.

Вже видно, як стають дівчата на своїх етапах. Потім хвилина чекання, підносить руку в білому нарукавнику схожий на досвідченого дипломата стартер, цівочка диму з'являється над пістолетом,— саме по ній судді засікають час,—і лунає майже нечутний у гаморі великого натовпу постріл.

Лука добре знав в обличчя усіх дівчат команди, але тепер не міг упізнати жодної. Як випущена з тугого лука, рвонулася зі старту перша. Але й американка не затрималася ні на мить. Наші йдуть по внутрішній доріжці, і тому враження, ніби відстала дівчина... Ні, першу передачу зроблено бездоганно, ні метра не програно! Ну, дівчатка, ну, ріднесенькі мої, постарайтесь, адже вона така близька від вас, перемога. І друга передача хороша. Тільки наша спортсменка на віражі зробила два непевних кроки, і зразу трохи вийшла американка. Невже програли?

Третя передача. На останньому етапі, на фінішній прямій Майола. Вона стоїть за десять метрів до початку етапу, вже готова розігнатися й на бігу взяти паличку, американка поруч з нею, і вже ясно, що саме вона першою візьме естафету. А наша спортсменка відстала, небагато, на метр, але відстала. Ох, як же його важко буде відвойовувати, цей метр.

Так і сталося, на метр позаду американки приймає естафету Майола, а всього ж їх у етапі тільки сотня, цих метрів, і на фінішну пряму американці поставили знамениту Меггі Девіс.

Ніколи в житті не бачив Лука Лихобор такого бігу. Може, це й добре, що довелося Майолі вести естафету на метр позаду, що розізлилася дівчина, охоплена непередаваним почуттям змагання,— воно не тільки примушує спортсмена віддати всі сили, але й дає змогу йому досягти результатів, що раніше здавалися мрією.

У телевізорі ясно видно, як наздоганяє, ніби насувається постать Майоли, затінюючи силует американки. Біг триває одинадцять секунд, але в цей короткий час треба вкласти все вміння, набуте багаторічною роботою, виявити силу волі й характер. Так от саме цього Майолі не позичати. Вона одержала естафету на метр позаду, а зараз іде врівень, ну, майже врівень... Ще одне, останнє зусилля, останні десять, десять фінішних метрів, але вони останні не тільки для Майоли, а й для Меггі Девіс. І коли вони обидві кинулися, майже падаючи, на фінішну стрічку, жоден суддя в світі не взявся б вирішити, хто був перший. Але вже давно минули часи, коли визначення переможця довіряли такому неточному інструменту, як людське око. Фотофініш сфотографував і на часточки розклав кожен рух спортсменок, з точністю до сантиметра визначив місця!

Слова диктора про те, що переможця естафети буде визначено через кілька хвилин, глядачі так і сприймають. Фотофініш дасть свої кадри, судді розглянуть їх, тут уже помилитися чи сфальшувати неможливо. Почуття й пристрасті виключено, все зафіксовано на цупкому фотопапері.

А стадіон вирує, як збурена лавина, глядачі намагаються щось довести одне одному, свої бажання видають за незаперечні дані...

І всі кілька хвилин, поки, не видима ні телекамерам, ні глядачам на стадіоні, тривала робота суддів, Лука Лихобор проходив по діагоналі свою кімнату, люто міряючи її великими кроками. Сім кроків туди, сім назад, точно, й помилитися неможливо... Чого вони тягнуть, ці судді?.. Що робиться зараз у дев'ятій палаті сьо-

мого корпусу госпіталю важких інвалідів?.. Мама Майоли ще жива чи вже знепритомніла від хвилювання?..

А власне кажучи, чого він так нервується? Ну, що такого, коли не змогла Майка відвоювати цілий метр, а виграла у американки тільки дев'яносто дев'ять сантиметрів? Все одно вона бігла краще за знамениту Меггі Девіс, і цього ніхто не заперечить. І ніхто не вмре й не стане калікою, коли програє команда радянських дівчат. А все-таки серце стискається так, ніби від цієї події залежить усе твоє життя. І неймовірно, до болю, до крику, до жовтих цяток в очах хочеться, щоб Майола таки була першою...

Щось зашуміло в телевізорі, затих стадіон. Оця пауза, мабуть, найважча. Англійською мовою говорить диктор на стадіоні. Всієї фрази розібрати не можна, але слово «Юесесар» доходить до свідомості Луки, і з того, що американський стадіон не вибухає тріумфальним ревом, він розуміє — перемога прийшла. А зразу слідом за тим знайомий і веселий баритон спортивного коментатора підтверджує:

— Фотофініш визначив переможця в естафеті чотири по сто метрів. Ним стала команда наших радянських дівчат. Не можна не відзначити видатного досягнення нашої спортсменки Саможук,— вона на останній фінішній прямій вирвала перемогу в чемпіонки Сполучених Штатів Меггі Девіс. Зараз до старту готується чоловіча естафета.

Лука сів на тахту, витер спітніле чоло. Відчуття таке, ніби це не Майола пробігла свої сто метрів, а він сам...

Ні, коли так боліти, то до телевізора й підходити небезпечно. Що там зараз робиться? А, це чоловіки естафету бігтимуть. Американці, мабуть, виграють, але це вже особливого значення не має...

А минулого разу мало? Мало. Отже, справа в тому, що там бігла Майола? Так, саме в тому. Вона напевне мій друг. Може, навіть більше, ніж друг...

Що ти сказав? Більше, ніж друг?

Ні, все це дурниці. Дивись краще на екран, хлопці побігли. Бачиш, зовсім не зразу виграють американці. На мить навіть здається, що наш спортсмен уперед вийшов. Ні, це тільки здається... Погано зробили третю передачу. Не набагато, може, на півметра, але на фініші американець попереду.

І дивно, ніби тільки тінь минулих переживань торкнулася його серця.

А це що? Радянських дівчат великим планом показують? Одне за одним пропливають на екрані обличчя. Остання Майола. Ще не зник з личка слід отієї фінішної, нелюдської напруги, але на губах уже усмішка, вона щось говорить, і Лука ладен поклястися, що губи дівчини кілька разів підряд вимовили його ймення...

От справді зазнайство і самозакоханість. Ні про що їй там більше думати.

Розгнівався сам на себе, на свою зарозумілість, спересердя вимкнув телевізор. Надів робочу робу, взяв інструменти і подався

виконувати наряди Марії Кіндратівни. Заходив у якісь квартири, лагодив крани й труби, замки й двері. І всюди страшенно хотілося йому запитати господарів: «А ви бачили, як наші дівчата бігли в Америці естафету чотири по сто?»

Того вечора, повернувшись додому, він більше телевізора не вмикав, але частенько поглядав на його темний екран. І все йому ввижалося, як майже падає на фінішну стрічку Майола, наздоганяючи американку.

Розділ п'ятнадцятий

Наступного ранку в цеху несподіванка. Десь після обідньої перерви, коли Лука весь поринув у розточку втулки дуже складного профілю, підійшли якісь люди і спинилися біля верстата. Лука своїм улюбленим різцем (у кожного токаря чи слюсаря є свої любимі інструменти) вивів стружку саме так, як показано на кресленні. Спинив мотора, озирнувся і остовпів: перед ним стояв Ферапонт Тимченко. А позад нього, ніби створюючи тло для основного персонажа картини, заклякли Гостєв і Горегляд.

— Здрастуй,— сказав Ферапонт так, ніби зустрівся із своїм найкращим другом.

— Здрастуй,— відповів Лука, глянувши на підстрижену Ферапонтову бороду, золотаву й ріденьку. Крізь неї просвічувався темно-червоний шрам. Дивитися на цю лінію, прокреслену через щоку й підборіддя, було неприємно, і Лихобор опустив очі.

— А я знову до тебе учнем,— переможно заявив Ферапонт.

— Дурний піп — дурна його й молитва,— відповів Лука.— Права мати учнів мене позбавили.

— В Радянському Союзі ніхто не може позбавити такого права,— переможно заявив Ферапонт.— Юридичні інстанції вже дали директорові заводу відповідні роз'яснення.

Лихобор глянув на Гостєва запитально.

— Це правда,— сказав начальник цеху,— ніхто не має права видавати такі накази. До речі, написаними вони ніколи не були.

— Нічого не розумію,— здивувався Лука.— Ти хочеш щодня ходити в наш цех? Та на тебе ж люди пальцями показуватимуть...

— ...і казатимуть: «Це той ідіот, якому кулачковий патрон бороду одірвав»,— докінчив Ферапонт.— Усе це я продумав і зважив. Поговорять, посміються й перестануть...

— Тобі краще на інший завод піти,— не здавався Лука.

— Там говоритимуть те саме. Тільки додаватимуть, що я боягуз, бо побоявся на колишнє місце вернутися.

Горегляд посіпав пальцем свої вусики, але не сказав нічого. Щось змінилося в поведінці Ферапонта, а що саме, зразу не визначиш. Слова начебто залишилися ті самі, а звучать інакше.

— Я розумію,— вів далі Ферапонт,— що нікому з вас моя поява великої радості не принесла. Але наказ є наказ, і його треба виконувати.

— В колективному договорі записано, що робітник може мати учнів. Але ніде не сказано, що він зобов'язаний їх брати,— відповів Лука.— Так що іди ти, голубе, від цього верстата і від мене якомога далі.

— Товаришу Лихобор,— втрутився Гостєв. Але глянув на обличчя Луки і осікся. Таким вибуховим гнівом наливалися ясносині очі.

— І ніхто мені наказати не може,— повторив Лихобор,— разом з ним можете і ви всі йти під три чорти.

Він одвернувся, взяв ключа і став одпускати кулачки того ж злощасного патрона, який зачепив Ферапонтову бороду.

— Чого ти впираєшся, Луко? — спитав Горегляд.

— Бо він мені огидний. Бач, яка цяця! «Накази треба виконувати!» Одне слово, повторюю, можете йти всі чисто під три чорти.

Лихобор і сам не міг збагнути, чому поява Ферапонта викликала в його душі такий протест. Мабуть, тому, що той удався до слова «наказ». Ні Гостєву, ні Горегляду поява оцього генеральського сина, хай навіть і з підстриженою бородою, ніякого задоволення не приносить, це напевне. Але вони начальники, повинні регулювати свої стосунки з директором, ще з кимсь... А Луці Лихобору до того байдуже, з робітника його не розжалують.

Несподівано Ферапонт усміхнувся.

— Ні, ти все-таки молодець,— сказав він.— І, мабуть, єдиний правильний крок у житті я зробив, що прийшов саме сюди. Пробачте, товариші,— звернувся до Гостєва і Горегляда.— Дозвольте мені поговорити з товаришем наставником наодинці.

— Слухай, ти,— повернувся до нього Лука,— яке ти маєш право наказувати отут? Товариші, коли ви підете, я з ним взагалі не розмовлятиму.

Гостєв почервонів від збентеження, обличчя Горегляда лишилося незворушним. Їм теж оцей Ферапонт не до душі. Але в директора заводу не знайшлося ні слів заперечення, ні бажання протестувати, він дав відповідного наказа. І ось раптом уперся Лихобор. Справа загрузла, як автомобіль у багнюці, і треба знайти потужного трактора, щоб його зрушити з місця.

Звичайно, Ферапонту можна було б просто попросити у Луки вибачення за всі свої витівки, але такий поворот здавався йому неможливим. Його смертельно поранило, мало не вбило, а він за те ще вибачення проситиме? І коли вже доведеться це робити, то, в усякому разі, не на людях. А сильна позиція у Луки Лихобора. Хоч ти чорта дай, уперся, як камінь-виворотень, і не зрушиш його. Нічого не скажеш, з робітника не розжалуєш. Треба поступитися, не вплинуть на Луку Лихобора накази.

— Ти хочеш, наставнику, щоб я тебе попросив? — трохи примружив він темні очі.

— От чого не хочу, того не хочу.

Очі Ферапонта примружилися ще більше, і Гореглядові здалося, що зараз хлопець знайде якусь нову стежку до серця Лихобора.

— А коли Карманьйола попросить? — раптом підступно запитав Ферапонт.— Ти їй теж відмовиш?

Лука випростався, і Гостєв подумав, що зараз почнеться бійка, таким грізним був цей рух. Але токар несподівано усміхнувся.

— Жаль мені тебе,— спокійно сказав він.— Ну чого ти ніколи прямою дорогою не йдеш? Чого завжди хитруєш? Нічого хорошого не буде від того в твоєму житті.

— Я до тебе прямою дорогою прийшов. Я чесно хочу працювати.

— І саме тому всіх родичів сюди приплів?

— Саме тому.

— Ну от,— очі Луки підступно блиснули,— коли Карманьйола мовить за тебе хоч слово, я погоджусь. Ясно тобі?

Ферапонт зблід. Що ж це, йому доведеться просити Карманьйолу? Це довгоноге дівчисько сильніше за визнані сімейні авторитети? Відкривався шлях такий складний, що навіть Ферапонт засумнівався в можливості пройти його.

— Пробачте, товариші,— раптом стримано, не даючи прорватися гніву, сказав Гостєв,— у нас якась дивна розмова. Поки ви працюєте в сорок першому, товаришу Лихобор, ви будете виконувати мої накази. Товариш Тимченко ваш учень. Витрачати час на психологічні етюди мені ніколи. Бажаю успіху.— Взяв парторга за рукав і майже силоміць повів від Лихобора.

— Втекли ми, значить, з поля бою? — спитав Горегляд.

— Ні, просто вийшли з глухого кута. Хто така Карманьйола?

— Чемпіонка Києва. Кузина цього Ферапонта. Видно, має вплив на деяких токарів...

А Ферапонт невинно запитав:

— Ну, то з чого ж почнеться моє навчання?

— Нікчема ти,— відповів Лихобор.— Карманьйолу вплутав. Та вона за тебе слова не скаже, пальцем не ворухне.

— Це, мабуть, правда,— підступно погодився Ферапонт, якимсь шостим чуттям вловивши зміну настрою Луки.

Вчасно, дуже вчасно сказав він про Карманьйолу. Саме згадка про неї щось змінила в твердокам'яній позиції токаря. Невже він закоханий? Треба довідатися...

— Що ж мені робити?

— Нічого,— сказав Лука.— Зараз іди додому, щоб очі мої тебе не бачили. Днів два не приходь. Я перекиплю, передумаю. Може, й будемо разом працювати.

— Будемо. Бувай здоровий,— усміхнувся Ферапонт. І все-таки не втримався, додав лукаво: — Привіт Карманьйолі.

— Я її тільки в суботу в госпіталі побачу, якщо вона встигне вернутися,— спокійно мовив Лука. І тим украй розчарував Ферапонта: не потрапила в ціль його стріла, не говорять так байдуже закохані. Але побачення, видно, відбуваються у них регулярно.

— Добре, бувай здоровий,— попрощався юнак.

До кабінету Гостєва він зайшов як скромний переможець,

— Ми вже домовилися, товаришу начальник цеху. Передайте це директорові, він буде задоволений.

Гостєв мало не плюнув услід Ферапонтові, Але трубку все-таки зняв, доповів директорові.

А тим часом у серці Лихобора все ще кипіло обурення,— і самому не зрозуміти, звідкіля воно взялося, чому він уперся.

Кінець кінцем Ферапонт, може, навіть кращий за інших своїх ровесників. Ті по барах сидять, у батьків на випивку гроші канючать. А цей працювати хоче, робітником зватися... І до сорок першого цеху не побоявся прийти...

Якесь суперечливе створіння оцей Ферапонт Тимченко. То вкрай огидний і нахабний, очі б на нього не дивилися. А тоді раптом прозирне щось інше, справжнє, і вже не хочеться його відпускати. Гаразд, буде ще час подумати про нього. Справу вирішено: вчитиме його Лука. Може, й справді доведе до пуття.

Зараз не про Ферапонта з його примхами й витребеньками, а про важливі речі думати треба.

Деталі нового літака потоком пішли, розмов про нього силасиленна, а люди, власне кажучи, нічого про нову машину не знають. Мабуть, настав час профспілкові збори скликати й запросити генерального конструктора, щоб розповів робітникам про новий літак.

— Правильно,— сказав Горегляд, коли Лука зайшов до нього порадитись.— На партійних зборах ми про це вже говорили. Тепер твій час. Як там Ферапонт?

— Сьогодні на роботу вийшов, тим часом сидить, придивляється.

— Хапонеш ти з ним ще солодкого до сліз.

— Побачимо,— невизначено відповів Лука. І пішов до Веньки з проханням намалювати оголошення і вказати, що про новий літак буде розповідати сам генеральний конструктор.

Назаров узявся до роботи, відчуваючи радісне тремтіння в душі. Давно чекав він нагоди написати таку об'яву. Може, генеральний гляне на неї і побачить Веньчину мрію. Сюжет малюнка раз назавжди визначений, емблема сорок першого цеху,— літак у променях гарячого, оранжевого сонця. Мабуть, уперше в житті дав повну волю своїй фантазії художник. Такого літака й справді на світі ще нема. Можна було усміхнутися, побачивши фантастичну конструкцію. Але потім спинишся і мить постоїш, щоб збагнути сміливість думки.

— Цього разу, здається, вийшло,— сказав зовсім знеможений Венька, коли Лука зайшов до червоного кутка.— Тобі подобається?

— Такого літака я в житті ще не бачив.

— Смієшся?

— Від задоволення. Літаки майбутнього неодмінно будуть саме такими. Як там Клава?

— Вже всі строки минули,— щасливо засміявся Венька.— Дмухни сильніше — і розсиплеться. З хвилини на хвилину чекаємо.

У п'ятницю вранці, на щоденній зустрічі штабу трудової вахти, Гостєв сказав:

— На зборах після генерального конструктора говоритиму я. План переходу вже розроблено. Правда, багатьом верстатникам доведеться місяців три, а може й чотири, працювати по півтори зміни. Що скаже профспілка?

— І оплачувати цей час будете як понаднормовий? — спитав Лука.

— Звичайно. Гроші не проблема, адже програму випуску старих літаків не зменшуємо. Правда, напруження буде велике. Це нелегко — три місяці працювати по півтори зміни. Але дуже хочеться, щоб робітничий клас сорок першого виявив свідомість.

— Свідомість він виявить,— відповів за Луку Валентин Несвятий.— Про це можна не турбуватися. Але треба, щоб кожен знав точно й достеменно, чого ми так працюємо. Вроді війна почалася.

— Авжеж, вроді війна почалася,— повторив Горегляд.— Дуже не шкодить інколи такі перевірки боєготовності влаштовувати.

— Добре,— сказав Лука,— сьогодні на зборах домовимося. Люди повинні знати, яку красиву й почесну роботу вони виконують. І, між іншим, після цієї красивої, але до біса важкої праці вони не відмовились би добре спочити. На цехкомі ми це питання вже обговорювали. Більшість робітників цеху путівками в санаторії, будинки відпочинку, пансіонати забезпечить наша профспілка. Я хочу, товаришу Гостєв, щоб ви домовилися з директором про виділення з його оздоровчого фонду грошей ще на сто десять путівок різної вартості на все наступне літо.

— Ти збожеволів,— сказав Гостєв.— Скоро профспілка вимагатиме, щоб начальник цеху кожному робітникові на прохідній клав у рота цукерку.

— Ні, без цього обійдемося. А відпочинок людям треба забезпечити. Вони всю зиму по півтори зміни працюватимуть, мають на нього право. Нічого, нічого, хай товариш директор розкошелиться.

— І не думаю з ним говорити. Ця вимога пахне не соцзмаганням, а дореволюційним економізмом,— наполягав на своєму Гостєв.— Таке враження, що ти за трудовий ентузіазм захочеш заплатити путівками, преміями...

— А вони пов'язані між собою, ентузіазм і відпочинок. Здорові, добре спочилі люди завжди дають найвищу продуктивність праці,— стояв на своєму Лука.— Я не тільки про цю зиму, я про майбутнє думаю. Нам працювати не тільки до випуску ОК-42, а ще багато років. Одне слово, потрібні гроші на сто десять путівок. Ми хочемо, щоб усі відпочили...

— Браво, профспілка,— сказав Горегляд.

— Я, звичайно, поговорю з директором...— мляво погоджувався начальник цеху.

— Буде непогано, коли ми підемо до нього разом,— сказав Лука.

— Ні, я й сам впораюся,— вже трохи пиховито відповів Гостєв.— Апетити у вас, нічого не скажеш...

Лука вийшов з кабінету і відчув зміну настрою робітників, їхню незбагненну піднесеність, ніби в цех прийшло свято. Придивився, прислухався і зрозумів,— усе це накоїв фантастичний, але, безперечно, талановитий Веньчин літак. Саме малюнок викликав стільки розмов про майбутні збори. Навіть подейкували, ніби це і є проект нової машини, на виробництво якої переходить авіазавод.

— Не думав, що доведеться в житті щось подібне бачити,— сказав старий Бородай.

— А він і не полетить зовсім, бо це чиста фантазія,— заперечив Лавочка.

— Чомусь легко на душі стає, коли на таку фантазію дивишся,— мовив, проходячи повз них, фрезерувальник Савкін.

— Технічно необгрунтована конструкція, але вигляд у неї привабливий,— ні до кого не звертаючись, зауважив інженер Глущенко.

Венька Назаров мовчав. Стояв біля свого верстата, примушував себе працювати, а груди його сповнювала гордість. Вдалося йому нарешті намалювати літак, розповісти людям про свою мрію, схвилювати цілий цех.

Після зміни помив руки і став недалеко від входу до червоного кутка, наче скромний автор картини на відкритті виставки.

Ферапонт, уже почуваючи себе в цеху як риба в воді, підійшов до оголошення, усміхнувся, сказав «здорово». І тим навіки причарував серце Веньки Назарова. Він, оцей бородатий юнак, усюди обживався блискавично і вже став невід'ємною часткою сорок першого цеху. Спочатку з нього посміялися, потім відчули повагу. Бо це ж треба мати сміливість вернутися на те саме місце, де з тобою сталася така кумедна (тепер її вже вважали тільки кумедною) пригода. І скоро люди звикли, як звикають до всього на світі.

Та ось до сорок першого цеху завітав генеральний конструктор. Невисокий на зріст, уже літній чоловік, він вільно й швидко йшов у супроводі Гостєва головним проходом сорок першого цеху, і поли його легкого плаща вільно розвівалися в такт ході. Обличчя тонко вималюване, довгасте, розумне, тільки очі якісь трохи дивні, дитячі, одверто здивовані, не відповідні до зморщок на підборідді і в куточках очей. Було таке враження, ніби конструктор бачить речі інакше, ніж усі люди, сприймає і розуміє їх під іншим кутом зору, може засміятися там, де всі плачуть, і, навпаки, зронить сльозу поміж вибухів сміху. Лука глянув на нього і побачив, що очі його ясні, великі, прозорі...

А конструктор підійшов до червоного кутка, угледів Веньчин літак, спинився і раптом зовсім забув про майбутні збори.

— Сукиного сина...— несподівано і невідповідно до його інтелігентності вихопилося у конструктора.— Як це я не здогадався?

Глянув на Гостєва, не розуміючи, як той опинився поруч. Потім озирнувся, немов визначаючи, де він зараз, усе згадав і запитав:

— Хто це малював?

— Я,— скромно озвався Венька.— Мене звуть Веніамін Назаров.

— Спасибі за малюнок,— сказав генеральний конструктор.

— Вам сподобався цей літак?

— Не літак, а одна рисочка в ньому. Ви знаєте,— він говорив так, ніби Венька Назаров теж був генеральним конструктором,— я над цим питанням уже багато років б'юся, а вам воно саме спало на думку.

— А літак?

— Що літак? Можливо, колись і такі машини будуть. Фантазія — це прекрасно! Шкода, що не прийшов я сюди раніше.

— Раніше ви його не побачили б,— признався Венька.— Це перший, що трохи схожий на мою мрію.

— Мрію? — перепитав конструктор.— Ви мрієте про конструкції?

— Так,— признався Венька.

— Зовсім інтересно. Я вас дуже прошу, зайдіть до мене зі своїми малюнками. Завтра. Після зміни. Ваше прізвище Назаров? Перепустка буде. Беріть усе, нічого не лишайте.

Венька стояв гіпсово-блідий від несподіваної радості.

— Збори чекають,— нагадав Гостєв.

— Ах, так, пробачте,— отямився конструктор.— До завтра.

В червоному кутку знову повно люду, голці ніде впасти. Тільки цього разу Лука Лихобор на своєму законному місці голови, і від того на серці відчуття справедливості й порядку. Поруч нього на столі — срібляста модель нового літака.

— Товариші, починаємо профспілкові збори сорок першого цеху,— голосно, не те що хвилюючись, а глибоко відчуваючи важливість цієї хвилини, промовляє Лихобор.— На порядку денному одне питання: доповідь генерального конструктора про новий літак. Та ще виступ начальника цеху. Немає заперечень? Прошу.

Конструктор підвівся з-за столу, обвів поглядом ряди, побачив сотні застиглих у чеканні очей і всміхнувся від хвилювання й щастя. Ці люди не просто робітники, які втілюють у метал його мрії. Вони причепливі й вимогливі спільники, бо кожну думку перетворюють на реальність.

— Дивіться, товариші,— сказав конструктор,— оцей наш з вами літак уже запущений у серійне виробництво. Ви можете уявити його в натуральну величину. Але мені зараз хочеться говорити про майбутні літаки, які дуже скоро з'являться в просторах нашого п'ятого океану. Машину творить не один конструктор, вона — виплід мислі і праці тисяч і тисяч людей, і зараз я це вам доведу. Принесіть, будь ласка, оголошення про наші збори.

Валентин Несвятий метнувся стрілою, приніс той папір. Конструктор узяв його, показав зборам. До яскраво-червоного сонця летів дивовижний літак — мрія Веньки Назарова.

— Не знаю, чи збудує хтось літак, схожий на цю дуже оригінальну машину,— вів далі конструктор.— Не поручуся навіть, що подібний аероплан взагалі може літати. Але є тут одна лінія, один

вузлик, якого мені бракувало багато років. Гляньте, як оригінально художник розв'язав проблему хвостового оперення, співвідношення кіля й стабілізаторів, кінець кінцем, проблему точності й надійності управління літаком. Розробляючи дальші свої моделі, я неодмінно спробую піти цим шляхом. Може, він виявиться дуже перспективним.

Збори завмерли. У них на очах відбувалося найпотаємніше, найцікавіше — народження думки. Аж досадно: сотні разів проходили повз незграбні Веньчині літаки і нічого не бачили, не помічали. Але, мабуть, треба мати ясність зору генерального конструктора, щоб з хаосу Веньчиних фантазій вибрати оте малесеньке, може, навіть геніальне зерно, придатне для майбутньої машини.

— Це нормальний і вже багато разів перевірений процес творення нової моделі,— розповідав далі конструктор.— У ній сконцентровані думки тисяч і тисяч людей. На мою щасливу долю випала честь зібрати й узагальнити ці думки, звести їх у чітку систему. Дивіться, що з того вийшло.

Він підняв високо над столом легку, майже невагому модель літака, почав розповідати. Мабуть, звичайні люди цю промову сприйняли б як технічну доповідь, але для Луки Лихобора і його друзів, що все життя віддали крилатим машинам, вона звучала як поетичний твір.

— І тепер, товариші, від вас залежить, коли злетить у повітря перша серія цих машин. Нам хотілося,— і це записано в державному плані,— щоб це сталося в травні наступного року.

— Так довго,— почулося з рядів.

— Ні, це зовсім небагато часу,— відповів конструктор.— У нас уже вересень. Виходить, трохи більше півроку. Це зовсім небагато. Не забувайте, на нову модель треба перейти, не скорочуючи плану випуску старих літаків. Вони зарекомендували себе чудово і ще довго літатимуть на наших трасах.

— Є запитання? — згадав свої обов'язки Лихобор.— Чи зразу надамо слово начальнику цеху? Прошу.

Гостєв підвівся хвилюючись. Обома долонями пригладив і так гладенько зачесане чорне волосся. Настала, може, найважливіша мить життя інженера-виробничника, що складалося, власне кажучи, із щоденного розв'язання тисяч дрібних проблем. Зараз треба показати свої здібності організатора, широту і ясність думки.

— Все залежить від волі нашого робітничого колективу,— заговорив він.— Зуміємо ми наступні три-чотири місяці працювати так, як заплановано,— то перехід на нову модель відбудеться плавно і з повним забезпеченням програми випуску старих літаків... Суть плану зводиться до того, що три, а може, навіть чотири місяці більшість робітників-верстатників працює півтори зміни, даючи деталі і для нової, і для старої моделі. Так, це потребує великого напруження сил. Але іншої можливості дати до травня всі деталі, потрібні і для нової, і для старої моделі, у нас нема. Нормально верстати сорок першого цеху працювали дві зміни.

Тепер доведеться використовувати їх усі три. Ось перед вами розрахунки й плани. Давайте порадимось.

Гостєв сів, і якусь хвилину в червоному кутку тривала тиша. Власне кажучи, всі так і уявляли процес переходу. Але тепер він постав перед кожним цілком конкретно. Стало видно, яка тут потрібна величезна робота. Розумно її сплановано. Але скільки зусиль треба докласти, щоб її виконати!

— Хто хоче слова? — запитав Лихобор. І, як не дивно, першим на його заклик озвався Борис Лавочка.

— Послухаєш отаку мову,— сказав він,— державною людиною себе відчуваєш. Начальник правильно сказав: робота буде каторжна. Це ще можна один, два, три дні по півтори зміни працювати. А за три-чотири місяці сотні раз потом умиєшся, поки план даси. Але я подумав, товариші, і кажу: треба спробувати.

— Ні, це не спроба,— гостро відповів Гостєв.— Тут треба затвердити й виконати план або шукати якийсь інший шлях.

— Правильно,— сказав Горегляд.— Законом, що його ми самі встановили, мусить бути цей план, а не спробою.

— Весела буде робота! — раптом, ніби всі питання вже розв'язано і треба йти працювати, вигукнув Довбоніс.— Я за себе і за своїх хлопців ручуся!

— Комсомол заперечень не має,— поблискуючи очима, мовив Валентин Несвятий.— Але для такої роботи треба створити й відповідні умови. Я маю на увазі постачання заготовок креслень, інструменту, роботу буфетів та їдалень. Товариш Гостєв про нове завдання сказав. А про те, що в цій галузі у нас багато дірок, промовчав... Одне слово, комсомол згоден.

Ферапонт Тимченко сидів поміж робітників цеху, і суперечливі почуття опанували його душу. У важливість цих зборів він не вірив,— усе одно буде так, як звелить начальство. Але після виступу Гостєва йому подумалося, що наказ зовсім не всевладний і здійснення плану залежить не від того, працюватимуть чи ні робітники понаднормові півзміни, а від того, як вони трудитимуться. Отут наказ втрачав свою силу і найсильнішими виявлялись інші почуття. До них доводилося звертатися з пошаною, обережно й ввічливо, забувши про накази.

Може, і від його власного рішення, від його бажання допомогти теж щось залежить? Збори перестали здаватися юнакові звичайною формальністю. Річ тут не в зборах, а у висновках, які кожен з цих токарів, фрезерувальників, розмітників, слюсарів зробить для самого себе...

І страшенно прикро стало, що сам він ще не має права виступити й сказати своє слово, бо від нього, учня, тут нічого не залежить і пролунають його запевнення смішно, особливо після нещасного випадку з бородою.

Тепер відчуття державності, з якого ще кілька днів тому він сам посміявся б, вважаючи його штучним, стало для Ферапонта незаперечним. Відзначив це здивовано, вдоволено, і подумалося йому, що без відповідальності кожного робітника за справи всієї

держави неможливо було б ні виграти війну, ні виконати п'ятирічні плани, ні запустити ракету на Венеру.

З його колишніми уявленнями про набуття робітничого стажу це якось погано узгоджувалося, але Ферапонт за тим не вболівав. Відчувати важливість свого існування на білому світі було приємно.

А тим часом Гостєву в'їдався в печінки Савкін, вимагаючи негайної заміни двох старих верстатів, бо вони порушують темп обробки деталей. Великий план приземлювався, розпадався на сотні маленьких, висловлених у годинах, запасах матеріалів та інструментів.

Старий Бородай вийшов до столу, став, усміхнувся в свої жовті вуса.

— Я пропоную записати: профспілкові збори приймають план керівництва цеху з усіма зауваженнями, що отут висловлені. Тільки коли комусь здається, що все це буде легко й просто, то хай краще зразу не береться. Трудно стане! Але хіба ж ми не знаємо, товариші, що в житті найважливіші хвилини саме ті, коли ми долаємо труднощі. В такі хвилини людина відповідальність за комунізм почуває.

Ферапонт у душі посміхнувся: чи не забагато бере на себе чолов'яга? Відповідальність за комунізм! Гучні слова. Тільки чому ж тут, на робітничих зборах, пролунали вони зовсім інакше і не здалися банальними. Може, це тільки тут. А потім, удома, він згадає їх і посміхнеться?

— Голосуємо, товариші,— сказав Лука Лихобор.— Хто за план, поданий керівництвом цеху, прошу піднести руки.

«А я маю право голосувати чи ще ні?» — запитав сам себе Ферапонт. І не знайшов відповіді, знітився. Спробував піднести руку, потім опустив, знову підняв.

— Ти чого рукою розмахуєш, Ферапонте? — спитав Лихобор. І всі погляди схрестилися на них.

— Я не розмахую,— весь залитий ясно-червоною барвою, відповів Ферапонт.— Я просто не знаю: маю право голосувати чи ще ні?

— Маєш,— вирішив Бородай.— Тобі теж цей план робити.

— То ти за чи проти? — підкреслено запитав Лихобор.

— Я за,— ніби останню крапку поставив Ферапонт, ствердив рішення сорок першого цеху.

А другого дня Лука Лихобор, як завжди, появився в госпіталі. Вже вересень. Осінь торкнулася своїм розплавленим холодним золотом листя лип і каштанів. Сосни в переліску, де стоять корпуси інвалідів, погустішали, стали крислатими, готуючись до зими. Підходячи до корпусу, озирнувся,— сіреньке, безсонячне надвечір'я. Десь у глибині душі сподівався угледіти Майолу,— мала вона вже приїхати,— й не побачив. Від того не те що заболіло серце, а похмурішим видалося все довкола — і чорно-зелена хвоя, і високі, всіма вітрами просвистані бараки, і затягнуте осінніми хмарами непривітне небо.

В палату до батька він приніс подарунок — фото нового літака. Нічого цікавішого для старого Лихобора не могло бути.

— Красивий,— сказав інвалід так, ніби це йому довірили вперше випустити в політ цю машину.

— Покажи й мені,— попросив льотчик. Подивився і враз заплакав дрібними, пекучими сльозами. Вони котилися по неголених щоках, а він просто не помічав їх, захоплений срібним чудом на невеликому фото.

— Мені б такий... мені б такий літак тоді...— повторював він крізь сльози,— ніколи б я в оцій халабуді не лежав...

— Тоді не могло бути таких літаків,— розсудливо сказав батько.— Тоді й двигунів турбореактивних не існувало...

— А мусили існувати! — крикнув льотчик. Отямився і сказав: — Луко, витри мені очі. І прошу пробачення. Коли отаке чудо побачиш, серце від заздрощів заходиться. Адже на ньому хтось літатиме! Розумієте ви, літатиме.

Семен Лихобор, ніби щось згадавши, раптом вигукнув:

— А ти бачив, як наша Майола бігла?

Вона вже стала «нашою» в цій похмурій палаті.

— Звичайно,— відповів Лука.

— Чудесно бігла,— сказав льотчик.

— Вона вже вернулася? — спитав батько.

— Не знаю. Ще не озивалася.

— Ти мусиш це завжди знати,— думаючи про щось своє, суворо мовив Семен Лихобор...

— Знатиму, дуже скоро знатиму,— відповів Лука.

Не стане ж він розповідати старому, що вже кілька днів стримує себе, щоб не вскочити в якусь телефонну будку, набрати закарбований у пам'яті номер... Мабуть, у квартирі на Пушкінській щодня, щогодини лунає десяток, коли не сотня таких дзвінків. На них уже відповідають роздратовано, і якось дуже не хочеться ставати в оцей довжелезний ряд.

Ну, гаразд, там побачимо, як воно буде. А зараз до діла. Щотижнева, мало не урочиста процедура — гоління батька. Бритва гуде напружено й войовничо. Телевізор показує, як американці бомблять в'єтнамські міста. Ще на п'ятдесят кілометрів у сухий, безводний степ просунувся Кримський канал. Життя, часом напружене й гарне, іноді болюче й криваве, вирує за стінами дев'ятої палати. І кожен з інвалідів усе на світі віддав би, щоб мати змогу ще раз узяти зброю в руки, відчути холодну, незаперечним наказам підкорену лють бою і вмерти десь у далеких джунглях В'єтнаму.

Смішні й химерні мрії. Немає радянських добровольців у В'єтнамі, і дуже добре, що немає. Дуже добре...

— Дізнайся,— на прощання сказав батько, не пояснюючи значення цього слова. Однак Лука і так усе зрозумів.

— Неодмінно узнаю,— відповів він.— Бувайте здорові.

Вийшов надвір і в сутінках уже раннього прохолодного вечора побачив Майолу. Тільки не сиділа вона на лавочці, а повільно

походжала перед корпусом, тримаючи в руці невеликий, паперовий, шворкою перев'язаний пакуночок.

— Здрастуй,— кинулася назустріч.— А я вже заждалася.

Лихобор аж задихнувся від радості, хоча, розмовляючи з батьком, саме на цю зустріч сподівався.

— Чудесно ти бігла,— сказав. І, зовсім несподівано навіть для самого себе, підійшов до дівчини, обняв і поцілував в обидві щоки.

— Ти бачив? Дивився?

— Звичайно! Спеціально телевізора купив. Ти зараз вільна?

— Вечір вільний, та його треба провести з батьками,— відповіла Майола.— Коли ти маєш намір запросити мене до палати, то зараз робити цього не треба...

Хотіла сказати, що скучила за ним і не хоче віддавати ні хвилиночки комусь іншому. Але стрималася,— мабуть, не годиться дівчині таке говорити.

Зате Луці все годилося, все можна було казати.

— Я страшенно скучив за тобою,— мовив він.

— Правда? — аж спинилася дівчина.

— Чому це може бути неправдою?.. Ти так чудесно бігла...

— Сама не знаю, як воно вийшло так добре,— сяяла щасливим усміхом дівчина.— Я просто до краю розсердилася, взявши естафету на метр позаду Девіс. Я мусила її наздогнати! Мусила! Це дивне відчуття, і розповісти про нього неможливо. Та коли вже воно з'явилося, то ніяка сила на світі...

— Ти знаєш,— щасливо сміявся Лука,— от і бачимося ми з тобою не так уже й часто, і друзі ми з тобою недавні: ще й півроку не минуло, як познайомилися. А от ти поїхала — і щось змінилося довкола, іншим став Київ, якимсь порожнім...

— Ти згадував про мене? — пролунало стандартне запитання всіх закоханих.

— Звичайно. Всі згадували.

— Всі,— розчаровано протягла Майола. Потім рішуче мовила: — Я про тебе теж інколи згадувала, навіть у телевізор сказала: «Привіт, Луко». Ти зрозумів?

— Так, я своє ймення вгадав. Правда, не повірив. Здається мені, в ті хвилини тобі було не до сміху.

— От що правда, то правда,— тихо розсміялася Майка. Люди часто безпричинно сміються, коли не наважуються висловити своє щастя.— Давай пройдемось до дому. Не треба спускатися в метро, мама й батько почекають.

— Ти коли приїхала?

— Сьогодні прилетіла, о другій годині.

— Ясно,— не здивувався Лука. Це було ніби цілком природно й зрозуміло, що дівчина, тільки поцілувавши маму і навіть не побачивши батька, зразу побіжить у госпіталь інвалідів.

Суть слів Майоли дійшла до нього трохи пізніше, може, хвилини через дві-три. Він аж спинився, здивований:

— Почекай, і оце ти, прилетівши, зразу прийшла сюди?

— Звичайно. Сьогодні ж субота.

Луку охопив сумнів. Може, має рацію батько і його слова були правдиві? Чого ж інакше поспішила б сюди Майола? А що він, Лука Лихобор, на вісім років старший, може відповісти дівчині — яким почуттям, яким щастям? Тут треба бути виключно чесним. Батько має рацію: коли не бринить у серці твоєму одвітна струна, відійди, сховайся, дівочі кохання минають... То що ж це йому — відійти, сховатися, не бачити Майоли? Він аж стенувся, про таке подумавши. Ні, це неможливо, вони друзі й повинні залишитися друзями... Не одна, а тисяча струн бринять у його душі!

— Ну, чого ж ти замовк? — відчувши щось непевне, щебетала дівчина.— Що тут трапилося за час моєї відсутності?

— Ферапонт знову в мене учнем,— знайшов порятунок Лука.— Я спочатку не хотів...

— Ферапонт? — не повірила дівчина.— Вернувся до тебе? Це його батько погнав?

— Ні,— відповів Лука,— це він послав батька домовитись, щоб його знову учнем узяли...

— Аж не віриться...

— Я спершу теж не повірив, затявся, не хотів з ним більше морочитись. А потім він мене таки вламав...

— Чим? — Запитання Майоли чомусь пролунало гостро ревниво, ніби на найдорожче, на їхню дружбу замахнувся Ферапонт.

— Та нічим. Власне кажучи, просто прийшов, розгнівав усіх начальників. І вимовив чарівне слово. От проти цього я встояти не можу. Коли наказують, кричать, лаються — мені байдужісінько. Але він саме вчасно сказав моє чарівне слово...

— Про що ти говориш?

— Про чарівне слово. Хіба ти його не знаєш?

— І тепер ви працюєте разом? Бороду знову відпустив?

— Невеличку. Ти знаєш, може, він і не такий поганий хлопець, як здавалось. Розбещений, правда...

— Ти про Ферапонта проклятого думав і вболівав значно більше, ніж за мене,— відсторонилася враз дівчина.

— Ні, Майоло,— спокійно, може, аж надто спокійно відповів Лука,— про тебе я думав весь час.

Вони повільно йшли Брест-Литовським проспектом. Лука тримав дівчину під руку.

— Що це в тебе? — показав на пакуночок, що його несла Майола. І поставив дівчину, сам того не знаючи, в скрутне становище.

То був гарний чорно-червоний светр, куплений у спортивному відділі універмагу в Чікаго. Американських грошей у них було зовсім небагато, а треба ж привезти якісь сувеніри і батькам, і подругам. Однак Майка побачила цей светр, зразу уявила в ньому Луку і зрозуміла, що долю її фінансів уже вирішено. Не звертаючи уваги на здивовані погляди подруг, купила светр.

— Кому це така розкіш? — запитав Загорний, який тут-таки приміряв на себе чудернацьку в'язану шапку з червоним помпоном.

— Батькові,— спалахнула Майола.

— Сам бог велів,— нічого не помітив Загорний. І, глянувши на себе в дзеркало, спитав: — Ідіотом я в цій шапці виглядаю, правда?

— Навпаки, дуже добре.

— Значить, купимо,— вирішив тренер. І одвернувся, десь у куточках губ ховаючи спокійну, мудру посмішку: не вміє, ох, не вміє брехати Майола Саможук. Всі дівчата рано чи пізно закохуються, тут нічого не вдієш. От тільки б не втратити її якомога довше для спорту. Бо коли дівчина купує коханому отакий светр, то це вірна ознака, що до весілля недалеко...

— Ти тільки не поспішай,— сам не знаючи чому, сповнений суперечливих почуттів, сказав тренер.

— З чим не поспішати?

— Взагалі не поспішай.— Загорний не зумів більше нічого сказати і відійшов, гніваючись на себе. Майола глянула йому вслід вражено, нічого не зрозуміла. Купила батькові галстука,— буде добрий і такий, адже дорогий не подарунок, а пам'ять.

І от тепер доводилося вирішувати: що ж робити з цим светром? Просто віддати його Луці... А раптом Лихобор відмовиться від такого дорогого подарунка? Сам біс штовхнув її тоді. Взяла б якусь дрібничку — просто, весело, усміхаючись, віддала б на добрий спомин, і все... А тепер доводиться викручуватись, говорити неправду. Цього вона просто не терпіла.

Однак голос її пролунав цілком натурально:

— Це я светр у хімчистку віддавала.

Сказала і тільки потім подумала, як неправдоподібно звучить ця відповідь. Виходить, вона просто з аеродрому побігла в хімчистку. Але натуральність тону одурила Луку, пакуночок перестав його цікавити раз і назавжди.

— Ти не уявляєш, як закохалися в тебе інваліди, в тому числі й батько,— сказав Лука.— Що в тобі таке є, що людей причаровуєш, усі в тебе закохуються?

— Не всі,— сказала Майола.

— Винятків не бачу.

— А я бачу.

— Тобі видніше,— знизав плечима Лука.— Правда, я не знаю всіх твоїх знайомих.

Отже, він припускає, що поруч Майоли ходить хтось інший, і це не викликає в його душі протесту, обурення? Виходить, байдуже йому, коли вона покохає когось?

Дівчина аж затремтіла від обурення.

— Що з тобою? — зразу відчув зміну Лука.— Може, в тролейбус сядемо. В тебе сьогодні й справді перевантаження: літак з Америки, Москва, літак люди... Стомилася?

— Трохи. Нічого, погуляємо. Я скучила за Києвом.

Кілька кварталів пройшли мовчки, кожен думав про своє і, власне кажучи, про те саме. Розмова з батьком пригадалася Луці.

«Це дурне дівчисько любить тебе безоглядно,— пролунали у вухах слова.— На край світу за тобою піде... Тож думай не тільки про себе, а й про неї, найголовніше про неї... Ти сміливим мусиш бути, ти чоловік... Але коли байдуже тобі до неї, зникни з її життя...»

Смішний і любий батько. Вигадав палке кохання і переконаний, що він наймудріший у світі, все розуміє і все знає. Спокійно крокує зараз Майола Саможук, зовсім вона не закохана і не збирається йти за Лукою на край світу. А до речі, і він туди не хоче вирушати. Йому і в Києві добре.

— Як це було гарно, коли ви бігли,— нараз мовив Лука.— Нічого прекраснішого я в своєму житті не бачив. Ніколи не думав, що ти така сильна.

Майола вдячно торкнулася його руки. Справді, ота тріумфальна мить, коли вона виборола перемогу, згадуватиметься все життя.

— Ти знаєш,— вів далі Лука,— поки ті судді з фотофінішем морочилися, я мало не вмер від нетерпіння.

Значить, не байдуже йому, думав, уболівав!

— А я знала,— сказала дівчина,— розумієш, при такому зусиллі я просто не могла не виграти... На два сантиметри випередила, на отакісінький,— показала дівчина пальцями,— шматочок відстані. Але які ж вони були важкі, оці два сантиметри.

— Телевізор — підла штука... Я його на виплату купив... Батькові теж поставив...

— Де ж ти стільки грошей узяв?

— Заробляю, не турбуйся. Після роботи крани, двері, замки лагоджу... Так от, підла штука цей телевізор. До тебе тисячі кілометрів, а здається, ніби ти тут, поруч, і страшенно хочеться привітати, поздоровити тебе, обняти, поцілувати...

— Ти можеш зробити це зараз.

— Я так і зробив. Біля госпіталю.

— А-а-а... Правда,— невизначено сказала Майка.

Бульвар Шевченка вже пропливав повз них, урочисто святковий і ошатний у оздобі своїх ще зовсім зелених тополь-раїн і вже золотих каштанів. Тепер вони стояли біля високого під'їзду Майолиного будинку, прикрашеного гіпсовими амурами.

— Я охоче зроблю це ще раз,— засміявся Лука. І, хоча довкола снувало багато люду, дзвінко поцілував Майолу.— Ще раз вітаю і страшенно пишаюся тобою.

Все було в цьому русі: і дружба, і радість, і навіть ніжність. Не вистачало тільки якоїсь маленької дрібниці, щоб усі ці почуття обернулися на кохання.

«Так само він міг би поцілувати й когось із своїх товаришів, вітаючи з перевиконанням плану»,— гірко подумала Майола.

— Коли ж ми побачимося? — спитав Лука.

— Як звичайно, в суботу,— мстиво сказала дівчина.

— Слухай, а в театр зі мною ти не хочеш піти? В оперу.

— От ніколи не уявляла, що ти захоплюєшся музикою.

— Я не захоплююсь, просто мені подобається. «Пікова да-

ма» — це геніально. Для мене це вершина мистецтва, така висота, що аж страшно. Люблю й «Запорожця за Дунаєм». Теж вершина, але іншого кольору й звучання.

Він говорив про музику, а сам думав зовсім інше — не байдуже, сто разів не байдуже йому до оцієї смішної в своєму незрозумілому обуренні Майоли. От зараз, в оцю саме мить, стало воно, це почуття, ясним і зрозумілим. Закохана зовсім не Майола, він сам, Лука Лихобор, ладен за нею на край світу піти. Як же, дурень, він не збагнув цього раніше, біля телевізора, коли ходив по кімнаті, чекаючи рішення суддів.

— Коли ж іде твій «Запорожець»?

— У четвер, на тому тижні. А до того часу давай ще щось придумаємо.

— В четвер я вільна,— згадуючи свій розпис, відповіла дівчина.— Добре. Бери квитки і думай.

— Домовилися! Ну, спочивай. Біжи!

«Светра я подарую батькові,— стаючи в ліфт, подумала Майола.— А Лука без подарунка обійдеться, коли так».

Але поки ліфт доїхав до четвертого поверху, це категоричне рішення змінилося. І Петро Григорович Саможук, повернувшися пізно з роботи, одержав у подарунок американський галстук за п'ятдесят центів. А розкішний светр так і залишився лежати, міцно зав'язаний у цупкому обгортковому папері.

Розділ шістнадцятий

— Підводь різець обережно, плавно, не поспішаючи,— навчав Лука, дивлячись, як Ферапонт уперше в житті пробує зняти стружку з торця короткого валка,— так, ніби це не шматок сталі з твердосплавною напайкою, алмазним кругом заточений, а твій власний палець, і ти ним торкнутися металу хочеш, переконатися, чи він міцний, чи не кришиться.

— Ти звичайнісіньку обточку валка хочеш обернути на чаклунство, інструкторе,— відповів аж спітнілий від напруження юнак.

— Ні, не чаклунство. Від того, як ти крутиш ручку подачі, залежить не тільки товщина стружки, а й чистота обробки.

— Я цього ще не помічав. По-моєму, байдуже — підведеш ти її швидко чи плавно. Швидко навіть краще, продуктивність праці більша. Саме те, чого вимагає план.

— Ох і талалай же ти,— усміхнувся Лука, почувши таку красномовність.— План разом з підвищенням продуктивності праці вимагає різкого підвищення якості виробів.

— Доповіді ти, як голова цехкому, навчився робити вже давно. Але убий мене бог, коли я бачу різницю в тому, різко чи плавно підведено різець. Головне — щоб точно.

— Хочеш побачити різницю? От проточимо по валку...

— Давай,— охоче погодився Ферапонт.

Йому подобалося бути із своїм інструктором на рівній нозі, мати змогу сперечатися, а не просто виконувати накази. Виявилося, що в сорок першому цеху, де всі вже забули про смішний випадок з його бородою, працюють дуже привітні люди. І навіть розмови Луки Лихобора про найважливішу роль робітника в усьому сущому не викликали заперечень. Мимохіть він і сам себе зараховував до робітничого класу і в праві своєму був глибоко переконаний, бо платив за нього неймовірно високу ціну — щодня вставав о шостій годині і в глибині душі вважав це справжнім подвигом.

Спочатку він закинув вудку, чи не можна їздити на завод у батьковій службовій машині. Це, напевне, дало б можливість ще з півгодини солодко поспати ранком. Але Сергій Денисович просто не схотів чути його слів, коли Ферапонт заїкнувся про машину, і юнакові довелося замовкнути.

— Справжнім робочим класом у нашій сім'ї стала я,— говорила Ганна Мстиславівна, готуючи Ферапонтові сніданок о пів на шосту.

— А ти йому звечора все залишай,— радив генерал. Він тримався принципово і незалежно,— згадки про розмову з директором, а потім з іще вищими начальниками про повторне влаштування сина ще й досі не приносили йому ніякого задоволення. Правда, совість генерала залишалася чистою,— це ж не в інститут, використовуючи силу зв'язків, проштовхував він Ферапонта, а на завод, куди, власне кажучи, учнем кожна грамотна людина може піти.

— Ну, починай,— командував Лука. І Ферапонт, відчуваючи в серці неспокій і дивуючись, що якийсь токарний верстат може примусити його хвилюватися, підвів різця. Закрутилася, зашкварчала, звиваючись дрібними, ніби каракулевими завитками, охолоджена емульсією стружка. Валок затиснуто в кулачковий патрон, випнутий торець треба проточити. Робота учнівська. Що ж хоче довести Лука?

— Добре зробив,— похвалив Лихобор.— Тепер давай я попробую.

Здавалося, все було однакове і в їхніх рухах, і в наслідках — торці проточені добре й чисто.

— Давай порівняємо,— сказав Лука, виймаючи валок.

«Однаковісінькі»,— хотів відповісти Ферапонт. Але вчасно стримався. На перший погляд торці й справді нічим не різнилися, найпричепливіший контролер прийняв би їх, не помітивши ніякої вади. Різниця залишалася така невловима, що Ферапонт аж очі на мить заплющив, щоб потім раптом розкрити їх і вловити отой ледь помітний відтінок чистоти, який відрізняв роботу майстра від роботи учня.

— Ну, різниця майже непомітна,— сказав він.— Адже ріже не людина, а бездушний і завжди однаковий верстат.

— Ні, він зовсім не бездушна машина,— заперечив Лука.— У нього навіть бувають свої настрої і примхи.

— Інструкторе, ти заводиш мене в хащі містичних уявлень. В це я не вірю. Машина завжди залишається однаковою.

— А людина, яка керує нею, завжди різна. Наша робота саме й відзначається стосунками між машиною і людиною. Тільки ставши справжнім токарем, через кілька років ти помітиш, як твій настрій передається верстату...

«Через кілька років мене тут і близько не буде,— подумки посміхнувся Ферапонт.— Але тим часом це цікаво».

— Розумієш,— вів далі Лука,— в нашій роботі, так само як і в мистецтві, все вирішують дрібниці. Якась одна глибше проведена лінія надає оку людини на малюнку зовсім іншого виразу. Я вже не кажу, що одне слово може зовсім змінити і виразність, і силу фрази. За змістом вона залишається тією ж, а сила впливу стає іншою. І в нас точно так. Валки будуть однакові за нормами, зроблені кваліфіковано, а працюватимуть по-різному, і залежить це від не видної навіть найстрогішим контролерам дрібниці.

— Це чортівня і містика,— заявив Ферапонт.— Ти навчаєш мене теорій про душу речі і дуже скоро дійдеш до релігії.

— Ні, не про душу речі, а про душу людини. Я матеріаліст.

— Безперечно,— підступно мовив юнак,— хоча в житті користуєшся цілком ідеалістичними засобами.

Тут Лука чогось не зрозумів, глянув запитально.

— Звичайно,— невинно кліпнув очима Ферапонт.— Адже оперна музика поняття зовсім не матеріальне.

Лука зніяковів, почервонів. Потім отямився, сам на себе розгнівався за оце збентеження і нічого не сказав.

— Що ти в ній знайшов? — не вгамовувався Ферапонт.— Нема в тебе цікавішої дівчини, ніж моя кузина?

— Цікавіші не хочуть зі мною по театрах ходити.

— Її я теж не розумію. Ну що ти їй за компанія? Вона по закордонах їздить, портрети її на обкладинках журналів друкують, хлопці довкола неї не тобі рівня...

— Одверто кажучи, я теж не дуже розумію,— щиро мовив Лука.— Вона нецікава, я нецікавий... А так не може бути, що зустрілося двоє зовсім звичайних, нічим не видатних людей, а разом їм бувати інтересно?

— Значить, не підвищення, а зниження рівнів? — не відчув підступу в словах свого інструктора Ферапонт.— А як же тоді з розмовами про зріст, порив угору, до прекрасного, про натхнення, яке дає змогу порівняти митця й токаря? Для того, щоб двом таким різним людям, як ви, разом було цікаво, неодмінно треба, щоб ви були закохані.

Лука нахилився до супорта. А бородань вів далі:

— Ну, що ти міг у неї закохатися, я припускаю. Вона знаменитість, саме ідеал таких простаків, як ти, і тут усе зрозуміло...

— Замовкни,— перебив його Лука.— І що воно за манера поза очі говорити про людей усяке паскудство?

— Я вже помітив, що ти джентльмен. Не обурюйся, нічого поганого я про неї не сказав. Я в очі їй кажу те саме. Значить, тебе зрозуміти можна. А от щоб Майола могла в тебе закохатися, я не повірю, хоч голову мені відрубай.

— Правильно,— погодився Лука,— цього бути не може.

— Чого ж ви вдвох по театрах швендяєте?

— А не може бути так, що зі мною вона просто відпочиває? З іншими їй чарівною, знаменитою, красномовною треба бути. А зі мною, навпаки, навіть мовчати цілу годину можна.

— Можливо,— мить подумавши, відповів Ферапонт,— єдність знижених рівнів. А втім, щось тут не чисто... Може, ти хитріший, ніж я думаю.

— Ні,— відповів Лука,— я не хитрий. І годі базікати. Дивись уважно, як оця фасочка підрізається.

— Коли ти опиняєшся в скрутному становищі, то використовуєш владу,— заявив юнак.— Тирани одвіку так робили.

— Дивись, уважно дивись,— наказав Лука.

Нічого не скажеш, Ферапонт здібний учень і не дурний хлопець. На техніці не розуміється, та коли йому розповідати, показуючи окремі частини, елементи операції, тоді найскладніше він схоплює вмить.

Щодо Майоли, то він, мабуть, має рацію. Дуже дивно, що дівчина віддає Лихобору стільки уваги. Ну що ж, за це їй треба бути тільки вдячним. Вони й справді можуть годину помовчати, гуляючи по осінньому парку, слухаючи, як шарудить, сухо й крихко, під ногами золото — опале листя кленів і лип, і зовсім їм у цей час не нудно. Мабуть, дівчина просто відпочиває з ним від усієї круговерті на роботі, на стадіоні, в газетах, навіть удома.

А до опери вони ходили з величезним задоволенням. Лука помітив, як біля гардеробу прискіпливим поглядом ковзнула Майола по його костюму, відзначила все — і білосніжність сорочки, і широкі скісні смуги червоно-сірої краватки, і краєчок хусточки в кишеньці піджака.

— Ти не схожий на голову цехкому профспілки,— сказала вона.— Надто сучасний. Не скажу модний, бо, слідуючи моді, мусив би прийти сюди в брезентових джинсах...

— І ніхто б не здивувався,— посміхнувся Лука.

— Так, люди до всього звикли. Допоможи мені.

Майола витягла з сумки лаковані туфлі, перевзулася, довірливо спираючись на його руку. Тоді випросталася, виявилася ще вищою і такою гарною в своєму простому платтячку, що Лихоборові аж подих перехопило.

— Ти дуже вродлива,— сказав він хвилюючись.

— Знаю,— по-змовницькому, ніби саме Лихобор створив її вроду, примружила золоті очі Майола.— Ходімо, вже другий дзвінок.

Між ними встановилася невисловлена, але від того, мабуть, ще

більш відчутна рівновага кохання, коли кожен боїться заговорити про своє почуття, щоб не розплескати, не пережити болю відмови. Хай усе буде так, як є. Вони добрі друзі, і більше нічого їм не потрібно. Вони й так щасливі...

Навіть щасливі? Чи не забагато ти на себе береш, Луко Лихобор? Ну, те, що ти в товаристві такої дівчини, як Майола, щасливий, це ясно. А про неї ти думаєш? Чомусь же пішла Майола до театру саме з ним. Могла ж дуже просто відмовитися. Значить, їй теж приємно, коли поруч суне отака брила надійної, певної сили.

— А ти звідки взнав, що ми були в опері? — запитав Лука.

— Маю розгалужену мережу професійних розвідників і шпигунів, які доповідають мені про кожен крок мого інструктора,— відповів Ферапонт.

— Ні, справді, невже теж в опері був? Ти і «Запорожець за Дунаєм» — якось не в'яжеться.

— Геніальна опера,— виніс остаточний вирок майбутній композитор.— Я колись з дуета Одарки й Карася такі самбо й танго зроблю, що весь світ танцюватиме... А щодо поінформованості моєї не дивуйся. Всі музиканти Києва — мої знайомі, оперні також. Помітили вони, звичайно, не тебе, а Карманьйолу. Мені не довелося червоніти, краватка на тобі була пристойна. Хочеш зробити мені велику ласку — піди до опери колись не з цією знаменитістю, а зі мною, бідолашним учнем токаря...

Ревнива нотка прорізалася в голосі юнака, і Лука відзначив її здивовано.

Більш ніж суперечливі почуття у цього діловитого створіння. До своєї сестри ставиться він дуже дивно — і захоплено, і зневажливо, і поштиво. Все це, мабуть, від того, що сам ще не знайшов свого місця в житті.

— Неодмінно підемо,— серйозно, немовби йшлося про хтознаяку важливу справу, відповів Лука.— А зараз думай про ці валки. У тебе завдання домогтися повного поєднання думки й фізичного зусилля.

— Що це означає?

— Справа проста. Голова в тебе працює відмінно. Все, що я тобі розповів про верстат і про найпростіші прийоми роботи, ти засвоїв добре. А от руки тебе не слухаються. Дивись, отут ти натиснув на подачу сильніше, різець узяв товщу стружку, і на торці валка зразу лишився хоч і зовсім не помітний, а все-таки слід. А отут рука стала млявою, стружка потоншала, і знову залишився слід... Тепер розумієш, у чому відмінність між моєю і твоєю роботою?

— У робітничому стажі.

— Правильно. І в досвіді. І те, й інше в тебе скоро буде.

Цех працював у зовсім новому, напруженому ритмі, хоча ощадливий Гостєв перевів на півторазмінну працю не всіх, а найважливіші дільниці, в тому числі й робітників Горегляда.

Звичайно, учням зоставатися понаднормово не дозволяли, і Ферапонт відчував себе ніби ображеним.

У глибині душі він розумів доцільність цього наказу, але отак просто піти з цеху, коли Лихобор ще працював на повну силу, не міг. Це чомусь здавалося образливим і принизливим. Тинявся то там, то тут, придивлявся до фрезерувальників чи до групи верстатів з програмним управлінням.

Одного вечора (це вже йшов жовтень, і сутеніло рано, а в цеху холодно сяяли лампи денного світла) він підійшов до Лихобора й сказав, стримуючи зневажливу лють:

— Значить, робітничий клас найчесніший у світі?

— Саме так,— здивовано глянув на нього Лука.— Знову тебе на теорію потягло? І взагалі чого тиняєшся отут, коли тобі вже давно слід бути вдома і грати на своїй електрогітарі?

— Про електрогітару потім.

Лука спинив мотор, уважніше глянув на свого учня. Темні очі блищать від гніву й збудження. Щось сталося. А що саме — зразу не збагнеш.

— Що потрясло твою вразливу душу?

— Розмови про благородність, чесність і таке інше. А піди он подивися, що твій дорогий сусіда товариш Борис Лавочка в понадурочні години, за які йому чималі гроші платять, виробляє.

Було щось гірке в голосі юнака, боляче скривилися його губи.

— Піди подивись,— через силу ворушачи губами, повторив він.

Лихобор підійшов до верстата Бориса Лавочки і зразу все збагнув. Токар з обрізків дюралевої болванки точив котушку до спінінга. На другій зміні, під час понаднормової роботи, в цеху мало людей. Що хочеш можна робити — ніхто не причепиться. Дві вже готові котушки лежали поруч на стелажі. Замовлення, очевидно, виконувалося велике.

— Ти що робиш? — запитав Лука, наливаючись холодним гнівом.

— Деталь Н-28561 до нового літака ОК-42, на випуск якого переходить наш завод у найближчому часі,— і оком не моргнувши, відповів Лавочка.

— Може, в тебе й креслення до неї є? Техпроцес?

— Креслення забрали до БПЗ, бюро праці й зарплати, для уточнення. Бо норми були занижені, а я виявив свідомість і попросив привести їх у відповідність до реально витраченого часу.

— Добре,— сам навіть здивувався із свого спокою та самовладання Лука,— візьму я в тебе одну детальку Н-28561.

Взяв із стелажа і сунув до кишені котушку.

— Поклади на місце! — верескнув Лавочка.— Це деталі найсекретніші, строгої відповідальності й звітності.

— Падлюка ти,— сказав Лука.— Стало в тебе совісті?

— Чого ти причепився?

— А того, що це спінінгова котушка, а ніяка не деталь до літака,— намагаючись не зірватися, майже прошепотів Лука.— Ясно мені тепер, де ти гроші на пиятику береш.

Чоло Бориса Лавочки вкрилося краплями рясного поту. Він озирнувся, шукаючи допомоги. Очі метнулися праворуч, ліворуч,

помітили Ферапонта, що стояв тут-таки, не відходячи, не пропускаючи жодного слова.

— А це чуперадло бородате чого тут стоїть? — закричав Лавочка.— Весь цех ентузіазмом охоплений, а він, як та мара, блукає!

— До цього бородатого чуперадла тобі немає ніякого діла.

— А деталь Н-28352 ти мені зараз же віддаси,— захлинався від люті Лавочка.— Вони на строгому обліку.

— Хвилину тому вона звалася Н-28561,— нагадав Лука.— І за скільки ж ти продаєш спінінгову котушку?

Борис раптом замовк, важким зусиллям волі примусив себе заспокоїтися, не кричати.

— Нам поговорити треба,— сказав він.— Хай товариш Тимченко відійде. Розмова секретна, так само як і деталь.

Ферапонт глянув на Луку запитально,— ох, як хотілося йому залишитися, послухати розмову двох токарів.

— Почекай мене, будь ласка, біля нашого верстата, Ферапонте,— попросив Лука.

Хлопець не ворухнувся.

— Я прошу тебе почекати біля нашого верстата.

— Стидно тобі справжнє обличчя робітничого класу мені показати? — спитав юнак.— Всі ви однакові, як редиски, тільки зверху червоні. Можеш не турбуватися, я зараз піду. Вже я побачив ваше справжнє обличчя,— виразно повторив Ферапонт. І потер долоні, немовби змиваючи з них невидимий бруд, повернувся й підкреслено повільно відійшов.

— Віддай котушку! — вимагав Лавочка.— Бо силою заберу.

— Спробуй,— згори вниз глянув Лихобор на невисокого токаря.

Той раптом осів, ніби зламалася в ньому якась пружина. Обличчя стало жалюгідним, ще мить — і заплаче Борис Лавочка, гірко нарікаючи на свою долю.

— Що ж ти зі мною тепер будеш робити? — не заговорив, а тонко заголосив токар.— Це ж дрібниця, меншої бути не може... Ну, спінінгова котушка... Я навмисне деталлю літака назвав, щоб оте стерво бородате не сміялося...

— А про те, що оте стерво бородате теж людина і в нього теж душа є, ти подумав? — гримнув Лука.— І душа ця в робітничий клас, як у святиню, вірила.

— Хто вірив, Ферапонт? — весело розреготався Лавочка.— Тобі треба гумористичні оповідання до журналу «Перець» писати...

— Не буду я писати гумористичних оповідань,— відповів Лука.— І ти мені зуби не заговорюй.

Обличчя Лавочки змінилося, з веселого стало жалібним, причому так швидко, ніби на ньому змінили маску.

— Що ж ти зі мною робитимеш? — знову заскиглив він.— Май на увазі, коли на ганьбу перед усім цехом виставиш, я не переживу, повішуся — і оком не моргну. А вас усіх потім совість загризе,

самокритикуватися почнете; не догледіли, чуйності не виявили, та пізно буде.

— Не повісишся, падлюко,— спокійно відповів Лука.

— А на збори мене все-таки виведеш?

— Виведу.

— Повішуся,— переконано, як про справу давно вирішену й затверджену, заявив Борис.

— Вішайся,— розгнівався Лука.— Я тобі мотуза пожертвую.

— Брешеш, не повішуся.— На обличчі Бориса вималювалася нова маска, зла, небезпечна.— Я на збори вийду і всім розповім, як профорг замість виховної роботи в петлю мене пхав.

— Давай, я витримаю,— не заперечував Лука.— Скільки ж ти котушок уже зробив?

— Одну, ту, що в тебе в кишені. І годі мене пиляти. Хочеш вивести на збори — виводь. Хочеш з заводу вигнати — виганяй. Коли тобі була скрута, я трупом лягав, тебе захищаючи. А ще кажуть, людина людині друг, товариш і брат. Повиздихали б ви, отакі брати!

— Це правда, ти захищав,— про щось своє подумав Лука.— А от я тебе не захищатиму.

— Я знаю. Іди здоровий, мені ще норму треба виконати.

— Скільки котушок у нормі?

— А то вже моє діло.

Лука відійшов, пошукав Горегляда.

— Що думаєш робити? — запитав парторг.

— На збори виведу, хай вирішують. Розумієте, мені Лавочку й трохи не жаль. Мені оцього патлатого Ферапонта шкода. Так, так, саме його,— перехопив здивований погляд парторга Лука.— У нього в душі щось справжнє засвітилося, зовсім кволе, слабеньке. Раптом дунули на нього — і погас цей вогник, а вдруге ох як важко йому розгорітися.

— Коли думаєш проводити збори?

— Та прямо сьогодні, в перерву другої зміни.

— Відклади до завтра, до обідньої перерви.

— Чому? З кимсь порадитися хочете?

— Ні, все самі вирішимо. Але розумієш, коли люди отак по півтори зміни працюють, вони після роботи злі, стомлені, можуть цьому Лавочці просто морду набити. Відклади на завтра.

— Лавочка не вийде на роботу.

— А ти його попередь, що з ним чи без нього, а збори все одно відбудуться. Розумієш, вигнати його неважко. Але ж втрачати такого токаря теж не хочеться.

— Ще як не хочеться,— погодився Лука.— Ми з ним разом учнями були. Ще до армії.

— От бачиш, як ти його погано виховав,— пожартував Горегляд. І зовсім уже несподівано спитав: — Ляснув твій технікум?

— Ляснув,— спохмурнів Лука,— по півтори зміни працюємо. Який тут технікум? Нічого, на той рік неодмінно піду...

— Тільки не в технікум, а в інститут,— перебив Горегляд.— Політехнічний відкриває на заводі підготовчі курси. Після них вступиш до інституту без іспитів, коли в твоїй голові щось від школи залишилося.

— Дещо лишилося,— одверто зрадів Лука. І, незрозуміло чому, подумав про Майолу.

— Зроби так, щоб на збори всі учні й молоді робітники прийшли. З комсомолом я сам поговорю. Усі мусять знати, яким суворим може бути робітничий клас.

— А він буде суворим?

— Буде. Лавочку попередь: збори відбудуться і без нього.

Підходячи до свого верстата, Лука ще здаля побачив зосереджене обличчя Ферапонта, низько нахилене до супорта,— здавалось, дуже хотів він побачити щось, у ту мить для нього неймовірно важливе. Планшайба крутилася повільно, на найменших обертах. Лука став за колоною і кілька хвилин дивився, як уважно працює юнак, намагаючись не робити жодного зайвого і неточного руху. Обличчя його в цю мить теж змінилося, тільки наче не вдягли, а, навпаки, зняли з нього звичайну, трохи кумедну маску. Стало воно мужнім, вродливим, навіть підстрижена борода не псувала, а може, навіть підкреслювала це враження.

Лука дивився хвилин п'ять, як працює Ферапонт, і саме ці хвилини принесли йому спокій, відновили душевну рівновагу, ба навіть залишили ясно відчутну радість. Хай працює, хай навіть зіпсує одну заготовку — нічого. Важливо інше: насмілився сили свої спробувати — значить, не погас вогник, недаремно вчився.

Далеко обійшов свій верстат, щоб не сполохати учня, і з другого боку став біля Бориса Лавочки:

— Завтра в обідню перерву профспілкові збори. Про тебе, про поведінку і про долю твою говорити будемо.

Не слова, а тон, легкий, врівноважений, злякали Бориса. Коли б Лука лаявся, він і бровою не повів би. А оцей спокійний голос чомусь настрашив його до нестями, ніби невідому й жорстоку, а головне, невмолиму кару винайшов Лихобор.

— Я не вийду завтра на роботу. Можете вважати, що на заводі я вже не працюю. В печінках ви мені сидите.

— Збори відбудуться і без тебе.

— Як це без мене? — аж підскочив Лавочка.— Не маєте права поза очі судити.

— Судити тебе ніхто не збирається, хоч, може, й варто було б. Всім оцим молодикам ми завтра в твоїй присутності чи без тебе, це байдуже, покажемо й розповімо, що воно таке — справжня робітнича честь. Знай: з тобою чи без тебе, а збори відбудуться. Запам'ятав?

— Запам'ятав,— відповів Лавочка і вилаявся.

Лука покривився, не сказавши й словечка, відійшов. Здаля глянув на свій верстат. Обличчя Ферапонта схилене над супортом, планшайба обертається обережно, повільно. В очах юнака гостра зосередженість і радість, майже тріумф. І хай це зовсім простий

фланець, усе одно деталь встановив, вивірив і проточив він сам, вистачило певності, сміливості, вміння.

Лихобор ступив ближче до верстата. Ферапонт озирнувся, конвульсивно здригнувся, різець посунувся вперед, дюралевий фланець скрипнув і вирвався з затискачів планшайби. Обличчя юнака пойнялося багровими плямами, особливо ясними на блідо-рожевій шкірі, очі злякано забігали...

— Я хотів,— забелькотів він,— хотів...

— І дуже добре, що хотів,— перебив Лука.— Тільки коли вже берешся, коли сила в тебе є, то гайки закручуй міцніше і так різко різець не подавай...

— Це випадково... Ти так тихо підійшов...

— А хіба попереду мене оркестр мусить ходити, про появу мою оголошувати?

Ферапонт хотів примусити себе засміятися, не зумів, закашлявся.

— Ні, я не злякався,— сказав він.— Це в мене, видно, просто на перший раз нерви не витримали, от я й зірвався, тебе побачивши. Фланець тепер бракований? Що ж ти будеш робити? Це ж тобі брак запишуть, на чорну дошку повісять.

Учень уже заспокоївся, набрав свого звичного, зверхнього тону, заховався за надійним панциром розв'язності й цинізму.

— Не думаю,— відповів Лука.— Ти ж боявся повну силу показати, стружку взяв тонесеньку, а тут ще міліметрів зо два треба зняти. І сліду не залишиться.

Поставив на планшайбу фланця, затягнув гайки, підвів різця, увімкнув передачу, не ту повільну, Ферапонтову, а найшвидшу, аж заспівав срібний дюраль.

Ферапонт дивився, як переробляє Лука його роботу, і в очах юнака відбивалася одверта заздрість. Чому сам він не міг отак міцно, надійно затягти гайки, пустити верстат на повний хід? Нічого не скажеш, красиво працює Лихобор.

— Ну от, усе на найвищому рівні,— сказав Лука, знімаючи фланець.— Жоден контролер не прискіпається. Я дивився довго, як ти працюєш. Буде з тебе справжній токар...

Лице Ферапонта спалахнуло. Він застидався цього почуття і заявив:

— От вона, ваша свідомість: інструктор-наставник стояв і дивився, поки учень запоре заготовку, і навіть пальцем не ворухнув. Ти вже уявляєш, що в моїй особі виховав пристрасного токаря, зачинателя нової робітничої династії?

— Здорово в тебе язик пришитий,— засміявся Лука.— Коли б ти так працювати міг, як говорити вмієш, ціни б тобі не було. Але обличчя твоє я бачив... Надто інтересний був вираз...

Ферапонт спохмурнів, блиснув на Луку темними очима.

— Нічого особливого ти не міг угледіти на моєму обличчі.

— Правда, там не було нічого особливого. Тягни на контроль ці фланці. У нас ще знаєш скільки діла?

Юнак чмихнув і відійшов. Суперечливі почуття сповнювали

його душу: і незадоволення собою (не зумів до кінця довести роботу), і гордість (наважився ж таки за неї взятися), і радість від спогаду про ту коротесеньку мить, коли довелося відчути, як могутньо і покірно дослухається верстат до кожного його руху, і дивна ніяковість від того, що Лука ніби прочитав усі його думки.

Червоніти за нього не доведеться. Не святі горшки ліплять. Токарем він тепер стане напевне і доведе всім, наскільки це просто для такого хлопця, як Ферапонт Тимченко. А от вони конструкторами-композиторами ніколи в житті не стануть. Вони тільки слухатимуть його мелодії і умліватимуть під звуки пристрасних, тужливих електрогітар. Завжди він мріяв про своє майбутнє з насолодою і почуттям зверхності, але того дня мрія не принесла йому гордого задоволення, і юнак навіть здивувався: хіба щось сталося?

Нічого особливого, все залишається на своїх старих, перевірених місцях. Але сьогодні він уперше в житті самотужки проточив фланець і від того тривожно на серці. Ніби тріщинка в його мрії з'явилася. Дурниці, завтра минуться всі ці переживання, нездатні вони замінити мрію. Подумаєш, фланець проточив, велика подія!

Того вечора Лука повернувся додому стомлений. Дуже нелегко щодня працювати півтори зміни, а триватиме цей для стороннього ока не помітний штурм ще три місяці.

На стелажах і в складах збирається все більше деталей нового літака, і водночас старі виходять строго за планом. Напруження роботи залишається зовні невидимим, а на заводі все ж гримить справжня, добре організована й продумана буря.

Для того, щоб витримати такий темп протягом чотирьох місяців, треба, напевне, виявити ентузіазм не менший, а більший, бо напружено мусить працювати цілий завод щодня, щогодини, щохвилини.

Лука помився, ліг, усе тіло ниє, а настрій гарний, і на серці спокій.

Щось радісне сталося в його житті? Обличчя Ферапонта схилене над супортом, розмова з Гореглядом про інститут і десь зовсім на задньому плані недосяжний, але ясно відчутний образ Майоли. Життя його повне дружби, роботи, кохання, хай навіть неподіленого, а все-таки кохання, і він щасливий.

Лука відчув, як важчають повіки. Але в цю мить у двері хтось обережно постукав.

Підбіг, відчинив — Степанида Лавочка в темному пальті стала на порозі.

І зразу згадалися завтрашні збори. Але згадка ця хорошого настрою не зіпсувала, може, навіть, навпаки, додала до нього відтінку зухвалості.

— Роздягайтесь, Степанидо Трохимівно, сідайте,— запросив Лука, коли жінка, на диво легко ступаючи, зайшла до кімнати.

— Спасибі.— Вона сіла на стільця, і дерев'яні ніжки аж рипнули під її вагою.— Не ждав мене? Завтра мого гаспида в цеху судити будуть...

— Не судити, а на зборах обговорювати.

— Це все одно суд, як ти його не називай. Я тебе знаю, Лихобор. Ти хлопець тільки зовні кріпкий, а серце в тебе м'яке... Добре це чи погано, вирішувати не буду... Зараз ти на мене дивишся й думаєш: чого вона прийшла, Степанида Лавочка? За свого чоловіка просити, щоб помилували його на зборах. А я зовсім не за тим прийшла. Я хочу, щоб не помилували, а три шкури спустили ви з нього на тих зборах. Згадаєш моє слово, він зразу прикинеться: «Я вже все глибоко усвідомив, комуністично перевиховався». Ви й розтанете...

— Він сказав, що на збори не прийде.

— А я думаю — прийде, вас усіх розжалобить, оце в нього найголовніше зараз завдання. А потім знову почне пити. Я не за себе вболіваю, мені вже все остогидло. А от хлопців жалко. Хороші хлопці, а він же батько.

— Чого ж ви хочете, Степанидо Трохимівно?

— Щоб ви не розм'якли, не подалися на його промови, щоб він тюрми злякався. Бо краде він на заводі усякі дрібниці і для котушок, і для всякої всячини. Передавати справу до суду не треба, він цього, може, ще й не заслужив, але нагадати слід. І так, щоб він утямив, що це не жарти, а справжня небезпека. Дуже ми всі любимо наслідки нашої виховної роботи зразу бачити. Дивіться, поговорили з ним, він уже й перевиховався. А він двері зачинив і знову в забігайлівку. І знову: терпи, Степанидо Трохимівно... А я більше не можу терпіти! — раптом крикнула жінка.— Зрозумів ти, не можу!

— І не треба терпіти,— відповів Лука.— Він завтрашні збори на все життя запам'ятає.

— От про те я тебе й прошу,— встала Степанида.

Вона легко пройшлася по кімнаті, оглянула стіни, прикрашені репродукціями, чисто вимиту підлогу, зазирнула на кухню,— все надраєно, вичищено, але якось по-холостяцькому незатишно.

— Чого ти не женишся? — несподівано запитала.

— А хто за мене піде? Я вже старий парубок.

— Підуть, тільки свисни. Чи, може, ти теж фрукт, у чужих молодичок варенички наминаєш?

— Ні,— усміхнувся Лука,— не наминаю.

— А красуля вагітна, на сьомому місяці, до тебе ходить?

— До мене? — знетямився Лихобор, і Степанида відчула його щирість.— Чи ви з розумом? Яка красуля?

— А звідки я знаю? Сюди приходила, я й вирішила, що до тебе.

— В під'їзді вісімдесят квартир, шістнадцять поверхів,— сміявся Лука.— Ні, Степанидо Трохимівно, на жаль, не до мене. Він зараз п'яний?

— Ні, тверезий як скельце. І злий як чорт. Тільки мені його боятися нічого. Не вплинуть збори — забираю синів і їду з ними до матері на село. Хай колгоспниками виростають...

— Теж непоганий варіант,— мовив Лука.

— Непоганий, але надто вже багато безбатченків на білому світі,— зітхнула Степанида.— Ну, прощавай. Серце мені, як рана, болить. І кажу тобі: женись. Бо неправильно це, коли отакий здоровань без подруги по землі ходить. І для нього, і для неї неправильно.

— А коли вона не хоче?

— Значить, ти їй не показався. Шукай іншу. Знайдеш. То не розм'якнеш, сльозу не пустиш завтра на зборах? Дивись мені. Бувай здоровий!

Вдягла пальто, стала ще масивніша, погрозила Луці пальцем і повторила:

— Дивись мені, всі ви одним миром мазані.

Повернулася, вийшла, і Лука ясно чув, як легко йде вона до ліфта. Клацнули залізні двері, десь високо ледь чутно загув мотор. Тиша. Видно, й справді не може більше терпіти Степанида Лавочка, коли прийшла сюди з такими словами... Правда, всі вони пліткарки, оці домашні господарки. Якусь вагітну жінку приплела. Смішно!

Розділ сімнадцятий

В цеху об'ява, знову ж таки прикрашена фантастичним літаком. Тільки цього разу все чорне, навіть сонце.

Сам художник стояв поруч, його кругле обличчя сяяло, як добре начищена мідна таця.

І кожному казав:

— Клава вчора мені сина народила.

І щаслива посмішка його, як у дзеркалі, відбивалася на кожному обличчі. Борису Лавочці Венька теж поспішив сповістити про свою радість, і той закричав мало не на весь цех:

— Красота! Колективні звіздини влаштуємо. Ох і вип'ємо! На законних підставах! — Борис був у прегарному настрої, визивно веселий і гадасливий, так наче й гадки не мав про майбутні збори.

Поки Лука повернувся зі щоденної зустрічі штабу трудової вахти, Ферапонт розклав заготовки, приготував різці. Про вчорашній випадок йому згадувати було чомусь і приємно, і соромно. Шкода, не вдалося самому проточити того клятого фланця. Нічого, хай вони не дуже задаються, всі оці Назарови, Лихобори й Бородаї. Ферапонт ще їм носа втре, покаже, як треба працювати. А тоді скаже: «Бувайте здорові, це не для мене, бо надто просто». І візьметься до електромузичних конструкцій.

Лука прийшов похмурий, нерадісний.

— Ти, здається, переживаєш майбутні збори більше, ніж їх винуватець,— іронічно сказав Ферапонт.— Он він який веселий.

— А ти не переживаєш? Шкода.

— А це ще з якої причини? По-твоєму, я маю хвилюватися й переживати за всякого ловкача-злодюгу, який цех заводу комуністичної праці на своє підсобне господарство обернув?

— Навмисне переживати людина, коли вона не псих, примусити себе не може. В неї або є це почуття, або його немає.

— І звідси прямий висновок про неповноцінність моєї робітничої свідомості.

— Якісь висновки робити рано. Але рідним для тебе наш цех ще не став,— сказав Лука.

І юнак збентежився.

— Це, мабуть, правда. Було б дуже дивно, коли б це сталося за два місяці.

— Гаразд, давай заготовку. Що там у нас сьогодні?

— Обточка сектора управління двигунами.

— Ясно. Дивись, як його треба закріпити. Бачиш, який тонкий дюраль? Розумієш, яка мусить бути точність...

— Це вже не точність, а майже ніжність.

Вони працювали разом. І вже траплялися хвилини, коли досить було тільки подумати, не сказавши й слова, щоб Ферапонт здогадався, який рух треба зробити.

В червоному кутку зразу після початку перерви стало повно, вщерть налилася величезна кімната людьми. Тільки ніхто не збирається сміятися. Люди потомлені затяжним штурмом, і хоч така праця дає добрі заробітки, воліли б обійтися без неї. Однак без цього «землетрусу», як каже Горегляд, на випуск нового літака плавно не перейдеш... Всі це розуміють, ніхто не жаліється. Тільки нерви напружені, обережно з ними треба...

Борис Лавочка прийшов у червоний куток з таким виглядом, ніби йому зараз премію вручатимуть. Усміхається. Дуже хотів би пожартувати, але не наважується до когось звернутися,— надто багато довкола похмурих облич. Спробував зустрітися поглядом з Лихобором, коли той проходив до столу президії, та Лука одвів очі. Чомусь саме ця дрібниця схвилювала і занепокоїла Лавочку. Що вони надумали, профспілкові керівники?

Начальник цеху й парторг прийшли й сіли в куток — профспілкові збори, не варто втручатися, нехай робітники самі розберуться.

— Товариші,— сказав Лука Лихобор. І чомусь подумав, як гарно звучить у таку хвилину оце звичайнісіньке слово: «Товариші».— Ми зібралися сьогодні, щоб про Бориса Лавочку поговорити. Про життя і долю, про роботу та майбутнє його.

Витяг десь з-під столу і поклав перед собою спінінгову котушку. Холодний дюраль блиснув матовим сріблом.

— От дивіться, товариші, що виробляє в нашому цеху токар Борис Лавочка. Це не випадковість і не одна якась котушка. Ось акт міліції й витверезника. Лавочка, виявляється, і там, і там бував частіше, ніж ми знали. Колись ми самі себе запитували, де він гроші бере на пиятику. Тепер усе ясно: за таку спінінгову котушку рублів десять можна взяти.

— Інколи дадуть і п'ятнадцять,— добродушно, наче йшлося не про нього, уточнив Лавочка.

— От бачите, навіть п'ятнадцять. А виробництво це токар Лавочка поставив на широку ногу.

— Товаришем ти мене вже не звеш? — образився Борис.— Та байдуже, хоч горшком назви, тільки в піч не саджай.

— А це вже збори вирішать, куди тебе садовити.

— Руки короткі,— впевнено відповів токар.— Вигнати мене можете, а посадити дзуськи.

— Гаразд, тобі потім дамо слово. Є запитання, товариші?

— З яких матеріалів котушки? Крадених? — спитав Бородай.

— Це не зовсім так, вони з відходів дюралю, для виробництва непридатних. Але, строго кажучи, матеріали крадені, бо метал цей знову на переплавку і в роботу мав іти. Ще запитання?

— На скільки я виробниче завдання минулого місяця перевиконав? — нахабно запитав сам Лавочка.

— На сто сім процентів,— відповів Лихобор. Він добре підготувався до зборів.

— Ого-о-о,— прокотилося по червоному кутку.

— Так, токар Лавочка чудовий майстер. І ви можете уявити, скільки деталей нової машини він міг би дати за час роботи над цими котушками. Саме тому адміністрація не просто вигнала, а погодилася обговорити його долю на профспілкових зборах. Начальник цеху хотів витурити Лавочку вже давно, просто за прогули та акти з витверезника. Не поєднуються вони з нашою уявою про цех комуністичної праці. І я пропоную, товариші, висловитися ясно, з конкретними пропозиціями, щоб сам Лавочка добре знав нашу думку про його виробничу діяльність. Він у нашому колективі більше десятка років, у нас виховався. Значить, ми за нього відповідальні. Є запитання?

— Що ми йому можемо зробити?

— Що захочемо. Можемо просити адміністрацію звільнити з заводу. Можемо справу до суду передати...

— Не маєте права! — крикнув Лавочка.— Я нічого не крав.

— Маємо право. А крав чи не крав — це суд встановить. Можемо догану винести чи на чорну дошку записати. Нарешті, можемо...— Лука на мить спинився, вагаючись.— Нарешті, можемо з профспілки виключити.

— Як це з профспілки виключити,— аж зблід Лавочка.— Немає у вас такого права.

Дивна річ. Здавалося б, зовсім незначне покарання, виключення з профспілки, до паніки налякало токаря. В житті бувало всяке. І його, і таких, як він, вивішували на чорну дошку, позбавляли премії та тринадцятої зарплати, розписували в стінгазеті, нарешті, навіть звільняли з роботи... У своєму повсякденному побуті Борис нечасто згадував профспілку. Траплялося це тоді, коли платив членські внески або подавав заяву на путівку чи влаштування синів у дитячий садок. Членом профспілки Борис був усе своє життя і ще ніколи не чув, щоб з неї когось виключали. З партії так — там відповідальність велика, звання комуніста високо треба нести. Десь проштрафився — клади партквиток на стіл. Але щоб з профспілки... Ні, це неможливо! Прийти на інший завод і проси-

ти, щоб знову прийняли його, токаря шостого розряду... Аж подумати про таке страшно. Треба хтозна-яку гидоту вчинити, щоб з профспілки виключили! От дивина. Ніколи не думалося, що дрібниця може так вразити.

А може, не звертати уваги. Ну, подумаєш, виключили — велике діло! Виявляється — велике. Це ж ніби стіною від тебе відгородилися. Негідний ти серед робітництва бути, навіть коли ти шостого розряду токар. Найзеленіший учень ліпший за тебе, навіть оцей бородатий Ферапонт. Бо його колектив приймає, а тебе, як непотріб, відкинув.

І навіть збори притихли, причаїлися. Кожному подумалося: а коли б мене хотіли виключити, боліло б це чи ні? Боліло б, ох як боліло б! Це схоже на руку: доки вона жива, здорова й роботяща, ніякої уваги на неї не звертаєш і не цінуєш її зовсім. А спробуй відтяти — наплачешся.

Трохим Горегляд посіпав свої короткі вуса, вдоволено глянув на Лихобора,— добре веде збори, знайшов найболючіше місце в душі не тільки Бориса Лавочки. Ще не один хлопець після цих зборів замислиться. Для всього цеху хороша школа...

— Дай-но мені слово,— підвівся фрезерувальник Савкін, людина рішень миттєвих і крайніх.— Я думаю так: обговорювати тут нічого, цього п'яницю з цеху геть, справу до суду, і все.

— Можна подумати, що ти зі мною не випивав.

— І таке було, чого гріха таїти! За свої власні, чесно зароблені випивав. Одне слово, вигнати, й квит. Під суд.

Дивна річ — ця, здавалося б, найсуворіша погроза на Лавочку ніяк не вплинула. Ну, подумаєш, присудять рік платити двадцять п'ять процентів зарплати. Нічого незвичайного. День поговорять, а там тільки бухгалтерія про нього згадуватиме.

— Правильно,— сказав він.— Суд розбереться, я згоден.

Встав Євдоким Бородай, підійшов до столу, розгладив пальцем жовтуваті прокурені вуса.

— Дивіться, товариші, яке воно сидить нахабне й самовпевнене. Підійти б до тебе, набити б морду прилюдно...

— Не сміете! — крикнув Лавочка.— Це самосуд!

— Руки бруднити гидко. Морду набити можна й словами. Онде молоді хлопці, учні, на тебе, досвідченого майстра, дивляться й дивуються, звідки така погань у робітництві завелася? Давайте подумаємо, чого він такий певний і нахабний. Бо знає: Радянська влада в нас, немає безробіття. От він і сидить, як чиряк, на спині Радянської влади...

— Я сто сім процентів плану дав! — крикнув Лавочка.

— План дав, а у молодих хлопців віру в найголовніше — в чесність робітничого класу — порушив. І є ти не що інше, як залишок капіталізму в нашому житті. Давайте покажемо всім, що залишки оці гнилі засуджуємо, викинемо його з профспілки. Всім покажемо, що негідний Лавочка радянським робітником зватися. Токарем — будь ласка. А радянським робітником — ні. Не заслужив він такої честі. Пропоную виключити і в газеті про наші збори

написати. Не в заводській, а в міській, хай усе місто знає, якого права позбавили ми Бориса Лавочку. У мене все.

У червоному кутку загуділо, як у вулику. Досі чомусь не думалося, яка вона дорога, ця маленька книжечка — профспілковий квиток. Це ж Лихобор зумів примусити всіх відчути її вагу.

— Дай мені,— попросив слова Довбоніс,— я підтримую пропозицію виключити з профспілки... Здається, наче дрібниця, а справді...

— А я пропоную,— тихо, але чомусь дуже чутно сказав Венька Назаров,— дати Борису Лавочці іспитовий строк три місяці. Немає в нього робочого характеру, зірветься, знову у витверезник потрапить чи котушки точити почне — не товариш він нам, з профспілки геть.

Голова Бориса Лавочки від цих зовсім звичайних слів усе глибше й глибше входила в плечі. З якого це часу членство в профспілці для нього стало таким важливим? Ні, не про сплату членських внесків ідеться, а про право зватися робітником. Здавалося, нікого неможливо цього звання позбавити, аби були вмілі руки, здатні виконати найскладнішу роботу. І от раптом виявилося, що не лише вміння працювати ховає в собі слово «робітник», і чомусь раніше про це ніколи не думалося...

Став Борис Лавочка як над прірвою, і страшно, щоб не зірватися...

Валентин Несвятий, комсомол, устав, теж лінію Лихобора гне, про народний суд не згадує, а звання робітника позбавити пропонує. Ну, чортові душі, по найболючішому б'ють. Що йому, Борису Лавочці, зараз робити? Невже встати й прощення просити, дати обіцянку пиятиці край покласти. Не діждуться!

Ще хтось говорить. Словами й справді можна дошкулити гірше, ніж кулаком. Горегляд Веньку Назарова підтримує, всі в одну дудку грають.

— Хочеш говорити, Лавочка? — дійшли до свідомості слова.

Підвів важку, свинцем налиту голову, обвів очима збори, намагаючись знайти хоч один співчутливий погляд. Не знайшов, махнув рукою й сказав:

— Робіть як знаєте. Ваша сила.

— Значить, є пропозиція дати токарю Лавочці три місяці іспитового строку,— сказав Лука,— потім повернутися... А може, коли виправиться, і не повертатися до цього питання. Є інші пропозиції? Немає? Все одно голосую. Хто за — прошу піднести руки.

Борис Лавочка не витримав, глянув: цілий ліс рук виріс над червоним кутком.

— Одноголосно. З твоїм питанням, Лавочка, покінчили. До кінця перерви п'ять хвилин. Зараз коротка інформація начальника цеху про виконання плану випуску деталей для нової машини.

— Мені тут можна залишатися? — невпевнено спитав Лавочка.

— Можна,— урочисто дозволив Лука.— Прошу, товаришу Гостєв.

Коли скінчилися збори, Ферапонт повернувся до верстата, зацікавлено подивився на свого інструктора. Потім сказав:

— Ти, виявляється, сила.

— Ні, сила не я,— відповів Лука.— Настрій зборів — от де сила. А я тільки вловити його зумів.

— Чого злякався Лавочка? — знизав плечима Ферапонт.— Ну, подумаєш, профспілка! Є в мене той квиток чи немає...

— Тобі байдуже,— закінчив фразу Лука.— Адже ти у нас тільки право в графі анкети слово «робітник» заробляєш...

Ферапонт густо почервонів.

— Не гнівайся,— сказав Лихобор,— це я твої власні, багато разів повторені слова цитую.

— Значить, ти не тільки для Лавочки, але й для мене школу влаштував,— озлився юнак.— Нічого з того не вийде! Пустий номер.

— Я теж так думаю,— відповів Лука і тим до краю розлютив юнака.— Для тебе все це вроді мультипліката в кіно.

— Ну, послав бог наставника,— аж зубами заскреготів Ферапонт.— Підожди, будуть вибори в цехком, я тебе червоним олівцем викреслю. І не я один...

— Домовилися,— сказав Лука.

— Чого ти завжди з усім погоджуєшся? — кипів Ферапонт.

— Майола мене колись про це теж питала. Чого ж мені не погоджуватися, коли і ти, і вона маєте рацію.

— Ви з нею бачитеся?

— Рідше, ніж мені б хотілося,— признався Лука.

— І рідше, ніж хотілося б їй,— зухвало заявив Ферапонт, відчувши в бойових позиціях Луки Лихобора слабину.— Вона, мабуть, закохана в вас, мій дорогий інструкторе-наставнику, як кицька,— продекламував Ферапонт.

— Цього не може бути,— сказав Лука.— Цього не може бути, бо цього не може бути ніколи. І взагалі замовкни.

— Знову Чехова цитуєш? Це найбільше диво, яке я бачив у своєму житті. Щоб з такого полку женихів обрати тебе, це треба бути без голови. Правда, всі Саможуки якісь неповноцінні.

Від цієї розмови Ферапонт мав найвище задоволення. Він був глибоко переконаний, що дівчині байдужісінько до Луки. Просто хотів подражнити. А сказав ці слова і побачив, що влучив у зовсім іншу ціль, у наївну і незахищену закоханість Лихобора. Здивувався до нестями, а потім пожалів свого інструктора,— багато болю принесе йому Майола, де вже йому залицятися до таких дівчат, що весь світ бачили, в Америці бувають. І він сказав зверхньо і поблажливо:

— Слухай, інструкторе, ти хороший хлопець і почуттів своїх приховувати не вмієш, і ти мені подобаєшся. Так от, послухай пораду людини молодшої, але в цих справах, може, у сто крат досвідченішої,— коли можеш, постарайся відкараскатися від моєї кузини. Нічого, крім нещастя, вона тобі не принесе, ти для неї

вроді забавки, отакий живий Буратіно... Чергова перемога, не дуже блискуча, але все-таки перемога. Давай краще дружити зі мною,— менше розчарувань буде...

— Подай-но мені отого різця,— сказав Лука.

Розділ вісімнадцятий

Венька Назаров, ідучи на роботу, наче ступав не по землі, а по прозорих ясно-рожевих хмаринках. Учора генеральний конструктор запросив його до себе, посадив у важке рипуче крісло й сказав:

— Хочу вам подякувати, товаришу Назаров. Ваш малюнок допоміг мені збагнути одну конструкцію в літаку, який ще тільки задумано. Я не можу вам показати, чим саме ви мені допомогли, нічого схожого в моєму літаку не буде. Але розв'язання прийшло саме тоді, коли я побачив ваш плакат. З повним правом можете вважати себе членом нашого інженерного колективу...

Венька почервонів від задоволення і став, хвилюючись, не відчуваючи болю, обривати задирки біля нігтів на пальцях.

— А тепер треба подумати про ваше майбутнє. Коли в чиємусь мозку може з'явитися така мрія, то було б марнотратством цього не відзначити: якщо з'явилася одна, то цілком можлива поява другої, третьої. Чи не правда?

Ще нічого не розуміючи, Венька кивнув головою. Мрій він може викласти на стіл не одну чи дві, а десятки й сотні.

— Яка у вас освіта?

— Десять класів.

— Скільки вам років?

— Двадцять шість, одружений, син є.

— Від десятирічки в голові щось лишилося?

— Може, навіть дещо й додалося. Мало тільки десятирічки, коли на нашому заводі працюєш.

— Це правда. Отже, коли дозволите, зробимо так: я до вас прикріплю двох інженерів, вони вас трохи підтягнуть, підете на підготовчі курси до інституту, а восени — вчитися. Не можна вам без вищої освіти, справжньої, інженерної. Я маю на увазі не вечірній інститут, це справа довга. Мені хочеться, щоб ви набули освіту в прискореному темпі. Отже, інститут нормальний, з повним відривом од виробництва. Ми всі кровно зацікавлені, щоб ваші мрії стали технічно обгрунтованими якомога швидше... Звичайно, може, я помиляюсь, але ризикнути треба.

— Студентська стипендія малувата,— зітхнув Венька.— Як на неї жити? Може, краще вечірній... Я перервуся — працюватиму...

— Ні,— заперечив генеральний,— хочу бачити вас інженером якомога швидше. Думаю, з вашим директором про заводську стипендію можна буде домовитися... Хвилиночку,— потягнувся до кнопки і лукаво підморгнув: — Зараз ми його розколемо.

Венька думав, що все буде неймовірно складно, вмовляти директора доведеться півгодини, і взагалі невідомо, що з того вийде. А воно розв'язалося буквально двома словами. До цих людей його звичайні мірки й уявлення виявилися непридатними.

— Може завод фрезерувальнику Назарову стипендію в розмірі середньої зарплати платити? — спитав генеральний.

— Це тому, що чудернацькі літаки малює? — пролунав у кімнаті голос директора, він, виявляється, знав свій завод значно ліпше, ніж міг сподіватися Венька.— До інституту його хочеш?

— Так, з повним відривом.

— Йому можна,— відповів директор.— Домовилися.

— Домовилися,— сказав генеральний.— Ну, от і все. Тепер беріться до роботи. Бажаю великих успіхів. Свої малюнки тим часом облиште. Будете мріяти вже на іншій, вищій основі...

Саме тому Венька, ідучи до рідного цеху, ніби ступав по хмаринах. Глянув на останній свій плакат, прикрашений химерним літаком, і аж засміявся від щастя.

І, звичайно, про розмову свою з генеральним не змовчав, усе розповів насамперед Лихобору. Ферапонт стояв і мовчки слухав, нервово смикав себе за короткі волосинки борідки і чомусь намагався не дивитися на Веньку...

— Робота буде каторжна, але я роботи не боюся,— аж захлинався від щастя Назаров.— Одне страшнувато — чи не пізно?..

— Інші навіть пізніше до інституту вступають,— сказав Лихобор.— От я, наприклад.

— Ти хочеш піти з заводу? — вихопився Ферапонт, ніби для нього присутність Луки в сорок першому цеху мала вирішальне, життєво важливе значення.

— Ні, я на вечірній піду, про це вже домовилися. Як мені жити без сорок першого цеху?

— Неможливо? — лукаво чи то ствердив, чи то запитав Ферапонт.

— Неможливо,— дуже серйозно відповів Лука.

— Робота буде страшна,— сяяв Венька.— Але роботи ніхто не боїться. Дивно: вмирає людина, зникає, а робота її залишається... Чудна штука...

— Ти вже увічнювати свою конструкторську славу збираєшся,— знайшов нагоду поглузувати Ферапонт.

— Ні,— зітхнув Венька,— тим часом науку гризти.

І відійшов до свого верстата.

— Отак колись і побачимо, як у небо злетить літак ВН-1, конструкції Веніаміна Назарова,— сказав Лихобор.— Може, нам його навіть будувати доведеться...

— Все на світі несправедливо,— заявив Ферапонт, коли Венька відійшов.— Ну який з нього геніальний конструктор?

— А з кого ж вони беруться, геніальні?

— Не знаю,— спохмурнів юнак.— Якась незрозуміла штука життя. Геній виявляються зовсім не там, де повинні виявлятися...

— Ти маєш на увазі себе?

— Ні, я розмовами про мою геніальність по зав'язку ситий. Чого немає, того немає... Назаров має рацію — залишається робота...

Якусь нову нотку відчув він у голосі юнака і насторожився: ох, як важливо, щоб сильніше пролунала вона.

— Без роботи я не людина.

— Робота, робота,— озлився Ферапонт.— Створили собі ідола і моляться на нього: злочинців виправляє робота, геніїв виховує робота, звитяги у війнах приносить теж робота... Панацея від хвороб, лиха й горя... А удачі, звичайнісінького щастя, коли людині просто фортунить, не існує?

— Ні, існує, тільки передує йому та сама робота. От на стадіоні футбольна команда, як удар, то й гол, а інша — як удар, то й штанга. Кажуть, щастить, а це неправда. Щастить тільки майстрам. Вони свої удари точніше на кілька сантиметрів відпрацювали.

— Ні, людина мусить вірити й у випадкове, несподіване щастя.

— Коли хоче, хай вірить. Я особисто думаю, що щастя треба заробляти, створювати власними руками. Воно тільки тоді надійне...

— Знову починається агітація й пропаганда,— махнув рукою Ферапонт.— Тобі не обридло на мене час витрачати?

— А я його, власне кажучи, і не витрачаю,— засміявся Лука.— Ти вже загітований.

— Три ха-ха,— заявив Ферапонт.— Ви всі страшенно любите мати бажане за дійсність. Восени я оцей завод раз і на віки вічні забуду...— сказав і сам відчув, як неправдиво пролунали його слова. Збентежився, розсердився і додав: — Одне слово, можеш не надіятись.

— А я вже своє діло зробив. Далі ти сам підеш.

— Боже, який ти непробивний дуб. І що та Карманьйола в тобі знайшла?

— Нічого вона в мені не знаходила,— засміявся Лука.— Все ти сам вигадав. А тепер давай до Горегляда, спитай, коли решту заготовок привезуть.

Ферапонт тільки невдоволено чмихнув у відповідь. Лука Лихобор глянув йому вслід і сам себе похвалив за витримку й спокій. Та, власне кажучи, йому неважко залишатися спокійним. Все прояснилося в його житті. І, дивна річ, сталося це тоді, коли Майола в театрі, озуваючи лакований туфельок, сперлася на його руку довірливо й одверто. Саме в цю мить прийшло щастя. Нічого йому не треба, крім отакої ніжної і відвертої довіри. Про кохання можна й не говорити. Він і так щасливий, неймовірно, може, навіть незаслужено щасливий.

Саме тому не можуть на нього вплинути ніякі Ферапонтові натяки. Щастя захищає людину певніше за найміцнішу броню. І це дуже добре, що воно є, оце надійне, непоказне щастя. Бо жити Луці Лихобору зараз трудно. Сорок перший цех працює важко, дихає надсадно, як спортсмен, що вже пробіг довжелезну

дистанцію, але фінішу ще не побачив. Складний процес переходу на нову модель літака, Горегляд недаремно назвав його «землетрусом». Спочатку напружилися, по півтори зміни стали працювати цехи, де виробляють заготовки. Тоді «землетрус» поширився, захопив механічні. Зараз поштовхи його вже відчутні там, де клепають фюзеляжі. З'явився новий стапель,— на ньому складатимуть перший корпус нового літака. Потім таких стапелів стане два, три, чотири, і нарешті зовсім витиснуть вони стару модель. А «землетрус» поширіться ще далі, захопить цехи складання і нарешті, вириваючись, як вибух лави з кратера вулкана, в повітря вилетить перший новий літак... У цей час у механічних цехах «землетрус» уже затихне, перейдуть вони на нормальну роботу за графіком, і можна буде ходити в театри й на ковзанку, читати книжки чи дивитися телевізор. І так аж до того часу, поки генеральний конструктор не розробить нову машину.

А тим часом над Києвом дзвенять січневі морози, навіть Новий рік минув непомітно за роботою,— зустрічали його з Майолою разом у клубі авіазаводу.

— Гарна в тебе дівчина,— сказав Лихобору старий, як морж, жовтовусий Бородай.

— Гарна,— відповів Лука, зовсім не замислюючись над словами «твоя дівчина».

Єдине, що запам'яталося від цього Нового року,— виступ Ферапонта з його електрогітарою. Нічого не скажеш, здорово грає. Коли відгриміли оплески, скромно, але гордо підійшов до Луки, привітався, наче й не помітивши Майоли.

— Сподобалося?

— Сподобалося,— відповів Лука.

— А тобі? — Ферапонт змилостивився, глянув на свою родичку.

— Сподобалося,— відповіла дівчина.

— Тож-то й воно! — гордо підсумував юнак. І відійшов слухати слова похвали й захоплення, повним келихом пити свою славу.

Потім вони з Майолою йшли через увесь засніжений, морозний Київ. Снігу ще небагато, але на деревах іскриста, пухнаста паморозь. Високі тополі на бульварі Шевченка стояли, як срібні шаблі, врубані в чорне беззоряне небо.

— З Новим роком, з новим щастям тебе,— сказав Лука, коли вони спинилися біля будинку на Пушкінській. І поцілував дівчину в губи.

— З новим щастям,— відповіла Майола. І, дивна річ, оцей поцілунок, одвертий, не крадений, нічого не змінив у їхніх стосунках. Може, саме тому й не змінив, що був не крадений, новорічний.

А одного дня, десь у лютому, коли цілий потік уже не деталей, а вузлів нового літака поплив з усіх кінців до цеху складання, Лука повернувся додому, засвітив світло і зразу побачив на столі аркушик білого паперу. Підійшов, глянув.

«Будь ласка, завтра о дванадцятій будь дома. *Оксана*».

Прочитав, не розуміючи звичайнісіньких слів. До свідомості доходили вони повільно, ніби крізь густі колючі чагарники.

— «О дванадцятій будь дома»,— кілька разів уголос повторив Лука Лихобор. І схвилювався, не знаючи — лихо чи радість принесе йому це побачення. Завтра субота. Зранку він піде на завод, відпроситься у Горегляда. Оксана, мабуть, не знає про «землетрус», думає, що субота — вихідний день.

Навіщо знадобився їй Лука? Може, сподівається відновити стосунки? Нічого з того не буде. Не владна тепер над ним Оксана. У французів є дуже гарна приказка: «Розігріті страви ніколи не бувають смачні». Отже, не будемо загадувати, завтра о дванадцятій він буде вдома. Сам здивувався,— про Оксану, виявляється, він може думати спокійно, розважливо, без жалю чи досади... Мабуть, не в день суперечки, а ще раніше надломилося їхнє кохання. Завтра вони зустрінуться, і це буде зустріч добрих і давніх друзів. Нічого лихого вона не принесе...

Того вечора Лука став під душ з якоюсь особливою, мало не пристрасною насолодою. Ох, які ж вони веселі й бадьорі, ці холодні, колючі струмочки води. Розтерся шорстким рушником до червоного, повернувся в кімнату. На вікні мороз розмалював свої химерні папороті, на екрані телевізора граціозна, як балерина, чимсь схожа на Майолу дівчина наче летить у повітрі. На столі білий прямокутник паперу. Життя його повне й щасливе. Спати. Він стомився. «Землетрус» триватиме ще місяць-півтора, не більше. Тоді й спочинемо.

— Добре, йди,— сказав наступного дня Горегляд.— Мені навіть краще, коли в неділю ти всю зміну працюватимеш. Тільки знаєш що,— майстер немовби прицілився оком у Лихобора,— тут є на сьогодні одна простенька робота. Ти залиш Ферапонта самого... Хай спробує без тебе...

Лука занепокоївся. Правда, Ферапонт уже не раз працював самостійно. Але ж тоді, щоміті готовий допомогти, поруч стояв Лихобор. Та має ж юнак колись сам ступити перший крок. Може, Лука не помітив, як виріс біля нього токар. Ну, хай першого, може, другого розряду, а все-таки токар. А Горегляд придивився й вирішив...

— Що за робота?

— Найпростіша. Оці валки обдерти. П'ятдесят штук.

— Добре, хай робить. Коли щось і зіпсує, не біда.

— Не зіпсує,— посіпав вуса Горегляд.— Клич його сюди.

Ферапонт підійшов неквапливо, перевальцем, трохи насторожений від передчуття якогось підступу і водночас гумористично, поблажливо усміхнений. Глянув запитально.

— Товариш Лихобор на другу половину зміни йде з цеху,— сказав Горегляд.— Ви, товаришу Тимченко, працюватимете самі. Будемо проточувати ці валки. Ось техпроцес, ось маршрутна карта. Вітаю вас з першою самостійною роботою і бажаю успіху.

Ферапонт глянув і відчув глибоку образу. Він сподівався, що завдання буде складним і відповідальним, весь цех стежитиме за ним, затаївши подих. А тут маєш: п'ятдесят валків, після проточки вони підуть на фрезерування, тоді на стругальний верстат, а після термічної обробки й загартування обернуться на частину складного кронштейна. Ніхто й знати не знатиме, де тут його робота. Гостре розчарування охопило серце юнака, хотілося плюнути на все й сказати: «Я вже вмію виконувати значно складнішу роботу, а ви насміхаєтеся з мене, примушуєте стругати заготовки».

Але глянув на Луку, на Горегляда, побачив стурбовані обличчя й стримався.

— Майте на увазі, це діло зовсім не таке просте, як здається,— сказав майстер.— Валки треба проточити до кінця зміни.

— Де буде Лихобор? — недовірливо запитав учень.

— В усякому разі, не в цеху,— відповів Горегляд.— Коли у вас виникнуть якісь запитання, звертайтесь до мене.

— Не буде запитань,— як завжди, озлився Ферапонт.

— Дуже добре. Зразу після перерви приступайте.— Обличчя майстра лишилося підкреслено привітним.— Бажаю успіху.

— Щасливо,— хвилюючись, сказав Лука.

Ферапонт помітив його хвилювання і розсердився ще більше. «Невже вони думають, що я нездатний виконати отаку просту роботу, немовби не вчив мене майже чотири місяці усіх премудростей токарної справи Лука Лихобор. Невже не довіряють моїй вправності, інтелігентності, нарешті, культурі? Гаразд, зараз я їм покажу».

— Добре,— намагаючись залишатися велично спокійним, відповів хлопець. І трохи іронічно додав: — Дякую за довіру.

Горегляд з Лукою пішли, Ферапонт залишився, глянув на валки, горою складені на стелажі, і розгубився. Здавалося, все ясно й просто. Затискай валок хомутиком, став на центри, вмикай мотор, підводь різець і натискай на важіль самохода. Все останнє зробить надійний і розумний ІК-62, вже вивчений, як свої п'ять пальців. Єдине завдання: правильно зміряти товщину валка, не зробити його надто тонким. А це вже не проблема для Ферапонта...

Одне діло, коли за твоїм плечем весь час височить надійна, як бетонна брила, постать наставника, і зовсім інше, коли за все треба відповідати самому, не відчуваючи поруч інструктора. Правда, кожну мить можна побігти до Горегляда, але до цього Ферапонт не принизиться. Він уже не хлопчик, сам упорається. А цікаво, справді пішов Лука чи зирить десь з-за колони?

Оглянувся: ні, ніде не видно. Ну що ж, почнемо! Все це зовсім просто... Беремо валок...

Ох, як не просто все воно виявилося! Чому руки тремтять? Невже він справді хвилюється? Ні, цілком залізно спокійний. Хомутик прегарно став на своє місце, валок уже на центрах, пішов мотор. Тепер підвести різець... Оце хвилина справді відповідальна. Невже зразу проточувати на потрібний розмір? Ні, краще візьме-

мо тоншу стружку, а потім пройдемо валок ще раз, уже зовсім точно за розміром. Увімкнув самохід,— ледь помітно сичить, здираючись, тоненька стружка...

Тільки тепер Лука дозволив собі відірватися від колони й піти з цеху. Він усе побачив — і хвилювання Ферапонта, і його перші невправні рухи, і як опанував себе юнак. Тепер хутчій додому. Чого хоче від нього Оксана? Сам не розуміючи чому, швидко пішов, майже побіг до прохідної, вже передчуваючи щасливу чи гірку — невідомо, але важливу подію.

В цю мить Ферапонт проточив перший валок, поміряв штангенциркулем — на два міліметри товщий. Нічого, зараз ми їх зріжемо, ці два міліметри. Знову побігла тоненька стружка. Спинив верстат, зміряв, ще якихось півміліметра треба зняти. Глянув на годинника — десять хвилин збігло. Коли ще раз проточити, минуть і всі п'ятнадцять. Добре діло! Виходить, може він зробити чотири валки на годину, за зміну тридцять дві штуки. А їх треба до кінця роботи, до повернення Луки проточити всі п'ятдесят. Невже зразу товсту стружку брати, точний розмір встановлювати? Страшно. Ану коли помилюся й запорю? Ні, це було б ганьбою.

Дійшов нарешті різець до кінця, спинив верстат, поміряв — усе добре, перший валок готовий. Шістнадцять хвилин на нього пішло, а норма п'ять. Ферапонт глянув на техпроцес і мало не застогнав. Отакий він невдаха? Сказати комусь з токарів — три дні сміялися б.

І, відчуваючи, як серце його охопила холодна, мало не одчайна рішучість, Ферапонт узяв другий валок, поставив на центри, підвів різця. Ні, тепер він тонесенькі, на ниточки схожі стружечки не зніматиме. Ану давай, мій дорогий ІК-62. Твердосплавна напайка різців, алмазом заточена, аж зашкварчала під струменем охолоджуючої емульсії, стружка аж синя, така гаряча... Зухвало, урочисто озирнувся, бажаючи перевірити, чи не бачить хтось, як він переміг свій острах. Але ніхто не звертав уваги на Ферапонта, тільки сутула постать Горегляда промайнула десь у кінці прогону й зникла.

Зняв валок, поміряв — точно. Третій поставив, уже не хвилюючись, зразу взяв товсту стружку. Тільки не наважився увімкнути найбільшу швидкість, як це, напевне, зробив би Лихобор. Ще страшно...

Горегляд підійшов, штангенциркуля взяв, перевірити хоче. Будь ласка, там усе точно, як на крейсері. Чому саме на крейсері — невідомо, але порівняння сподобалося.

— Молодець, давай далі,— вдоволено смикаючи щіточку вусів, сказав майстер. Але Ферапонт навіть не відповів нічого.

Удома Лука Лихобор нікого не застав. На столі та сама записка. Правда, до дванадцятої ще чотири хвилини. Оксана завжди була астрономічно точною. Зняв пальто, помив руки, сів на тахту. На душі хвильне чекання не радості, а горя. Так багато в його

житті було горя і так мало радості... Хоча б раз не справдилося воно, це передчуття. Що хорошого може принести йому Оксана? Десь далеко за стіною чути короткі, схожі на кування зозулі сигнали точного часу. Зараз вона з'явиться.

І справді, ключик скрипнув у замку через півхвилини по дванадцятій. Лука схопився, вибіг до передпокою. На порозі Оксана в своїй коричневій шубці і якійсь уже іншій, але знову синій шапочці. Обличчя поповнішало, округлилося, але таке ж гарне, веселе, сяє білозубою переможною усмішкою. Тільки дивно, тепер це на Луку не справляє ніякого враження. Вся його увага прикута до іншого — на руках у Оксани дитина.

— Здрастуй,— каже вона.— Тобі не хотілося мене бачити?

— Ні, я дуже радий,— не відводячи погляду від великого синього ватяного конверта, відповів Лука.

Оксана вільно, як господиня, пройшла до кімнати, поклала дитину на тахту, повернулася:

— Допоможи мені роздягтися.

Передчуття не горя, а якихось значно вагоміших подій, що все життя здатні спотворити, опанувало серце Луки. Він ходив, говорив, рухався машинально, зосереджений тільки на чеканні...

— Ну, чого ти такий похмурий? — Оксана знайомим рухом поправила волосся.— Зустріч зі мною не принесла тобі радості?

— Ні, я радий тебе бачити.— Лука не міг відірвати погляду від тахти.— Це твоя дитина?

— Так, син. Зовуть Лукою. Хороше ім'я, правда?

— Правда,— насилу вимовив Лихобор.

— А я прийшла попрощатися,— щебетала жінка.— Мого Хоменка перевели на Далекий Схід. Сьогодні летимо і ми з Лукою. Я вирішила зайти. Я недобре зробила?

— Ні, дуже добре,— вириваючи з горла слова, мовив Лука.

Тепер одна-єдина думка пойняла його душу. Вона виростала могутня, як гроза, повінь, виверження вулкана. Захоплювала все його єство, не давала вільно дихнути і нарешті вилилася в тихі, але схожі на зойк слова:

— Це мій син?

— Це тільки мій син,— холодно, спокійно, ба навіть жорстоко відповіла Оксана; зникла її білозуба усмішка, ясно визирнув залізний характер.— Я взяла його, бо ні з ким було залишити вдома. Його звуть Лука Іванович Хоменко.

Вона відкарбувала ці слова,— міцну, непробивну, хоча й зовсім прозору стіну поставила між Лукою і своїм сином.

— Покажи мені його,— попросив Лука.

— Прошу, з радістю. Дивись, який він славний.

Звично розв'язала конверта. Кругле дитяче личко з великим важким чолом, що нависло над ясно-блакитними очима, визирнуло з пелюшок.

Підлога поволі похитнулася у Луки під ногами, і він мало не впав, в якусь останню мить утримався за тахту.

— Це мій син,— не запитав, а ствердив Лихобор.

— Ні,— цілком опанувавши себе, своє обличчя, настрій, повторила Оксана.— На очі не звертай уваги: у Івана Хоменка вони теж блакитні.

— Це мій син,— знову сказав Лука, тільки тепер пролунали його слова інакше, загрозливо, грізно.— Це мій син, і я його в тебе заберу. Де б ти не була, на Далекому Сході чи в чорта в зубах, я його заберу.

— Дурниці говориш.— Впевнений настрій Оксани захищав її надійніше од бетону.— Ну як це можна в матері, заміжньої жінки, забрати сина?

Думки в голові Луки оберталися, як важкі кам'яні жорна, завдаючи важкого болю. Здавалося, прислухайся тільки уважніше — і почуєш, як вони перемелюють його щастя.

— Правда, забрати його зараз не можна,— поволі вимовляючи не слова, а кожен склад, проказав Лука.— Але минуть роки, він виросте, я прийду й скажу йому, хто його батько...

— І опинишся в ролі злого пліткаря, який зводить наклеп на поважну літню жінку. Не знаю, вислухає він тебе чи зразу вижене,— безтурботно відповіла Оксана.— До речі, ти ще й досі ходиш у госпіталь у суботу о четвертій?

— Так, у суботу о четвертій,— відповів Лука.

— І сьогодні підеш?

— І сьогодні піду.

— Шкода. Сьогодні о шістнадцятій двадцять ми з Лукою відлітаємо до Москви. Може, проведеш нас?

Серце в грудях Луки набрякло, стало важке, як гиря. Значить, ще й досі хоче Оксана зламати Лихобора. Вона все врахувала. Мабуть, і квитка навмисне взяла на шістнадцять двадцять. Так, усе продумала математично точно, а от людський характер розрахункам не піддається. Коли не вдасться її задум, життя ніколи не стане повне для Оксани Хоменко, не вистачатиме в ньому нікому не видимої, але вирішальної перемоги. Неправда, буде так, як вона хоче,— зблід Лука, дрібнюсінькі краплини поту посріблили чоло, зараз він складе зброю.

— Я знав, що ти жорстока,— сказав Лихобор.— Тільки не уявляв міри, глибини цього почуття. Тепер знаю — це безодня. І дуже шкода, що саме в тебе залишиться мій син. О четвертій я піду до батька в госпіталь, на аеродромі мене не буде. А з сином ми ще колись зустрінемось... Зустрінемося й поговоримо... Дивись, як він схожий на мене... І характер у нього буде мій, лихоборівський.

— Не дай бог,— сказала жінка.

— Бо це малий Лихобор, і нікуди від цього не втечеш. І буде це не плітка, а пісня... Я його знайду через вісімнадцять років, коли він стане дорослим. Усе одно знайду...

— Це не має ніякого значення,— сказала Оксана, сповиваючи хлопчика.— Мені здавалося, колись ти любив мене....

— Так, колись любив, божевільно любив,— відповів Лука.

— А тепер уже не любиш?

— Ні, я не можу любити жорстоких людей.

І замовк, дивлячись, як Оксана сповиває малого Луку.

Може, вперше в житті побачив таким її обличчя Лука Лихобор. Видно, як стримує себе жінка, щоб не зірватися, не закричати. Ні, не закричить, витримає, не той характер.

Чому так потрібна їй оця остання перемога? Адже нічогісінько вже не важить вона в Оксаниному житті. Ні, мабуть, важить. Це ніби крапка в кінці довгого й переможного шляху. Без неї немає повного відчуття влади.

— Принеси мені, будь ласка, шубку,— просто, ніби й не було цієї розмови, сказала жінка.— Час їхати. Внизу машина чекає.

Лука слухняно приніс легке іскристе хутро.

— Потримай хвилиночку,— простягнула дитину Оксана.

Тремтячими руками взяв майже невагомий пакунок Лихобор. Десь у його глибині ледь помітно ворушиться щось малесеньке, живе й тепле. Це його син, його кровинка.

Зараз би рвонути з місця, втекти з цієї кімнати, так щоб ніколи не змогла їх наздогнати Оксана. Ні, нікуди не втечеш від матері. Куди йому тікати?

До Карманьйоли! Все їй розповісти чесно, нічого не криючи... Вона зрозуміє...

Дурниці лізуть у голову. Нікуди не втечеш, нікуди! Так і буде рости малий Лука в сім'ї Хоменка. Але таким, як Ферапонт, він не виросте напевне... Чому? Цілком можливо, що виросте саме таким... Лука аж зубами скреготнув від болю.

— Що з тобою? — глянула Оксана, проводячи пуховкою по щоках.

Лука обережно відгорнув повиток, глянув на личко хлопчика. Ще нічого не розуміють, здивовано дивляться на світ великі ясно-блакитні очі. Тільки високе чоло нависло над ними, і, напевне, вже щось думає немовля. Маленький носик кнопкою, круглі щічки, ледь помітний ротик. Невже отак і віддати сина?

— Залиш його мені! — сам розуміючи безглуздість своїх слів, попросив Лука.

Оксана у відповідь тільки знизала плечима.

— Ну, я готова. Прощай. Шкода, дуже шкода, що ти не хочеш провести нас на аеродром.

Лука обережно, боячись завдати болю чи щось пошкодити, поцілував сина в обидві круглі щічки.

Цей дотик приніс таку бурю почувань, що він аж похитнувся.

— Давай його мені, тільки обережно,— командувала Оксана.

— Ми ще побачимося, старий. Ми ще неодмінно побачимося. Тримайся, міцно тримайся.— Лука говорив синові ті самі слова, які так часто на прощання чув важкий інвалід Семен Лихобор.

— Тримайся, старий.

Він простягнув хлопчика, не помічаючи, як по його впалих щоках течуть сльози. Оксана глянула і аж відступила крок назад.

— Ти плачеш?

— Ні, я не плачу,— сказав Лихобор.

— А сльози...

— Де сльози? — Він провів обома кулаками по щоках, зовсім так, як це роблять малі діти.— Пробач, справді...

— Мені б дуже хотілося виховати його схожим на тебе,— сказала жінка.— Отаким вірним. Щоб він, коли перед ним постане проблема, куди йти — до коханої чи до матері, пішов би до матері.

— Він не піде до тебе,— глухо відповів Лука,— бо ти жорстока. Лихобори ніколи не любили жорстоких людей, а він Лихобор. Можеш бути певна, ми з ним ще зустрінемося...

— І ти зважишся розповісти йому всю правду? Ти, такий благородний.— Голос Оксани дзвенів холодною прозорою кригою.— Хоча через двадцять років мені вже буде байдуже.

— А мені не буде. І ти не верзи, тобі теж не буде байдуже, і я б дуже не хотів опинитися на твоєму місці через двадцять років.

— Ні, ти йому нічого не скажеш, або я тебе погано знаю,— вже посміхнулася жінка.— Бувай здоровий і щасливий. Знайди собі хорошу дівчину і женись. Хай вона народить тобі цілу купу маленьких Лихоборів. Прощавай, я дуже любила тебе колись... Ось твій ключик, візьми. Я інколи приходила в цю кімнату...

— Я знаю.

— Ти не міг цього знати. Не залишалося ніякого сліду...

— Крім пахощів,— сказав Лука. І Оксана збентежилася, почервоніла. Видно, зовсім не така проста й легка для неї оця прощальна розмова.

І раптом Лихоборові спала на думку дивна річ: «Запропонуй Оксані стати твоєю дружиною. Може, саме зараз...» Але якесь інше почуття владно опиралося, забороняло вимовити такі слова. Більше того, десь глибоко в душі він навіть злякався, що Оксана може погодитися. І загадки тут немає ніякої, просто він її не любить. А от за малого Луку власне життя, не вагаючись, віддав би. І це не красиві слова, а щира, незаперечна правда.

— Крім пахощів,— замислено повторила жінка.— Прощай, Луко Лихобор. Не знаю, чи з приємністю, але я згадуватиму тебе все життя.

Вона, як колись дуже давно, на бульварі Шевченка, взимку, стала навшпиньки, дотяглася до губів. Тільки тепер між ними опинився малий Лука і все змінив.

— Прощай,— ще раз повторила Оксана і поспішила зникнути з кімнати. Іспит виявився завеликим навіть для її нервів. Клацнув замок у дверях, зацокотіли на сходах каблуки. Лука підійшов до вікна, глянув униз — велика чорна машина рушила від під'їзду, поїхав на Далекий Схід малий Лихобор. Вони ще зустрінуться неодмінно. У Луки стане сили все розповісти? Все про його матір, рідну матір?

Ніколи не дозволить собі цього зробити Лихобор. Оксана це добре знає, саме тому і трохи не турбується.

Невідомо, як воно буде через вісімнадцять років. А зараз на серці важка, чорна, як змія, туга. Чомусь згадався Ферапонт, його перша самостійна робота. Господи, які це все дрібниці... Для Ферапонта не дрібниці, кожній людині свої радощі й поразки вида-

ються найважливішими. Зараз нічого, крім горя від згадки про маленькі ясно-блакитні оченята, немає в душі Лихобора.

Отямився, озирнувся — сидить застиглий на своїй тахті. Глянув на годинника — третя. Час іти до батька. Десь по дорозі треба пообідати. І хоча їсти зовсім не хочеться, це потрібно зробити.

Розповість він батькові про оцю зустріч з Оксаною?

Ні, в старого Лихобора надто багато своєї власної біди, грішно було б перекладати на його плечі ще й своє горе.

Потім він зустріне Карманьйолу. От її саме зараз дуже хочеться побачити. І, боронь боже, не для того, щоб посвятити в свої таємниці. Просто так, відчути її десь недалеко від себе...

Ні, мабуть, сьогодні і з нею зустрічатися не слід. У його душі стільки горя, що воно здатне охопити цілий натовп людей. Значить, треба тримати його в серці, бо, вирвавшись, воно багато лиха може накоїти.

Лука надів пальто, вийшов на вулицю. Дзвенить, яриться лютневий мороз, але все одно вже відчувається в ньому свіжий і ледь помітний, чимсь на запах конвалії схожий подих весни. Малий Лука Лихобор уже їде на аеродром. Щасливої тобі дороги, сину!

У госпіталь до батька йшов, як сомнамбула, забув і пообідати. Біля дверей сьомого корпусу спинився, постояв. Зараз треба бути спокійним і усміхненим. Коли він сам мало не зломився під вагою горя розлуки з сином, то старий Лихобор напевне не витримає. Ні, сьогодні Лука мусить бути веселим, бадьорим. А вистачить у нього душевної сили? Вистачить.

— Здрастуйте, дорогі товариші,— голосно проказав він, розчиняючи двері в дев'яту палату.

— Здрастуй,— пробасив батько. Льотчик і сапер задоволено привіталися. Вони всі знали, що Лука напевне прийде в суботу о четвертій, але ще раз переконатися в незламній точності було тривожно й радісно. Як за ниточку життя трималися всі за оцю надійну вірність.

— Сьогодні буде вечір пісень і анекдотів,— заявив Лука.— Кожен розповідатиме найсмішніше. А потім так заспіваємо, що аж на Далекому Сході відгукнеться.

— Чого це в тебе такий хороший настрій? — спитав батько.

— От, маєш, сумний прийдеш — погано, веселий — теж негаразд,— цілком природно засміявся Лука.— На тебе і в ступі не втрапиш. Самодіяльність починається з пісні «Священная война»,— оголосив він. І сам перший заспівав, одчайно, переможно.

«Ця пісня зараз живе тільки в тих палатах, де війна ще й справді не скінчилася»,— думав Лука.

— Тепер треба додати трохи лірики,— сказав він трохи згодом.— Давайте заспіваємо про дівочі очі, про їхню силу, в циганки-чарівниці позичену...

Повільно, загальмовано тяглися хвилини. Він не дозволив собі дивитися на годинника, а відраховував час за плином пісні. Вона ж, напевне, не може тривати менше як три хвилини, а може, навіть і всі п'ять. Тепер він знав, що витримає, напевне витримає.

Але помітив батько чи ні — невідомо. Справді так чи тільки вдає, що не бачить, як чорні пасмуги окреслили блакитні очі сина?

Ні, добрий актор з Луки Лихобора,— сміються інваліди, розповідаючи анекдоти, і він сам регоче разом з ними. Швидше б минали останні півгодини, бо вже несила веселитися. Ну, здається, сьома година.

Лука вийшов з корпусу і майже впав на лаву. Голова, як свинцем налита, опустилася до колін, ще й руками зверху притиснув її Лихобор, щоб не билися, не квилили в ній неприборкані мислі.

— Що з тобою? — стурбувалася Майола.— Щось у батька?

— Ні, з батьком усе гаразд,— повільно відповів Лука.— Ходімо в ресторан. Хочу, щоб люди довкола, щоб весело, музика...

— Нічого цього ти не хочеш,— вирішила Майка.— Що сталося? Зараз же розповідай. Знову щось з Ферапонтом?

...А Ферапонт у цю мить закінчував проточувати останнього валка. За півгодини до кінця зміни виявилося, що він і наполовину не вклався в норму. Аж почервонівши від досади, юнак наважився, перевів коробку швидкостей, як це, напевне, з самого початку зробив би Лука. Верстат ожив, показав свою повну потужність. Який же він могутній і сильний!

— Кінчай роботу,— підійшов Горегляд.— У понеділок обдереш останні. Для учнів понадурочні заборонені.

— А я тільки півзміни працював. Просто буде повна зміна, от і все.

...Картина цеху, на мить з'явившись в уяві Луки, так само блискавично зникла.

— Розповідай,— наказала Майола.

Вони йшли по крихкій кризі лютневих калюжок, на ніч затягнутих морозом, і довго мовчали. А потім Лука не витримав. Усе розповів чесно, нічого не обминаючи, від першої зустрічі до сьогоднішньої, останньої. Він хотів виговоритися, бо інакше ні дихати, ні жити неможливо.

Дивився в землю, йшов і говорив, не думаючи, як жорстоко може вразити ця розповідь Майолу.

В душі дівчини гриміла буря, і кожне слово Луки викликало удар грому, обвал височенної гори чи виверження розпеченої лави. Тепер усе ясно. Їй здавалося, що й справді може покохати її Лука. А ця жінка весь час стояла між ними, її і тільки її завжди любив і любить Лихобор, у них уже є син, і не мають значення відстані,— для думки, для кохання і десятки тисяч кілометрів не завада.

А їй здавалося: він такий чесний, чистий, благородний. Майолу Саможук він не любить напевне, бо не став би завдавати тортур її душі цією розповіддю. Що він там говорить про жорстокість Оксани, сам такий. Ні крихти кохання чи жалю до Майоли немає в його серці...

І від розуміння цього аж коліна підгиналися, ставали ватяними, і доводилось докладати величезних зусиль, щоб триматися на ногах, та ще й слухати...

— Навіщо ти мені все це розповідаєш?

— Кому ж я ще можу розказати? Крім батька, ти в мене єдина рідна людина на землі. Я тебе люблю.

— Що? — вражено перепитала дівчина.

— Я тебе люблю,— одчайно повторив Лука.— Я тебе люблю, і мені жити без тебе неможливо.

Майола стала крейдяно-бліда. І, збираючись на останніх силах, щоб не похитнутися, не впасти, сказала:

— Ти підлий, нічого, розумієш ти, нічого, крім огиди, в моєму серці ти не викликаєш. І я більше ніколи не хочу тебе бачити. Можеш їхати на Далекий Схід до своєї Оксани... Можеш...

Вона аж задихнулася від люті і ще якогось, досі не знаного, гострішого почуття. Потім рвучко повернулася й побігла, сама не знаючи куди, аби тільки опинитися якомога далі від Луки Лихобора.

— Майоло! — крикнув Лука.— Почекай, Майоло!

Дівчина не почула ні слів його, ні голосу. Перед очима в неї розстилалася, стаючи дедалі густішою, біла непрозора пелена і весь світ хитався, непевний і підступний.

Десь зовсім близько пройшов величезний, з блискавицями трамвай. Майола подумала, що добре було б кинутися під нього і назавжди забути про цей підлий і осоружний світ, де живуть такі огидні й нечесні люди, як Лука Лихобор, навіть ступила два кроки в бік рейок. Але трамвай промчав, вона й наблизитися до нього не встигла...

Почуття не те що горя, а цілковитої катастрофи пойняло її. Жити на світі ні для чого, і непотрібно, і чим швидше припиниться несамовитий біль у серці, тим краще... Смерть видавалася єдиним порятунком, бо жити, носячи в серці отаку рану, неможливо... І світ взагалі негідний, щоб жити на ньому, коли існує отака холодна, умисна й підступна підлість. Десь майнула благенька думка, що Лука, власне кажучи, ні в чому її не одурив. Але зараз же зникла, завалена брилами розчарування й горя... Станція метро залишилася десь позаду, а вона все йшла, і здавалося страшенно важливим іти, рухатися, бо коли вона спиниться, то напевне станеться щось страшніше навіть за смерть...

Пелена перед очима все густішала, червоні й зелені вогні мерехтіли перед очима, чомусь здавалося, що треба йти праворуч і тільки праворуч. Пішла, спіткнулася, відчула несильний удар, ніби поштовх світла, десь над вухом пролунала люта лайка. Ноги підкосилися, і дівчина впала на холодний асфальт, не розуміючи, що падає, і все ще намагаючись іти.

— Вона просто п'яна, товаришу старшина, а я її навіть буфером не торкнувся,— вискочивши з машини, виправдувався шофер.

— Ні, не п'яна. Хвора,— сказав міліціонер. І в цю мить Майола отямилася, розплющила очі, божевільно глянула на водія, тоді на старшину. Пелена зникла, світ знову вимальовувався перед дівчиною в усій його жорстокій реальності. Вона спробувала підвестися й зразу не змогла. Потім зробила нелюдське зусилля. І, відчуваючи допомогу чиєїсь сильної руки, стала-таки на ноги.

— П'яна, точно п'яна,— стояв на своєму шофер,— як я загальмувати встиг — чудо небесне. От що значить реакція...

— Замовкни ти, реакція,— сказав міліціонер, глянувши на смертельно-бліде обличчя Майоли.— Що з вами?

— Пробачте, я піду... Пробачте, будь ласка...— белькотала дівчина.

— Викликати швидку допомогу?

— Ні, ні, не треба... Я додому, додому...

Тепер найважливіше було опинитися вдома, в рідній кімнаті, де, ніби муром фортеці, відгороджене від їдальні і від усього життя пластмасовою ширмою, стоїть ліжко Майоли.

— Де ви живете?

— На Пушкінській...

— Ти, реакція,— наказав міліціонер,— одвезеш дівчину. Вона хвора.

— Майоло? — почувся голос Лихобора. Дівчина здригнулася, рвонулася бігти, але ноги не слухалися...

Вона тепер усе ясно бачила, але розуміла події якось дивно, спостерігаючи їх збоку, немовби третя людина... Лука, схвильований, почервонілий, задихаючись від швидкого бігу, стояв поруч, і очі його світилися синьо й божевільно...

І раптом Майола сказала, як відкарбувала:

— Товаришу старшина, я дуже прошу вас зробити так, щоб ця людина мене більше не переслідувала.

— Он воно що,— сказав міліціонер.— Ану ти, реакція, вези громадянку на Пушкінську, живо.— Певний голос і на мить його не одурив. Він знав: дівчина щомиті може впасти...

— Майоло...— знову кликав Лука.

— Заждіть,— спинив його старшина,— з вами потім поговоримо. Давайте, громадянко, спирайтеся, спирайтеся на мою руку.

І коли зникли, блимнувши, червоні вогні машини, повернувся до враженого Луки:

— Ваші документи?

Лука машинально витяг заводську перепустку.

— Ясно. Авіазавод. Чого ви переслідуєте дівчат?

— Я? — Лука, мабуть, не дуже добре уявляв, хто перед ним стоїть.— Я їй нічого не зробив. Я просто сказав, що люблю її... Розумієте... Я... вона...

Йому зараз хотілося поскаржитися на несправедливість білого світу. Але міліціонер уже мав досвід таких зустрічей і зразу перебив:

— Розумію. Прізвище ваше на всякий випадок запишемо. І більше не переслідуйте дівчат. Мало під машину не втрапила.

— Під яку машину? — знетямився Лука.

— Волга М-24, номерний знак КИЗ-38-15,— професійно відповів міліціонер.— Можете йти.

Лука пішов. Ноги самі принесли його додому, вони служили йому вірою і правдою, ступали, завертали саме там, де було

потрібно, привели в тиху, незатишно-порожню кімнату, підвели до тахти і тільки там підломились.

Життя стало похмуре і порожнє, як бездонна прірва. Слова Майоли, різкі, карбовані, ще лунали в свідомості...

— «...щоб ця людина мене більше не переслідувала».

Ця людина. Наївний, любий і смішний Семен Лихобор, важкий інвалід, інколи мудрець, іноді мало не дитина, колись говорив, ніби дівчина закохана. От уся ціна його мудрості. Оксана у величезному літаку по дорозі на Далекий Схід підставляє до рожевих губенят своє туге, повне молока лоно. Все далі й далі летить машина, зникає з очей, з обрію, з життя... Треба примусити себе не думати, не згадувати про Майолу. Невідомо, скільки болітиме ця рана, але ж загоїться колись і вона... Ні, залишиться раною навіки...

«...щоб ця людина мене більше не переслідувала».

Нічого не заперечиш, точно сказано.

Виходить, він тепер знову зовсім самотній на всьому світі. Неправда, в нього є батько, в нього є друзі і (як не дивно, але ця думка прийшла десь зовсім поруч з ніжністю) в нього є Ферапонт. Саме так, у цю мить згадав юнака й схвилювався, не знаючи, чим закінчилася ота перша самостійна робота.

Потім думки знову звернулися до батька, до госпіталю інвалідів, і мимоволі власне горе порівнялося з отим непоправним — і стало пекуче соромно. Які все це дрібниці порівняно із справжнім вічним горем...

Так, йому, Луці Лихобору, є для кого жити. Відрізала себе від його життя Майола. Чекай, чекай... вона ж мало під машину не втрапила. «...щоб ця людина мене більше не переслідувала». Видно, люто огидним став для неї Лука, коли від його слів, перших слів про кохання, вона побігла стрімголов, не розбираючись...

Ну що ж, усе з'ясувалося, і не треба гадати, як на квітці білої з жовтим сердечком ромашки: «Любить — не любить».

Не любить.

Глянув на годинника: шоста ранку. Сьогодні неділя, але дві дільниці сорок першого цеху працюють, і місце Луки Лихобора саме там. Треба щось з'їсти, цеховий буфет, мабуть, у неділю закритий. Ні, не хочеться... Неправда, ти будеш їсти, ходити на роботу, відвідувати батька, будувати нові літаки, вчити Ферапонта, одне слово, будеш жити. Тільки одного не буде в твоєму житті — кохання. Тебе вже навчили — і не раз, а двічі...

Встав, пішов на кухню, чиркнув сірника, поставив чайник на синьо-мерехтливу квітку газового пальника. Треба жити.

Розділ дев'ятнадцятий

Алмази збунтувалися так, немовби кожен кристал і справді мав свою власну душу і норов. Жоден не хотів укладатися в свою, тільки йому призначену луночку. Найсильніші грані (вмінням вгадувати їх так пишалася Майола!) взагалі поховалися.

Десь поділося, димом розвіялося її магічне вміння розуміти, немов розкриту книгу, читати душу каменя. Намагалася зосередитися, думати тільки про роботу — і нічого з того не виходило. Розмірено, немов краплини води з погано закрученого крана, падали в її пам'ять слова розповіді Луки Лихобора. Виявляється, вона все запам'ятала...

Отже, він, зустрічаючись з нею, любив іншу жінку. Вона народила йому сина і тут-таки забрала... Ні, вони познайомилися на лавочці в госпіталі того дня, коли не з'явився Лука о четвертій годині у вестибюлі станції метро.

Яке може мати значення оцей календар подій? На рік чи на годину пізніше або раніше — байдуже. Він навіть сказав їй: «Я тебе люблю!» Добре, що не зробив цього раніше. Тоді Майола, нічого не знаючи, безоглядно пішла б йому назустріч. Як страшно було б дізнатися про Оксану вже потім... Але коли він такий негідник, то чому так одверто розповідає про своє найпотаємніше? Чого хотів домогтися від Майоли? Ясно: вона йому обридла і своїм коханням, не висловленим, але ясно відчутним, і своєю увагою. От він і вирішив раз і назавжди здихатися її.

Ні, чекай. Перед тим, як сказати: «Я тебе люблю!», він вимовив ще якісь слова. Неодмінно треба згадати, а вони тікають, вислизають з пам'яті. Ага, нарешті зловила: «Крім батька, ти в мене єдина рідна людина на землі». Значить, рідну людину можна катувати й тортурити скільки завгодно?

Ні, з Лукою Лихобором покінчено раз і назавжди. Вони більше ніколи не зустрінуться. На лавочку біля сьомого корпусу Майола більше не сяде, навіть не підійде. А взагалі до госпіталю ходитиме? Ні, мабуть, і цього робити не треба.

Ага, значить, ти ходила туди не до інвалідів, а заради Луки? Ця думка була такою принизливою, що дівчина аж озирнулася.

Але у великій світлій кімнаті, де монтувались алмазні бурові коронки, ніхто навіть не здогадувався про переживання Майоли. То це вона так і сидітиме цілий день, заглиблена в свої думки? Неправда, в неї вистачило сили волі перемогти Меггі Девіс, а себе вона вже напевне візьме в руки. Не думати ні про що, крім оцих сірих, непоказних алмазів, зовні схожих на пшоняні зерна. Ну, от бачиш, уже й показалася перша сильна грань....

Чого це майстер її кличе? Біля його столика два інженери, чубаті, молоді, в масивних окулярах. Обидва усміхаються люб'язно, ввічливо,— дівчина, правда, сьогодні чомусь надто бліда, але то справжній красі не завада.

— Дивись, Карманьйоло,— каже майстер, називаючи її повним ім'ям, і це означає найвищий ступінь важливості розмови,— ось новий матеріал, винайдений ученими нашого інституту. В комбінації з алмазами він мусить дати нечувані результати. Ми вирішили попросити тебе зібрати першу комбіновану коронку.

Він показує Майолі пластмасову прозору мисочку, де лежить десятків зо два темно-сірих, майже чорних важких горошин.

— Що це таке, алмази?

— Ні,— відповідає інженер,— не алмази.

— Надтвердий сплав?

— Теж ні,— чомусь усміхається другий, немовби їм вдалося когось ловко одурити.— Дуже важко визначити, що воно таке: мінерал, кристал, метал чи сплав? Не вкладається ця штука повністю в жодне з цих визначень. Відомі тільки дві речі: по-перше, це матеріал, твердіший і тривкіший за всі алмази, разом узяті, і, по-друге, технологія його виготовлення — одна з найбільших технічних таємниць нашої держави. А звуть його просто «киянин».

— У нашому інституті кроку не можна ступити без таємниці.

— Американці дорого б дали за технологію виробництва цього матеріалу...

— Або за один його шматочок,— додає майстер.

— Ні,— відповідає інженер,— формула загальновідома. Технологія — найважливіше. Це як графіт і алмаз: що воно таке — ясно, а як зробити — проблема.

— Давайте сюди вашу проблему,— каже Майола.

Саме вчасно звалилася на неї ця робота. Тут не замріешся, не поринеш у переживання. Дві пари інженерських очей, прикритих важкими окулярами, стежать за кожним рухом дівчини. Вони в ці хвилини не перевіряють, а вчаться.

— У цієї штуки теж є сильні й слабкі грані,— каже вона, уважно роздивляючись шматочок «киянина».

— Ні,— заперечує інженер,— це не кристал.

— А грані все-таки є,— стоїть на своєму Майола.— Отак її поставити — різатиме граніт, як масло. Отак — тільки вдряпне.

— Ви звідки знаєте? — не вірить інженер.

— Я це просто відчуваю,— відповідає Майола.

— Ну, це вже якісь містика й чаклунство, несумісні з точною технічною думкою.

— Можливо.— На обличчі дівчини не відбивається ніяких почуттів, воно ніби з прозорого воску виліплене.— Але в словах моїх ви переконаєтеся, тільки-но коронка піде в роботу.

Покірно стають поруч із шматочками «киянина» алмази. Красива виходить коронка. «Я тебе люблю»,— лунає десь далеко-далеко і завмирає, вкрите непроникними пластами граніту.

— Готово,— каже Майола.

— Відмінна робота,— зауважує інженер. Але дівчині цілком байдуже до його оцінки. «Крім батька, ти в мене єдина рідна людина на землі»,— несподівано ясно чується у вухах.

Майола здригнулася, мало не перекинула коронку.

— Що з тобою? — здивувався майстер.

— Нічого. Один алмаз треба трохи повернути...

Вдома, після зміни, її пойняла гарячкова жадоба прибирати. Сьогодні понеділок, день тренування в залі, але йти до Палацу спорту не хочеться. Страшно зустрітися з Василем Семеновичем Загорним. А власне кажучи, чому вона нервується? Вона може бути і буде цілком холоднокровною... Глянула на себе в дзеркало,— саме так, холоднокровною. Дуже точне слово, вигляд у неї

зараз, як у риби на піску,— очі глибокі, прозорі й порожні, десь у куточках губів гіркі складочки. Чи не рано з'являються на юному личку такі зморшки? Байдуже, їй тепер до всього байдуже, крім роботи...

Коли можливі на світі отакі підлість і облуда, то на зло всім вона житиме, працюватиме, бігатиме. Захотілося увіткнутися носом у чиїсь теплі коліна, сховати обличчя й заридати, не стидаючись, не стримуючись, уголос.

Ні, нічого такого не станеться. Вона не завдасть мамі чи батькові такої муки, все витримає й переживе сама. Ще вчора людиною, якій усе на світі можна звірити, був Лука Лихобор... Дівчина аж здригнулася, повела плечима,— навіть згадати гидко.

А тим часом у їдальні все зрушене із своїх місць, Майола чистила, мила, терла, зганяючи на речах, ні в чому не винних, свою злість, аби тільки не думати про Луку та його підлість. Коли вже все блищало, як на кораблі, настав час іти на тренування.

У великому залі Палацу спорту Загорний, одягнений у синій вовняний костюм з білими, схожими на генеральські, лампасами на штанях, мить затримався поглядом на обличчі Майоли, але не сказав нічого, усміхнувся привітно й лагідно,— ставай на своє місце, починаємо тренуватись, через місяць до Ленінграда їхати, зимову першість СРСР у закритих манежах виборювати. Там доріжка не сто, а тільки шістдесят метрів, не за одинадцять, а трохи більше як за шість секунд усю свою майстерність треба показати. Це ще важче...

Майола почала роботу підкреслено напружено, мало не люто. Загорний не повинен нічого помітити, і оця розмашиста, майже весела лють — ще один доказ перемоги над собою, над своїми почуттями, над людською підлістю й підступністю...

Все дуже добре вийшло, нічого не помітив Загорний. Правда, не сказав жодного слова похвали, але й не запитав нічого.

Удома знову робота. Тепер в руках книжки, французька чи англійська — байдуже, і ту, й ту мову треба підтягти, бо без практики вони забуваються дуже швидко. А найголовніше — щоб не залишалося й хвилини вільного часу, щоб ніколи було й подумати про своє серце, не дати собі зламатися, розкиснути...

День іде за днем: інститут алмазів, Палац спорту, домашній клопіт. Крутиться велетенське колесо життя. Дні, однакові, як горошини, котяться, а на серці легше не стає. І нарешті приходить субота.

Піде вона в госпіталь? Так, неодмінно піде.

Весь вечір провела з інвалідами. Тільки втекла на чверть години раніше, прослизнула повз сьомий корпус, боячись навіть озирнутися. Не витримала, все-таки глянула: нікого немає на лавочці. Ну й дуже добре!

Поспішила додому, мало не фізичним зусиллям подолавши бажання підійти, сісти й чекати, чекати... Ну ні, цього не буде! Пробігти й зникнути з нещасного переліска, де соснова глиця вже починає пахнути по-весняному смолисто.

Так минув один тиждень, другий, почався третій. Немов важкі залізні пута-кайдани поклала на свою душу дівчина. З власної витримки Майола може пишатися: ніхто нічого не помічає: ні мама, ні Загорний, ні подруги. Мала втіха...

Але одного дня після тренування Василь Семенович підійшов до неї, глянув з-під своїх розкішних, настовбурчених, уже сивих брів і сказав:

— Переодягнешся — приходь сюди. Мені з тобою поговорити треба.

У Майоли тенькнуло серце. Про що хоче говорити Василь Семенович? Метнула очима праворуч, ліворуч, шукаючи виходу. Тоді покірно опустила голову, ніби зізнаючись у важкій провині, й глухо сказала:

— Добре.

На високій трибуні, десь аж під стелею спортивного залу, Загорний сів у дерев'яне крісло, жестом запросив Майолу. Все єство її напружилося, ощетинилося, — приготувалася захищатися думками, словами, коли треба буде, навіть зубами й нігтями...

Величезний зал Палацу спорту в цей час майже безлюдний, тільки на широкому кобальтово-зеленому полі гімнастка в синьому трико відточувала, до повної бездоганності доводила вправу з довжелезною стрічкою. Широка кармінова бинда, прикріплена до короткої палички, в руках спортсменки оживала, стелилася поземно, щоб раптом звитися, мов знамено, вгору, скрутитися в химерні спіралі, розправитися і знову застигнути, пливучи в повітрі, відтворюючи то розлогу хвилю, то чийсь вибагливий підпис.

Останній рух. Немовби благаючи пощади, повільно лягає до ніг дівчини, завмирає, випростуючись через усе поле, червона покірна стрічка. Хвилинна пауза, і знову летить хвиляста бинда, знову повторення вправи десятки, сотні разів.

Крім неї, в залі нікого. Тільки десь високо-високо, неначе в ластів'їному гнізді, притулилися Загорний і Майола.

Тренер помовчав, вмостився зручніше. Потім сказав:

— Що сталося в твоєму житті, Майоло?

— Нічого,— визивно відповіла дівчина. Носик її з ледь помітною горбинкою зморщився від гніву, як у роздратованого щеняти.— Нічого зі мною не сталося.

— Неправда,— замислено вів Василь Семенович.— Я тебе знаю багато років, знаю кожен твій мускул, більше того, кожен нерв і відтінок настрою. Так жити, як живеш ти зараз, не можна. Ти тримаєшся з останніх сил. Але надовго тебе не вистачить — зламаєшся. І тоді навіки прощай, спорт, а може, і щось набагато важливіше...

— Нічого важливішого за спорт у моєму житті немає.

— Життя довге, а роки, придатні для спорту, дуже короткі.

— Так само, як і ви, я можу віддати йому ціле життя. До інституту фізкультури піду восени, приймуть з радістю...

— Безперечно, приймуть. Але на стадіоні цього літа тобі вже не вдасться бути першою. Ти все робиш без радості, через силу...

Я не докоряю тобі, навпаки, в серці моєму повага, ти працюєш несамовито, але мені добре видно, яким зусиллям волі дається тобі кожен рух. Така робота нічого, крім шкоди, не принесе. Що сталося? Не хочеться розповісти?

— Не хочеться,— люто захищала свої бастіони Майола.

— Шкода. Ну, пробач, будь ласка. Щасливо тобі.

Підвівся з дерев'яного крісла,— хряпнуло, відкидаючись, сидіння,— і повільно пішов униз східцями. Завжди високий і рівний, він несподівано зігнувся, аж спина стала горбатою. І не слова, а сам образ оцієї спини, непосильною ношею пригнутої до землі, примусив Майолу зірватися з місця й крикнути:

— Василю Семеновичу, почекайте!

Впали всі її найміцніші бастіони й батареї. Коли хтось може зрозуміти Майолу, то це саме Загорний. Він повернувся, глянув на дівчину, важко ступив по східцях угору, відкинув жовте дерев'яне сидіння, сів.

— Я вам усе розповім,— гарячково, трусячись, немов у лихоманці, казала дівчина.— Ви маєте рацію, не буде вже в мене ніякої радості ні в спорті, ні в житті... Нічого не буде...

Розповідала, намагаючись не пропустити найменшої дрібниці,— про інвалідів, про госпіталь, про Луку Лихобора, про Оксану, про малого хлопця на березі далекого Тихого океану... Тільки про своє кохання не стало відваги сказати жодного слова.

— І тепер він мені каже: «Крім батька, ти в мене єдина рідна людина на землі. Я тебе люблю». А він підступний і підлий, таких при комунізмі морально розпинатимуть! Я його викреслила із свого життя! Назавжди! Ви все побачили. Може так статися, що через нього і спорт покину... Коли переконаюся, що не можу бути першою, покину! У мене стане сили волі... Вступлю до інституту фізкультури, іноземних мов чи політехніки...

— І ніколи в житті не будеш щаслива,— сказав Загорний.

— Так, щасливою в житті я вже ніколи не буду, це напевне. Але ж це підло, це ж несправедливо. У кожної людини в житті має бути щастя! Що ж мені робити?

— Коли ви зустрічалися звичайно?

— В суботу, о сьомій, на лавочці біля корпусу. Ви хочете туди піти?

— Я? — усміхнувся Загорний.— Ні, я не хочу. Просто наступної суботи на твоєму місці я опинився б там точно о сьомій годині.

— Ну, знаєте...— З очей Майоли аж іскри полетіли.— Щоб я чекала... Ви можете мені таке порадити? Він же підлий! Підлий!

— Ні, чеснішого хлопця треба ще пошукати. Горе у нього велике, це правда, але щастя в нього ще більше. Одне слово, ніколи мені з тобою розмовляти, я сьогодні онукам кіно обіцяв показувати. Слова треба дотримувати. В суботу о сьомій щоб сиділа на лавочці. Ясно тобі?

— Ви теж прийдете?

— Чого? — засміявся Загорний.— Ти сама там будеш.

— Ніколи в житті! — крикнула Майола, аж похлинувшись від люті. Хотіла ще щось сказати, але слів забракло.

— В суботу, о сьомій... на лавочці,— виразно, ніби сам призначаючи побачення, повторив Загорний.

— Ніколи в житті! — знову знайшла свій голос Майола.

— Щасливо тобі! — Загорний устав, дуже легко пішов униз. І навіть дивно було бачити молоду, спортивну ходу сивої як лунь, уже розповнілої людини.

— Ніколи в житті,— стискаючи кулачки, прошепотіла Майка і побігла вниз. Лунко задзвеніли її каблучки по бетону трибуни.

Наздогнала Загорного, спинила, повернула обличчям до себе й вигукнула:

— У нього є син, розумієте, син! Він його любить.

— Твого він любитиме ще дужче! — відповів Загорний.

— Ви... ви справді...— остовпіла Майола.

— Сьогодні ти спізнилася на десять хвилин. Післязавтра не спізнюйся.

— Я не спізнюся,— покірно мовила дівчина, дивлячись, як зникають у проході трибуни його масивні плечі.

Озирнулася знетямлено. Блищать жовтим деревом довжелезні ряди порожніх крісел на трибунах. Дівчина на широкому полі вже, мабуть, у сотий, а може, й тисячний раз повторює свою вправу із стрічкою, домагаючись цілковитої довершеності кожного звиву червоної бинди.

Загорний сказав: «Твого він любитиме ще дужче».

Та як йому на думку таке могло спасти? Майола більше ніколи в житті не побачить Луку Лихобора. З неї годі! Сита по зав'язку!

А цікаво, що там зараз робиться, в сорок першому цеху? Розгнівалася на себе, ногою тупнула,— байдуже їй до всіх цехів авіазаводу, разом узятих.

А втім, у складальному цеху авіазаводу поруч із новим стапелем уже складають штабелями оброблені, стрингерами укріплені листи дюралю, частини фюзеляжу майбутнього літака. Хвилі «землетрусу» затихають у механічних цехах, до складальних переміщується його епіцентр. Весь завод працює, ритмічно дихаючи, для того, щоб сюди, в цех складання, йшов і йшов нескінченний, точно продуманий і розрахований потік вузлів і деталей. Є щось велично-мудре в цьому тріумфі людської думки, єдиному, спланованому зусиллі цілої країни. З Харкова для нової машини привезуть ноги й колеса шасі, з Москви — двигуни, з Ленінграда — вимірювальні прилади. І все це для того, щоб у повітря злетів київський літак. Аж радісно подумати, яку силу закладено в цьому спільному зусиллі.

Та поруч з цими думками існує звичайне, особисте життя, і часто воно показує свої зовсім не привабливі грані. Одного понеділка Борис Лавочка прийшов на роботу чорний як ніч, відвів Лихобора вбік і, дивлячись кудись косо, вниз, на бітумну буру підлогу, сказав:

— Не витримав я, зірвався.

— Знову у витверезнику був? — ахнув Лука.

— Ні, дотягнув додому. І не я сам... Видіння якісь мені почали ввижатися. Одне слово, каюк мені і похорони без оркестру... Лікуватись мені треба... Я б не прийшов, коли б не примари... Степанида наказала: йди до Луки і проси влаштувати все тихо, без крику. Алкоголізм — це хвороба. А раз так, значить, і вилікувати її можна. Ну, помістиш до лікарні?

— Так,— похмуро відповів Лука. Борис намагався говорити йому на вухо, і огидний запах перегару викликав нудоту.

Так і сталося, що на дільниці Горегляда вивільнився токарний верстат ІК-62, рідний брат Лихоборового.

— Став туди Ферапонта,— наказав майстер,— уже йому час. За ним наглядатимеш. Відповідальність на тобі повна, але хай на власні ноги спинається, не вічно ж йому в учнях ходити.

Коли після щоденної зустрічі штабу трудової вахти Лихобор повернувся до свого верстата, Ферапонт уже був на місці.

— Доброго ранку,— привітався Лука.— Тобі цей верстат подобається?

Юнак глянув на нерухомий ІК-62 Бориса Лавочки, зразу не збагнув сенсу запитання. Потім здогадався, зблід, хвилюючись.

— Мені тепер на ньому працювати?

— Відгадав. Слово «робітник» скоро зможеш у анкеті написати з повним правом. Через місяць-два пробу здаватимеш.

— Слухай, інструкторе, ти мені про анкету більше не згадуй,— сказав Ферапонт. І голос його пролунав погрозливо.

— Чому це? На віки вічні в робітничий клас записатися надумав?

— Ні, до інституту я вступлю, композитором-конструктором усе одно стану. Тільки шлях до того буде інший. Ти розумієш, з усього нашого знайомства,— а це вже скоро півроку буде,— найбільше запам'яталася мені ота хвилина, коли я після лікарні знову на завод прийшов. Ти мене і всіх начальників послав якомога далі, нікого не боячись, і сказав: «З робітника не розжалуєш». Так от я хочу в твоїй, можна сказати, найсильнішій позиції опинитися. Щоб не я ліз в інститут, а щоб інститут, ще який — точно не знаю, хотів мене своїм студентом бачити...

— Чому ти весь час про себе і тільки про себе думаєш?

— Так, думаю про себе, але думаю чесно. Значить, план життя такий: через місяць-два здаю пробу, працюю рік. Якщо візьмуть, в мене плоскостопість, іду до армії. Повертаюся сюди ж, до оцього верстата. А тоді з повним правом вирішую, який інститут своєю увагою ощасливити. Ясно тобі, о мій великомудрий наставнику? А може, взагалі жоден інститут такого щастя не матиме.

— Чому ж це? — Лука слухав дуже уважно.

— Розумієш, от закінчу я інститут, стану інженером і знову якогось начальника треба боятися, думати, задоволений він тобою чи не задоволений. А твоя позиція мені найбільше подобається: повна свобода, з робітника не розжалуєш.

— Неправда,— сказав Лихобор.— Для робітників існує залізна виробнича дисципліна.

— Це так. Без дисципліни завод не завод. Але право вільно собі обрати долю, право працювати саме там, де мені подобається, я хочу мати. Я хочу жити так, щоб нікого не боятися, отак, як ти живеш. І до того ж хочу жити чесно... Лунають мої слова зараз, мабуть, трохи пишномовно, і півроку тому я сам весело сміявся б, їх почувши. Але до того мені байдуже... Ти сміятися не будеш, я знаю...

— Не буду,— сказав Лука.— Тільки дуже анархічно уявляєш ти свободу. Не можна жити в такому колективі, як наш цех, і не залежати від нього. Згадай Лавочку.

— Але право обрати колектив собі до смаку ти маєш?

— Безперечно.

— От такої свободи я й хочу. Не озиратися, не підлабузнюватися, а приходити до верстата, справжнім господарем свого життя себе відчуваючи...

— Слухай, Ферапонте,— посміхнувся Лука,— тобі не здається, що ми помінялися ролями?

Юнак почервонів, розгнівався.

— Це тільки сьогодні,— сказав він сердито.— Завтра від мене вже нічого такого не почуєш. Це ти й твої дружки в усьому винні. До знайомства з вами мені ніколи й на думку не спало б щось подібне сказати. Колективними зусиллями довели молоду людину нашої сучасності до ручки — ідеологічно витримані промови став виголошувати. Аж слухати огидно, тьху!

— Отже, все, що ти зараз казав, вважати недійсним? — підступно спитав Лука.

Ферапонт зітхнув, скривився, погладив долонею свою підстрижену бороду, відчув твердіший за звичайну шкіру рубець:

— Не вийде, наставнику. Вся біда в тому, що ти мені подобаєшся і хочеться на тебе бути схожим. Нічого особливо привабливого в тобі немає, не зазнавайся і не сподівайся. Але дружити з тобою можна. Ти вірний, це якість рідкісна... І з тобою чомусь інтересно...

— На світі значно більше чесних людей, ніж падлюк,— сказав Лука.

— Це правда. Але тут є тонкий нюанс, тобі цього не зрозуміти. Чесних багато, а от вірних... Це зовсім інше почуття... Ні, тобі цього не збагнути... Культура не та... Гаразд, значить, сьогодні в моєму житті історична подія: переходжу працювати на свій власний верстат! Перший крок до справжньої свободи! Ура!

— Крикни голосніше, за шумом моторів не чути.

— Ні, не крикну. Слухай, коли це ми стали друзями?

— Вже давно,— відповів Лука.

— І от у зв'язку з цим у мене до тебе прохання: хай ота Карманьйола біля тебе не крутиться, бо більш огидного й зарозумілого дівчиська на світі видумати неможливо. Спить і уві сні бачить, як нашу дружбу порушити, клин між нами вбити...

На щоках Луки появилися круглі жовна й зникли.

— Вона ніколи біля мене й не крутилася,— через силу сказав він.— І взагалі можеш бути спокійний, це не проблема... Тобі не здається, що в нас сьогодні не робочий день, а якась прес-конференція? Приступати до праці не пора? Дивись, як Лавочка свій верстат занехаяв. Це тепер твоя турбота... Не вмившись, ти підеш на роботу?

— Ну, знову почалося...— протягнув Ферапонт, беручи із скриньки клубок ганчір'я.

— Свободи тримати верстат брудним немає й не буде,— засміявся Лука.— Господи, яка в тебе в голові каша.

— От що правда, то правда,— відповів Ферапонт.

А «землетрус», струснувши всі цехи, вже почав потроху стишуватися, все слабшими й слабшими ставали його поштовхи, все більше вузлів нового літака нагромаджувалося в цеху складання, вже другий стапель почали закладати біля першого. І нарешті загриміли пневматичні молотки, герметичними швами зшиваючи великі, стрингерами, довгими поздовжніми рубцями укріплені листи дюралю, віддалено обрисовуючи контури нового літака.

Над Києвом курликали, перелітали на північ журавлі.

Лука, як завжди, в суботу прийшов до батька. На лавочку біля сьмого корпусу навіть дивитися не хотілося. Слова «...щоб ця людина мене більше не переслідувала» ще й досі лунали у вухах. На серці в Луки важкою змією лежала туга. Кохання не зникло, воно ярилося, гризло душу і від повної безнадії ставало ще лютіше. Світ щастя для Луки Лихобора закритий на віки вічні. Його провчили не раз, а двічі. На третю спробу не стане ні сили, ні мужності. Отак йому й вікувати в своїй чистій, репродукціями Ренуара, Дега й Сезана прикрашеній кімнаті. Але в нього є для кого жити. По-перше, батько. По-друге, оцей зворушливо-легковажний і непослідовний Ферапонт. Ніколи з ним нічого не зрозумієш. То говорить як справжній робітник, мудрий і спокійний, то як гітарист з ансамблю Геннадія Цибулі. Вони тепер часто бували разом вечорами, навіть до театру ходили. «Антігону» дивилися. Древня трагедія хвилювала й зараз. Спочатку Ферапонт спробував вставляти свої зауваження, потім замовк, захопився.

— Чорт його знає, змінилося щось на світі,— сказав юнак, виходячи на вулицю.— Чи то люди були значніші, чи почуття пристрасніші. Це, мабуть, тому, що не боялися вони про найпотаємніше, найтрагічніше розповідати... В наш час теж великі душі й серця, тільки людство стало стриманіше, розповідає про себе не так красномовно. А шкода...

— Може, зайдемо повечеряємо? — запропонував Лука.

— Охоче, звичайно,— одразу забув про грецькі трагедії Ферапонт.

Вони зайшли в просторий, як зимовий стадіон, зал ресторану над станцією метро «Хрещатик». Внизу у вестибюлі майже п'ять років тому Лихобор чекав Оксану. Десь далеко-далеко, на березі

Тихого океану, живе його син... А зовсім близько, в Києві, Карманьйола просить міліціонера захистити її від нього...

— Що з тобою, наставнику? Отак глибоко замислюватися людині шкідливо. Може статися шизофренія.

— Ні, не станеться.

— Ти дивись,— раптом аж підскочив юнак,— Геннадій Цибуля!

І справді, на невисоку естраду вийшов Цибуля із своїм новим ансамблем.

— Зараз вони нам заграють,— мстиво й весело сказав Ферапонт, дістаючи з кишені десятку.— Хто платить, той і замовляє. Хоч раз у житті хай для нас з тобою пограють.

— Сядь,— різко наказав Лука.— Ти ж теж музикант. Що вони тобі лихого вчинили? За що мститися хочеш?

Ферапонт слухняно сів. Офіціантка принесла закуску, карафу з горілкою. Лука обережно налив у чарки. Глянув на свою, кришталеву, гранчасто різьблену, і, сам не знаючи чому, сказав:

— Ну, давай вип'ємо за здоров'я Карманьйоли.

— Кого? — Ферапонт підскочив так, ніби знизу через стілець його штрикнули голкою.— Ти її любиш? Закоханий?

— Так.— У своїх найпотаємніших почуттях Лука тепер міг зізнатися вільно й легко.

— А вона тебе?

— А вона про мене взагалі ніколи не згадує, не бачимося ми тепер,— відповів Лихобор. І схвильований, навіть зляканий Ферапонт заспокоївся.

— Звичайно, можна й за неї випити,— доброзичливо заявив він.— Але в мене є кращий тост. Давай вип'ємо за справжню, незрадливу, століттями перевірену чоловічу дружбу. І за нашу з тобою. Дружба ця, можна сказати, скріплена кров'ю з моєї бороди...

Лука засміявся: все-таки не позбавлений чуття гумору його учень.

— Ну, гаразд.

А коли вже виходили на Хрещатик, Ферапонт посварився на Луку пальцем і ревниво сказав:

— Не смій про Карманьйолу думати. Не варта вона твого мізинця. І нашу чоловічу дружбу порушиш, коли станеш замислюватися.

— Гаразд, не буду,— погодився Лука.— Прощавай. Хороший у нас вечір сьогодні.

— Можна, я тебе проведу? — несміливо запитав юнак. Йому так не хотілося в цю мить розлучатися з Лихобором.

— Ні, завтра на зміну. Марш спати. Щасливо.

— Щасливо,— через силу проказав юнак.— Щасливо.

Чому найцікавіше йому бути з Лукою? Чим причарував його оцей крутолобий, значно старший, з погляду Ферапонта, мало не старий токар? Хіба відповіси на таке запитання... Тепер на зміну юнак поспішає, мов на свято. Схвально усміхнеться Лихобор —

і він щасливий. І слава богу, що не стоїть між ними ота довгонога Карманьйола... Зараз додому, добре виспатися, щоб завтра біля власного верстата бути вправним, зосередженим...

А Лихобор постояв у метро, вийшов на Хрещатик і поволі рушив до вулиці Леніна. Квітень уже позначився на бруньках каштанів,— вони ще не скоро луснуть, але вже стали блискучі, клейкі на дотик...

Не думаючи, куди йде, звернув на Пушкінську, мить постояв біля будинку Майоли. Тиша й темнота, тільки на шостому поверсі в одному вікні пригашене, потаємне світло. Він навіть не знає, де її вікна. Чого він тут опинився?..

Треба йти додому. І він потупав до станції «Університет», повторюючи шлях, думки й почуття мільйонів і мільйонів невдало закоханих в усі часи і епохи. На серці і важко, і солодко... Навіть неподілене кохання приносить щастя.

Саме цей вечір згадався йому, коли в суботу прийшов він у госпіталь. Глянув на лаву, де колись сиділа Карманьйола.

«...щоб ця людина мене більше не переслідувала...». Ну, вдягай усмішку на обличчя і заходь до палати.

Відчинив двері і зразу потрапив у веселий гамір. Новосілля збираються справляти інваліди. У кожного сила-силенна райдужних планів.

— День Перемоги в новому корпусі будемо святкувати.— Батькові ясно-сині, ще й досі не вицвілі очі блищали грізно.— Хай Гітлер на нас з того світу подивиться й зубами клацне. Його вже давно нема. А ми живі, ми переможці!

— Так, ми переможці,— повторював льотчик,— ми двічі переможці: війну перемогли і справжнього життя дочекалися.

— Госпіталь важких інвалідів, навіть модерний, усе одно залишається тільки госпіталем,— наче холодною водою облив сапер.

— Залишити тебе, видно, доведеться ще тут, щоб не поганив своїми словами великого свята,— заявив моряк.— Хоча, може, в новому корпусі й ти подобрішаєш.

— Коли переїзд? — запитав Лука, добре розуміючи, що сапер каже правду. Адже госпіталь, хай навіть наймодерніший, усе одно тільки установа, призначення якої дозволити людині дожити до смерті пристойно, без великих страждань. Аж страшно, коли подумаєш...

— Переїзд наприкінці квітня, я ж тобі сказав. День Перемоги в новому корпусі святкувати будемо.

День Перемоги. Колись вони з Майолою планували об'єднати зусилля. Нічого не вийшло з того об'єднання... «Зробіть так, щоб ця людина мене більше не переслідувала»,— от і все. Ну що ж, він сам на День Перемоги влаштує інвалідам свято — приведе піонерів, організує концерт, подарунки... Кошти знайдуться, а коли якісь бюрократи заважатимуть, то Лука ці гроші в директора з горла видере...

В цю мить відсутність Майоли відчулася особливо сильно! Як добре було б, якби вона опинилася поруч! Смішний він мрійник і

ніколи цієї трохи сентиментальної мрійності не позбудеться. Уже й не думає про нього Майола, і він багато в цьому винен. Ну навіщо було розповідати дівчині історію Оксани? Краще було б мудро промовчати, і щосуботи приходила б вона до госпіталю...

Мудро? Дуже часто люди видають хитрість, бажання уникнути чесної розмови, нарешті звичайну оману за мудрість. Він не зміг би жити, несучи на серці такий камінь. І все одно розповів би дівчині...

— Ти про що думаєш? — запитав батько.— Майола твоя де?

— Моя Майола? — невесело перепитав Лука.— Не буде її тут більше.

— Заміж вийшла? — аж підскочив на ліжку батько.

— Не знаю. Вийде колись. Усі дівчата рано чи пізно виходять заміж, це вже не проблема. А я й справді замислився. Думаю, як вам Свято Перемоги організувати...

— Думай, думай,— сказав моряк.— Це найбільше в нашому житті свято. Ніщо на світі з ним не зрівняється.

Десь о сьомій Лука вийшов з корпусу. Тепер, коли всі ясно уявили нову, скляну, сонячним світлом пройняту будову, цей барак видався особливо жалюгідним. Мабуть від'їжджаючи, на прощання треба буде просто спалити всі ці так звані «корпуси», стільки крові, горя й страждання в них лишилося... Корпуси спалити, звичайно, можна...

Він глянув на лавочку біля дерев'яного ганку, знаючи, що Майоли там немає, і все-таки сподіваючись на чудо. Ні, не буває чудес на світі. Нікого немає на перекошеній, шашлями поїденій лавочці...

Гаразд, він і сам організує Свято Перемоги, помічники знайдуться. А може, треба зайти до телефонної будки, набрати номер і сказати: «Давай зробимо це свято разом, є ж на світі речі важливіші, святіші за особисті стосунки». Ні, не зайде він до телефонної будки. Тільки як новий підступ зрозуміє дівчина такий дзвінок і, мабуть, повторить ще раз, як міліціонерові: «Перестаньте мене переслідувати».

Озирнувся, глянув на знайомі сосни. Ще зовсім світло, вже великі квітневі дні. Дятел пробіг по гілці, стукнув дзьобом,— це ж до нього колись віталася Майола. Жучків з кори видовбує, значить, уже весна. До переїзду ще дві суботи. Ще двічі прийде сюди Лука Лихобор, а потім ніколи вже не з'явиться у цьому сосновому переліску. А інваліди потроху вимиратимуть, як мастодонти, в своєму новому палаці. І, власне кажучи, мало що зміниться від цього так довго очікуваного переїзду. Страшна штука війна. Довго, нестерпно довго гояться заподіяні нею рани.

Розділ двадцятий

У понеділок в цеху Ферапонт зустрів його гучним сміхом так, наче хтозна-яка приємна подія сталася в житті юнака. В душі його панувало, розквітаючи пишно, як величезна червона півонія,

почуття дружби з Лукою Лихобором, дуже схоже на закоханість. І від того все на світі здавалося чудовим, а звичайнісінькі події набували мало не всесвітнього масштабу.

— Сміхота,— говорив хлопець, сяючи своїм персиково-ніжним обличчям.— У новому літаку найголовнішу гайку забули.

— Яку гайку? — здивувався Лука.

— Не знаю яку, але забули. І на складанні повний завал.

— Чого ж ти сміешся?

— Бо смішно. Забули виготовити одну гайку — і все, немає машини. Це дрібниця, звичайно, гайку зробимо. Але дуже смішно...

Він сміявся від почуття повноти життя, своєї потрібності, дружби, ясності й певності обраного ним шляху в житті.

Хай він складний і тернистий, цей шлях, але веде саме туди, куди хоче сягнути Ферапонт,— до слави.

І все буде точно так, як запрограмовано. Коли візьмуть, він і до армії піде, і знову на завод вернеться. Тільки це вже буде інший Ферапонт Тимченко — не боязкий прохач по інститутських канцеляріях, а справжній робітник, повний господар свого майбутнього.

— По тебе вже присилав Гостєв, біжи зразу туди. Бо без цієї гайки ганьба нам на весь світ!

Лука пішов до Гостєва. І все виявилося саме так, як оповів Ферапонт. Гайки до болтів, які кріплять кіль та стабілізатори, все хвостове оперення до фюзеляжу, звичайно, не забули. Але колись, більше ніж півроку тому, хтось з інженерів помітив помилку в розмірах, креслення виправили, але з нормального потоку воно випало, вибилося з колії, на це не звернули уваги. І згадати довелося тільки тепер, коли готовий кіль і стабілізатори вже привезли на складання, а прикріпити їх до фюзеляжу нічим. Нічого катастрофічного в тому немає, коли йде два чи навіть три десятки тисяч нових деталей, то такі випадки трапляються неодмінно, але й приємного мало.

— Не давали мені такого замовлення,— вщерть повний відчуття своєї правоти, говорив у телефонну трубку Гостєв.— Будь ласка, хай негайно присилають — зробимо. Моментально? Ні, моментально це не вийде. Ви ж самі знаєте, яка це гайка. Думаю, днів через два буде готова. Все складання затримується? А куди ви раніше дивилися? Добре, присилайте документацію.

Поклав трубку і засміявся:

— Гайку забули, роззяви. Трохиме Семеновичу, це вам робити.

— Добре,— кивнув Горегляд.— Лихобор зробить.

Лука відзначив, що вперше чує, як сміється Гостєв. Весь час доводилося бачити начальника цеху похмурим, роздратованим, лайливим. А це — сміється.

— Доповідайте результати соцзмагання за вчорашній день,— наказав Гостєв заступникові. І тільки тоді Лука все збагнув.

Скінчився «землетрус». Як велетень, розправляючи плечі, силу свою показуючи, працював усю зиму сорок перший цех. Тепер усе

рідше й рідше залишаються верстатники на понаднормові роботи, в свої права входить рівний, як дихання людини, ритм добре налагодженого виробництва.

От тільки ця смішна гайка заплуталася. Нічого, розплутаємо.

Молоденька дівчина-інженер прибігла до кабінету начальника, зошит креслень принесла — техпроцес злощасної гайки.

Гостєв узяв зшиток двома пальцями, точно так, як колись брав акт з витверезника, розгорнув, глянув і передав Горегляду.

Той віддав Лихобору:

— Будеш робити, разом з Ферапонтом, сьогодні вночі.

— Раніше не можна? — схвилювалася дівчина.— Мій начальник дуже стурбований...

— Скажіть вашому начальнику, що про цю гайку він повинен був думати півроку тому,— підкреслено люб'язно відповів Гостєв.— Якщо ми встигнемо зробити її завтра до кінця зміни, то це буде технічне чудо. І ще скажіть йому, щоб у таких випадках він не посилав вас, а приходив сам.

Дівчина спалахнула, як півонія.

— Як це розуміти? Ви мені не довіряєте?

— Ні.— Люб'язність Гостєва межувала з улесливістю.— Просто я б сказав йому всі слова, які, звичайно, не можу сказати вам. Так йому, будь ласка, й передайте. Спасибі і до побачення.

Дівчина поглядом спопелила Гостєва, повернулася й вийшла.

— Нічого вона йому не скаже,— мовив Несвятий.

— Скаже,— знову засміявся Гостєв.— Це ж його заступниця, недавно призначена. Бач, який розумний. Сам побоявся прийти...

Здавалося б, немає в світі нічого простішого за гайку. Звичайний шестигранний шматок заліза, сталі чи міді, посередині дірка з різьбою. От і все. Але гайки, якими кріплять кіль і стабілізатори, зовсім на цей опис не схожі. Це не шестигранник, а невеличкий циліндр, в отворі якого три різних діаметри. Найменший нарізний,— саме ця різьба й затискає болт, кріпить стабілізатор до фюзеляжу. Там, де другий, ширший, з боків прокручено двадцять дірочок, через них проходять шплінти, кріплення, щоб і на мікрон не могла зрушити гайка. В третьому, найширшому, довбальний верстат проріже канавки, і саме в них складальник всуне тарувальний ключ, щоб можна було цю гайку прикрутити. Після обробки на верстаті її загартують, і тільки тоді має вона право стати на своє місце. В кожній машині ОК-42 таких гайок двадцять чотири. Лихобор з Ферапонтом мають зробити їх для двох машин п'ятдесят, запас не завадить.

— Зараз обидва йдіть додому й спочиньте,— сказав Горегляд, коли вони вийшли з кабінету Гостєва.— Доки знайдемо цю сталь, випишемо, привеземо — зміна й мине. А на другу зміну приходьте. Мабуть, і ніч вам доведеться працювати. Між іншим, для тебе,— звернувся він до Ферапонта,— це буде проба. Одну гайку покажемо комісії, вона тобі розряд дасть. Годі в учнях ходити, вже не маленький.

— Зробимо,— за зухвалим тоном ховаючи непевність, сказав

Ферапонт.— Ідіоти, раніше подумати не могли. Люди літакам життя довіряють,— почервонів, згадавши, як зовсім недавно сам кепкував з таких слів. І, щоб Лука не помітив збентеження, швидко додав: — На ніч, мабуть, бутербродами треба буде запастися.

— Це прекрасна ідея,— схвалив Лихобор.

Коли вони прийшли на другу зміну, заготовки вже лежали біля верстатів.

— Плануємо і ділимо роботу,— сказав Лихобор.— Ось так...

Ферапонт лише кивнув, не в змозі жодного слова сказати від хвилювання. Він думав, що всю найвідповідальнішу роботу візьме собі Лука. А виходило, що все по справедливості: нарізати різьбу і десь глибоко всередині гайки вийняти канавку випало йому.

— Ну, почнемо,— сказав Лука, відрізаючи від сталевої штиби перший циліндрик.— Чим скоріше віддамо їх на довбальний верстат, там швидше додому підемо.

«А я зовсім не поспішаю додому»,— мало не сказав Ферапонт. Але вчасно стримався, мало язиком не клацнув.

Є високе натхнення захоплення в усякій роботі, яку вмієш не просто добре, а дуже добре виконати. Коли вона до того ще й важлива, коли від тебе залежить, чи випустять вчасно новий літак, то натхнення охоплює душу, і згадка про ці хвилини залишається в серці невмирущою. Особливо гостре це почуття, коли народжується воно вперше. Власна сила здається у сто крат більшою, нею гори можна звернути, ріки загатити, пустелі на сади перетворити, на Марс полетіти, не те що зробити за дві зміни п'ятдесят гайок.

Уперше за своє недовге життя почувався Ферапонт Тимченко таким сильним, гордим, а головне, цілком рівноправним з усіма. Дивно: звичайнісінька робота, а здається героїчною. Бо на серці в нього почуття справжнього подвигу, піднесене, вільне. І ще ніколи в житті не приходило до нього розуміння такої цілковитої свободи. Мабуть, тільки зараз зрозумів він справжнє значення цього слова. Свобода — це право працювати на повну силу так, як ти хочеш, як можеш, з насолодою, з натхненням, відчуваючи важливість свого життя і своєї роботи для всіх на світі.

Ферапонт працював не озираючись. А Лука коли-не-коли поглядав у його бік. Все йде добре. Нічого не треба говорити, хай відчує хлопець насолоду справжньої відповідальності. Саме в такі хвилини людина стає справжнім робітником.

— Стоп, перерва,— підходячи до Ферапонта, сказав Лука.— Давай один одного перевіримо.

Всі п'ятдесят заготовок уже стояли на стелажі, вишикувані, як снаряди до гармати калібром двадцять дев'ять міліметрів.

— Ти мені не довіряєш? — спалахнув Ферапонт.

— Не плещи дурниць. Перевіряти не тільки інших, перевіряти себе треба. Бери штангенциркуль. Індивідуальність токаря визначається в першу чергу точністю його роботи. Дивись, оця гайка на п'ятнадцять сотих міліметра довша. Чия вона? Моя. Зараз знімемо ці п'ятнадцять сотих.

— Не розумію, яке значення вони можуть мати? — все ще сердито сказав Ферапонт.— Адже це гайка. Не більше, ніж гайка...

— Правильно. Коли вона одна, то ці соті міліметра не мають ніякого значення. Але всі п'ятдесят мусять бути бездоганно однакові. От ми з тобою підемо, глянемо, як хвостове оперення монтують. Тоді зрозумієш... Ну, здається, все в нормі.

— Тепер перекус, мені вже давно їсти хочеться,— сказав Ферапонт.— Ану чим порадувала нас мама?

У пластмасовій сумці — десяток бутербродів і термос гарячої кави.

— Не дуже розкішно,— пожалівся юнак.— Вона ніколи правильно не врахує можливості мого апетиту.

— Ти їж. Мені не хочеться,— сказав Лука.

— Авжеж, так я сам-один і їстиму. Бери оцей, з ікрою. Кажуть, дуже підтримує енергію.

Лука взяв бутерброд, надкусив — справді смачно. Чому страви, зварені чи приготовані вдома, все-таки відрізняються від виробів найкращої їдальні? Щось таємниче, якусь свою характерність додає до їхнього смаку дотик жіночих рук... Ні, не просто рук. У їдальнях теж переважно жінки працюють. Вони мусять бути ще й ніжними, ці руки. Дурниці лізуть у голову. Не про ніжність жіночих рук, а про п'ятдесят гайок, що до ранку мають бути готові, йому треба думати.

— Бери ще,— запропонував Ферапонт.

— Спасибі, ситий,— Луці й справді не хотілося їсти.

— Ну, дивись, тобі видніше,— відповів Ферапонт. І Лука здивовано відзначив, що від десятка бутербродів лишився, власне кажучи, лише спогад.

Запили гарячою кавою. Смачна річ. Усе передбачила мама, в глибині душі пишаючись сином.

— Поїхали далі,— скомандував Лука.— До ранку недалеко.

— Ще є трохи часу,— весело відгукнувся Ферапонт.

На мить, тільки на одну коротеньку мить озирнувся. Весь цех по вінця повен темряви, верстати, великі, мовчазні, в сутіні нібито зійшлися ближче один до одного і розмовляють про щось своє, тільки їм відоме. Лише в одному кутку над двома токарними ІК-62 яскраве світло. І здається, ніби оце і є найважливіше місце, центр всесвіту, де зараз вирішується його майбутнє.

Чому він радіє? Це ж звичайнісінькі гайки, про яку долю людства тут можна думати? Ти ж сам, Ферапонте Тимченко, ще місяць-два тому глузливо посміхнувся б, почувши отакий високопарний вислів. Чому ж ти зараз не глузуєш?

Може, тому, що вперше відчув справжню відповідальність?

Відповідальність за що? За п'ятдесят гайок? Завтра, розповідаючи мамі, ти з себе самого знущатимешся...

Може, й так. Але без цих гайок не злетить новий літак, і глузувати чомусь не хочеться... Здає Ферапонт Тимченко одну за одною свої неприступні фортеці. Це все Лука Лихобор! Справа саме в ньому, в його житті, роботі, характері. Колись Ферапонт хотів

бути схожим на Едді Рознера, Леоніда Утьосова чи, в крайньому разі, на Геннадія Цибулю. А тепер він хоче бути таким, як Лихобор. Не збагнеш зразу, в небо злетіла чи в глибоку прірву впала його мрія...

Уважніше, якось нерівно йде мітчик, ні, здається, все гаразд. Багато їх, цих клятих гайок. Ріжеш, ріжеш — кінця-краю не видно.

Чого це раптом прозорою стала скляна стеля? Невже скоро світанок? Дивись ти, як швидко минає ніч. Остання гайка, хай вона сказиться....

Нарізати й віддати Луці на розточку. Потім повибирати канавки...

Люди починають з'являтися в цеху. Все більше й більше готових гайок стає на стелажі. Вони й справді схожі на маленькі снарядики, таку вибухову силу заклав у них Ферапонт.

Все! Всі п'ятдесят штук готові. Може, завтра чи позавтра він і розповідатиме знайомим про цю роботу в своєму звичайному, глузливо-насмішкуватому тоні. Але зараз серце його сповнене гордості.

Він працював усю ніч не гірше од Луки Лихобора, він справжній токар.

— Уклалися в план,— потягаючись, розминаючи м'язи, сказав Лука.

— Привіт,— як з води вродився Горегляд.— Усе готово?

— А як могло бути інакше? — впевнено й зухвало відповів Ферапонт.

— Ну, ти не вмреш від скромності,— засміявся майстер.

— А я взагалі не збираюся вмирати.— Ферапонт стояв біля гайок, вишикуваних на стелажі, так само як Венька Назаров біля свого плаката в день приходу генерального конструктора.

— Правильно, вмирати не треба,— сказав Горегляд.— Зараз їх заберуть на довбальний верстат, ці гайки.

Так, їх заберуть, і зникне зачарування першої робочої ночі. І ніхто не згадуватиме про неї. Була робота як робота. Довелося попрацювати дві зміни, кінець кінцем нічого особливого...

Для сторонніх нічого особливого, а для Ферапонта все змінилося в цю ніч... Цікаво, захочеться йому завтра, добре виспавшись, посміятися зі своїх захоплень? Усе може бути, побачимо.

— Ходімо снідати, буфет уже відчинено,— сказав Лука.

— Ходімо. В мене прохання: домовся з Гостевим, щоб нас у складальний пустили. Дуже хочеться глянути, де наші гайки стануть. А голодний я наче вовк. Хороший апетит — ознака доброго здоров'я.

Вони йшли до буфету. І раптом юнак спинився як укопаний. На дошці, де пишуться підсумки соцзмагання, великий плакат, прикрашений традиційним і незвичайним Веньчиним літаком. Величезні червоні літери аж різали око.

«Добре працювали!» Під цими словами два прізвища: «Лихобор і Тимченко». А далі цифри перевиконання норм і планів.

— Примітивна агітація,— спробував стати в свою звичайну позу Ферапонт. І одразу запнувся, так недоречно для нього самого пролунали слова.

Лука все зрозумів, але не сказав нічого. Учень зніяковів, пішов швидше, немовби не надаючи плакатові ніякого значення. А десь у глибині душі все співало від щастя, і хотілося проходити повз цей плакат багато-багато разів, щоб усі люди знали: це саме він, Ферапонт Тимченко, працював добре.

Через два дні вони разом пішли в складальний цех і побачили вже майже готовий новий літак. Зовсім недавно на світі існував тільки малюнок... Кожен з робітників зробив так небагато — гайку, болт, елерон, частину фюзеляжу, крісло для пілота, шасі... А всі разом створили літак, і скісні крила його зовсім скоро торкнуться неба.

Ферапонт зайшов за машину і зразу побачив свою гайку в руках слюсаря. Хвостове оперення скидалося на велетенську трипелюсткову срібну квітку. Монтажник з тарувальним ключем у руках настроював його, як музикант скрипку, домагаючись цілковитої рівноваги напруження між усіма трьома пелюстками — кілем та стабілізаторами. Перекосу тут бути не може, це виключено самою конструкцією.

Але є щось інше, важливіше для пілота — відчуття майже музичного резонансу рулів на кожен найменший порух, мало не думку.

— Доладні гайки,— гордо сказав Ферапонт, коли вони поверталися до свого цеху.

— Так,— відповів Лука,— хороші руки їх робили.

— Цитую Горегляда,— урочисто оголосив учень,— від скромності ти не вмреш.

— Я не про себе, а про тебе кажу. Знаєш, інколи говорять: легка або важка рука. Так от у тебе хороша рука...

— І ти вже радієш: перевиховав Ферапонта Тимченка. Помиляєшся...

— Побачимо, але роботу цю ти до кінця життя не забудеш. Ось тобі, візьми на пам'ять.

І простягнув юнакові вже зовсім готову, загартовану гайку. Ферапонт знову почервонів від задоволення. І коли вона зникне, оця клята здатність так часто по-дитячому червоніти?

— Вона ж там потрібна, в складальному?

— Там треба сорок вісім штук, а зробили ми п'ятдесят. Браку, як тобі відомо, не було.

— Де сорок дев'ята? Невже взяв собі? — зрадів у душі юнак.— Буде у нас однакова пам'ять про цю першу робочу ніч.

— Ні, візьму пізніше. Зараз вона у Горегляда. Покаже комісії. Оформить документи, іспит з теорії пройдеш, і, мабуть, другий розряд тобі дадуть. Вже ти мені не учень...

— Ні, я так не хочу.

— Чого не хочеш? Самостійним токарем стати?

— Ні, я хочу з тобою.

— А ми й будемо разом. Куди я подінуся? Це вже, видно, нам на роду написано разом бути...

— Ненадовго,— сказав Ферапонт.

— Ні, надовго, на все життя,— відповів Лука.— Ким хочеш станеш, а все одно цієї ночі не забудеш... і я не забуду...

Ферапонт щось хотів сказати і не ризикнув, у горлі незвична судома і щось лоскоче очі...

Краще промовчати...

До сорок першого дійшли мовчки.

— Давай знову в театр? — несміливо запропонував Ферапонт.

— Гаразд. У мене тепер усі вечори, крім суботи, вільні.

— І ще одне прохання: прийди колись до нас у гості, я тебе з моїми предками хочу познайомити...

— Ні,— сказав Лука,— твоєму батькові зустріч зі мною радості не принесе.

— Ти думаєш, він тебе звинувачує?

— Ні, він мене ні в чому не звинувачує. Просто спогад у нього, мабуть, неприємний... Одне слово, не треба... А в театр із задоволенням...

Лука сказав фразу: «У мене всі вечори вільні» — і спохмурнів, зламався, зник його хороший настрій, створений музикою пелюсток величезної дюралевої квітки. Так, вільні в нього вечори... І він сам винен. Нечистий потяг його за язик розповісти Карманьйолі про Оксану, от і карайся тепер, ходи до театру з Ферапонтом. Нічого, скоро підготовчі курси до інституту почнуть працювати... Що, що, а діло він собі знайти зуміє, хвилини вільної, щоб думати про Майолу, не буде... Вона про Лихобора напевне ніколи не згадує, просто закреслила в своєму житті — «щоб ця людина більше не переслідувала мене». А от Лука Лихобор кохання важким камінням забуття не розчавить. Хай живе воно в серці, болюче, неподілене, але від того, мабуть, ще дорожче.

А може, подзвонити Майолі? І що сказати? Я тебе люблю? «Дурний піп — дурна його й молитва»,— одна з улюблених примовок Луки знову пролунала у вухах. Не стане він переслідувати дівчину. Не для нього вона живе на світі...

Лихобор мало зубами не скреготнув від цієї думки. Звичайно, для когось іншого, вродливішого, кращого. Мало хіба там, на стадіоні, вродливих джигунів довкола неї в'ється? Ні, цього припустити не можна. А що він може зробити... Післязавтра субота, він піде до батька й спитає поради... Все розповість і про Оксану, і про Карманьйолу, і про малого Луку, який живе на далекому, на японські прозорі малюнки схожому березі Тихого океану.

Розділ двадцять перший

В суботу, коли Лука з'явився в дев'ятій палаті, про якісь розмови чи поради не могло бути й мови. З понеділка переїзд у новий корпус. Лемент в усіх палатах був неймовірний. Інвалідові нічого,

здавалося б, не потрібно для життя в такому госпіталі. А виявилося, що в кожного сила-силенна особистих речей, не тільки тут зібраних, а навіть ще з фронту привезених. У моряка під ліжком лежав навіть револьвер, дбайливо схований, але довгі роки не чищений, старий німецький парабелум з обоймою патронів.

— Навіщо він вам? — здивувався Лука. Адже ні підняти пістолета, ні вистрілити матрос першої статті не може: по самі плечі відтяті у нього руки.

— Поклади до скриньки — і хай лежить! — люто рявкнув моряк.

Лука слухняно виконав наказ.

Батько хотів портрет Майоли Саможук забрати з собою до нового корпусу. Колись він за допомогою няні, ще не надаючи оцій вирізці з журналу великого значення, приклеїв її до стіни клеєм. І тепер вимагав, щоб син зняв портрет, нітрохи не пошкодивши.

Лука глянув на серйозне, внутрішньою силою позначене обличчя Майоли і опустив очі.

— Чого ти став як телепень? — командував батько.— Принеси мокру ганчірку, намочи портрет. Без нього я звідси не поїду! І обережно. Порвеш чи попсуєш — я тобі голову відкручу...

Лука ясно збагнув реальність загрози, пішов до няні, взяв ганчірку. Але синтетичний клей не піддавався.

— Разом із стіною його звідси заберемо,— стояв на своєму батько.— Я без цього портрета жити не можу.

— Весь корпус завалиться,— несміливо заперечив Лука.

— Хай валиться к лихій годині! — кричав батько.— В понеділок принесеш молотка й долото чи зубило. Тинк тут м'який, а всередині стіни дерево, обережно підрубаєш і знімеш.

— Добре,— покірно мовив син, на все згодний, аби тільки увагу відвернути від портрета. В глибині душі він був певний: батько затіяв усю цю мороку навмисне, бажаючи нагадати про Майолу, здогадуючись про невдале кохання, злостячись і водночас докоряючи.

А чого йому докоряти?

Коли всі пожитки інвалідів упакували в дерев'яні скриньки й вузли, Лихобор раптом заявив:

— А ти знаєш, я старе барахло тут залишу, нічого з собою не братиму. Тільки портрет із стіни вирубаємо. Нове життя починається...

Лихобор вийшов на ганок. У світлі раннього вечора побачив сіро-зелені, зимою змучені сосни, відчув смолистий запах весняного квітневого вітру. Хороша це пора, весна...

— Здрастуй,— почулося зовсім поруч. І Лука здригнувся як ужалений. Майола Саможук сиділа на лавочці,— личко суворе, незалежне, ділове, дивиться на Лихобора байдуже, одне слово, зовсім чужа, недовірлива людина.— Я тебе чекаю.

Складним шляхом прийшла дівчина на оцю добре знайому, можна сказати, до останньої відлупленої трісочки вивчену лаву.

Тоді, сказавши міліціонерові гострі слова і навіть подякувавши незнайомому водієві на прощання, вона знайшла в собі сили прийти додому спокійно й звично. Ні батько, ні мама нічого не помітили. Серце закам'яніло. Вона накреслила лінію свого життя і не відступить від неї.

Але потім сталася розмова з Загорним, і знову все переплуталося, віхолою закрутилося в душі Майоли. Оту спортсменку в синьому ультрамариновому трико з червоною живою стрічкою в руці вона не забуде ніколи в житті. Отак, закриєш очі, засинаючи, і пливе в уяві, звиваючись, лягаючи до ніг і знову злітаючи вгору, широка червона винда, ніби лінію Майолиного життя окреслює. І знову лунають у вухах слова Загорного: «Твого він любитиме ще дужче». Обурення, як порив грозового циклону, сповнює душу від цієї згадки, немає більше ніяких почуттів. Як він смів таке подумати, завжди розумний і тактовний тренер?

Що ж це він хоче, щоб Майола пішла до цього підлого й підступного Луки Лихобора й сказала: «Люблю тебе, одружися зі мною, будь ласка»? У дівчини аж мурашки пішли по всьому тілу. Нахабний і огидний цей Лука. Ходити на тренування, бачити Василя Семеновича теж чомусь стало неприємно. Тренер немовби вписався в орбіту чужого, ворожого дівчині світу, по якій ходив Лука Лихобор.

Здавалося, все вона зуміла змінити в своєму житті, підкорити власній волі. Було тільки одне недоторкане, майже святе місце на цій осоружній земній кулі — госпіталь інвалідів. Правда, тут усе нагадувало Луку. Але ж можна зовсім не підходити до сьомого корпусу, адже її підшефні в п'ятому, соснами захованому від усього світу відділені.

В п'ятому корпусі теж мріяли про переїзд до нового палацу, про нове життя, якесь зовсім не схоже на теперішнє, хоча в глибині душі кожен розумів, що зміниться тільки зручність палат, а в найглибшій суті все лишиться по-старому і нічого нового не принесуть зміна місця житла і ліжка на колесах з кнопковим управлінням.

І все частіше думала Майола про День Перемоги і урочистий парад піонерів перед героями війни. Поткнулася в комітет комсомолу інституту, розповіла про свій план.

— У тебе манія грандіозу,— відповів Вячеслав Савчук, усією п'ятірнею розчісуючи свою чуприну.— Такий парад цілому райкому комсомолу навряд чи під силу організувати.

— Що ж мені робити?

— Звузити масштаби, з химерних мрій ступити на нашу землю. Взяти піонерську дружину, зайти до інвалідів, привітати їх з Днем Перемоги, кожному принести невеличкого букета. Я певен, вони будуть зворушені. На це у нас гроші знайдуться, профспілку потрусимо — дасть...

— Профспілку? — мало не з жахом перепитала Майола. Ще, чого доброго, доведеться йти до Луки, просити грошей на квіти.

— Звичайно, профспілку. Знаєш, які вони багаті? Тобі згадка про профспілку, бачу, не сподобалася. І ти маєш рацію: відстала організація, я сам з ними можу поговорити...

— Відстала? Ні, не всюди.— Сказала й пішла з кімнати, залишаючи Савчука до краю здивованим, і надала ж йому нечиста сила дати комсомолці Саможук отаке шефське навантаження! Вчепилася і, видно, не відстане, поки не доведе діло до кінця. В них у всіх отакий характер, у цих монтажниць бурових коронок.

А дівчина вийшла з комітету комсомолу в найскладнішому настрої. До інститутської профспілки вона, звичайно, піде, гроші на квіти й дрібні подарунки інвалідам роздобуде. Але як це жалюгідно мало й не схоже на її величну мрію. Значить, прийде десятків зо три, може, чотири, піонерів, подарують квіти, заспівають, почитають вірші, і все? Ні, так не буде. Вона знає, що треба зробити. Від особистих почуттів товаришки Саможук не можуть страждати інваліди. Разом з авіазаводом вона організує все саме так, як мріялося.

А щодо особистих стосунків, то їх закреслено раз і назавжди. Майола зуміє зробити так, що у неї навіть серце не здригнеться при зустрічі з Лукою. Вона зуміє говорити з Лихобором як з головою цехкому, не інакше. І виправдань шукати не треба, бо робиться це для найсвятішої в світі справи.

Так, вона може спокійно сідати на свою знайому лавочку, ніби взагалі прийшла сюди вперше і має зустріти зовсім не знайомого представника профспілки авіазаводу, щоб домовитися про спільне проведення громадсько-політичного заходу. Зловила себе на тому, що подумки, шукаючи заспокоєння, надто ретельно вимовляє оці казенні слова, і занепокоїлася. А може, вона відступає, просто хоче побачити Луку? Ще раз суворо, як на сповіді, перевірила свої почуття. Ні, нічого немає в її серці, крім бажання влаштувати інвалідам справжнє Свято Перемоги. Отже, нічого боятися цього побачення, іди.

До сьомого корпусу дівчина підійшла трохи насторожено. Нічого не змінилося тут від останнього разу. Та, власне кажучи, зовсім мало часу минуло. Сама себе похвалила за спокій і витримку. То чекала нетерпеливо Луку Лихобора, а зараз сидить, терпляче дивиться, як дощовий хробак поволі перетинає піском посипаний простір біля ганку (видно, вже тепло буде, черв'яки вилізли), і нітрохи не хвилюється. В сьомому корпусі лемент і галас, в її підшефному, п'ятому, інваліди теж лаштуються в дорогу, теж галасують.

Ну, чого ж він забарився, товариш Лихобор? Скільки їй ждати? Коли ще десять хвилин не з'явиться, вона встане і піде, а в понеділок подзвонить по телефону в цех. Надто багато честі, щоб чекала вона тут цілу годину...

Двері рипнули — розчинились. Ні, це не він. Няня вийшла, витрусила якийсь килимок і знову сховалася. Більше десяти, ну хай дванадцяти хвилин Майола не чекатиме. Швидко вони минають, ці десять хвилин. Все, час іти.

Лука ступив на ганок саме в ту мить, коли Майола вирішила йти, як той суддя на футбольному полі, додавши до основного часу гри дві хвилини на непередбачені затримки. Став на ганку, заклопотаний, навіть не глянув на дівчину.

— Здрастуй,— як до зовсім чужої, малознайомої людини звертаючись, мовила Майола.— Я на тебе чекаю. Сідай, мені з тобою треба поговорити.

Лука глянув, і блакитні очі його розширилися. Прийшло до нього щастя чи горе?

— Ти, мабуть, дуже здивований,— сказала дівчина, цілком задоволена своїм спокійним голосом.— Але я прийшла в справі, бо, на жаль, не можу обійтися без твоєї допомоги. Йдеться про спільну організацію свята — Дня Перемоги — в новому госпіталі. Самі ми можемо цей день відзначити, але не так, як мені б хотілося, і не так, як цього заслуговують інваліди.

Лука вражено мовчав.

А дівчина говорила, говорила, діловито й продумано, намагаючись ні на мить не спинятися, щоб не вийшло паузи в цій розмові.

Лихобор устав, і за ним, як прив'язана невидимою ниточкою, підвелася Майола, все ще не перестаючи викладати свій план проведення свята. І тоді Лука несподівано для самого себе сильними руками обняв дівчину і міцно поцілував. Майола навіть опиралася, відбивалась, одверталася, йому навіть силоміць довелося приблизити до себе її обличчя, але дуже великих зусиль це не потребувало. Дівчина робила саме те, що годилося, тільки бракувало її рухам справжнього почуття опору, ненависті.

— Ти нахаба, користуєшся зі своєї грубої сили,— сказала Майола. Тон розмови не змінився, вона все ще розробляла план святкування Дня Перемоги.— Я до тебе прийшла в справі і тільки в справі...

Лука обняв і поцілував її знову, тільки на цей раз повертати до себе Майолине обличчя не довелося, губи були десь тут, зовсім близько... І, мало не похитнувшись, не впавши від щастя, Лихобор відчув, як повільно підвелися руки дівчини й обплелися круг його шиї.

— Стида й сорому вам немає,— раптом почувся з ганку скрипучий, невдоволений голос няні.— Знайшли місце, де цілуватися. Ви б ще на Хрещатик вийшли.

Повільно, неохоче вивільнилася вона з міцних обіймів Луки Лихобора, глянула на няню щасливими, божевільними очима...

— Безстидниця! — виговорювала бабуся.— Та в мій час дівчина, коли б її отак на гарячому злапали, світ за очі тікала б. А ця ще й дивиться...

— А вона зовсім не дівчина,— сказав Лука Лихобор.

— «Не дівчина»,— передражнила няня.— А хто ж вона така? «Не дівчина»!

— Це моя дружина,— сказав Лука.

— Брешеш, як рудий сірко,— не вгавала стара.— З дружинами так не цілуються.

— А ми цілуємося,— раптом рішуче мовила Майка.

— О господи.— Няня витрусила простирадло і зникла за дверима.

Знайомий дятел пробіг по сосновій гілці, спинився, вчепившись міцними кігтиками в посірілу за зиму кору, і раптом дзвінко вибив дзьобом по сухому дереву довгу трель.

— Подругу кличе,— тихо мовив Лука Лихобор.

— Шкода, не будемо ми з ним більше бачитися,— відгукнулася дівчина.— Бувай здоровий, дятле.

І, ніби пташка могла зрозуміти людські слова, у відповідь пролунала ще одна, дзвінка, на все Святошино чутна, трель. І десь далеко хтось відгукнувся чи, може, луна принесла відголос.

— Ходімо,— тихо сказав Лука,— в понеділок батько наказав принести молотка й долото. Будемо відрубувати зі стіни твого портрета, він тільки його з собою в новий палац хоче забрати.

— У мене ще є кілька таких журналів, можна просто вирізати.

Все життя їхнє змінилося й визначилося протягом буквально кількох хвилин. Хоча ні, не за кілька хвилин. Вони йшли до цього вечора ціле життя поодинці, майже рік поруч.

І знову, як колись, ще влітку, широким рухом обняв Лука дівчину за плечі, і вона припала до нього, ніби шукаючи захисту. Від нападу якого завгодно найлютішого ворога хотів би оборонити її Лука Лихобор. Рух руки був схожий на той, колишній, а почуття стало зовсім відмінним, і ще не вірилося у власне, так блискавично віднайдене щастя.

Повільно йшли, виходили на світло ліхтарів і знову зникали в півтемряві, не говорили ні слова, тільки відчували зовсім близько тривожне тепло тіл і найбільше, мабуть, боялися віддалитися, розійтися, втратити це тонке і хвилююче почуття.

Так можна було дійти Брест-Литовським проспектом до самісінького Житомира, і Лука нітрохи не здивувався б, побачивши його околицю.

Саме тому так знетямився він, коли опинилися біля входу в будинок, де на чотирнадцятому поверсі причаїлася затишна, репродукціями з картин французьких імпресіоністів прикрашена кімната.

— Почекай, куди ми йдемо? — раптом спинився Лихобор.

— Додому,— відповіла дівчина.

— Як додому? — знетямився Лука.— Ми ж не туди...

— Ні, туди. Я живу тут, на чотирнадцятому поверсі...

Лихоборові підошви ніби пришило до асфальту. Розгублено і навіть злякано глянув він на дівчину, витер спітніле чоло і пробурмотів:

— Ти живеш тут, на чотирнадцятому поверсі? У кого?

— У себе вдома, з чоловіком. У нашій кімнаті. Я ж твоя дружина...

— Почекай,— зовсім розгубився Лука.— Почекай...

— А чого чекати? Хіба ти мене не любиш? Хіба я не люблю?

— Я люблю тебе більше за життя... Але все так несподівано... Хоча неправда, все сподівано, дуже сподівано... Але почекай...— за останню рятівну ниточку ухопився Лука.— Я ж... я ж можу тебе одурити.

— Ні,— відчуваючи на серці урочисту певність надійного щастя, сказала Майола,— ти не можеш зрадити чи одурити. Ти вірний...

І, ні хвилини не вагаючись, відчинила високі двері будинку, за якими в просторому вестибюлі виднілася дерев'яна, дзеркалом прикрашена кабіна ліфта.

В понеділок ранком Ферапонт Тимченко чекав появи Луки з гарячковим нетерпінням.

Той з'явився після щоранкової зустрічі штабу трудової вахти. Глянувши, юнак не зразу впізнав свого колишнього наставника. Все змінилося в його ході, поведінці, виразі обличчя — став Лука Лихобор певніше ступати по землі. Видно, щось дуже хороше сталося в його житті. От і чудово. Ферапонт щиро порадіє за свого друга, так, саме друга. Вони вже не учень і наставник, а просто друзі і завжди будуть дружити, а це безперечне щастя.

— Скандал у благородному сімействі,— оголосив Ферапонт, підходячи до Луки.— Здрастуй.

— Здрастуй. Який скандал?

— Майола наша штуку утнула. Я тебе попереджав, що це дівчисько легковажне й несолідне. Тепер вона нарешті своє справжнє личко показала,— торжествував Ферапонт, тішачись з цілковитої перемоги над своїм останнім суперником.— Ти розумієш, позавчора одинадцята година, її немає вдома, дванадцята — немає. Катерина Климівна починає дзвонити в швидку допомогу, запитувати, чи не сталося десь нещасного випадку. Година ночі — немає, друга — немає. Коли вона затримувалася раніше, завжди дзвонила, це в нас сімейна традиція,— наші предки і без того мають з нами досить клопоту. Нарешті не витримує Петро Григорович, шановний тато Карманьйоли, о другій ночі дзвонить до нас, будить мого предка. І генерал відповідно розгортає діяльність...

Ферапонт розповідав, захлинаючись од щастя. Тепер ніхто не заважатиме їхній дружбі. Він не звертав уваги на вираз обличчя Луки. А варто було б порахувати, скільки зовсім різних почуттів мінилося в ньому водночас. Кохання розкрилося, виникло перед Лихобором, як вибух, відкинувши всі інші почуття. Про те, що десь, на Пушкінській вулиці, в старій квартирі з високими стелями, смертельно хвилюються мама й батько його дружини, згадав саме він, а не Майола. Надворі вже синів ясний квітневий ранок, коли Лука мало не силою повів її до телефону...

— Нарешті,— аж захлинався Ферапонт,— о п'ятій ранку дзвінок. Катерина Климівна вже майже непритомна. Петро Григорович лютий як вовк. А вона заявляє в трубку: затрималася на вечірці, пробачте, не хвилюйтесь. Це тобі в першу чергу наука.

Я знаю, вона й тобі гвинтики вкручувала, а сама потихеньку знайшла собі женишка. Ну й дуже добре, тепер ми з тобою гори перевернути можемо... А тобі наука... На віки вічні...

— Що було далі? — десь у глибині душі потішаючись і водночас відчуваючи пекучий сором, запитав Лука.

— Вона з'явилася об одинадцятій годині, спакувала свій чемоданчик і зникла, подавши всім дівчатам приклад, як виходять заміж у наш час. Я радий, не буде вона між нами плутатися. Але мушу визнати — я в захопленні. Отак треба вирішувати все в житті, сміливо, рішуче... Раніше я думав: дута знаменитість. Тепер бачу — є в ній справжній динаміт.

— Що ж було далі? — механічно запитав Лука.

— Звідки я знаю. Пішла й зникла. Більше алярмових дзвінків до нас не було. Значить, усе владналося...

— Я тобі скажу, що було далі,— немовби розжовуючи шматок гуми, промовив Лука.— Увечері вона разом зі своїм чоловіком приїхала до мами й батька на Пушкінську. Вечеряли і навіть пили шампанське. Вони, ці дівчата, дуже швидко вміють заспокоювати своїх рідних. Потім її чоловік одержав у подарунок американський чорно-червоний светр, ще літом куплений для нього.

— О, вона все передбачила,— сказав Ферапонт.— Лукаве породження диявола ці жінки...

Спинився, вражений, глянув. І, не наважуючись повірити, не припускаючи навіть можливості такої правди, запитав:

— А ти звідки знаєш?

І раптом, здогадавшись, аж поточився від несподіванки й гострих змішаних почуттів ревнощів та захоплення. Вигукнув:

— Це ти?

— Я,— відповів Лука.— Запрошую на весілля до Палацу шлюбів.

Ферапонт пройшовся від верстата до верстата, не знаючи, що сказати. Обурення, захоплення й ревнощі переповнювали його душу.

Потім спинився, впритул підійшов до Лихобора й проказав, мало не плачучи:

— Ех ти, продав нашу дружбу.

— Чому продав? — здивувався Лука.— Ми з тобою друзі навіки... Більше того, родичі...

— Ні, не та це вже буде дружба,— гірко мовив Ферапонт. І зовсім несподівано для самого себе Лука відчув, що поруч нього стоїть не молодий юнак, а дорослий, рівноправний мужчина.— Не та це буде дружба. Ну і гори ти синім вогнем та ясним полум'ям разом із своєю Майолою! А до мене більше не підходь. Не люблю зрадливих!

Він майже вигукнув останні слова і поспішив відійти до свого верстата, щоб ніхто не побачив його очей. Світ огидний і підлий, немає на ньому вірних людей. Досить було Майолі пальчиком ворухнути — і Лука Лихобор, залізний і надійний, як кам'яна брила, зрадив.

Днів три намагався навіть не дивитися в бік Луки Лихобора. Вдома про новину промовчав. Чомусь здавалося ганебно образливим, що у виборі між ним і Майолою, у виборі між коханням і дружбою Лука обрав кохання. І хоч усе-таки розумів, що кохання нітрохи не заважає дружбі, переконати себе в тому не міг,— надто одноосібно хотілося йому володіти дружбою Лихобора.

А на четвертий день у кінці зміни Лука підійшов і сказав:

— Годі удавати примхливу баришню. Друзі ми з тобою були, друзями й будемо. Ходімо глянемо, новий літак у перший політ іде.

— Не піду я з тобою,— сказав Ферапонт.— І що ти знайшов у тій цибатій Майолі?

— Ти маєш рацію, нічого особливого в ній немає. Просто вона найвродливіша жінка в місті Києві, і я її смертельно люблю.

— Жінка? — спіткнувся Ферапонт.

— Звичайно, жінка, моя дружина. І годі переживати. Витирай верстат і на аеродром...

— Вона тебе відучить командувати,— не втримався Ферапонт.

— От і дуже добре,— щасливо усміхнувся Лука.

Про перший політ нового літака на заводі не оголошував ніхто. Ще буде урочиста церемонія його випуску в присутності начальства, з промовами й прапорами, з наказом директора про відзначення найкращих робітників та інженерів. Зараз це тільки пробний перший політ. Але чутка про нього розходилася концентричними колами, захопила всі цехи, і після зміни до міського аеродрому потягнулися люди.

Лука й Ферапонт кілька хвилин ішли мовчки.

Натовп довкола них усе густішав, але юнак думав про інше.

— А все-таки ти молодець,— ніби впізнавши нарешті якусь дуже суперечливу істину, виголосив він.

— Чому це? — зацікавився Лука, і справді не відчуваючи за собою якихось справжніх подвигів.

— Що Майолу на льоту вхопив. Біля неї там стільки женихів крутилося...

— Ти знаєш, мені здається, вона віддалася за мене саме тому, що в неї не було ніякого іншого вибору. Жодного жениха біля неї я не помітив,— цілком серйозно мовив Лука.

— Просто закохалися одне в одного, як... як...— Він шукав порівняння, хотів сказати «Ромео і Джульєтта», потім подумав: «Надто класично, банально». І промовчав.

— Бажаю тобі так само закохатися.

— Ну, знаєш,— обурився Ферапонт,— ще не народилася на світі дівчина, щоб мене захомутала...

— Ні, вже народилася. Їй зараз років десять, дванадцять, а може, і всі чотирнадцять... Дивись, онде він стоїть, новий літак!

Тієї ж миті Ферапонт забув і про Луку, і про Карманьйолу, і про порушену дружбу. Літак, тільки новий літак полонив його думки. Машина стояла трохи оддалік од цілого ряду старих

ОК-24. Але навіть коли б опинилася вона в самісінькій гущині, ніхто б не сплутав з іншими, ніби саме під її крилом відкрився малесенький краєчок важкої завіси часу і тобі вдалося зазирнути в майбутнє.

На аеродром, звичайно, нікого не пускали, але довкола збиралося все більше й більше людей, мовчазних, урочистих. Це ж вони показали світові отаке диво. Хай тільки одна деталька, якась малесенька втулочка, непомітний шматочок роботи кожного втілився в цьому літаку, але не може бути більш гордого й урочистішого почуття, ніж оце розуміння добре виконаної роботи.

Ферапонт і сам не міг збагнути, звідки приходить до нього всепереможна гордість. Здавалося, все на світі, яку завгодно роботу, не те що цей пасажирський літак, а космічний корабель може він зробити. Хотів поглузувати сам з себе, зі своєї схвильованості і не зміг,— не хочеться. Міцно тримають кіль і стабілізатори їхні гайки. Він точно знає, де вони стоять. Хвостове оперення нагадує величезну трипелюсткову дюралеву квітку і водночас добре настроєну, без єдиної невірно натягнутої струни скрипку. Йому хотілося вигукнути: «Люди, дивіться, в цій машині є і моя робота!» Але юнак стримався: кожен з цього багатотисячного натовпу мав право сказати ці самі слова. Та поруч майнула інша думка, тільки йому належна. Торкнув Лихобора за плече.

— Слухай, наставнику,— сказав Ферапонт,— а коли заточити різці під гострим кутом, то канавки в отих гайках можна прорізати вдвоє швидше.

Лука з подивом глянув на свого учня. Народився не тільки новий літак, на світ появилося щось значно важливіше... Ще всього буде з цим Ферапонтом, ще буде він викаблучуватися й коверзувати, невідомо, ким стане — композитором, інженером, офіцером чи токарем,— але людиною буде...

Пілоти підійшли до літака, зникли за овальними дверима, міцно, герметично задраїли широкий отвір. У старих машинах починали крутитися гвинти, і цей рух попереджав про наближення польоту. Тут усе нерухоме, тільки повільно наростає гудіння могутніх реактивних двигунів, і в якусь мить літак неохоче, ліниво рушає з місця, і зразу, заревівши потужно й переможно, набирає швидкості, і стрілою втинається в ясну синяву неба.

Натовп стоїть мовчки, не кричить «ура», не плеще в долоні. І є в цьому мовчанні найбільше торжество, чимсь схоже на почуття Дня великої Перемоги. Люди стоять не розмовляючи, не розходяться, всім хочеться побачити, як сяде літак, ще раз глянути на свою вже здійснену мрію, попрощатися з нею і подумати про нову...

Він з'являється далеко-далеко в синяві, спочатку як маленька темна ластівка, виростає, приміряється до злітно-посадочної смуги, випускає закрилки і, викресавши з асфальту короткий гарячий димок, торкається твердими шинами аеродрому.

І тоді оживає жартами й сміхом натовп. Кожен іде додому і береться до своїх буденних справ, несучи в серці світле переко-

нання, що життя не минуло марно, залишило на землі ясно відчутний слід.

А в госпіталі важких інвалідів Семен Лихобор не погодився брати новий, з журналу вирізаний портрет Майоли, примусив Луку вирубати разом з тиньком і шматком дошки старий, до найменшої рисочки вивчений.

— Між іншим,— орудуючи пилкою й долотом, мовив Лука,— це твоя майбутня невістка.

— Хто? — відсахнувся старий Лихобор.

— Майола. Весілля двадцять дев'ятого травня. Раніше не виходить. Палац шлюбів дуже перевантажений. Разом поїдемо.

— Значить, насмілився нарешті? — торжествував Семен.— Давно так треба було зробити. Давно! А хто тобі радив? Хто? Слухатися старших треба! Ти розумієш, як тобі треба жити, щоб такої дівчини бути гідним.

— Мабуть, так само, як і жив раніше,— відповів син.

— Мабуть, так,— мовив батько. І надовго замовк, дивлячись, як орудує пилкою й долотом Лука.

А коли винесли інвалідів та їхні пожитки і повантажили в автобуси, щоб їхати до нового палацу, раптом одночасно загорілися, запалали старі, замшілі будівлі, які так гордо звалися корпусами. Брандмейстер, що примчав до госпіталю на чолі цілої колони голосистих червоних машин, спочатку хотів дати команду розпускати брандспойти й збивати полум'я важкими струменями води. Потім наказав нікого не підпускати до будівель, махнув рукою і сказав, виявивши державну мудрість: «Хай вони згорять. Їх спалити, напевне, дешевше, ніж розбирати. Тут новий мікрорайон будуватимуть».

Стояв він величний, як пам'ятник самому собі. Простежив, щоб усе згоріло до тріски, звелів залити згарище. Тоді сів у свою «Волгу», і машини помчали за ним через зелену лінію світлофорів.

У новому палаці інваліди розміщалися галасливо й весело, немовби не тільки стіни, а взагалі все змінилося в їхньому житті. Семен Лихобор звелів прибити в своїй палаті, такій світлій, що аж очі мружилися, портрет Майоли і сказав: «Ну, тепер я вдома».

І зразу посмутнів, згадавши, що госпіталь важких інвалідів, навіть обладнаний ліжками з кнопковим управлінням, кінозалом, ліфтами та похилими переходами-пандусами, залишається тільки госпіталем, з якого ніхто і ніколи не вийде у справжнє життя.

На День Перемоги Майола привела свою піонерську дружину. Валентин Несвятий очолив колону авіазаводців, з сусідніх шкіл прийшли піонери. Горегляд теж з'явився. І навіть сильні скельця окулярів директора авіазаводу блиснули в натовпі.

— Прикручуй, міцніше прикручуй,— командував старий Лихобор.— Дивись, оцей орден косо стоїть і погони скособочилися. Дзеркало мені дай...

— Красивим хочеш бути? — засміявся Лука.

— Хочу, сьогодні хочу бути красивим. Посивів я здорово. А здається ж, недавно був зовсім чорний...

— Не хвилюйся ти, батьку,— заспокоїв син.— Вони ж вітати героїв Великої Вітчизняної війни прийдуть, піонери... З Днем Перемоги поздоровляти...

— Ми й мусимо виглядати героями. Пояса на одну дірочку тугіше затягни. Так, добре. Вези мене на сцену.

Зал нового палацу збудували своєрідно: один великий амфітеатр, а проти нього сцена, теж амфітеатром. І там, і там спеціальні крісла, щоб могли вільно сидіти інваліди і на сцені, і в залі. І коли піднялася завіса, зал, повний піонерів, ахнув.

На сцені, при всіх орденах та медалях, у нових армійських кітелях, прикрашених золотими погонами, сиділо чоловік п'ятдесят підтягнутих, сильних, до найсміливішого подвигу готових героїв.

Лука глянув на свого батька, і почуття тупого, щемливого болю охопило його серце. Доля Семена Лихобора не стала легшою від того, що переселився він у новий палац.

Підійшла Майола, торкнулася рукою його руки, і щастя переповнило все єство Луки. Отак йому й жити вічно, сповненим глибокого горя і несамовитого щастя.

На сцену вийшла маленька, років одинадцяти, піонерка і, хвилюючись, мовила дзвінким, на музику цимбалів схожим голоском:

— Товариші, починаємо зустріч з героями Великої Вітчизняної війни. Знамена піонерських дружин на сцену внести!

Ферапонт Тимченко з'явився біля Луки з другого боку. Щоб не почула Майола, сказав тихо:

— Інструкторе, ти, мабуть, будеш сміятися до смерті, але я зараз заплачу. Це ж люди!

Колихнулися й завмерли над сценою знамена. Лука стиснув долонею маленьку руку Майоли, ніби хотів захистити дружину в нескінченному бою, в якому ще й досі, мало не через тридцять років після перемоги, падають солдати.

1971—1972 рр.

Зміст

ПОЧЕСНИЙ ЛЕГІОН. Роман 5
ЛИХОБОР. Роман 271

ВАДИМ НИКОЛАЕВИЧ СОБКО

Сочинения в шести томах
Том 5

Издательство «Дніпро»
(На украинском языке)

Редактор *Л. М. Кирилець*
Художник *І. В. Коптілов*
Художній редактор *В. С. Мітченко*
Технічний редактор *Б. С. Грінберг*
Коректор *О. С. Назаренко*

Інформ. бланк № 1292.

Здано до складання 28.03.80. Підписано до друку 21.07.80. Формат 60×90¹/₁₆. Папір книжково-журнальний. Гарнітура літературна. Друк високий. Умовн. друк. арк. 32. Обл.-вид. арк. 38,897. Тираж 100 000. Зам. 927. Ціна 2 крб.

Видавництво «Дніпро».
252601, Київ-МСП, вул. Володимирська, 42.

Головне підприємство республіканського виробничого об'єднання «Поліграфкнига» Держкомвидаву УРСР, 252057, Київ-57, вул. Довженка, 3.

Собко В. М.

С54 Твори в шести томах. Т. 5.— К.: Дніпро, 1981.— 511 с.

До п'ятого тому ввійшли романи «Почесний легіон» та «Лихобор», присвячені робітничому класу, його боротьбі з фашизмом в роки Великої Вітчизняної війни і самовідданій праці в повоєнні роки.

Роман «Лихобор» відзначений Державною премією УРСР ім. Т. Г. Шевченка 1975 р.

С $\frac{70303—077}{M205(04)—81}$ передплатне. 4702590200 У2

2 крб 90 коп.

ВАДИМ СОБКО

том 5